

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАБАРШЫСЫ
«ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕРИЯСЫ

ИЗВЕСТИЯ
КАЗАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА
СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»

BULLETIN
OF ABLAI KHAN KAZAKH UNIVERSITY OF
INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES
SERIES “PHILOLOGICAL SCIENCES”

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

2 (81) 2026

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

2 (81) 2026

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2026

© “Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті” Акционерлік қоғамының, “Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж.

Бас редактор

Қурманбаева Д.Т., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>, h-индекс – 1

Жауапты редактор

Кәрібаева Б.Е., Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>, h-индекс – 2

Редакция алқасының мүшелері

Құнанбаева С.С., филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>, h-индекс – 7

Загидуллина А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932>, h-индекс – 2

Мизамхан Б.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-5581-7147>

Сәтенова С.К., филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>, h-индекс – 4

Дүйсекова К.К., филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348>, h-индекс – 3

Темирболат А.Б., филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0002-7888-8957>, h-индекс – 6

Мирзоева Л.Ю., филология ғылымдарының докторы, профессор, СДУ Университеті, Алматы, Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>, h-индекс – 2

Орлова Н.В., филология ғылымдарының докторы, профессор, Ф.М.Достоевский атындағы ОмМУ, Омск, Ресей <https://orcid.org/0000-0003-1761-4765>, h-индекс – 5

Карасик В.И., филология ғылымдарының докторы, профессор, А.С.Пушкин атындағы орыс тілі мемлекеттік институты, Мәскеу, Ресей <https://orcid.org/0000-0001-8306-5317>, h-индекс – 4

Энгберг Ян, PhD, профессор, Орхусс университеті, Орхус, Дания <https://orcid.org/0000-0003-0660-7260>, h-индекс – 12

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина, Калифорния, АҚШ <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>, h-индекс – 2

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., жетекші маман, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

© Научный журнал “Хабаршысы-Известия” КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Филологические науки” Акционерного общества “Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана” зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет №674, 18.05.1999г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

Курманбаева Д.Т., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>, h-индекс – 1

Ответственный редактор

Карибаева Б.Е., RPhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560> h-индекс – 2

Члены редакционной коллегии

Кунабанбаева С.С., доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069> h-индекс – 7

Загидуллина А.А., доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932> h-индекс – 2

Мизамхан Б., кандидат филологических наук, доцент КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-5581-7147>

Сатенова С.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Гумилева, Астана, Казахстан h-индекс – 4

Дуйсекова К.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Гумилева, Астана, Казахстан <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348> h-индекс – 3

Темирболат А.Б., доктор филологических наук, профессор, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0002-7888-8957>, h-индекс – 6

Мирзоева Л.Ю., доктор филологических наук, профессор, Университет СДУ, Алматы, Казахстан <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897> h-индекс – 2

Орлова Н.В., доктор филологических наук, профессор, ОмГУ имени Ф.М.Достоевского, Омск, Россия <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=7102251366> h-индекс – 5

Карасик В.И., доктор филологических наук, профессор, Государственный институт русского языка имени А.С. Пушкина, Москва, Россия <https://orcid.org/0000-0001-8306-5317> h-индекс – 4

Энгберг Ян, PhD, профессор, Орхусский университет, Орхус, Дания <https://orcid.org/0000-0003-0660-7260> h-индекс – 12

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина, Калифорния, США <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002> h-индекс – 2

Выпускающий редактор

Амангожаева Е.Б., введущий специалист КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

© Scientific Journal “Bulletin of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages”. Series “Philological Sciences” of JSC “Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages” is registered in the Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Editor-in-Chief

Kurmanbayeva D.T., PhD, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0009-0001-1789-5504>, h-index – 1

Executive Editor

Karibayeva B.E., PhD, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>, h-index – 2

Editorial board members

Kunanbayeva S.S., Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the RK, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-4643-4069>, h-index – 7

Zagidullina A.A., Doctor of Philological Sciences, Professor, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-8221-8932>, h-index – 2

Mizamkhan B., Candidate of Philological Sciences, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-5581-7147>

Satenova S.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>, h-index – 4

Duysekova K.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-9230-3348>, h-index – 3

Temirbolat A.B., Doctor of Philological Sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0002-7888-8957>, h-index – 6

Mirzoyeva L.Yu., Doctor of Philological Sciences, Professor, SDU University, Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>, h-index – 2

Orlova N.V., Doctor of Philological Sciences, Professor, Dostoevsky Omsk State University, Omsk, Russia <https://orcid.org/0000-0003-1761-4765>, h-index – 5

Karasik V.I., Doctor of Philological Sciences, Professor, Pushkin State Russian Language Institute, Moscow, Russia <https://orcid.org/0000-0001-8306-5317>, h-index – 4

Jan Engberg, PhD, Professor, Aarhus University, Aarhus, Denmark <https://orcid.org/0000-0003-0660-7260>, h-index – 12

Anna Oldfield, PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>, h-index – 2

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., , leading specialist of KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

МАЗМҰНЫ. СОДЕРЖАНИЕ. CONTENTS.

1 Бөлім. ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 1. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Part 1. CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Абишева И.М., Жакупова А.Д., Анищенко О.А., Фаткиева Г.Т. Социовозрастные детерминанты лексической продуктивности на русском языке у билингвальных и монолингвальных младших школьников: психолингвистическое исследование	14-30
Әбишева И.М., Жакупова А.Д., Анищенко О.А., Фаткиева Г.Т. Социожас ерекшеліктері орыс тіліндегі лексикалық өнімділіктің билингвал және монолингвал бастауыш сынып оқушылары арасындағы: психолингвистикалық зерттелуі	14-30
Abisheva I.M., Zhakupova A.D., Anishchenko O.A., Fatkiyeva G.T. Sociodemographic determinants of lexical productivity in Russian among bilingual and monolingual primary school children: a psycholinguistic study	14-30
Айдарбек Қ. Ж., Бейсегұл Д. Т., Бактиярова Р.М., Аккузова А.А. Терминологиялық вариативтілік қолданысының тіл біліміндегі маңызы	31-49
Айдарбек Қ. Ж., Бейсегұл Д. Т., Бактиярова Р.М., Аккузова А.А. Значение терминологической вариативности в языковедении	31-49
Aidarbek K. Zh., Beisegul D.T., Baktiyarova R.M., Akkuzova A.A. The significance of terminological variability in linguistics	31-49
Аймағамбетова М.М., Халел Г.Қ. Қазақстан сквозь призму американской прессы	50-66
Аймағамбетова М.М., Халел Г.Қ. Америкалық баспасөз призмасындағы Қазақстан	50-66
Aimagambetova M.M., Khalel G.K. Kazakhstan through the prism of the American press	50-66
Akisev T.B. A corpus-assisted critical discourse analysis of country representation in TED TALKS	67-79
Акишев Т.Б. TED TALKS-та елдің бейнеленуін сыни дискурс талдауына арналған корпусстық тәсіл	67-79
Акишев Т.Б. Корпусный подход к критическому дискурсу- анализу репрезентации страны в TED TALKS	67-79
Амантай М.А., Каленбекова А.Е. Қазақ топонимдерінің этимологиясы туралы жазылған ғылыми тұжырымдар: пікір алшақтығы мен сәйкестігі	80-94
Амантай М.А., Каленбекова А.Е. Научные интерпретации этимологии казахских топонимов: расхождения и совпадения научных подходов	80-94

Amantay M.A., Kalenbekova A. E. Scientific interpretations of the etymology of Kazakh toponyms: divergences and convergences of scholarly approaches	80-94
Әбенова П.М., Қожбаева Г.К. Қазіргі медиакөңістіктегі гонзо-репортаж	95-114
Әбенова П.М., Қожбаева Г.К. Гонзо-репортаж в современном медиапространстве	95-114
Abenova P.M., Kozhbayeva G.K. Gonzo reportage in the contemporary media space	95-114
Boshan N., Nartay A., Boranbayev S.R. Medieval legal collection «Töre Bitigi» – the state law of the Turks	115-129
Бошан Н., Нартай А., Боранбаев С.Р. Ортағасырлық «Төре Битігі» заңнамалар жинағы -түркілердің мемлекеттік құқығы	115-129
Бошан Н., Нартай А., Боранбаев С.Р. Средневековый сборник законов «Төре Битігі» – государственное право тюрков	115-129
Ерназарова З. Ш., Ерназарова Г. Ш. Қазақ тіліндегі әрекеттің аяқталу аспектуалділігі категориясын когнитивті-дискурстық талдау	130-149
Ерназарова З. Ш., Ерназарова Г. Ш. Когнитивно-дискурсивный анализ категории аспектуальности завершенности действия в казахском языке	130-149
Ernazarova Z. Sh., Ernazarova G. Sh. Cognitive-discourse analysis of the category of action completion aspectuality in the Kazakh language	130-149
Eshmurodova Z. R., Norkuziyeva D.S. Comparative analysis of the phonetic-phonological systems of the French and Uzbek languages	150-161
Эшмуродова З. Р., Норкузиева Д. Ш. Француз және өзбек тілдерінің фонетикалық-фонологиялық жүйелерін салыстырмалы талдау	150-161
Эшмуродова З. Р., Норкузиева Д. Ш. Сравнительный анализ фонетико-фонологических систем французского и узбекского языков	150-161
Жамансариева Е.А., Отарбекова Ж.К. Дәстүрлі және қазіргі қазақ ертегілеріндегі «жол» концептінің трансформациясы	162-175
Жамансариева Е.А., Отарбекова Ж.К. Трансформация концепта «путь» в традиционных и современных казахских сказках	162-175
Zhamansariyeva E.A., Otarbekova Zh.K. The transformation of the «path» concept in traditional and modern Kazakh folktales	162-175
Zholdassova M. A., Berdeshova A.O., Alikhan I.M., Bakirova Sh.A. Ecolinguistic analysis of climate-change narratives in English media	176-190

Жолдасова М.А., Бердешова А.О., Алихан И.М., Бакирова Ш.А. Ағылшын тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдарындағы климаттың өзгеруі туралы нарративтерге эколингвистикалық талдау	176-190
Жолдасова М.А., Бердешова А.О., Алихан И.М., Бакирова Ш.А. Эколингвистический анализ нарративов о климатических изменениях в англоязычных средствах массовой информации	176-190
Жумагулова Ө.А., Тлеубердина Г.Т., Темирова Ж.Г., Каирбекова И.С. Солтүстік Қазақстандағы монолингв және билингв балалардың уәжелген қазақ лексикасын түсіну стратегиялары	191-208
Жумагулова Ө.А., Тлеубердина Г.Т., Темирова Ж.Г., Каирбекова И.С. Стратегии осмысления мотивированной казахской лексики детьми-монолингвами и детьми-билингвами Северного Казахстана	191-208
Zhumagulova O.A., Tleuberdina G.T., Temirova Zh.G., Kairbekova I.S. Strategies for interpreting motivated Kazakh vocabulary by monolingual and bilingual children of Northern Kazakhstan	191-208
Kazybekova U.M. Expressing uncertainty about artificial intelligence in social science and education: an analysis of hedging devices and social impact	209-223
Қазыбекова Ұ.М. Қоғамдық ғылым мен білім беру саласындағы жасанды интеллект туралы белгісіздікті көрсету: жұмсақтау құралдары және әлеуметтік әсердерді талдау	209-223
Казыбекова У.М. Выражение неопределенности относительно искусственного интеллекта в социальных науках и образовании: анализ средств смягчения и социального воздействия	209-223
Карагулова Б.С., Қайрат А., Мухтарова С.С. Қазақ және түрік тілдеріндегі қазіргі арабизмдердің трансформациясы мен қолданыс ерекшеліктері	224-243
Карагулова Б.С., Қайрат А., Мухтарова С.С. Особенности трансформации и использования современных арабизмов в казахском и турецком языках	224-243
Karagulova B.S., Kairat A.A., Mukhtarova S.S. Ways of formation of new religious names in the modern Kazakh language	224-243
Карибаева Б.Е., Тәжібаева Д.С. Проявление архетипа «героя» в современном американском политическом дискурсе (на примере победной речи З. Мамдани)	244-254
Карибаева Б.Е., Тәжібаева Д.С. Қазіргі америкалық саяси дискурстағы «батыр» архетипінің көрінісі (З. Мамданидің жеңіске орай айтылған сөзінің мысалында)	244-254
Karibayeva B.E., Tazhibayeva D.S. The manifestation of the “hero” archetype in modern American political discourse (on the example of Z. Mamdani’s victory speech)	244-254

Қозыхан Г.М., Ахатова Б.А. Гендерлік дискурстың TED TALKS баяндамалары негізінде зерттелуі	255-267
Қозыхан Г.М., Ахатова Б.А. Исследование гендерного дискурса на основе докладов TED TALKS	255-267
Kozykhan G.M., Akhatova B.A. The study of gender discourse based on TED TALKS reports	255-267
Muratkyzy A., Zhumagulova B.S. Science fiction in a socio-historical context: a platform for the transformation of the Robot concept	268-280
Муратқызы А., Жумагулова Б.С. Ғылыми фантастика әлеуметтік-тарихи контекстте: Robot концептінің трансформация алаң	268-280
Муратқызы А., Жумагулова Б.С. Научная фантастика в социально-историческом контексте: платформа для трансформации концепта Robot	268-280
Mussabekova A.A., Zhumagulova B.S., Nurzhakyp Ye. E. The cognitive model of the gastic space of the story «The Siren» by. A.P. Chekhov	281-294
Мусабекова А.А., Жұмағұлова Б.С., Нуржакып Е.Е. А.П. Чехов тың «Сирена» әңгімесінің гастикалық кеңістігінің когнитивті моделі	281-294
Мусабекова А.А., Жумагулова Б.С., Нуржакып Е.Е. Когнитивная модель гастического пространства рассказа «Сирена» А.П. Чехова.....	281-294
Нарожная В.Д., Кадеева М.И., Орынбетова Э.А. Лексикографическое обеспечение курса «Русская и казахская ономастика»	295-314
Нарожная В.Д., Кадеева М.И., Орынбетова Э.А. «Орыс және қазақ ономастикасы» курсына лексикографиялық қамтамасыз ету	295-314
Narozhnaya V. D., Kadeeva M. I., Orynbetova E. A. Lexicographic support for the course “Russian and Kazakh onomastics”	295-314
Нурахинова А.С., Баяндина С. Ж., Чернозёмова Е.Н. Культурная эмпатия в языковом обучении студентов: от родного слова к глобальному общению	315-333
Нурахинова А.С., Баяндина С. Ж., Чернозёмова Е.Н. Студенттерді тілдік оқытудағы мәдени эмпатия: ана тілінен жаһандық тілдесімге	315-333
Nurakhynova A.S., Bayandina S.ZH., Chernozemova E.N. Cultural empathy in language learning of students: from native word to global communication	315-333
Нурбаева А. М, Байсыдық И.Б., Сопиева Б.А., Алдабергенқызы Л. Имплиcitный прагматический смысл в рекламном дискурсе: когнитивно-поэтические механизмы интенциональности, presupпозиции и интерпретации	334-351

Нурбаева А.М., Байсыдық И.Б., Сопиева Б.А., Алдабергенқызы Л. Жарнамалық дискурстегі имплицитті прагматикалық мағына: интенционалдылықтың, пресуппозиция мен интерпретацияның когнитивтік-поэтикалық механизмдері	334-351
Nurbayeva A.M., Baissydyk I.B., Sopieva B.A., Aldabergenkyzy L. Implicit pragmatic meaning in advertising discourse: cognitive-poetic mechanisms of intentionality, presupposition, and interpretation.....	334-351
Нұрсұлтанқызы Ж., Снасапова Г.Ж., Байдаулетова А.Ө., Боранбай Б.Е. Фитонимдердің этномәдени коды: ырым-тыйымдар мен наным-сенім жүйесіндегі рөлі	352-369
Нурсултанқызы Ж., Снасапова Г.Ж., Байдаулетова А.Ө., Боранбай Б.Е. Этнокультурный код фитонимов: роль в системе суеверий, запретов и обрядов	352-369
Nursultankyzy Zh., Snasapova G.Zh., Bidauletova A.O., Boranbay B.E. The ethnocultural code of phytonyms: their role in the system of superstitions, taboos, and rituals	352-369
Сарсенова Ж.Б., Ким О.Я., Пак Н.С. Трансформация британской национальной идентичности в газетном дискурсе Объединенного Королевства в период 2025-2026 гг. (на примере концепта «Sovereignty»)	370-386
Сарсенова Ж.Б., Ким О.Я., Пак Н.С. Біріккен Корольдіктің газет дискурсындағы британ ұлттық бірегейлігінің 2025–2026 жж. трансформациясы («Sovereignty» концептісі негізінде)	370-386
Sarsenova Zh.B., Kim O.Ya., Pak N.S. Transformation of British national identity in the newspaper discourse of The United Kingdom in the period of 2025-2026 (based on the concept of “Sovereignty”)	370-386
Saurbayev R.Zh., Zhetpisbay A.K., Kulbayeva B.T., Mussabekova G.Z. The study of various forms and types of bilingualism and multilingualism in the context of Kazakh, Russian, and English	387-410
Саурбаев Р.Ж., Жетпісбай Ә.Қ., Кульбаева Б.Т., Мусабекова Г.З. Қазақ, орыс және ағылшын тілдері контекстінде қос тілділік пен көптілділіктің формалары мен түрлерін зерттеу.....	387-410
Саурбаев Р.Ж., Жетпісбай А.К., Кульбаева Б.Т., Мусабекова Г.З. Изучение форм и видов двуязычия и многоязычия в контексте казахского, русского и английского языков	387-410
Сматова А.Е., Емкулова З.А., Морозова В.Ю. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі этномәдени кеңістік: мифотопонимдерді салыстырмалы талдау	411-432
Сматова А.Е., Емкулова З.А., Морозова В.Ю. Этнокультурное пространство в казахском и английском языках: сравнительный анализ мифотопонимов	411-432
Smatova A.E., Emkulova Z.A., Morozova V.Y. Ethnocultural space in Kazakh and English languages: a comparative analysis of mythotoponyms	411-432

Тәшпеннова Қ.Е., Садирова К.К. Қазақ тіліндегі генеративті жасанды интеллект мәтіндерінің тілдік-стильдік ерекшеліктері (OpenAI және отандық платформа негізінде)	433-448
Ташпеннова К.Е., Садирова К.К. Языковые и стилевые особенности казахскоязычных текстов, сгенерированных генеративным искусственным интеллектом (на примере OpenAI и отечественной платформы)	433-448
Tashpenova K.E., Sadyrova K.K. Linguistic and stylistic features of generative ai texts in the Kazakh language (based on OpenAI and a domestic platform)	433-448
Тлеубердиев Б.М., Ағабеков О.М., Ибрагимов Ж.Б., Бияров Б.Н. Қаратау өңірі топонимдерінің семиотикалық табиғаты	449-468
Тлеубердиев Б.М., Ағабеков О.М., Ибрагимов Ж.Б., Бияров Б.Н. Семиотическая природа топонимов региона Каратау	449-468
Tleuberdiev B.M., Agabekov O.M., Ibragimov Zh.B., Biyarov B.N. The semiotic nature of toponyms in the Karatau region	449-468
Толеуконыр Ж.К. Қазақ прозасындағы «әке» концептісі: контент талдау (М.Әуезов шығармашылығы негізінде)	469-480
Толеуконыр Ж.К. Концепт «отец» в казахской прозе: контент-анализ (на материале произведений М. Ауэзова)	469-480
Toleukonyr Zh.K. The concept of “father” in Kazakh prose: a content analysis (based on the works of M. Auezov)	469-480
Турикбенбаева Н.Т., Дюсембина Г.Е. Ұлттық құндылықтардың репрезенттелуі (М.Шаханов шығармалары негізінде)	481-496
Турикбенбаева Н.Т., Дюсембина Г.Е. Репрезентация национальных ценностей (на основе произведений М.Шаханова)	481-496
Turikbenbayeva N., Dyusimbina G. Representation of national values (based on the works of M. Shakhonov)	481-496
Ускенбаева С.Т., Жумаханова А.Ж., Искакова Ш.Г. Репрезентация концепта «время» в повести С. Жунусова «Заманай мен Аманай»	497-511
Ускенбаева С.Т., Жумаханова А.Ж., Искакова Ш.Г. С. Жүнісовтің «Заманай мен Аманай» повесіндегі «уақыт» концептісін репрезентациялау	497-511
Uskenbayeva S.T., Zhumakhanova A.Zh., Iskakova Sh.G. Representation of the concept of «time» in the novel «Zamanay men Amanay» by S. Zhunusov	497-511
Khussainova G. Zh., Bazarbekov B.M., Beknazarova R.K. Translanguaging in the speech practices of Kazakh–Russian–English bilinguals: cognitive, pragmatic, and sociolinguistic aspects	512-524
Хусаинова Г.Ж., Базарбеков Б.М., Бекназарова Р.К. Қазақ–орыс–ағылшын билингвтерінің сөйлеу тәжірибесіндегі транслингвинг: когнитивтік, прагматикалық және социолингвистикалық аспектілер	512-524

Хусаинова Г.Ж., Базарбеков Б.М., Бекназарова Р.К. Транслингвирование в речевых практиках казахско-русско-английских билингвов: когнитивные, прагматические и социолингвистические аспекты	512-524
Шенгелбай М.Қ., Алкебаева Д.А. Тілді моделдеу: жасанды интеллект пен табиғи тілдің семантикалық және морфологиялық құрылымындағы ерекшеліктер	525-542
Шенгелбай М.Қ., Алкебаева Д.А. Моделирование языка: особенности семантической и морфологической структуры искусственного интеллекта и естественного языка	525-542
Shengelbay M.K., Alkebaeva D.A. Language modeling: features of the semantic and morphological structure of artificial intelligence and natural language	525-542

2 Бөлім. АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Раздел 2. ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА

Part 2. RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

Дәнкей Б., Талғатқызы Г., Джельдыбаева Р.Б. Мо Янның «Өмір мен Өлім Азабы» романындағы жергілікті тілдің көркемдік қызметі: мәдени-танымдық және аудармалық талдау	543-565
Дәнкей Б., Талғатқызы Г., Джельдыбаева Р.Б. Художественный потенциал местной речи в романе Мо Ян «Устал рождаться и умирать»: культурно-когнитивный анализ и казахский перевод	543-565
Dankey B., Talgatkyzy G., Jeldybaeva R. The artistic potential of vernacular language in Mo Yan's novel «Life and Death are Wearing me Out»: a cultural-cognitive analysis and the Kazakh translation	543-565
Ершат А., Рамазанов Т., Есенбай А. З. Абай Қара сөздерін қытай тіліне аударудағы ұлттық-мәдени концептілердің трансформациясы.....	566-585
Ершат А., Рамазанов Т., Есенбай А. З. Трансформация национально-культурных концептов при переводе слов назидания Абая на китайский язык	566-585
Yershat A., Ramazanov T., Yessenbay A. Transformation of national-cultural concepts in translating Abai's words of edification into Chinese.....	566-585
Kuanyshtbayeva A.N., Aldabergenova A.A. Comparative analysis of translation of ecological terminology in English, Kazakh and Russian languages	586-598
Қуанышбаева А.Н., Алдабергенова А.А. Ағылшын, қазақ және орыс тілдеріндегі экология терминологиясын аударудың салыстырмалы талдауы	586-598
Куанышбаева А.Н., Алдабергенова А.А. Сравнительный анализ перевода экологической терминологии в английском, казахском и русском языках	586-598

Тухтарова А.С., Жетесова Ж.А., Сапарғалиева Д.Д. Аудиовизуальный перевод в эпоху искусственного интеллекта: новые горизонты и перспективы	599-619
Тухтарова А.С., Жетесова Ж.А., Сапарғалиева Д.Д. Жасанды интеллект дәуіріндегі аудиовизуалды аударма: жаңа көкжиектер мен перспективалар	599-619
Tukhtarova A.S., Zhetessova Zh.A., Sapargaliyeva D.D. Audiovisual translation in the age of artificial intelligence: new horizons and prospects.....	599-619
Shaimanov A.S., Kuleli M., Mirzoyeva L. Yu. Strategies in translating idioms in Abai Kunanbaev's "Words of Edification": direct and indirect translation approaches in Turkish, Russian, and English	620-635
Шайманов А.С., Кулели М, Мирзоева Л.Ю. Абай Құнанбаевтың “Қара сөздеріндегі” идиомаларды аудару стратегиялары: түрік, орыс және ағылшын тілдеріндегі тура және сатылы аударма тәсілдері	620-635
Шайманов А.С., Кулели М, Мирзоева Л.Ю. Стратегии перевода идиом в “Словах назидания” Абая Кунанбаева: прямой и непрямой подходы на турецком, русском и английском языках	620-635
Zhumaliyeva Zh.K., Islam A.I. Quality assessment of press conference interpreting	636-651
Жумалиева Ж.К., Ислам А.И. Баспасөз мәслихатындағы аударма сапасын бағалау	636-651
Жумалиева Ж.К., Ислам А.И. Оценка качества устного перевода на пресс-конференции	636-651

3 Бөлім. ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 3. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Part 3. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Beskempirova G. K., Yeltayeva Zh. K., Berdauletova Sh. Zh. Pragmatic functions of code-switching in academic discourse of a multilingual university classroom	652-666
Бескемпирова Г. К., Елтаева Ж.К., Бердаулетова Ш. Ж. Көптілді университет аудиториясындағы академиялық дискурста код-ауысудың прагматикалық функциялары	652-666
Бескемпирова Г. К., Елтаева Ж.К., Бердаулетова Ш. Ж. Прагматические функции код-переключения в академическом дискурсе многоязычной университетской аудитории	652-666
Өмірзақова А.К., Оданова С.А., Сатинбекова М.М. Түркітілдес студенттердің жазба дискурсындағы когезия мен когеренттілікке грамматикалық интерференцияның ықпалы	667-683

Омурзакова А.К., Оданова С.А., Сатинбекова М.М. Влияние грамматической интерференции на когезию и когерентность в письменном дискурсе тюркоязычных студентов	667-683
Omurzakova A., Odanova S., Satinbekova M. The impact of grammatical interference on cohesion and coherence in the written discourse of Turkic-speaking students	667-683

4 Бөлім. ӘДЕБИЕТТАНУ:
ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
Раздел 4. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ:
ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
Part 4. LITERARY STUDIES:
TRADITION AND MODERNITY

Абдуллина А.Б. Т.Әсемқұловтың «Атайы» әңгімесіндегі фантасмагория және автор позициясының деконструкциясы	684-698
Абдуллина А.Б. Фантасмагория и деконструкция авторской позиции в рассказе Т. Асемкулова «Атайы»	684-698
Abdullina A.B. Phantasmagoria and deconstruction of the authorial position in T. Asemkulov's short story "Atai"	684-698
Айдарбекова А.А. Т. Әсемқұловтың «Талтүс» романындағы жетім баланың дүниетанымы	699-713
Айдарбекова А.А. Мировоззрение ребенка-сироты в романе Асемкулова «Полдень»	699-713
Aidarbekova A. A. The Worldview of an orphan child in T. Asemkulov's novel «A Life at Noon»	699-713
Жорашова А.М., Баймыш Л.Қ. Көркем мәтіндегі автор дауысы мен нарратор бейнесі: жаңа әдіснамалық қадамдар	714-734
Жорашова А.М., Баймыш Л.Қ. Авторский голос и образ нарратора в художественном тексте: новые методологические шаги	714-734
Zhorashova A.M., Baymysh L.K. The author's voice and the image of the narrator in a literary text: new methodological steps	714-734

1 БӨЛІМ.
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 1.
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
PART 1.
CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

УДК 81'271.16

МРНТИ 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.001>

**СОЦИОВОЗРАСТНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ЛЕКСИЧЕСКОЙ
ПРОДУКТИВНОСТИ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ У БИЛИНГВАЛЬНЫХ
И МОНОЛИНГВАЛЬНЫХ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ:
ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ**

Абишева И.М.¹, *Жакупова А.Д.², Анищенко О.А.³, Фаткиева Г.Т.⁴

^{1, *2, 3, 4}НАО «Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова»
Кокшетау, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена анализу результатов психолингвистического эксперимента, направленного на оценку лексической продуктивности речи на русском языке у младших школьников-билингвов и монолингвов. Уникальный языковой ландшафт Казахстана обуславливает возрастающий интерес к изучению билингвизма. Актуальность исследования заключается в изучении влияния социовозрастных факторов на языковое развитие билингвальных школьников. Научная новизна исследования состоит в комплексном эмпирическом анализе лексической продуктивности младших школьников-билингвов и монолингвов Северного Казахстана. В исследовании приняли участие 153 ученика 1–4 классов школ Акмолинской и Северо-Казахстанской областей, включая 75 русско-казахских билингвов и 78 русскоязычных монолингвов. Целью работы является выявление специфики языкового сознания детей на основе анализа процессов лексической номинации существительных и глаголов в русском языке, а также определение влияния социовозрастных факторов на параметры лексического производства и лексической продуктивности. Ведущим методом исследования выступает метод эмпирического уровня-психолингвистический эксперимент. Впервые показано, что билингвальные дети при сопоставимом уровне языковой компетенции не уступают

монолингвальным сверстникам в точности и скорости лексической номинации на русском языке. Установлено статистически значимое влияние ряда социовозрастных факторов – прежде всего языка обучения, возраста и уровня образования родителей – на параметры лексической продуктивности. Полученные результаты отражают региональную специфику казахстанского билингвизма и вносят вклад в понимание механизмов формирования языкового сознания в условиях полиязычного образования. Теоретическая значимость исследования заключается в развитии представлений о детском билингвизме. Практическая значимость определяется возможностью использовать полученные данные при разработке методов обучения, способствующих развитию лексической продуктивности школьников-билингвов.

Ключевые слова: теория номинации, языковое сознание, русский язык, билингвизм, языковая рефлексия, лексическая продуктивность, возраст, языковая политика

Введение

Языковое и культурное своеобразие Казахстана во многом определяется неоднородностью языковой ситуации и региональной спецификой билингвизма. Так, на западе и юге страны распространён полилингвизм, включающий узбекский, уйгурский, казахский и русский языки, тогда как в северных регионах доминируют казахско-русское и русско-казахское двуязычие [1]. Растущая роль казахского языка как государственного языка поддерживается целенаправленной государственной политикой, в то время как русский язык сохраняет сильную позицию в межэтнической коммуникации [2].

В контексте государственной языковой политики особый исследовательский интерес представляет функционирование русского языка в школьной образовательной среде как языка межнационального общения. Наше исследование направлено на изучение того, как школьники северных регионов осваивают русский язык в условиях билингвизма, который в настоящее время активно исследуется в отечественной и мировой социалингвистике. Билингвизм обеспечивает не только возможность коммуникации на двух языках, но и выступает фактором, влияющим на развитие языкового сознания, идентичности и когнитивных способностей. *Языковое сознание* представляет собой сложную когнитивную систему, обеспечивающую осознание, контроль и анализ языковой деятельности [3]. Оно включает не только знание языковых норм, но и способность к их интерпретации, критическому осмыслению и метаязыковому анализу [4].

Билингвальные школьники обладают способностью эффективно переключаться между двумя языковыми кодами, что свидетельствует о сформированном механизме языкового контроля [5]. Этот навык

коррелирует с уровнем языковой (метаязыковой рефлексии), которая, согласно данным ряда исследований, развивается у билингвов интенсивнее, чем у монолингвальных сверстников [6].

Актуальность исследования обусловлена необходимостью более глубокого изучения языкового сознания младших школьников-билингвов и монолингвов в условиях активного взаимодействия языков и культур, где процесс формирования и развития русского языка играет ключевую роль в когнитивной и коммуникативной сферах. Одним из показателей уровня языкового сознания выступает лексическая продуктивность, которая понимается как способность говорящего активно использовать свой словарный запас в речи, что проявляется в объеме, разнообразии и точности лексических единиц, а также скорости их актуализации в коммуникативном акте. В психолингвистике лексическую продуктивность рассматривают в контексте речевой деятельности [7].

Изучение языкового сознания осуществляется в рамках нескольких научных подходов, каждый из которых акцентирует внимание на различных аспектах этого сложного феномена. Наше исследование опирается на теоретико-методологические основания когнитивной лингвистики и психолингвистики, интегрируя их достижения для анализа языковой рефлексии младших школьников в процессе освоения и использования русского языка как инструмента мыслительной деятельности и коммуникации в полиязычной среде. В когнитивной лингвистике языковое сознание рассматривается как ментальная структура, связанная с концептуализацией, категоризацией и формированием языковой картины мира [8].

С позиций психолингвистического подхода языковое сознание развивается в процессе онтогенеза и тесно связано с формированием речевого мышления и метаязыковых способностей. Согласно исследованиям Жакуповой А.Д., Анищенко О.А., Темировой Ж.Г., билингвальные школьники отличаются большей когнитивной гибкостью, креативностью в выборе лексических средств и более высоким уровнем метаязыковой (мотивационной) рефлексии по сравнению с монолингвальными сверстниками [9].

Помимо когнитивной и психолингвистической перспектив, значительный вклад в изучение языкового сознания вносит и социолингвистический подход, позволяющий рассматривать язык не только как когнитивный, но и как социальный феномен. В этом контексте особый интерес представляют исследования, фокусирующиеся на влиянии социолингвистических факторов, что составляет предмет настоящей работы. Основная исследовательская проблема заключается в отсутствии комплексного анализа их влияния на языковую рефлексия билингвальных школьников при освоении русского языка.

Изучение влияния социокультурного контекста на языковое сознание

детей предполагает анализ языковых стратегий билингвальных школьников в процессе номинации на русском языке. В рамках социолингвистического подхода язык трактуется как инструмент социализации, при этом особое внимание уделяется тому, каким образом параметры – язык обучения, возраст, семейно-культурный контекст и особенности языковой политики – формируют речевую практику ребёнка.

С этой точки зрения языковое сознание билингвальных школьников рассматривается в контексте развития социальной и коммуникативной компетентности, находящейся в прямой зависимости от языковой среды, в том числе от степени владения русским языком. Такой ракурс анализа позволяет выявить специфические языковые стратегии, используемые школьниками-билингвами, и определить факторы, влияющие на их выбор в различных коммуникативных ситуациях.

Цель исследования заключается в том, чтобы на материале психолингвистического эксперимента проанализировать специфику языковой рефлексии русско-казахских билингвов и определить влияние социокультурных факторов (язык обучения, возраст, социально-экономический статус семьи, место проживания) на их лексическую продуктивность.

Описание материалов и методов

В работе применялся комплекс методов, обеспечивающий всестороннее изучение особенностей лексической номинации у билингвальных и монолингвальных школьников:

Теоретические методы: анализ и систематизация научной литературы по психо- и социолингвистике, а также сравнительно-сопоставительный анализ существующих подходов к исследованию процессов номинации в детской речи.

Эмпирические методы:

- психолингвистический эксперимент (называние объектов и действий);
- социолингвистическое анкетирование родителей для выявления характеристик семейной языковой среды и социально-экономического статуса;
- наблюдение за участниками эксперимента, фиксирующее особенности их речевого и невербального поведения в процессе выполнения заданий.

Методы анализа данных:

- количественный анализ (частотность, точность, скорость номинации);
- качественный анализ (типология стратегий, интерпретация креативных номинаций);
- статистические методы (Хи-квадрат, T-test, Anova, корреляционный и регрессионный анализ).

Дизайн исследования

Исследование строилось по модели с двумя группами – экспериментальной и контрольной. Такой дизайн позволил сопоставить продуктивность номинации у русско-казахских билингвов с доминирующим русским языком и у русскоязычных монолингвов. Эксперимент был кросс-секционным (одномоментным) и проводился в условиях естественного школьного обучения. Основной зависимой переменной выступали показатели точности и скорости называния, а независимыми переменными – тип языковой группы, возраст, пол и уровень образовательного капитала семьи.

Выборка участников

В исследовании приняли участие 153 младших школьника из общеобразовательных школ Акмолинской и Северо-Казахстанской областей.

Экспериментальная группа: 75 русско-казахских билингвов (39 мальчиков, 36 девочек).

Контрольная группа: 78 русскоязычных монолингвов (35 мальчиков, 43 девочки). Возраст участников варьировался от 72 до 120 месяцев (6-10 лет). Средний возраст билингвов составил 95.8 месяцев ($sd = 18.2$), монолингвов – 93.1 месяца ($sd = 16.7$). Статистическая проверка показала отсутствие значимых различий по возрасту ($t(151) = 3.159, p = 0.4$). Данные анкетирования родителей позволили определить образовательный статус семьи: 52,29 % родителей имеют высшее образование, 30,07 % – среднее специальное, 13,07 % – среднее общее. Это свидетельствует о преимущественно среднем и высоком уровне социально-экономического капитала, что создавало благоприятные условия для языкового развития детей.

Процедура эксперимента

Перед началом эксперимента родители подписывали информированное согласие в соответствии с положениями Кодекса исследовательской этики.

Каждому ребёнку предъявлялся набор из 102 черно-белых иллюстраций из Библиотеки стимулов, где 51 изображение обозначало объекты (существительные) и 51 – действия (глаголы) [10].

Участникам задавались вопросы: «Что это?» (для существительных) и «Что происходит?» (для глаголов). Инструкции и стимулы были представлены на русском языке. Подбор иллюстраций учитывал частотность лексики (высокая, средняя, низкая).

Эксперимент проводился индивидуально. Время выполнения задания составляло 7–15 минут. Все ответы фиксировались с помощью аудиозаписи для последующей транскрипции и анализа.

Обработка и анализ данных

- Транскрипция: ответы обрабатывались с помощью программы TurboScribe и проверялись вручную.

- Кодировка: целевые ответы (включая формы числа и уменьшительно-

ласкательные) оценивались как 1, нецелевые как 0. Ответы типа «не знаю», «забыл» или креативные номинации («поливалка» вместо «лейка») относились к нецелевым.

- Скорость реакции: измерялась в секундах и миллисекундах через Audacity, с последующей ручной верификацией.

- Статистический анализ: осуществлялся с использованием χ^2 -теста, t-теста и дисперсионного анализа (Anova). Дополнительно применялись корреляционный и регрессионный анализ для выявления влияния возраста, пола и образовательного уровня родителей на результаты номинации.

Результаты

Собрано 15 606 лексических реакций. Создана база данных, проанализированных по точности номинации и скорости ответов.

1. По результатам анализа выявлено отсутствие разницы в ответах участников экспериментальной и контрольной групп по показателям точности называния и скорости ответов. Определено, что обе группы показывают равный уровень языковых умений:

по точности существительных ($t(151) = -0.48, p = 634$);

по точности глаголов ($t(151) = -1.39, p = 166$);

2. Корреляционный анализ указывает на следующее:

выявлена разница между точностью и скоростью называния существительных и глаголов (Пирсона $r = 0.503, p < 001$; Спирмена $\rho = 0.586, p < 001$).

указано, что скорость называния существительных и глаголов у участников-билингвов и участников-монолингвов практически одинаковая (Пирсона $r = 0.998, p < .001$; Спирмена $\rho = 0.678, p < 001$).

3. Анализ влияния социовозрастных факторов на лексическую продуктивность показывает, что

образование родителей влияет на скорость номинации ($F(3,149) = 5.427, p = 001$);

язык обучения также влияет на лексическую продуктивность респондентов;

школьники-билингвы, обучающиеся на русском языке, демонстрируют более высокую лексическую продуктивность по сравнению с монолингвальными сверстниками: по существительным ($F(2,150) = 3.77, p = 025$) и по глаголам ($F(2,150) = 9.14, p < 001$);

показатель по гендерному распределению не влияет на точность и скорость ответов респондентов ($F(1,151) = 0.367, p = 546$);

возраст не показал разницу между группами, но указывает на их разницу между участниками внутри групп ($F(4,148) = 5.90, p < 001$);

определены различия в точности называния существительных и глаголов, обусловленные местом проживания респондентов ($F(1,151) = 18.394, p < 001$).

Определено, что монолингвальные учащиеся, проживающие в городской местности, показывали лучшие результаты. Такая же тенденция прослеживается и в показателях по скорости номинации: городские участники быстрее называли как существительные ($F(1,151) = 8.468, p = 004$), так и глаголы ($F(1,151) = 8.087, p = 005$).

Обсуждение

Настоящее исследование позволило изучить вопрос о влиянии билингвизма и социовозрастных факторов на лексическое производство младших школьников на русском языке.

В рамках статистического анализа были поставлены следующие исследовательские вопросы:

1. Определяется ли уровень лексической продуктивности билингвальных респондентов степенью доминантности русского языка?
2. Имеется ли корреляция между точностью и скоростью номинации лексических единиц?
3. Оказывают ли влияние социовозрастные факторы (образование родителей, язык обучения, пол, место проживания и возраст) на показатели лексической продуктивности?

Для ответа на первый вопрос была определена *нулевая гипотеза*, которая заключается в том, что уровень доминантности русского языка не оказывает влияния на лексическое производство билингвальных и монолингвальных школьников. В качестве опровержения нулевой гипотезы была также сформулирована *альтернативная гипотеза*, согласно которой, русский язык, выступающий доминантным языком, оказывает статистически значимое влияние на языковую продуктивность респондентов.

Для анализа была определена переменная «группа», которая указывает на языковой статус респондентов и переменная, показывающая уровень владения русским языком (NAMru%).

Сравнительный анализ точности номинации лексических стимулов

1. Статистический анализ не определил различия между группами ни по точности называния глаголов ($t(151) = -1.39, p = 0.1657; U = 2407.5, p = 0.0588$), ни по точности называния существительных ($t(151) = -0.48, p = 0.6338; U = 2814.0, p = 0.6866$).

Указанный результат фиксирует отсутствие различий между группами школьников-билингвов и школьников-монолингвов по данному показателю.

Обработка данных подтверждает выводы исследователей о том, что билингвы показывают уровень лексической продуктивности, аналогичный результату их монолингвальных сверстников [11]. Подобный факт указывает на то, что билингвы, активно использующие два языка, не испытывают дефицита в выражении языкового опыта на русском языке. Полученная модель регрессионного анализа экспериментальных данных оказалась незначимой ($F = 0.69, p = 50$), а переменная «группа» указывает на

высокий уровень значимости ($p = 0.99$). Переменная, отражающая уровень владения русским языком, не показала точности номинации независимо от билингвального или монолингвального статуса респондентов. Из этого следует вывод, что школьники-билингвы демонстрируют высокую степень функциональной компетенции в русском языке, сравнимую с уровнем монолингвов (рис.1)

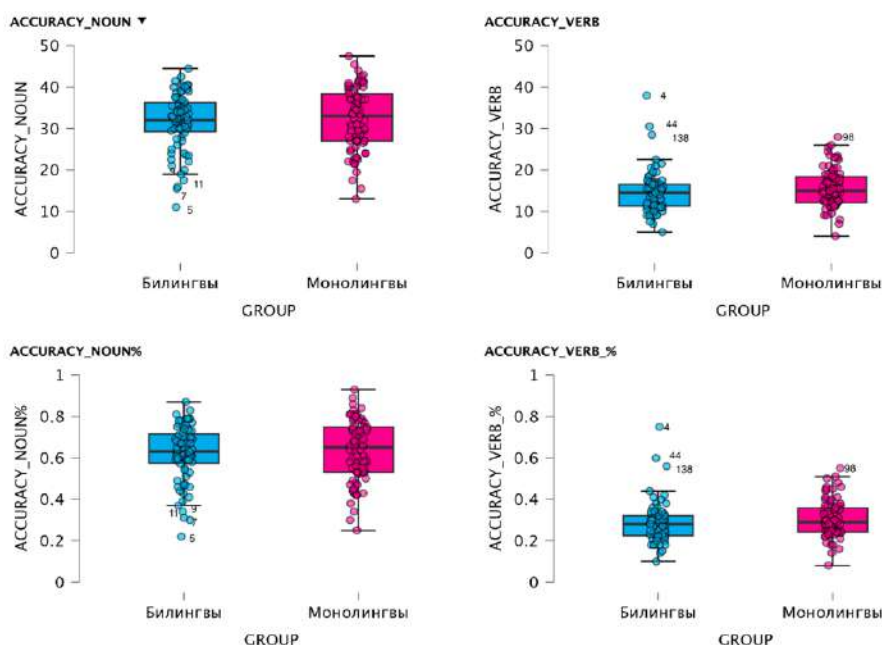

Рисунок 1 – Сравнительный анализ точности номинации лексических стимулов

Сравнительный анализ скорости ответов респондентов

Следующим критерием для анализа экспериментальных данных является скорость называния лексических стимулов. Выявлено, что между билингвальной и монолингвальной группами не прослеживается разница при назывании существительных (*speed_noun_sec*) и глаголов (*speed_verb_sec*). Тест на гомогенность дисперсий указал, что между группами практически нет разницы: ($F = 1.781, p = 0.184$) для существительных; ($F = 1.771, p = 0.185$) для глаголов. Критерий Фишера (f) выступает критерием разброса между и внутри групп (Табл.1)

Таблица 1. Сравнительный анализ скорости ответов респондентов

	f	df_1	df_2	p
<i>speed_noun_sec</i>	1.781	1	151	0.184
<i>speed_verb_sec</i>	1.771	1	151	0.185

Таким образом, на основе полученных данных статистического анализа подтверждена нулевая гипотеза об отсутствии значимых различий в лексической продуктивности на русском языке между группами. Выявлено, что билингвальные участники показывают равный уровень владения русским языком так же, как и монолингвальные респонденты.

2. Корреляционный анализ был проведен по данным эксперимента для оценки степени согласованности между показателями точности и скорости ответов респондентов. *Нулевая гипотеза* предполагает отсутствие взаимосвязей между точностью и скоростью ответов респондентов. Это означает, что некоторые респонденты могут точно называть существительные, имея при этом низкую скорость ответов, или наоборот, отвечая медленно, ученик допускает ошибки в интерпретации объекта или действия. *Альтернативная гипотеза* прогнозирует наличие взаимосвязи между точностью и скоростью номинации. Если корреляция положительная, то следует утверждать, что у группы хорошо сформирована языковая система, к примеру, чем точно респондент называет респондент объект или действие, тем выше скорость его ответа. Стоит отметить, что наличие корреляции также может свидетельствовать и о наличии ошибок в ответах испытуемых. Это может выражаться в высокой скорости ответа при одновременном большом количестве допущенных ошибок. Указанная отрицательная корреляция говорит о слабом языковом уровне участников.

Данные корреляции указали на разницу между существительными и глаголами (Пирсона $r = 0.503$, $p < 0.01$; Спирмена $\rho = 0.586$, $p < 0.01$). Данным фактом подтверждено, что респондент точно называет существительное и глаголы. Выявлено, что категория точности не зависит от грамматической категории, а является показателем общего лексического запаса школьников, в то же время практически равная корреляция между скоростью называния существительных и глаголов (Пирсона $r = 0.998$, $p < 0.01$; Спирмена $\rho = 0.678$, $p < 0.01$) свидетельствует о высокой согласованности скорости ответа независимо от части речи. Вывод по данному факту говорит о том, что скорость ответов также не зависит от грамматической категории. Наблюдается одинаковая скорость ответов при назывании существительных и глаголов. Полученный результат свидетельствует о практически одинаковом уровне лексической продуктивности между группами, что выражается в равных показателях скорости и точности. Можно сделать вывод, что у билингвальных школьников достаточно высокая языковая компетенция наравне с монолингвальными сверстниками.

3. Результаты социолингвистического опроса дали возможность определить влияние социокультурного фона на языковую продуктивность младших школьников-билингвов. Фактором, который указывает на социально-экономический статус семьи, является образование родителей. Стоит отметить, что уровень интеллектуального статуса семьи оказывает значительное влияние на языковой опыт ребенка, объем его словарного

запаса и уровень языковой мотивации. В нашем исследовании были определены независимые переменные – образование матери и образование отца. Статистический анализ показал следующие результаты.

Влияние образования родителей на лексическую продуктивность респондентов

Анализ на гомогенность дисперсии показал на уровень статистически значимого влияния образования родителей на скорость называния существительных: ($F(3,149) = 5.427, p = 001$) и глаголов ($F(3,149) = 4.422, p = 005$), в то же время стоит отметить, что точность номинации не зависит от данного показателя. Такой вывод мы можем проследить также в исследовании Paradis J., Genesee F., Crago M. [11], в котором определено, что билингвальные участники демонстрируют такие же показатели, как и их монолингвальные сверстники. Дети родителей, имеющих более высокий уровень образованности, демонстрируют быструю лексическую реакцию.

Влияние языка обучения на речевое производство

Показателем языковой социализации, уровнем языкового погружения выступает образовательная среда. В исследовании важно было проследить, как язык обучения влияет на лексическую продуктивность школьников. По результатам дисперсионного анализа определена разница между группами по показателю точности называния существительных ($F(2,150) = 3.77, p = 025$) и глаголов ($F(2,150) = 9.14, p < 001$). Выявлено, что язык обучения школьников оказывает влияние на точность номинации лексических стимулов. Полученный результат идет вразрез с гипотезой о преимуществе монолингвов в доминантном языке и позволяет сделать вывод о том, что интенсивная языковая практика стимулирует словарный запас школьника. Также выявлено, что эффект языка обучения ($F(2,150) = 186.91, p < 001$) указывает на различия в скорости номинации существительных и глаголов. Таким образом, в результате анализа выявлено, что язык обучения влияет на точность и скорость номинации. Двуязычные дети, которые обучаются на русском языке, показывают более высокие показатели точности и скорости номинации по сравнению с билингвальными участниками, обучающимися на казахском языке, и русскоязычными монолингвами. В свою очередь, русскоязычные монолингвы, несмотря на обучение на русском языке, не показали ожидаемого преимущества. Причина, возможно, заключается в более низком уровне языковой мотивации или недостаточной языковой стимуляции.

Влияние пола на лексическую продуктивность

Следующим социокультурным показателем является пол участников. Сопоставленные данные, измеряемые по точности и скорости, указывают на отсутствие разницы в ответах мальчиков и девочек. Если смотреть по точности номинации, то результаты теста показали, что гендерный признак не оказывает влияния ($F(1,151) = 0.367, p = 546$). Такой же результат получен при анализе глаголов. Более высокий показатель не указывает на

разницу ($F(1,151) = 1.513, p = 221$). При анализе переменной скорости не было обнаружено статистически значимых различий между мужчинами и женщинами ($F(1,151) = 0.203, p = 653$). Полученные данные говорят о том, что изменения в большей степени обусловлены индивидуальными когнитивными различиями, чем влиянием гендерного показателя. Таким образом, данный социокультурный фактор полностью исключает влияние на лексическую продуктивность испытуемых.

Влияние места проживания на лексическую продуктивность

В настоящем исследовании проанализированы ответы респондентов городской и сельской местности. В ходе анализа определено, что территориальный фактор не оказывает статистически значимого влияния на точность называния существительных ($F(1,151) = 390, p = 533$). Однако при анализе влияния данного фактора на глаголы было отмечено, что лучшие показатели демонстрируют монолингвальные русскоязычные школьники ($F(1,151) = 18.394, p < 001$). Учитывая морфосинтаксическую сложность глаголов, было предположено, что участники, проживающие в условиях постоянного языкового взаимодействия, испытывают больше трудностей при интерпретации глагольных форм. Похожий результат был выявлен в анализе скорости ответов. Определено, что регион проживания оказывает положительный эффект на темп воспроизведения лексических стимулов ($f(1,151) = 468, p = 004$). Школьники-монолингвы быстрее называют существительные и глаголы ($F(1,151) = 087, p = 005$). Можно сделать вывод, что территориальный фактор оказывает значительное влияние на скорость ответов детей. Это можно объяснить тем, что участники, проживающие в русскоязычной среде, обладают более высоким языковым уровнем, а билингвальные участники, проживающие на территории активного языкового взаимодействия, показывают более замедленную языковую реакцию. Но также стоит отметить, что для полноценного анализа влияния данного фактора, необходимо равное распределение групп по языковому статусу. Как было отмечено выше, участники с сельской местности представлены только в монолингвальной группе, поэтому полученные данные по этому параметру не подлежат самостоятельной интерпретации и могут быть применены как предварительные и ограниченные выводы.

Влияние возраста на лексическую продуктивность

Анализ возрастного показателя демонстрирует отсутствие различий в результатах между участниками. Было выявлено, что школьники показывают равные уровни выполнения заданий, которые подтверждаются дескриптивной статистикой и результатами регрессионного анализа. Показатели точности и скорости ответов между группами остаются практически равными. Данный результат позволяет сделать вывод, что языковой статус не влияет на лексическую продуктивность в данном возрасте. Но стоит отметить, что в подгруппе 9-10 лет наблюдаются незначительные изменения в пользу монолингвальных участников. Эти

наблюдения также можно проследить в результатах регрессионного анализа, которые подтвердили статистическую незначимость выявленных различий. Показатели между младшей возрастной группой (6-8 лет), участники старшей возрастной группы (9-10 лет) независимо от языкового статуса показывают высокие показатели точности номинации. Указанный результат говорит о естественной возрастной динамике ($F(4,148) = 5.90, p < 0.01$).

Таким образом, доказано влияние возрастного фактора на лексическую продуктивность детей независимо от их языкового статуса. Как следовало ожидать, школьники более старшего возраста будут лучше справляться с заданиями в силу своего когнитивного и языкового опыта.

Выводы

Настоящее исследование было направлено на определение лексической продуктивности в русском языке русско-казахских билингвальных школьников по сравнению с русскоязычными монолингвами, а также на определение влияния социокультурных факторов на языковое производство младших школьников.

Полученные результаты исследования подтверждают имеющиеся представления о билингвизме как динамическом явлении, в основе которого лежит взаимодействие языков. Это указывает на необходимость языковой поддержки в образовательной среде для когнитивного развития билингвальных школьников.

Доминирующая позиция русского языка в образовательной и социальной сферах Казахстана, способствует тому, что школьники-билингвы показывают лексическую продуктивность наравне с монолингвальными сверстниками. Полученные результаты подтверждают представления о том, что билингвизм при наличии достаточной образовательной и социальной поддержки не приводит к снижению языковых показателей, а способствует развитию навыков языковой рефлексии и номинации, что в свою очередь, говорит о высоком функциональном потенциале билингвальных учащихся в условиях двуязычной среды.

Результаты исследования представляют научный интерес для дальнейшего изучения русского языка, психолингвистики, онтолингвистики и детского билингвизма.

Информация о финансировании

Исследование выполнено при поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования научного проекта ИРН АР АР26197041 «Языковая и метаязыковая рефлексия детей-билингвов и детей-полилингвов: социолингвистический, психолингвистический, лексикографический аспекты» (2025-2027 гг.), реализуемого в Кокшетауском университете им. Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Аманов А. Ш. Развитие нарративных навыков устной русской речи тюркоязычных учащихся-билингвов: дис.... д-ра филос. наук (PhD). – Алматы, 2023. – 140 с.
- [2] Утегенова А., Ергалиева Н.У., Кужбанова Н., Альгамбетова Н.А. Определение языковой ситуации в современном Казахстане // Известия. Серия: Филологические науки КазУМОиМЯ им.Аблай хана. – 2025. – №3. – С. 458.
- [3] Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
- [4] Залевская А. А. Введение в психолингвистику. – М.: ИКАР, 2001. – 272 с.
- [5] Шаяхмет А.К. Описание билингвизма казахских детей в формате «ЧАТ» // Проблемы онтолингвистики – 2016: материалы ежегодной междунар. науч. конференции. – СПб: Иваново: ЛИСТОС, 2016. – С. 33–37.
- [6] Bialystok E. Bilingualism in development: language, literacy, and cognition. – Cambridge: Cambridge university press, 2001. – 328 p.
- [7] Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М.: Наука, 1997. – 272 с.
- [8] Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2004. – 390 с.
- [9] Жакупова А. Д., Анищенко О. А., Темирова Ж. Г. Исследование мотивационной рефлексии детей-монолингвов и детей-билингвов Казахстана (на материале данных психолингвистического эксперимента) // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2024. – № 88. – С. 48–75. DOI: 10.17223/19986645/88/3.
- [10] Акинина Ю., Малютина С., Иванова М., Искра Е., Манова Э., Драгой О. Russian normative data for 375 action pictures and verbs // Behavior research methods. – 2015. – Vol. 47(3). – Pp. 691-707.
- [11] Paradis J., Genesee F., Crago M. Dual language development & disorders: a handbook on bilingualism and second language learning. 2nd ed. – Baltimore: Paul H. Brookes Publishing, 2010. – 340 p.

REFERENCES

- [1] Amanov A. Sh. Razvitie narrativnyh navykov ustnoj russkoj rechi tjurkojazychnyh uchashhihsja-bilingvov [The Development of Oral Narrative Skills in Russian among Turkic-Speaking Bilingual Students]: dis.... d-ra filos. nauk (PhD). – Almaty, 2023. – 140 s. [in Rus.]
- [2] Utegenova A., Ergalieva N.U., Kuzhbanova N., Al'gambetova N.A. Opredelenie jazykovoj situacii v sovremennom Kazahstane [Analysis of the Current Linguistic Situation in Kazakhstan] // Izvestija. Serija: Filologicheskie nauki KazUMOimJa im. Ablaj hana. – 2025. – №3. – S. 458. [in Rus.]
- [3] Kubrjakova E. S. Jazyk i znanie: Na puti poluchenija znanij o jazyke:

Chasti rechi s kognitivnoj točki zrenija. Rol' jazyka v poznanii mira [Language and Knowledge: Approaches to Understanding Language. Parts of Speech from a Cognitive Perspective and the Role of Language in World Cognition]. – М.: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2004. – 560 s. [in Rus.]

[4] Zalevskaja A. A. Vvedenie v psiholingvistiku [Introduction to Psycholinguistics]. – М.: IKAR, 2001. – 272 s. [in Rus.]

[5] Shajahmet A.K. Opisanie bilingvizma kazahskih detej v formate «ChAT» [Description of Bilingualism in Kazakh Children in the 'CHAT' Format] // Problemy ontolingvistiki-2016: materialy ezhegodnoj mezhdunar. nauch. konferencii. – SPb: Ivanovo: LISTOS, 2016. – S. 33–37. [in Rus.]

[6] Bialystok E. Bilingualism in development: language, literacy, and cognition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 328 p.

[7] Leont'ev A. A. Psiholingvisticheskie edinicy i porozhdenie rechevogo vyskazyvanija [Psycholinguistic Units and Speech Production]. – М.: Nauka, 1997. – 272 s. [in Rus.]

[8] Karasik V. I. Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs [Language Circle: Personality, Concepts, and Discourse]. – Volgograd: Peremena, 2004. – 390 s. [in Rus.]

[9] Zhakupova A. D., Anishhenko O. A., Temirova Zh. G. Issledovanie motivacionnoj refleksii detej-monolingvov i detej-bilingvov Kazahstana (na materiale dannyh psiholingvisticheskogo jeksperimenta) [A Psycholinguistic Study of Motivational Reflection in Monolingual and Bilingual Children in Kazakhstan] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologija. – 2024. – № 88. – S. 48-75. DOI: 10.17223/19986645/88/3. [in Rus.]

[10] Akinina Ju., Maljutina S., Ivanova M., Iskra E., Manova Je., Dragoj O. Russian normative data for 375 action pictures and verbs // Behavior research methods. – 2015. – Vol. 47(3). – Pp. 691-707.

[11] Paradis J., Genesee F., Crago M. Dual language development and disorders: a handbook on bilingualism and second language learning. 2nd ed. – Baltimore: Paul H. Brookes Publishing, 2010. – 340 p.

СОЦИОЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ ӨНІМДІЛІКТІҢ БИЛИНГВАЛ ЖӘНЕ МОНОЛИНГВАЛ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ: ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУІ

Әбишева И.М.¹, *Жақупова А.Д.², Анищенко О.А.³, Фаткиева Г.Т.⁴

^{1,*,2,3,4}Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан

Аннотация. Мақала бастауыш сынып оқушылары-қос тілді және монолингвистердегі орыс тіліндегі сөйлеудің лексикалық өнімділігін бағалауға бағытталған психолінгвистикалық эксперименттің нәтижелерін талдауға арналған. Қазақстанның бірегей тілдік ландшафты қос тілділікті

зерттеуге деген қызығушылықтың артуын шарттайды. Зерттеудің өзектілігі екі тілді оқушылардың тілдік дамуына әлеуметтік-Жас факторларының әсерін зерттеу болып табылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы бастауыш сынып оқушыларының-Солтүстік Қазақстанның қос тілді және монолингваларының лексикалық өнімділігін кешенді эмпирикалық талдаудан тұрады. Зерттеуге Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстары мектептерінің 1-4 сыныптарының 153 оқушысы қатысты, оның ішінде 75 орыс-қазақ қос тілді және 78 орыс тілді монолингвалар. Жұмыстың мақсаты-орыс тіліндегі зат есімдер мен етістіктердің лексикалық номинациясының процестерін талдау негізінде балалардың тілдік санасының ерекшеліктерін анықтау, сонымен қатар әлеуметтік-Жас факторларының лексикалық өндіріс пен лексикалық өнімділік параметрлеріне әсерін анықтау. Зерттеудің жетекші әдісі-эмпирикалық деңгей әдісі-психолингвистикалық эксперимент. Алғаш рет тілдік құзыреттіліктің салыстырмалы деңгейінде екі тілді балалар орыс тіліндегі лексикалық номинацияның дәлдігі мен жылдамдығында монолингвалды құрдастарынан кем түспейтіні көрсетілген. Лексикалық өнімділік параметрлеріне бірқатар әлеуметтік –Жас факторларының–ең алдымен оқыту тілінің, ата-аналардың жасының және білім деңгейінің статистикалық маңызды әсері анықталды. Алынған нәтижелер қазақстандық билингвизмнің өңірлік ерекшелігін көрсетеді және көптілді білім беру жағдайында тілдік сананы қалыптастыру тетіктерін түсінуге үлес қосады. Зерттеудің теориялық маңыздылығы-балалардың қос тілділігі туралы идеяларды дамыту. Практикалық маңыздылығы алынған мәліметтерді екі тілді оқушылардың лексикалық өнімділігін дамытуға ықпал ететін оқыту әдістерін әзірлеу кезінде қолдану мүмкіндігімен анықталады.

Тірек сөздер: номинация теориясы, тілдік сана, орыс тілі, билингвизм, тілдік рефлексия, лексикалық өнімділік, жас, тіл саясаты

SOCIODEMOGRAPHIC DETERMINANTS OF LEXICAL PRODUCTIVITY IN RUSSIAN AMONG BILINGUAL AND MONOLINGUAL PRIMARY SCHOOL CHILDREN: A PSYCHOLINGUISTIC STUDY

Abisheva I.M.¹, *Zhakupova A.D.², Anishchenko O.A.³, Fatkiyeva G.T.⁴

^{1,*2,3,4}Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the analysis of the results of a psycholinguistic experiment aimed at assessing the lexical productivity of speech in Russian among younger bilingual and monolingual schoolchildren. The relevance of the study is to study the influence of socio-age factors on the linguistic development of bilingual schoolchildren. The scientific novelty of the study consists in a comprehensive empirical analysis of the lexical productivity of bilingual and monolingual primary school students in Northern Kazakhstan.

The study involved 153 pupils of grades 1-4 in schools of Akmola and North Kazakhstan regions, including 75 Russian-Kazakh bilinguals and 78 Russian-speaking monolinguals. The aim of the work is to identify the specifics of children's linguistic consciousness based on the analysis of the processes of lexical nomination of nouns and verbs in the Russian language, as well as to determine the influence of socio-age factors on the parameters of lexical production and lexical productivity. The leading research method is the empirical level method - the psycholinguistic experiment. For the first time, it has been shown that bilingual children with a comparable level of language competence are not inferior to monolingual peers in the accuracy and speed of lexical nomination in Russian. A statistically significant influence of a number of socio-age factors has been established-primarily the language of instruction, age and level of education of parents – on the parameters of lexical productivity. The results obtained reflect the regional specifics of Kazakh bilingualism and contribute to understanding the mechanisms of formation of linguistic consciousness in multilingual education. The theoretical significance of the research lies in the development of ideas about children's bilingualism. The practical significance is determined by the possibility of using the data obtained in the development of teaching methods that contribute to the development of lexical productivity of bilingual schoolchildren.

Keywords: theory of nomination, linguistic consciousness, Russian language, bilingualism, linguistic reflection, lexical productivity, age, language policy

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 02.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Информация об авторах:

Абишева Инара Марулановна – докторант 2 курса образовательной программы «Филология: русская филология», Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, ORCID: 0009-0000-5853-2446, e-mail: abisheva_i@nis.edu.kz

Жакупова Айгуль Досжановна – доктор филологических наук, профессор кафедры общего языкознания и литературы, проректор по научной работе и взаимодействию с регионом, Кокшетауский университет им. Шокана Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, ORCID: 0000-0002-0699-7636, e-mail: aygul.zhakupova@yandex.kz

Анищенко Ольга Александровна – доктор филологических наук, профессор кафедры общего языкознания и литературы Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова. Кокшетау, Казахстан, ORCID: 0000-0003-2264-3499, e-mail: olga_alex62@mail.ru

Фаткиева Гульнара Тагировна – ассоциированный профессор кафедры общего языкознания и литературы Кокшетауского университета им. Шокана Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, ORCID: 0000-0001-9563-9963, e-mail: fatkieva_2006@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Әбишева Инара Маруланқызы – «Филология: орыс филологиясы» білім беру бағдарламасының 2-курс докторанты, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан, ORCID: 0009-0000-5853-2446, e-mail: abisheva_i@nis.edu.kz

Жакупова Айгүл Досжановна – филология ғылымдарының докторы, жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының профессоры, өңірмен өзара іс-қимыл және ғылыми жұмыс жөніндегі проректор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан, ORCID: 0000-0002-0699-7636, e-mail: aygul.zhakupova@yandex.kz

Анищенко Ольга Александровна – филология ғылымдарының докторы, жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының профессоры, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан, ORCID: 0000-0003-2264-3499, e-mail: olga_alex62@mail.ru

Фаткиева Гүлнара Тағирқызы – жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан, ORCID: 0000-0001-9563-9963, e-mail: fatkieva_2006@mail.ru

Information about the authors:

Abisheva Inara Marulanovna – 2nd-year PhD student in the program “Philology: Russian Philology”, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan, ORCID: 0009-0000-5853-2446, e-mail: abisheva_i@nis.edu.kz

Zhakupova Aigul Doszhanovna – Doctor of Philology, Professor of the Department of General Linguistics and Literature, Vice-Rector for Research and Regional Cooperation, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan, ORCID: 0000-0002-0699-7636, e-mail: aygul.zhakupova@yandex.kz

Anishchenko Olga Alexandrovna – Doctor of Philology, Professor of the Department of General Linguistics and Literature, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kazakhstan, Kokshetau, ORCID: 0000-0003-2264-3499, e-mail: olga_alex62@mail.ru

Fatkiyeva Gulnara Tagirovna – Associate Professor of the Department of General Linguistics and Literature, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan, ORCID: 0000-0001-9563-9963, e-mail: fatkieva_2006@mail.ru

ӘОЖ 80

FTAXP 16.01.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.002>

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ВАРИАТИВТІЛІК ҚОЛДАНЫСЫНЫҢ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Айдарбек Қ. Ж.¹, Бейсеғұл Д. Т.², *Бактиярова Р.М.³, Аккузова А.А.⁴

^{1,2,4} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

^{*3} Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі тіл білімінде терминологиялық жүйенің тұрақтылығы мен бірізділігі ғылыми коммуникация сапасының негізгі көрсеткіштерінің бірі болып саналады. Соған қарамастан, бір ұғымның бірнеше атаумен берілуі – терминологиялық вариативтілік – ғылыми дискурста кең таралған құбылыс ретінде көрінеді. Вариативтілік ғылыми терминологияның тарихи дамуына, әртүрлі ғылыми мектептердің өзара әрекеттесуіне, тіларалық байланыстарға, сондай-ақ кірме терминдер қабылдау және оларды бейімдеу процестеріне байланысты құбылыс. Терминологиялық вариативтілікті зерттеу – ғылыми терминологияның даму ерекшеліктерін қарастыруға, әртүрлі терминологиялық нұсқалардың пайда болу себептерін анықтауға және олардың ғылыми білім жүйесіндегі рөлін айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – қазақ тіл біліміндегі терминологиялық вариативтіліктің табиғатын, қалыптасу себептерін және ғылыми қолданыстағы маңызын айқындау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: терминологиялық вариативтілікті зерттеудің теориялық негіздемелерін анықтау; терминологиялық вариативтілік үдерісінің лингвистика саласындағы рөлін айқындау; әртүрлі ғылыми дискурста кездесетін терминологиялық вариативтілікке толық талдау жасау; ғылыми басылымдарда терминологиялық вариативтіліктің ұтымды қолданысы бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеудің негізгі бағыттары терминологиялық нұсқалардың пайда болу факторларын (әлеуметтік, мәдени, когнитивтік, пәнаралық ықпал), олардың ғылыми мәтіндегі қызметін және тілдік нормаға әсерін талдауға негізделді.

Зерттеу әдістемесін таңдау жұмыстың мақсатына тікелей байланысты. Терминологиялық вариативтілік терминдердің семантикалық, құрылымдық және функционалдық сипаттамаларымен байланысты күрделі лингвистикалық құбылыс болғандықтан, оны зерттеу кешенді тәсілдерді қолдануды және лингвистикалық талдаудың әртүрлі әдістерін қолдануды талап етеді. Әдіснамалық тұрғыдан сипаттамалық талдау, салыстырмалы

әдіс, контекстік талдау, функционалды-стилистикалық тәсілдер және ғылыми мәтіндерге кешенді лингвистикалық сараптама қолданылды. Сонымен қатар қазақ тіліндегі және әлемдік ғылыми мақалалардағы термин нұсқалары салыстырылып, олардың семантикалық, құрылымдық және қолданыстық ерекшеліктері анықталды.

Зерттеу нәтижесінде терминологиялық вариативтіліктің ғылыми ойдың дамуы мен пәнаралық ықпалдастықтың табиғи салдары екендігі дәлелденді. Вариативтілік бір жағынан ұғымды нақтылауға, ғылыми пікірталасты дамытуға мүмкіндік берсе, екінші жағынан терминологиялық жүйенің тұрақсыздығына және түсінбеушілікке әкелуі мүмкін екені айқындалды. Қорытындылай келе, терминологиялық вариативтілікті реттеу мен жүйелеудің ғылыми негізделген қағидаттарын қалыптастырудың маңызы көрсетілді.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы терминологиялық вариативтіліктің табиғаты туралы теориялық идеяларды кеңейту, оның ғылыми терминология жүйесіндегі рөлін анықтау және лингвистикалық ғылыми дискурстың қалыптасуы мен жұмсалым процестерін ғылыми түсінуді тереңдету болып табылады. Зерттеудің ғылыми құндылығы – қазақ терминологиясындағы вариативтілік мәселесін кешенді талдауында, ал практикалық маңызы – ғылыми мәтіндерді стандарттау, терминдерді біріздендіру және оқу үдерісінде тиімді қолдану бойынша ұсыныстар беруінде.

Тірек сөздер: терминологиялық вариативтілік, тіл білімі, ғылыми дискурс, тілдік норма, термин, терминжасам, ғылыми коммуникация, пәнаралық ықпалдастық, семантикалық талдау

Кіріспе

Әлемдегі барлық ғылыми қауымдастықтың белгілі бір тілдік кеңістігінде терминологияның үлкен рөл атқаратыны белгілі. Терминология арқылы ұғымдар мен құбылыстар атауының дәлдігі мен анықтығына көз жеткізе аламыз, әрі ғылыми білімнің тасымалдаушысы десек те болады. Алайда нақты ғылыми қатысымда бір сөздің өзі, грамматикалық, лексикалық, фонетикалық жағынан өзгеріске ұшырап әртүрлі белгісінде болатын жағдай жиі туындайды. Бұл құбылысты тіл білімінің саласында терминологиялық вариативтілік деп аталатыны мәлім. Ш. Біләловтің «Батыс Еуропа халықтар тілдерінде болып келетін жаңа ғылыми техникалық атауларды түп нұсқада қабылданған орыс тіліне нұқсан келе қоймайды, қайта сөздің бас-аяғын дұрыстап жөнге келтіргеннен соң, ол көптен көз көріп, құлақ естіген орыс сөзі сияқты болып шыға келеді. Бұл негізінен, орыс тілінің жасандылыққа аса бейімділігі. Ғылым мен техника жетістігін орыс тілі арқылы меңгерген қазіргі қазақ тілі үшін орыс тілінің осы бір «жасанды» қылығы кереғар әсер етуде. Қазақ тілі сөз келбетін сақтау үшін, өзіндік заңдылықтарын бұзбау үшін, ғылыми-техникалық атаулар қазақ тілінде меңгерілуге тиіс,

қазақша сөйлеуге тиіс» [1, 27 б.] дегенін басшылыққа алатын болсақ, терминология саласының жаһандану заманының күнделікті өзгерісіне байланысты тұрақсыздыққа ұшырап отырғанын, әсіресе қазақ тіліндегі терминдердің пайда болуына әрі олардың тұрақты қалыптасуына әсерін тигізіп, дамуды қажет ететіндігін көре аламыз. Әрине осы уақытқа дейін біршама ғалымдар бұл тіл біліміндегі феноменінің ерекшелігін зерттеген. Мәселен, тілдің функционалдық айырмашылығын коммуникативті құрал тұрғысынан (Г.П. Нецименко, Э.Г. Туманян В.Я. Порхомовский), аумақтық айқындылығы жағынан (М.М. Гухман, А.И. Домашнев, В.М. Жирмунский, Н.Н. Семенюк) және әлеуметтік лингвистикалық ерекшеліктеріне байланысты (Ю.Д. Дешериев, У. Лабов, Л.Н. Никольский, А.Д. Швейцер) зерттеген. Ал В.М. Алпатов тілдік вариативтілік бұл қоғамның әлеуметтік ерекшеліктері мен мәдениетінің дамуына байланысты айқындалады деген анықтамасын берген [2, 39-40 бб.]. А.К. Карданова өз мақаласында «Терминологиялық вариативтілік ұғымын тілдік сана мен тілдік ойлау жүйелері арқылы айқындалып отыратынын» көрсеткен [3, 103-104 бб.]. Көріп отырғанымыздай, вариативтілік ұғымының әлі де болса зерттелу керек тұстары көп екендігін, әрі оның терминологияда ерекше орын алуының себебі қоғамның әлеуметтік ерекшелігінің және тілдік сананың өзгеріп отыруына байланысты туындайтыны айқындала түсті.

В.Г. Гактың айтуынша «Вариативтілік дегеніміз – толыққанды қалыптаса қоймағанына қарамастан қазірдің өзінде жиі қолданылып жүрген тілдегі жаңа элементтері барлық тілдік нормадағы белсенді инновациялық үдерістері арқылы анықталады». Яғни, белсенді инновациялық үдерістердің терминологиялық вариативтіліктің терең әрі мұқият зерттелу керектігін ұғынамыз. Жұмысымызда тіл біліміндегі терминологиялық вариативтілік қолданысының маңыздылығын айқара ашып беру міндеттеледі. Кез келген сөздің мағынасын анықтауда ғылыми мәтіндерді дұрыс түсіну қажеттілігі туындайды. Ал үнемі өсіп келе жатқан білім көлемі мен жаңа пәндердің пайда болуы жағдайында терминологиялық вариативтілік когнитивті дамуды ынталандыратын маңызды құрал болуы мүмкін. Қолданыстағы зерттеулерде терминдік стандарттау аспектілері жиі қозғалады, бірақ терминологиядағы вариативтілікке кешенді түрде қарастыру мәселесі шешілмеген күйінде қалып отыр.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жұмысы қазіргі қазақ тіл біліміндегі терминологиялық вариативтілік феноменінің лингвистикалық негіздерін, оның функционалдық-стильдік және когнитивтік сипатын анықтауға бағытталған. Осы мақсатқа сәйкес жұмыста терминологиялық жүйелердегі нұсқалардың пайда болу себептері, олардың тіл біліміне, күнделікті қалыпты жағдайда қолдану әсері, сондай-ақ қалыпқа келтіру жолдары жан-жақты қарастырылды.

Зерттеуде тілдік деректер мен лингвистикалық жұмыстарға негізделген жүйелік-құрылымдық, сипаттамалық, салыстырмалы, контекстік және ішінара квантитативті әдістер қолданылды.

Зерттеу жұмысының нысаны ретінде тіл білімінің әртүрлі салаларында қолданылатын ғылыми терминдердің нұсқалары алынды. Материал ретінде төмендегі дереккөздер пайдаланылды:

1. Тіл білімінің ғылыми әдебиетіне үлес қосқан ғалымдардың еңбектері мен ғылыми мақалалары. Атап айтқанда, отандық ғалымдар мен орыс ғалымдарының лексикология, терминология, морфология, синтаксис, стилистика, тіл тарихы, аударматану, когнитивтік лингвистика, тіл саясаты (Ш. Құрманбайұлы, М.В. Косова, Р.Р. Шарипова, Ж. Багана, Д.Н. Еркова, Ю.М. Кувшинская, В.М. Алпатов) сияқты бағыттар бойынша жарияланған еңбектеріндегі терминологиялық вариативтілік, тіл білімі, вариативтілік қолданысының лингвистика саласына әсері жайлы және оларды пайдалану жиілігі мен нұсқасы қарастырылды.

2. Ғылыми мақалалар мен баяндамалар. Нақты контексте республикалық және халықаралық конференциялардың материалдары, «Известия ВГУ», «ҚазҰУ Хабаршысы», «Вестник СПбГУ», «Вестник ВолГУ» сияқты басылымдарда жарияланған ғылыми мақалалардың лингвистикалық терминдері талданды.

3. Шетелдік ғылыми жариялымдар мен мақалалар. Scopus мақаласы базасына кіретін 2013-2024 жылдар аралығында жарияланған ғылыми мақалаларды талдап, ол жұмыстардағы вариативтілік мәселесін қарастыра отырып, ғылыми жұмыс бойынша көрсеткен нәтижелерін терминологиялық вариативтілік мәселесінің тіл білімінде ауқымды орын алатындығы айқара ашып жеткізілді.

Зерттеу әдістері. Лингвистикалық аспектідегі терминологиялық вариативтілікті қарастыру үшін келесі әдістер кешені қолданылды:

1) Сипаттамалық әдіс – терминдердің морфологиялық құрылымын, семантикалық мазмұнын, қолдану аясын және контекстік қызметін сипаттау мақсатында қолданылды. Осы әдіс арқылы термин нұсқаларының ғылыми тіл нормасына сәйкестігі анықталды.

2) Салыстырмалы әдіс – баламалы лингвистикалық терминдердің бір ұғымға қатысты қолдану жиілігі мен семантикалық айырмашылықтарын салыстыра отырып, олардың синонимдік қатарға немесе дублет сипатына ие екендігі анықталды.

3) Контекстік талдау әдісі – ғылыми мәтіндердегі терминдердің қызметі мен прагматикалық рөлін зерттеуге бағытталған. Терминдердің ғылыми стильде қолданылуы, коммуникативті жүктеме және мәтіннің түсінігіне әсері анықталды.

4) Тарихи-диахрондық әдіс – терминнің белгілі бір нұсқасының терминологиялық жүйесіндегі дамудың тарихи жолын, қолдану дәстүрін

және орны мен өзгеруін зерттеуге мүмкіндік берді. Бұл әдіс арқылы біздің тіліміздегі лингвистикалық терминдердің эволюциясы мен қалыпқа келу тенденциялары талданды.

5) Функционалды-стилистикалық талдау – терминдердің ресми ғылыми стильде қолданылуын саралау және олардың стилстикалық бейтараптығын немесе эмоционалды тоналдылығын анықтау.

6) Сараптамалық бағалау әдісі – терминдердің кейбір нұсқаларының дұрыстығын анықтау үшін лингвистер мен терминологтардың пікірлері ескерілді. Бұл әдіс зерттеу нәтижелерінің объективтілігі мен сенімділігін арттырды.

Жоғарыда аталған әдістер мен материалдар негізінде лингвистикалық терминологиядағы вариативті көріністер жүйелі түрде қарастырылды, олардың ғылым тілінің дамуына, нормативтік және коммуникативті аспектілеріне әсері жан-жақты сипатталды. Зерттеу нәтижесінде терминдердің тұжырымдамалық сенімділігіне, дәйектілігіне және тиімділігіне байланысты ғылыми тұжырымдар жасалды.

Академик Ш. Құрманбайұлы «Қазақ терминологиясы» деп аталынатын оқу құралында қазақ терминологиясының қазіргі жағдайы мен мәселелері жайлы «Терминологиялық жарыспалылықты қазіргі қазақ терминологиясындағы ең жиі кездесетін кемшіліктің қатарына қосуға болады. Жарыспалылықты болдырмау үшін ұсынылған баламалардың ішінен терминге қойылатын талаптарға жауап беретін ұтымдысын дер кезінде тандап алып, баспасөзде, оқулықтар мен оқу құралдарында, терминологиялық сөздіктерде солардың ғана қолданысын қамтамасыз етіп, термин қалыптастыру ісін жіті қадағалап отыру қажет» деген ойын білдірген. «Сондай-ақ терминологиялық сөздіктерде, жарияланып жүрген ғылыми еңбектерде әртүрлі беріліп жүрген жарыспалылықты терминжасам ісінде көрініс беріп отырған кемшіліктердің қатарына кіреді» дейді [4, 128 б.]. Бұл терминология саласының әлі де болса зерттелу қажеттігін, оны тереңірек қарастыру барысында сын қилы мәселесі шығатынын аңғарамыз. Жарыспалылық деп әр автордың өз еңбектерінде сөздерге өз нұсқасын беруі- терминологиялық вариативтіліктің ара жігін, оның жеке қолдану аясын, маңыздылығын ашып қарау қажеттілігі туындап отыр. Терминологиялық вариативтілік ұғымы қазақ тілінде қолдану аясы күннен күнге көркейіп жатқандықтан, зерттеу жұмыстарында талаптарға жауап бере алатын ұтымды баламасын, аудармасын көрсете алатын еңбектерді қажет етеді. Қолданыста жүрген, орыс тіліндегі «*списание*» сөзі қазақ тілінің терминологиясында әртүрлі аудармасымен беріліп жүр. Мәселен, бір сөздіктерде «*шығынға жазу*» деп айтылса, екіншісінде «*есептен шығару*» болып қолданылған. «Списание» сөзінің негізгі мағынасын алып қарайтын болсақ бұл «*списать*» етістігінен шыққан, яғни, қазақ тіліне аудармасы – «*жазу*» немесе «*шығарып тастау*». Бұдан «*есептен шығару*» және

«шығынға жазу» деген сөз тіркесі түрінде аудармасы берілген, ал осының ішінде «есептен шығару» аудармасы қолданыста қалғаны дұрыс деген ойдамыз. Себебі, «шығару» етістігі «*списать*» сөзінің негізгі аудармасы болып, сөз тіркесінде бағынқы қызметінде тұрса, «жазу» етістігі аудармасы бойынша қазақ тілінде басынқы қызметінде тұр. М.В. Косова мен Р.Р. Шарипова ғылыми зерттеулерінде терминологиялық вариативтілікті ең алдымен, «көп компонентті терминологиялық сөз тіркестері саласында кездеседі» деген анықтама берген. Мысал ретінде орыс тіліндегі ресми құжаттарда кездесетін терминологиядағы вариативтілік үдерісінің біршама сөз тіркестері арқылы көрсетіп өткен «*налог на землю – земельный налог; документы – документация – система документации; УСД – унифицированная система документации; СД – система документации; ДОУ – документационное обеспечение управления; управленческий процесс – процесс управления; система документации – документационная система; документ личного происхождения – личный документ; карточка фонда – фондовая карточка*»). Екінші бір жағынан алып қарайтын болсақ, вариативтілік дегеніміз бір тілдік бірліктің әр түрлі түрлерімен берілетін, бір мағынаны білдіретін, тек олардың қолданыс аясы контекстің тең емес шарттарымен негізделеді» деген анықтамаларын ұсынған [5, 247 б.].

Д.Ю.Ильин, Е.Г.Сидорова ғылыми мақалаларында «Біз вариативтілікті тілдің әмбебаптығы мен оның негізгі қағидаларының көрінісі, объективті түрде тілді дамытудың тәсілдері мен көздерінің бірі деп бағалаймыз» деген анықтама берген [6, 616 б.]. Осы орайда Ю.М. Кувшинская өз ғылыми еңбегінде вариативтіліктің жаңа терминдерді құруға және тұжырымдамалық аппаратты қалыптастыруға әсерін талдайды. Оның пікірінше, «Өзгергіштік ғалымдарға жаңа құбылыстарды сипаттауға икемді болуға мүмкіндік береді, бірақ оны шамадан тыс пайдалану ғылыми мәтіндерді қабылдауда қиындықтар тудыруы мүмкін» деген тұжырымдамасы бар [7]. Ж.Бағана, Д.Н. Еркова «Вариативность фразеологических единиц с компонентом цвета» ғылыми мақалаларында тілдегі вариативтілік ұғымы қазіргі таңда барлық зерттеушілердің әсіресе лингвисттердің назарын өзіне аудара бастағандығы жайлы айтады. «Вариативтілікті әртүрлі қырынан зерттеп қарастырса болады, мысалы жалпы тіл білімі бойынша алып қарайтын болсақ, «вариативтіліктің онтологиясы», «вариативтілік», «инварианттылық», «вариативтілік факторлары», «вариативтілік шекарасы» сынды сөздер түсініктері жайлы біршама сұрақтар туындайды. Ал тіл мәдениеті тұсынан алып қарайтын болсақ, «нормативті және нормативті емес» деп қарастыру қажет. Соңғы кездері тіптен вариативтілік ұғымы мәдениаралық қатынас аспектісінде кеңінен сипатталынып жүр» [8, 135 б.]. Ю.М. Кувшинская зерттеулерінде «вариативность числовых форм сказуемого» жайлы нақты заманауи дереккөздерді талдау арқылы көрсеткен [7, 24-25 бб.]. Қолданыстағы зерттеулердің әлі де болса терминологиялық вариативтілікті

анықтап, оны талдау бойынша ұсыныстардың жеткіліксіз дамуын көріп отырмыз. Біз жұмысымызда вариативтілікті қолданудың нақты әдістері мен стратегияларын ұсына отырып, осы олқылықтың орнын толтыруға тырыстық.

Талқылау және нәтижелер

Лингвистика саласында бір сөздің бірнеше сөздермен баламасы ретінде беріліп жүргенін айқын аңғара аламыз. Бұл біз зерттеп отырған вариативтілік ұғымының кең түрде қолданысының көрінісі. Осыған орай бірашама мысалдар арқылы талдау жасағанды жөн көріп отырмыз. Ғылыми мақалаларға көз жүгіртетін болсақ, А. Алдаш мақаласындағы мына сөйлеміндегі «аударылған» деген сөзді басқаша қандай сөзбен жазғанына мән берейік: «XX ғасырдың 50-жылдарында саяси бағыттар талабымен көркем туындылардың ауқымды көлемі қазақ тіліне тәжірмаланды» [9]. Бұл сөйлемде көріп отырғанымыздай «аударылды» деген сөз «тәжірмаланды» деген сөзбен беріліп тұр. Әрине бұндай вариативтілік көрінісі кездесіп тұратыны анық, дегенмен «аударылды» деген етістігімізді қолданған әлдеқайда дұрыс деп есептейміз. Себебі, бұрыннан қалыптасып келе жатқан қазақ этимологиясының ережесінен бастап бұл сөз тұрақты түрде қалыптасқан, алайда ғалымдардың кейде осындай вариативтілікті тудыратын тұстары бар. Дегенмен, осы жұмысымыз арқылы нақты тек бір ғана нұсқасын ресми түрде қолданған дұрыс дегенді айтқымыз келіп отыр. Тағы бір мысалға көз жүгіртетін болсақ, А. Салқынбай «Мемлекеттік тілді оқытудың функционалдық семантикалық жүйесі» деген мақаласында қазақ тілінде кездесетін болмыстық ұғымдардың «танымдық, тағылымдық мәнін түсіну үшін, тілді идеологиялық құрал ретінде өзіміз жұмсай алмай, бірде білдіріп, бірде бүлдіріп жүрген жайымыз бар» деген ой-пікірін білдерген [10, 78 б.]. Бұлай деуінің себебін бір ғана еліміздің белді дейтін телеканалдарында кездесетін кейбір сұрақ тудыратын сөздердерді мысалмен көрсетіп өткен. «Сағат тоғызда жаңалықтар басталғанда, *таңғы жаңалықтар* деп басталып жүргенін бәріміз де көріп жүрміз, алайда қазақ баласы үшін сағат 9 қалайша таңғы болады, оның орнына *таңертеңгі жаңалықтар* болуы керек еді» [11, 79 б.]. Яғни «*таңғы*» деген сөздің орынына таңертеңгі қолданғаны дұрыс деген шешімге келген. Қарап отырсақ бүгінгі таңда ресми болып есептелетін телеканалдарда бір сөздің өздігінше белгілі бір тілдік норманың қабылданған заңына емес, ыңғайлы қолданысына орай беріліп жүргенін аңғарамыз. Телеканалда қолданылды дегені, тілшілердің ақсап тұрғаны, ал тілшінің ақсап тұрғаны, тіл біліміндегі бұл мәселе бойынша терминологиялық вариативтіліктің толыққанды зерттелуіне итермелейді дегенге тұспалдағымыз келіп отыр. Тіл біліміндегі вариативтілік бойынша мысалдарымызға қайта оралатын болсақ, «*барлығымыз*» бен «*барлықтарымыз*» сөздерінің қатар айтылып

жүргенін аңғарамыз. Бұл сөздердің «бар, бәрі» деген негізден шыққаны белгілі, әрі ішкі мағыналық құрылымында көптік сема бар болғандықтан, «барлығымыз» нұсқасының қолданыста болуы орынды деп есептейміз. Жалпы қазақ тілінде нұсқалылық мәселесі кеңінен орын алады:

Кесте 1. Тілдік бірліктің қазақ тіліндегі нұсқалары

Тілдік бірлік	Қазақ тіліндегі нұсқалары
Снегурочка	акшақар, қарханшайым, қаршақыз
Коляска	бесікарба, қолкүйме, күймебесік
Личный счет	бетесеп, жеке есеп
Экстрасенс	болжамгер, емгер
Консолидация нации	ел болып ұю, ұлт болып ұю
Патриот	елжанды, ұлтжанды, отансүйгіш
Боеголовка	күстұмсық, оқтұмсық, оқбасы
Опекун	қорғаншы, қамқоршы
Трагуар	аяқжол, жиекжол, жаяусоқпақ

John L. A. Huisman, Roeland van Hout және Asifa Majid зерттеуінде жапон тіліндегі дене мүшелеріне арналған терминдердің өзгеруіне байланысты бағалау жүргізілді. Кластерлік талдау әдістерін және дене бөліктерінің атауына арналған эксперименттік деректерді пайдалана отырып, авторлар терминологиялық вариативтілік бет бөліктерінің номинациясындағы айырмашылықтардан бастап жалпы денені сипаттайтын терминдердің тереңірек иерархиялық құрылымына дейін бірнеше деңгейде көрінетінін көрсетті. Бұл мысал терминологияның өзгеріп отыру аясы мәдени-тілдік контекстке қалай тәуелді болатындығын көрсетеді [11]. Ал Theresa Matzinger және Nikolaus Ritt (2022 жылғы) зерттеуі ағылшын тіліндегі фонологиялық заңдылықтарды қарастырды. Авторлар қайталанудың жоғары деңгейі бар сөздердің ықтимал фонологиялық рұқсат етілген формалары тілдік үлгілердің эволюциясына айтарлықтай әсер ететінін көрсетті. Атап айтқанда, орта ағылшын кезеңіндегі Open Syllable Lengthening (OSL) деп аталатын фонетикалық өзгерістің мысалында фонологиялық ықтимал формалар жаңа өзгерістерге тартқыш ретінде қызмет ететіні, осылайша бар үлгілерді тұрақтандыратыны көрсетілген. Бұл зерттеу белгілі бір формаларды қолданудың өзгергіштігі мен ықтималдығы терминдердің бекітілуіне және таралуына тікелей әсер ететіндігін атап көрсетеді [12]. В. Тамара, Н. Marianne, V.D. Laetitia ғылыми мақаласында құрылымдық прайминг әдісін қолдана отырып, ағылшын тіліндегі конструкциялардың өзгергіштігі мәселесі қарастырылуда. Авторлар конструкциялардың үш түрін зерттеді: реактивті объект құрылысы (ROC), когнаттық объект құрылысы (COC) және супрелативті объект құрылысы (SOC). Эксперименттік тәсілді қолдана отырып, олар бұл конструкциялар әртүрлі күштердің көлденең және тік қатынастарымен байланысты екенін көрсетті. Талдау нәтижесінде

терминдерді қолдану жиілігі және олардың контексті когнитивті прайминг процестеріне және тілдегі құрылымдардың бекітілуіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін екендігі анықталды. Бұл зерттеу тілдік схемаларды дамытудағы вариативтіліктің маңыздылығын және тұжырымдамалық шекараларды кеңейтуді көрсетеді [13]. Rosa Vallejos және Hunter L. Brown Brown (2021) зерттеуі Тукан отбасына қатысты Секойя тіліндегі статикалық орынды білдіретін құрылымдарға назар аударады. Авторлар құрылыстың төрт негізгі түрін анықтады: топологиялық етістіктер, постуральды етістіктер, экзистенциалды предикаттар және байлам. Бұл конструкциялар мағыналық мазмұны мен кеңістіктік көріністерді сипаттау үшін қолданылатын тұжырымдамалық перспективасы бойынша ерекшеленеді. Мысалы, «быть в» және «быть на» топологиялық етістіктері негіздің геометриясын профильдейді, ал постуральды етістіктер фигураның бағытын профильдейді. «Vallejo» және «Brown» талдауы конструкцияларды тандаудағы өзгергіштік ана тілінде сөйлейтіндердің мәдени контекстіне және когнитивті қалауына байланысты екенін көрсетті [12]. Dirk Geeraerts (2016) жұмысында «Социосемиотикалық міндеттеме» тұжырымдамасы ұсынылған, онда автор когнитивті лингвистиканың «когнитивті міндеттемесін» тілді әлеуметтік құрал ретінде танитын әлеуметтік тәсілмен толықтыру қажеттілігін атап көрсетеді. Автор вариативтіліктің үш деңгейін қарастырады: бір тілдің ішінде, әртүрлі тілдердің арасында және сол тілде. К. Поппердің «үш әлем теориясына» негізделген тәсілді қолдана отырып, D. Geeraerts: «Тіл өзінің психологиялық сипатына қарамастан, әлеуметтік контексттің әсерінен қалыптасатын және өзгертін субъективті құбылыс ретінде қарастырылуы керек» екенін көрсетеді. Бұл тәсіл терминологиялық вариацияны әлеуметтік нормалар мен тарихи қалыптасқан тәжірибелер арқылы қалай анықтауға болатындығын көрсетеді, бұл оның пайда болу механизмдерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді [13]. Marco Kuhlmann ғылыми мақаласы синтаксистік құрылымдардағы жобалық емес тәуелділік мәселесін зерттейді. Автор «жұмсақ жобаланбаған» тәуелділік грамматикасы тұжырымдамасын енгізеді, олар жоғары эмпирикалық қосымшаны шектеулі есептеу күрделілігімен біріктіреді. Атап айтқанда, М. Kuhlmann екі негізгі шектеулерді талдайды: блок құрылымының дәрежесі және сатылы тәуелділіктің дәрежесі. Бұл шектеулерді енгізу талдаудың дәлдігі мен есептеу шығындары арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізуге мүмкіндік беретіні көрсетілген. Бұл тәсіл терминологиялық вариация жаңа сипаттамалық модельдер құруда және формальды грамматикалық теорияларды кеңейтуде маңызды рөл атқаратынын көрсетеді [14]. Peter Jansen, Rebecca Sharp, Mihai Surdeanu, Peter Clark зерттеуінде машиналық оқу есептеріндегі сұрақтарға жауаптардың фразеаралық негіздемелерін құру және саралау міндеті талданады. Авторлар негізделген жауаптарды қалыптастыру үшін мәтіннен әртүрлі сөйлемдерді біріктіру мәселесін

қарастырады. Қолданылатын әдіс негіздеме тізбектерін құруды және олардың маңыздылығын рейтингтік модельдер арқылы бағалауды қамтиды. Бұл тәсіл терминологиялық вариацияны машиналық оқыту алгоритмдері тудыратын жауаптардың сапасын жақсарту үшін қалай тиімді пайдалануға болатындығын көрсетеді [14]. Алынған нәтижелерді алдыңғы зерттеулердің деректерімен салыстыру терминологиялық вариативтілік ғылымның дамуына ықпал ететін ғылыми дискурстың ажырамас бөлігі болып табылады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Дегенмен, оны пайдалану саналы және бақыланатын болуы керек. Сонымен талқыланған жұмыстар бойынша John L. A. Huisman, Roeland van Hout және Asifa Majid зерттеуінде мәдени және лингвистикалық дәстүрлердің ерекшеліктеріне байланысты өзгергіштіктің қалай болатындығын көрсете отырып, үлкен суретті толықтырады. Өз кезегінде, Theresa Matzinger, Nikolaus Ritt жұмысы терминдердің тұрақтылығы мен эволюциясы олардың лексикондағы ықтималдық таралуымен және пайдалану жиілігімен тікелей байланысты екенін көрсете отырып, вариативтілікті зерттеудегі ықтималдық тәсілінің маңыздылығын көрсетеді. Ал B. Tamara, H. Marianne, V.D. Laetitia ғылыми мақаласы жаңа тілдік схемаларды құрудағы вариативтіліктің маңыздылығын атап көрсетеді және праймингпен байланысты когнитивті процестердің терминдер мен құрылымдардың таралуына қалай ықпал ететінін түсіндіреді. Соңында, Rosa Vallejos, Hunter L. жұмысы кеңістіктік қатынастарды сипаттаудағы вариацияның маңыздылығын көрсетеді және мәдени-тілдік ерекшеліктер орналасуды білдіру үшін құрылымдарды таңдауға қалай әсер ететінін көрсетеді. Dirk Geeraerts өз кезегінде терминологиялық вариативтілік үшін жаңа теориялық модельдерді құруда, формальды грамматиканы оңтайландыруда және табиғи тілді өңдеу әдістерін дамытуда шешуші рөл атқаратынын көрсетеді.

Терминологиялық вариативтілік – қазіргі заманғы тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі. Бұл құбылыс ғылыми дискурста, әсіресе көптілді немесе көпсалалы зерттеулерде жиі байқалады. Терминдердің бірнеше баламасының қатар қолданыла беруі, бір жағынан, тілдің икемділігі мен бейімделгіштігін көрсетсе, екінші жағынан, ғылыми мәтіннің түсініктілігі мен бірізділігіне кедергі келтіруі мүмкін. Осы себепті терминологиялық вариативтілікті тек лингвистикалық құбылыс ретінде емес, сонымен қатар когнитивтік, прагматикалық және әлеуметтік-мәдени феномен ретінде қарастыру қажет.

Мақалада көрсетілген мысалдар мен зерттеу нәтижелері терминдердің жарыспалылығы ғылыми дискурста бірнеше деңгейде көрініс табатынын дәлелдейді: синонимдік қатарлар арқылы, аударма нұсқаларда, ғылыми мектептер арасындағы терминдік ұстанымдарда және тарихи қалыптасқан тілдік нормаларда. Бұл көпқырлы құбылыс тілді зерттеушілер мен практик мамандардың назарын аударуы тиіс. Осы мәселеге қатысты

қазіргі сөздіктердегі терминдерге когнитивтік-прагматикалық талдау жүргізген ғалымдар: «Мамандандырылған терминдерді аудару мақсатты аудиторияның сөйлеу ережелеріне дәл сәйкестік пен лайықты эквиваленттерді таңдауды талап етеді. Сөздіктерде аудармада қиындықтар туғызатын бірнеше эквиваленттер ұсынылады», - деп көрсетеді [15, 531 б.].

Терминологиялық вариативтілік тілдік нормадан ауытқу немесе жүйесіздік емес, керісінше, ұғымның даму, қалыптасу және ғылымда орнығу үдерісіндегі өтпелі кезең деп түсінілгені жөн. Әсіресе жаңа технологиялық, цифрлық және гуманитарлық саладағы ұғымдар мен концепттерге қатысты бұл құбылыс кең таралған. Терминдерге қойылатын талаптар – дәлдік, ықшамдылық, бірмағыналылық пен бейтараптық – олардың жарыспалылығын шектейтін факторлар болғанымен, тілдің табиғи даму заңдылықтары бұған қарсы тұра алмайды.

Қорытынды

Зерттеу барысында анықталғандай, бір ұғымды әртүрлі терминдермен беру тәжірибесі көбінесе ғылыми аудиторияның ерекшеліктеріне, қолданылатын тілдің ішкі жүйесіне, ұлттық мәдениет пен танымдық модельдерге тәуелді болады. Бұл аспектілер әсіресе қазақ тілінің ғылыми саласындағы терминжасам үдерісінде өзекті. Көптеген ұғымдар бірнеше баламада қатар қолданылып, олардың қайсысы стандарт болатынына байланысты нақты әдістемелік ұсынымдар жоқ. Мұндай жағдайда лексикографиялық жұмыстар мен академиялық корпустардың маңызы арта түседі.

Терминологиялық вариативтілікке қатысты ең маңызды міндеттердің бірі – біріздендіру және жүйелеу. Бұл орайда Қазақстанда жүргізіліп жатқан терминологиялық реформалар мен Ұлттық терминологиялық комиссияның жұмысы ерекше орын алады. Дегенмен, ұсынылған терминдердің ғылыми қауым тарапынан қолдау табуы, оқу үдерісіне енгізілуі және баспа өнімдерінде тұрақты қолданылуы сынды факторлар да маңызды. Сондықтан тіл саясаты мен ғылыми стиль мәдениетінің арасындағы өзара байланысты нығайту қажет.

Сондай-ақ терминологиялық вариативтілікті басқару үдерісінде цифрлық ресурстардың, соның ішінде терминологиялық дерекқорлар мен онлайн платформалардың рөлі ерекше. Бұл құралдар ғылым мен білімнің жаһандық кеңістігіне интеграциялану үшін де маңызды. Терминдердің қолданыс жиілігін, контексттегі мағынасын, аударма нұсқаларын талдауға мүмкіндік беретін жүйелер – болашақ ғылыми лексикографияның басты құралдарының бірі болмақ.

Зерттеуде қарастырылған материалдар негізінде терминологиялық вариативтілікке деген ұстаным прагматикалық және функционалдық сипатқа ие болуы тиіс деген қорытынды жасалды. Яғни, белгілі бір терминнің

таңдауы оның нақты ғылыми контексттегі тиімділігіне, қабылдануына және түсініктілігіне байланысты айқындалуы керек. Бұл ретте, тіл мамандары, аудармашылар, пән оқытушылары және зерттеушілер арасында байланыс болуының маңызы зор.

Қорытындылай келе, терминологиялық вариативтілік – тіл дамуының табиғи көрінісі. Ол ғылым тіліне икемділік мүмкіндігін бере алады. Алайда бұл құбылыстың реттелмеуі ғылыми коммуникацияның сапасына теріс әсер етуі мүмкін. Сондықтан қазіргі кезеңде терминологияны стандарттау мен реттеу, сонымен бірге, оның табиғи даму үрдістерін де есепке алу қажет. Бұл екі бағытты үйлестіре отырып, ғылым тілінің дамуына серпін беру қажет.

Терминологиялық вариативтілік мәселесін болашақ зерттеулерде терминдердің тіларалық қатынастар жағдайындағы нормативтілік, өзгермелілік құбылыстарымен тығыз байланыста қарастыру аса өзектілікке ие болады. Оларды бірнеше маңызды бағытқа бөліп зерттеу қажет деп санаймыз: терминдер вариативтілігінің жұмсалымды-прагматикалық аспектісі; цифрлық коммуникацияның терминологиялық вариативтілікке әсері; терминологиялық бейімдеу үдерісінің ұлттық-мәдени ерекшеліктері т.б.

ӘДЕБИЕТ

[1] Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілі негіздерін қалыптастыру. – Алматы, 1997. – 186 б.

[2] Алпатов В.М. Национальные традиции в вычленении и обозначении обработанных литературных идиомов (система терминов) // Формы дифференциации языка в зеркале национальных терминологических традиций: материалы круглого стола. – М., 2002. – С. 34-45.

[3] Карданова А.К. Терминологическая вариативность в исследовании вопросов языкового сознания // Известия ВГУ. Филологические науки. – 2016. – № 2. – С.102-107.

[4] Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы, 2014. – 952 б.

[5] Косова М.В., Шарипова Р.Р. Терминированность как основа классификации документных текстов // Вестник ВолГУ. Сер. 2. Языкознание. – 2016. – Т. 15. – № 4. – С. 245-251.

[6] Ильин Д.Ю., Сидорова Е.Г. Вариативность языковой нормы при функционировании топонимов: проблемы и противоречия // Вестник СПбГУ. Язык и литература. – 2020. – Т. 17. – Вып. 4. – С. 615-632.

[7] Кувшинская Ю.М. Тенденции развития вариативности в согласовании сказуемого с подлежащим, включающим числительное «несколько» // Вопросы русской исторической грамматики и славяноведения: материалы междунар. науч. семинара (Петрозаводск, 19–20 сентября 2013 г.). – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2013. – С. 99-104.

[8] Багана Ж., Еркова Д.Н. Вариативность фразеологических единиц с компонентом цвета (на материале испанского и русского языков) // Научная мысль Кавказа. – 2011. – № 1. – С. 135-138.

[9] Алдаш А. Аудармашының лингвомәдени құзыреті туралы // Мемлекеттік тіл және аударматанудың өзекті мәселелері: республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана: Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2011. – 488 б. ISBN 978-601-80160-0-4

[10] Салқынбай А. Мемлекеттік тілді оқытудың функционалдық семантикалық жүйесі // Мемлекеттік тіл және аударматанудың өзекті мәселелері: республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана: Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2011. – 488 б.

[11] Huisman J.L.A., van Hout R., Majid A. Patterns of semantic variation differ across body parts: evidence from the Japonic languages // Cognitive Linguistics. – 2021. – Vol. 32. – No. 3. – Pp. 455-486. <https://doi.org/10.1515/cog-2020-0079>

[12] Matzinger T., Ritt N. Phonotactically probable word shapes represent attractors in the cultural evolution of sound patterns // Cognitive Linguistics. – 2022. – Vol. 33. – No. 2. – Pp. 415-446. <https://doi.org/10.1515/cog-2021-0087>

[13] Bouso T. Hundt, M., Van Driessche L. A sisterhood of constructions: A structural priming approach to modelling links in the network of Objoid Constructions // Cognitive Linguistics. – 2024. – Vol. 35. – No. 3. – Pp. 313-344. DOI:10.1515/cog-2023-0103

[14] Кувшинская Ю.М. Вариативность синтаксических конструкций в современном русском языке // НТИ. Серия. 2. Информационные процессы и системы. – 2014. – № 9. – С. 24-32.

[15] Iskakbayeva A.A., Temirgaliyeva G., Zhumabekova A.K., Tussupova A.K. Cognitive-pragmatic analysis of terms: A case study // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series “Philological Sciences” – 2025. – № 3 (78). – Pp. 517-534.

REFERENCES

[1] Bilälov Sh. Ulttyq gylym tili negizderin qalyptastyru [Formation of the Foundations of the National Language of Science]. – Almaty, 1997. – 186 b. [in Kaz.]

[2] Alpatov V.M. Natsional’nye traditsii v vychlenenii i oboznachenii obrabotannykh literaturnykh idiomov (sistema terminov) [National traditions in distinguishing and designating processed literary idioms (system of terms)] // Formy differentsiatsii yazyka v zerkale natsional’nykh terminologicheskikh traditsii. – Moscow, 2002. – S. 34-45. [in Rus.]

[3] Kardanova A.K. Terminologicheskaya variativnost’ v issledovanii

voprosov yazykovogo soznaniya [Terminological variability in the study of issues of language consciousness] // Izvestiya VGU. Filologicheskie nauki. – 2016. – No. 2. – S. 102-107. [in Rus.]

[4] Qurmanbaiuly Sh. Qazaq terminologiyasy: zertteuler, oqulyq, sözdik, bibliografiya [Kazakh Terminology: Research, Textbook, Dictionary, Bibliography]. – Almaty, 2014. – 952 b. [in Kaz.]

[5] Kosova M.V., Sharipova R.R. Terminirovannost' kak osnova klassifikatsii dokumentnykh tekstov [Terminologization as the basis for classification of document texts] // Vestnik VolGU. Ser. 2. Yazykoznanie. – 2016. – Vol. 15. – No. 4. – S. 245-251. [in Rus.]

[6] Il'in D.Yu., Sidorova E.G. Variativnost' yazykovoi normy pri funktsionirovanii toponimov: problemy i protivorechiya [Variability of language norm in the functioning of toponyms: problems and contradictions] // Vestnik SPbGU. Yazyk i literatura. – 2020. – Vol. 17. – Iss. 4. – S. 615-632. [in Rus.]

[7] Kuvshinskaya Yu.M. Tendentsii razvitiya variativnosti v soglasovanii skazuemogo s podlezhashchim, vklyuchayushchim chislitel'noe «neskol'ko» [Trends in the development of variability in predicate agreement with subjects including the numeral “several”] // Voprosy russkoi istoricheskoi grammatiki i slavyanovedeniya. – Petrozavodsk, 2013. – S. 99-104. [in Rus.]

[8] Bagana Zh., Erkova D.N. Variativnost' frazeologicheskikh edinits s komponentom tsveta (na materiale ispanskogo i russkogo yazykov) [Variability of phraseological units with a color component (based on Spanish and Russian)] // Nauchnaya mysl' Kavkaza. – 2011. – No. 1. – S. 135-138. [in Rus.]

[9] Aldash A. Audarmashynyng lingvomädeni quzyreti turaly [On the linguocultural competence of a translator] // Memlekettik til zhane audarmatanudyn ozekti maseleleri. – Astana, 2011. – 488 b. [in Kaz.]

[10] Salqynbai A. Memlekettik tildi oqytudyn funktsionaldyq semantikalyq zhüiesi [Functional-semantic system of teaching the state language] // Memlekettik til zhane audarmatanudyn ozekti maseleleri. – Astana, 2011. – 488 b. [in Kaz.]

[11] Huisman J.L.A., van Hout R., Majid A. Patterns of semantic variation differ across body parts: evidence from the Japonic languages // Cognitive Linguistics. – 2021. – Vol. 32. – No. 3. – Pp. 455-486. <https://doi.org/10.1515/cog-2020-0079>

[12] Matzinger T., Ritt N. Phonotactically probable word shapes represent attractors in the cultural evolution of sound patterns // Cognitive Linguistics. – 2022. – Vol. 33. – No. 2. – Pp. 415-446. <https://doi.org/10.1515/cog-2021-0087>

[13] Bouso T. Hundt, M., Van Driessche L. A sisterhood of constructions: A structural priming approach to modelling links in the network of Objoid Constructions // Cognitive Linguistics. – 2024. – Vol. 35. – No. 3. – Pp. 313-344. DOI:10.1515/cog-2023-0103

[14] Kuvshinskaya Yu.M. Variativnost' sintaksicheskikh konstruktssii v sovremennom russkom yazyke [Variability of syntactic constructions in modern

Терминологиялық вариативтілік қолданысының тіл біліміндегі ...
Russian] // NTI. Ser. 2. Informatsionnye protsessy i sistemy. – 2014. – No. 9. – S. 24-32. [in Rus.]

[15] Iskakbayeva A.A., Temirgaliyeva G., Zhumabekova A.K., Tussupova A.K. Cognitive-pragmatic analysis of terms: A case study // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series “Philological Sciences” – 2025. – № 3 (78). – Pp. 517-534.

ЗНАЧЕНИЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ВАРИАТИВНОСТИ В ЯЗЫКОВЕДЕНИИ

Айдарбек Қ. Ж.¹, Бейсеғұл Д. Т.², *Бактиярова Р.М.³, Аккузова А.А.⁴

^{1,2,4} Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

*³ Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В современной лингвистике устойчивость и системность терминологической системы рассматриваются как один из ключевых показателей качества научной коммуникации. Вместе с тем обозначение одного и того же понятия несколькими наименованиями - терминологическая вариативность - является широко распространённым явлением в научном дискурсе. Вариативность – это явление, обусловленное историческим развитием научной терминологии, взаимодействием различных научных школ, межъязыковыми связями, а также процессами заимствования и адаптации терминов. Изучение терминологической вариативности позволяет рассмотреть особенности развития научной терминологии, выявить причины появления различных терминологических вариантов и определить их роль в системе научного знания.

Цель исследования заключается в выявлении природы терминологической вариативности в казахском языкознании, определении причин её формирования и установлении её роли в научном употреблении. В связи с данной целью исследования ставятся следующие задачи: определение теоретических основ исследования терминологической вариативности; выявление роли процесса терминологической вариативности в лингвистике; проанализировать явление терминологической вариативности в различных видах научного дискурса; разработка предложений по использованию терминологической вариативности в научных изданиях.

Основные направления исследования включают анализ факторов возникновения терминологических вариантов (социальных, культурных, когнитивных, междисциплинарных), их функционирования в научном тексте и влияния на языковую норму.

В методологическом плане использованы описательный и сравнительный методы, контекстуальный анализ, функционально-

стилистический подход, а также комплексная лингвистическая экспертиза научных текстов. Кроме того, сопоставлены терминологические варианты в казахских и зарубежных научных публикациях, выявлены их семантические, структурные и функциональные особенности.

Выбор методологии исследования напрямую зависит от цели работы. Поскольку терминологическая вариативность является сложным лингвистическим явлением, связанным с семантическими, структурными и функциональными характеристиками терминов, её изучение требует применения комплексных подходов и использования различных методов лингвистического анализа.

Результаты исследования показали, что терминологическая вариативность является естественным следствием развития научной мысли и междисциплинарного взаимодействия. С одной стороны, вариативность способствует уточнению понятий и развитию научной дискуссии, с другой-может приводить к нестабильности терминологической системы и коммуникативным затруднениям. В заключение обоснована необходимость выработки научно аргументированных принципов регулирования и систематизации терминологической вариативности.

Научная ценность исследования заключается в расширении теоретических представлений о природе терминологической вариативности, определении её роли в системе научной терминологии, а также в углублении научного понимания процессов формирования и функционирования лингвистического научного дискурса. Научная новизна исследования заключается в комплексном анализе проблемы вариативности в казахской терминологии, практическая значимость-в разработке рекомендаций по стандартизации научных текстов, унификации терминов и их эффективному использованию в образовательном процессе.

Ключевые слова: терминологическая вариативность, языкознание, научный дискурс, языковая норма, термин, терминообразование, научная коммуникация, междисциплинарное взаимодействие, семантический анализ

THE SIGNIFICANCE OF TERMINOLOGICAL VARIABILITY IN LINGUISTICS

Aidarbek K. Zh.¹, Beisegul D.T.², *Baktiyarova R.M.³, Akkuzova A.A.⁴

^{1,2,4} al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

^{*3} Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. In contemporary linguistics, the stability and consistency of the terminological system are regarded as key indicators of the quality of scientific communication. However, the use of multiple designations for a single

concept-terminological variability -is a widespread phenomenon in scientific discourse. Variability is a phenomenon driven by the historical development of scientific terminology, the interaction of various scientific schools, interlinguistic links, as well as the processes of borrowing and adapting terms. The study of terminological variability allows for an examination of the specific features of scientific terminology development, identifying the reasons for the emergence of different terminological variants, and defining their role within the system of scientific knowledge.

The aim of the study is to identify the nature of terminological variability in Kazakh linguistics, determine the factors contributing to its formation, and clarify its significance in academic usage. In connection with this research objective, the following tasks are set: to determine the theoretical foundations of the study of terminological variation; to identify the role of the process of terminological variation in linguistics; to analyze the phenomenon of terminological variation in various types of scientific discourse; to develop proposals for the use of terminological variation in scientific publications.

The main research directions focus on analyzing the factors underlying the emergence of terminological variants (social, cultural, cognitive, and interdisciplinary), their functioning in scientific texts, and their influence on language norms. Methodologically, the study employs descriptive and comparative methods, contextual analysis, functional-stylistic approaches, and comprehensive linguistic examination of academic texts. In addition, terminological variants found in Kazakh and international scholarly publications were compared in order to determine their semantic, structural, and functional characteristics.

The choice of research methodology depends directly on the objective of the study. Since terminological variability is a complex linguistic phenomenon associated with the semantic, structural, and functional characteristics of terms, its investigation requires the application of integrated approaches and the use of various methods of linguistic analysis.

The findings demonstrate that terminological variability is a natural consequence of the development of scientific thought and interdisciplinary interaction. On the one hand, variability contributes to conceptual clarification and stimulates scholarly discussion; on the other hand, it may lead to instability within the terminological system and communicative ambiguity. The study substantiates the need to develop scientifically grounded principles for regulating and systematizing terminological variability.

The scientific value of the research lies in expanding theoretical insights into the nature of terminological variability, determining its role within the system of scientific terminology, and deepening the scientific understanding of the processes behind the formation and functioning of linguistic scientific discourse. The scientific novelty of the study consists in a comprehensive analysis of the problem of variability in Kazakh terminology, while its practical significance

lies in the development of recommendations for the standardization of scientific texts, the unification of terms, and their effective use in the educational process.

Keywords: terminological variability, linguistics, scientific discourse, language norm, term, term formation, scientific communication, interdisciplinary interaction, semantic analysis

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 01.04.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Айдарбек Қарлығаш Жамалбекқызы – филология ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-9850-5255>, e-mail: aidarkar_10@mail.ru

Бейсеғұл Дина Талғатқызы – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0002-5463-639X>, e-mail: dina1993dina@mail.ru

Бактиярова Райгуль Муратовна – PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: rai_bah@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1041-8331>

Аккузова Айнура Абдыжалиловна – PhD, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4821-0774>, e-mail: akkuzova.aynur@mail.ru.

Информация об авторах:

Айдарбек Карлығаш Жамалбековна – доктор филологических наук, доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-9850-5255>, e-mail: aidarkar_10@mail.ru

Бейсеғұл Дина Талғатқызы – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0002-5463-639X>, e-mail: dina1993dina@mail.ru

Бактиярова Райгуль Муратовна – PhD, ассоциированный профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, e-mail: rai_bah@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1041-8331>

Аккузова Айнура Абдыжалиловна – PhD, и.о. доцента, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4821-0774>, e-mail: akkuzova.aynur@mail.ru

Information about the author:

Aidarbek Karlygash Zhamalbekyzy – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9850-5255>, e-mail: aidarkar_10@mail.ru

Beisegul Dina Talgatkyzy – doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-5463-639X>, e-mail: dina1993dina@mail.ru.

Baktiyarova Raigul – PhD, Associate Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: rai_bah@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1041-8331>

Akkuzova Ainur – PhD, Acting Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4821-0774>, e-mail: akkuzova.aynur@mail.ru

УДК 81'22

МРНТИ 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.003>

КАЗАХСТАН СКВОЗЬ ПРИЗМУ АМЕРИКАНСКОЙ ПРЕССЫ

*Аймагамбетова М.М.¹, Халел Г.Қ.²

*^{1,2}КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается специфика репрезентации Казахстана в американской прессе в период 2020-2025 гг. в контексте трансформации международного медиадискурса и усиления геополитической конкуренции. Повышенное внимание американских СМИ к Казахстану обусловлено изменением роли Центральной Азии в глобальной политики, а также внутренними и внешними процессами, повлиявшими на позиционирование страны на международной арене. Медийное освещение данных процессов формирует устойчивые интерпретационные модели, определяющие восприятие Казахстана зарубежной аудиторией.

Целью исследования является выявление доминирующих дискурсивных фреймов и нарративных стратегий, посредством которых американская пресса конструирует образ Казахстана в указанный период. Основное внимание уделяется анализу динамики медиаобраза, смещению тематических и оценочных акцентов, а также выявлению различий в интерпретациях, обусловленных редакционной и идеологической спецификой СМИ.

Методологическую основу исследования составляют корпусный контент-анализ, тематико-дискурсивный анализ и элементы критической лингвистики. Эмпирическую базу образуют 25 публикаций ведущих американских медиа (The New York Times, CNN, Reuters, The Washington Post, Foreign Policy и др.), отобранных с учетом хронологической репрезентативности и тематического разнообразия. Для обработки материала использовалось программное обеспечение AntConc, что позволило выявить частотные лексемы, ключевые концепты и коллокации.

В результате исследования установлено, что медиапрезентация Казахстана характеризуется переходом от кризисно-протестного фрейма к моделям реформаторского, дипломатического и прагматического осмысления. Выявлена дискурсивная амбивалентность, при которой критические и прагматические интерпретации сосуществуют, формируя эффект оценочного баланса. Научная ценность работы заключается в систематизации фреймовой структуры американского медиадискурса о Казахстане и выявлении механизмов формирования его международного образа. Практическая значимость результатов состоит в возможности их применения в исследованиях медиадискурса, публичной дипломатии и стратегических коммуникаций.

Ключевые слова: американская пресса, дискурсивные фреймы, имидж страны, Казахстан, когнитивная лингвистика, корпусный анализ, медиадискурс, международный образ, нарративные стратегии, политическая коммуникация

Введение

В американской прессе Казахстан в последние годы все чаще становится объектом интерпретации не только как регионально значимое государство Центральной Азии, но и как самостоятельный актор в системе глобальных политических и экономических отношений. Повышенное внимание к стране связано с внутривнутриполитическими событиями начала 2020-х годов, трансформацией внешнеполитического курса, а также изменением роли Центральной Азии в условиях усиления геополитической конкуренции. В результате медиадискурс США формирует устойчивые интерпретационные модели, через которые конструируется образ Казахстана для международной аудитории, что соответствует современным представлениям о фреймовой организации медиадискурса и механизма интерпретации событий в средствах массовой информации [1, с. 4].

Поворотным моментом в медиальном восприятии страны стали события января 2022 года, после которых американские СМИ значительно расширили тематический и оценочный спектр публикаций о Казахстане. Если в предшествующий период медиарепрезентация преимущественно концентрировалась на вопросах энергетики и региональной стабильности, то в посткризисный этап в фокусе оказались темы политических реформ, внешнеполитического маневрирования, экономической адаптации и дипломатического баланса. Подобная динамика отражает смену доминирующих фреймов медиадискурса в зависимости от актуального социально-политического контекста [4, с. 53].

В данном контексте особую значимость приобретает анализ способов, с помощью которых американские средства массовой информации концептуализируют знания о Казахстане и задействуют дискурсивные фреймы для интерпретации происходящих в стране процессов. Медиа выстраивают устойчивые нарративные и оценочные модели, в рамках которых критические и прагматические интерпретации Казахстана сосуществуют и взаимодействуют в англоязычном медиадискурсе. Результаты анализа публикаций 2022-2023 гг, проведенного Б.Г. Смагуловой и Ш.К. Жаркынбековой, подтверждают амбивалентный характер медиаобраза Казахстана: он одновременно соотносится с модернизационными процессами, культурной открытостью и стратегическим партнерством, а также с внутренней нестабильностью, протестной активностью и влиянием России и Китая [3, с. 1128].

С позиции когнитивной лингвистики концепты трактуются как

ментальные образования, отражающие систематизированное знание об объектах, событиях и их взаимосвязях [4, с. 2]. В медиадискурсивном пространстве данные структуры не ограничиваются функцией репрезентации, а подвергаются смысловой модуляции в зависимости от идеологических установок и жанровых характеристик медиатекста. Как отмечают Ж.М. Жусубалина и Б.М. Тлеубердиева, медиатексты не только фиксируют реальные события, но и включают их в изменчивый социокультурный контекст, наделяя дополнительными информационными и культурными значениями [5, с. 59]. Подобное понимание медиатекста как многослойной коммуникативной конструкции напрямую соотносится с задачами настоящего исследования, ориентированного на выявление концептов, актуализированных в англоязычном дискурсе о Казахстане, а также на анализ фреймов, формирующих образ страны.

Цель настоящего исследования состоит в выявлении доминирующих фреймов и нарративных стратегий, посредством которых в американской прессе конструируется образ Казахстана в 2020-2025 гг. Новизна работы определяется анализом динамики медиальных интерпретаций в посткризисный период и выявлением смещения акцентов и стратегической устойчивости государства.

Описание материалов и методов

Эмпирическую базу исследования составили 25 публикаций ведущих американских средств массовой информации, опубликованных в 2020-2025 гг., включая материалы CNN, The New York Times, Reuters, The Washington Post, Fox News, Foreign Policy, Bloomberg, Voice of America и других изданий. Выбор данного объема корпуса обусловлен задачами качественного медиадискурсивного анализа и необходимостью обеспечения тематической, жанровой и хронологической репрезентативности материала. Формирование выборки осуществлялось по принципу теоретической насыщенности, при котором дальнейшее расширение корпуса не приводило бы к выявлению принципиально новых дискурсивных фреймов и нарративных стратегий.

Сформированный корпус был проанализирован с применением методов лексического контент-анализа, сопоставительного и тематико-дискурсивного анализа, а также приемов концептуального картографирования. Контент-анализ позволил выявить частотные лексические единицы и ключевые концепты, среди которых *Kazakhstan*, *protest*, *reform*, *diplomacy*, *neutrality*, *oil*, *development*. Дополнительное структурирование корпуса по пяти хронологическим этапам обеспечило возможность проследить динамику изменения доминирующих медиафреймов и эволюцию интерпретационных моделей в американском медиадискурсе. Программный анализ в AntConc обеспечил количественную основу для выявления коллокаций, смысловых доминант и оценочной тональности.

Таблица 1. Характеристика корпуса (2020-2025 гг.)

Год	Основные темы	Примеры публикаций	Тип фрейма
2020-2021	Энергетика, региональная стабильность	Reuters, CNN	прагматический
2022	Протесты, насилие, «Кровавый январь»	AP News, The Diplomat	кризисный
2023	Реформы, смена кабинета, «New Kazakhstan»	Bloomberg, Foreign Policy	реформаторский
2024	Экономическая политика, нейтралитет, климат	Bloomberg, Foreign Policy, VOA	экономико-экологический
2025	Инвестиции, экспорт, дипломатия	Bloomberg, Reuters	прагматико-дипломатический

Таблица 1 отражает смену тематических акцентов американских СМИ о Казахстане: от энергетики и стабильности (2020-2021) к кризисной повестке 2022 года, затем к реформам (2023), экономике и климату (2024) и, наконец, к инвестиционно-дипломатическому фокусу 2025 года.

Следовательно, медийный образ Казахстана демонстрирует устойчивую динамику: от кризисных и протестных акцентов к реформаторской повестке, экономическим вопросам и дипломатическому позиционированию. Полученные данные стали основой для анализа идеологических нарративов в разделе «Результаты и обсуждение».

Результаты

Репрезентация Казахстана в американском медиадискурсе носит неоднозначный характер и тесно связана с изменениями современного геополитического контекста. Анализ корпуса из 25 публикаций позволяет утверждать, что медийный образ страны формируется в условиях идеологической поляризации, где интерпретация Казахстана варьируется в зависимости от редакционной политики и ценностных ориентиров конкретных изданий. В результате выявляются два контрастных нарративных вектора, определяющих рамки осмысления государства в американской прессе.

1. Либеральный нарратив представлен материалами таких изданий, как CNN, The New York Times, The Washington Post. В данных публикациях фокус смещается на проблематику политического режима, практики ограничения гражданских свобод, случаи давления на оппозицию и медиа, а также на внешнеполитическую обусловленность Казахстана, прежде всего в контексте российско-центричного влияния. В рамках этого дискурса страна конструируется как политическая система с ограниченной институциональной демократизацией и недостаточным уровнем управленческой транспарентности. В статье CNN (2022) отмечается, *Tokayev's shoot-to-kill order has opened the door to the use of*

state violence as a tool of regime stability. (Приказ Токаева «стрелять на поражение» открыл путь к использованию государственного насилия как инструмента стабилизации режима). Аналогичные акценты наблюдаются в материалах The New York Times (2023), где Казахстан характеризуется как *an authoritarian post-Soviet republic struggling with internal dissent and Moscow's shadow influence (авторитарная постсоветская республика, испытывающая внутренние противоречия и влияние Москвы).*

Однако в более поздних публикациях The Washington Post (2024) утверждает: *Kazakhstan's leadership shows growing pragmatism and an effort to distance from Moscow while maintaining stability at home (Руководство Казахстана демонстрирует возрастающий прагматизм и стремление дистанцироваться от Москвы при сохранении внутренней стабильности).*

Таким образом, в рамках либерального нарратива Казахстан изображается как страна, совмещающая элементы авторитарного наследия и модернизационного потенциала, где реформы трактуются как частично вынужденные под давлением внешнего контекста.

2. Консервативный нарратив представлен публикациями Fox News, Foreign Policy и других «правых» изданий. Здесь Казахстан преимущественно интерпретируется как прагматичный партнер и стратегический посредник между Западом, Россией и Китаем. Foreign Policy (2023) утверждает: *Kazakhstan is trying to quietly dismantle an alliance it never really wanted. (Казахстан пытается тихо демонтировать альянс, который ему изначально был не особенно нужен).*

В другой публикации того же издания (2022) говорится: *Kazakhstan has quietly emerged as a diplomatic bridge in Central Asia, balancing between rival powers without open confrontation (Казахстан тихо превратился в дипломатический мост Центральной Азии, балансирующий между соперничающими державами без открытого противостояния).*

Такой ракурс интерпретации подчеркивает субъективность страны и ее способность проводить самостоятельную внешнюю политику в сложных геополитических условиях. Кроме того, в материалах Foreign Policy (2023) положительно оценивается отказ Казахстана признать самопровозглашенные республики в Донбассе, что трактуется как проявление независимости и приверженности международному праву: *President Tokayev has resisted Moscow's pressure to recognize the separatist regions in eastern Ukraine, signaling Kazakhstan's commitment to international law and its independent foreign policy. (Президент Токаев отказался поддаваться давлению Москвы признать сепаратистские регионы на востоке Украины, что свидетельствует о приверженности Казахстана международному праву и его независимой внешней политике).*

Репрезентация Казахстана в американской прессе определяется взаимодействием двух идеологических подходов, где либеральные медиа

подчеркивают внутренние противоречия, а консервативные – стратегическую сдержанность и внешнеполитический прагматизм. Эта двойственность проявляется даже в заголовках: от *Kazakhstan's violent crackdown* (жестокое подавление протестов в Казахстане) до *Kazakhstan's growing role in regional diplomacy* (возрастающая роль Казахстана в региональной дипломатии). Поляризация оценок порождает сложное концептуальное поле, где пересекаются понятия *autocracy* и *freedom*, *conflict* и *partnership*, *dependence* и *neutrality*. При этом центральным объединяющим концептом выступает *friendship*, связывающий позитивные и негативные смысловые пласты.

Таким образом, либеральный и консервативный медийный дискурсы формируют различающиеся, но взаимодополняющие интерпретации образа Казахстана: в первом случае акцент смещается на уязвимые стороны политической системы, во втором – на дипломатические ресурсы и стратегическую рациональность государства.

Выявленная в ходе исследования дискурсивная дихотомия проявляется не только в оценочном измерении, но и на уровне языковой репрезентации медиатекстов. С целью более наглядного выявления смысловых доминант и способов их идеологического конструирования далее рассматриваются ключевые концепты, формирующие образ Казахстана в американской прессе в период 2020-2025 годов.

Таблица 2. Основные концепты и их интерпретация в американской прессе

Концепт	Интерпретация в медиадискурсе	Типичная формулировка в СМИ	Источник
Kazakhstan	Стратегически важная страна Центральной Азии, объект конкурирующих влияний	<i>“a pivotal Central Asian state balancing between great powers”</i>	Foreign Policy, Reuters
Authoritarianism	Акцент на политической жёсткости, ограничениях прав и постсоветском наследии	<i>“an authoritarian post-Soviet republic with limited political freedoms”</i>	The New York Times, CNN
Reform / Modernization	Реформаторская повестка, модернизация институтов, дистанцирование от Москвы	<i>“Tokayev’s reform agenda signals cautious modernization efforts”</i>	Bloomberg, Washington Post

Neutrality	Стратегический баланс между Россией, Китаем и Западом	<i>“Kazakhstan is mastering the art of strategic neutrality”</i>	Foreign Policy
Freedom / Independence	Стремление к суверенитету и внешнеполитической самостоятельности	<i>“Kazakhstan seeks greater independence from Moscow’s shadow”</i>	The Washington Post
Friendship	Партнёрство, дипломатическая кооперация, доверие	<i>“a reliable partner and constructive regional actor”</i>	Voice of America, Reuters
Conflict / Struggle	Внутренние протесты, столкновения, социальная напряжённость	<i>“violent clashes shook the nation amid public discontent”</i>	CNN, AP News
Prosperity	Экономический рост, инвестиционная привлекательность, ресурсы	<i>“a resource-rich economy attracting renewed foreign investments”</i>	Bloomberg, Reuters
Fear / Repression	Государственное насилие, ограничения свободы слова, реакции на протесты	<i>“the government’s harsh crackdown sparked fears of repression”</i>	CNN, NYT

Таблица 2 основана на результатах контент-анализа из 25 публикаций американских СМИ за 20220-2025 годы. Частотность ключевых концептов варьируется от 15 до 80 упоминаний на наш корпус. Валидность данных подтверждается корреляцией между лексико-семантическими полями и идеологической принадлежностью издания.

Таким образом, лексико-семантическая структура американского медиадискурса о Казахстане демонстрирует устойчивую корреляцию между частотностью концептов и их идеологическим контекстом. В совокупности это формирует многослойный медийный образ страны, в котором сочетаются критические, прагматические и нейтрально-дипломатические интерпретации [6].

Концептуальное картографирование позволяет наглядно проследить структуру концептуального поля, в котором вокруг центрального узла *Kazakhstan* группируются как позитивно маркированные концепты (*freedom, independence, friendship*), так и негативно оценочные единицы (*authoritarianism, fear, repression*). Подобное сосуществование разнонаправленных смыслов отражает амбивалентность медиального образа страны и способствует закреплению устойчивой модели ее восприятия как «переходного государства», в котором элементы политической стабильности сочетаются с внутренними напряжением и противоречиями.

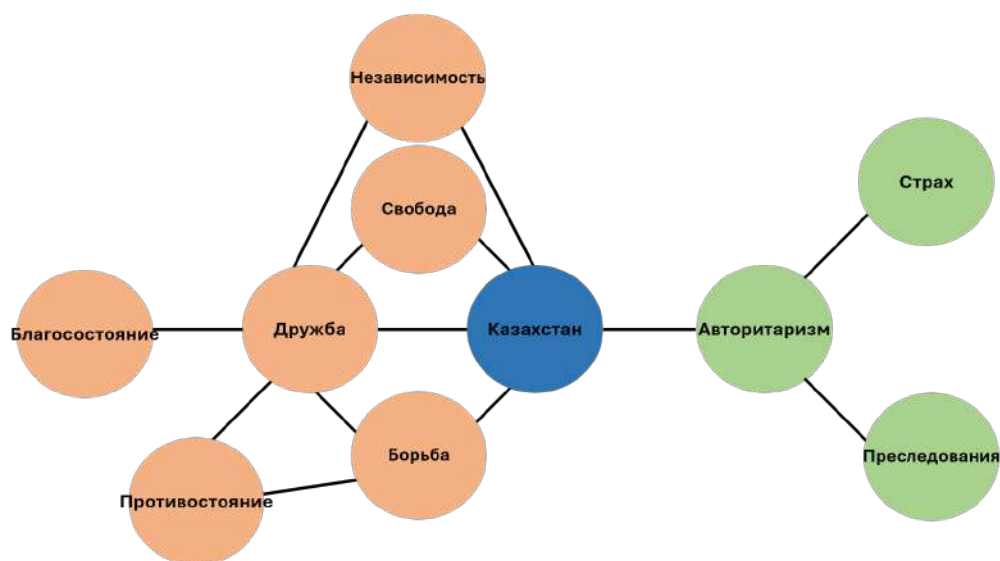

Рисунок 1 – Концептуальное поле репрезентации «Казахстан» в американской прессе

Итак, концептуальное поле репрезентации Казахстана показывает пересечение позитивных и негативных смысловых зон, формируя образ «переходного государства», где стремление к независимости сочетается с внутренними противоречиями (Рис. 1).

Обсуждение

Для дальнейшего уточнения структуры медиального образа представляется необходимым перейти к анализу тематических фреймов, последовательно доминировавших в американской прессе в 2020-2025 гг. обращение к фреймовой организации дискурса позволяет выявить динамику смысловых акцентов и оценочных стратегий, лежащих в основе репрезентации Казахстана.

Аналитический обзор фреймов:

1. Прагматический энергетический фрейм (2020-2021). Начальный период характеризуется доминированием прагматического фрейма, в котором Казахстан репрезентируется преимущественно через призму энергетического потенциала, геоэкономической значимости и относительной политической предсказуемости. Американские СМИ в этот период уделяют внимание вопросам стабильности поставок энергоресурсов, роли страны в региональной инфраструктуре и его позиционированию как «надежного партнера» в условиях глобальных колебаний сырьевых рынков.

Характерные акценты формируются посредством лексем *stability*, *partnership*, *energy exports*, *resilience*, что задает общий тон нейтрально-прагматической интерпретации. Примеры типичных публикаций:

Kazakhstan boosts oil output amid regional volatility. (Reuters, 2025). (Казахстан наращивает добычу нефти на фоне региональной волатильности).

A key partner in Central Asia's energy landscape. (CNN, 2021) (Ключевой партнёр в энергетическом пространстве Центральной Азии).

Таким образом на данном этапе в центре внимания находится Казахстан как функциональный элемент региональной энергетической системы, обладающий потенциалом для обеспечения устойчивых поставок. Этот образ становится отправной точкой для последующей трансформации медиальных интерпретаций в более конфликтные и политизированные фреймы 2022 года.

2. Кризисный фрейм (2022). Медиальный дискурс 2022 года формируется под влиянием событий «Кровавого января», которые становятся центральным интерпретационным узлом. Казахстан описывается как пространство политической нестабильности, внезапной эскалации насилия и институционального напряжения. Американские СМИ видят причины кризиса в недостаточной прозрачности, слабых управленческих механизмах и росте социальных противоречий. Например,

Kazakhstan says 164 killed in last week's protests. (AP News, 2022) (Казахстан сообщает о 164 погибших в ходе протестов).

What's behind unrest rocking oil-rich Kazakhstan. (AP News, 2022) (Что стоит за беспорядками, потрясшими богатый нефтью Казахстан).

В итоге кризисный фрейм радикально трансформирует медийный образ страны, временно смещая его негативное поле и задавая основу для дальнейшей интеграции реформаторских процессов 2023 года.

3. Реформаторский фрейм (2023). В 2023 году американские СМИ переходят к анализу политических и институциональных изменений, предпринимаемых после январского кризиса. Однако данная репрезентация носит амбивалентный характер: с одной стороны, подчеркивается открытость реформаторской риторики, с другой — сохраняется скепсис относительно глубины и системности преобразований. СМИ фиксируют попытку модернизации, но нередко интерпретируют ее как «контролируемую» или «ограниченную сверху».

Лингвистически реформаторский фрейм строится на сочетании лексем *reform, modernization, political transition, restructuring* с маркерами сомнения: *yet, however, questions remain, limited progress*. Такой дискурс формирует образ «частичной модернизации», где движение вперёд сопровождается отсылками к прошлой практике (*old methods, entrenched elites*). в результате создается впечатление государства, балансирующего между необходимостью изменений и инерцией прежних управленческих моделей. Примеры:

New Kazakhstan, old methods. (VOA, 2024) (Новый Казахстан, старые методы).

A year after Kazakhstan's deadly riots, questions persist. (AP News, 2023)
(Спустя год после беспорядков вопросы остаются).

4. Фрейм нейтралитета и дипломатического баланса (2023-2024). Во второй половине 2023 года и в 2024 году в медиадискусе усиливается внешнеполитический фокус. Казахстан все чаще предстает как самостоятельный стратегический актор, проявляющий автономию в условиях нарастающей геополитической нестабильности. СМИ подчеркивают многовекторность внешней политики, ее «рациональную осторожность» и стремление к поддержанию дипломатического равновесия между глобальными центрами силы.

Лингвистически фрейм опирается на лексемы *neutrality, balancing, diplomatic maneuvering, mediator, strategic autonomy*. В статьях используются конструкции, подчеркивающие «искусность и выверенность» внешнеполитических решений (*makes neutrality an art, carefully navigates regional pressures*). Одновременно отмечается растущая дистанция от российской орбиты влияния, что интерпретируется как проявление самостоятельности. Например, *Kazakhstan's leader makes neutrality an art. (Foreign Policy, 2023)* (Лидер Казахстана превращает нейтралитет в искусство).

Kazakhstan tightens visa rules, setting limits for Russians. (Washington Post, 2023) (Казахстан ужесточает визовый режим для россиян).

Обобщая сказанное, дипломатический фрейм формирует представление о Казахстане как о гибком и прагматичном внешнеполитическом акторе, использующем стратегию многостороннего взаимодействия для укрепления собственной субъектности.

5. Стратегический фрейм устойчивости и адаптации (2024-2025). В этот период американские СМИ формируют комплексное представление о Казахстане как о государстве, стремящемся к стратегической устойчивости в условиях глобальных вызовов. Экономические, экологические и гуманитарные темы соединяются в единый фрейм, где Казахстан предстает как актор, одновременно модернизирующий экономику и сталкивающийся с растущими климатическими и социальными рисками.

С одной стороны, акцентируется экономическое развитие: модернизация финансовых инструментов, валютная политика, диверсификация экспорта, повышение инвестиционной привлекательности и способность противостоять «макроэкономическим шокам». Лингвистические маркеры этого направления включают *investment, diversification, resilience, market instruments, fiscal adjustments*.

С другой стороны, усиливается внимание к экологическим и гуманитарным вызовам: климатические риски, водный дефицит, наводнения и последствия экологического наследия XX века. Здесь встречаются маркеры *climate risks, water crisis, flooding, environmental degradation, humanitarian impact*, а дискурс сочетает обеспокоенность с аналитическим объяснением структурных причин. Примеры медиатекстов:

Kazakhstan to sell gold abroad in bid to prop up tenge. (Bloomberg, 2025)
(Казахстан продаёт золото за рубежом, чтобы поддержать тенге).

Kazakh oil exports near record again. (Reuters, 2025) (Экспорт казахстанской нефти снова близок к рекорду).

The Water Wars Are Coming to Central Asia (Foreign Policy, 2024)
(Водные войны грядут в Центральной Азии).

Flooding plagues thousands in Kazakhstan and Russia (VOA, 2024)
(Наводнение затронуло тысячи людей в Казахстане и России).

Таким образом, в 2024-2025 гг. формируется интегративный стратегический фрейм, в котором Казахстан предстает как рациональный, адаптивный и одновременно уязвимый актор, выстраивающий модели устойчивости на пересечении экономических, экологических и гуманитарных факторов.

Исследуемый нами корпус материалов демонстрирует устойчивую систему лексико-стилистических средств, через которые конструируется медийный образ Казахстана. Наиболее значимыми являются метафоры движения, квантативные формулы, стратегии баланса, метафоры искусства и контраст оценочных регистров [7].

1. Метафора движения и обновления.

Кризисные сюжеты описываются лексикой динамики, создающей эффект масштабного перелома. Наиболее частотные лексемы: *swept, rocked, erupted, turning point, path forward, new start*. В Associated Press события января 2022 года представлены как волна, захлестнувшая страну: *Violence that swept the nation and took more than 200 lives nationwide (AP News, 2023)*. (Насилие, которое захлестнуло всю страну и унесло более 200 жизней).

В другом материале протесты интерпретируются как крупнейший всплеск за 30 лет: *The worst street protests the country has seen since gaining independence. (AP News, 2022)* (Самые масштабные протесты со времени обретения независимости).

Метафорика движения формирует образ кризиса как исторического перелома.

2. Квантативные формулы [8].

Числительные — ключевой инструмент медиариторики. Частотные маркеры: *over 160 killed, hundreds detained, thousands affected, billions invested*. Примеры: *More than 200 people were killed, including two children. (AP News, 2022)* (Более 200 человек были убиты, включая двух детей).

В гуманитарных новостях: *(More than 96,000 people have evacuated in Kazakhstan. (AP News, 2024)* Более 96 000 человек эвакуированы в Казахстане).

В экономическом дискурсе цифры подчеркивают рациональность: *The central bank will sell about \$6 billion a year. (Bloomberg, 2025)* (Центральный банк продаст около 6 млрд долларов в год).

3. Семантика баланса и многовекторности.

В текстах о внешней политике доминируют коллокации: *balancing, maintaining stability, strategic autonomy, neutrality, between Russia and the West*. Пример из Foreign Policy: *Tokayev is maximizing his opportunities by balancing Russia, China, and the West. (Foreign Policy, 2023)* (Токаев использует возможности, балансируя между Россией, Китаем и Западом).

В статье о военной доктрине закрепляется нейтралитет: *Kazakhstan does not consider any particular government an enemy. (The Diplomat, 2022)* (Казахстан не рассматривает ни одно государство врагом). Так формируется образ рационального и осторожного внешнеполитического актора.

4. Метафорика искусства и политической перформативности. СМИ нередко представляют дипломатический стиль Казахстана через метафорику искусства и сценического исполнения: *performance, art, crafted neutrality*.

Например, *Neutrality has become Kazakhstan's finest performance. (Foreign Policy, 2023)* (Нейтралитет стал высшим проявлением политического искусства Казахстана). Такой прием переводит внешнюю политику в категорию «мастерства», а не «вынужденности».

5. Лексика риска и климатической уязвимости.

Экологический дискурс формируется через слова: *shrinks, floods, emergency, water crisis, degradation*. Материал Foreign Policy подчеркивает масштаб угроз: *A state of emergency has been declared as the Caspian Sea shrinks to a puddle. (Foreign Policy, 2023)* (Объявлено ЧП, поскольку Каспийское море сжимается до размеров лужи).

В репортажах AP: *Homes were swept away after the dam collapse. (AP News, 2024)* (Дома были смыты после обрушения дамбы).

Тем самым Казахстан предстает как страна, сталкивающаяся с системными природными рисками.

6. Контраст негативной и прагматично-позитивной модальности.

Кризисный дискурс насыщен жесткими оценочными словами: *violent crackdown, deadly riots, torture, Kafkaesque system, unrest*. Правозащитные материалы используют резкие формулировки: *Kazakhstan's Kafkaesque system fails torture victims. (The Diplomat, 2025)* (Кафкианская система Казахстана не обеспечивает правосудия жертвам пыток).

Экономические тексты, напротив, используют прагматическую лексику: *resilience, diversification, stability, near record, modernization: Kazakhstan oil exports near record again. (Bloomberg, 2025)* (Экспорт казахстанской нефти снова близок к рекорду).

Такой контраст формирует амбивалентный медийный образ: одновременно кризисный и модернизационный.

Эти языковые стратегии формируют многослойный медиаобраз стран, сочетающий кризисные, реформаторские и прагматично-дипломатические интерпретации.

Заключение

Анализ 25 публикаций американских СМИ за 2020-2025 годы выявил комплексную и динамичную репрезентацию концепта *Казахстан* в условиях усиливающейся геополитической турбулентности. Медиаобраз страны формируется через смену фреймов: от энергетико-прагматического и кризисного к реформаторскому, дипломатическому и стратегическому фрейму устойчивости и адаптации. Такая эволюция отражает переход от восприятия Казахстана как объекта внутренней нестабильности к признанию его роли самостоятельного регионального актора.

Сравнение либерального и консервативного дискурсов демонстрирует амбивалентность медийных интерпретаций: либеральные СМИ сосредоточены на проблемах политической системы и событиях 2022 года, тогда как консервативные подчеркивают дипломатический потенциал и многовекторность внешней политики. Лингвистические особенности показывают, что медиа не только отражают, но и конструируют когнитивный образ государства.

Концептуальное поле, выявленное в ходе анализа, демонстрирует сочетание позитивных и негативных смысловых зон и формирует образ «переходного государства», находящегося в процессе модернизации и поиска внешнеполитической устойчивости. Таким образом, американский медиадискурс предстает как гибридное пространство критических и прагматических интерпретаций, что позволяет глубже понять механизмы формирования международного имиджа Казахстана и факторы его трансформации.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Goffman E. Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience. – Cambridge: Harvard University Press, 1974. - 573 p.
- [2] Entman R. M. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm // Journal of Communication. - 1993. – Vol. 43, No. 4. – Pp. 51–58. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x>
- [3] Smagulova B. G., Zharkynbekova Sh. K. Portrayal of Kazakhstan: Sentiment and Topics in Online Media (2022-2023) // Journal of Language Teaching and Research. – 2024. – 15 (4). – Pp. 1128-1136 <https://doi.org/10.17507/jltr.1504.10>
- [4] Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: ВГУ, 1996. – 103 с.
- [5] Жусубалина Ж.М., Тлеубердиев Б.М. Англицизмы в казахских газетах: семантико-контекстуальный подход // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия «Филологические науки». – 2022. – № 1(64). – С. 58-69 <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.005>
- [6] Alduais A., Al-Khawlani A., Almaghlouth Sh., Alfadda H. Cognitive Linguistics: Analysis of Mapping Knowledge Domains // Journal of Intelligence.

– 2022. DOI: 10.3390/jintelligence10040093. <https://www.mdpi.com/2079-3200/10/4/93>. 23.03.2025

[7] Mendelsohn J., Vijan V., Card D., Budak C. Framing Social Movements on Social Media: Unpacking Diagnostic, Prognostic, and Motivational Strategies // *Journal of Quantitative Description: Digital Media*. – 2024. <https://doi.org/10.51685/jqd.2024.icwsm.9>. <https://arxiv.org/abs/2406.13820>. 23.07.2025

[8] Кубрякова Е. С. Язык и знание (альтернативное название). – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.

REFERENCES

[1] Goffman E. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. – Cambridge: Harvard University Press, 1974. – 573 p.

[2] Entman R. M. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm // *Journal of Communication*. – 1993. – Vol. 43, No. 4. – Pp. 51-58. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x>

[3] Smagulova B. G., Zharkynbekova Sh. K. Portrayal of Kazakhstan: Sentiment and Topics in Online Media (2022-2023) // *Journal of Language Teaching and Research*. – 2024. – 15 (4). – Pp. 1128-1136. <https://doi.org/10.17507/jltr.1504.10>

[4] Babuшкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка [Types of Concepts in the Lexical and Phraseological Semantics of the Language]. – Voronezh: VGU, 1996. – 103 s. [in Rus.]

[5] Jusubalina J.M., Tleuberdiev B.M. Anglisizmy v kazahskih gazetah: semantiko-kontekstuálny podhod [Anglicisms in Kazakh Newspapers: A Semantic and Contextual Approach]. // *Известия KazUMOİMÄ imeni Abylai hana. Seria «Filologicheskie nauki»*. – 2022. – № 1(64). – S. 58-69. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.005> [in Rus.]

[6] Alduais A., Al-Khawlanı A., Almaghlouth Sh., Alfadda H. Cognitive Linguistics: Analysis of Mapping Knowledge Domains // *Journal of Intelligence*. – 2022. DOI: 10.3390/jintelligence10040093. <https://www.mdpi.com/2079-3200/10/4/93>. 23.03.2025

[7] Mendelsohn J., Vijan V., Card D., Budak C. Framing Social Movements on Social Media: Unpacking Diagnostic, Prognostic, and Motivational Strategies // *Journal of Quantitative Description: Digital Media*. – 2024. <https://doi.org/10.51685/jqd.2024.icwsm.9> <https://arxiv.org/abs/2406.13820>. 23.07.2025

[8] Kubräkova E. S. Язык и знание (альтернативное название) [Language and Knowledge (alternative title)]. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с. [in Rus.]

АМЕРИКАЛЫҚ БАСПАСӨЗ ПРИЗМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

*Аймағамбетова М.М.¹, Халел Г.Қ.²

^{1,2}әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада 2020-2025 жж. кезеңде халықаралық медиадискурстың трансформациясы мен геосаяси бәсекелестіктің күшеюі контекстінде америкалық баспасөздегі Қазақстанның репрезентативтік ерекшеліктері қарастырылады. Америкалық БАҚ Қазақстанның жаһандық саясат жағдайында Орталық Азиядағы рөлінің, сонымен қатар, халықаралық аренадағы ел позициясының өзгеруіне ықпал еткен ішкі және сыртқы үдерістерге айрықша назар аударады. Бұл үдерістердің медиада жариялануы Қазақстанның шетелдік аудиториядағы бейнесін айқындайтын тұрақты интерпретациялық модельдерді қалыптастырады.

Зерттеу мақсаты – аталған кезең ішінде америкалық басылымдардың Қазақстан бейнесін қалыптастыруына әсер еткен басты дискурсивтік фреймдер мен нарративтік стратегияларды анықтау. Медиабейненің динамикасын, тақырыптық және бағалауыштық акценттердің ығысуын талдауға, сондай-ақ, БАҚ-тың редакциялық және идеологиялық саясатына негізделген интерпретациялық айырмашылықтарды айқындауға баса назар аударылады.

Зерттеудің әдіснамалық негізін корпусстық контент-талдау, тақырыптық-дискурстық талдау және сыни лингвистика элементтері құрайды. Эмпирикалық база хронологиялық репрезентация мен тақырыптық алуан түрлілікті ескере отырып таңдалған жетекші америкалық медианың (The New York Times, CNN, Reuters, The Washington Post, Foreign Policy және т.б.) 25 жарияланымын қамтиды. Материалды өңдеу барысында AntConc бағдарламалық жасақтамасы пайдаланылып, ол жиіліктік лексемаларды, негізгі концептілер мен коллокацияларды анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижесінде Қазақстанның медиапрезентациясы дағдарыстық-наразылық фреймінен реформациялық, дипломатиялық және прагматикалық пайымдау модельдеріне ауысуы арқылы сипатталатыны айқындалды. Сыни және прагматикалық интерпретациялардың қатар қолданысы жағдайында бағалауыштық теңгерім қалыптастыратын дискурсивтік амбиваленттілік анықталды. Жұмыстың ғылыми құндылығы америкалық медиадискурстағы Қазақстан туралы фреймдік құрылымды жүйелеу және оның халықаралық бейнесін қалыптастыратын тетіктерді анықтауға байланысты. Нәтижелердің практикалық құндылығы оларды медиадискурстық, саяси дипломатия мен стратегиялық коммуникациялық зерттеулерде пайдалану мүмкіндігіне негізделеді.

Тірек сөздер: америкалық баспасөз, дискурсті фреймдер, ел имиджі, Қазақстан, когнитивтік лингвистика, корпусстық талдау, медиадискурс, халықаралық бейне, нарративтік стратегиялар, саяси коммуникация

KAZAKHSTAN THROUGH THE PRISM OF THE AMERICAN PRESS

*Aimagambetova M.M.¹, Khalel G.K.²

^{*1,2}al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines the specifics of Kazakhstan's representation in the American press during the period 2020-2025 in the context of transformations in international media discourse and intensified geopolitical competition. The increased attention of American media to Kazakhstan is driven by the changing role of central Asia in global politics, as well as by internal and external processes that have influenced the country's positioning on the international stage. Media coverage of these developments contributes to the formation of stable interpretative models that shape foreign audiences' perceptions of Kazakhstan.

The aim of the study is to identify the dominant discursive frames and narrative strategies through which the American press constructs the image of Kazakhstan during the specified period. Particular attention is paid to the dynamics of the media image, shifts in thematic and evaluative emphases, and differences in interpretation shaped by the editorial policies and ideological orientations of media outlets.

The methodological framework of the study combines corpus-based content analysis, thematic-discursive analysis, and elements of critical linguistics. The empirical corpus consists of 25 publications from leading American media outlets (The New York Times, CNN, Reuters, The Washington Post, Foreign Policy, etc.) selected on the basis of chronological representativeness and thematic diversity. The data were processed using the AntConc software, which made it possible to identify frequent lexical items, key concepts, and collocations.

The findings indicate that the media representation of Kazakhstan demonstrates a shift from crisis- and protest-oriented frames toward reform-oriented, diplomatic, and pragmatic interpretative models. Discursive ambivalence is identified, whereby critical and pragmatic interpretations coexist, creating an effect of evaluative balance. The scholarly value of the study lies in the systematization of the frame structure of American media discourse on Kazakhstan and in revealing the mechanism through which the country's international image is constructed. The practical significance of the results lies in their applicability to research in media discourse studies, public diplomacy, and strategic communications.

Keywords: American press, discursive frames, country image, Kazakhstan, cognitive linguistics, corpus analysis, media discourse, international image, narrative strategies, political communication

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 21.01.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Информация об авторах:

Аймагамбетова Малика Муратовна – PhD, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-7886-4982>, e-mail: aimagambetovamalika@gmail.com

Халел Гүлсезім Қонысбайқызы – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4806-798X>, e-mail: gulsezimkpl@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Аймағамбетова Малика Мұратқызы – PhD, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-7886-4982>, e-mail: aimagambetovamalika@gmail.com

Халел Гүлсезім Қонысбайқызы – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4806-798X>, e-mail: gulsezimkpl@gmail.com

Information about the authors:

Aimagambetova Malika Muratovna – PhD, Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7886-4982>, e-mail: aimagambetovamalika@gmail.com

Khalel Gulsezim konysbaykyzy – doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4806-798X>, e-mail: gulsezimkpl@gmail.com

UDC 811.1'33

IRSTI 16.31.02

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.004>

A CORPUS-ASSISTED CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS OF COUNTRY REPRESENTATION IN TED TALKS

*Akishev T.B.¹

*¹ KIMEP University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This study investigates how TED represents Kazakhstan in global media discourse through a corpus analysis of TED Talk transcripts. The relevance of the study lies in examining how international media platforms shape the discursive image of Kazakhstan. The data were collected using the TED Corpus Search Engine tool, while the analysis was conducted using a blended critical discourse analysis (CDA) framework. The novelty of the study lies in combining corpus analysis with a tailored CDA framework specifically designed for this research. This framework draws on elements of Fairclough's Three-Dimensional Model, van Dijk's Socio-Cognitive Model, and Wodak's Discourse-Historical Approach. The aim of the study is to analyze the contexts in which Kazakhstan is mentioned and to identify the discursive patterns through which it is represented. This framework was applied to analyze the diverse contexts in which Kazakhstan was mentioned. The methodological approach allowed us to focus on lexical choices, representations of agency, and underlying ideologies in a dataset of selected examples from materials released between 2007 and 2022. The results show that Kazakhstan is often portrayed in TED discourse through several recurring themes. The country's discursive image on this platform reflects ideas of development, questions of national identity, and the use of natural resources. The theoretical value of the study lies in demonstrating the usefulness of integrating corpus-based methods with discourse analysis for examining global media narratives. The practical value lies in providing insights into how Kazakhstan is framed in influential international communication platforms. Although the article has limitations, such as its focus on English-language transcripts, a relatively small dataset, and a lack of differentiation in the style and length of the materials, it nonetheless contributes to discourse-analytical research by highlighting the value of corpus-based approaches.

Keywords: corpus analysis, critical discourse analysis, media discourse, global media platforms, country representation, Kazakhstan, TED Talks, digital tools

Introduction

Specialized software and web-based tools that make querying large sources of digital language data or corpora possible are commonly used in linguistic

studies worldwide. Researchers use them to collect and organize natural language data, process and analyze patterns in the data, and construct small specialized corpora for further research, among other purposes. One such corpus linguistic tool is the TED Corpus Search Engine (TCSE). Last updated in 2023, this tool allows users to query a large collection of TED transcript materials, including the video categories of stage talks, TED Ed originals, TEDx talks, TED Institute materials, and other content [1]. This queryable database was constructed on the basis of approximately 5305 English transcripts provided by TED, using relevant literature on corpus construction and annotation. This web-based tool contains a highly customizable query interface, official documentation, bibliography, regular and advanced search examples, and transcript statistics. This tool has been used by linguists focusing on the analysis of complex word combinations, sentiment analysis, and other topics. Beyond linguistics, the TCSE is considered a useful resource for data-driven language learning and teaching English as a foreign language. In addition to these uses, tools like the TCSE can also be powerful instruments for linguistic and sociological studies focusing on the analysis of discourse, especially in application to local contexts.

This study applies the TCSE to focus on a similar topic, specifically, the discursive presentation of the country of Kazakhstan in TED transcript materials. By focusing on the contextual usage of the term “Kazakhstan” in the materials found with the help of the TCSE, this study aims to fill in an important gap in the body of knowledge on this topic. Filling this gap is important for understanding the general patterns of presenting the discourse related to the country on the TED platform, which, like all other platforms, can have its own biases and limitations. Because such biases and limitations may influence how the country is represented, we also refer to recent research in sociology and discourse analysis focusing on the country in order to help contextualize our interpretations.

To interpret the results obtained through the TCSE searches, this study will use a blended critical discourse analysis (CDA) approach adapted from Fairclough’s Three-Dimensional Model [2], van Dijk’s Socio-Cognitive Model [3], and Wodak’s Discourse-Historical Approach [4]. Despite their differences, these approaches share important similarities, which makes their integration feasible. Thus, Fairclough’s and Wodak’s approaches share a common emphasis on discourse as a form of social practice, while Wodak’s approach is linked to van Dijk’s socio-cognitive theory, which considers discourse as a form of knowledge and memory. The CDA models of Wodak, van Dijk, and Fairclough are powerful approaches when they are combined to explore discourse due to the following reasons. First, Wodak’s emphasis on the historical context ensures the intertextual embedding of the text analysis. Second, van Dijk gives insights on the cognitive perspective on how discourse shapes the mental models through language. Finally, Fairclough offers a perspective on how to reflect on textual analysis within the socio-cultural realm that includes identities, power, and knowledge

systems. Thus, such a combined, triadic CDA approach addresses how discourse constructs meanings within the broader ideological and historical context.

This study contributes to a better understanding of the positioning, representation, and status of Kazakhstan in the TED platform discourse. It offers a novel approach to identifying the linguistic and sociological patterns associated with the use of the country's name in digital media. A systematic analysis of the contexts in which the country's name is mentioned on this platform helps uncover the themes that frequently occur in relation to the country in influential media narratives. Finally, this study demonstrates how tools like the TCSE can support interdisciplinary projects across linguistics, sociology, and other fields.

Materials and methods

The TCSE web interface offers a wide range of search settings that can be modified to obtain different types of results. These settings include choosing query type: regular search, search for N-grams, or search for constructions; selecting specific video types; selecting to include/exclude talk translations; carrying out advanced searches in English transcripts; using expanded segments; and other relevant settings (see Figure 1).

TCSE TED Corpus Search Engine

Input text and press SEARCH

Kazakhstan SEARCH RESET Search N-gram Constructions

User Interface → English 日本語

Video Types

Video Type	Count	Check
TED Stage Talk	2,963	☒
TED-Ed Original	1,010	☒
TEDx Talk	756	☒
TED Institute Talk	240	☒
Original Content	197	☒
TED Salon Talk (partner)	92	☒
Best of Web	45	☒
Podcast (audio only)	2	☒
Total	5,305	

Check All Uncheck All

Translation → Not specified

Search Target → ☒ English ☐ Translation

☐ Advanced Search (in English transcripts)

☐ Search Talk Info (Speaker / Title / Description)

☒ Include English-only Talks ☐ Use Expanded Segments

☒ Randomize Result Order (random seed: 0.5)

☐ Play Video 10 Seconds Earlier ☐ Stop Automatically

List All Talks I'm feeling lucky

Figure 1 – The TCSE interface (as of August 1, 2025)

In order to collect the data, we applied straightforward search settings. First, we checked all video types in order to obtain diverse results. Second,

we excluded translations into languages other than English. We also excluded advanced search settings and decided not to apply expanded segments, focusing on each example individually by opening the script content and viewing talk information. All other settings were left as is by default. Additionally, we tested the N-grams and Constructions search options, but they did not provide any significant or analyzable results, so we decided to use only the default, regular search option.

The search results contained 16 hits in 12 talks. Although this is a small sample, smaller datasets and corpora can be particularly valuable for discourse analysis, as they allow a closer examination of the discourse while still being enriched by corpus-based search and visualization toolkits.

We used a blended CDA approach to analyze the obtained data. This approach relies on Wodak [4] for evaluating the discourse item’s presentation via lexical elements, van Dijk [3] for explaining the discursive construction of agency, and Fairclough [2] for placing these interpretive representations within larger ideological contexts. Importantly, these foundational models are compressed into a simplified three-step framework (see Table 1 below).

Table 1. The blended CDA approach based on Wodak, van Dijk, and Fairclough’s work

Step	Explanation	CDA model employed
Lexical choices	What (positive or negative) evaluative terms are used to describe Kazakhstan? Is it portrayed as developing, resource-rich, exotic, struggling, etc.?	Wodak’s DHA (nomination and predication)
Agency	Is Kazakhstan portrayed as an active agent or a passive figure?	van Dijk’s SCM: Actor representation (<i>Us vs. Them</i>)
Ideology	How is Kazakhstan ideologically presented through the discourse (site of progress, challenge, or threat)?	Fairclough’s 3D: Discursive practice / Interpretation

Based on the methodology that combines corpus analysis and discourse analysis, we were able to uncover patterns in how Kazakhstan is represented in global media discourse. The following section presents the obtained results and their interpretation, focusing on the recurring ways of framing the country and the general narratives that help shape its portrayal in this type of discourse.

Results

The data obtained was diverse and contained various patterns of use of the search term. The years in which the obtained materials were released ranged from 2007 to 2022. The talk topics included renewable energy, sustainable agriculture, border conflicts, overcoming fear, global goals, data-driven journalism, glacier growing, women’s issues in foreign policy, and urban innovation.

A corpus-assisted critical discourse analysis of country representation in TED...

A further data cleaning procedure was applied in order to remove duplicate and irrelevant items, which yielded a total of 9 examples. For each example, we provided the talk information, including the speaker's name, talk title, talk type, the time frame within which the example is encountered in the video, and the link to the original TED video content. The full database containing all 9 examples and additional information is given in the Appendix. The following is a concordance line visualization of the results done using #LancsBox X [5].

Q Kazakhstan Hits: 10 (17,667.84) Texts: 1/1			
Left	Node	Right	
"So countries like Australia, Russia, Libya,	Kazakhstan,	could be our best friends for renewable production." "Well, that's	
classes. This is in the former Soviet Union in between	Kazakhstan	and Uzbekistan, one of the great inland seas of the	
the desert to grow cotton, believe it or not, in	Kazakhstan,	to sell cotton to the international markets to bring foreign	
Soviet Union. They really needed the money." "Then there is	Kazakhstan,	which didn't even have a name before. It was more	
South Siberia during the Soviet Union. Today most people recognize	Kazakhstan	as an emerging geopolitical player." "And we can add up	
level of social progress about the same [as] Cuba or	Kazakhstan	today. That's where we are today: 61 out of 100." "	
had managed to leave Xinjiang and are now living in	Kazakhstan,	Turkey or Europe." "In fact, people are now growing their	
are plans for over 100 more in villages in Pakistan,	Kazakhstan,	and Kyrgyzstan. Perhaps one day we'll be able to harness	
183. So the countries that had women representatives were Canada,	Kazakhstan,	Philippines, Trinidad Tobago, Jamaica, Lichtenstein and me." "Anoth	
Union, they split. And since we have people from Uzbekistan,	Kazakhstan,	Tajikistan, [unclear], we have to stop the program. (Laughter)"	

Figure 2 – Concordance line visualization of the results (#LancsBox X; context size=10) (Note that there are 10 hits because the term was mentioned twice in one of the examples.)

The following is the analysis of the obtained examples that mention the term "Kazakhstan" in TED materials. Each example is accompanied by a brief interpretation using the blended CDA approach, followed by a summary of the main patterns identified across the dataset.

1. "So countries like Australia, Russia, Libya, Kazakhstan, could be our best friends for renewable production."

In this example, Kazakhstan is viewed as belonging to a group of resource-rich countries and described as a potential "best friend" for the purposes of renewable production. The lexical choices express a rather positive evaluation. The country is presented as an active partner rather than a passive figure. Ideologically, Kazakhstan is framed within the discourse of global progress and cooperation, as an active and important participant in large-scale changes. This analysis aligns well with current research that emphasizes the country's resource wealth and geopolitical ambitions and presents it as a site of progress [6].

2. "Well, that's not even the worst example in the world. This probably is: the Aral Sea. Now, a lot [of] you will remember this from your geography classes.

This is in the former Soviet Union in between Kazakhstan and Uzbekistan, one of the great inland seas of the world. But there's kind of a paradox here, because it looks like it's surrounded by desert. Why is this sea here?"

This example reveals the environmental problem of the Aral Sea in the context of Kazakhstan. The lexical choices are connected with historical and political narratives that express a superlative and negative assessment of the environmental harm done within the specific historical timeframe: the Soviet period. As a former Soviet Union country, Kazakhstan is considered part of the environmental discussion, though the specific reasons for the Aral Sea problem are not mentioned. From an ideological perspective, there is a close link between past historical periods and environmental issues. Similar discursive patterns were presented in earlier studies on Kazakhstan that highlight its Soviet past and environmental problems [7].

3. "Well, in the 1950s, the Soviets decided to divert that water to irrigate the desert to grow cotton, believe it or not, in Kazakhstan, to sell cotton to the international markets to bring foreign currency into the Soviet Union. They really needed the money."

This example shows how Kazakhstan was involved in selling cotton to foreign markets in the 1950s with the purpose of attracting investments to the country. The lexical choices maintain a critical narrative towards the Soviet Union's policy. The Soviet Union, rather than Kazakhstan itself, is shown to be responsible for the ecological problem due to the financial issues. Ideologically, this discussion presents criticism of the decisions that the Soviet Union made to address the environmental issue. Existing research on Kazakhstan's environmental problems also highlights their connection to the political processes of that period [8].

4. "Then there is Kazakhstan, which didn't even have a name before. It was more considered South Siberia during the Soviet Union. Today, most people recognize Kazakhstan as an emerging geopolitical player."

In this example, Kazakhstan is shown as a country with a passive, Soviet past that now plays an active role on the global stage. The lexical choices highlight historical and political change, while the narrative emphasizes progress that Kazakhstan is making in shaping its position internationally. Ideologically, this text links Kazakhstan's Soviet past with its current geopolitical role. This analysis aligns with existing literature that views Kazakhstan as both a developing post-Soviet state and a rising regional power [9].

5. "And we can add up all the countries together, weighting for the different population sizes, and that global score is 61. In concrete terms, that means that the average human being is living on a level of social progress about the same [as] Cuba or Kazakhstan today. That's where we are today: 61 out of 100."

Kazakhstan is presented as a benchmark alongside Cuba. The discussion relies on numerical and comparative language rather than descriptive evaluation.

Kazakhstan appears as a passive reference point, while the agency is given to the speaker who interprets global scores. Ideologically, Kazakhstan is presented as a representative of the global average. This emphasizes the narrative of ongoing development rather than highlighting the country's distinct identity. This interpretation can be considered reflective of existing research by Bayetova and Robertson [10].

6. "We corroborated these locations using government documents, many of which mention the camp's address, the few media reports that did exist on the camps and our own interviews with former detainees who had managed to leave Xinjiang and are now living in Kazakhstan, Turkey or Europe."

In this example, Kazakhstan is presented as one of the several countries where former detainees managed to resettle, with the description kept neutral and factual. The discussion relies on facts, including official documents and personal accounts of those who left Xinjiang. Kazakhstan is presented more as a setting or location, while agency is given to the investigators and interviewees. Ideologically, the country is presented as a place of safety and a new home for former detainees. A recent study carried out by Proń who examined the country's approach to asylum seekers from China, however, presents a different perspective on this phenomenon [11].

7. "In fact, people are now growing their own glaciers in many regions beyond Ladakh. Swiss people, utilizing modern glacier-growing technology, created their first stupa in 2016 in the Swiss Alps. There are plans for over 100 more in villages in Pakistan, Kazakhstan, and Kyrgyzstan. Perhaps one day we'll be able to harness our homegrown glaciers well enough to build whole walls of ice - this time not for keeping people out, but to enable life in some of the planet's harshest landscapes."

Kazakhstan is presented neutrally, with no strong evaluative terms. It is given a passive role as a recipient of plans and technology, not as an active agent of innovation. Ideologically, it is portrayed as a site of progress, but in terms of the narrative that privileges European agency and places Central Asia on the periphery. Furthermore, the country is presented as part of a collective contribution to the environmental issue. This contribution has a shared ideology and forecasts a positive outcome for the global ecology in the future. Recent studies report largely similar findings, emphasizing the need to improve the country's climate control legislation to facilitate positive change [12].

8. "And by the way, one of the things that I did at that stage was, I had just arrived at the U.N., and when I was there, there were 183 countries in the U.N. Now there are 192. But it was one of the first times that I didn't have to cook lunch myself. So I said to my assistant, "Invite the other women permanent representatives." And I thought when I'd get to my apartment that there'd be a lot of women there. I get there, and there are six other women, out of 183. So the countries that had women representatives were Canada, Kazakhstan, the

Philippines, Trinidad [and] Tobago, Jamaica, Lichtenstein and me.”

In this text, Kazakhstan is presented as one of the few countries that have female representatives in the UN. It is possible to draw from this discussion that the country is portrayed as a site of progress. Despite being mostly neutral, the lexical choices convey a positive evaluation implicitly. Rather than being passive, Kazakhstan is viewed as taking agency. It advances women’s political representation. Ideologically, the discourse places Kazakhstan as a leader among the countries that are actively working toward greater inclusion. This interpretation is similar to the findings from recent research by Kagazbaeva et al. that aims to advance gender studies in Kazakhstan by studying inequality within the political and economic domains [13].

9. “Another issue is, a city’s like our family portrait. We don’t rip our family portrait, even if we don’t like the nose of our uncle, because this portrait is you. And these are the references that we have in any city. This is the main pedestrian mall; we did it in 72 hours. Yes, you have to be fast. And these are the references from our ethnic contribution. This is the Italian portal, the Ukrainian park, the Polish park, the Japanese square, the German park. All of a sudden, the Soviet Union, they split. And since we have people from Uzbekistan, Kazakhstan, Tajikistan, [unclear], we have to stop the program. (Laughter).”

In this passage, the country is mentioned within a narrative focusing on urban development, which likens cities to family portraits. While the lexical choices can be considered mostly neutral, the grouping of Kazakhstan with other post-Soviet states is presented as a complication rather than a value to the phenomenon discussed. The country is portrayed passively, being part of the reason why a cultural program had to be stopped, not as an active contributor. The audience’s laughter in the end reinforces this negative framing, suggesting that the presence of these countries is seen as an obstacle. Ideologically, this narrative presents Kazakhstan not as progressive and resourceful, but as part of a post-Soviet group of countries that complicate urban development. This discussion aligns with research by Pakina and Batkalova, who emphasize that post-Soviet cities, including those in Kazakhstan, have inherited urban planning challenges from the Soviet period [14].

Discussion

The analysis of the examples shows that Kazakhstan is discussed in diverse and sometimes contradictory ways within the TED platform discourse. There are positive presentations of Kazakhstan as a resource-rich country, an emerging geopolitical player, and one of the countries that has female representatives in the UN. In these contexts, the country is presented as actively contributing to global cooperation and development. Other examples discuss Kazakhstan in relation to environmental problems (the Aral Sea, Soviet cotton policies), or as part of a group of post-Soviet countries that make urban development complex. In these cases,

Kazakhstan is presented either passively or as a challenge, while agency belongs to other parties. In neutral contexts, Kazakhstan appears as a factual reference point (global social progress scores, resettlement site for former detainees, location for glacier projects). In these examples, Kazakhstan appears more as a point of comparison than as an active player in global cooperation and development. Overall, the discourse on the TED platform presents the country in three main ways: first, as a site of progress and cooperation, taking an active role as a global partner, second, as a post-Soviet state carrying historical challenges, presented more passively, and the third, as a neutral reference point, used for comparison without significant evaluation. All of these representations mostly coincide with findings from existing research that focuses on the country and the discourse of its development and challenges. Both the examples and existing, recent research highlight the complexity of Kazakhstan's image in the international discourse of cooperation and development, which ultimately emphasizes the increasing role of the country as a meaningful contributor to global processes.

Conclusion

The results of the study have shown that specialized corpus tools such as the TED Corpus Search Engine (TCSE) demonstrate great potential for exploring how a country is represented in global media discourse. Through the blended analytical framework, which included Fairclough's Three-Dimensional Model, van Dijk's Socio-Cognitive Model and Wodak's Discourse-Historical Approach, the study achieved its aim of uncovering the textual patterns and the broader sociocultural meanings in terms of the diverse representations of Kazakhstan in the discourse. Furthermore, the findings can provide a broader picture of how the TED platform, as an international media resource, constructs narratives about Kazakhstan, revealing not only current themes but also associating Kazakhstan with the post-Soviet historical context. The approach used in this study is highly replicable and can be used to explore discursive patterns related to other countries and their presentation on this platform and other media sources.

This study has several limitations. First, it focuses only on talks in English, leaving aside the insights that could be obtained by analyzing content in other languages. The dataset itself is relatively small, which limits the generalizability of the findings and the range of patterns that could be observed using a larger collection of data. Additionally, the study considers all types of talks together, though they differ in length, purpose, audience, and, possibly, in stylistic choices when discussing similar topics. The time frame of the talks is also not taken into consideration, which means that changes in these discourse patterns across years remain to be explored. While the interpretive approach applied in this study is already subjective, the performative nature of TED presentation language, as well as possible speaker bias, adds further complexity. Finally, the analysis is limited to global realities and TED-specific discourse, without paying attention

to local contexts or lived experiences, which restricts the scope of applicability of the conclusions.

Acknowledging that this study has certain limitations, the potential implications for future studies could be related to the fact that, first, the emphasis on English-language talks reveals the insights of the culturally diverse topics of the discourse studies performed in the global context. Second, while the small size of the dataset is limiting the scope of the study, it also allows for the in-depth exploration of the topic and thus, opens the room for future studies to expand these findings by using larger and more diverse datasets, including other languages, more specific timeframes, and various styles and patterns of discourse. Further research should also aim to show how other global media platforms construct discourse and knowledge about countries.

REFERENCES

- [1] Hasebe Y. TCSE: TED Corpus Search Engine [Computer software]. – Doshisha University, 2023. <https://yohasebe.com/tcse/>. 01.08.2025.
- [2] Fairclough, N. Language and power – Routledge, 2013. – 240 p.
- [3] van Dijk T. Critical Discourse Studies: A Sociocognitive Approach. In Wodak R. & Meyer M. (Eds.), *Methods for Critical Discourse Analysis*. – Sage, 2009. – Pp. 62-86.
- [4] Wodak R. Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach. In K. Tracy, T. Sandel and C. Ilie (Eds.), *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*. – Wiley, 2015. – Pp. 1-14.
- [5] Brezina V., Platt W. #LancsBox X [Computer software]. – Lancaster University, 2025. <http://lancsbox.lancs.ac.uk>. 01.08.2025.
- [6] Baimenov A., Uteshev M., & Suleimenova G. Kazakhstan: Progress and its Paradoxes. In A. Baimenov & P. Liverakos (Eds.), *Public Service Evolution in the 15 post-Soviet countries*. Palgrave Macmillan, 2022. – pp. 199-249.
- [7] Agyeman J., Ogneva-Himmelberger Y. *Environmental Justice and Sustainability in the former Soviet Union*. – MIT Press, 2009. – 312 p.
- [8] Wheeler W. *Sea changes: Environment and Political Economy on the North Aral Sea, Kazakhstan*. – University of London, 2016. – 286 p.
- [9] Kakenova Z., Sadri H., Kakenova G., Alpeissov A., & Ibragimova G. Foreign relations of Kazakhstan in the regional and global context: Security and economic aspects // *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. – 2016. – №7(5). – Pp. 1042-1050.
- [10] Bayetova N., Robertson D. L. Kazakhstan's Nationalistic Globalism: Paradox, language, and higher education // *Power and Education*. – 2024. – №17(1). – Pp. 67-80.
- [11] Proń E. Tokayev's Approach to Kazakh Asylum Seekers from China: An Assessment and Foreign Policy Implications // *Asian Affairs*. – 2021. – №52(4). – Pp. 872-889.

[12] Abdizhami A., Rustembekova D. The Legal Regulation of Climate Policy in the Field of Greenhouse Gas Emissions: Global Challenges and Ways of Adaptation of Kazakhstan // Bulletin of the Karaganda University. Law Series. – 2025. – №30(1). – Pp. 32-39.

[13] Kagazbaeva E., Kazybekova U., & Axakalova M. Evaluating Gender Policy in Kazakhstan: A Dual Perspective on Politics and Economics // Journal of International Women's Studies. – 2025. – №27(4). – Pp. 1-21.

[14] Pakina A., Batkalova A. The Green Space as a Driver of Sustainability in Post-Socialist Urban Areas: The Case of Almaty City (Kazakhstan) // Belgeo. Revue belge de géographie. – 2018. – №4. – Pp. 1-16.

TED TALKS-ТА ЕЛДІҢ БЕЙНЕЛЕНУІН СЫНИ ДИСКУРС ТАЛДАУЫНА АРНАЛҒАН КОРПУСТЫҚ ТӘСІЛ

***Акишев Т.Б.¹**

***¹ КИМЭП Университеті, Алматы, Қазақстан**

Андатпа. Бұл зерттеу Қазақстанның жаһандық медиа дискурста, атап айтқанда TED Talks транскрипттерін корпустық талдау арқылы қалай ұсынылатынын қарастырады. Зерттеудің өзектілігі халықаралық медиа платформалардың Қазақстанның дискурсивтік бейнесін қалай қалыптастыратынын зерттеуде көрінеді. Зерттеудің мақсаты – Қазақстан аталған контексттерде қалай айтылатынын талдау және оның репрезентациясының дискурсивтік үлгілерін анықтау. Зерттеу деректері TED Corpus Search Engine құралын пайдалану арқылы жиналған, ал талдау сыни дискурс-талдаудың (СДТ) аралас тәсілі аясында жүргізілген. Зерттеудің жаңалығы корпустық талдауды осы зерттеу үшін арнайы әзірленген сыни дискурс-талдау тәсілімен ұштастыруында жатыр. Бұл тәсіл арнайы осы зерттеу үшін әзірленіп, Н. Ферклоудың үшөлшемді моделі, Т. ван Дейктің әлеуметтік-когнитивтік моделі және Р. Водактің дискурсивті-тарихи тәсілінің жекелеген аспектілеріне негізделген. Ол Қазақстанға қатысты әртүрлі контексттерді талдау үшін қолданылған. Мұндай әдістемелік тәсіл бізге 2007–2022 жылдар аралығында жарияланған материалдар іріктемесіндегі лексикалық таңдауларға, субъектіліктің ұсынылуына және жасырын идеологияларға назар аударуға мүмкіндік берді. Нәтижелер көрсеткендей, TED дискурсінде Қазақстан бірнеше қайталанатын тақырыптар арқылы жиі бейнеленеді. Елдің осы платформадағы дискурсивтік бейнесі даму идеяларын, ұлттық бірегейлік мәселелерін және табиғи ресурстарды пайдалану тақырыптарын көрсетеді. Зерттеудің теориялық құндылығы жаһандық медиа нарративтерді зерттеуде корпустық әдістер мен дискурс-талдауды біріктіру мүмкіндіктерін көрсетуінде. Практикалық құндылығы Қазақстанның халықаралық коммуникациялық платформаларда қалай репрезентацияланатынын түсінуді кеңейтуде көрінеді. Зерттеудің

шектеулері ретінде ағылшын тіліндегі транскрипттерге шоғырлануы, деректер жиынтығының аздығы және материалдардың стилі мен ұзындығы бойынша ерекшеленбеуі атап өтілсе де, бұл зерттеу корпусқа негізделген тәсілдердің құндылығын көрсете отырып, дискурс-талдау зерттеулеріне елеулі үлес қосады.

Тірек сөздер: корпус талдау, сыни дискурс-талдау, медиа дискурс, жаһандық медиа платформалар, елдің бейнеленуі, Қазақстан, TED Talks, сандық құралдар

КОРПУСНЫЙ ПОДХОД К КРИТИЧЕСКОМУ ДИСКУРС-АНАЛИЗУ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ СТРАНЫ В TED TALKS

*Акишев Т.Б.¹

^{*1} Университет КИМЭП, Алматы, Казахстан

Аннотация. Данное исследование рассматривает, как Казахстан представлен в глобальном медийном дискурсе, в частности на платформе TED, с помощью корпусного анализа транскриптов TED Talks. Актуальность исследования заключается в изучении того, как международные медийные платформы формируют дискурсивный образ Казахстана. Целью исследования является анализ контекстов, в которых упоминается Казахстан, и выявление дискурсивных методов его репрезентации. Данные для исследования были собраны с использованием инструмента TED Corpus Search Engine, а анализ проведен с применением смешанного подхода в рамках критического дискурс-анализа (КДА). Новизна исследования заключается в сочетании корпусного анализа с разработанным для данного исследования подходом критического дискурс-анализа. Этот подход был специально разработан для данного исследования на основе отдельных аспектов трёхмерной модели Н. Фэрклафа, социо-когнитивной модели Т. ван Дейка и дискурсивно-исторического подхода Р. Водак. Этот подход был использован с целью анализа различных контекстов, в которых упоминался Казахстан. Такой методологический подход позволил сосредоточиться на лексических выборах, представлении субъектности и скрытых идеологиях в выборке материалов, выпущенных в период с 2007 по 2022 гг. Результаты показывают, что Казахстан в дискурсе TED часто представлен через набор повторяющихся тем. Дискурсивный образ страны на этой платформе отражает идеи развития, вопросы национальной идентичности и использования природных ресурсов. Теоретическая ценность исследования заключается в демонстрации возможностей интеграции корпусных методов и дискурс-анализа для изучения глобальных медийных нарративов. Практическая ценность состоит в расширении понимания того, как Казахстан репрезентируется на международных коммуникационных платформах. Несмотря на ограничения исследования, такие как фокус на англоязычных

транскриптах, небольшой размер выборки и отсутствие дифференциации по стилю и длине материалов, оно вносит значительный вклад в дискурс-аналитические исследования, подчеркивая ценность корпусного подхода.

Ключевые слова: корпусный анализ, критический дискурс-анализ, медиадискурс, глобальные медиаплатформы, репрезентация страны, Казахстан, TED Talks, цифровые инструменты

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 27.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Information about the author:

Timur Akishev – Assistant Professor, Doctor of Philosophy (PhD), KIMEP University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-3684-5500>, e-mail: t.akishev@kimep.kz

Автор туралы мәлімет:

Акишев Тимур Ботаевич – ассистент-профессор, философия докторы (PhD), КИМЭП Университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-3684-5500>, e-mail: t.akishev@kimep.kz

Информация об авторе:

Акишев Тимур Ботаевич – ассистент-профессор, доктор философии (PhD), Университет КИМЭП, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-3684-5500>, e-mail: t.akishev@kimep.kz

ӘОЖ 81`373.21

ГТАХР 16.21.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.005>

ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ ЖАЗЫЛҒАН ҒЫЛЫМИ ТҰЖЫРЫМДАР: ПІКІР АЛШАҚТЫҒЫ МЕН СӘЙКЕСТІГІ

*Амантай М.А.¹, Каленбекова А.Е.²

*^{1,2}Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ топонимдерінің этимологиясына қатысты ғылыми әдебиеттерде ұсынылған тұжырымдар жүйеленіп, олардың өзара сабақтастығы мен қайшылықтары теориялық және әдіснамалық тұрғыдан сараланады. Қазақ топонимикасы тарихи-мәдени деректерді, этникалық құрам мен көші-қон үдерістерін, табиғи-географиялық белгілерді және көне тілдік қабаттарды сақтап, көпқабатты семиотикалық жүйе құрайтыны дәлелденеді. Осы негізде жекелеген атаулардың шығу тегін түсіндіруде қалыптасқан ғылыми бағыттар талданып, баламалы этимологиялық нұсқалар салыстырылады. Зерттеудің мақсаты – әртүрлі интерпретацияларды кешенді талдау арқылы олардың ғылыми уәжділігін, фонетикалық сәйкестігін, семантикалық негізін айқындап, қазақ ономастикасындағы теориялық тұтастықты нақтылау.

Зерттеу нысаны ретінде Абыралы, Азғыр, Ақсу, Алатай, Бұқтырма, Бақанас, Аягөз, Үржар тәрізді гидронимдер мен орографиялық атаулар алынды. Талдау барысында антропонимдік, этнотопонимдік, зоотопонимдік, орографиялық және субстраттық түсіндіру үлгілері өзара салыстырылып, халықтық және ғылыми этимология арасындағы ұстанымдық айырмашылықтар айқындалады. Әдіснамалық негіз ретінде салыстырмалы-тарихи талдау, фонетикалық реконструкция, морфемдік жіктеу, семантикалық уәжділік, лингвомәдени және когнитивтік талдау тәсілдері кешенді түрде қолданылады.

Талдау нәтижесінде қазақ топонимдерінің қалыптасуында көне түркілік негіздермен қатар моңғол және араб-парсы қабаттарының ықпалы, мағыналық қабаттасу құбылысы, транстопонимизация үдерісі мен тарихи дыбыстық өзгерістердің шешуші рөл атқаратыны дәлелденеді. Бір атаудың бірнеше тарихи-семантикалық қабатты қамтуы және әр кезеңде қайта интерпретациялануы топонимдердің динамикалық табиғатын көрсетеді. Зерттеу этимологиялық пайымдарды жүйелеп, әдіснамалық айқындық енгізеді және қазақ топонимдерін кешенді талдау моделін ұсынады. Нәтижелер топонимикалық сөздіктерді жетілдіруде, ономастика курстарын жаңартуда және тарихи-лингвистикалық зерттеулерді дамытуда қолдануға негіз болады.

Тірек сөздер: топоним, этимология, қазақ топонимикасы, гидроним, орографиялық атау, халықтық этимология, семантикалық уәж, антропотопоним

Кіріспе

Қазақ тілінің лексикалық жүйесінде топонимдер ерекше орын алады. Жер-су атаулары – тек географиялық нысанды айқындайтын шартты белгі емес, олар халықтың тарихи жадын, этномәдени тәжірибесін, дүниетанымдық моделін және кеңістік туралы танымын сақтайтын күрделі тілдік-мәдени бірліктер. Әрбір топонимнің бойында белгілі бір тарихи кезеңнің ізі, этникалық қатынастардың көрінісі, табиғи ортаға бейімделген шаруашылық тәжірибенің белгісі жинақталады. Сондықтан қазақ топонимдерінің шығу тегін, мағыналық уәжін және қалыптасу жолдарын анықтау – ономастика ғылымының ғана емес, жалпы тарихи-лингвистикалық зерттеулердің маңызды бағыттарының бірі.

Қазіргі тіліміздегі барлық сөздің, соның ішінде жалқы есімдердің де, өзіндік тарихы, этномәдени мазмұны және семантикалық жүктемесі бар. Дегенмен күнделікті қолданыста біз сөздерді, атауларды көбіне дайын таңба ретінде қабылдаймыз да, олардың тарихи негізіне, бастапқы мағынасына және этимологиясына үңіле бермейміз. Тілдегі дыбыс, сөз, сөйлем сияқты бірліктердің белгілі бір таңбалық жүйе құрайтыны белгілі, алайда осы таңбалардың ішкі мазмұнын, тарихи-семантикалық қабаттарын айқындау арнайы ғылыми зерттеуді талап етеді.

Сөз мағынасын тарихи тұрғыдан зерттеудің негізгі құралы – этимология. В.Пизанидің пайымдауынша, этимологияның басты міндеті – сөздің алғаш пайда болған кездегі мағынасын анықтау, оның даму барысында қандай фонетикалық және семантикалық өзгерістерге ұшырағанын көрсету, сондай-ақ қандай сөзжасамдық амалдар арқылы қалыптасқанын дәлелдеу [1, 129-б.]. Бұл анықтама этимологиялық талдаудың тек бастапқы мағынаны айқындаумен шектелмей, тілдік бірліктің тарихи эволюциясын кешенді түрде қарастыратынын көрсетеді.

Этимологиялық зерттеулердің ғылыми дәстүрі көне кезеңдерден бастау алады. Ежелгі грек ойшылдары тіл мен атаудың табиғаты туралы алғашқы тұжырымдарын білдірсе, орта ғасыр ғалымдары сөз төркінін философиялық және діни таным тұрғысынан түсіндіруге ұмтылды. В.Пизани, А.В.Суперанская, А.А.Белецкий сынды зерттеушілер этимологияның теориялық және әдіснамалық негіздерін жүйелеуге үлес қосты.

Түркі тіл білімінде этимология мәселесі XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жүйелі ғылыми сипат ала бастады. В.В.Радлов, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, А.П.Самойлович еңбектерінде түркі лексикасының тарихи негіздері мен фонетикалық заңдылықтары

қарастырылды. Э.В.Севортянның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» түркі этимологиясының теориялық және практикалық базасын нығайтқан іргелі еңбек ретінде бағаланады. Қазақ тіл білімінде бұл бағыт Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, С.Аманжолов, А.Әбдірахманов, Ә.Қайдар және басқа да ғалымдардың еңбектерінде жалғасын тауып, ұлттық лексиканың тарихи қабаттарын зерттеуге негіз болды. «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінің» жарық көруі ұлттық лексиканың этимологиялық сипаттамасын жүйелеуге мүмкіндік берді.

Алайда қазақ топонимдерінің этимологиясына қатысты ғылыми еңбектерде толық бірізділік қалыптасты деуге болмайды. Жекелеген атаулардың шығу төркінін түсіндіруде әртүрлі көзқарастар ұсынылып, кей жағдайда өзара қайшылықты пікірлер айтылады. Бір топ зерттеушілер белгілі бір топонимді көне түркі негізінде түсіндірсе, екінші біреулері оны моңғол немесе өзге тілдік қабаттармен байланыстырады. Мұндай пікір алшақтығы тарихи деректердің шектеулілігімен, фонетикалық өзгерістердің күрделілігімен және қазақ топонимикасының көпқабатты құрылымымен байланысты. Сонымен қатар кейбір атаулар халықтық этимология ықпалымен қайта түсіндіріліп, ғылыми талдаумен сәйкес келе бермейтін жағдайлар да кездеседі.

Қазақ топонимикасы – кең байтақ аумақта әртүрлі тарихи кезеңдерде қалыптасқан, құрамында көне түркілік, моңғолдық, араб-парсылық тілдік элементтері ұшырасатын күрделі жүйе. Сондықтан оны этимологиялық тұрғыдан зерттеу барысында фонетикалық сәйкестіктерді, морфемдік құрылымды, семантикалық уәжілікті, тарихи деректерді және ареалдық таралу заңдылықтарын кешенді түрде қарастыру қажет.

Осы мақалада қазақ топонимдерінің этимологиясы туралы жазылған ғылыми тұжырымдар жүйеленіп, олардың арасындағы пікір алшақтығы мен сәйкестігі талданады. Зерттеудің мақсаты – түрлі этимологиялық интерпретацияларды салыстыра отырып, ортақ ғылыми ұстанымдарды айқындау және қайшылықты тұстардың себептерін көрсету. Бұл бағыттағы талдау қазақ ономастикасының теориялық негізін нақтылауға, этимологиялық зерттеулердің әдіснамалық бірізділігін қалыптастыруға және ұлттық топонимикалық мұраны ғылыми тұрғыдан тереңірек тануға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу материалы ретінде қазақ топонимикасына қатысты ғылыми еңбектерде этимологиялық тұрғыдан әртүрлі түсіндірілген атаулар алынды. Нақтырақ айтқанда, Шығыс Қазақстан, Атырау, Қызылорда және Алматы облыстары аумағындағы *Абыралы, Азғыр, Ақ Қаба, Ақсу, Алатай, Бұқтырма, Бақанас, Аягөз, Үржар* сияқты гидронимдер мен орографиялық атаулар зерттеу нысанына енгізілді. Бұл топонимдер ғылыми әдебиетте

бірнеше этимологиялық нұсқамен түсіндірілгендіктен, пікір алшақтығы мен сәйкестігін салыстыра талдауға мүмкіндік береді. Дереккөздер ретінде Е.Қойшыбаев, Ғ.Қоңқашпаев, А.Әбдірахманов, Б.Бияров, С.Нұрқанов, Ж.Болатов еңбектері, сондай-ақ түркітанушы ғалымдар Махмұд Қашғари, К.К.Юдахин зерттеулері мен сөздіктері пайдаланылды. Сонымен қатар көне түркі жазба ескерткіштері, салыстырмалы-тарихи деректер, түркі және моңғол тілдеріндегі параллель формалар, диалектілік материалдар және географиялық сипаттамалар ескерілді.

Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи әдіс негізгі тәсіл ретінде қолданылды: топоним құрамындағы түбірлер мен форманттар туыстас тілдердегі сәйкестіктерімен салыстырылып, тарихи негізі айқындалды. Фонетикалық реконструкция әдісі арқылы дыбыстық өзгерістер (й~з, ғ~х, г~к, т.б.) сараланып, ықтимал көне тұлғалар қалпына келтірілді. Морфемдік талдау атаулардың сөзжасамдық моделін (түбір, қосымша, формант) анықтауға бағытталды. Семантикалық уәжділік талдауы топоним мағынасы мен географиялық нысан сипаты арасындағы байланысты ашуға мүмкіндік берді. Сонымен бірге әр зерттеуші ұсынған этимологиялық нұсқалар мазмұндық және әдіснамалық тұрғыдан салыстырылып, олардың ғылыми негізділігі бағаланды. Қажет тұстарда халықтық этимология мен ғылыми этимология арасындағы айырмашылықты көрсету үшін когнитивті-прагматикалық талдау элементтері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақтопонимдерініңэтимологиясынсалыстырумақсатындажоғарыда аталған жер-су аттарын отандық ғалымдардың сөздіктері мен арнайы зерттеулері негізінде салыстырмалы түрде қарастырып көрейік. Аталған топонимдерге қатысты Е.Қойшыбаев, Ғ.Қоңқашпаев, А.Әбдірахманов, Б.Бияров және өзге зерттеушілердің еңбектерін қолданамыз.

Абыралы. Шығыс Қазақстан облысы, Семей қаласы әкімдігіне қарасты аумақтағы топоним. Е.Қойшыбаев Абыралы атауын антропонимдік негізде жасалған деп есептейді [2, 25-б.]. Ғалым бұл атауды арабтың *араба* (арба) сөзімен байланыстырып, метатеза нәтижесінде *абра* тұлғасы пайда болып, одан әрі топоним жасалған деп жорамалдайды.

Ғ.Қоңқашпаев та *Абыралыны* кісі аты ретінде қарастырып, атаудың антропонимдік модельмен қалыптасқанын көрсетеді [3, 8-б.].

А.Әбдірахманов пікірінше, *Абыралы* – түбірі адам атына барып тірелетін антропотопоним [4]. Бұл көзқарас атаудың жеке есімнен жер-су атауына ауысуы (антропотопонимизация) құбылысына негізделеді.

Б.Бияров аталған пікірлерді қолдай отырып, атаудың антропонимге негізделуі мүмкін екенін айтады. Сонымен қатар ол транстопонимизация (тау атауынан кісі атының жасалуы немесе керісінше) ықтималдығын да жоққа шығармайды. Ғалым *Абыралы* атауын моңғол тіліндегі аврал (мейірім,

рақым, қайырым) сөзімен байланыстыру мүмкіндігін де көрсетеді [5, 197-б.]. Моңғол ономастикалық дәстүрінде «әулие», «қасиетті», «қайырымды» сипаттағы тау атаулары жиі кездесетіні белгілі.

Азғыр. Атырау облысы, Құрманғазы ауданындағы топоним. Атаудың этимологиясы жөнінде ғылыми әдебиетте екі негізгі бағыт ұсынылады.

Б.Бияровтың зерттеуінше, *Азғыр* атауы көне түркілік *айғыр* сөзінің архаикалық фонетикалық нұсқасы. Ғалым сары ұйғыр тіліндегі азғыр, хакас тіліндегі асхыр, чуваш тіліндегі адғыр формаларын қазақтың айғыр сөзімен түбірлес деп көрсетеді [5, 104-б.]. Бұл фонетикалық қатарды салыстырғанда, *Азғыр* тұлғасы тарихи дыбыстық өзгерістерді (й>з, ғ/х сәйкестігі, р дыбысының сақталуы) айқын көрсетеді және ең көне қабатты сақтаған реликт форма ретінде бағаланады. Осы интерпретация бойынша, «айғыр» компоненті зоонимдік негізге сүйенеді, ал оның географиялық атауға ауысуы нысанның «ірі, биік, көлемді» сипатын білдіретін зоотопонимдік уәжбен түсіндіріледі.

Е.Қойшыбаевтың түсіндіруінде *Азғыр* атауы түркілік *аз* этнонимі мен *қыр* (қыр, төбе, биік жер) компоненттерінен құралған күрделі топоним ретінде қарастырылады. Бұл жағдайда атау «аз тайпасының қырлары» деген мағынаны білдіреді [2, 27-б.]. Мұнда этнотопонимдік модель ұсынылады, яғни белгілі бір тайпа аты географиялық нысан атауына айналған деп түсіндіріледі.

Ақсу өзені. Ғ.Қоңқашпаев *Ақсу* атауын тура мағынасымен байланыстырады: Ақ-Су – «ақ су», яғни «қар суымен қоректенетін, суы ақшыл өзен» [3, 15-б.]. Ғалымның пікірінше, бұл атаудың уәжі – өзен суының сыртқы түсі мен табиғи ерекшелігі.

Е.Қойшыбаев *Ақсу* атауын дәстүрлі «ақ» – түс мәнінде емес, табиғи гидрографиялық ерекшелікпен байланыстырады. Ол «ақ» сөзін «қар суымен қоректенетін, тау суы» деген семантикалық белгіде талдайды [6, 35-б.]. Ғалым Мурзаевтың көзқарасына сүйене отырып, *ақ* – «түсі ақ» емес, «қар еруінен пайда болатын өзен» деген мағына береді; ал *қарасу* топонимінде *қара* – «жерасты суымен қоректенетін өзен» көрсеткіші ретінде қарастырылады. Осыдан «иксу – проточная вода» деген семантикалық үлгі туындайды [7, 22-б.].

Б.Бияровтың пікірінше, қазақ топонимдеріндегі *ақ* сын есімі негізінен өзінің тура мағынасында, яғни түс атауы ретінде қолданылады. Ғалым кейбір зерттеушілер ұсынған «ақ» компоненті бағытты, кеңдікті немесе молдықты білдіреді деген жорамалдардың қазақ топонимикалық материалдары негізінде дәлелденбейтінін атап көрсетеді. Оның пайымдауынша, көшпелі халықтардың табиғатты нақты бағалап, дәл сипаттап атау беру дәстүрі мағынасы көмескі, семантикалық негізі әлсіз атаулардың қалыптасуына жол бермеген.

Б.Бияров *Ақсу* гидрониміндегі ақ сыңарын «ағынды», «ағып жатқан»

деген мағынада түсіндіру де ғылыми тұрғыдан негізсіз деп есептейді. Рас, Ақсу аталатын өзендердің көбісі таудан басталып, ағысы қатты келеді. Алайда атаудың уәжі тек ағындылықта емес, өзен суының тастарға соғылып, ақ көбіктеніп ағу ерекшелігінде жатыр [5, 159-б.]. Ғалымның бұл пікірі профессор Т.Жанұзақтың «Ақсу атауы судың, өзеннің ақ ботала боп аққан түсіне байланысты» деген тұжырымымен үндеседі [8].

Ақ Қаба. Шығыс Қазақстан облысы, Марқакөл ауданындағы өзен атауы. Топонимнің этимологиясы жөнінде зерттеушілер әртүрлі пікір ұсынады.

Е.Қойшыбаевтың түсіндіруінше, атау *ақ* (ақ, жарық) және *қаба* компоненттерінен құралған [6, 22-б.]. Ғалым қаба сөзін этноним ретінде қарастырып, атауды «ақ қаба тайпасының өзені» деп түсіндіреді. Бұл интерпретация этнотопонимдік модельге негізделеді, яғни белгілі бір ру-тайпа атауы географиялық нысан атауына айналған деп есептеледі.

Ғ.Қоңқашпаев та атауды *ақ* + *қаба* түрінде талдайды және «ақ қаба» мағынасын береді [3, 13-б.]. Алайда зерттеуші қаба сөзінің шығу төркіні мен нақты семантикалық мәні анықталмағанын атап көрсетеді. Демек, бұл нұсқада атаудың құрылымы айқын болғанымен, екінші компоненттің этимологиясы арнайы дәлелдеуді қажет етеді.

Б.Бияровтың пайымдауынша, *Ақ Қаба* гидрониміндегі *ақ* компоненті судың ақ көбіктеніп ағуын емес, оның ақ балшықпен лайланып, айран түстес болып ағу ерекшелігін білдіреді. Ғалым Ақ Қаба атауының пайда болуын мөлдір сулы *Қара Қалғұты*, *Қара Қаба* сияқты гидронимдерге антонимдік мәнде қалыптасқан атау ретінде түсіндіреді. Яғни мұндағы *ақ* пен *қара* оппозициясы судың физикалық сапасына, түс ерекшелігіне негізделген. Бияров мұндай атауларды тіркесті топонимдер құрамында қарастырады және *ақ* сын есімінің әр гидронимде бірдей семантикалық жүк көтермейтінін атап көрсетеді. Мәселен, *Ақсу* атауындағы *ақ* судың тастарға соғылып, ақ көбіктене ағуын білдірсе, *Ақ Қаба* атауында ол судың лайлы, ақшыл түсті болуын көрсетеді [5, 141-б.].

Ғалым топонимжасамда *ақ* сын есімінің осындай нәзік семантикалық реңктерін дәл ажырату қажеттігін ерекше атап өтеді. Сонымен қатар *ақ* + *зат есім* үлгісімен жасалған біріккен топонимдердің екінші сыңарлары да әртүрлі лексикалық қабаттарға жатады: географиялық терминдер (көл, қак, құм, өзен, сай), жан-жануар атаулары (атан, қошқар, өгіз), өсімдік атаулары (қайың, сексеуіл, ши), сондай-ақ тұрмыстық зат есімдер де (қасық, мектеп, дiңгек) қатыса алады.

Алатай – биік тау асуының атауы (Алтай тауларының бір бөлігі).

Е.Қойшыбаев сөздігінде бұл атау көне түркілік *ала*+*тай* компоненттерінен құралған деп көрсетіледі. Ғалымның пайымдауынша, екі сыңар да орографиялық ұғымды білдіреді, яғни «тау + тау» мағыналық қабаттасуын береді [2, 41-б.].

Мұндай құбылыс түркі топонимикасында жиі ұшырасады: көне қабаттағы бір орографиялық термин кейінгі кезеңде сол мағынаны білдіретін екінші компонентпен толықтырылып, қосарланған атау жасалады. Сондықтан Қойшыбаев нұсқасы бойынша, *Алатай* атауы тарихи-лингвистикалық тұрғыдан «тау» семантикасының екі мәрте берілуі арқылы қалыптасқан. Осы тұрғыдан *Алатай* атауы «тау + тау» типіндегі мағыналық қабаттасудан құралған плеонастикалық құрылым болуы ықтимал.

Б.Бияровтың пайымдауы бойынша, ороним монғолдың уул «тау» сөзі мен *тай* туынды сын есім жұрнағы арқылы жасалып, «таулы» деген мағына береді: Уул(а)тай > Олатай > Алатай.

Бұқтырма – бастауы Алтай сілемдерінен шығып, Ертіс өзеніне құятын өзен. Шығыс Қазақстан облысындағы аудан мен елді мекен атауы осы гидронимнен туындаған [4, 97-б.].

Өлке тілін зерттеуші Ж.Болатовтың дерегіне сүйенсек, жергілікті халық өзенді *Бұқтырма* деп атап, оның мағынасын өзен ағысының қаттылығымен байланыстырады [9, 181-б.]. Халықтық этимология бойынша, асау тау суы арнасына түскенді тастан-тасқа соғып, «бұқтырып» алып кететіндіктен атау осылай қалыптасқан.

Морфологиялық тұрғыдан бұл интерпретация: *бұқ-* + *-тыр* + *-ма* (*бұқ-* – етістік түбір; *-тыр* – етіс; *-ма* – етістіктен зат есім тудырушы жұрнақ). Бұл модель қазақ тіліндегі *Сарқырама*, *Маңырама*, *басқарма* сияқты сөзжасам үлгілеріне сәйкес келеді. Демек, атаудың «бұқтыратын өзен» деген динамикалық мағынада жасалуы тілдік тұрғыдан мүмкін. Сонымен қатар Болатов көрсеткен мәтінде халық аузындағы «Бұқтырма қайдан шығады, бұлақтан шығады, өзінен-өзі шықпайды» деген нақыл да гидронимнің жергілікті семантикалық қабылдануын айғақтайды.

Е.Қойшыбаев атауды көне түркі *бұқтыр* (қаз. бөктер) тұлғасымен байланыстырады [2]. Бұл нұсқа бойынша: *бұқтыр* + *-ма* > *Бұқтырма*

Мұндағы *бұқтыр* – «тау етегі, тау бөктері» мағынасындағы көне географиялық термин. Бұған дәлел Махмұд Қашғари «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінде *буктир* (*бұқтыр*) лексемасын «тау етегі» мағынасында түсіндіреді [10, 424-б.].

Ал К.К.Юдахин өз сөздігінде *-ма* жұрнағы жалғанған *бұқтыр* тұлғасының мағыналық ауқымы кең екенін атап көрсетіп, оны «дұшпанды жасырын тосып алу, бұқтырма құру» мәнінде қолданылатынын айқындайды [11, 222-б.].

Б.Н.Бияров болса, орыс тіліне енген көне түркі сөздерін (тюркизмдерді) зерттеген Е.Н.Шипованың сөздігіндегі: «Бахтарма-бухтарма» (архаизм.) внутренняя сторона шкуры, прилегающая к телу животного» деген түсініктемеге сүйеніп басқа пікір ұсынады [12, 69-б.]. Өзеннің аты осы көнерген сөзден жасалған деп есептейді, өйткені жаңа сойылған малдың терісін аударып қарағанда, қан тамырларының ізі тарам-тарам болып

көрініп тұрады. Бұқтырма өзені де дәл солай сала-салаға бөлініп ағады. Ұқсату арқылы жасалған атаудың түбірі *бұк*, *бұктеу* сөздерінен шығып, кейін жуандаған секілді. *Бұк+тір+ме>Бұқ+тыр+ма*. Бұл жерде автор өзі ұсынып жүрген географиялық нысаннан атауға қарай деген тәсілін қолданады.

Бақанас (Бағанас). Алматы облысында Іле өзенінің Балқаш көліне құяр атырау тұсындағы жер, село және аудан атауы; сондай-ақ Шығыс Қазақстан өңірінде Шыңғыс тауы сілемдерінен басталып, Алакөлге жетпей тартылатын өзен аты. Атаудың этимологиясы жөнінде бірнеше ғылыми пікір бар, оларды мазмұндық тұрғыдан екі бағытқа біріктіруге болады.

А.Әбдірахманов пікірінше, атаудың түбірі *бақан* // *бахана* // *бахн* // *багана* формаларымен байланысты. Осы негізден *бақанақ*, *бақанас* сияқты туынды сөздер жасалған. Демек, Бақанас атауы *бақан* (*а*) + *-с* элементтерінен құралған және «бақандар», яғни «өзен салалары» деген мағынаны білдіреді [4].

Осы негізде Бақанас атауы *бақан* + *-с* моделінен жасалған деп қарастырылады. Мұндағы *-с* – көне түркі-моңғол тілдерінде көптік мағына білдіретін формант. Келес, Талас, Текес сияқты гидронимдердегі *-с* элементі де осы сипатта түсіндіріледі. Семантикалық тұрғыдан «бақандар» – «айырланған, тармақталған бөліктер» деген ауыспалы мағына береді. Географиялық дерек бұл интерпретацияны қуаттайды: Іле өзені Балқашқа құяр тұста бірнеше тармаққа бөлініп, кең атырау түзеді. Демек, атау «көп тармақты өзен» деген ұғымды білдіруі ықтимал.

Екінші бағытта Е.Қойшыбаев атауды көпкомпонентті құрылым ретінде түсіндіреді. Ғалым *Бақанас* атауы *ба* + *қан* + *ас* элементтерінен құралған болуы мүмкін деп болжайды [13]. Бұл нұсқада әр компоненттің «су», «өзен» мағынасындағы көне тілдік элементтермен байланысы қарастырылады: *ба* – кейбір самодий тілдерінде «өзен»; *қан* (ган, хан, кен, хем) – алтай, хакас, тува тілдерінде «су, өзен»; *ас* (*ас* ~ *аз* ~ *аш* ~ *ыс* ~ *ис* ~ *иш* ~ *ус*) – орал-алтай және тунгус-маньчжур тілдерінде «өзен, су» мағынасында кездеседі. Осы тұрғыдан қарағанда, атау мағыналық қайталама арқылы жасалған архаикалық гидроним болуы мүмкін.

Ал Ғ.Қоңқашпаев пікірінше, бұл атау моңғол тіліндегі *богино*/*богонь* (қысқа, шолақ) және *ус* (су) сөздерінің бірігуінен жасалған; осы негізде Бақанас<*Богоньус* (қысқа, шолақ өзен) этимологиясын ұсынады [3]. Б.Бияров та осы пікірді қолдап, қосылады. Географиялық деректер *Бақанас* аталатын өзендердің көбіне тармақты немесе қысқа, маусымдық сипатта болатынын көрсетеді, сондықтан атаудың семантикасы табиғи-географиялық ерекшелікпен тікелей байланысты деп тұжырымдауға болады.

Аягөз. Шығыс Қазақстан өңіріндегі өзен, сондай-ақ Абай облысына қарайтын қала, Аягөз ауданының әкімшілік орталығы. Бұл гидронимнің этимологиясы көне түркі тілдік деректері негізінде түсіндіріледі.

С.Нұрқанов атауды *ай* + *өгуз* компоненттерінен құралған деп көрсетеді. Көне түркі тілінде *өгуз* «өзен, су» мағынасын білдіретіні Орхон-Енисей жазбаларынан белгілі. Е.Қойшыбаев пікірінше, бұл гидроним көне түркі тіліндегі *ай* (тайпа атауы ретінде қарастырылған) және *өгуз* (өзен) компоненттерінен құралған. Осылайша, атау бастапқыда «ай өзені» деген мағынаны білдірген деп түсіндіріледі [2, 55-б.]. Алайда «ай» сөзін тайпа атауы деп түсіндіру ғылыми негізге ие емес, өйткені қазақ этникалық құрамында «ай» атты ру немесе тайпа атауы тіркелмеген.

Б.Бияров *Аягөз* гидронимін көне түркі тіліндегі *айа* (шағын, кіші) және *өгуз* (өзен) сөздерінің бірігуі арқылы жасалған деп нақтылайды. Бұл жағдайда фонетикалық даму тізбегі мынадай: *Айа өгуз* > *Айагуз* > *Аягөз* [5, 248-б.]. Бұл мағынаны ақын М.Мақатаев «Аягөз деген аядай өзен деседі» деген бір жол өлеңмен-ақ беріп кеткенін ескертеді.

Мұндағы *айа* компоненті «шағын, еңсіз» мағынасын береді, ал *өгуз* – «өзен». Демек, атаудың бастапқы мағынасы «шағын, еңсіз өзен» болып шығады. Бұл семантика өзеннің гидрографиялық сипатына сәйкес келеді. Ертіс сияқты ірі өзенді кешіп өткен түркі тайпалары кейінгі салыстырмалы түрде тар әрі шағындау өзенді «аядай ғана өзен» деп атауы табиғи құбылыс.

Сонымен қатар Алтай аймағында кездесетін *Ай*, *Айғары*, *Айқұлақ*, *Айлы-Оозы* сияқты гидронимдердегі *ай* компоненті Н.А.Баскаков пен Т.М.Тошакоева еңбектерінде «луна» мағынасында түсіндіріледі. Алайда *Аягөз* жағдайында «ай» емес, көне *айа* тұлғасы негіз ретінде қарастырылғаны қисындырақ.

Үржар – өзен, Абай обл. Ғалым А.Әбдірахманов гидроним мағынасын түркі тілдерінде *ур//ор// ура//ора* сөздері «ров, яма, яма для хранения зерна» деген сөйнен шығарады. «Мұндағы *ор* > *үр* сөзі «терең», ал *жар* - «өзен» дегенді білдіреді» дейді [4, 210-б.]. Сонымен бұл атау «терең өзен» деген мағынадан жасалғанын келтіреді.

Е.Қойшыбаев *Оржар* түрінде алады да, *ур*, *ору*, *оре* «верх, крыша, покрывало» деген мәнді түбірден шығарады [6, 235-б.].

Б.Бияров: «Халықтық этимология «*Ұрыжар*» түріндегі аңызды айтады. Кейбір қазақша карталарға да *Ұрыжар* түрінде түсіп кеткен. Ғылыми этимологиясына келсек, *үр* көне түркі тілінде «ақ, боз» сын есімін береді (М.Қашқариде: *үп-үрүң* «аппақ», «жап жаңа») [5, 21-б.]. Сонда *Үржар* – тура мағынасында «Ақжар» дегенді білдіреді» - дейді.

Географиялық нысанды жан-жақты талдап, салыстырудың қажеттілігі оның бір ғана сипатпен шектелмей, бірнеше айрықша белгілерге ие болуымен байланысты. Кез келген зат сияқты табиғи объект те түсі, пішіні, көлемі, орналасу ерекшелігі, гидрологиялық не орографиялық қасиеттері арқылы дараланады. Осындай белгілердің бірі немесе бірнешеуі атаудың қалыптасуына негіз болады, яғни топонимнің уәжін айқындайды. Ал уәжді дұрыс анықтау этимологиялық барлық табиғи және тарихи сипаттарын

ескеру оның шығу тегін дәл әрі ғылыми тұрғыдан негізді пайымдауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жүргізілген талдау қазақ топонимдерінің этимологиясы біржақты пайыммен шектелмейтінін, олардың табиғаты көпқабатты әрі күрделі екенін көрсетті. Абыралы, Азғыр, Ақ Қаба, Ақсу, Алатай, Бұқтырма, Бақанас, Аягөз, Үржар тәрізді атауларға қатысты ғылыми әдебиетте ұсынылған әртүрлі түсіндірулер бірін-бірі жоққа шығару мақсатында емес, мәселенің күрделілігін ашу бағытында қалыптасқанын байқауға болады. Пікір алшақтығы ғылыми әлсіздіктің емес, керісінше зерттеу нысанының тарихи, тілдік және этномәдени тереңдігін көрсетеді.

Топонимдердің этимологиясын айқындауда антропонимдік, этнотопонимдік, зоотопонимдік, орографиялық және субстраттық модельдердің қатар қолданылуы олардың әрқайсысының белгілі бір қырын ашуға мүмкіндік береді. Әртүрлі болжамдар мен интерпретациялар ғылыми айналымда қатар өмір сүріп, өзара салыстыру арқылы нақтыланады. Болжам неғұрлым көп ұсынылса, соғұрлым мәселе жан-жақты қарастырылып, ақиқатқа жақындау мүмкіндігі артады.

Халықтық және ғылыми этимология арасындағы айырмашылық та қарсы қою сипатында емес, таным деңгейлерінің өзгешелігін білдіреді. Бірі ұлттық дүниетаным мен бейнелі қабылдауды сақтаса, екіншісі жүйелі әдіснамалық талдау арқылы дәлелдеуді мақсат етеді. Осы екі арнаны салыстыра қарастыру топоним табиғатын тереңірек түсінуге жол ашады.

Жалпы алғанда, қазақ топонимдерінің этимологиясын зерттеу жекелеген атаулардың төркінін анықтаумен шектелмейді. Ол тарихи жадты, этникалық құрамды, мәдени кеңістікті және тіл эволюциясын кешенді тануға бағытталады. Осы мақалада жүргізілген жүйелеу мен салыстырмалы талдау қазақ ономастикасындағы теориялық тұтастықты нақтылауға және этимологиялық зерттеулердің әдіснамалық негізін нығайтуға мүмкіндік береді. Алынған тұжырымдар болашақта топонимикалық сөздіктерді жетілдіруде, ономастика курстарын ғылыми тұрғыдан толықтыруда және тарихи-лингвистикалық зерттеулерді тереңдетуде тиімді пайдаланылуы мүмкін.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2025-2027 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Жеке тіркеу нөмірі: AP26103897).

ӘДЕБИЕТ

- [1] Пизани В. Этимология: история, проблемы, метод. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 187 с.
- [2] Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
- [3] Қоңқашпаев Ғ. Қазақ географиялық атауларының сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1963. – 187 б.
- [4] Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 238 б.
- [5] Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.
- [6] Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана / АН КазССР, Ин-т языкознания. – Алма-Ата: Наука, 1974. – 273 с.
- [7] Мурзаев Э.М., Мурзаева В.Г. Словарь местных географических терминов. – Москва: Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1959. – 304 с.
- [8] Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.
- [9] Болатов Ж. Шығыс Қазақстан облысындағы қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері // Қазақ тілі мен диалектологиясының мәселелері. – 1963. – №5. – Б. 181-185.
- [10] Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. Divanu Lugati't-Türk. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 995 s.
- [11] Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1965. – 222 с.
- [12] Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 444 с.
- [13] Койчубаев Е. Основные типы топонимов Семиречья: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1967. – С. 13-15.

REFERENCES

- [1] Pizani V. Jetimologija: istorija, problemy, metod [Etymology: History, Problems, and Method]. – Moskva: Izd-vo inostrannoј literatury, 1956. – 187 s. [in Rus.]
- [2] Qoişybaev E. Qazaqstannyñ jer-su attary sözdıgı [Dictionary of Place Names of Kazakhstan]. – Almaty: Mektep, 1985. – 256 b. [in Kaz.]
- [3] Qoñqaspaev Ǵ. Qazaq geografialyq ataularynyñ sözdıgı [Dictionary of Kazakh Geographical Names]. – Almaty: Ğylym, 1963. – 187 b. [in Kaz.]
- [4] Äbdırahmanov A. Toponimika jäne etimologia [Toponymy and Etymology]. – Almaty: Ğylym, 1975. – 238 b. [in Kaz.]
- [5] Biarov B. Jer-su attarynyñ sözjasamdyq ülgıleri: monografia [Word-Formation Models of Place Names]. – Almaty: Memlekettik tıldı damytu instituty, 2012. – 460 b. [in Kaz.]

[6] Kojchubaev E. Kratkij tolkovyj slovar' toponimov Kazahstana [Concise Explanatory Dictionary of Toponyms of Kazakhstan] / AN KazSSR, In-t jazykoznanija. – Alma-Ata: Nauka, 1974. – 273 s. [in Rus.]

[7] Murzaev Je.M., Murzaeva V.G. Slovar' mestnyh geograficheskikh terminov [Dictionary of Local Geographical Terms]. – Moskva: Gos. izd-vo geogr. lit-ry, 1959. – 304 s. [in Rus.]

[8] Janūzaq T. Qazaq onomastikasy [Kazakh Onomastics]. – Almaty: Daik-Pres, 2007. – 524 b. [in Kaz.]

[9] Bolatov J. Şyğys Qazaqstan oblysyndağy qazaq tılıñ jergilikti erekselikteri [Local Peculiarities of the Kazakh Language in East Kazakhstan Region] // Qazaq tılı men dialektologiasynyñ мәseleleri. – 1963. – №5. – B. 181-185. [in Kaz.]

[10] Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. Divanu Lugati't-Türk. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 995 s. [in Turk.]

[11] Judahin K.K. Kirgizsko-russkij slovar' [Kyrgyz-Russian Dictionary]. – Moskva: Sovetskaja jenciklopedija, 1965. – 222 s. [in Rus.]

[12] Shipova E.N. Slovar' tjurkizmov v russkom jazyke [Dictionary of Turkicisms in the Russian Language]. – Alma-Ata: Nauka, 1976. – 444 s. [in Rus.]

[13] Kojchubaev E. Osnovnye tipy toponimov Semirech'ja [The Main Types of Toponyms of Semirechye]: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Alma-Ata, 1967. – S. 13-15. [in Rus.]

НАУЧНЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЭТИМОЛОГИИ КАЗАХСКИХ ТОПОНИМОВ: РАСХОЖДЕНИЯ И СОВПАДЕНИЯ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ

*Амантай М.А.¹, Каленбекова А.Е.²

*^{1,2}Институт развития государственного языка, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье систематизируются научные интерпретации, представленные в литературе по этимологии казахских топонимов, и анализируются их взаимосвязь и противоречия в теоретическом и методологическом аспектах. Доказывается, что казахская топонимика представляет собой многослойную семиотическую систему, сохраняющую историко-культурные сведения, данные об этническом составе и миграционных процессах, природно-географические характеристики и древние языковые пласты. На этой основе рассматриваются сформировавшиеся научные направления в объяснении происхождения отдельных географических названий и сопоставляются альтернативные этимологические версии.

Цель исследования заключается в комплексном анализе различных интерпретаций для определения их научной обоснованности, фонетической согласованности и семантической основы, а также в уточнении

теоретической целостности казахской ономастики. Объектом исследования выступают гидронимы и орографические названия: Абыралы, Азгыр, Ақсу, Алатай, Буктырма, Баканас, Аягыз, Уржар. В ходе анализа сопоставляются антропонимические, этнотопонимические, зоотопонимические, орографические и субстратные модели объяснения, выявляются принципиальные различия между народной и научной этимологией. Методологическую основу составляют сравнительно-исторический анализ, фонетическая реконструкция, морфемный разбор, анализ семантической мотивированности, а также лингвокультурный и когнитивный подходы.

В результате установлено, что формирование казахских топонимов обусловлено не только древнетюркской основой, но и влиянием монгольского и арабо-персидского языковых слоёв, явлением семантического наслоения, процессами транстопонимизации и историческими фонетическими изменениями. Наличие в одном топониме нескольких историко-семантических слоёв и его переинтерпретация в разные периоды отражают динамическую природу географических названий. Исследование систематизирует этимологические подходы, вносит методологическую определённую и предлагает комплексную модель анализа казахских топонимов. Полученные результаты могут быть использованы при совершенствовании топонимических словарей, обновлении курсов по ономастике и развитии историко-лингвистических исследований.

Ключевые слова: топоним, этимология, казахская топонимика, гидроним, орографическое название, народная этимология, семантическая мотивированность, антропотопоним

SCIENTIFIC INTERPRETATIONS OF THE ETYMOLOGY OF KAZAKH TOPONYMS: DIVERGENCES AND CONVERGENCES OF SCHOLARLY APPROACHES

*Amantay M.A.¹, Kalenbekova A.E.²

*^{1,2}Institute for the Development of the State Language, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article systematizes scholarly interpretations presented in the literature concerning the etymology of Kazakh toponyms and examines their interrelations and contradictions from theoretical and methodological perspectives. Kazakh toponymy is demonstrated to constitute a multilayered semiotic system preserving historical and cultural data, information on ethnic composition and migration processes, natural-geographical features, and archaic linguistic strata. On this basis, the established scholarly approaches to explaining the origins of individual place names are analyzed, and alternative etymological interpretations are comparatively assessed.

The aim of the study is to conduct a comprehensive analysis of various interpretations in order to determine their scientific validity, phonetic consistency, and semantic foundation, as well as to clarify theoretical coherence within

Kazakh onomastics. The research focuses on hydronyms and orographic names such as Abyraly, Azgyr, Aksu, Alatau, Buktyrma, Bakanas, Ayagoz, and Urzhar. The analysis compares anthroponymic, ethnonymic, zoonymic, orographic, and substrate-based explanatory models and highlights the conceptual differences between folk and scholarly etymology. The methodological framework integrates comparative-historical analysis, phonetic reconstruction, morphemic segmentation, semantic motivation analysis, as well as linguocultural and cognitive approaches.

The findings demonstrate that the formation of Kazakh toponyms reflects not only Old Turkic foundations but also the influence of Mongolian and Arabic-Persian layers, semantic stratification, processes of transtonymization, and historical phonetic changes. The coexistence of multiple historical-semantic layers within a single toponym and its reinterpretation across different periods reveal the dynamic nature of place names. The study systematizes etymological interpretations, introduces methodological clarity, and proposes a comprehensive model for analyzing Kazakh toponyms. The results may serve as a basis for improving toponymic dictionaries, updating onomastics curricula, and advancing historical-linguistic research.

Keywords: toponym, etymology, Kazakh toponymy, hydronym, orographic name, folk etymology, semantic motivation, anthroponymic toponym

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 12.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Амантай Мөлдір Алмазқызы – филология ғылымдарының магистрі, ғылыми қызметкер, Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0001-1810-9544>, e-mail: moldir.amantay.2001@gmail.com

Каленбекова Арайлым Ерланқызы – ғылыми қызметкер, Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-0155-1318>, e-mail: kalenbekova2001@mail.ru

Информация об авторах:

Амантай Молдир Алмазовна – магистр филологических наук, научный сотрудник, Институт развития государственного языка, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0001-1810-9544>, e-mail: moldir.amantay.2001@gmail.com

Каленбекова Арайлым Ерлановна – научный сотрудник, Институт развития государственного языка, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0009-0155-1318>, e-mail: kalenbekova2001@mail.ru

Information about the authors:

Moldir Almazkyzy Amantay – Master of Philological Sciences, Research Fellow, Institute for the Development of the State Language, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-1810-9544>, e-mail: moldir.amantay.2001@gmail.com

Arailym Erlankyzy Kalenbekova – Research Fellow, Institute for the Development of the State Language, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-0155-1318>, e-mail: kalenbekova2001@mail.ru

ӘОЖ 81'42:070

ГТАХР 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.006>

ҚАЗІРГІ МЕДИАКЕҢІСТІКТЕГІ ГОНЗО-РЕПОРТАЖ

Әбенова П.М.¹, *Қожбаева Г.К.²

^{1, *2} Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі медиакеңістікте журналистиканың дәстүрлі баяндау үлгілері трансформацияға ұшырап, авторлық субъективтілікке негізделген жаңа жанрлар қалыптасуда. Осындай бағыттардың бірі – гонзо-журналистика, ол ақпаратты бейтарап жеткізуден гөрі автордың жеке тәжірибесі мен эмоциялық қабылдауына сүйенетін баяндау моделі ретінде ерекшеленеді. Бұл жанрда журналист оқиғаға сырттай бақылаушы емес, тікелей қатысушы әрі интерпретатор ретінде көрінеді. Осыған байланысты гонзо-журналистиканы теориялық және қолданбалы тұрғыдан зерттеу өзекті болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – гонзо-журналистиканы қазіргі медиакеңістіктегі дербес жанр ретінде сипаттап, оның қалыптасу алғышарттарын, тілдік-стильдік ерекшеліктерін және қазақстандық медиамәдениеттегі көрінісін айқындау. Зерттеу барысында лингвостилистикалық және салыстырмалы-сипаттамалы әдістер қолданылып, Х. С. Томпсон шығармалары негізінде репрезентативті мәтіндер корпусына талдау жасалды. Сонымен қатар гонзо-журналистика дәстүрлі репортаж үлгілерімен салыстырылып, оның дискурстық және прагматикалық ерекшеліктері анықталды.

Зерттеу барысында гонзо-журналистиканың жанрлық табиғаты, тілдік-стильдік ерекшеліктері және қазіргі медиакеңістіктегі қызметі талданды. Негізгі міндеттер ретінде гонзо-журналистиканың қалыптасу алғышарттарын айқындау, оның дәстүрлі репортаждан айырмашылығын анықтау, гонзо мәтіндеріне тән тілдік және дискурстық белгілерді жүйелеу, сондай-ақ қазақстандық медиадағы гонзо элементтерінің көрінісін сипаттау қарастырылды.

Зерттеу нәтижесінде гонзо мәтіндерге тән негізгі белгілер ретінде бірінші жақтағы баяндау, авторлық субъективтіліктің басымдығы, экспрессивті лексика, гипербола мен иронияның белсенді қолданылуы, сондай-ақ синтаксистік еркіндік пен ауызекі сөйлеу элементтері айқындалды. Талдау көрсеткендей, гонзо-журналистика ақпаратты жеткізудің ғана емес, авторлық тәжірибені интерпретациялаудың ерекше дискурстық формасы болып табылады. Сонымен бірге қазақстандық медиакеңістікте гонзо элементтерінің фрагментарлы түрде көрініс табатыны анықталды, бұл оның әлі толық қалыптаспағанын көрсетеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы гонзо-журналистиканың жанрлық

табиғатын лингвостилистикалық тұрғыдан жүйелеуінде және оны қазіргі медиадискурстың трансформациялық құбылысы ретінде негіздеуінде көрінеді. Зерттеудің теориялық маңызы – журналистикадағы субъективті баяндау моделін түсіндіруде, ал практикалық маңызы – алынған нәтижелерді медиамәтіндерді талдау, аударматану және медиабілім беру үдерісінде қолдану мүмкіндігінде.

Тірек сөздер: гонзо-журналистика, гонзо-репортаж, авторлық субъективтілік, нарратив, медиамәдениет, медиа мәтіндердің лингвостилистикалық талдауы, медиа аудармасы, қазақстандық медиа кеңістік

Кіріспе

Гонзо-журналистиканың пайда болуы кездейсоқ құбылыс емес. Бұл бағыт XX ғасырдың екінші жартысында қоғамдағы құндылықтар жүйесінің өзгеруімен, жекелік тәжірибеге деген қызығушылықтың артуымен және ресми дискурсқа деген сенімнің әлсіреуімен тікелей байланысты қалыптасты. Ақпаратты бейтарап жеткізуге негізделген классикалық журналистика қоғамдық шындықтың барлық қырын қамти алмайтыны белгілі бола бастаған кезеңде, авторлық субъективтілік пен эмоциялық тәжірибеге сүйенген баяндау формаларына сұраныс күшейді. Осы жағдайда гонзо-журналистика әдеби-публицистикалық эксперимент шеңберінен шығып, қазіргі медиамәдениеттің маңызды құрамдас бөлігіне айналды.

Соған қарамастан, отандық ғылыми кеңістікте гонзо-журналистика көбіне эпизодтық түрде ғана қарастырылып келеді. Оның жанрлық табиғаты, тілдік-стильдік сипаты және медиамәдениеттегі қызметі жүйелі ғылыми талдауға толық түсе қойған жоқ. Көп жағдайда гонзо журналистика жеке авторлардың шығармашылық ерекшелігімен немесе стильдік ауытқу ретінде ғана бағаланып, дербес медиажанр ретіндегі әлеуеті назардан тыс қалып отыр. Бұл жағдай аталмыш бағытты теориялық тұрғыдан тереңірек зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Аталмыш мақалада гонзо-журналистиканың қазіргі медиакеңістіктегі дербес жанр ретіндегі орны, оның қалыптасу алғышарттары, жанрлық ерекшеліктері және оқырман санасына ықпалы қарастырылады. Зерттеу барысында гонзо-журналистиканың дәстүрлі журналистикадан айырмашылығы, авторлық субъективтіліктің мәтін құрылымындағы қызметі және жанрдың цифрлық медиадағы қызмет ету ерекшеліктері талданады.

Гонзо-журналистиканың тарихына үңілсек, бұл бағыт журналистиканың ішкі эволюциясынан туындаған құбылыс ретінде танылады. Ол бір сәттік әдеби тәжірибе емес, журналистік танымның өзгеруіне жауап ретінде қалыптасқан бағыт болып саналады. Ғылыми әдебиеттерде гонзо көбіне *жаңа журналистика* дәстүрімен байланыстырылады [1]. Себебі дәл осы ағым аясында дерек пен көркем

баяндау, факт пен субъективті қабылдау бір мәтіннің ішінде қатар қолданылып, журналистиканың баяндау мүмкіндіктері кеңейе түсті. Т.Вулф, Н.Мейлер, Т.Капоте – сынды авторлар журналистиканы ақпарат жеткізудің ғана емес, эстетикалық баяндаудың формасы ретінде дамытты. Ал осы үрдістің ең шегіне жеткен көрінісі ретінде Х. Томпсонның шығармашылығы бағаланады. Жалпы гонзо сөзінің мағынасына қарайтын болсақ, *gonzo* – ол итальян тілінен шыққан сөз, алғашында ағылшын тіліне жастар арасында қолданылатын сленг ретінде енген, кейін журналистикада ресми түрде жаңа журналистиканың бір тармағы осы сөзбен аталды. Ағылшын тіліндегі Merriam Webster сөздігіне жүгінетін болсақ, онда *gonzo* – *bizarre*, *outrages* деген сөздермен мағыналас қолданылады, ал М. Шындалиеваның пайымдауынша, *gonzo* қазақ тілінде *ecciz* деген мағынаға ие болады [2, 137 б.]. Термин ретінде, әсересе журналистика саласында оның мағынасы мүлдем басқа. Толығырақ айтқанда, жаңа журналистиканың бір бөлігі болып табылатын гонзо-журналистика – журналистік баяндаудың айқын субъективті моделіне негізделеді. Мұнда тілші дәстүрлі ақпарат жеткізуші немесе сырттай бақылаушы қызметімен шектелмей, сипатталып отырған жағдайдың тікелей қатысушысы әрі интерпретаторы ретінде көрінеді. Автор оқиғаға өзінің жеке көзқарасын, эмоциялық реакциясын және бағалау ұстанымын ашық енгізу арқылы мәтіннің мағыналық аясын кеңейтіп, шынайылықты жеке тәжірибе тұрғысынан танытуға ұмтылады.

Бұл бағыттағы публицистикалық мәтіндерде деректік материал көркемдік-экспрессивтік құралдармен ұштасып ирония, юмор, сарказм және гипербола сияқты стилистикалық тәсілдер кеңінен қолданылады. Кей жағдайларда әсерлілік пен эмоциялық қарқындылықты күшейту мақсатында ауызекі немесе дөрекі лексика элементтерінің де енгізілуі ықтимал.

Д.Е.Жұмабаева мен А.А.Загидуллинаның пікірінше, публицистика тілі тек ақпараттық емес, сонымен қатар экспрессивтік, прагматикалық және құндылықтық бағыттағы қызметтерді атқарып, бұқаралық санаға ықпал ететін қуатты құралға айналады. Публицистикалық мәтіндерде қолданылатын риторикалық ықпал тетіктеріне эмоциялық-бағалаушылық лексика, метафоралар және басқа да экспрессивтік тілдік құралдар жатады [3, 183 б.]. Бұл тұжырым гонзо-журналистиканың тек стильдік ерекшелік қана емес, сонымен қатар заманауи медиадискурстағы прагматикалық және құндылықтық функцияларды жүзеге асырудың маңызды формасы екенін айқындайды. Риторикалық ықпал ету тетіктері ретінде қарастырылатын эмоциялық-бағалаушылық лексика мен экспрессивтік құралдар гонзо-мәтіндерде авторлық субъективтілікті нығайтып, ақпаратты тек жеткізуші емес, оны белгілі бір идеологиялық шеңберде интерпретациялаушы құрал ретінде қызмет етеді. Осылайша, гонзо-репортаждардағы тілдік эксперименттер бұқаралық санаға әсер етудің жүйелі риторикалық стратегиясының көрінісі болып табылады.

Осылайша, гонзо-журналистиканың жанрлық табиғатын, тілдік-стильдік ерекшеліктерін және медиамәдениеттегі орнын айқындау оны тек журналистика теориясы аясында ғана емес, аударматану тұрғысынан да қарастыру қажеттігін көрсетеді. Әсіресе ағылшынтілді гонзо мәтіндерін қазақ тіліне аудару барысында авторлық субъективтілік, мәдени ишаралар, экспрессивті лексика мен стилистикалық тәсілдерді жеткізу мәселесі өзекті сипатқа ие болады.

Гонзо-журналистика шетелдік ғылыми кеңістікте кеңінен зерттелген бағыттардың бірі болып табылады. Бұл жанрдың теориялық және публицистикалық негіздері Т. Вулф, Т. Капоте, Н. Мейлер мен С. Хувер – сынды зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылып, ағылшын тілді журналистика аясында жан-жақты талданған. Сонымен қатар, Ж.-К. Килли, Б.Хект және Ж.Горбах еңбектерінде гонзо-журналистика мәтіндерінің тілдік құрылымы, авторлық субъективтілік, дискурстық ерекшеліктер және жанрдың филологиялық сипаты зерттеу нысанына айналған.

Алайда қазіргі аударматану ғылымында гонзо-журналистиканы лингвомәдени және аударматанулық тұрғыдан арнайы қарастырған зерттеулердің саны шектеулі. Әсіресе гонзо-мәтіндердің аудармадағы прагматикалық әсерін, авторлық интенциясын, субъективті баяндау құрылымын және мәдени кодтарын сақтау мәселелері жүйелі түрде зерттелмеген. Осыған байланысты аталған мақала гонзо-журналистиканы аударматану және медиадискурс аясында кешенді түрде қарастыруымен ғылыми тұрғыдан өзекті әрі жаңашыл зерттеу болып табылады.

Осыған байланысты, аталған мақала лингвомәдени бағыттағы аударматану шеңберінде ағылшын тіліндегі гонзо-журналистиканы қазақ тіліне аудару мәселелерін қарастыруға бағытталған ғылыми еңбек ретінде ұсынылады. Зерттеуде гонзо-репортажды ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару үдерісіне талдау жасалып, авторлық интонацияны, эмоциялық реңкті және мәдени контексті жеткізудің ерекшеліктері сараланады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жұмысы гонзо мәтіндерінің мағыналық және тілдік ерекшеліктеріне терең талдау жасау мақсатында жүргізілді. Зерттеу материалы ретінде ағылшын тіліндегі гонзо-журналистиканың классикалық үлгілері – Х.Томпсонның публицистикалық шығармалары оның ішінде, 1967 жылы басылып шыққан мотоциклшілердің өмір салты, құндылықтары туралы жазылған туынды *Hell's Angels*, 1983 жылы жарық көрген, Гавайи аралдарында өткен спорттық жарысқа арналған *The Curse of Lono* [4] кітабы, 1988 жылы басылып шыққан АҚШ саясатына арналған *Generation of Swine* [5] туындысы мен 1997 жылғы *The Proud Highway* [6] атты хаттар жиынтығы сияқты жұмыстары зерделеніп, қарастырылды. Зерттеу барысында 136 үзінді мысал ретінде алынды, ондағы мәтіндер гонзо

стилінің тілдік, композициялық және дискурстық ерекшеліктерін айқын көрсететін репрезентативті корпус ретінде қарастырылды.

Іріктеу барысында бірінші жақтағы баяндау, автордың экспрессивті сөздері, бағалауыш лексика, ирония мен сарказм, гиперболалық бейнелеу және ауызекі сөйлеу элементтері секілді гонзоға тән белгілер қамтылған фрагменттер таңдалды. Талдау бірліктері ретінде нарративтік үзінділер, авторлық комментарийлер және репортаждық сипаттағы эпизодтар алынды.

Зерттеудің негізгі әдісі – лингвостилистикалық талдау. Бұл әдіс арқылы мәтіндегі троптар мен көркемдік құралдары мен эмоционалды-экспрессивті лексиканың, ауызекі сөйлеу элементтерінің және синтаксистік еркіндіктің қызметі сарапталды. Талдау барысында аталған тілдік құралдардың авторлық субъективтілікті қалыптастырудағы рөлі, мәтіннің бағалауыш сипатын күшейту тәсілдері және оқырманға ықпал ету механизмдері анықталды.

Сонымен қатар салыстырмалы-сипаттамалы әдіс қолданылып, гонзо-журналистика дәстүрлі репортаж және классикалық объективті журналистика үлгілерімен салыстырылды. Салыстыру барысында баяндау позициясы, дерек пен интерпретация арақатынасы, композициялық құрылым және стилистикалық таңдау ерекшеліктері назарға алынды. Бұл тәсіл гонзо мәтіннің жанрлық шекарасын нақтылауға мүмкіндік берді.

Қолданылған әдістер кешені гонзо-журналистиканың жанрлық, тілдік және коммуникативтік ерекшеліктерін жүйелі түрде сипаттауға, сондай-ақ оны қазіргі медиакеңістіктегі авторлық публицистиканың дербес формасы ретінде ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеушілер гонзо-журналистиканың пайда болуын өткен ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік-мәдени өзгерістермен байланыстырады. Бұл кезеңде ресми дискурсқа деген сенім әлсіреп, бейтарап тіл шынайылықты толық жеткізе алмайды деген түсінік қалыптасты. Осындай жағдайда субъективті, эмоциялық және ашық авторлық дауыс оқырман үшін сенімдірек естіліп, шындықты жеткізудің балама тәсілі ретінде қабылдана бастады.

Гонзо-журналистиканың қалыптасуы мен эволюциясын арнайы зерттеген ғылыми еңбектер саны шектеулі екені зерттеушілер еңбектерінде жиі атап көрсетіледі. Бұл мәселені С. Хувер де көтеріп, әлемдік журналистика теориясында гонзо-журналистика дербес зерттеу нысаны ретінде сирек қарастырылатынын, соның салдарынан оның жанрлық-стильдік ерекшеліктері жүйелі әрі кешенді талдауға толық түсе қоймағанын атап өтеді [7]. Ғалымның пікірінше, гонзо-журналистиканың субъективті баяндау тәсілі, авторлық *меннің* мәтіндегі белсенді позициясы және деректілік пен көркемдік элементтердің тоғысуы оның күрделі жанрлық

табиғатын айқындайды әрі бұл құбылысты терең теориялық зерделеуді қажет етеді.

Сонымен қатар, соңғы жылдары батыстық және ресейлік ғылыми әдебиеттерде гонзо феноменін түрлі қырынан – медиатекст поэтикасы, постмодернистік дискурс, авторлық стратегия, нарративтік құрылым тұрғысынан – қарастырған зерттеулердің пайда болуы аталған бағытқа деген ғылыми қызығушылықтың арта бастағанын көрсетеді. Бұл, өз кезегінде, гонзо-журналистиканы қазіргі медиакөліктіктегі трансформациялық үдерістермен сабақтастыра зерттеуге мүмкіндік береді.

Гонзо-журналистиканы зерттеуде Х. Томпсонның публицистикалық мұрасы негізгі дереккөздердің бірі ретінде қарастырылады. Зерттеушілер оның мәтіндерінде репортаж, эссе, күнделік және көркем баяндау элементтерінің біртұтас жүйеге бірігетінін атап өтеді. Томпсон шығармашылығы журналистиканың классикалық объективтілік қағидасын қайта қарастыруға ықпал етіп, автордың жеке тәжірибесін дерекпен тең деңгейде ұсыну мүмкіндігін көрсеткен [8, 328 б.].

Гонзо-журналистиканың теориялық негіздерін айқындауда Т. Вулфтің еңбектері маңызды орын алады. Ол *жаңа журналистика* тұжырымдамасын дамыта отырып, журналистік мәтінде авторлық интонацияның, көркем баяндаудың және субъективті қабылдаудың рөлін күшейтті [1, 108 б.].

Т. Вулфтің пікірінше, журналист шындықты тек тіркеуші емес, оны интерпретациялаушы тұлға ретінде көрінуі тиіс. Бұл көзқарас кейіннен гонзо-журналистиканың негізгі қағидаларының бірі ретінде орнықты.

Бұл теориялық алғышарттар 1960-1970 жылдары айқын көрініс тапты. Атап айтқанда, *Scanlan's Monthly* журналының қызметі дәстүрлі журналистика мен жаңа журналистика арасындағы байланысты тек теориялық пайым емес, нақты редакциялық тәжірибе арқылы бекітті. Журнал бетінде жарияланған материалдар авторлық позицияның күшеюін, репортердің оқиғаға тікелей араласуын және баяндаудың көркемдік құрылымын алдыңғы орынға шығарды.

Осы контексте Х. Томпсонның публицистикалық тәжірибесі ерекше мәнге ие болды. Оның Олимпиада чемпионы Ж.-К. Килли туралы мақаласы мен кейінірек жарық көрген *The Kentucky Derby Is Decadent and Depraved* [8] - шығармасы бірінші тұлғадағы баяндаудың, ирония мен гиперболаның, сондай-ақ репортердің психологиялық күйін мәтіннің құрылымдық элементіне айналдырудың үлгісін көрсетті. Бұл тәсіл журналисттің бейтарап бақылаушы рөлінен бас тартып, оқиға кеңістігіне белсенді қатысушыға айналуын айқындады.

Зерттеушілердің пайымдауынша, мұндай стильдік радикализм жаңа журналистиканың ішкі қайшылықтарынан туындаған құбылыс болды, бір жағынан – объективтілік туралы кәсіби риторика, екінші жағынан – публицистиканың көркемдік және субъективтік мүмкіндіктерін кеңейту

талпынысы [9]. Нәтижесінде гонзо-журналистика авторлық менді мәтіннің орталық ұйымдастырушы принципіне айналдырып, репортажды дерек пен интерпретацияның шекарасын әдейі бұзатын форма ретінде қалыптастырды.

Осылайша, Т. Вулф ұсынған авторлық интонация мен нарративтік еркіндік қағидалары Х. Томпсон шығармашылығында шегіне жеткізіліп, журналистік мәтіннің эстетикалық және идеологиялық табиғатын қайта пайымдауға негіз қалады. Гонзо-журналистика тек стильдік құбылыс емес, журналистің кәсіби өзін-өзі танытуының жаңа моделі ретінде орнықты.

Өз кезегінде, Ж. Горбах гонзо-журналистиканы әдеби журналистика эволюциясының логикалық жалғасы ретінде қарастырып, оны дерек пен субъективті баяндаудың синтезіне негізделген форма деп сипаттайды. Зерттеуші Б. Хект тәжірибесін талдай отырып, репортаждың объективті ақпарат жеткізу шеңберінен шығып, авторлық интерпретация мен көркемдік тәсілдерге сүйенетін гибридік модельге айналғанын атап өтеді. Оның пайымдауынша, дәл осындай нарративтік еркіндік пен авторлық *меннің* белсенді позициясы кейін Томпсон шығармашылығында шегіне жеткізіліп, гонзо-журналистиканың қалыптасуына негіз болды [10]. Бұл тұжырым гонзоны жеке стильдік эксперимент емес, журналистиканың ішкі жанрлық трансформациясының нәтижесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Ал Ресейлік зерттеулердегі гонзо-журналистиканы қарастыратын болсақ, олар зерттеушілер гонзо-журналистиканы ең алдымен бейресми медиабағыт, авторлық субъективтілікке негізделген публицистикалық форма ретінде түсіндіреді. Олар бұл құбылысты классикалық журналистиканың объективтілік қағидаларына қарсы қойылған, эмоциялық, ирониялық және еркін стильге сүйенетін дискурстық модель деп сипаттайды. С.А. Базикян мен А.А. Фильченкова гонзоны Ресей жағдайында институционалданбағанымен, блогосфера мен онлайн-медиа кеңістігінде таралған бағыт ретінде қарастырады. Авторлар гонзо мәтіндерінің басты белгілері ретінде баяндаудың субъективті стилін, ирония мен сарказмды, сюжет құрылымының әдейі бұзылуын және оқиға орталығына автордың жеке менінің шығуын атап көрсетеді [11, 9 б.]. Бұл пайым ресейлік ғылыми ортада гонзо ең алдымен авторлық позицияның күшеюі ретінде қабылданатынын көрсетеді. Алайда зерттеушілер Ресей медиасында гонзо толыққанды жанр деңгейіне жете қоймағанын, оның көбіне стильдік радикализм мен эмоциялық экспрессия шеңберінде қалып отырғанын атап өтеді. Олардың қорытындысы бойынша, гонзо Ресейде негізінен блогосферада дамып келеді және оның болашағы авторлық еркіндік пен кәсіби жауапкершілік арасындағы тепе-теңдікті сақтауға байланысты.

И.Н. Демина және А.С. Копылова пікірінше, гонзо-журналистика – бұл автор басты кейіпкерге айналатын, ал фактілерден гөрі автордың жеке бағасы мен субъективті қабылдауы маңызды рөл атқаратын журналистика формасы [12, 132 б.]. Бұл тұжырым гонзо мәтіндерінде объективті

баяндаудан гөрі интерпретацияның басымдығын көрсетеді. Автор оқиғаға сырттай бақылаушы емес, тікелей қатысушы ретінде енеді, соның нәтижесінде мәтін деректік хабарламадан гөрі жеке тәжірибеге негізделген дискурста айналады. Ресейлік медиакөністікте мұндай тәсіл көбіне көркем публицистика, авторлық колонка және эссе форматында көрініс табады. Гонзо ресейлік журналистикада әзірге дербес, толық қалыптасқан жанр ретінде емес, көркем-публицистикалық мәтіннің ішіндегі стильдік бағыт ретінде дамып келеді. Бұл жағдай гонзоның ұлттық медиамәдениет контекстінде трансформацияланып, блогосфера мен авторлық медиаплатформаларда белсендірек қолданылуына жол ашқанын аңғартады.

Қазақстандық ғылыми көністікте гонзо-журналистика мәселелері жаңа медианың дамуымен, блогосфера және азаматтық журналистика құбылыстарымен байланысты қарастырылады. Н.О. Омашев, С.Қ. Қозыбаев, М.Х. Саудбаев, Б.А. Мұсаева еңбектерінде қазіргі қазақстандық медиада авторлық көзқарастың күшеюі мен дәстүрлі журналистика нормаларының өзгеріске ұшырауы жалпы үрдіс ретінде сипатталады. Бұл еңбектерде гонзо тікелей зерттелмесе де, жанрдың пайда болуына негіз болған медиаорта факторлары айқындалады.

Жалпы алғанда, ғылыми әдебиеттерді талдау гонзо-журналистиканың тек стильдік ерекшелік емес, журналистиканың танымдық және коммуникативтік функцияларын қайта қарастыруға ықпал еткен дербес бағыт екенін көрсетеді. Әртүрлі зерттеушілер еңбектерінде гонзо журналистиканың авторлық субъективтілікке, эмоциялық тәжірибеге және нарративтік еркіндікке негізделгені ортақ тұжырым ретінде қалыптасқан. Бұл бағыт қазіргі медиакөністікте оқырманмен сенімді әрі тікелей байланыс орнатудың тиімді құралы ретінде бағаланады.

Гонзо-репортаж – қазіргі медиакөністікте дербес публицистикалық модель ретінде орнығып келе жатқаны көрінеді. Алайда бұл құбылысты тек стильдік жаңалық ретінде емес, журналистиканың теориялық қағидалары тұрғысынан бағалау маңызды. Ең алдымен, гонзо-журналистика классикалық объективтілік принципіне балама ұстаным ұсынады. Дәстүрлі журналистикада автор ақпарат тасымалдаушы рөлін атқарса, гонзо мәтінде автор интерпретатор әрі бағалаушы позициясына шығады. Бұл ерекшелік М.Б. Шиндалиеваның еңбегінде де аталып өтеді [2, 139 б.]. Гонзо стилінде журналист оқиғаға тікелей араласып, эмоциясын жасырмайды және баяндаудың субъективті моделін ұстанады. Біздің талдауымызда Х. Томпсон мәтіндерінен алынған мысалдар осы теориялық тұжырымды нақты дәлелдеді, бірінші жақтағы баяндау, гиперболалық метафоралар және ирониялық бағалау – барлығы авторлық *меннің* үстемдігін көрсетеді.

Бұл бағыттың танымдық табиғатының өзгеруі туралы зерттеушілер П.М. Әбенова мен Г.К. Қожбаева былай деп атап көрсетеді: *Гонзо-репортаж фактологиялық объективтілік идеалын автор «тәжірибелік сенімділік»*

(*experiential credibility*) деп атайтын ұғыммен алмастырады, мұнда шындық оқиғадан алыстау арқылы емес, оны тікелей бастан кешіру арқылы құрастырылады [13, 109 б.]. Бұл анықтама гонзо-журналистің неліктен фактілерді жай ғана тіркеуден бас тартып, оқиғаның эпицентріне енуге ұмтылатынын ғылыми тұрғыдан негіздейді. Сонымен, *тәжірибелік сенімділік* ұғымы гонзо-мәтінге классикалық репортажға тән емес экзистенциалдық тереңдік пен авторлық айғақтық сипат береді.

Сонымен қатар, зерттеу барысында гонзо-журналистиканың артықшылықтары мен шектеулері қатар анықталды. Артықшылығы – мәтіннің әсерлілігі, аудиториямен эмоционалдық байланыс орнатуы, қоғамдық мәселелерге бейжай қарамауға шақыруы. Ал шектеуі – объективтілік талаптарының әлсіреуі және факті мен интерпретацияның ара-жігінің көмескіленуі. Нәтижелері келесі кестеде берілген:

Кесте 1. Гонзо-репортаждың лингвистикалық ерекшеліктері

Деңгейі	Ерекшелігі
Прагматикалық	Авторлық <i>меннің</i> белсенділігі
Нарративтік	Автордың оқиғаға қатысуы
Лексикалық	Бағалауыш және экспрессивті лексика
Стилистикалық	Метафора, гипербола, ирония
Синтаксистік	Еркін және бейресми синтаксис
Дискурстық	Факт пен интерпретацияның тоғысуы

Жүргізілген зерттеу мен мәтіндік талдау гонзо-журналистиканың қазіргі медиакеңістікте дербес жанрлық модель ретінде қалыптасқанын көрсетті. Бұл бағытта журналист дәстүрлі репортаждағыдай сыртқы бақылаушы қызметін атқармайды, керісінше оқиғаның тікелей қатысушысы әрі интерпретаторы ретінде әрекет етеді. Соның нәтижесінде медиамагистр ақпаратты бейтарап жеткізудің құралы болудан гөрі, автордың жеке тәжірибесі мен субъективті қабылдауын бейнелейтін дискурстық кеңістікке айналады.

Талдау барысында ең алдымен баяндаудың бірінші жақ формасының тұрақты қолданылуы анықталды. Гонзо мәтіндерінде автор *мен* немесе *біз* позициясынан сөйлеп, өзін оқиға ортасына әдейі енгізеді. Мәселен, Х.Томпсонның *The Curse of Lono* еңбегінде марафонды сипаттау кезінде: *But not us, Ralph. We will come out of the blocks like human torpedoes...* [4, 4 б.].

Бұл сөйлем гонзо-журналистиканың негізгі маркерлерін айқын көрсетеді. *But not us, Ralph* тіркесіндегі *us* есімдігі журналисті сыртқы бақылаушы емес, оқиға ішіндегі қатысушы ретінде танытады *Біз емес, Ральф*. Мұнда автор бейтарап баяндаудан бас тартып, тәжірибені өз атынан емес, ұжымдық *біз* формасында ұсынады, бұл оқырманды мәтінге эмоционалдық тұрғыдан жақындатады. *We will come out of the blocks* – *Біз*

старттан шығамыз деген құрылым жарысты сипаттаудың классикалық репортаждық моделін бұзып, хроникалық баяндауды ішкі перспективамен алмастырады. Ал *like human torpedoes* – адам торпедалары сияқты гиперболалық метафорасы нақты деректен гөрі әсерге жұмыс істейді, жылдамдықты өлшем бірлігімен емес, бейнелі ассоциация арқылы береді. Осылайша бірінші жақтағы баяндау, автордың оқиғаға тікелей қатысуы және экспрессивті метафора – гонзо стилінің басты белгілері ретінде көрінеді, мәтін ақпарат беруден гөрі авторлық тәжірибені сезіндіруге бағытталады.

There was a fantastic universal sense that whatever we were doing was right, that we were winning... [4, 68 б.] – бұл сөйлем де гонзо-журналистиканың негізгі маркерлерін айқын көрсетеді. *There was a fantastic universal sense* тіркесі оқиғаны сыртқы факт ретінде емес, автордың субъективті қабылдауы арқылы береді – *Ғажайып, бәрін қамтыған бір сезім болды*. Мұнда нақты дерек, статистика немесе объективті сипаттама жоқ, керісінше эмоционалдық күй алдыңғы орынға шығады. *whatever we were doing* құрылымындағы *we* есімдігі журналисті бейтарап бақылаушы емес, әрекеттің тікелей қатысушысы ретінде танытады – *біз не істеп жүрсек те*. Бұл ұжымдық біз формасы автор мен кейіпкерлер арасындағы шекараны жояды және оқырманды сол тәжірибенің ішіне енгізеді. Ал *that we were winning* тіркесі *біз жеңіп жатырмыз* объективті нәтиже емес, ішкі сенім мен эмоциялық иллюзияны білдіреді. Мұнда жеңіс фактісі дәлелденбейді, ол психологиялық күй ретінде ұсынылады. Осылайша бірінші жақтағы баяндау, эмоциялық қабылдаудың үстемдігі және шындықты субъективті интерпретациялау – гонзо стилінің басты белгілері ретінде көрінеді: мәтін оқиғаны тіркеуден гөрі сол сәттегі авторлық сана мен тәжірибені жеткізуге бағытталады.

Осыған ұқсас жағдай Т. Хантердің *The Curse of Lono* шығармасында да байқалады. Мотоциклшілер қозғалысын сипаттауда автор былай жазады: *...running fast and loud on the early morning freeway..., ...like Genghis Khan on an iron horse... like a burst of dirty thunder...* [4, 59 б.].

Бұл үзінді гонзо-журналистиканың экспрессивті бейнелеу тәсілін айқын көрсетеді. *running fast and loud on the early morning freeway* тіркесі қозғалысты жай ғана *жылдам жүрді* деп хабарламай, дыбыстық және динамикалық әсер арқылы береді *таңғы тасжолмен гүрілдеп зулап өтті*. Мұнда фактінің өзі емес, оның акустикалық және кинетикалық әсері маңызды, *like Genghis Khan on an iron horse* салыстыруы *темір ат мінген Шыңғыс хан секілді* тарихи-мифологиялық ассоциация тудырып, мотоциклшілерді жаугершілік символымен теңестіреді, бұл – гиперболалық метафора, нақты сипаттамадан гөрі эмоциялық образ құруға бағытталған. Ал *like a burst of dirty thunder* – *лас найзағайдай жарқ өтті* тіркесі дыбыспен күшті табиғи апат образы арқылы күшейтеді, қозғалысты деректік емес, стихиялық құбылыс ретінде ұсынады. Осылайша метафора, гипербола және

дыбыстық образдар арқылы мәтін хронологиялық дәл баяндаудан алшақтап, эстетикалық-экспрессивті сипатқа ие болады. Бұл гонзо-журналистиканың басты маркерлерінің бірі – деректі авторлық қабылдау арқылы көркем трансформациялау – айқын көрінетін тұс.

Экспрессивтілікке қоса, гонзо репортажда ирония мен сарказм маңызды рөл атқарады. *Generation of Swine: Tales of Shame and Degradation in the '80s* жинағының өз атауы қоғамдағы саяси және мәдени құбылыстарға мысқыл арқылы баға беретінін аңғартады [5, 14 б.]. Автор әлеуметтік шындықты бейтарап сипаттамай, оны ұят, азғындау секілді бағалауыш ұғымдармен береді. Мұндай тәсіл журналистік мәтінді ақпарат жеткізу формасынан сыни публицистика формасына ауыстырады, яғни гонзо стилінде тіл тек хабарлау құралы емес, авторлық позицияны білдіру тетігі ретінде қызмет етеді.

Гонзо мәтіндерінің тағы бір айқын белгісі - сөйлеу тіліне жақын, бейресми синтаксис пен еркін лексика. *The Proud Highway* хаттарында автор эмоциясын қысқа, үзік, экспрессивті репликалар арқылы береді: *Jesus, what a mess...* [6, 214 б.]. Бұл сөйлем гонзо стилінің ауызекі дискурсқа тән маркерлерін көрсетеді. *Jesus* одағайы *Құдай-ай* - әдеби бейтарап баяндауға тән емес, тікелей эмоциялық реакцияны білдіретін сөйлеу элементі. Мұнда хабарлау емес, күйзеліс пен ашу алдыңғы орынға шығады, *what a mess* тіркесі *неткен былық* бағалауыш сипатқа ие, нақты жағдайды сипаттамайды, керісінше оған субъективті баға береді. Сөйлем құрылымы грамматикалық тұрғыдан толық емес, лепті интонацияға құрылған; бұл жазба мәтінді тірі ауызша сөзге жақындатады.

Осылайша, қысқа реплика, одағай қолдану, бағалауыш лексика және синтаксистік ықшамдық – гонзо мәтіндеріндегі бейресми стильдің негізгі көрсеткіштері. Автор эмоциясын редакциялық сүзгіден өткізбей, сол сәттегі психологиялық күйін тікелей береді. Нәтижесінде мәтін ресми публицистикалық баяндаудан алшақтап, жеке тәжірибенің спонтанды көрінісіне айналады, ал оқырман оны ақпарат ретінде емес, автордың ішкі монологы ретінде қабылдайды.

Томпсон шығармаларында жиі кездесетін мындағы *Fuck it, we'll do it live, This whole thing is a goddamn nightmare, What the hell are we doing here, It was a rotten deal from the start, To hell with them all* сияқты репликалар гонзо-журналистикаға тән ауызекі, экспрессивті және нормативтік шектеулерден еркін лексиканың үлгілері болып табылады. Мұнда инвективті элементтер *fuck, goddamn, hell*, эмоциялық лепті құрылымдар және риторикалық сұрақтар автордың ішкі күйзелісі мен ашуын тікелей жеткізуге қызмет етеді. Гонзо мәтіндерінде мұндай дөрекі немесе жаргондық тіркестер жиі қолданылып, бейтарап журналистік тіл нормасын әдейі бұзады, бұл – авторлық субъективтілікті күшейтетін және мәтінді *тірі сөйлеу* формасына жақындататын стильдік маркер. Осындай лексика фактіге қарағанда

эмоционалдык реакцияны алдыңғы орынға шығарып, баяндауды деректік сипаттан гөрі психологиялық тәжірибе деңгейіне ауыстырады. Алайда қазақ тіліне аударуда және қазақстандық медиамәдениет контекстінде мұндай бірліктер көбіне семантикалық тұрғыдан жұмсартылып беріледі. Мысалы, *Құрысын, сұмдық жағдай, не істеп жүрміз өзі, бастан-ақ сәтсіз келісім, бәрін тастай сал* – өйткені ұлттық медиа дискурсында ашық обценді лексика нормативтік және этикалық шектеулерге байланысты бәсеңдетіліп қолданылады. Соған қарамастан, бастапқы мәтіндегі экспрессивтілік пен ауызекі интонация гонзо стилінің тұрақты белгісі ретінде сақталады.

Сонымен қатар гонзо мәтіндерінде дерек пен жеке тәжірибе өзара араласып кететінін көруге болады. *The Proud Highway* шығармасында журналистік орта: *drifters, dreamers, degenerates...* [6, 64 б.]. Мұнда әлеуметтік шындық нақты статистика немесе ресми дерекпен емес, бірақ *кезбелер, арманышылдар, азғындар* автордың қабылдау сүзгісі арқылы беріледі. Бұл гонзо-журналистиканың деректі және көркем баяндау элементтерін біріктіретін гибридік табиғатын дәлелдейді.

Қазақстандық медиа кеңістікте де гонзо репортаждың элементтерді кездеседі, бірақ кең қолданысқа ие емес. Дегенмен, Қазақстандық медиа кеңістікте таралған жаңалықтарды қарастырып көрсек, зерттеу аясында біз гонзо-журналистикаға тән белгілері бар, атап айтқанда, авторлық субъективті баяндау, эмоциялық-экспрессивтік лексика, бағалауыш тілдік бірліктер, дискурстық фрагментарлық, публицистикалық интерпретация және классикалық объективті репортаждан ауытқу белгілері бар мысалдарды іріктеп алдық.

Мысалы, Айқын газетінің авторлық бағандарында субъективті интонация мен бағалауыш реңк айқын көрінетін мәтіндер кездеседі: *Мен бұл реформаның халыққа шынайы пайда әкелетініне әлі де күмәнмен қараймын. Себебі қағаз жүзіндегі әдемі есеп пен ауылдағы нақты жағдай екі бөлек дүние.*

Бұл үзіндіде бірінші жақтағы *мен* формасы журналисті бейтарап бақылаушы емес, пікір иесі ретінде танытады. *Күмәнмен қараймын* тіркесі автордың эмоциялық-позициялық қатынасын ашық білдіреді, ал *екі бөлек дүние* деген бағалауыш метафора фактіге емес, интерпретацияға негізделген. Мұндай баяндау классикалық ақпараттық стильден алшақтап, субъективті тәжірибені алдыңғы орынға шығарады.

Астанатаймс ресми жаңалықтар порталдарында, пікірлер бөлімінде келесіндей мысалдар кездеседі: *The night Jennifer Lopez came to Astana, the city was different. The streets were crowded with people from all of Kazakhstan...* Бұл сөйлемде автор оқиғаға тек фактпен емес, атмосфера мен жеке қабылдауды қосып бейнелейді. Мұндай тәсіл – классикалық жаңалық репортажындағы бейтарап баяндаудан өзгеше, оқиғаны субъективті сезім мен жеке тәжірибемен баяндау. Мұндай авторлық баяндаулар қазақстандық

медиадағы заманауи авторлық стильдерге тән және гонзо-журналистикаға жанамалай жақындайды деп қарастыруға болады.

Тағы бір мысалда Forbes Kazakhstan порталындағы *Cancel culture: Сергек қоғамның мәдени қарсылығы* атты мақалада, ақпарат бейтарап түрде ғана ұсынылмай, әлеуметтік құбылыс авторлық және қоғамдық қабылдау тұрғысынан сипатталады:

Бірі оны қоғамды жауапкершілікке шақыратын құрал ретінде қабылдаса, енді бірі еркін пікір білдіруді тұншықтыратын орта деп бағалайды [14].

Мұнда журналист оқиғаны тек дерек деңгейінде бермей, қоғамдық эмоция мен мәдени қақтығысты алдыңғы орынға шығарады. Сонымен қатар мәтінде әлеуметтік құбылысты түсіндіру барысында бағалауыш лексика, мәдени аналогиялар және публицистикалық интерпретация кеңінен қолданылған. Аталған материалдағы тағы бір гонзоға жақын белгі – дискурстық фрагментарлық. Мақала құрылымында әлеуметтік желідегі пікірлер, сарапшылар көзқарасы, тарихи аналогиялар мен мәдени интерпретациялар қатар беріледі. Бұл классикалық репортаждағыдай қатаң хронологиялық баяндаудан гөрі, постмодернистік медиамәтінге тән көпқабатты нарративтік құрылымды көрсетеді. Сонымен бірге мәтінде авторлық интонация сақталып, қоғамдық құбылысқа қатысты эмоциялық реңк айқын сезіледі, ол – гонзо дискурстың негізгі белгілеріне сәйкес келеді.

Осыған ұқсас баяндау моделі 2026 жылы *tasa.media* порталындағы: *Желі мен ЖИ өсірген буын: зумерлер мен альфа-қрпақ мамандық таңдауда неден қиналады?* – атты мақалада гонзо-журналистикаға тән белгідер жиі кездеседі, тіпті мақаланың тақырыбы экспрессивті публицистикалық сипатта, метафора мен бағалаушы бағытта ұсынылған. Мысалы, *терең ойлана алмайды, ақпаратты үстірт қабылдайды, эмоция әсерімен шешім қабылдайды...*[15].

Мұнда бағалауыш тіркестер бейтарап ғылыми баяндаудан гөрі публицистикалық интерпретацияға жақын. Бұл тәсіл гонзо-журналистикадағы авторлық позицияның күшеюін еске салады.

Осы мысалдарды кешенді талдау гонзо-журналистиканың тұрақты тілдік және жанрлық белгілерін айқындауға мүмкіндік берді. Оның ішінде, бірінші жақтағы баяндау, экспрессивті метафоралар, гиперболалық бейнелеу, ирониялық бағалау, ауызекі сөйлеу элементтері және композициялық еркіндік. Бұл ерекшеліктер өзара байланыса отырып, гонзо мәтінді дәстүрлі объективті репортаждан түбегейлі ажыратады және оны авторлық тәжірибеге негізделген публицистикалық форма ретінде сипаттайды.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер гонзо-журналистиканың тек стильдік ерекшелік емес, журналистік коммуникацияның балама моделі екенін көрсетеді. Бұл бағытта ақпарат фактілер жиынтығы ретінде емес, автордың субъективті тәжірибесі арқылы интерпретацияланған

шындық ретінде ұсынылады. Сондықтан гонзо-журналистиканы қазіргі медиамәдениеттегі авторлық публицистиканың дербес әрі функционалды жанры ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан негізді деп қорытынды жасауға болады.

Жүргізілген талдау гонзо-репортаждың қазіргі медиадискурста дербес баяндау моделі ретінде қалыптасқанын көрсетті. Зерттеу барысында оның негізгі тілдік және стильдік белгілері ретінде бірінші жақтағы баяндау, авторлық субъективтіліктің басымдығы, экспрессивті метафоралық қолданыстар, ирония, ауызекі сөйлеу элементтері, сондай-ақ дерек пен интерпретацияның тоғысуы айқындалды. Сонымен қатар гонзо мәтіндердің дәстүрлі репортаждан тек стилистикалық тұрғыдан ғана емес, прагматикалық тұрғыдан да ерекшеленетіні анықталды, өйткені олар бейтарап ақпарат жеткізуден гөрі авторлық тәжірибені жеткізуге бағытталады. Зерттеу нәтижелері қазақстандық медиакеңістікте гонзо элементтері кездескенімен, оның толық қалыптасқан жанрлық модель ретінде орнықпағанын көрсетеді.

Қорытынды

Зерттеу барысында гонзо-журналистиканың қалыптасу алғышарттары, теориялық негіздері және тілдік-стильдік ерекшеліктері кешенді түрде талданды. Х. Томпсон шығармалары негізінде жүргізілген мәтіндік талдау нәтижесінде гонзо стиліне тән негізгі белгілер айқындалды, оның ішінде, бірінші жақтағы баяндау, авторлық субъективтіліктің басымдығы, экспрессивті лексика, гипербола мен иронияның белсенді қолданылуы, ауызекі сөйлеу элементтері және композициялық еркіндік.

Зерттеу нәтижелері гонзо-журналистиканың тек стильдік ерекшелік емес, журналистік коммуникацияның балама моделі екенін көрсетті. Гонзо мәтіндерінде ақпарат бейтарап дерек ретінде емес, автордың жеке тәжірибесі мен субъективті интерпретациясы арқылы ұсынылатыны анықталды. Осыған байланысты гонзо-репортаж дәстүрлі объективті репортаждан баяндау құрылымы, прагматикалық әсері және авторлық позициясының белсенділігі арқылы ерекшеленетіні дәлелденді.

Сонымен қатар зерттеу барысында гонзо-журналистиканы талдауда лингвостилистикалық, дискурстық және салыстырмалы әдістерді кешенді қолданудың тиімділігі айқындалды. Жүргізілген талдау гонзо мәтіндеріндегі тұрақты тілдік және дискурстық модельдерді жүйелеуге мүмкіндік берді.

Қазақстандық медиакеңістікті қарастыру нәтижесінде гонзо элементтерінің блогосферада, авторлық колонкаларда және цифрлық медиада фрагментарлы түрде көрініс табатыны анықталды. Алайда бұл бағыттың отандық журналистикада толық қалыптасқан дербес жанр деңгейіне әлі жете қоймағаны байқалды.

Осылайша, зерттеу гонзо-журналистиканы қазіргі медиадискурстағы авторлық субъективтілікке негізделген дербес публицистикалық форма ретінде қарастыруға болатынын және оның қазіргі медиамәдениеттегі трансформациялық үдерістермен тығыз байланысты екенін көрсетті.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Wolfe T. The New Journalism. – New York: Harper & Row, 1973. – 394 p.
- [2] Шиндалиева М. Б. Гонзо-журналистика // Вестник Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева. Серия: Журналистика. – 2024. – № 3 (148). – С. 135-147. DOI: 10.32523/2616-7174-2024-148-3-135-149.
- [3] Жумабаева Д. Е., Загидуллина А. А. Американдық жаңалықтар басылымдарындағы гендерлік бағыттағы дискурстар // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2026. – № 1 (80). – С. 183-201.
- [4] Thompson H. S. The Curse of Lono. – New York: Simon & Schuster, 1983. – 206 p.
- [5] Thompson H. S. Generation of Swine: Tales of Shame and Degradation in the '80s. – New York: Summit Books, 1988. – 336 p.
- [6] Thompson H. S. The Proud Highway: Saga of a Desperate Southern Gentleman 1955-1967. – New York: Ballantine Books, 1997. – 683 p.
- [7] Hoover S. Hunter S. Thompson and Gonzo Journalism: A Research Guide // Reference Services Review. – 2009. – Vol. 37, No. 3. – Pp. 326-339. https://oasis.library.unlv.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1106&context=lib_articles 28.01.2026.
- [8] Thompson H. S. The Kentucky Derby Is Decadent and Depraved // Scanlan's Monthly. – 1970. – June. <http://brianb.freeshell.org/a/kddd.pdf> 28.01.2026
- [9] Underwood D. Journalism and the Novel: Truth and Fiction, 1700–2000. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 256 p. DOI: 10.1017/CBO9780511551833
- [10] Gorbach J. The Old New Journalist: Ben Hecht and the Roots of Gonzo Journalism // Literary Journalism Studies. – 2012. – Vol. 4, No. 1. – Pp. 21-40. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/56661881/The_Old_New_Journalist-libre.pdf 28.01.2026.
- [11] Базилян С. А., Фильченкова А. А. Гонзо-журналистика в России // Ученые записки Новгородского государственного университета. – 2015. – № 2 (2). – С. 1-13.
- [12] Демина И. Н., Копылова А. С. Гонзо-журналистика как современный способ художественного отображения действительности // Вестник ВУиТ. – 2023. – № 2 (41). – С. 142-152. DOI: 10.51965/2076-7919_2023_2_2_142.

[13] Abenova P., Kozhbayeva G. Linguocultural Challenges in Translating Gonzo Reportage // *XLinguae*. – 2026. – Vol. 19, Issue 2. – Pp. 109-125. DOI: 10.18355/XL.2026.19.02.07.

[14] Cancel culture: сергек қоғамның мәдени қарсылығы. <https://forbes.kz/articles/cancel-culture-sergek-kogamnyn-madeni-karsylygy-f59eee> 25.05.2026.

[15] Желі мен ЖИ өсірген буын: Зумерлер мен альфа-ұрпақ мамандық таңдауда неден қиналады? // [masa.media](https://masa.media/kz/site/zheli-men-zhi-sirgen-buyn-zumerler-men-alfa-rpa-mamandy-tadauda-neden-inalady). <https://masa.media/kz/site/zheli-men-zhi-sirgen-buyn-zumerler-men-alfa-rpa-mamandy-tadauda-neden-inalady> 25.05.2026.

REFERENCES

[1] Wolfe T. *The New Journalism*. – New York: Harper & Row, 1973. – 394 p.
[2] Shindalievа M. B. Gonzo-zhurnalistsika [Gonzo Journalism] // *Vestnik Evraziyskogo nacional'nogo universiteta im. L. N. Gumileva. Seriya: Zhurnalistsika*. – 2024. – № 3 (148). – С. 135-147. DOI: 10.32523/2616-7174-2024-148-3-135-149.

[3] Zhumabaeva D. E., Zagidullina A. A. Genderno-orientirovannye diskursy v amerikanskikh novostnykh izdaniyakh [Gender-Oriented Discourses in American Media News] // *Vestnik Kazahskogo universiteta mezhdunarodnykh otnoshenij i mirovykh yazykov imeni Ablai khana. Seriya: Filologicheskie nauki*. – 2026. – № 1 (80). – С. 183-201. DOI: 10.48371/PHILS.2026.1.80.011.

[4] Thompson H. S. *The Curse of Lono*. – New York: Simon & Schuster, 1983. – 206 p.

[5] Thompson H. S. *Generation of Swine: Tales of Shame and Degradation in the '80s*. – New York: Summit Books, 1988. – 336 p.

[6] Thompson H. S. *The Proud Highway: Saga of a Desperate Southern Gentleman 1955-1967*. – New York: Ballantine Books, 1997. – 683 p.

[7] Hoover S. Hunter S. Thompson and Gonzo Journalism: A Research Guide // *Reference Services Review*. – 2009. – Vol. 37, No. 3. – Pp. 326-339. https://oasis.library.unlv.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1106&context=lib_articles 28.01.2026.

[8] Thompson H. S. *The Kentucky Derby Is Decadent and Depraved* // *Scanlan's Monthly*. – 1970. – June. <http://brianb.freeshell.org/a/kddd.pdf> 28.01.2026.

[9] Underwood D. *Journalism and the Novel: Truth and Fiction, 1700–2000*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 256 p. DOI: 10.1017/CBO9780511551833.

[10] Gorbach J. *The Old New Journalist: Ben Hecht and the Roots of Gonzo Journalism* // *Literary Journalism Studies*. – 2012. – Vol. 4, No. 1. – Pp. 21-40. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/56661881/The_Old_New_Journalist-libre.pdf 28.01.2026.

[11] Bazikyan S. A., Fil'chenkova A. A. Gonzo-zhurnalistika v Rossii [Gonzo Journalism in Russia] // Uchenye zapiski Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2015. – № 2 (2). – С. 1-13.

[12] Demina I. N., Kopylova A. S. Gonzo-zhurnalistika kak sovremennyyi sposob khudozhestvennogo otobrazheniya deystvitel'nosti [Gonzo Journalism as a Modern Method of Artistic Representation of Reality] // Vestnik VUiT. – 2023. – № 2 (41). – С. 142-152. DOI: 10.51965/2076-7919_2023_2_2_142. [in Rus.]

[13] Abenova P., Kozhbayeva G. Linguocultural Challenges in Translating Gonzo Reportage // XLinguae. – 2026. – Vol. 19, Issue 2. – Pp. 109-125. DOI: 10.18355/XL.2026.19.02.07.

[14] Cancel culture: Madeni qarsylyqtyn sergek qogamy [Cancel Culture: Cultural Resistance of a Vigilant Society] // Forbes Kazakhstan. <https://forbes.kz/articles/cancel-culture-sergek-kogamnyn-madeni-karsylygy-f59eee> 25.05.2026.

[15] Zheli men ZhI osirgen buyn: zumerler men alfa-urpaq mamandyq tандауда neden qiynalady [The Generation Raised by the Internet and AI: Why Zoomers and the Alpha Generation Struggle with Career Choice] // masa.media. <https://masa.media/kz/site/zheli-men-zhi-sirgen-buyn-zumerler-men-alfa-rpa-mamandy-tandauda-neden-inalady> 25.05.2026.

ГОНЗО-РЕПОРТАЖ В СОВРЕМЕННОМ МЕДИАПРОСТРАНСТВЕ

Әбенова П.М.¹, *Кожбаева Г.К.²

^{1, *2} Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В современном медиапространстве традиционные формы журналистского повествования претерпевают трансформацию, в результате чего формируются новые жанры, основанные на авторской субъективности. Одним из таких направлений является гонзо-журналистика, которая отличается тем, что опирается не на нейтральную передачу информации, а на личный опыт и эмоциональное восприятие автора. В данном жанре журналист выступает не внешним наблюдателем, а непосредственным участником и интерпретатором событий. В этой связи исследование гонзо-журналистики в теоретическом и прикладном аспектах представляется актуальным.

Цель исследования – охарактеризовать гонзо-журналистику как самостоятельный жанр в современном медиапространстве, выявить предпосылки ее формирования, языково-стилистические особенности и проявления в казахстанской медиакультуре. В работе применяются лингвостилистический и сравнительно-описательный методы, проведен анализ репрезентативного корпуса текстов на основе произведений Х. С. Томпсона. Также гонзо-журналистика сопоставляется с традиционным репортажем, что позволило определить ее дискурсивные и прагматические особенности.

В ходе исследования были проанализированы жанровая природа гонзо-журналистики, её языковые и стилистические особенности, а также её функционирование в современном медиапространстве. В качестве основных задач рассматривались выявление предпосылок формирования гонзо-журналистики, определение её отличий от традиционного репортажа, систематизация языковых и дискурсивных признаков, характерных для гонзо-текстов, а также описание проявления элементов гонзо в казахстанских медиа.

В результате исследования установлено, что основными признаками гонзо-текстов являются повествование от первого лица, доминирование авторской субъективности, экспрессивная лексика, активное использование гиперболы и иронии, а также синтаксическая свобода и элементы разговорной речи. Показано, что гонзо-журналистика представляет собой не только способ передачи информации, но и особую форму интерпретации авторского опыта. Вместе с тем выявлено, что в казахстанском медиапространстве элементы гонзо носят фрагментарный характер и пока не сформированы в полноценную жанровую модель.

Научная новизна исследования заключается в систематизации жанровой природы гонзо-журналистики с лингвостилистической точки зрения и ее обосновании как трансформационного явления современного медиадискурса. Теоретическая значимость работы связана с уточнением роли субъективности в журналистском повествовании, а практическая – с возможностью применения результатов в анализе медиатекстов, переводе и медиаобразовании.

Ключевые слова: гонзо-журналистика, гонзо-репортаж, авторская субъективность, нарратив, медиакультура, лингвостилистический анализ медиатекста, медиаперевод, казахстанское медиапространство

GONZO REPORTAGE IN THE CONTEMPORARY MEDIA SPACE

Abenova P.M.¹, *Kozhbayeva G.K.².

^{1, *2} Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. In the contemporary media landscape, traditional forms of journalistic narration are undergoing significant transformation, leading to the emergence of new genres based on authorial subjectivity. One of these is gonzo journalism, which is characterized by its reliance not on neutral information delivery but on the author's personal experience and emotional perception. Within this genre, the journalist acts not as an external observer but as a direct participant and interpreter of events. In this regard, the study of gonzo journalism from both theoretical and applied perspectives is highly relevant.

The aim of this study is to define gonzo journalism as an independent genre in modern media, to identify the prerequisites of its formation, its linguistic and

stylistic features, and its manifestations in Kazakh media culture. The research employs linguistic-stylistic and comparative-descriptive methods, including an analysis of a representative corpus of texts based on the works of H. S. Thompson. In addition, gonzo journalism is compared with traditional reportage to determine its discursive and pragmatic characteristics.

During the research, the genre nature of gonzo journalism, its linguistic and stylistic features, and its function in the modern media space were analyzed. The main objectives included identifying the prerequisites for the emergence of gonzo journalism, determining its differences from traditional reportage, systematizing the linguistic and discursive features characteristic of gonzo texts, as well as describing the manifestation of gonzo elements in the Kazakhstani media.

The findings reveal that the key features of gonzo texts include first-person narration, the dominance of authorial subjectivity, expressive vocabulary, the active use of hyperbole and irony, as well as syntactic flexibility and elements of colloquial speech. The analysis demonstrates that gonzo journalism functions not only as a means of information delivery but also as a distinct form of interpreting personal experience. At the same time, the study shows that in Kazakh media space, gonzo elements appear in a fragmented manner and have not yet developed into a fully established genre.

The scientific novelty of the research lies in the systematization of the genre nature of gonzo journalism from a linguistic-stylistic perspective and its interpretation as a transformational phenomenon of modern media discourse. The theoretical significance of the study is related to clarifying the role of subjectivity in journalistic narration, while its practical value lies in the application of the findings in media text analysis, translation studies, and media education.

Keywords: gonzo journalism, gonzo reporting, authorial subjectivity, narrative, media culture, linguostylistic analysis of media texts, media translation, Kazakhstani media space

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 15.04.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Әбенова Перизат Мамыржанқызы – докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-2110-0207>, e-mail: abenova.p@gmail.com

Кожбаева Гульбахыт Канатовна – PhD, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-0451-5269>, e-mail: gkozhbaeva@gmail.com

Информация об авторах:

Әбенова Перизат Мамыржанқызы – докторант, Қазақхский университет международных отношений и мировых языков имени абылай хана, Алматы, Қазақхстан, <https://orcid.org/0009-0009-2110-0207>, e-mail: abenova.p@gmail.com

Қожбаева Гульбахыт Канатовна – PhD, Қазақхский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана, Алматы, Қазақхстан, <https://orcid.org/0000-0002-0451-5269>, e-mail: gkozhbaeva@gmail.com

Information about the authors:

Abenova Perizat Mamyrzhankizy – doctoral student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-2110-0207>, e-mail: abenova.p@gmail.com

Kozhbayeva Gulbakhyt Kanatovna – PhD, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0451-5269>, e-mail: gkozhbaeva@gmail.com

UDC 821.512.122

IRSTI 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.007>

MEDIEVAL LEGAL COLLECTION «TÖRE BITIGI» – THE STATE LAW OF THE TURKS

Boshan N.¹, *Nartay A.², Boranbayev S.R.³

^{1, *2,3} South Kazakhstan University named after M.Auezov
Shymkent, Kazakhstan

Abstract. In contemporary linguistics, the study of legal texts, legal discourse, and the linguistics of legislation remains a highly relevant field. Analyzing the sources of national legal terminology based on historical written monuments reveals the relationship between legal language and legal norms. In this context, examining legal concepts in the medieval Armenian-Kipchak monument *Tore Bitigi* is crucial for understanding the formation of legal consciousness and cognitive frameworks of Turkic peoples.

This study aims to provide a linguistic analysis of legal terms and concepts in *Tore Bitigi*, trace the evolution of legal traditions among Turkic people and their system of national legislative thought, and demonstrate the historical foundations of modern Kazakh legal terminology.

The relevance of the research lies in its ability to uncover historical foundations of national legal linguistics and contribute theoretically and practically to contemporary issues in legal terminology development.

A comprehensive methodology was applied, including selection and analysis of primary materials, formulation of theoretical conclusions based on empirical evidence, and historical-comparative, generalizing, and descriptive methods.

The scientific significance of the study includes several key findings: medieval legal texts in Armenian-Kipchak were comprehensively examined from the perspective of legal linguistics for the first time; features of conveying legal terms and fixed expressions were identified; the continuity of legal traditions among Turkic peoples and the evolution of national legislative thought were demonstrated; and the historical foundations of modern Kazakh legal terminology were established.

The study identified the structure and content of *Tore Bitigi*, semantic characteristics of legal concepts, and the state-legal significance of the term *töre*, tracing its origin to the ancient Turkic era and its semantic connection with *jargy* and *buyryq*. It systematized data on administrative systems, legal relations, and political structures of medieval Turkic societies, highlighting the contemporary relevance of shared legal heritage for national legal linguistics.

Keywords: Tore Bitigi, contemporary linguistics, Zheti Zhargy, medieval law, phraseologism, Armenian-Kipchak language, Kassym Khan's Qasqa Zholy, Esim Khan's Eski Zholy, Kipchak language, legal discourse, legal concepts

Introduction

In its formation and historical development, any state relies on certain principles and laws. Law is formed based on the unique legal norms of each state. A legal norm is a universally binding rule that regulates social relations. The set of civil, criminal, administrative, and other legal norms constitutes legislation. The strong foundation of a state directly depends on a fair legislative system. A review of the nation's history shows that the present-day Constitution is a continuation of the steppe legislation established by ancestors. «Kasym Khan's Kaska zholy», «Esim Khan's Eski zholy» and Tauke Khan's «Zheti zhargy» are collections of laws embodying the values of steppe society. These laws, aimed at strengthening national unity and ensuring security, were applied in governance as just legal norms for several centuries.

The collection of customary and legal norms during the khanate period of Kazakh history was called «Kasym Khan's Kaska zholy». This code consisted of five sections: property law, criminal law, military law, diplomatic customs, and public law. Due to their just resolutions, these rules gained the respect of the people. During Esim Khan's reign, they continued to be widely applied.

After Tauke Khan came to power (1680 -1708), two more sections were added to the five sections of Kasym Khan's «Kaska zholy», forming the «Zheti Zhargy». In the «Zheti Zhargy», new rules and principles were added to the longstanding steppe laws. In this way, Tauke Khan systematized the centuries-old Kazakh laws and elevated them to the status of a state legal code.

The significance of this historical document in state governance was considerable. It covered military, economic, criminal, religious, family and marriage issues, widowhood, compensation for harm, and public affairs. This legal system regulated social relations and all aspects of steppe life, serving as the sole state-level document of its time.

Methods and materials

This article applied a comprehensive methodology for the study of legislative language and legal terminology. As the research material, the medieval collection of legislative texts «Töre bitigi» was used. The collected materials were first sorted and grouped, which made it possible to identify the structural and semantic features of legal concepts. During the analysis, theoretical conclusions were drawn based on factual data.

In addition, using the comparative-historical method, the relationship between medieval legal texts and the terminology of the modern legal system and national legislation was examined. This method made it possible to systematically study the evolution of legal concepts, the formation of the legal thinking of Turkic peoples, and the development of legal terms.

Results and discussion

Legislative linguistics is a field of science situated at the intersection of

linguistics and jurisprudence, which studies the structure and linguistic features of legal texts. Its main goal is to ensure the precise, clear, and unambiguous transmission of legal norms. This science analyzes the grammatical, lexical, and semantic composition of laws, normative acts, contracts, court decisions, and other documents, examines the use of linguistic means for proper understanding of legal texts, and contributes to the formation of an official, precise, and specific legal style. Legal texts and legal terms constitute a set of sentences composed of word combinations. Therefore, they become an object of study for the science of language. In contemporary Kazakh linguistics, legislative linguistics is still an insufficiently studied area. The formation of legal terms begins from early times. As evidence of this, one can cite the collection of laws «**Töre bitigi**» in the Kipchak language, written in Armenian script in the 16th – 17th centuries and preserved to the present day. In Turkology, such monuments are called «Armeno-Kipchak» monuments. Studying this collection, we observe the deep roots of legislative vocabulary. Moreover, the linguistic data contained in the written monuments of «Töre bitigi» are of particular importance for determining the history of the formation of national legal consciousness [1]. The collection reflects legislative and legal norms corresponding to the principles of life of its time.

«A complex work in lawmaking is carried out through deep thinking, and the only way to express thought is language. If the language is clear and correct, obeys the laws of stylistics, it teaches proper thinking» [2]. The legal language is the language of official documents, expressing precise thought through special words and terms. In other words, it is one of the stylistic branches of literary language. Depending on the political and social situation of each era, legislative acts and legal terms are formed. For this reason, in the collection of laws «**Töre bitigi**» today, one can encounter terms and concepts that have fallen out of use. Studying «**Töre bitigi**», we note that the process of forming Kazakh legal terms began in ancient times.

«**Töre bitigi**» is a valuable heritage in the Kipchak language, recorded in Armenian script, preserved to the present day. In Turkology, such written monuments are known under the general name of «Armeno-Kipchak» monuments. «**Töre bitigi**» is a collection of laws. Its author, Mkhitar Gosh, wrote this book of laws in Armenian. If we delve into history, we see that even before the Kazakh people formed as an independent ethnic group, there existed collections of laws regulating social relations. One such collection is the «**Töre bitigi**». The «**Töre bitigi**» represents a monument of medieval culture. The lawyer G.Sapargaliev evaluates it as follows: «...In terms of volume, the exceptionally large Töre collection, written in Armenian script between 1519 and 1689, includes a code of record-keeping, charters of professional and public organizations, acts of religious and civil self-governance, and constitutes a group of valuable Kipchak legal monuments» [3, p.17].

However, this collection consists not only of legal codes and documents. It also contains historical chronicles, philological works, literary creations, and sources on culture and customs, providing unique historical information about traditions, which makes it a valuable historical monument.

The collection of legislative texts «**Töre bitigi**» has been examined and studied by such scholars as G.Alishan, J.Deni, E.Tryarsky, V.R. Grigoryan, Ya. R.Dashkevich, E. Schutz, T.I. Grunin, G.Aidarov, A.N. Garkavets, S.Kudasov, and S.Törebekova, who made scientific conclusions based on it. Scholar S.Kudasov, in the article «Court Records in the Armenian-Kipchak Language of the 16th -17th Centuries», analyzes court documents in the Armenian-Kipchak language in the study of legislative linguistics. Doctor of Law, academician G. Sapargaliev studied this collection and translated it into Kazakh. He notes: «In the 14th - 17th centuries, an ethnic group that settled in the territories of present-day Ukraine, Moldova, and Romania lived in communities, practiced the Armenian-Gregorian religion, and spoke the Kipchak language. In domestic and foreign Turkology, this group is called the «Armenian-Kipchaks», and their monuments, written in Armenian script, are referred to as «Armenian-Kipchak» written monuments» [4].

Furthermore, the so-called «Armenian-Kipchak monuments» - religious treatises, dictionaries, and legal collections - are historical documents that occupy a special place in the history of the Turkic peoples. The written monument «**Töre bitigi**», composed in the Kipchak language, retains its significance to this day

«**Töre bitigi**» is a collection of legal norms necessary for the daily life of the Armenian-Kipchak population. This work serves as one of the primary sources for studying the history of Kazakh law. In addition, examining this medieval legislative norm from a linguistic perspective is of great importance. The main reason is that it constitutes a fundamental source for studying the terminological system of the Kipchak group of languages, which developed over centuries. Studying the Kipchak version of the Armenian collection of laws represents one of the pressing issues in analyzing the formation of the terminological system of the Kazakh language, which evolved over centuries.

In the legislative collection «**Töre Bitigi**», the word «töre» has several meanings: law, court, judge, arbitrator, right. In the first rules of «**Töre Bitigi**»... «*Burungisi, ki pampasel etärlär bizni ki törälärni yoxtur*», «*üçünçi, nişani küçünün barça törälärniñ*» In these sentences, the word «töre» is used in the sense of «law». In the fifth rule... «*besinçi, ki ne nemädir törä, ya kimgä törä bolmaq, ya törälärni kimgä sımarmalmaq keräk*» the word «töre» is used in the sense of «court», «*altınçı, ki ne türlü tiyär bolмага*» in the sentence, it is used in the sense of «judge» [5, p.17]. In the Old Turkic Dictionary (OTD), the word «töre» is defined as follows:

-**Törä** I the place of honor «tör» in a traditional Kazakh house

-**Törä** II law, custom, customary law

In contemporary Kazakh *төреши, төрелік айтты (емті, жасады)*,

төресін берді, төреңе құлдық, төресінен жаңылды that their original meaning clearly lies in the Old Kipchak language. In the book «Dictionary of Archaic Terms in the Kazakh Language». **Төрелігіне көнбеді** – did not stop at his authority. **Төрелік айтты (берді) төресін берді** – gave advice, offered counsel, rendered a decision. **Төреңе құлдық** – I am thankful for your power, **Төресінен жаңылды** – deprived of justice [6, p. 82]. *tör* word почетное место, ценность which had two different meanings. We conclude that the root of the word «*төре*» is «*төр*». In the Old Kipchak dictionary In the Old Turkic dictionary (OTD) *tör* word – 1. the seat opposite the entrance, the place of honor; 2. value and meaning in the given meaning. The word «*törä*» has two different meanings. **Törä 1.** designated place of honor; **Törä 2.** law, custom; **Törä toqa** – rule, law [7, pp. 615-616].

For the ancient Turks, the term *tör* represented the highest value, which led to the emergence of the word **törä**. The literal meaning of **töre** is «place of honor», while its figurative meanings include concepts such as justice, adjudication, and authority. In the dictionary [7], the following definition of **töre** is provided:

Törä 1.old. The ruling elite in Kazakh society. Descendants of Genghis Khan. 2. Code of permanent, established laws. 3. in a figurative sense. Justice, judgment, ruler. 4.the best of its kind, the cream of the crop.

Төреле. to issue a decision / to make a ruling / to exercise authority.

Төрелік. 1.A characteristic of the Tore family.

2.Decision, verdict, ruling

Төреші. 1.Adjudicating authority, judge, mediator.

2.A person performing officiating functions in sports competitions.

Төрешіл. old. Prone to careerism and the pursuit of authority.

Төрешілдік. Judicial predisposition may influence the impartiality of court rulings [7,p. 818]

In written sources, the word *bitik* «*бітік*» denotes a letter, writing, or book (letter, writing, book). *Bitik törasi* refers to a collection of laws or legislation (book of laws, judicial code) [4, p. 601]. *Bitik-kä* signifies an act, note, or document; *bitikçi* refers to a bibliophile, a lover of books, or a specialist in book writing [5, p. 602].

The term «*jargy*» appears in the legal codex «**Töre Bitigi**». In this codex, the word *jargy* is used to denote the supreme court or a just court. The legal codex states: «The first and most just judge (*jargysh*) is Tengri (God), as proclaimed by the prophet David: «Tengri administers justice for His people» [5, p. 643]. Renowned researchers G.Sapargaliev and A.Gorkovets, who translated and compiled these medieval Kipchak-language documents, note that in these texts, *jargy* primarily referred to judicial decisions and the investigation of all cases, while *bi* «*jargyshy*» denoted a judge (*biy yarguchy*) [5, p. 719]. In the texts, «*jargy*» is also described as the investigation of all affairs: «There are three types of cases depending on the character of people: good, bad, and intermediate. For those who are inherently good and harm no one, «*jargy*» is unnecessary. For

those who are thieves, robbers, or murderers, their cases are hopeless. «*Jargy*» is conducted for intermediate people, who have disputable matters» [5, p. 644]. The sources emphasize that a jargysh must be «literate, wise, and intelligent». He should have a thorough understanding of the power of religious law, know the character of all individuals, and render just decisions [5, p. 644]. In other words, the jargysh must be a mature, prudent, and discerning adult.

«**Töre Bitigi**» is a valuable document that allows for the identification of the historical foundations of legal terminology. In legal linguistics, it is essential that legal terms conform to lexical norms and are aligned with legal regulations. The study of the formation of legal terms and word combinations expressing legal concepts in the written monument «**Töre Bitigi**» is currently one of the issues attracting the attention of linguists. In the text, the word *bittir* means to resolve through court, to achieve one's aim; «*biy yaryçi*» – judge, arbitrator; *бoйppx*, *бұйppx* – order, command, decree, edict, requirement, resolution, rule, law; *бұйppx бер* – to issue an order; *бұйppx да төрә* – edict and law; *бұйppxқ төрәниң* – court decision; *бұйppxқндан төрәсиниң* – according to the court's decision. The examples demonstrate that words and phrases expressing legal concepts have undergone phonetic changes, yet they have retained their lexical meanings in contemporary Kazakh.

«**Töre Bitigi**» is a valuable legal codex that provides insights into the history, culture, language, and daily life of the Kipchaks. This monument serves as a written source on state law and a code of laws. The «**Töre Bitigi**» contains numerous elements of steppe law. It is well established that the Kazakh people, who lived a nomadic lifestyle for centuries, developed their own legal consciousness and traditions. Although the legal norms of the Kazakh people were not codified in writing at the time, historical sources indicate the existence of specific legal terms grounded in the laws of the steppe. Therefore, it can be argued that the legal history of the Kazakh people has deep roots. In the study of Kazakh legal history, the medieval written monument «**Töre Bitigi**» occupies a significant place. This codex provides a unique opportunity to study the legal concepts of Turkic peoples and to identify the foundations of traditions established in the legal sphere.

The written monument «**Töre Bitigi**» is composed of three parts. The introduction to the legal codex «**Töre Bitigi**» comprises 10 regulations. This section addresses the reasons for compiling the «**Töre Bitigi**», the exceptional authority of all *töres*, who qualifies as *a töre*, who can become a *töre*, as well as issues concerning dausharshy (mediators), witnesses, oaths, and other related matters. The second part of the monument consists of 124 articles, covering khanate positions, the administrative order, slavery, family relations, child-rearing, labor regulations, trade, parental rights, property rights, and labor rights, providing a comprehensive treatment of these matters.

The third part includes a procedural code with 99 articles, along with 25 additional articles addressing the legal peculiarities of Kipchak life. The development of a language passes through various historical stages. Over time, the

vocabulary of a given people expands and evolves. Throughout its development, a language undergoes numerous changes, and new words emerge in accordance with the demands of the era. In studying the patterns of emergence, formation, growth, and development of the modern Kazakh language, it is crucial to delve deeply into the origins of language development. Therefore, it is necessary to examine the language of written monuments from past centuries and establish its continuity with contemporary Kazakh. «**Töre Bitigi**» is a valuable medieval legal codex in the Kipchak language and occupies a significant place in the study of the history of the Kazakh language. «Armenian-Kipchaks in their daily life used royal decrees to conduct their paperwork and legally regulate all matters. One example of such a written monument of the Armenian-Kipchaks is the «**Töre Bitigi**» [9, p.139].

The written monument «**Töre Bitigi**» contains articles regulating civil procedure, economic and labor relations, family values, as well as criminal law. Accordingly, this monument serves as a unique example of medieval administrative and legal practice. The «**Töre Bitigi**» is a valuable source for studying the history of legislative linguistics. The codex presents a collection of words used in legal processes, and the methods of their formation vary. In «**Töre Bitigi**», words expressing legal concepts are formed through roots, phrases, as well as through word-formation patterns. For example: *тепгә* – «investigation»; *ант* – «oath», «vow», «promise»; *айб* – «shame», «disgrace», «accusation», «guilt»; *битик* – «letter», «book», «record», etc. – these words are derived from a root. Words such as *артыхсылық* – «crime», *битикчи* – «specialist in writing books», *бұйрұхчы* – «order-giver/official», *басқарушы* – «administrator/manager» are formed through the addition of derivational affixes to the root. «As in all Turkic languages, in the language of the ancient Kipchak written monuments, methods of word formation using affixes were also established. These include: forming nouns from names; forming nouns from verbs and other parts of speech» [10, p.120].

In addition, legal concepts were also reflected through fixed expressions. Examples of phrases with legal significance include: *тәрәгә бер* – «submit to court»; *тәрәгә мұр* – «present before the court»; *тәрәгә үндә* – «summon to court»; *айб йеткир* – «prove guilt»; *ант ич* – «take an oath»; *бұйрұх тәрәниң* – «court decision»; *джан йарғұчү* – «spiritual/religious court»; *илгәрги тәрә* – «high court (Khan's court)»; *бийик йарғұга* – «supreme court»; *яргұчының мүһүрү* – «judge's seal»; *бий йарғұчы* – «honorable judge»; *тәрә битиги* – «collection of laws» etc.

In the «**Töre Bitigi**», Armenian-Kipchak legal texts, legal phraseological units can also be observed. The study of legal phraseologisms from the perspective of legislative linguistics is currently one of the pressing issues in linguistics. For example, the phraseologism expressing the meaning «to cause an obstacle», *ziyan~da keltir*, means «to inflict damage, to cause loss». In the Kazakh language, the fixed expression *азат болды* «became free» corresponds to the expression *бои*

бол. In the phraseological dictionary of the Kazakh language, the fixed expression *азат болды* (*қылды, етті*) conveys meanings such as was freed, gained liberty, obtained equality, freedom, or independence [11, p. 20]. Regarding the fixed expression meaning to inflict damage, to cause loss, the scholar G.Smagulova in *The Dictionary of Synonymous Phraseologisms* classifies it as a phraseologism with the meaning «to create an obstacle» [12, p. 252]. In contemporary Kazakh, the fixed expression *зиян шегу* «to suffer harm» is attested. In the «Dictionary of Abai's Language», *зиян шегу* is defined as «to suffer loss or damage». In Abai Kunanbayev's work: «Құлық, сұмдық, ұрлықпен мал жинамас, Сұм нәпсің үйір болса, тез тыйылмас. Зиян шекпей қалмайсың ондай істен. Мал кетер, маза кетер, ар бұйырмас» the expression *зиян шекпей* «cannot avoid suffering loss» is used [13, p. 242]. In the «**Töre Bitigi**», words denoting legal concepts can also have figurative meanings. For example, *қылыш, семсер бойрұх* – «strict order or decree»; and the term *адам тарбийаты* was used to mean «human nature, character»

At present, among legal terms, there is the expression *supreme court*. In the medieval written monument «**Töre Bitigi**», the concept of the “supreme court” was conveyed through the expressions *илгәрги төрә, бийик йарғұға*. The words *илгәрги* and *бийик* mean «supreme», while *төрә* and *йарғұға* correspond to the concept of «court».

In the written monument «**Töre Bitigi**», we frequently encounter words that are common to the modern Kazakh language, as well as words of a general Turkic nature. Some words in the monument have undergone phonetic changes, yet they have retained their core lexical meanings. In «**Töre Bitigi**», the word *йарғұ* often appears as one of the legal terms. We can observe that, according to word-formation methods, it formed legal terms with various meanings. The primary meaning of «*йарғұ*» denotes the concept of «*law*». In the Armenian-Kipchak written monument «**Töre Bitigi**», the word *йарғұ* appears in the following expressions:

Йарғұ – law; *йарғұсұна көрә* – according to the law; *йарғұ* – the system and body of rights, legal norms, laws, and rules; *йарғұ* – rights, freedoms, benefits *йарғұны, йарғұны айа* – restriction of rights; *йарғұ* – court; institution, instance *йарғұнұң алнына* – before the court; *йарғұ алнына кел* – appearance in court; *йарғұға бар* – to address the court; *йарғұға тұр* – appearance in court; *йарғұ* – fair court, court procedure, conducting court proceedings, court work, court experience; *йарғұларыны ет* – conducting court proceedings; *йарғұнұ тоғрұ ет* – conducting a fair trial; *йарғұ тап* – delivering a court judgment, issuing a court decision; *йарғұ бол* – to go to court; *йарғұ ет* – sentencing; *йарғұнұ тоғрұ ет* – fair sentencing; *йарғұнұң иши* – court case, court service; *йарғұға ұя ет* – delivering a court judgment, issuing a verdict / sentence; *йарғұдан өгүтләнмәх керәк* – subject to punishment through the court; *йарғұны йар* – court proceedings; issuing a court decision, ensuring a fair trial *йарғұға тарт* – “initiating legal proceedings [4, p.726-727]. These words

and phrases in the legal context make it possible to trace the etymological roots of legal concepts.

Йарғу «statute» – a word that developed in our language based on the correspondence of y/j, forming the word statute. The word «йарғу» has undergone phonetic changes but has retained its basic form and lexical meaning. During the historical development of the language, individual phonemes naturally undergo c

In the dictionary of «**Төре бітігі**», we observe that the word statute, through affixation and word combinations, expresses several legal concepts. Based on the word-formation system: *йарғучы* – judge; *бийік йарғза* – high court; *йарғучының мүһүрү* – judge's seal; *бий йарғучы* – judge, magistrate.

These combinations illustrate the development of legal vocabulary and reflect the judicial structure of the time.

Бұйрұх – a word denoting a legal concept: order, command, decree, edict, directive, regulation, instruction, law. Despite phonetic changes, the word *бұйрұх* has retained its lexical meaning.

«We have already noted that the core vocabulary of the language of the monuments consists of words common to modern Kipchak and other Turkic languages, i.e., words of a common Turkic character. A large group of Turkic words inherited from ancient times has undergone phonetic changes that form the unique systems of modern Turkic languages, yet they have preserved their basic forms and lexical meanings» [14, p. 73].

Moreover, through combinations with other words *бұйрұх* has expanded its legal vocabulary. For example: *бұйрұх бер* – to issue an order, give a command; *бұйрұқ да төрә* – decree and law; *бұйрұққу төрәнің* – court decision; *бұйрұққудан төрәсинің* – in accordance with a court decision.

These expressions reflect legal concepts related to legislation and judicial practice.

While studying the written monument «**Töre bitigi**», we notice that the medieval Kipchak language was influenced by Armenian, Ukrainian, Polish, and Latin. For example: *venczen* (Pol.) – imprisonment; *akta* – act book (Lat. *act* – an official document with legal force); *vinovat et* (Ukr.) – to accuse; *vrad* (Ukr.) – court; *vank* – monastery; *zakritar* (Pol./Ukr.) – secretary, etc. The monument «**Төре бітігі**» also contains words borrowed from Arabic, e.g., *dißtär* – notebook. “In the language of the monuments, there are words reflecting various phenomena of that era, names of objects, as well as words that convey information about the beliefs and culture of the people; borrowed words appear where there is no equivalent in the Kipchak language. The presence of borrowed words alongside native ones is a phenomenon characteristic of all languages” [14, p. 73]. In modern Kazakh, words are used as follows: *дәулет- довләт дін – дин, дінсіз – динсіз, дұшпан дұшман, жаза– джәза, жан - джан, екі – еки, жақсылық - иги, дұшпандық - дұшманлыx*. Phonetic changes in words during their development are a natural phenomenon.

Language is a historical category that is constantly evolving. In the course of linguistic development, new words continuously undergo changes over time. Word meanings shift depending on various historical and social circumstances, resulting in phenomena such as the spread and expansion of meanings.

The development history of the Kazakh language, which is directly rooted in the Old Kipchak language, has deep historical foundations. In the study of linguistic history, written monuments of high literary and historical value occupy a special place, preserving knowledge from the depths of the past. One of the valuable legacies of our ancestors is the Kipchak monument written in Armenian script – «**Töre bitigi**». «**Töre bitigi**» constitutes a legislative collection encompassing a set of legal norms. These laws clearly reflect the political and social conditions that held significant importance in the life of the Kipchaks at that time. The legal principles regulating the Kipchaks' way of life are systematized in this compilation based on juridical norms. The collection provides information on the people's economic life, family values, political and social conditions, trade and customary practices, religious beliefs, and general lifestyle, while also establishing legal norms regulating societal misconduct. The compilation outlines the fundamental rules for applying punishment to offenders in accordance with legal norms. The study of legislative linguistics examines the origin of legal terms, the basis for their formation and development, and the reasons for their evolution. Legal terms must be formed through the interaction of lexical norms and legal norms.

The clarity of a law's legal content is achieved by precisely defining legal concepts while maintaining lexical norms of the language.

Conclusion

The corpus of legislative acts plays a significant role in the formation of general legal terminology. Terms and fixed word combinations frequently used in the field of law have their own patterns of emergence, development, and neological transformation. Therefore, the linguistic analysis of legal texts and the study of terminology employed in the legislative domain are highly relevant. At present, legal linguistics related to legislative monuments of the ancient and medieval periods remains one of the insufficiently studied yet pressing issues in Kazakh linguistics.

The nomadic Kazakh people possessed their own laws and regulations governing material and spiritual disputes, as well as the resolution of criminal cases. It is well known that disputes arising among the people were predominantly settled by biys (judges). There existed a tradition of unquestioned acceptance of the decisions rendered by biys, who delivered fair judgments in cases concerning land disputes, widow disputes, compensation *qun*, livestock disputes, and matters of honor stemming from social life. Within society, an unwritten system of steppe law functioned, and a distinctive practice of judicial and arbitral authority was formed.

Each state forms its own legal system at different historical stages. In this regard, legal terminology and stable terminological legal expressions emerge. From the perspective of legal norms, legislative texts constitute the field of legislative linguistics. Legislative linguistics begins with the proper formation of legal terms. It should be based on the interaction and coherence between lexical norms and legal norms. Legal terms that arise in accordance with legal norms enrich the lexical resources of the language and form a terminological system. The history of the formation of legal terminology and the genesis of the lexical foundation of national law in the Kazakh language have deep historical roots. It is evident that the origins and fundamental basis of traditional Kazakh customary law lie in medieval legal institutions.

Clarity and precision of the legal content of law are of paramount importance. In this regard, the coherence between legal norms and linguistic regularities, as well as the proper formation of legal terminology, are essential for the language of documents of state significance. The correct development of the terminological dimension of legislative linguistics currently serves as one of the primary foundations for the proper application of the Constitution. Accordingly, the study of legislative texts makes it possible to examine the etymology of words used in legal discourse, their methods of formation, processes of change, and renewal, which is of great significance for both linguistics and legal studies. In the course of linguistic development, it has been established that certain phonemes of words denoting legislative concepts have undergone phonetic changes; legal terms have been formed through root words and derivational affixes; as well as through word combinations and the use of legal phrasemes. These observations were substantiated through an analysis of the legislative compilation «Töre bitigi». Despite the fact that many legal terms have undergone phonetic changes up to the present day, their basic form and lexical meanings have been preserved, as demonstrated and analyzed through concrete examples.

REFERENCES

- [1] Sabyr M.B., Ramanova A.A., Qusaïnova D.J., Ahmetov T.R. Ortağasyrlyq jazba eskertkişterdegi tağam ataulary jäne olardıń qazaq tilindegi lingvomädeni örisi [Food Names in Medieval Written Monuments and Their Linguocultural Space in the Kazakh Language] // Abılay han atyndağy Qazaq halyqaralyq qatynastar jäne älem tilderi universitetiniń habarşysy. Filologiya seriyasy. – 2024. – №4. – 75 b. [in Kaz.]
- [2] Jarbolova A.J. Zań şyğaru qyzmetiniń tiimdiliginiń negizgi alğaşarty retindegi zań tehnıkasy [Legal Drafting Technique as a Key Prerequisite for the Effectiveness of Legislative Activity] // QazUU habarşysy. Qūqyq seriyasy. – 2016. – №4. – B.3-21. [in Kaz.]
- [3] Sapargalıev G.S. Armýan tilindegi «Töre bitik». [Töre Bitik” in the Armenian Language. Translation of the Kipchak Version Qypşaq nusqasynyń aýdarmasy]. www.gypchag.freenet.kz [in Kaz.]

[4] Kudasov S. XVI–XVII ғасырлардағы армян-қыпшақ тіліндегі сот жазбалары [Judicial Records in the Armenian–Kipchak Language of the 16th–17th Centuries] // Türkologiya. – 2016. – №5. [in Kaz.]

[5] A. Garkavec, G. Sapargaliyev, M. Korporal, M. Cymbal. Töre bitik. 1519–1594 jj. армян-қыпшақ сот заңдары жинағы [Töre Bitik. Collection of Armenian–Kipchak Judicial Laws, 1519–1594]. – Almaty: Dešt-i-Qypshaq, Bauyr, 2003. – 791 b. [in Kaz.]

[6] Ötemisova G.M. Qazaq tilindegi könergen sözder sözdigi. [Dictionary of Archaic Words in the Kazakh Language] – Almaty, 2012. – 192 b. [in Kaz.]

[7] Nasilov D.M. Köne türki sözdigi [Ancient Turkish Dictionary]. – Astana: Gylym, 2016. – 760 b. [in Kaz.]

[8] Janūzaqov T. Qazaq tiliniñ түсindirme sözdigi [The dictionary of explanation of Kazakh Language]. – Almaty: Dayk-Press, 2008. – 968 b. [in Kaz.]

[9] Ešmetova B.B., Šegebaeva U.A., Kušerbaeva A.J. «Töre bitik» zaңdar jınağynyñ türki tilderindegi tarihi-lingvistikalyq sipaty [Historical-Linguistic Characteristics of the ‘Töre Bitik’ Law Collection in Turkic Languages] // QazUU habaršysy. Šygystanu seriýasy. – 2015. – №1. – 75 b. [in Kaz.]

[10] Egeubaeva K. Eski qypshaq tilindegi zat esim kategoriyalary [Noun Categories in the Old Kipchak Language] // QazUU habaršysy. Filologiya seriýasy. – 2016. – №6. – 164 b. <https://philart.kaznu.kz> [in Kaz.]

[11] Keñesbaev I. Frazelogiyalyq sözdik [Phraseological dictionary]. – Almaty: «Arys» baspasy, 2007. – 800 b. [in Kaz.]

[12] Smağulova G. Mağynalyq frazeologiyalyq sözdik [The dictionary of Phraseological meaning]. – Almaty: «Eltanym» baspasy, 2010. – 125 b. [in Kaz.]

[13] Abai tili sözdigi. – Almaty: Öner, 2011. – 616 b. [in Kaz.]

[14] Kudasov S.J., Törebekova S. Armýan jazuly qypshaq eskertkišteri jáne qazaq tiliniñ tarihi мәseleleri [Armenian–Kipchak Written Monuments and Historical Issues of the Kazakh Language] // Türkologiya. – 2016. – №4. – 75 b. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2469330>. [in Kaz.]

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ «ТӨРЕ БІТІГІ» ЗАҢНАМАЛАР ЖИНАҒЫ -ТҮРКІЛЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰҚЫҒЫ

Бошан Н.¹, *Нартай А.², Боранбаев С.Р.³

^{1, *2,3} М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі тіл білімінде заң мәтіндерін, құқықтық дискурсты және заңнама лингвистикасын зерттеу өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Ұлттық құқықтық терминологияның қалыптасу көздерін тарихи жазба ескерткіштер негізінде қарастыру – заң тілі мен құқықтық нормалардың өзара байланысын айқындауға мүмкіндік береді. Осы

тұрғыдан алғанда, ортағасырлық армян-қыпшақ жазба ескерткіші «Төре бітігі» тіліндегі заң ұғымдарын талдау түркі халықтарының құқықтық санасы мен ойлау жүйесінің қалыптасуын анықтауда аса маңызды.

Зерттеудің мақсаты – ортағасырлық армян-қыпшақ «Төре бітігі» жазба ескерткіші мәтініндегі құқықтық терминдер мен заң ұғымдарын лингвистикалық тұрғыдан талдау, түркі халықтарының құқықтық дәстүрі мен ұлттық заңнамалық ойлау жүйесінің эволюциясын айқындау және қазіргі қазақ құқықтық терминологиясының тарихи негіздерін көрсету.

Мақаланың өзектілігі ұлттық заңнама лингвистикасының тарихи негіздерін айқындап, қазіргі құқықтық терминжасам мәселелерін зерделеуге теориялық әрі практикалық үлес қосумен өзекті болып табылады.

Зерттеу барысында жиналған материалдарды сұрыптап талдау, фактілер барысында теориялық тұжырымдар жасау, тарихи - салыстырмалы, жинақтау, баяндау әдістері кешенді түрде қолданылды.

Мақаланың ғылыми құндылығы келесі нәтижелермен сипатталады: армян-қыпшақ тіліндегі ортағасырлық заң мәтіндері алғаш рет заңнама лингвистикасы тұрғысынан кешенді зерттелді. «Төре бітігі» ескерткішіндегі құқықтық терминдер мен олардың тұрақты тіркестерде берілу ерекшеліктері айқындалды, түркі халықтарының құқықтық дәстүрі мен ұлттық заңнамалық ойлау жүйесінің сабақтастығы дәлелденді; сонымен қатар қазіргі қазақ құқықтық терминологиясының тарихи негіздері нақты көрсетілді.

Зерттеу нәтижелерінде «Төре бітігі» заңнамасының құрылымы мен мазмұны анықталып, онда қолданылған құқықтық ұғымдарының семантикалық ерекшеліктері айқындалды. «Төре» ұғымының көне түркі дәуірінен бастау алатын мемлекеттік-құқықтық мәні ашылып, оның түркі қоғамындағы алғашқы заң нысандарының бірі болғаны дәлелденді, сондай-ақ «жарғы», «бұйрық» ұғымдарымен мағыналық-семантикалық сабақтастығы айқындалды. Ортағасырлық түркілердің басқару жүйесі, құқықтық қатынастары мен саяси құрылымы туралы құнды деректер жүйеленді.

Зерттеу түркі халықтарына ортақ құқықтық мұраның қазіргі кезеңдегі маңыздылығын айқындап, ұлттық заңнама лингвистикасын дамытуға негіз бола алатын ғылыми нәтижелер ұсынды.

Тірек сөздер: Төре бітігі, қазіргі лингвистика, Жеті жарғы, ортағасырлық құқықтық, фразеологизм, армян-қыпшақ тілі, Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы, қыпшақ тілі, құқықтық дискурс, заң ұғымдары

**СРЕДНЕВЕКОВЫЙ СБОРНИК ЗАКОНОВ «ТӨРЕ БИТИГІ» –
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПРАВО ТЮРКОВ**

Бошан Н.¹, *Нартай А.², Боранбаев С.Р.³

^{1, *2,3} Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова
Шымкент, Казахстан

Аннотация. В современной лингвистике изучение правовых текстов, юридического дискурса и лингвистики законодательства является одним из актуальных направлений. Изучение источников формирования национальной правовой терминологии на основе исторических письменных памятников позволяет выявить взаимосвязь между юридическим языком и нормами права. Особое значение в этом контексте имеет анализ правовых понятий средневекового армяно-кыпчакского памятника «*Торе битиги*», который способствует пониманию формирования правового сознания и системы мышления тюркских народов.

Цель исследования заключается в лингвистическом анализе правовых терминов и понятий текста «*Торе битиги*», выявлении эволюции правовых традиций тюркских народов и национальной законодательной мысли, а также демонстрации исторических оснований современной казахской правовой терминологии.

Актуальность исследования обусловлена возможностью определить исторические основы национальной лингвистики законодательства и внести теоретический и практический вклад в изучение современных проблем формирования правовой терминологии.

В работе использовались комплексные методы: отбор и анализ материала, формулирование теоретических выводов на основе фактов, а также историко-сравнительный, обобщающий и описательный методы.

Научная ценность исследования проявляется в следующих результатах: средневековые правовые тексты на армяно-кыпчакском языке впервые были комплексно исследованы с точки зрения лингвистики законодательства; выявлены особенности передачи правовых терминов и их устойчивых сочетаний; доказана преемственность правовых традиций тюркских народов и национальной законодательной системы; показаны исторические основания современной казахской правовой терминологии.

Результаты позволили определить структуру и содержание законодательства «*Торе битиги*», выявить семантические особенности правовых понятий, раскрыть государственно-правовое значение термина «*торе*», а также его семантическую связь с понятиями «*жаргы*» и «*бұйрық*». Исследование систематизировало данные о системе управления, правовых отношениях и политическом строе средневековых тюрков, подчеркнув актуальность общего правового наследия тюркских народов для современной национальной лингвистики законодательства.

Ключевые слова: «Төре битиги», современная лингвистика, Жеті жарғы, средневековое право, фразеологизм, армяно-кыпчакский язык, «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», кыпчакский язык, юридический дискурс, правовые понятия

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 25.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.*

Information about the authors:

Bochan Nesibeli Bekmurzakyzy – doctoral student of the two year of the Faculty of Philology, South Kazakhstan University named after M.Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: Nesibeli. boshan@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-6374-4723>

Nartay Azhar – doctoral student of the Faculty of Philology, South Kazakhstan University named after M. Auezov, e-mail: azhar.nartai@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6230-3651

Boranbayev Sandybai Rejepovich – Doctor of Philology, Professor, South Kazakhstan university named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: sandybai60@mail.ru, ORCID:0000-0002-5596-737X

Авторлар туралы мәлімет:

Бошан Несібелі Бекмұрзақұзы – филология факультетінің 2-ші курс докторанты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: Nesibeli.boshan@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-6374-4723>

Нартай Ажар – филология факультетінің докторанты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, e-mail: azhar.nartai@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6230-3651

Боранбаев Сандыбай Режепұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: sandybai60@mail.ru , ORCID:0000-0002-5596-737X

Информация об авторах:

Бошан Несибели Бекмурзакызы – докторант 2-курса филологического факультета, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан, e-mail:Nesibeli.boshan@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-6374-4723>

Нартай Ажар – докторант филологического факультета, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail:azhar.nartai@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6230-3651

Боранбаев Сандыбай Режепович – доктор филологических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail:sandybai60@mail.ru, ORCID:0000-0002-5596-737X

ӘОЖ 81'367: 81'42

ГТАХР 16.21.43

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.008>

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӘРЕКЕТТІҢ АЯҚТАЛУ АСПЕКТУАЛДІЛІГІ КАТЕГОРИЯСЫН КОГНИТИВТІ-ДИСКУРСТЫҚ ТАЛДАУ

* Ерназарова З. Ш.¹, Ерназарова Г. Ш.²

^{*1}Абылайхан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тіліндегі әрекеттің аяқталуын білдіретін -ып таста / -ып қал / -ып сал / -ып біт аналитикалық форманттарының қызметі когнитивті-дискурстық тұрғыда талданады. Әрекеттің аяқталу аспектуалділік категориясы сөйлеушінің таным әрекетімен, коммуникативтік жағдаятпен және сол жағдаяттың дискурстағы тілдік көрінісімен жүйелі байланыста жүзеге асатын күрделі концепт ретінде қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – әрекеттің аяқталу аспектуалділігі концептісін жеткізетін аналитикалық форманттардың семантикалық ерекшеліктерін айқындау.

Зерттеу міндеттеріне қазақ тіліндегі аспектуалділік категориясын сипаттайтын ғылыми теорияларды талдау; әрекеттің аяқталуы аспектуалділігін бейнелейтін аналитикалық форманттардың семантикалық айырмашылықтарын когнитивті-дискурстық талдау негізінде жіктеу енеді.

Зерттеуде фреймдік-семантикалық, дискурстық талдау, сипаттау, компонентті талдау әдістері қолданылды. Зерттеудің ғылыми-практикалық маңызы қазақ тіл білімінде когнитивті грамматиканы дамытудан, қазақ тілін оқытудың лингводидактикасын жаңа тілдік мәліметтермен толықтыруынан көрінеді. Аналитикалық форманттар қызметі синтаксистік тұтастықта алынып, әрекеттің аяқталу аспектуалділігі концептуалды құрылымы субъект, әрекет, уақыт, орын, себеп, психологиялық қалып, мақсат және оқиға динамикасы сынды фреймдерге жіктелді. Әр аналитикалық форманттың тілдік қолданысына фреймдік-семантикалық, дискурстық талдау жасалды.

Зерттеудің негізгі нәтижелері мен қорытындылары: әрекеттің аяқталу аспектуалділігінің әртүрлі сипатын анықтайтын фактор – дискурс екені нақтыланды. Зерттеу нәтижесі оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланыстар, субъектінің эмоциялық-психологиялық күйі, оның бағалауы, оқиғаның даму қарқыны формант түрін, оның мағыналық ерекшелігін сипаттайтын маңызды факторлар екенін айқындады. Әрекеттің аяқталу, үзілу, кенет жүзеге асу немесе әрекеттің толық бітпеуі тәрізді аспектуалді реңктердің семантикалық құрылымына фреймдік талдау жасалды.

Зерттеу құндылығы: когнитивті-дискурстық талдау қазақ тіліндегі

әрекеттің аяқталу аспектуалділігінің күрделі концептуалдық табиғатын, оның дискурстық және когнитивтік негіздерін тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің практикалық маңызы қазақ тіл білімінде аспектуалділік категориясы туралы қалыптасқан түсінікті функционалды-семантикалық, когнитивті-прагматикалық тұрғыдан кеңейтеді. Когнитивті-дискурстық талдау әдісін қолдану тәжірибесі қазақ тіл білімінің теориялық әдіснамасын байытады.

Тірек сөздер: әрекеттің аяқталу аспектуалділігі, когнитивті-дискурстық талдау, аналитикалық формант, фреймдік-семантикалық талдау, үдетпелік фреймі, нәтиже фреймі, себеп фреймі, мотивация фреймі

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде етістіктің семантикалық аспектілерін терең зерттеу – тілдің құрылымдық, функционалдық және когнитивтік ерекшеліктерін танудағы маңызды бағыттардың бірі. Солардың ішінде аспектуалділік категориясы ерекше орын алады. Бұл категория әрекет пен қимылдың өту сипатын, басталуын, дамуын және аяқталуын бейнелеп, сөйлеушінің уақыт пен іс-әрекетке қатысты көзқарасын айқындайды.

Аспектуалділік мәселесі түркологияда өзінің күрделі табиғатымен өткен ғасырдың 50-жылдарынан бері ғалымдардың назарында болып келеді. Л.С.Дүйсембекова аспектуалділік категориясын зерттеумен байланысты түркологияда екі түрлі бағыттың қалыптасқанын жазады: аспектуалділік «сыпат» (орыс тіл білімінде вид категориясы) категориясының баламасы деген бағыт пен түркі тілдеріне ерекше аспектуалділік категориясы тән деген көзқарас [1,15-17 бб.].

1956 жылы өткен үйлестіруші мәжілісте Б.А.Серебренников түркі тілдеріндегі аспектуалділік категориясының әрекеттің аяқталуын ғана емес, созылықты, дамушы сипатын жеткізетін күрделі семантикаға ие категория екені, оның орыс тіліндегі көрініс/сыпат категориясынан ерекшелігін ғылыми түрде дәлелдеп шығады [2, 46-48 бб.]. Орыс тілінде аспектуалділік етістіктің морфологиялық құрамының өзгеруімен жасалса, ал түркі тілдерінде аспектуалділік етістіктің аналитикалық форманттары арқылы жасалады.

Аспектуалділік категориясы қазақ тіл білімінде қимылдың өту сипаты категориясы деп аталды. Қимылдың өту сипаты Ы.Маманов, Н.Оралбаева, З.Қ.Ахметжанова, М.Жолшаева еңбектерінде терең қарастырылды. Ы.Маманов күрделі етістік құрамындағы көмекші етістіктердің қызметі әрекеттің уақытта өтуін сипаттайды деп көрсетіп, әрекетті басталуы, созылуы, аяқталуы деп үш фазаға бөледі. Ғалым аналитикалық форманттардың уақытпен қоса субъектінің көңіл-күйі, сезімін жеткізетініне назар аударып, «қимылдың өту сипаты категориясы күрделі семантикалық деңгейлерден тұрады» деген қорытынды жасайды [3, 205-228 бб.].

Н.Оралбаева аналитикалық форманттардың әрекеттің 12 түрлі өту сипатын жеткізетінін анықтады [4]. З.Қ.Ахметжанова аспектуалділік категориясын уақытпен байланысты үш кезеңге бөледі: әрекеттің басталуы, жалғасуы, аяқталуы. Ғалым аналитикалық форманттардың екі түрлі мағынаны, аспектуалділік пен модальдікті, қабаттастырып беретін көпфункционалды қызметін талдайды [5, 44 б]. Аспектуалділіктің семантикалық құрылымын үдетпелік, нәтижелік, қарқындылық компоненттеріне ажыратады. М.Жолшаева қимылдың өту сипатын жеке функционалды-семантикалық өріс ретінде қарастырып, оның шақ категориясымен, әрекет иесінің көзқарасы, эмоциясымен жеткізетін субъективті модальдікпен байланысын зерттеді [6]. Ғалым аспектуалділікті тек құрылымдық грамматика тұрғысынан емес, коммуникативтік-функционалды аспектіде қарастырып, аспектуалділік туралы теориялық ақпаратты кеңейтті [7, 44 б].

Қазақ тіл біліміндегі қимылдың өту сипатын зерттеген еңбектерге жасалған шолу зерттеушілердің аспектуалділік категориясының үдетпелік (жылдам, созылық, қарқынды, нәтижелі), уақыттық шектеулік (басталуы, дамуы, аяқталуы), субъективті модальділік компоненттерінен тұратын күрделі семантикалық құрылымға ие категория ретінде қарастырылғанын анықтады. Алайда құрылымдық грамматика аналитикалық форманттардың танымдық-функционалды тұрғыдан табиғатын толық аша алмады. Айталық, әрекеттің аяқталу аспектісін жеткізетін -ып таста/қал/ал/біт/сал аналитикалық форманттарының семантикалық айырмашылықтарын не анықтайды, мағыналық айырмашылықтарды не қалыптастырады деген сұраққа жауап беру қиындық туғызды. Аталған мәселенің айқындалуы қолданбалы лингвистикада, қазақ тілін шет тілі немесе екінші тіл ретінде оқыту үдерісінде өте маңызды.

Жалпы тіл білімінде Б.Комридің аспектуалділікке арналған еңбегі аса құнды. Б. Комри аспектуалділікті универсалды категория ретінде қарастырып, әртүрлі тілдердегі қимылдың өту сипатын салыстырмалы әдіспен талдайды. Соның нәтижесінде аспектуалділік категориясының басты белгісі ретінде «бір жағдайдың ішкі уақыттық құрылымын әртүрлі қырынан көрсету тәсілдерін», яғни уақыт бойындағы әрекеттің өту сипатын бейнелеуді атайды. Ғалым шақ категориясы нақты сөйлеу жағдаятымен не нақты бір оқиғамен байланысты әрекеттің орын алуын сыртқы уақыт тұрғысынан жеткізсе, ал аспект категориясы «ішкі уақыт» бойында әрекеттің өтуін бейнелейді деп қорытындылайды [8]. Ішкі уақыттағы әрекеттің өту сипатын анықтау, бағалау адамның таным үдерісімен, оның шындық болмысты құрылымдайтын, бағалайтын концептуализациялау және категоризациялау үдерістерімен тікелей байланысты.

Грамматикалық категория мағыналарының адам танымымен, оның болмысты қабылдау профилімен байланысын Дж. Лэнекер де

дәлелдейді. Оның ойынша, грамматика тек формалардың жүйесі ғана емес, концептуализацияның (ой-тұжырымдаудың, когнитивтік интерпретацияның) символдық көрінісі. Грамматикалық мағына адамның тәжірибені түсіну әдісіне байланысты [9, 276]. Аспектуалділік категориясын дискурстық деңгейде зерттеген К.Гризо мәтінде оқиғалар арасындағы уақыттық қатынасты тыңдаушыға ажыратуға көмектесетін аспектуалділік категориясының (грамматикалық және лексикалық бірліктер) қызметін дискурстық деңгейде талдайды [10, 1226].

Аспектуалділік категориясы тілді оқытумен байланысты үнемі зерттеу нысаны болды. Ағылшын тіліндегі аспектуалділіктің семантикасын меңгертудің лингводидактикалық негіздерін, әдістерін А.Алмакроб жән т.б. авторлар сандық негізде талдайды. Яғни аспектуалділік категориясы тілдерді оқытуда семантикалық талдауды, ұсыну әдістерін мақсатты зерттеуді керек етеді [11].

Тіл білімінің қазіргі когнитивті-коммуникативті даму бағытын зерттеушілер Е. С. Кубрякова [12], Н. Н. Болдырев [13] грамматикалық категорияларды адамның таным әрекетімен және коммуникациямен байланыстыра қарастырады. Өйткені когнитивті лингвистикада кез келген тілдік бірлік пен грамматикалық категория екі қызметті жүзеге асырады: таным әрекеті және қарым-қатынас құралы қызметі. Когнитивті лингвистика грамматикалық категорияларды адам танымының нәтижесі әрі құралы ретінде концепт деңгейінде қарастырады.

Аспектуалділіктің табиғаты күрделі: ол тек грамматикалық деңгейде емес, сонымен бірге когнитивтік-дискурстық тұрғыдан да қарастыруды қажет етеді. Себебі сөйлеуші қимылды шынайы өмірде көрінген қалпында сипаттамайды, өз тәжірибесі мен дүниетаным мәдениетіне сүйене отырып интерпретациялайды. Шынайы болмысты танитын жеке тұлға болғандықтан, аспектуалділік категориясын зерттеуді антропозектік қағидасына негізделетін когнитивтік лингвистика, коммуникативті-прагматикалық лингвистика парадигмасында фреймдік-семантикалық, дискурстық талдау әдістеріне құру маңызды. Аспектуалділікті когнитивті-концептуалды құбылыс ретінде қарастыру грамматикалық категориялардың қызметін интегративті (когнитивті-дискурстық, прагматикалық) тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді; әр тілдегі аспектуалділік категориясының функционалды-семантикалық табиғатын ұлттық-мәдени дүниетаныммен байланысты түсіндіруге жол ашады; тілді оқыту үдерісінде аспектуалді мағыналардың айырмашылығын когнитивті-дискурстық аспектіде түсіндірудің әдістерін қалыптастырады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу материалдары Алматы қазақ тілі корпусынан төмендегі критерийлер бойынша іріктелді. Атап айтқанда дискурстық әртүрлілік

критерийі, функционалды стильдерді қамту критерийі, мәнмәтінді тұтас беру критерийі, тілдік қолданыстардың әрекеттің аяқталуы аспектуалділігі семантикасына жауап беруі критерийі, тілдік бірліктердің табиғи қолданысы (аударма мәтіндер емес) критерийі басшылыққа алынды. Функционалды стиль түрлері аспектуалділіктің әртүрлі дискурстық қолданысын талдауға мүмкіндік береді. Алматы қазақ тілі корпусында тілдік қолданыстар жеке сөйлем емес, мәтін деңгейінде ұсынылады. Бұл аспектуалділік категориясының қолданысын мәнмәтіндік деңгейде талдауға көмектеседі.

Зерттеу жұмысы барысында өзара байланысты бірнеше әдістер: сипаттау әдісі, фреймдік-семантикалық талдау әдісі, дискурстық талдау әдісі қолданылды. Тілдік бірліктердің аспектуалділікті қалыптастырушы қызметтерін анықтау және жүйелеу мақсатында сипаттамалық әдіс қолданылды.

Әрекеттің аяқталуы аспектуалділігін концепт ретінде танып, білім қоры ретінде қалыптастырушы компоненттерін талдау, құрылымдау үшін фреймдік-семантикалық әдіс қолданылды. Осы әдіс негізінде аспектуалділікке қатысты фреймдер жіктелді, семантикалық құрылымы анықталды. Әрекеттің аяқталу кезеңінің ішкі семантикалық құрылымы қарқындылық, үдетпелік, қайталау, бағалау және субъектінің (бақылаушы, орындаушы) эмоциясы мен көзқарасы фреймдері тұрғысынан талданды.

Нақты коммуникация барысындағы аспектуалділіктің қызметін анықтау үшін дискурстық талдау әдісі қолданылды. Зерттеу мәнмәтін түрінде сипатталған дискурста қолданысқа түскен тілдік материалдарға негізделді. Бұл әдіс аспектуалділік категориясын қалыптасуындағы дискурстың тілдік және прагматикалық компоненттерінің қызметін анықтады.

Аспектуалділік категориясының мазмұнын когнитивті лингвистиканың концепт, фрейм, фреймдік семантика теориялары негізінде талдау оны қалыптастырушы таным әрекетінің жүзеге асу механизмін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Когнитивті лингвистиканың тірек ұғымы «концепт» туралы зерттеулер өте көп, сондай-ақ концептке берілетін анықтамалар да сан алуан.

Мақалада Е. С. Кубрякованың ««концепт — адам танымында бар идея, мағына; ол ойлау үдерісін дамытады, дербес құрылым болып табылады және өзгелерден шекарасы айқындалған мәнге ие» деген тұжырымына сүйене отырып, аспектуалділік категориясы концептуалды құрылымға ие дербес концепт ретінде қарастырылады. Ол өз ішінде әрекеттің басталуын, дамуын, аяқталуын білдіретін кіші концептілерге жіктеледі деген ұстаным басшылыққа алынады [12, 305 б].

Зерттеу жұмысында әрекеттің аяқталу фазасы аспектуалділігі концептісіне дискурстық, фреймдік-семантикалық талдау жасалады. Ч.Филлмордың фреймдік семантика теориясы тілдің семантикалық аспектісі мен таным әрекетінің үдерістері арасындағы байланысты зерттейтін әдіс

болып табылады [14]. Фреймдік-семантикалық талдау тілдік мәннің адамның таным тәжірибесіне тәуелділігін, байланысын анықтайды.

Қазақ тіліндегі етістіктің көпфункционалды грамматикалық категориялары (есімше, тұйық етістік, көсемше), өткен шақ пен етіс категорияларын, «деп» көмекші сөзді құрылымдарды когнитивті аспектіде талдауға арналған зерттеулерімізде фреймдік-семантикалық талдау әдісі қолданылды. Аталған әдіс етістіктің коммуникациядағы қолданысын құрылымдық грамматика деңгейінде қарамай, функционалды-семантикалық аспектіде таным әрекетімен байланыстырып талдауға көмектесті. Зерттеу етістік категориялары семантикасының таным модельдерін, концептуалдық құрылымдарды және сөйлеушінің шынайы болмысты қабылдау ерекшеліктерін жинақтайтын күрделі мазмұнға ие екені анықтады [15].

Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында дискурс деп объективті сыртқы факторлардың ықпалымен тілдік бірліктердің белгілі бір формалды-мағыналық құрылымға ұйымдасып, таным құралы қызметін жүзеге асыратын шынайы өмір кесіндісі алынды. Дискурс құраушы компоненттерге субъект, оның әрекетпен байланысы (орындаушы, қатысушы, бақылаушы), процесс, оның сипаты (қалып, процесс, әрекет, нәтиже, үдетпелік), әрекетті тудырған себептер, қозғаушы мотивациялар, әрекеттің мақсатқа бағытталуы, әрекет нысаны, құралы және т.б. шарттар жатады.

Аспектуалділік категориясын когнитивті-дискурстық бағытта зерттеу адамның таным әрекеті мен тілдік бірліктердің қолданысы арасындағы байланысты анықтауға, аналитикалық форманттардың шындық болмысты бейнелеуші қызметін семантикалық аспектіде талдауға көмектеседі.

Нәтижелер мен талқылау

Әрекеттің аяқталуы аспектуалділігі концептісі адам танымында төмендегі аналитикалық форманттар арқылы берілетін концептуалды құрылымға ие. Олар: 1) -ып тастау форманты: қимылдың толық аяқталғанын, нәтижелігін білдіреді (жазып тастады, сындырып тастады); 2) -ып қою: әрекеттің аяқталуына сөйлеуші-субъектінің берген бағасын жеткізеді. Әрекет сөйлеуші күтпеген бағытта дамиды (айтып қойды, жазып қойды); 3) -ып алу: әрекеттің шектеулі уақыт ішінде тез орындалғанын білдіреді (оқып алды, біліп алды); 4) -ып қалу: әрекеттің аяқталуы бақылаушы-субъектінің берген бағасымен күрделенеді (құлап қалды, байқамай айтып қалды); 5) -ып біту: әрекеттің нәтижемен аяқталғанын; 6) -ып сал әрекеттің тосыннан аяқталғанын білдіреді. Әрекеттің аяқталуы аспектісінің бірін-бірі қайталамайтын 6 түрлі аналитикалық формантпен берілуі адамның таным әрекетінің шындық болмысты жеке категорияларға құрылымдап тануымен, қабылдауымен байланысты болуы мүмкін деген болжамды дәлелдеуге көшейік.

Жоғарыда көрсетілген әрекеттің аяқталуы аспектуалділігін жеткізетін

етістіктің аналитикалық форманттарының қызметін когнитивті-дискурстық талдауға көшеміз.

-ып қал аналитикалық форманты

З.Қ.Ахметжанова -ып қал формантына қатысты «әрекеттің аяқталғанын, нәтижесін білдіреді. Алайда шекті нәтижесін емес» деген қорытынды жасайды да, қал етістігінің шақтық сипатына қарай (-п қалады) оның қайталамалы әрекетті білдіретінін айтады [5; 66-6]. Ғалым пікіріндегі «шекте нәтиже емес» деген тұжырымға назар аударайық. Яғни әрекет өзінің табиғи дамуымен емес, сыртқы факторлардың ықпалымен аяқталуы мүмкін. Алматы қазақ тілі корпусында *-ып қал* аналитикалық форманты 2090 тілдік материал кездесті. Тілдік бірліктер контексте алынды. Бұл дискурс компоненттерін талдауға көмектеседі.

1) *Жұрт тегіс тым-тырыс боп, тыныштала қалды.*

- Иә, онда былай болсын, қыздар, - деді Майра. - Ербол ағайдың Абай өлеңдеріне түсінік жасауы біздің ешқайсысымыздың ойымызға келмеген үлкен жұмыс. (Ә.Нұршайықов)

Сөйлем мазмұнын фреймдік-семантикалық талдау: 1) субъект фреймі: жұрт; 2) әрекет фреймі: аяқталуға (тоқтауға) ауысатын, үдетпелі дамитын процесс; 3) себеп фреймі: ойымызға келмеген жұмыс; 4) орын фреймі: тегіс, тым-тырыс; 5) уақыт фреймі: шектеулі.

Етістік+ып қал аналитикалық форманты сөйлеу жағдаятында әрекеттің кенеттен шектеулі уақытта аяқталуын сипаттайды. Сөйлеу жағдаятында субъектінің әрекетін аяқтауға итерген фактор бар. Бақылаушы үшін тың, жаңа ақпарат берілді. Әрекет иесінің эмоционалды қалпы өзгерді. Ол таңданысын жасыра алмады. Сондықтан әрекет еріксіз тоқтады. Сөйлем мазмұнында әрекетті тудырған себеп қамтылған.

2) *Бұрындықтың бұнысы Әбілқайырқызы Гүлбаһрам-патшайымның інілері Мұхамед-Шайбани мен Махмуд-Сұлтан үшін кек қайтарған болмысы.*

Қасым енді көзін оңға қарай бұрып еді, жүз мың сандық ауынан қорқып

көрмеген жүрегі дір ете қалды. Хан сарайының дәл алдына әкеп орнатылған

дарының астында мойынына қыл арқанның ілмешек ұшы салынған, батыр

Саянның аузынан түскендей айнымаған, ер жетіп қалған баласы Аян тұр (І.Есенберлин).

Фреймдік-семантикалық талдау: 1) орын фреймі: хан сарайы, дар асты; 2) әрекет фреймі: дір ет; 3) себеп фреймі: дар астында ер жетіп қалған баласы тұр; 4) субъект фреймі: Қасым, хан; 6) уақыт фреймі: жылдам аяқталу- дір ете қалды

-ып қал аналитикалық форманты субъектінің ішкі көңіл-күйімен

байланысты әрекеттің аяқталуын жеткізеді. Оған сыртқы факторлар себеп болады. Субъект шарасыз, сыртқы күштің ықпалымен әрекетін тоқтатады. Бұл аталған аналитикалық форманттың негізгі компонентін құрайтын етістіктердің лексика-семантикалық топтарынан да көрінеді. Олар көңіл-күй, қалып, қозғалыс етістіктері. Кенеттік, уақыттың шектеулілігі концептісінің когнитивті құрылымы сөйлеу жағдаяты (орын, қатысушылар, мақсат, әрекет), оны қалыптастырған сыртқы факторлар, олардың қалпы мен реакциясы семантикалық фреймдерінен құралады. -ып қал аналитикалық форманты қызметін лексикалық көмекші құралдар толықтырып, әрекеттің өту сипатына үдетпелі реңк береді. Сөйлем семантикасында әрекеттің өту уақытын шектейтін тілдік бірліктер қамтылады. Сөйлем құрылымында жылдам семантикасына ие *қалт, дереу, қапелімде, бір мезет* қимылдың өту сипаты үстеулерінің қолданылуы, әрекеттің жылдам өтуі қозғалысты, жылдамдықты білдіретін жеке лексемалар арқылы бейнеленеді.

-ып қал аналитикалық форманты сөйлеу жағдаятында қалыптасқан бір-біріне қарама-қарсы процестер арасындағы қарама-қайшылықты, субъектінің ішкі дүниесіндегі қарсылықты бейнелейді.

3) *Үш сағат өтті – әлі жоқ. Зал босап қалды, Исабеков әлі күтіп отыр,*

қыз әлі жоқ. Ақыры келмеді (Ш.Айтматов).

Контекстуалды қарама-қарсы мағынаны *босап қалды* аналитикалық форманты үдетпелі түрде күшейтіп тұр. Процестің аяқталуы сыртқы әртүрлі факторларға тәуелді.

-ып қал аналитикалық форманты әрекеттің аяқталуын 1) белгілі бір шектеулі уақытпен; 2) әрекетті аяқтаушы себептермен; 3) сөйлеу жағдаятында орын алған құбылыстар арасындағы қарама-қарсылықпен; 4) әрекет иесі субъектінің психологиялық қалпымен; 5) ақпаратты жеткізуші субъектінің жеке бағасын берумен байланысты сипаттауы мүмкін. Аналитикалық формант құраушы қал көмекші етістігі негізгі етістікке шапшаңдық, шалт қозғалу мағынасын үстейді.

М.Жолшаеваның пікірінше, аспектуалділіктің мағына реңктері сөйлеу мақсатына және негізгі етістік пен көмекші етістіктің тіркесіміне қарай қалыптасады. Көмекші етістіктер өз лексикалық мағынасынан толық айырылмайды. Ол негізгі етістіктің лексикалық мағынасына қосымша реңк үстеуінен көрінеді [7, 33 б]. Тілдік материалдарға жасалған талдау негізгі етістік қызметінде сөйлеу, сезім, ойлау, қозғалыс етістіктерінің қолданылатынын, әрекеттің өтуіне үдетпелі мәнді *де* шылауы, *қалт, дереу, қапелімде, бір мезет, кенет* тілдік бірліктері үстейтінін байқатты.

-ып таста аналитикалық форманты

Алматы қазақ тілдің корпусынан -ып таста аналитикалық формантының 240 тілдік қолданысы теріліп, сөйлем құрылымына фреймдік-семантикалық талдау жасалды. Талдау нәтижесі негізгі етістік қызметінде әрекет етістіктері

қолданылатынын анықтады. Негізгі етістіктерге жылдам нәтижеге жету, аяқталу мағынасы тән.

«Таста» етістігінің мағыналық құрылымында жылдамдық, шалт қозғалу және қарсылық білдіру семаларын ажыратуға болады. Әрекет жылдам орындалады. Жылдамдық әрекет иесінің ішкі қарсылығымен күрделенеді. Когнитивті-дискурстық талдауда әрекеттің жылдам және күшпен өтуін жеткізетін лексикалық және грамматикалық бірліктер анықталды.

4) *Мұсылманның баласын кәпірдің нетуіне қиып, Құрбан қажы да оңбас. Өзі де бала ұстап отырған адам, құдай жүзін көре ме? — деп, ақ сақалды, қасқыр көзді кісі оны тежеп тастады (Ж.Аймауытов).*

Фреймдік-семантикалық талдау: 1) субъект фреймі: бақылаушы, әрекет иесі – кісі; 2) әрекет фреймі: тежеп тастады; 3) уақыт фреймі: жылдам (нәтижелі); 4) себеп фреймі: өзі де бала ұстап отырған адам (аргумент ұлттық таным түсінікке құрылды).

5) *Шешініп қараса, оқ жылжып жара тыртығының аузына келінті. Жолдасына пышақпен тілдіріп отырып, жау белгісін алдырып тастады Артынан жарасы көпке дейін бір ашылып, бір бітіп, көп әуреледі (М.Әуезов).*

Фреймдік-семантикалық талдау: 1) субъект: бақылаушы, әрекет иесі – ол (3-жақта); 2) әрекет-алдыру; 3) өту сипаты: тілдіріп отырып (алдырып тастады); 4) себеп: оқ, жау белгісі; 5) уақыт: жылдам (нәтижелі).

-ып таста аналитикалық формантының қызметін талдау төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

1) -ып таста аналитикалық форманты сабақты етістіктерге тіркеседі. Зерттеудің тілдік материалдарында төмендегі етістіктер кездесті: *түкір, апар, жина, жүл, жылжыт, ал, лақтыр, кер, сыз, қайтар, қама, сілкі, бас, аудар, жой, құр, ұйықтат, шығар, теже, тый, тұншықтыр, шекте, көтер, байла, сұрт, шұлғы, жеңілдет, итер, көз таста, жай, тартып, зекір, жайландыр*. Ал қозғалыс етістіктерімен тіркеспейді (*бар, жүгір, кел, кет, шап* т.б.). Өйткені таста етістігінің семантикалық құрылымында объект семасы, шектеу, аяқтау семасы бар;

2) -ып таста аналитикалық форманты шынайы өмірдегі оқиғаның дамуын жеткізеді. Оқиғаның өту сипатын, уақыт шегінде аяқталу сипатын анықтайтын — көмекші тілдік бірліктер бар. Олар: қайта-қайта, қатты, тез, қиын-қыстау кезеңде.

-ып/а сал аналитикалық форманты

-ып/а сал аналитикалық форманты әрекеттің, қимылдың жылдам, күтпеген жерден жүзеге асуын, субъектінің әрекетке көзқарасын анық бейнелейді

6) *Жадында көп нәрселерді жатқа ұстап қалған адам реті келіп қалған соң, Есенейге сол жаттамаларының бірін айта салды. – Уа, екеуіңнің басыңа да алтын нөқталарың жарасып тұр. Біреуің*

Артықбай батырдың қызы, біреуің Шақшақ бидің қызы болсаң, Сибанның маңдайына

құдайдың өзі бере салғаны да, қолдарыңды қақпасыз. Тізгінін тастай салды да, Хақназарға қарсы жүрді. (І.Есенберлин)

Фреймдік -семантикалық талдау: 1) орын фреймі: кездесу ;2) әрекет фреймі: (күтпеген әрекет фреймі): айта салды; 3) себеп фреймі: жатқа ұстап қалған адам, реті келген соң 4) субъект фреймі:адам; 6) уақыт фреймі:шапшаң өту (айта салды).

7) Ағымнан жарылсам, осы «суық хабарды » естіген соң көңілім жүдеп,

жұмысқа бармай қалдым. Екі құлағым шыңылдап, басым айналып, көзім қарауытқандай болған соң, дәрігерге бардым: «Жүйкең жұқарған, бір нәрсені

қатты уайымдағансыз, дем алу керек» деп шығарып салды (Ә.Нұршайықов)

Фреймдік -семантикалық талдау: 1) орын фреймі:нақты берілмейді, бірақ дәрігерге бару әрекеттің қайда орын алғанынан хабар береді; 2) әрекет фреймі: дәрігерге бару; 3) себеп фреймі: суық хабарды естіген соң, көңілі жүдеп;екі құлағы шыңылдап, көзім қарауытқандай; 4) субъект фреймі: мен/дәрігер; 6) уақыт фреймі: үдетпелі

-ып сал аналитикалық форманты сөйлеу жағдаятындағы коммуниканттар арасындағы қарым-қатынасты, адресат пен адресанттың арасында толық түсіністік болмаған жағдайды, бірінің екіншісіне немқұрайлы көзқарасын жеткізіп тұр. Тілдік материалдар -ып сал аналитикалық формантының әрекеттің үдетпелі өту сипатын, әрекет иесінің немқұрайлы көзқарасын жеткізуі мүмкін. Оны анықтайтын – дискурстағы коммуниканттар арасындағы қарым –қатынас сипаты: әрекеттің адресат күткендей дамымауы, оның қарсы тараптан қолдау таппауы.

8) Әбден ызаланған Есім Жолымбетті ұстауға бұйырды. Жендеттер

Тұяқтың орнына енді Жолымбеттің өзін зынданға апарып салды. Сол күні

түнде «Жолымбет дарға асылсын » деген хан үкімі жарияланған-ды. (І.Есенберлин).

Фреймдік-семантикалық талдау: 1) орын фреймі: зындан;2) әрекет фреймі – апару; 3) себеп фреймі: ызалану; 4) субъект фреймі: жендеттер ; 6) уақыт фреймі: жылдам аяқталу.

Бұйрық берушінің ызалануы (қалыптасқан жағдаймен келіспеуі) қарсы әрекетін тудырды. Адресаттың қарсылық сезімі әрекетті жылдам орындауды керек етті. Сол арқылы өз ұстанымын нығайтқысы келді. -ып/ а сал аналитикалық форманты дискурста коммуниканттар арасындағы қайшылықтан, түсінбестіктен туған ішкі сезімдерін жеткізу үшін жиі

қолданылады. Әрекеттің жылдам күтпеген жағдайда жүзеге асуын *кенет, бірден, дереу, сол сәтте, қатты, шұғыл, шалт, тез, амалсыздан, еркісіз, әдейі* лексикалық бірліктері нақтылайды.

-ып біт аналитикалық форманты

-ып біт аналитикалық форманты әрекеттің нәтижесін, аяқталғанын жеткізеді. Алматы тіл корпусында 400-ге жуық тілдік қолданыстарда кездесті. Етістіктің барлық лексика-семантикалық топтарымен тіркеседі.

9) *Оларға ұлт емес, ұлағат емес, ордалы тұғыр, қордалы байлық қана керек еді. Бар мақсаты оңынан түсті, ойына келгенін жасады, ойрандап бітті. Дәл сондай таным, сондай пизғылдағы, бірақ билікке иектемей, байлыққа ілінбей қалған пақырлар не істеуі керек (І.Есенберлин).*

Фреймдік-семантикалық талдау: 1) орын фреймі нақты берілмейді;

2) әрекет фреймі: ойына келгенін жасады, ойрандап бітті; әрекет қарқынды түрде орындалған - ойрандап етістігінің лексикалық мағынасындағы үдетпелік семасы нақтылайды, әрекет бір рет орын алып, аяқталған 3) себеп фреймі: қордалы байлық қана керек; 4) субъект фреймі: олар, ұлт, пақыр;

6) уақыт фреймі: нәтижелі, аяқталған.

10) *Әншейінде жер жылыса жылымайтын маңғаз адам, маң төбеттей маңқылдап, өз үйішінің де, осы есіктен әлі де тізгін үзді кете алмай шырғалап жүрген малышы- малышыларының да жарғақ құлағын жастыққа тигізбей есін шығарып бітті (О. Бөкей).*

Фреймдік -семантикалық талдау: 1) орын фреймі: үй іші; 2) әрекет фреймі: есін шығарып бітті; қимыл қарқынды, шектен тыс әсерлі орындалған –маң төбеттей маңқылдап; 3) себеп фреймі: қорқыту; 4) субъект фреймі: маңғаз адам; 6) уақыт фреймі: құлағын жастыққа тигізбей (қайталанатын әрекет).

-ып біт аналитикалық форманты қимылдың шегіне жеткенін, аяқталғанын білдіреді. Әрекет иесінің эмоционалды қалпы, сезімі қабаттасып беріледі. Аспектуалділік мағынасын нақтылайтын көмекші сөздер: *түпкілікті, ақыры, мүлдем.*

Әрекеттің аяқталуы аспектуалділігі концептісін когнитивті-дискурстық талдау аналитикалық форманттардың қолданысы адамның шынайы болмысты қабылдаушы таным үдерісінің концептуалды құрылымына, бағалаушы дүниетаным құндылықтарына тәуелді екенін анықтады. Соған қарай аналитикалық форманттар бір-бірін қайталамайды, семантикалық жағынан бір-бірінен ерекшеленеді. Фрейм түрлеріне қарай аналитикалық форманттардың қызметі өзгеріп отырады. Бір формант түрлері әрекеттің өту ренктерін бейнелі жеткізеді.

Кесте 1. Әрекеттің аяқталуы аспектуалділігінің фреймдік–семантикалық, дискурстық сипаты

формант	негізгі мағынасы	қосымша реңктері	дискурстық қызметі	жетекші когнитивті фрейм
-ып таста	әрекеттің толық аяқталғанын білдіреді	сөйлеушінің әреетті бағалауы, эмоциясы	экспрессивтілікті күйшетеді сөйлеушінің әрекетке қатынасын жеткізеді	әрекеттің жылдам аяқталуы (үдетпелік фреймі)
-ып сал	әрекеттің орындалғанын білдіреді	әрекеттің кездейсоқ жасалуы	субъектінің бейқамдық, абайсыздық сезімін жеткізеді	күтпеген әрекет фреймі (себеп фреймі)
-ып біт	әрекеттің тез, қысқа уақытта жүзеге асуы	белсенділік, дер кезінде орындау	қимылдың нәтижелілігі	нәтижелі әрекет (нәтиже фреймі)
-ып қал	күтілмеген әрекеттің кенеттен орындалуы	жағымсыз, тосын әсер	тосын қабылдау	кенеттен орын алған әрекет (қарқындылық фреймі)

-ып таста, -ып сал аналитикалық форманттары әрекет иесі-субъектінің белсенді, импульсивті, жылдам өткен әрекетін жеткізеді. Субъект — эмоциясы күшті, ниеті айқын әрекет иесі. Сонымен байланысты аяқталу аспектуалділігі семантикасы үдетпелік, қарқындылық реңкпен күрделенеді.

Ал -ып қал, -ып сал аналитикалық форманттары еріктен тыс, сыртқы күштердің ықпалымен орын алған әрекеттерді жеткізеді. Аяқталу аспектуалділігіне кенеттік реңк тән. Әрекет кеңістікте орын алған сөйлеу жағдаятын дамытатын шарттарға тәуелді болғандықтан, орын фреймі қосымша қызмет атқарады.

Әрекетті орындауда адамның эмоционалды қалпы өзгеріп отырады. Эмоционалды қалып әрекеттің өту сипатына, жылдамдығына, күшіне әсер етеді. Аналитикалық форманттар сөйлеу жағдаятында орын алған осындай өзгерістерді дәл бейнелейді. Аяқталу аспектуалділігі дискурсында ақпаратты жеткізуші субъект әрекет иесі, орындаушы, бақылаушы рөлінде болуы мүмкін. Соған қарай аяқталу аспектуалділігі субъектінің әрекетті бағалау, интерпретациялауына байланысты әртүрлі семантикалық реңктермен күрделенеді.

Кесте 2. Дискурс компоненттері мен аяқталу аспектуалділігі семантикасының байланысы

Дискурс компоненттері	сипаты	Қысқаша сипаттама
Әрекет	Қалып, қозғалыс, әрекет	аналитикалық форманттар созылмалы, үдетпелі, қайталамалы, дүркіндік, күтілмеген әрекет сипатын береді. Қимылдың қарқынының қалпының танымдағы нормадан төмендеу, нормадан ауытқуы сөйлеу жағдаятымен .онда орын алған уәждемелермен байланысты
Субъект	Қатысушы, орындаушы, бақылаушы	Аспектуальділік реңкі субъектінің әрекетті орындаушы,сырттан бақылаушы, әрекетке басқалармен бірге қатысушы қызметіне қарай өзгереді.
Уақыт	дамуы, аяқталуы	Аяқталу аспектуалділігі шектеулі уақытты қамтиды.
Субъектінің бағасы	Жағымды, жағымсыз, бейтарап	Аспектуалділік субъектінің негізгі әрекетке беретін бағасын, ниетін,көзқарасын анықтайды.
Сөйлеу мақсаты	қарсылық, нақтылау, түсіндіру	Сөйлеу мақсатына /ниетке байланысты аспектуалдық реңк өзгереді.
орын	орын қатысы әлсіз, маңызды,	Орын фреймі сөйлем мазмұнында маңызды емес не әлсіз көрсеткіш ретінде көрінеді.Аспектуалділікте процестің динамикасы маңызды..
себеп	қозғаушы күш, қарсылық	әрекеттің өту сипатын өзгертеді: күшейтеді, әлсіретеді, бағытын өзгерттеді, жаңа реңкпен күрделендіреді

Аспектуалділік — сөйлеушінің қимылды дискурста уақыт, субъект, процесс, бағалау және коммуникативтік мақсат тұрғысынан құрылымдауының нәтижесі. Ол дискурс компоненттерімен тығыз байланыста қалыптасып, сөйлеушінің әрекетке беретін бағасы, эмоциясы мен ниетіне тәуелді прагматикалық реңктерді тудырады. Аспектуалділік етістіктің лексика-семантикалық мағынасына тікелей байланысты емес; ол сөйлеу жағдаяты, субъектінің қатысуы, уақыт шектеуі, күтпегендік немесе үдетпелік сияқты дискурстық шарттар негізінде айқындалады.

Қорытынды

Әрекеттің аяқталуы аспектуалділігі — кеңістік пен уақытта орын алатын әрекеттің өту сипаты мен әрекет иесі-орындаушының процеске қатынасын танымда концептуализациялаудың тілдік бейнесі. Зерттеу нәтижесінде төмендегідей қорытындылар жасалды:

1.Әрекеттің өту сипаты аспектуалділікті жеткізетін етістіктің аналитикалық форманттары— процесті, оның өтуіндегі ұсақ қозғалыстарды, динамикадағы өзгерістерді, кезең-кезеңдік дамуын сипаттауға арналған тілдік бірліктер.

2. -ып таста, -ып сал, -ып қал,-ып біт аналитикалық форманттары әрекеттің аяқталу кезеңіндегі қарқыны, үдетпелігі, нәтижелілігі, күшеюі сияқты реңктерді жеткізеді.

3.Аспектуалділіктің мағыналық реңктерін анықтайтын — дискурс, оны құраушы компоненттер: субъектінің шынайы болмысты қабылдауы мен таным әрекеттері, тыңдаушы мен сөйлеуші арасындағы қарым-қатынас сипаты, сөйлеу мақсаты, сөйлеу жағдаятын қалыптастырған пресуппозициялар.

4.Тілдік материалдарға жасалған талдау әрекеттің аяқталуы аспектуалділігі уақыттың шектеулілігін ғана емес, әрекет иесі субъектінің ішкі эмоциялық қалпына, атап айтқанда, әрекеттің аяқталуымен байланысты тууы мүмкін өкініш, қуаныш, немқұрайлылық сезімдерінің реңктерімен күрделенетінін анықтады.

5. Субъектінің шынайы өмірді қабылдауы мен бағалауы ұлттық дүниетаным қалыптастырған құндылықтар жүйесімен тығыз байланысты. Қазақ халқының көшпелі өмір салты қоршаған әлемді үнемі қозғалыс пен үздіксіз өзгеріс кеңістігі ретінде тануға негіз болды. Біз бұл дүниетаным әрекет пен процестің динамикасын, сондай-ақ өзгеріс сипатын дәл жеткізетін тілдік бірліктердің қалыптасуына ықпал етті деп санаймыз.

6. Қозғалыстың өзін жеке атамай, оның өту сипатын жеткізу көшпенді халықтың бейнелі ойлау моделімен де байланысты қалыптасуы мүмкін. Әрекеттің аяқталуы аспектуалділігі қазақ тілінде процесті, құбылысты қозғалыста, динамикада бейнелі жеткізеді.

7.Әрекеттің нәтижелі немесе нәтижесіздігі әрекеттің аяқталуын бағалайтын өлшем болып табылады. Нәтижеге жету әрекеттің аяқталғанын білдіреді. Сөйлеуші-субъект нәтижені танымда қалыптасқан концептілермен салыстырып, нормаға сай, нормадан төмен немесе нормадан жоғары екенін бағалайды. Осыған байланысты аспектуалділік семантикасы субъект санасындағы танымдық және эмоциялық үдерістермен тығыз тәуелділікте қалыптасады.

8.Әрекеттің аяқталуы аспектуалділігі — тілдің әмбебап категориясы. Ол барлық стильге тән. Дегенмен, тілдік материалдар әрекеттің аяқталу аспектуалділігінің көркем әдебиет стилінде жиі қолданылатынын байқатты. Себебі көркем шығармада оқиғаның дамуын, кейіпкердің эмоциясының өзгерісін дәл беру үшін жиі қолданылады.

Қорыта айтқанда қазақ тіліне тән әрекеттің аяқталуы аспектуалділігі — когнитивті негізде қалыптасатын, субъектінің эмоционалды қалпын, әрекеттің уақыт бойындағы өту жылдамдығын, үдетпелігін, қарқынын, уақыт шегіндегі өту сипатын, нәтижелілігін және қайталануын жеткізетін коммуникативті-функционалды, прагматикалық реңкі айқын категория.

Аспектуалділік категориясын болашақта салыстырмалы-салғастырмалы тіл білімі, қазақ тілін оқыту әдістемесі, түркі тілдерінің салыстырмалы аспектологиясы, цифрлық лингвистика бағытында зерттеп дамыту керек.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Дүйсембекова Л.К. Аспектталдылықтың түркі тілдерінде зерттелуі // Қаз ҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2013. – №4. – Б. 15-17. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/302>
- [2] Бибекөв Қ. Т. Қимылдың өту сипаты категориясының түркітануда зерттелуі/ҰҒА хабаршысы, Филология сериясы. – 2006. – №1. – Б. 46-51. http://nblib.library.kz/elib/library.kz/Jurnal/f_2006_1/K.T.Bibekov..._F_2006_1.pdf
- [3] Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2007. – 488 б.
- [4] Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 388 б.
- [5] Ахметжанова З.К. Функционально-семантические поля русского и казахского языков: Опыт сопоставит.исслед.. – Алма-Ата, 1989.– 106 с.
- [6] Жолшаева М. Қазақ тілі:функционалды грамматика. – Алматы, 2016. – 137 б.
- [7] Жолшаева М.Түркітанымдағы етістіктің аналитикалық формаларының аспектталды семантик жасаудағы рөлі //Абай атындағы ҚазҰПУ, Хабаршысы, Педагогика ғылымдары сериясы. – 2013. – №1(37). – Б.33-39.
- [8] Comrie B. Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems / B. Comrie. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 142 p. https://www.academia.edu/31615613/Comrie_Aspect_pdf
- [9] Grisot C. Grammatical aspect, lexical aspect and coreference patterns in the inference of temporal relations // Journal of Pragmatics. – 2021. – Vol. 184.– Pp. 122-139. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2021.08.007>
- [10] Almakrob A. Y.L2 acquisition of tense-aspect morphology: a scientometric study // Cogent arts& amp; Humanies. – 12 (1.) DOI: <https://doi.org/10.1080/23311983.2025.2567506>
- [11] Лэнекер Р. Концептуальная семантика и символическая грамматика // Вопросы когнитивной лингвистики. – Тамбов, 2006. – № 3. – С. 15-27. DOI: 10.25264/2519-2558-2019-5(73)-165-169.
- [12] Кубрякова Е. С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – Москва: Институт языкознания РАН, 2004. – С. 232–252.
- [13] Болдырев Н. Н. Фреймовая семантика как метод когнитивного анализа языковых единиц // Моделирование процессов функциональной категоризации глагола. – Тамбов, 2000. – С. 163-171.
- [14] Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23. – Москва, 1988. – 320 с.
- [15] Ерназарова З. Ш., Ерназарова Г.Ш. «Деп» көмекші етістікті синтаксистік құрылымдарды когнитивті-семантикалық талдау // Абылай хан ат. ҚазХҚжӨТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2025. – № 1 (76). – Б. 94-109. – DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.007>

REFERENCES

- [1] Dūisembekova L.K. Aspektualdylyqtyñ türkı tilderinde zerttelu [Research on Aspectuality in Turkic Languages] // Qaz ŪU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2013. – №4. – B. 15-17. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/302> [in Kaz.]
- [2] Bibekov Q. T. Qimyldyñ ötu sipaty kategoriasynyñ türkitanuda zerttelu [The Study of the Category of Actonal Aspect in Turkic Studies] // ŪĖA habarşysy, Filologia seriasy. – 2006. – №1. – B. 46-51. http://nblib.library.kz/elib/library.kz/Jurnal/f_2006_1/K.T.Bibekov..._F_2006_1. [in Kaz.]
- [3] Mamanov Y. Qazaq tıl bılıminiñ мәseleleri [Issues of Kazakh Linguistics]. – Almaty, 2007. – 488 b. [in Kaz.]
- [4] Oralbaeva N. Qazırgı qazaq tılıniñ morfologiasy [Morphology of the Modern Kazakh Language]. – Almaty, 2007. – 388 b. [in Kaz.]
- [5] Ahmetjanova Z.K. Funkcionälno-semanticheskie polä ruskogo i kazahskogo iazykov : (Opyt sopostavit.issled.). [Functional-Semantic Fields of the Russian and Kazakh Languages: A Comparative Study]. – Alma-Ata, 1989. – 106 s. [in Rus.]
- [6] Jolşaeva M. Qazaq tılı:funkcionaldy gramatika [Kazakh Language: Functional Grammar]. – Almaty, 2016. – 137 b. [in Kaz.]
- [7] Jolşaeva M. Türkıtanymdağy etistiktiñ analitikalyq formalarynyñ aspektualdı semantik jasaudağy röli [The Role of Analytical Verb Forms in the Formation of Aspectual Semantics in Turkic Studies] // Abai atyndağy QazŪPU Habarşysy, Pedagogika ğylymdary seriasy. – 2013. – №1(37). – B.33-39. [in Kaz.]
- [8] Comrie B. Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems / B. Comrie. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 142 p. https://www.academia.edu/31615613/Comrie_Aspect_pdf_b.
- [9] Grisot C. Grammatical aspect, lexical aspect and coreference patterns in the inference of temporal relations // Journal of Pragmatics. – 2021. – Vol. 184. – Pp. 122-139. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2021.08.007>
- [10] Almakrob A. Y. L2 acquisition of tense-aspect morphology: a scientometric study // Cogent arts & Humanities. – 12 (1.) DOI: <https://doi.org/10.1080/23311983.2025.2567506>
- [11] Leneker R. Konseptuälnaia semantika i simvolicheskaia gramatika [Conceptual Semantics and Symbolic Grammar] // Voprosy kognitivnoi lingvistiki. – 2006. – №3. – S. 15-27. DOI: 10.25264/2519-2558-2019-5(73)-165-169. [in Rus.]
- [12] Kubräkova E. S. İazyk i znanie: Na puti poluchenia znani o iazyke: Chasti rechi s kognitivnoi tochki zrenia. Röl iazyka v poznanii mira [Language and Knowledge: On the Path to Acquiring Knowledge about Language. Parts of Speech from a Cognitive Perspective. The Role of Language in Understanding the World]. – Moskva, 2004. – S. 232-252. [in Rus.]
- [13] Boldyrev N.N. Freimovaia semantika kak metod kognitivnogo analiza iazykovyh edinis [Frame Semantics as a Method of Cognitive Analysis of Linguistic

Units] // Modelirovanie prosesov funkcionälnoi kategorizatsii glagola. – Tambov, 2000. – S. 163-171. [in Rus.]

[14] Fillmor Ch. Freimiy i semantika ponimania [Frames and the Semantics of Understanding] // Novoe v zarubejnoi lingvistike. Vyp. 23. – Moskva, 1988. – 320 s. [in Rus.]

[15] Ernazarova Z. Ş., Ernazarova G.Ş. «Dep» kömekşi etistikti sintaksistik qūrylymdardy kognitivti–semantikalyq taldau [A Cognitive-Semantic Analysis of Syntactic Constructions with the Auxiliary Verb “Dep”] // Abylai han at. QazHqjÄTU Habarşysy. Filologia ğylymdary seriasy. – 2025. – № 1 (76). – B. 94-109. – DOI: 0.48371/PHILS.2025.1.76.007 [in Kaz.]

КОГНИТИВНО-ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ АСПЕКТУАЛЬНОСТИ ЗАВЕРШЕННОСТИ ДЕЙСТВИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

* Ерназарова З. Ш.¹, Ерназарова Г. Ш.²

*¹Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

²Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата
Кызылорда, Казахстан

Аннотация. В статье проводится когнитивно-дискурсивный анализ функций аналитических формантов **-ып таста, -ып қал, -ып сал, -ып біт**, выражающих завершённость действия в казахском языке. Категория аспектуальности завершённости рассматривается как сложный концепт, который системно реализуется во взаимосвязи с познавательной деятельностью говорящего, коммуникативной ситуацией и её языковой репрезентацией в дискурсе.

Цель исследования — выявить семантические особенности аналитических формантов, репрезентирующих концепт аспектуальности завершённости действия. В задачи исследования входит анализ научных теорий, описывающих категорию аспектуальности в казахском языке, а также классификация семантических различий аналитических формантов, отражающих завершённость действия, на основе когнитивно-дискурсивного анализа. В исследовании применены фреймно-семантический и дискурсивный анализ, описательный метод и компонентный анализ.

Научно-практическая значимость исследования заключается в развитии когнитивной грамматики в казахском языкознании и в обогащении лингводидактики преподавания казахского языка новыми языковыми данными. Функционирование аналитических формантов рассматривается в рамках синтаксической целостности, а концептуальная структура аспектуальности завершённости классифицируется по таким фреймам, как субъект, действие, время, место, причина, психологическое состояние,

цель и динамика события. Для каждого аналитического форманта проведён фреймно-семантический и дискурсивный анализ языкового употребления.

Основные результаты и выводы исследования заключаются в том, что дискурс является определяющим фактором, обуславливающим различные проявления аспектуальности завершённости. Результаты исследования показывают, что причинно-следственные связи между событиями, эмоционально-психологическое состояние субъекта, его оценка, а также темп развития события являются значимыми факторами, определяющими выбор форманта и его семантические характеристики. Фреймному анализу подвергнута семантическая структура таких аспектуальных оттенков, как завершённость, прерывание, внезапная реализация и незавершённость действия.

Ценность исследования состоит в том, что когнитивно-дискурсивный анализ позволяет глубже раскрыть сложную концептуальную природу аспектуальности завершённости в казахском языке, а также её дискурсивные и когнитивные основания. Практическая значимость исследования заключается в расширении сложившихся представлений о категории аспектуальности в казахском языкознании с функционально-семантической и когнитивно-прагматической точек зрения. Применение метода когнитивно-дискурсивного анализа способствует обогащению теоретической методологии казахского языкознания.

Ключевые слова: аспектуальность завершённости действия, когнитивно-дискурсивный анализ, аналитический формант, фреймово-семантический анализ, фрейм интенсификации, фрейм результата, фрейм причины, фрейм мотивации

COGNITIVE-DISOURSE ANALYSIS OF THE CATEGORY OF ACTION COMPLETION ASPECTUALITY IN THE KAZAKH LANGUAGE

* Ernazarova Z. Sh. ¹, Ernazarova G. Sh. ²

^{*1} Ablaı Khan Kazakh University of International Relations and World Languages Almaty, Kazakhstan

² Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan

Abstract. This article provides a cognitive-discursive analysis of the functions of the analytical formants **-yp tasta**, **-yp qal**, **-yp sal**, **-yp bit**, which express the completion of an action in the Kazakh language. The category of completive aspectuality is considered as a complex concept that is systematically realized through the speaker's cognitive activity, the communicative situation, and the linguistic representation of that situation in discourse.

The aim of the study is to identify the semantic features of analytical formants that convey the concept of completive aspectuality. The research objectives

include analyzing scientific theories describing the category of aspectuality in the Kazakh language and classifying the semantic distinctions of analytical formants expressing action completion on the basis of cognitive-discursive analysis.

The study employs frame-semantic analysis, discourse analysis, descriptive methods, and componential analysis. The scientific and practical significance of the research lies in the development of cognitive grammar in Kazakh linguistics and in enriching the linguodidactics of teaching the Kazakh language with new linguistic data. The functions of analytical formants are examined within syntactic integrity, and the conceptual structure of completive aspectuality is classified into frames such as subject, action, time, place, cause, psychological state, goal, and event dynamics. Each analytical formant is analyzed through frame-semantic and discourse-based approaches.

The main results and conclusions of the study demonstrate that discourse is the key factor determining the various manifestations of completive aspectuality. The findings indicate that causal relationships between events, the subject's emotional and psychological state, evaluative stance, and the pace of event development are significant factors shaping the choice of formant and its semantic characteristics. A frame-based analysis is conducted on the semantic structure of aspectual nuances such as completion, interruption, sudden realization, and incomplete action.

The value of the study lies in the fact that cognitive-discursive analysis makes it possible to reveal more deeply the complex conceptual nature of completive aspectuality in the Kazakh language, as well as its discursive and cognitive foundations. The practical significance of the research consists in expanding the established understanding of the category of aspectuality in Kazakh linguistics from functional-semantic and cognitive-pragmatic perspectives. The application of cognitive-discursive analysis contributes to the enrichment of the theoretical methodology of Kazakh linguistics.

Keywords: aspectuality of action completion, cognitive-discursive analysis, analytical formant, frame-semantic analysis, intensification frame, result frame, cause frame, motivation frame

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 02.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Ерназарова Зәуреш Шаршабековна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылайхан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-3251-9718>, e-mail: ernazarova07@mail.ru

Ерназарова Гүлбаршын Шаршыбековна – филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4516-3415>, e-mail: guliya-09@mail.ru

Информация об авторах:

Ерназарова Зауреш Шаршабековна – доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-3251-9718>, e-mail: ernazarova07@mail.ru

Ерназарова Гульбаршын Шаршыбековна – кандидат филологических наук, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4516-3415>, e-mail: guliya-09@mail.ru

Information about the authors:

Yernazarova Zauresh Sharshabekovna – Doctor of Philology, Professor, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3251-9718>, e-mail: ernazarova07@mail.ru

Yernazarova Gulbarshyn Sharshibekovna – Candidate of Philological Sciences, Kyzylorda State University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4516-3415>, e-mail: guliya-09@mail.ru

UDC 80

IRSTI 16.21.37

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.009>

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PHONETIC-PHONOLOGICAL SYSTEMS OF THE FRENCH AND UZBEK LANGUAGES

*Eshmurodova Z. R.¹, Norkuziyeva D.S.²

^{*1}Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Samarkand, Uzbekistan

²University of Economics and Pedagogy, Samarkand, Uzbekistan

Abstract. The aim of the comparative analysis of the phonetic-phonological systems of the French and Uzbek languages is to scientifically compare the sound systems of these two languages, to identify their similarities and differences. The object of research of this article is the phonetic-phonological systems of the French and Uzbek languages, that is, the sound system (vowel and consonant phonemes), stress, intonation, syllable structure and phonological regularities of both languages. The novelty of the research is the comparative systematic study of the phonetic-phonological systems of the French and Uzbek languages, the analysis of the similarities and differences of both languages based on a modern linguistic approach, the comparison of vowels in the French language and phonetic phenomena in the Uzbek language and the drawing of new scientific conclusions. Theoretically, this study serves to enrich the areas of comparative linguistics, phonetics and phonology with new scientific views. In particular, through a comparative study of the phonetic-phonological systems of the French and Uzbek languages, the specific and common aspects of the sound system, phoneme composition, stress, intonation and phonological oppositions of both languages are identified. In terms of practical significance, the results of the study are of great importance in improving the methodology of teaching foreign languages. In particular, they serve to identify phonetic difficulties encountered in teaching the French language to the Uzbek audience and develop effective methods for eliminating them. The comparative-analytical method was used to compare the phonetic systems of the two languages, and descriptive methods were used to describe the phonetic properties of the languages. As a result of the study, the main similarities and differences between the phonetic systems of the French and Uzbek languages were identified, the existence of differences between the pronunciation of vowels in the French language and the vowel sounds of the Uzbek language.

Keywords: phonetics, phonology, phoneme, accent, descriptive method, phonological analysis, linguistic observation, syllable structure

Introduction

Language is the most important communicative tool of human society, and its phonetic and phonological system plays a key role in the formation of speech. Each language has its own sound system, which is studied through phonetics and phonology. Phonetics studies the articulatory, acoustic and auditory properties of speech sounds, while phonology analyzes the functional role of sounds in the language system.

In modern linguistics, the comparative study of the systems of different languages helps to determine their typological characteristics. The great contribution to the study of phonetic-phonological systems in languages has been made by V. Radlov, Ye. Polivanov, A. Kononov and others. The scientists studied the phonetic and phonological characteristics of Turkic languages, including Uzbek, by comparing them with other Turkic languages.

Although nowadays a lot of researchers examine language in relation to society, cognition, and technology, recent studies show that the problem of comparing phonetic-phonological systems of two different languages is still relevant in modern linguistics.

O.K. Trubach, D.I. Gorshkova, and L.N. Sklyar examine the phonetic and phonological organization of Russian, French, and Chinese languages and highlight significant similarities and differences: the vowel systems of French and Chinese languages; rules of positional phonetic modification of word forms related to the consonantal nature characteristic of the Russian language and not having a meaning-distinguishing function in French and Chinese; features of Russian word stress and the intonational specificity of the Russian language [1].

Other scientists M.A. Alieva, A.A. Muratova, K.T. Ibraeva studied the phonetic and phonological features of English and Russian agricultural terminology. The authors find that English agricultural terms are generally shorter and often monosyllabic, reflecting the language's tendency toward concise and pragmatic word formation while Russian agricultural terminology is more phonetically diverse and complex, showing a wider range of sounds and greater phonological richness [2].

The phonetic-phonological peculiarities of the French language were extensively investigated by P. Delattre [3], P. Fouché [4], M. Léon, P. Léon [5,6], D. Walker [7] whose studies focused on the articulatory and acoustic properties of speech sounds, prosody, intonation, and the phonological organization of French.

The phonetic system of the Uzbek language is widely studied by Uzbek scientists. For example, Abduaziz Abduazizov and Qungurboy Sodikov are considered to be scientists who made a significant contribution to the development of the field of Uzbek phonetics and phonology.

Abduaziz Abduazizov studied the phonetics and phonology of the Uzbek language based on modern linguistic approaches. He studied the articulatory, acoustic and functional properties of speech sounds. He analyzed the system of

phonemes in the Uzbek language and their variants (allophones) in speech. He contributed to the development of the direction of experimental phonetics. He served to scientifically substantiate the norms of Uzbek literary pronunciation (orthoepics) [8].

Qungurboy Sodikov studied the issues of historical phonetics and dialect phonetics of the Uzbek language. He studied the historical changes in the sound system of Turkic languages, including the Uzbek language. He compared the phonetic features of Uzbek dialects with the literary language. He analyzed the laws of sound exchange and phonetic development. He highlighted the role of phonetic processes in the historical development of the Uzbek language [9].

Thus, A. Abduazizov studied the phonetics and phonology of the Uzbek language using modern, experimental methods, and investigated the system of phonemes and pronunciation norms. Q. Sodiqov conducted comparative phonetic studies of the historical phonetics of the Uzbek language, the phonetics of dialects, and the Turkic languages.

The aim of this study is to conduct a comparative analysis of the phonetic and phonological systems of the French and Uzbek languages and to identify their main similarities and differences.

Importantly, French and Uzbek languages genealogically belong to different language families, and their phonetic and phonological systems also differ significantly. The Uzbek language belongs to the Turkic language family and has a relatively simple phonetic system [10]. In this language, vowels and consonants are clearly distinguished and the stress system is considered stable [11]. French, on the other hand, belongs to the Romance languages group and is distinguished by its complexity of the phonetic system, the presence of nasal vowels, and its own stress characteristics [5].

Uzbek students learning French often encounter difficulties with pronunciation. The main reason for these difficulties is related to the differences between the phonetic systems of the two languages. Therefore, a comparative study of the phonetic-phonological systems of the French and Uzbek languages is of significant scientific and practical importance.

Materials and methods

Several linguistic methods were used in the process of conducting the study: comparative-typological analysis, descriptive method, phonological analysis, linguistic observation.

Comparative-typological analysis identifies similarities and differences between the phonetic systems of the French and Uzbek languages. Comparative analysis is one of the widely used methods in linguistics. Descriptive method is aimed at identifying the phonetic and phonological systems of each language separately, and their main features are scientifically explained. Using phonological analysis, the functional role of sounds in the language system is studied and

the system of phonemes is clarified. Linguistic observation is implemented when pronunciation errors of Uzbek students studying French are observed and their main causes are analyzed. Scientific sources in the field of phonetics and phonology, textbooks, and examples of language units are used as research materials.

Results and discussion

During the research, a number of similarities and differences were found between the phonetic-phonological systems of the French and Uzbek languages related to the sound system, syllable structure, stress system and intonation.

The vowel system in the Uzbek language is relatively simple. In the literary Uzbek language, there are the following 6 main vowel phonemes: **a, e, i, o, u, oʻ**.

These vowels are divided into front row, back row, and labial and non-labial vowels in terms of articulation.

In the French language, the vowel system is much more complex, there are about 15 vowels. Among them, there are vowels pronounced through the mouth and vowels pronounced through the nose.

The main vowels in the French language are: **a, e, é, è, i, o, u, y and nasal vowels (ã, õ, ã, etc.).**

Q. Sodikov highlights that nasal vowels are one of the most important phonetic features of the French language. Such sounds do not exist in the Uzbek language [9].

Consonant system. There are approximately 24 consonant phonemes in the Uzbek language. They are divided into voiced and voiceless, plosive, gliding and sonorous sounds in terms of articulation.

The pronunciation of consonant sounds (consonantism) is usually clear and stable:

e.g. *Kitob/kitob* (book)

e.g. *Bola/bola* (child)

In the French language in many cases spelling and pronunciation of consonant sounds do not match:

e.g. *beaucoup /boku/* (a lot of)

e.g. *temps /tã/* (time)

To compare in Uzbek language there is a strong affinity for phonetic writing and in the French language there is a large difference between graphics and pronunciation.

Although the number of consonant sounds in French is slightly less than in Uzbek, their pronunciation and combination are more complex.

For example, in French there is a uvular “r” sound, which is produced in the back of the throat. In Uzbek, the “r” sound is produced at the tip of the tongue.

Although the consonant system in French is relatively small, it is distinguished by some phonetic phenomena. In particular, the lack of pronunciation

of consonants at the end of words (e.g. *parler, petit, grand*) is a characteristic feature of the French language. Also, as P. Leon states, the phenomena of liaison and enchaînement are unique phonetic processes of the French language [6].

According to A. Abduazizov such phenomena of liaison do not exist in Uzbek and can cause phonetic interference in learning a foreign language [8].

Another important issue to consider is to compare **syllable structures** in two languages. In Uzbek, the syllable structure is usually simple, often consisting of open syllables [12]. In French, the syllable structure can be complex and there are many consonant combinations.

There is a simple and clear syllable structure in Uzbek:

e.g. *bo-la* (CV-CV)

e.g. *ona* (V-CV)

e.g. *bog'bon* (CVC-CVC)

Syllables are more complex and consonants are often dropped in French:

e.g. *table* /tabl/

e.g. *petit* /pəti/

Thus, syllables in Uzbek are clear and stable. In French, there are reduction and dropout phenomena.

Essentially, the stress system of the Uzbek and French languages should be compared.

Stress system. In Uzbek, stress usually falls on the last syllable of a word. This is a stable phonetic feature of the language [9].

In French, stress does not play an independent phonological role. Stress often falls at the end of a phrase and is manifested in connection with intonation.

In Uzbek and French, the phenomenon of stress (accent) is an important part of the phonetic-phonological system, and there are significant differences between them.

In Uzbek, stress is usually not free, but relatively stable, often falling on the last syllable of a word:

e.g. *daftar* → *daftàr* → *daftarlàr* (notebook)

e.g. *o'qituvchi* → *o'qituvchì* → *o'qituvchilàr* (teacher)

e.g. *universitet* → *universitèt* → *universitetlàr* (university)

There may be some exceptions (especially under the influence of suffixes or in some introductory words), but the general rule is that the stress falls on the last syllable.

The main features is that stress has a dynamic (strong) character (i.e., the sound is separated by force).

It does not play a major role in distinguishing meaning (i.e., even if the stress position changes, the meaning often does not change).

When suffixes are added, the stress usually moves to the new final syllable.

The stress system in French is fundamentally different from Uzbek. In this language, word stress is almost not an independent value [10], but:

- the stress falls not on the word, but on the speech group (rhythmic group);
- usually the last syllable (or the last syllable to be pronounced) is stressed.

e.g. *bonjour* → *bonJOUR*

e.g. *demander* → *demanDER*

e.g. *rappeler* → *rappeLER*

It is obvious that the stress in French has a melodic (tonal) character. It hardly performs the function of distinguishing meaning. Often associated with intonation and speech flow.

In Uzbek, stress is important at the word level and usually falls on the last syllable. In French, stress is manifested at the phrase (speech segment) level. In Uzbek, stress is distinguished by force, while in French it is more related to tone (intonation). Therefore, it is important for Uzbek speakers to learn to adjust stress to the entire flow of speech, not to individual words, when learning French.

Phonological oppositions of Uzbek and French languages show the role of sounds in differentiating meaning in these two languages and the system by which they work. Comparative analysis clearly reveals their unique and different aspects.

The phonological system in the Uzbek language is relatively simple and stable, and the contrasts are as follows:

Contrast of vowel phonemes:

e.g. the sounds *a – o – i – u – e* differentiate in meaning:

e.g. *ot* (horse) – *et* (skin) – *it* (dog)

e.g. *amma* (aunt)– *omma* (public)

e.g. *ur* (beat imperative form)–*or* (honor) – *er* (husband)

Hard and soft consonants (sometimes noticeable in pronunciation, but not as systematically as in Russian). Contrast of voiced and unvoiced consonants:

b – p, d – t, g – k

For example: *bir* (one) – *pir* (saint), *dor* (gallow) – *tor* (narrow), *gul* (flower)– *kul* (laugh imperative form) different meaning arises;

Length is almost not phonological, that is, vowel length does not differentiate in meaning [11];

Stress is not phonological, that is, if the stress position changes, the meaning usually does not change.

As for phonological contrasts in French, it is more complex and has several important peculiarities:

The number of vowel phonemes is large and they differ qualitatively:

For example: *é – è – e, u – ou* (*tu* and *tout* are pronounced differently)

The contrast between nasal and oral vowels:

This is very important: *eau* [po] – *pont* [pɔ̃]

Labeled and unlabial vowels, example: the difference between *u* and *i*: *bu* – *bi*.

Voiceless and voiced consonants:

b – p, d – t, v – f, etc.

e.g. *beau* (beautiful) – *peau* (skin), *dette* (debt) – *tête* (head), *vin* (wine) – *fin* (end)

Stress is not phonological, but the rhythmic group is important. Phonological contrasts show how the sound systems of both languages work. While Uzbek is much simpler and more formal, French is more complex and has more subtle phonological differences. These are important in language learning, especially for correct pronunciation.

Another issue to discuss is the problem of intonation in both languages. Although French and Uzbek languages have intonation, their characteristics differ from each other.

In Uzbek, intonation plays an important role in expressing the purpose of a sentence (statement, question, command, emotion). Logical stress usually falls on the important word and is highlighted by intonation. In imperative sentences, the tone usually falls towards the end of the sentence. In interrogative sentences, the tone often rises. For example, *The lesson has started now.* ▽ (falling tone). *Has the lesson started now?* ▴ (rising tone)

In French, intonation is very important in expressing syntactic and communicative meaning. The stress often falls not on a single word, but on the last syllable of a rhythmic group or phrase. In imperative sentences, the tone usually falls. In interrogative sentences with a yes/no answer, the tone rises at the end of the sentence. The rising and falling of the tone are actively used to express emotion and emphasis. For example, *Mon ami arrive aujourd'hui.* (“My friend is arriving today.”) ▽

Mon ami arrive aujourd'hui ? (“Is my friend arriving today?”) ▴

The comparative differences are as follows: in Uzbek the stress is mainly close to the last syllable of the word, while in French it falls on the last syllable of the rhythmic group. The tone of the imperative sentence is falling in Uzbek, and also in French, the tone of the interrogative sentence is rising in Uzbek, and also in French.

Although the main communicative functions of tone in French and Uzbek are similar, in French tone and rhythmic groups play a stronger role in the speech process, while in Uzbek logical stress and the expression of the purpose of the sentence are more important.

The results of the comparative analysis showed that there are significant differences between the phonetic systems of the French and Uzbek languages at different levels: sound (vowel or consonant system), syllable structures, stress system and intonation. For instance, sound system is simple in Uzbek, while in French it is more complex. In particular, nasal vowels, uvular consonants, and complex syllable structure in French cause pronunciation difficulties for Uzbek students.

In addition, the difference between writing and pronunciation in French is also of great importance. Although many letters are present in writing, they are not heard in pronunciation. This situation also creates certain difficulties for students who know Uzbek as their native language [10].

Comparative phonetic analysis serves as an important scientific basis for improving the methodology of teaching a foreign language. Based on the comparative analysis, it was revealed what phonetic-phonological differences can cause a number of difficulties for Uzbek students learning French. In particular, the correct pronunciation of nasal vowels, the differentiation of vowels specific to the French language, the mastery of rhythmic groups and the stress system, and the correct use of intonation models are complex processes for students. At the same time, some phonetic skills in the Uzbek language can also play a positive transfer role in learning French. The use of audio materials, phonetic training, and pronunciation exercises to teach students how to pronounce sounds correctly gives effective results.

Conclusion

A comparative study of the phonetic-phonological systems of the French and Uzbek languages showed that these languages have both similarities and differences in terms of sound composition, phoneme system, stress and intonation features. During the study, the systems of vocalism and consonantism of both languages, the functional properties of phonological units and their realization in speech were analyzed.

As a result of the analysis, it was found that the phonetic system of the Uzbek language is relatively simple and stable. The number of vowel and consonant phonemes in the Uzbek language is limited, and their pronunciation and phonological functions have clear norms. Also, in the Uzbek language, stress is mainly characterized by falling on the last syllable of the word, which makes it relatively easy to master pronunciation and perceive speech. The phonetic-phonological system of the French language has a more complex structure. In particular, the presence of nasal vowels, the opposition of open and closed vowels, semivowels, and phonetic phenomena such as liaison and elision constitute its unique features. In addition, French is distinguished by the fact that the stress falls not on a separate word, but on the last syllable of a rhythmic group or phrase. This situation determines the rhythmic and melodic characteristics of French speech.

The results of the study will serve to improve the methodology of teaching French to the Uzbek audience. In particular, the development of nationally oriented phonetics courses, taking into account the phonetic features of the Uzbek language, will allow for the creation of a system of exercises aimed at identifying typical pronunciation errors in advance and eliminating them. This is an important factor in developing students' communicative competence, increasing oral fluency, and forming the skills of free communication in French.

Thus, the comparative study of the phonetic-phonological systems of the French and Uzbek languages is of great importance not only for theoretical linguistics, but also for practical linguistic didactics.

REFERENCES

- [1] Trubach O.K., Gorshkova D.I., Sklyar L.N. Sravnitel'nyj analiz foneticheskikh sistem russkogo, francuzskogo i kitajskogo yazykov [A Comparative Analysis of the Phonetic Systems of Russian, French, and Chinese] // Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Seriya: Teoriya Yazyka. Semiotika. Semantika. – 2023. – Vol. 14 No. 1. – S. 171–188. [in Rus.]
- [2] Alieva M.A., Muratova A.A., Ibraeva K.T. Comparative analysis of phonetic and phonological features in English and Russian agricultural terminology. https://www.bio-conferences.org/articles/bioconf/pdf/2024/02/bioconf_stdai2024_06002.pdf
- [3] Delattre P. Studies in French and Comparative Phonetics. – The Hague: Mouton, 1966. – 280 p.
- [4] Fouché P. Treatise on French pronunciation. – Paris: Klincksieck, 1959. – 456 p.
- [5] Léon M., Léon P. The pronunciation of French. – Paris: Armand Colin, 2009. – 156 p.
- [6] Léon P. Phonetics and pronunciation of French. Paris: Armand Colin, 2011. – 135 p.
- [7] Walker D. C. French Sound Structure. – Calgary: University of Calgary Press, 2001. 282 p.
- [8] Abduazizov A. Phonetics of the Uzbek language. – Tashkent: Science, 2010. – 184 p.
- [9] Sodiqov Q. Phonological system of the Uzbek language. – Tashkent: Fan, 2015. – 224 p.
- [10] Ganiyev A. Basics of Uzbek linguistics. – Tashkent: Akademnashr, 2018. – 167 p.
- [11] Rahmatullayev Sh. Current Uzbek literary language. – Tashkent, 2014. – 171 p.
- [12] Nurmonov A. History of Uzbek linguistics. – Tashkent: Akademnashr, 2012. – 173 p.

ФРАНЦУЗ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ- ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

*Эшмуродова З. Р.¹, Норкузиева Д. Ш.²

*¹ Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті
Самарқанд, Өзбекстан

² Экономика және педагогика университеті, Самарқанд, Өзбекстан

Аңдатпа. Француз және өзбек тілдерінің фонетикалық-фонологиялық жүйелерін салыстырмалы талдаудың негізгі мақсаты – осы екі тілдің

дыбыстық жүйелерін ғылыми тұрғыдан салыстыру, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау. Бұл мақаланың зерттеу нысаны – француз және өзбек тілдерінің фонетикалық-фонологиялық жүйелері, яғни екі тілдің дыбыстық жүйесі (дауысты және дауыссыз фонемалар), екпін, интонация, буын құрылымы және фонологиялық заңдылықтары. Зерттеудің жаңалығы – француз және өзбек тілдерінің фонетикалық-фонологиялық жүйелерін салыстырмалы түрде жүйелі зерттеу, екі тілдің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын заманауи лингвистикалық тәсілге сүйене отырып талдау, француз тіліндегі дауысты дыбыстарды және өзбек тіліндегі фонетикалық құбылыстарды салыстыру және жаңа ғылыми қорытындылар жасау. Теориялық тұрғыдан алғанда, бұл зерттеу салыстырмалы лингвистика, фонетика және фонология салаларын жаңа ғылыми көзқарастармен байытуға қызмет етеді. Атап айтқанда, француз және өзбек тілдерінің фонетикалық-фонологиялық жүйелерін салыстырмалы зерттеу арқылы екі тілдің дыбыс жүйесінің, фонема құрамының, екпіннің, интонацияның және фонологиялық қарама-қайшылықтарының ерекше және ортақ аспектілері анықталады. Тәжірибелік маңыздылығы тұрғысынан зерттеу нәтижелері шетел тілдерін оқыту әдіснамасын жетілдіруде үлкен маңызға ие. Атап айтқанда, олар өзбек аудиториясына француз тілін оқытуда кездесетін фонетикалық қиындықтарды анықтауға және оларды жоюдың тиімді әдістерін әзірлеуге қызмет етеді. Екі тілдің фонетикалық жүйелерін салыстыру үшін салыстырмалы-талдау әдісі, ал тілдердің фонетикалық қасиеттерін сипаттау үшін сипаттамалық әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижесінде француз және өзбек тілдерінің фонетикалық жүйелерінің негізгі ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды, француз тіліндегі дауысты дыбыстардың айтылуы мен өзбек тіліндегі дауысты дыбыстар арасындағы айырмашылықтардың бар-жоғы анықталды және негізгі айырмашылықтар талданды.

Тірек сөздер: фонетика, фонология, фонема, екпін, сипаттамалық әдіс, фонологиялық талдау, лингвистикалық бақылау, буын құрылымы

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФОНЕТИКО- ФОНОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМ ФРАНЦУЗСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

*Эшмуродова З. Р.¹, Норкузиева Д. Ш.²

*¹Самаркандский государственный университет
имени Шарофа Рашидова, Самарканд, Узбекистан

²Университет экономики и педагогики, Самарканд, Узбекистан

Аннотация. Основная цель сравнительного анализа фонетико-фонологических систем французского и узбекского языков – научное сравнение звуковых систем этих двух языков, выявление их сходств и

различий. Объектом исследования данной статьи являются фонетико-фонологические системы французского и узбекского языков, то есть звуковая система (гласные и согласные фонемы), ударение, интонация, слоговая структура и фонологические закономерности обоих языков. Новизна исследования заключается в сравнительном систематическом изучении фонетико-фонологических систем французского и узбекского языков, анализе сходств и различий обоих языков на основе современного лингвистического подхода, сравнении гласных во французском языке и фонетических явлений в узбекском языке и формулировании новых научных выводов. Теоретически, данное исследование обогащает области сравнительной лингвистики, фонетики и фонологии новыми научными взглядами. В частности, посредством сравнительного изучения фонетико-фонологических систем французского и узбекского языков выявляются специфические и общие аспекты звуковой системы, фонемного состава, ударения, интонации и фонологических оппозиций обоих языков. С точки зрения практической значимости, результаты исследования имеют большое значение для совершенствования методики преподавания иностранных языков. В частности, они помогают выявлять фонетические трудности, возникающие при обучении французскому языку узбекской аудитории, и разрабатывать эффективные методы их устранения. Для сравнения фонетических систем двух языков использован сравнительно-аналитический метод, а для описания фонетических свойств языков – описательные методы. В результате исследования были выявлены основные сходства и различия между фонетическими системами французского и узбекского языков, обнаружено существование различий в произношении гласных во французском языке и гласных звуков узбекского языка, а также проанализированы основные различия.

Ключевые слова: фонетика, фонология, фонема, ударение, описательный метод, фонологический анализ, лингвистическое наблюдение, слоговая структура

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 10.04.2026.

Жариялауга қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Information about the authors:

Eshmurodova Zarifa Rakhmonberdiyevna – doctoral student (DSc) of Samarkand State University named after Sharof Rashidov, Samarkand, Uzbekistan, e-mail: zarifa.eshmurodova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8775-861X

Norkuziyeva Dildora Sheraliyevna – Associate Professor, University of Economics and Pedagogy, Samarkand, Uzbekistan, e-mail: dildoranorkuziyeva@ipu-edu.uz,

Авторлар туралы маълумат:

Эшмуродова Зарифа Рахмонбердиевна – докторант (DSc), Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университети, Самарқанд, Ўзбекистан, e-mail: zarifa.eshmurodova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8775-861X

Норкузиева Дилдора Шералиевна – доцент, Экономика және педагогика университети, Самарқанд, Ўзбекистан, e-mail: dildoranorkuziyeva@ipu-edu.uz

Информация об авторах:

Эшмуродова Зарифа Рахмонбердиевна – докторант (DSc) Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова, Самарканд, Узбекистан, e-mail: zarifa.eshmurodova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8775-861X

Норкузиева Дилдора Шералиевна – доцент, Университет экономики и педагогики, Самарканд, Узбекистан, e-mail: dildoranorkuziyeva@ipu-edu.uz

ӘОЖ 81'373.612

ГТАХР 16.21.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.010>

ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ «ЖОЛ» КОНЦЕПТІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

*Жамансариева Е.А.¹ Отарбекова Ж.К.²

^{*1,2} Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Когнитивтік лингвистика тілдік бірліктер арқылы ұлттың когнициясы мен дүниетанымын көруге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, «жол» тек физикалық кеңістік қана емес, сонымен қатар мифопоэтикалық және когнитивтік мағынаға ие күрделі құрылым. Бұл зерттеудің мақсаты - дәстүрлі және қазіргі қазақ ертегілеріндегі «жол» ұғымы сабақтастығы мен трансформациясын анықтау және когнитивтік әдістерді қолдана отырып ұлттық кодтың сақталу деңгейін сипаттау. Зерттеудің негізгі бағыттары ұлттың дүниетанымын, мифопоэтикалық қызметін және «жол» концептінің ұлттық құрылымдарын анықтауға бағытталған.

Зерттеудің нысанында дәстүрлі қазақ ертегілерінен төрт ертегі («Ер Төстік», «Керкұла атты Кендебай», «Алтын сақа», «Аяз би») және қазіргі қазақ ертегілерінен бес ертегі («Жиһанкез Тити», «Робот пен Алтын сақа», «Смартфонға түсіп кеткен қыз», «Күннің тоғыз баласы», «Томирис пен Нарқызыл») іріктеліп алынады. Әдіснамалық негіз ретінде ертегілік дискурстағы жолдың қалай сипатталатынын анықтау үшін сценарийлік талдау мен фреймдік талдау қолданылады. Жол концепті бастау, кеңістік, кедергі, көмекші және мақсат сияқты тұрақты слоттары бар фреймдер, сондай-ақ бастау – кедергі – көмекші – межеге жету – мақсат кезеңдерінен тұратын сценарийлер арқылы сипатталады.

Зерттеу нәтижелері «жол» концептінің көпқабатты трансформацияға ұшырағанын көрсетеді. Физикалық деңгейде «жол» кейіпкердің қозғалыс кеңістігі, тәжірибе алаңы болса, когнитивтік деңгейде «жол» тек физикалық кеңістік пен рухани сынақ қана емес, жеке тұлғаның ішкі дамуы мен әлеуметтік тәжірибесін модельдейтін сценарийлік құрылым ретінде көрініс табады. Мифопоэтикалық деңгейде «жол» сакралды кеңістік, халықтың ұжымдық жады мен көшпелі тағдырының шифры.

Зерттеудің қорытындысы қазақ халық ертегілеріндегі «жол» ұғымының тарихи сәйкестігін және оның қазіргі замандағы дамуын анықтап, мәдениеттің сабақтастығындағы рөлін көрсетеді. «Жол» концептін когнитивтік және мифопоэтикалық тұрғыдан жүйелі түрде сипаттау зерттеудің құндылығын арттырады. Алынған нәтижелер когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану және фольклортану салаларындағы

теориялық зерттеулерді толықтырып, корпустық талдаудың әдіснамалық негізін қалыптастыруға үлес қосады.

Тірек сөздер: авторлық ертегілер, дәстүрлі ертегілер, «жол» концепті, трансформация, фрейм, сценарий, хронотоп, архетип

Кіріспе

Қазақ халық прозасында ертегі жанры – ғасырлар қойнауынан жеткен рухани мұра, халықтың ұлттық дүниетанымын сақтап жеткізуші басты арналардың бірі. Ертегілер тек балаларға арналған қызықты әңгіме ғана емес, олар – халықтың тарихын, мәдениетін, наным-сенімін, этикалық қағидаларын ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін ұлттық кодты тасымалдаушы құрал.

Әрбір ертегіде баяндалатын сюжет, кеңістік пен уақыт, образдар халықтың дүниетанымын көрсетеді. Олардың ішінде біреуі жалпыадамзатқа ортақ болса, енді бірі тек белгілі бір ұлтқа тән. Сондай элементтердің бірі – «жол» концепті, ол халықтың рухани жадын айқындайды.

Дәстүрлі қазақ ертегілеріндегі «жол» – ғасырлар бойы адамдардың дүниетанымдық көзқарасын сақтап келген архетип, ал қазіргі ертегілерде ол жаңа әлеуметтік, психологиялық және экологиялық мазмұнмен толықтырылды. Дегенмен, бұл ұғымның құрылымы өзгеріссіз қалды, ал ұлттық рухани өзегі бұзылған жоқ. Бұл құбылысты лингвокогнитивтік тұрғыдан зерттеу (сценарий және фреймдік талдау) зерттеушілерге қазақ фольклорындағы архетиптік белгілердің қазіргі трансформациясын анықтауға және ұлттық кодтың сабақтастығын анықтауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты дәстүрлі және қазіргі қазақ ертегілеріндегі «жол» концептінің өзгерістерін салыстырмалы талдау отандық фольклортану мен когнитивтік лингвистика салалары үшін өзекті ғылыми мәселе болып табылады. Сондықтан бұл зерттеудің мақсаты - дәстүрлі және қазіргі қазақ ертегілеріндегі «жол» ұғымының сабақтастығы мен трансформациясын анықтау, сондай-ақ когнитивтік әдістерді қолдану арқылы ұлттық кодтың сақталу деңгейін дәлелдеу.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу нысаны ретінде дәстүрлі қазақ ертегілерінен төрт ертегі («Ер Төстік», «Керкұла атты Кендебай», «Алтын сақа», «Аяз би») және авторлық ертегілерден бес ертегі («Жиһанкез Тити», «Робот пен Алтын сақа», «Смартфонға түсіп кеткен қыз», «Күннің тоғыз баласы», «Томирис пен Нарқызыл») іріктеліп алынды.

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, бұл зерттеудің мақсаты – дәстүрлі және авторлық ертегілердегі «жол» ұғымын кешенді талдау, «жол» ұғымының архаикалық тұрақтылығы мен қазіргі заманғы трансформацияларын салыстыру үшін лингвокогнитивтік әдістерді (фреймдік және сценарийлік талдау) қолдану және ұлттық кодтың сақталу дәрежесін анықтау.

Зерттеудің теориялық негізі – когнитивтік лингвистика мен фольклортану теориясы. Зерттеудің негізгі қағидасы дәстүрлі ертегілерде ұлттық код пен мәдени кеңістікті бейнелейтін «жол» концептінің қазіргі қазақ ертегілеріндегі трансформациясын айқындауға негізделеді.

Сценарий когнитивтік ғылымда белгілі бір оқиғалардың типтік тізбегі ретінде анықталады. Дәстүрлі ертегілер мен авторлық ертегілердің сюжеттік құрылымдарының салыстырмалы үлгісін сценарийлік талдау арқылы анықтауға болады. Сценарийдегі кеңістік пен уақыттың өзгеруіне қарамастан, негізгі құрылымның сақталу деңгейі белгіленеді.

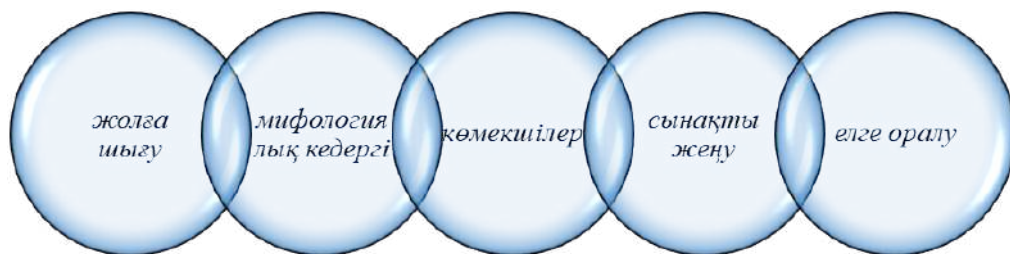
Фреймдер - белгілі бір ұғымдардың құрылымдық модельдерін сипаттайтын когнитивтік бірліктер. Бұл зерттеуде «жол» ұғымы: «бастапқы нүкте», «кеңістік», «кедергі», «көмекші», «мақсат» фреймдері арқылы зерттеледі. Фреймдер дәстүрлі және авторлық ертегілерде зерттеліп, «жол» концептінің трансформациясы анықталады.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижелері дәстүрлі және қазіргі заманғы қазақ ертегілеріндегі «жол» ұғымының тілдік және когнитивтік сипаттамаларын салыстырмалы түрде анықтауға мүмкіндік берді. Фрейм мен сценарийді талдау барысында жолдың архаикалық құрылымы тұрақты болып қалғанымен, оның мазмұны айтарлықтай өзгеріске ұшырағаны белгілі болды.

Дәстүрлі қазақ ертегілерінде «жол» ұғымының мифологиялық және сакралды маңызы бар. Бұл ертегілерде жол тек қозғалыс кеңістігі ғана емес, сонымен қатар жоғарғы, орта және төменгі әлемдерді байланыстыратын архетиптік өтпелі құрылым ретінде көрінеді. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде батырдың жоғарғы әлемнен жер асты әлеміне және кері сапары, жолындағы кедергілерді жеңу өмірден өлімге өтудің көрінісі. «Керкұла атты Кендебай» ертегісінде «жол» әділеттілік пен бостандыққа ұмтылуды білдіретін ұлттық миссияның архетиптік моделі ретінде қызмет етеді.

Дәстүрлі қазақ ертегілерінде бір ғана ортақ сценарий бар екені анықталды.

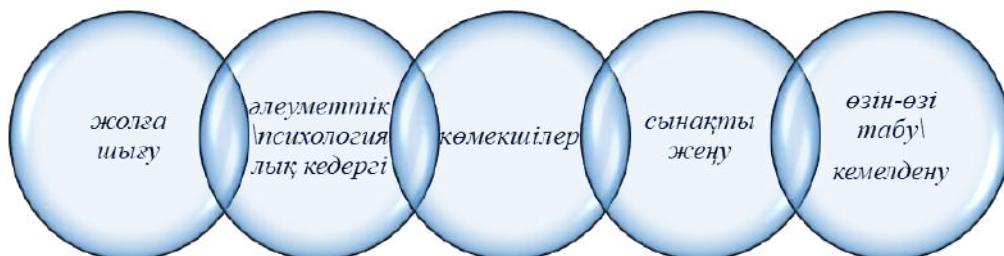

Сурет 1 – Дәстүрлі қазақ ертегілерінің сценарийлік құрылымы

Ертегілерде кейіпкер әділдік іздеп жолға шығады. Батыр жолда әр алуан қиындықтарға кезігіп, оларды еңсереді. Осы сын сәттерде батырға тұлпар, данагөй қария немесе жануарлар көмекке келіп, күш-жігер береді.

Батыр қиындықтарды жеңіп, рухани тұрғыдан кемелденіп, қоғам алдындағы миссиясын орындап, еліне аман-сау оралады.

Ал қазіргі қазақ ертегілерінде осы форма сақталғанымен, мазмұны трансформацияға ұшыраған.

Сурет 2 – Қазіргі қазақ ертегілерінің сценарийлік құрылымы

Авторлық ертегілерде кейіпкер жолға шығады, бірақ оған кедергі мифологиялық құбыжық (жалмауыз, жезтырнақ, айдаһар, т.б.) емес, психологиялық немесе әлеуметтік қиындықтар. Мысалы, «Робот және алтын асық», «Смартфонға түсіп кеткен қыз», «Күннің тоғыз баласы», «Томирис пен Нарқызыл», «Жиһанкез Тити» ертегілерінде кейіпкер әлеуметтік және психологиялық қиындықтарға (техникаға тәуелділік, жалқаулық, білімсіздік, табиғатпен үйлеспеушілік) тап болады. Осы сәтте кейіпкерге тұлпар мен данагөй қарияның орнына ұстаз, дос, техника, кітап демеу болады. Жолдың түпкі мақсаты елге оралу емес, өзін табу, қоғамға пайда келтіру және рухани кемелдікке жету.

Бұл үлгі қазақ халқының өмірлік философиясын, тағдырға көзқарасын анықтайды.

Фреймдік талдауда дәстүрлі және қазіргі қазақ ертегілеріндегі «жол» мотиві мынадай элементтер арқылы талданды: бастау нүктесі, кеңістік, кедергі, көмекші мақсат.

Кесте 1. Дәстүрлі қазақ ертегілеріндегі «жол» концептінің фреймдік құрылымы

Фрейм элементі	Мазмұны	Мысалы
Бастау нүктесі	Ауыл, киіз үй, дала	Тұруға мұршасы келмей жатқан шал шаңыраққа қараса, шаңырақтың күлдіреуішінде керулі тұрған кер биенің төстігі көзіне түседі. Төстік бір күні ауылдың арасында отырған тарғақты садақпен тартып қалады («Ер Төстік» ертегісі); Бай бір күні жылқысын суара көлге келсе, көлдің ішінде бір қып-қызыл өкпе жүзіп жүр екен. Байдың айдап келген жылқылары көлдегі жүзіп жүрген өкпеден үркіп, суға жуымайды. («Алтын сақа» ертегісі); Ерте-ерте ертеде, ешкі құйрығы келтеде, Қаратаудың ойында, Қарасудың бойында Қазанқап деген бір кедей болыпты. («Керқұла атты Кендебай» ертегісі);

Кеңістік	Дала, тау, орман, жер асты әлемі	Аң аулап, құс атып, әкесі мен кемпір шешесін асырайды. («Ер Төстік»); Ауыл жаңа қонысқа көшіп барады. («Алтын сақа» ертегісі);
Кедергі	Мифологиялық бейнелер (жалмауыз, айдаһар, дәу)	Енді сенің алдыңа қоятын тағы бір шартым бар. Ол мынау: дүниеде жеті басты дәу бар, ақырған арыстан бар, жалмауыз кемпір бар . Осы үшеуін өлтіріп, бастарын алып кел. («Керқұла атты Кендебай» ертегісі); Ер Төстікті жалмауыз кемпір ұстай алмай қалған соң, перінің қызы Бекторы ашуланып, кемпірді буындырып өлтірген екен. («Ер Төстік» ертегісі); Егеуіңнің қасында жалмауыз кемпір сені күтіп отыр, сен егеуіңді ала бергенде, ұстап алмақ («Алтын сақа» ертегісі);
Көмекші	Тұлпар, ақсақал, сикырлы заттар	Төстік ауылынан ұзап шыққан соң, Шалқұйрық атқа тіл бітеді («Ер Төстік» ертегісі); Кендебай өзеннен өтіп алып, құйрықтың қылын тұтатқан кезде Керқұла ат жетіп келеді. Құла атты мініп алып, қару-жарақты іліп алып, сауыт-саймандарды киіп алып, Кендебай жөнеп береді («Керқұла атты Кендебай» ертегісі); Әрі-бері қуып жете алмайтын болған соң, кемпір бір тісін жұлып алып, атып жібергенде, тайдың бір аяғын жұлып түсіреді. Тай үш аяғымен қашып , жеткізбейді. Кемпір тағы бір тісін жұлып лақтырғанда, тайдың тағы бір аяғы жұлынып түседі. Тай екі аяғымен шауып бара жатып, жолында бір бәйтерекке кез болады («Аяз би» ертегісі);
Мақсат	Әділет орнату, ерлік, рухани өсу, елге оралу	Төстік ағаларын іздеу қамына кіріседі. Кемпір-шалға аң мен құстың етін қақтап үйіп береді де, Төстік жолға шығады («Ер Төстік» ертегісі); Асық ойнайын десе, сақасы жоқ , бала алтын сақасын жоқтап, жылайды. Сонда әкесі: — Кеше көшіп жүргенде, жұртта қалыпты. Барып алып келе ғой,— дейді. Бала бармақшы болады да әкесінен: — Әке, қандай тайға мініп барайын? — деп сұрайды («Алтын сақа» ертегісі); - Мен Мергенбай деген батырдың жалғыз баласы едім. Қазір алтыға шықтым. Биыл төртінші жыл, елімізге жау тиіп, жылқы біткеннен тігерге тұяқ қалдырмай айдап кетіпті. Әкем алып ұйқылы батыр еді. Ұзақ жортуылдан келгенде алты күн қатарынан ұйықтайтын. Осы ұйқыда жатқанда әкемді жау әскері байлап әкетті. Әкемді арашаламақшы болып жетіп барған шешемді қайырымсыз жау алдына өңгеріп жөнеп берді. Мен жетім қалдым. Ишерге асым, киерге киімім болмаған соң, амалсыздан Тасқара байдың қозысын бағып жүрмін. Арыдым, тоздым. Ернім жалақ, басым таз болды. Содан бері көзімде жас, көңілімде қайғы. Мен әке-шешеме жылаймын, бай жылқысына жылайды. - Олай болса, жылама. Мен әке-шешенді іздеп тауып берейін , — дейді Кендебай. Бала қуанып кетеді («Керқұла атты Кендебай» ертегісі);

Кесте 2. Қазіргі қазақ ертегілеріндегі «жол» концептінің фреймдік құрылымы

Ф р е й м элементі	Мазмұны	Мысалы
Бастау нүктесі	Қала, мектеп, аспан әлемі	<i>Бүгін тәрбиеші апай... жиһанкездер жайлы әңгіме айтып берген. («Жиһанкез Тити») Ауыр бейнеттің рақатын көтере алмаған бала Шолпанды іздеп тауып, мән-жайды білуді ұйғарады («Күннің тоғыз баласы»)</i>
Кеңістік	Көше, ғарыш, интернет, табиғат әлемі	<i>Бала самғай ұшып, беймәлім аспан әлемінен досын іздеп шарлап кетеді. («Күннің тоғыз баласы») Көк аспанға саяхат жасасақ... («Робот және алтын сақа») Сабағын да интернет арқылы оқығандықтан, ата-анасы оны, көбінесе, сабақ оқып отыр екен деп алданып қалатын. («Смартфонға түсіп кеткен қыз»). Тити машиналар ағылып жатқан көше жиегіне жақындай беріп, семафорға қарап еді, жасылы жанып тұр екен. («Жиһанкез Тити»). Бұл қызыққа таңқалған Томирис көше бойындағы жүргіншіден жөн сұрағанда. («Томирис пен Нарқызыл»)</i>
Кедергі	Әлеуметтік және психологиялық тосқауылдар (жалқаулық, тәуелділік, экология)	<i>Кенет Күн бетінде жарылыс пайда болды. («Күннің тоғыз баласы»). Алмас есеп шығарады, папасы телевизор көреді, газет оқиды, мамасы ас пісіріп, ыдыс-аяқ жуады. («Жиһанкез Тити») Жұлдызды аспанда жалғызсырап, әлденеше рет адасып қала жаздады. («Робот және алтын асық»)</i>
Көмекші	Ұстаз, дос, кітап, техника, кездейсоқ «жолсеріктер»	<i>— Бара ғой, ендеше. Сау бол, Таймас! Ендігәрі көшеге жалғыз шықпа. «...жылы жүзді ағай... («Жиһанкез Тити») Шолпан... «Менің жолым – Күнді айналу. Сен де Жетіқарақишыға қарап уақытты үйрен», - деп балаға жол сілтеді («Күннің тоғыз баласы»), Жол нұсқаған жұлдыз оған бағыт сілтеді. («Робот және алтын асық»)</i>
Мақсат	Өзін табу, білім алу, қоғамға пайда, рухани кемелдену,	<i>— Жақсы көремін! Жақсы көремін! ... Жиһанкез Титидің бүгінге ашқан ең үлкен жаңалығы осы еді! («Жиһанкез Тити») Бала жерге аман-есен оралды... Содан бері олар аспан сырын білуге құмартып келеді («Күннің тоғыз баласы»), Ақыры ол алтын асықты тауып, ойынға қайта қосылды («Робот және алтын асық»)</i>

Фреймдік талдау дәстүрлі ертегілерде «жол» концептінің сакралды әрі мифологиялық сипатта екенін, ал қазіргі ертегілерде оның әлеуметтік-психологиялық мазмұнға бейімделгенін көрсетті. Дегенмен екі кезеңде де «жол» концептінің негізгі құрылымдық моделі сақталған.

Талқылау

«Жол» - адамның өмір сүру салтын, тағдырды түсінуін және әлемді қабылдауын бейнелейтін әмбебап архетип. Мақсатына жету үшін сапарға шыққан батыр жол бойында бірқатар қиындықтарға тап болады. Бұл

қазақтардың санасындағы өмірдің өзі «жол» екенін көрсететін мәдени-танымдық модель. Осылайша, «жол» – ұлттық код пен мәдени кеңістікті сақтайтын архетиптік символ. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде жол – астыңғы әлем мен үстінгі әлем арасындағы қасиетті өткел немесе басқаша айтқанда, мифологиялық әлемнің құрылымын білдіретін ерекше орын. «Керкұла атты Кендебай» ертегісінде жол – бостандық пен әділдікке жетудің және халық алдындағы парызды орындаудың символы. Ал «Алтын сақа» және «Тазша бала» сияқты ертегілерде жол батырдың рухани дамуына мүмкіндік беретін өнімді кеңістік ретінде бейнеленген.

«Жол» ұғымы фольклортану мен гуманитарлық ғылымдарда әртүрлі қырынан қарастырылып келеді. В. Пропп ертегі морфологиясын талдау барысында кейіпкер сапарын дәстүрлі ертегілерге тән функционалдық элементтердің бірі ретінде сипаттайды [1, 78 б.]. П. Н. Боратав түркі халық ертегілеріндегі кейіпкер қозғалысын мәдени кеңістікпен байланысты тұрақты мотивтердің бірі ретінде қарастырады [2, 288 б.]. М. Бахтин «жол» хронотопын адам болмысы мен рухани дамуды бейнелейтін философиялық модель ретінде сипаттайды [3, 145 б.]. Дж. Кэмпбелл «Батырдың саяхаты» концепциясында жолды рухани трансформацияның әмбебап құрылымы ретінде көрсетеді [4, 279 б.].

Кейінгі зерттеулерде «жол» ұғымының мәдени-танымдық және тарихи сипатына ерекше назар аударылады. А. А. Находкина эпостағы жол мотивін тарихи өзгеріс пен ұлттық жадтың символы ретінде талдайды [5, 83 б.]. Г. Юнусова мақал-мәтелдер, әндер мен ертегілердегі «жол» хронотопын халықтық мәдени кодтың көрінісі ретінде зерделейді [6, 62 б.]. Сонымен қатар, А. Абдулжалилов өзбек ертегілеріндегі «сынақ» мотивін «жол» ұғымымен байланысты сценарийлік құрылымдардың бірі ретінде сипаттайды [7, 32 б.].

«Жол» ұғымын зерттеу кейінгі кезеңде когнитивтік лингвистика аясында да кең өріс алды. Бұл бағыттағы зерттеулерде «жол» концепті адамның кеңістік, қозғалыс, өмірлік тәжірибе және танымдық модельдер туралы түсініктерімен байланыста қарастырылады. Әсіресе, когнитивтік лингвистикадағы концептуалдық метафора, фрейм және сценарий теориялары «жол» концептінің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Дж. Лакофф пен М. Джонсон концептуалды метафоралар теориясында адамның ойлау жүйесі метафораларға негізделгенін анықтайды. [8, 188 б.]. Олардың ішінде ең көп тарағаны – «өмір - жол» метафорасы. Бұл метафоралық құрылымда адамның өмірлік тәжірибесі жолмен байланыстырылады. М. Джонсонның пікірінше, «жол» — жай метафора ғана емес, ол — адамның әлемді қабылдау тәсілі, яғни когнитивтік картаның негізгі бөлігі [9, 68 б.]. Осылайша, қазақ ертегілеріндегі «жол» концепті адамзатқа ортақ когнитивтік модельді білдіреді.

Отандық зерттеулерде де «жол» ұғымының мәдени-танымдық, мифологиялық және концептуалдық қырларына назар аударылады. Қазақ фольклоры мен көркем мәтіндеріндегі «жол» концепті ұлттық дүниетаным, рухани құндылықтар және тарихи жадпен сабақтастықта талданады.

Ғ.Ж. Орда мен Т.С. Измахан [10, 170 б.] қазіргі қазақ ертегілерінде классикалық жол мотиві сақталғанымен, оған жаңа әлеуметтік мазмұн қосылғанын көрсетті. А.Салқынбай мен Т.Нұрбеков ертегілерді мәдени-танымдық құбылыс ретінде қарастырады және «жол» ұғымының когнитивтік сценарийін сипаттайды [11, 118 б.]. А.Бейсембаев пен А.Бахралинова «дала» және «жол» лингвомәдени мотивтерін ұлттық кодтың тірі тасымалдаушылары ретінде қарастырады және жаһандану жағдайында бұл мотивтердің жаңа семантикалық ерекшеліктермен байып жатқанын көрсетеді [12, 179]. Жаһандану дәуірінде ұлттық кодты сақтау мәселесі ерекше өзектілікке ие болып отыр.

Зерттеу барысында дәстүрлі қазақ фольклорлық ертегілеріндегі жол мотиві архетиптік және тұрақты құрылым екені, ал қазіргі авторлардың ертегілерінде оған жаңа мазмұн қосылатыны, бірақ бастапқы символдық негіз өзгеріссіз қалатыны көрсетілген. Айтылған құбылыс ертегі жанрының трансформациясының сипатын және халықтың дүниетанымы мен мәдениеттегі қазіргі заманғы трансформациялар арасындағы өзара байланысты анықтайды.

Біріншіден, қазақ ертегілеріндегі дәстүрлі жол мотиві мифологиялық кеңістікпен байланысты және кейіпкердің өмірлік миссиясын аяқтайтын қасиетті жол. Сценарийлік талдау нәтижелері дәстүрлі үлгінің сақталғанын көрсетеді: сапарға шығу → мифтік кедергіге тап болу → көмекшімен кездесу → сынақтан өту → үйге оралу. Дәстүрлі үлгі жалпы түркі мифопоэтикалық құрылымына сәйкес келеді. Қырғыз ғалымы Б. Юнусованың [6] пікірінше, жол - халықтың ұжымдық жады мен көшпелі тағдырының шифры. Өзбекстан ғалымдары жолды рухани жетілудің архетипі ретінде анықтайды. Жоғарыда айтылғандардан дәстүрлі қазақ ертегілеріндегі жол мотивінің басқа түркі халықтарымен ортақ дүниетанымдық кодқа ие екендігі байқалды.

Екіншіден, қазіргі авторлардың ертегілерінде жол ұғымы өзінің архетиптік құрылымын сақтағанымен, мазмұнның жаңа аспектілерімен толықтырылады. Мысалы, М. Қабанбаевтың «Жиһанкез Тити» ертегісінде жол – баланың қиялдағы саяхаты арқылы өзін-өзі тану және отбасылық құндылықтарды түсіну кеңістігі. «Робот және алтын асық» ертегісінде жол – технологиялық және ғарыштық кеңістікпен байланысты символ, ал «Күннің тоғыз баласы» ертегісінде ол ғарыштық тәртіпті және планеталардың рөлін түсіну құралы ретінде көрінеді. Аталған мысалдар қазіргі ертегілерде жол мотивінің әртүрлі психологиялық, әлеуметтік және символикалық мазмұнмен байытылғанын және дәстүрлі батырлық сынақтардан жеке тұлғаның өзін-өзі тануына ауысатынын көрсетеді. Г. Ж. Орда мен Т. С.

Измахан [10] қазіргі балалар әдебиетінде дәстүрлі мотивтердің жаңа әлеуметтік мазмұнмен толықтырылатынын да атап өтті.

Үшіншіден, фреймдерді талдау дәстүрлі және қазіргі қазақ ертегілеріндегі жол мотивінің құрылымдық сәйкестігін көрсетеді: бастапқы нүкте – кеңістік – кедергі – көмекші – мақсат. Дегенмен, олардың мазмұндық жүктемесінде айырмашылық бар. Дәстүрлі ертегілерде кейіпкер физикалық және рухани дайындықтан кейін сапарға шығады: «Ол темір аяқ киім, суға батпайтын және отқа жанбайтын сауыт киіп жолға шығады» («Ер Төстік»), бұл жолдың физикалық және қасиетті сипатын растайды. Қазіргі ертегілерде кейіпкер әдетте сапарын кенеттен және дайындықсыз бастайды: «Кенеттен батыр қанат қағып, аспанға ұшты» («Робот және алтын асық»), «Балабақшада естіген әңгімеден кейін жиһанкез болуды шешті» («Жиһанкез Тити»). Соңғы жағдайда жол мотиві батырлық миссиядан әлеуметтік-психологиялық миссияға ауысады. Лингвокогнитивтік тұрғыдан алғанда, «кезбе болу», «жағдайды түсінуге шешім қабылдау» сияқты тіркестер жаңа жолға шығуды білдіреді, ал «мақсатсыз ұшу», «белгісіз әлем» сияқты тіркестер күтпеген сапар мен шексіз кеңістікті білдіреді. «Жалғыз жүру», «әлеуметтік немқұрайлылық» сияқты тіркестер рухани және әлеуметтік кедергілерді білдіреді, «бағыттау», «жол көрсетуші жұлдыз» когнитивтік бағдарды білдіреді, ал «сүю», «аспан құпиясын ашу» сияқты тіркестер түпкі мақсаттың негізгі құндылықтары отбасы, білім және әлеуметтік ортаға бейімделу екенін білдіреді. Сондықтан дәстүрлі ертегілерде жол физикалық және рухани сынақ кеңістігі ретінде көрінсе, қазіргі ертегілерде ол жеке тұлғаның ішкі дамуы мен әлеуметтік тәжірибесінің символына айналды.

Төртіншіден, алынған нәтижелер әлемдік теориялық модельдерге сәйкес келеді. М. Бахтин «жол» хронотопын уақыт пен кеңістікті бірлікте көрсететін әмбебап мәдени құрылым ретінде сипаттайды. Дж. Лакофф пен М. Джонсон «жол» ұғымын когнитивтік метафора — өмірде таңдау жасау және мақсаттарға жету моделі ретінде қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ ертегілеріндегі жол мотиві ұлттық ерекшеліктер мен әмбебап когнитивтік схемалардың өзара сабақтастығын көрсетеді.

Заманауи БАҚ-та «жол» концептінің мағыналық аясы кеңейіп, ол «білім беру жолы», «мансап жолы», «сандық жол» сияқты ұғымдар арқылы көрініс табады [12]. Осылайша, дәстүрлі «жол» концепті ұлттық-мәдени кодтың негізгі мәнін сақтай отырып, жаңа мағыналық қырлармен толықты.

Жалпы алғанда, зерттеу «жол» концептінің дәстүрлі қазақ ертегілерінде әрі тұрақты, әрі трансформацияланатын құбылыс ретінде көрінетінін көрсетті. Дәстүрлі халық ертегілерінде жол - ұлттық кодтың қасиетті белгісі, ал қазіргі қазақ ертегілерінде ол жеке тұлғаның өсуіне және әлеуметтік бейімделуге сәйкес келетін жаңа мазмұнды дамытты. Бұл құбылыс қазақ мәдениетіндегі дәстүр мен заманауи құндылықтардың сабақтастығын көрсетеді.

Қорытынды

Бұл зерттеу дәстүрлі ертегілер мен қазіргі авторлық ертегілердегі «жолдың» мағынасын және оның ұлттық код пен мәдени жадты сақтау символы ретіндегі қызметін анықтауға бағытталған. Зерттеуде сценарий және фрейм әдістері кешенді түрде қолданылып, «жол» мотивінің құрылымдық ерекшеліктері айқындалды.

Біріншіден, халық ертегілерінде «жол» төменгі, орта және жоғарғы әлемдерді байланыстыратын мифологиялық хронотоп әрі архетиптік кеңістік ретінде көрінетіні анықталды. Ол «Ер Төстік», «Керкұла атты Кендебай» шығармаларында көрінетіндей, рухани қиындықтарды және әділеттілік пен бостандыққа ұмтылуды білдіреді.

Екіншіден, қазіргі қазақ ертегілерінде «жол» ұғымы жаңа семантикалық сипатқа ие болып, оның әлеуметтік мазмұны заманауи құндылықтармен толыққан. Мысалы, М. Қабанбаевтың «Жиһанкез Тити» және Ә. Жүсіптің «Күннің тоғыз баласы» сияқты шығармаларында жол жай қозғалыс емес, өзін-өзі тану, шешім қабылдау және әлемді түсіну құралы ретінде танылады. Бұл бүгінгі балалардың санасына арналған дәстүрлі архетиптің жаңа көрінісі.

Үшіншіден, сценарий әдіснамасы мен фреймдік талдаудың үйлесімі зерттеу нәтижелерінің сенімділігін арттырды және «жол» ұғымын әртүрлі тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік берді.

Сондықтан, зерттеу қазақ халық ертегілеріндегі «жол» ұғымының тарихи сәйкестігін және оның қазіргі замандағы дамуын анықтап, мәдениеттің сабақтастығындағы рөлін көрсетті.

Зерттеудің келешек бағыттарының бірі – «жол» ұғымын кеңістік және уақыт хронотопымен сабақтастыра қарастыру, сондай-ақ мультимедиялық және анимациялық шығармалардағы жол мотивін зерттеу. Басқа түркі халықтарының фольклорымен салыстырмалы зерттеу жалпы архетиптер мен ұлттық ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, «білім беру жолы», «мансап жолы», «сандық жол» сияқты заманауи семантикалық модельдерді цифрлық дәуір контекстінде терең зерттеу дәстүр мен қазіргі заман сабақтастығын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Пропп В.Я. Русский георический эпос. – Москва: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1958. – 602 с.

[2] Boratav P.N. Türk Halk Hikâyelerinde Kahramanın Yolculuğu // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. – 1967. – №17. – Pp.1-18.

[3] Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1979. – 423 с.

[4] Campbell J. Myths to live by. – Penguin Publishing Group, 1993. – 288 p.

[5] Nakhodkina A. A. The metaphor of road in Sakha epic space // Journal of Siberian Federal University. – 2022. – №15 (6). – Pp.769-779.

[6] Yunusova G. Specific features of the road chronotope in Uzbek folklore // Journal of Cultural Studies. – 2025. – №1(2). – Pp. 54-63.

[7] Abdusalilov A. Trial Motive in Uzbek Folk Fairy Tales // Inlibrary.uz. – 2025. – №3. – Pp. 21-33.

[8] Johnson M. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 423 p.

[9] Lakoff L. and Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 455 p.

[10] Орда Г.Ж., Измахан Т.С. Б.Сүлейменовтің әдеби ертегілері туралы // Eurasian Journal of Philology. Science and Education. – 2023. – 189(1). – Б. 164-173

[11] Салқынбай А.Б., Нұрбеков Т.Б. Қазақ ертегілеріндегі «жақсылық» пен «жамандық» оппозициясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №1 (131). – Б.7-19. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.01>

[12] Бейсембаева А.Р., Бахралинова А.Ж. Лингвокультурема как микроконцепт: границы понятий и их пересечение // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. – 2025. – № 3 (78). – С.62-82.

REFERENCES

[1] Propp V. Ya. Russkii geroicheskii epos [The Russian Heroic Epic]. – Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozhestvennoi literatury, 1958. – 602 s. [in Rus.]

[2] Boratav P. N. Türk Halk Hikâyelerinde Kahramanın Yolculuğu [The Hero's Journey in Turkish Folk Tales] // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. – 1967. - №17. – Pp. 1-18. [in Turk.]

[3] Bakhtin M. M. Estetika slovesnogo tvorchestva [The Aesthetics of Verbal Creativity]. – Moskva: Iskusstvo, 1979. – 423 s. [in Rus.]

[4] Campbell J. Myths to live by. - Penguin Publishing Group, 1993. – 288 p.

[5] Nakhodkina A. A. The metaphor of road in Sakha epic space // Journal of Siberian Federal University. – 2022. – №15 (6). – Pp. 769-779.

[6] Yunusova G. Specific features of the road chronotope in Uzbek folklore // Journal of Cultural Studies. – 2025. – №1(2). – Pp. 54-63

[7] Abdusalilov A. Trial Motive in Uzbek Folk Fairy Tales // Inlibrary.uz. – 2025. – №3. – Pp. 21–33.

[8] Johnson M. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. - Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 423 p.

[9] Lakoff G. and Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 455 p.

[10] Orda G. Zh., Izmakhan T. S. B. Suleimenovtin adebi erterileri turaly [On the Literary Fairy Tales of B. Suleimenov] // Eurasian Journal of Philology. Science and Education. – 2023. – №1(189). – Б.164-173. [in Kaz.]

[11] Salkynbai A. B., Nurbekov T. B. Qazaq erterilerindegi «jaqsylыq» pen «jamanadyq» oppozitsiyasy [The Opposition of 'Good' and 'Evil' in Kazakh Fairy Tales] // Yasauı universitetinin khabarshysy. – 2024. – №1 (131). – B. 7-19. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.01> [in Kaz.]

[12] Beisembaeva A. R., Bakhralinova A. Zh. Lingvokulturema kak mikrokontsept: granitsy ponyatii i ikh peresechenie [Linguocultureme as a Microconcept: Boundaries of Concepts and Their Intersection] // Izvestiya KazUMOiMYa imeni Abylai khana. – 2025. – № 3 (78). – S. 62-82. [in Rus.]

ТРАНСФОРМАЦИЯ КОНЦЕПТА «ПУТЬ» В ТРАДИЦИОННЫХ И СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ СКАЗКАХ

*Жамансариева Е.А.¹, Отарбекова Ж.К.²

*^{1,2} Казахский национальный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан

Аннотация. Когнитивная лингвистика позволяет выявить когницию и мировоззрение нации через анализ языковых единиц. В этом контексте концепт «путь» представляет собой не только физическое пространство, но и сложную структуру, обладающую мифопоэтическим и когнитивным значением. Цель данного исследования — определить преэминентность и трансформацию концепта «путь» в традиционных и современных казахских сказках, а также описать степень сохранности национального кода с использованием когнитивных методов. Основные направления исследования сосредоточены на выявлении национального мировоззрения, мифопоэтической функции и национально-когнитивной структуры концепта «путь».

В качестве материала исследования были отобраны пять традиционных казахских сказок («Ер Төстік», «Керкұла атты Кендебай», «Алтын сақа», «Тазша бала», «Аяз би») и семь современных казахских сказок («Жиһанкез Тити», «Робот пен Алтын сақа», «Ерке-Глосс», «Фламинго», «Күннің тоғыз баласы», «Томирис пен Нарқызыл»). Методологическую основу исследования составили фреймовый и сценарный анализ, позволившие выявить особенности репрезентации концепта «путь» в сказочном дискурсе. Данный концепт рассматривается через систему фреймов, включающих устойчивые слоты: начало, пространство, препятствие, помощник и цель, а также посредством сценарной структуры, состоящей из этапов: начало – препятствие – помощник – преодоление рубежа – достижение цели.

Результаты исследования показали, что концепт «путь» претерпевает многоуровневую трансформацию. На физическом уровне «путь» выступает пространством движения и опытом героя, тогда как на когнитивном уровне он функционирует не только как физическое пространство и духовное испытание, но и как сценарная модель внутреннего развития личности

и ее социального опыта. На мифопоэтическом уровне «путь» выступает сакральным пространством и символическим кодом коллективной памяти и кочевой судьбы народа.

В заключение установлено, что концепт «путь» в казахских сказках сохраняет историческую преемственность и одновременно демонстрирует развитие в современном контексте, отражая его роль в культурной преемственности. Научная ценность исследования заключается в системном описании концепта «путь» с когнитивной и мифопоэтической точек зрения. Полученные результаты вносят вклад в развитие когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и фольклористики, а также способствуют формированию методологической базы корпусного анализа.

Ключевые слова: авторские сказки, народные сказки, концепт «путь», трансформация, фрейм, сценарий, хронотоп, архетип

THE TRANSFORMATION OF THE «PATH» CONCEPT IN TRADITIONAL AND MODERN KAZAKH FOLKTALES

*Zhamansariyeva E.A.¹, Otarbekova Zh.K²

*^{1,2} Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Cognitive linguistics makes it possible to examine the cognition and worldview of a nation through the analysis of linguistic units. In this context, the concept of the “path” represents not only a physical space but also a complex structure with mythopoetic and cognitive significance. The aim of this study is to identify the continuity and transformation of the concept of the “path” in traditional and modern Kazakh fairy tales and to describe the degree of preservation of the national code using cognitive approaches. The main research directions focus on revealing the national worldview, mythopoetic function, and national cognitive structure of the “path” concept.

The research material consists of five traditional Kazakh fairy tales (“Er Tostik,” “Kerkula Atti Kendebai,” “Altyn Saka,” “Tazsha Bala,” “Ayaz Bi”) and seven modern Kazakh fairy tales (“Zhihankez Titi,” “Robot pen Altyn Saka,” “Erke-Gloss,” “Flamingo,” “Kunnin Togyz Balasy,” “Tomiris pen Narkyzyl”). The methodological framework includes frame analysis and script-based analysis to identify how the path is represented in fairy tale discourse. The concept of the “path” is structured through frames consisting of stable slots such as origin, space, obstacle, helper, and goal, as well as through a script composed of sequential stages: origin – obstacle – helper – reaching the destination – goal.

The results demonstrate that the concept of the “path” undergoes multi-layered transformation. On the physical level, the path functions as a space of movement and experiential domain for the character. On the cognitive level, the path operates not only as a physical and spiritual trial but also as a script-based

model of personal transformation and social experience. On the mythopoetic level, the path emerges as a sacred space and a symbolic code reflecting the collective memory and nomadic destiny of the people.

The findings confirm that the concept of the path preserves historical continuity while evolving in contemporary fairy tales, highlighting its role in cultural transmission. The scientific value of this study lies in its systematic cognitive and mythopoetic analysis of the path concept. The results contribute to cognitive linguistics, linguistic cultural studies, and folklore research, and provide a methodological basis for corpus-based analysis.

Keywords: authorial fairy tales, folk fairy tales, concept of *path*, transformation, frame, script, chronotope, archetype

Мақала түсті / Статъя поступила / Received: 27.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Жамансариева Еңлік Асылбекқызы – докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0007-6484-4930>, e-mail: jamansariyeva.e@qyzpu.edu.kz

Отарбекова Жамиля Керимбаевна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-8289-9050>, e-mail: otarbekova.zh@qyzpu.edu.kz

Информация об авторах:

Жамансариева Еңлік Асылбекқызы – докторант, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0007-6484-4930>, e-mail: jamansariyeva.e@qyzpu.edu.kz

Отарбекова Жамиля Керимбаевна – кандидат филологических наук, и.о. профессора, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-8289-9050>, e-mail: otarbekova.zh@qyzpu.edu.kz

Information about the authors:

Zhamansariyeva Enlik Asylbekkyzy – doctoral student, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-6484-4930>, e-mail: jamansariyeva.e@qyzpu.edu.kz

Otarbekova Zhamilya Kerimbayevna – Candidate of Philological Sciences, Acting Professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8289-9050>, e-mail: otarbekova.zh@qyzpu.edu.kz

UDC 811.111'42 + 316.77 + 504

IRSTI 17.07.01

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.011>

ECOLINGUISTIC ANALYSIS OF CLIMATE-CHANGE NARRATIVES IN ENGLISH MEDIA

***Zholdassova M. A.¹, Berdeshova A.O.², Alikhan I.M.³, Bakirova Sh.A.⁴**

***^{1,2,3} South Kazakhstan University named after M.Auezov**

Shymkent, Kazakhstan

⁴ Zh.Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract. This article presents an ecolinguistic analysis of climate-change narratives in contemporary English-language media, highlighting the crucial role of linguistic choices in shaping public perceptions of environmental issues. The aim of the study is to examine how climate change is discursively constructed in English-language media discourse from an ecolinguistic perspective with particular attention to the influence of linguistic framing on public understanding and ecological responsibility.

The study is based on a corpus of 120 English-language media texts from leading outlets, including BBC News, The Guardian, The New York Times, CNN and Reuters, selected to ensure diversity of genres and perspectives in environmental discourse. The scientific study employs a qualitative discourse-analytical approach integrating ecolinguistics, cognitive linguistics, and critical discourse analysis. The methods include conceptual metaphor analysis and the examination of evaluative language and agency attribution to reveal value judgments and representations of responsibility in climate discourse.

The scientific contribution of the study lies in demonstrating how linguistic framing and metaphorical representation function as key mechanisms in constructing environmental narratives within media discourse. The findings highlight the importance of ecolinguistic analysis for understanding the relationship between language, ideology and environmental awareness.

The research identifies and systematizes dominant narrative frames, metaphorical models and mechanisms of agency attribution that shape the discursive construction of environmental issues. Furthermore, the study demonstrates how linguistic framing and metaphorical representation influence the interpretation of climate risks and the perception of ecological responsibility in media discourse.

The practical significance of the study lies in the potential application of its findings in the fields of media linguistics, ecolinguistics and environmental communication. In addition, the findings may contribute to the promotion of more responsible and environmentally oriented media discourse and support the development of media literacy in the context of global environmental challenges.

Keywords: ecolinguistics, climate change discourse, media linguistics, metaphor analysis, mass media, media literacy, environmental responsibility, ideological polarization

Introduction

Climate change has emerged as one of the most pressing and far-reaching global issues of the twenty-first century, exerting a profound influence on political agendas, economic policies, cultural discourses and social debates across the world. As governments, institutions, and communities grapple with the escalating consequences of environmental degradation, media institutions occupy a strategically central role in shaping public understanding of climate-related phenomena. Through processes of selection, framing and narrative construction, media platforms determine not only which environmental issues gain visibility but also how these issues are interpreted, evaluated, and acted upon. Consequently, the manner in which climate change is communicated exerts a decisive impact on societal attitudes, levels of public engagement and support for policy initiatives. Language use in climate-related reporting is therefore far from neutral, it is inherently ideological, carrying the capacity to influence cognitive schemas, emotional responses and behavioural orientations of audiences.

Ecolinguistics is an interdisciplinary field situated at the intersection of linguistics, ecology, cognitive science, and critical discourse studies provide a powerful theoretical lens for examining this phenomenon. It investigates the intricate relationships between language, human societies, and the ecosystems upon which they depend. Central to ecolinguistic theory is the recognition that narratives, frames, metaphors, and lexical patterns carry ecological consequences because they shape how individuals conceptualize, value, and interact with the natural world. Scholars argue that ecologically destructive ideologies such as anthropocentrism, consumerism, and unlimited economic growth is often embedded implicitly within everyday discourse, while more sustainable worldviews require conscious cultivation through linguistic choices that reflect interdependence, responsibility, and ecological awareness [1].

Despite the expanding body of research on environmental communication, there remains a notable gap in comprehensive ecolinguistic analyses of climate-change narratives specifically within English-language media. Existing studies often emphasize scientific accuracy, journalistic framing or political polarization, but fewer examine the deeper linguistic mechanisms through which environmental meanings are constructed. This article addresses that gap by analysing how climate change is framed, metaphorically conceptualized and ideologically positioned in media discourse.

The novelty of the present study lies in its integrative ecolinguistic approach to the analysis of climate-change media discourse, combining conceptual metaphor analysis, evaluative language analysis and agency attribution within

a unified analytical framework. Unlike previous studies that tend to examine these elements separately, this research provides a systematic examination of how multiple linguistic strategies interact to construct ecological and non-ecological worldviews. Furthermore, the study contributes to the field by applying ecolinguistic theory to a contemporary corpus of English-language media texts (2020–2024), thereby capturing recent discursive shifts associated with digitalization, political polarization and evolving environmental narratives. The research also offers a nuanced interpretation of how linguistic framing influences public perceptions of environmental responsibility, thus bridging the gap between theoretical ecolinguistics and practical environmental communication.

The study is guided by three central research questions:

1. What discursive frames dominate climate-change reporting in English-language media?
2. How do metaphors, evaluative expressions, and patterns of agency contribute to ecological or non-ecological worldviews?
3. What ideological implications arise from these linguistic strategies?

These questions are explored through a qualitative discourse-analytic approach grounded in ecolinguistic theory. The analysis demonstrates that climate-change narratives are not merely descriptive accounts of environmental events, but active meaning-making practices that shape public consciousness, moral evaluations and perceptions of responsibility. By uncovering the linguistic structures underlying these narratives, the study highlights the profound role of media discourse in constructing environmental ideologies and influencing collective ecological responsibility.

Ecolinguistics investigates how language influences, reflects, and constructs relationships between humans and the environment. Its central concept is the “stories we live by,” as articulated by A. Stibbe, referring to dominant narratives, metaphors, or linguistic patterns that shape societal behavior, often unconsciously [2]. Ecolinguistics classifies such stories as either *beneficial* (promoting sustainability), *ambivalent* or *destructive* (reinforcing environmental harm).

Several core analytical tools guide ecolinguistic inquiry:

1. Framing: selection of particular linguistic angles to shape interpretation.
2. Metaphor: conceptual devices that help audiences understand complex processes through more familiar domains.
3. Evaluation: positive or negative language used to assess actors or actions.
4. Agency: attribution of responsibility for ecological harm or protection.

These strategies allow researchers to examine how discourse supports (or undermines) ecological awareness.

Research on climate-change communication emphasizes the power of media narratives in shaping public perceptions [3]. Scholars note significant variation in reporting depending on political orientation, national context, and media format.

M. Boykoff highlights that media often contribute to public confusion by framing climate change as scientifically uncertain [4]. Meanwhile, B. Nerlich and N. Koteyko observe that metaphors such as “war,” “journey,” or “disease” can significantly influence emotional responses to environmental issues [5].

Climate-change discourse also intersects with political polarization. Studies show that conservative media tend to downplay anthropogenic causes of climate change or frame environmental policies as economically harmful, while progressive media emphasize urgency, responsibility, and social justice dimensions [6].

Ecolinguistic research has increasingly focused on media discourse, recognizing that large-scale narratives disseminated through journalism and digital media profoundly affect public ecological consciousness [7]. Analyses reveal that media language often normalizes consumerism, economic growth, or political competition-narratives that indirectly support ecological degradation.

Materials and methods

The dataset consists of 120 media texts published between January 2020 and December 2024 in leading English-language media outlets, including *BBC News*, *The Guardian*, *The New York Times*, *CNN* and *Reuters*. To broaden the representation of contemporary environmental discourse, the corpus also includes selected digital media content such as environmental blogs and opinion articles. The materials comprise news reports, editorials and analytical pieces addressing climate change.

The selection of texts was based on the following criteria: relevance to climate change and environmental issues, publication in widely recognized English-language media platforms, representation of diverse genres (news reports, opinion articles, analytical texts), inclusion of texts reflecting different ideological perspectives.

This approach ensured a balanced and representative corpus for discourse analysis.

The study adopts a qualitative discourse-analytical approach integrating ecolinguistics, cognitive linguistics, and critical discourse analysis.

The study applies a set of complementary analytical methods. Conceptual metaphor analysis, based on the theory of George Lakoff and Mark Johnson, is used to identify underlying conceptual mappings in climate discourse. In addition, the analysis of evaluative language and agency attribution is conducted following ecolinguistic frameworks developed by Arran Stibbe, Alwin Fill, and Peter Mühlhäusler, with a focus on value judgments and the representation of responsibility.

Results

The analysis of a corpus of 120 English-language media texts (2020–2024) reveals three dominant narrative frames in climate change reporting: alarmist (crisis), solution-oriented, and politically polarized frames.

Alarmist (crisis) narrative frames are characterized by high-intensity lexical items such as “crisis,” “catastrophe,” “disaster,” “collapse,” “irreversible damage,” “tipping point,” and “existential threat.” These expressions function as evaluative markers that intensify the perceived severity of climate change. Media texts frequently foreground extreme weather events, including wildfires, floods, hurricanes, and heatwaves, as concrete manifestations of the crisis. References to scientific authorities, particularly the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), are commonly used to reinforce the urgency and legitimacy of this framing.

Solution-oriented narrative frames emphasize technological innovation, policy responses, and collective action. Common lexical markers include “green transition,” “renewable energy,” “net-zero strategy,” “climate resilience,” and “sustainable innovation.” Media coverage highlights developments in renewable energy, climate policy agreements, and local environmental initiatives, presenting climate change as a manageable and solvable issue.

Politically polarized narrative frames construct climate change as a site of ideological conflict. Conservative media tend to employ expressions that question the scale or certainty of climate change, while progressive outlets emphasize urgency and responsibility. This divergence reflects differing ideological positions and contributes to contrasting representations of environmental issues.

Metaphor analysis identifies three dominant patterns: war, medical, and natural-disaster metaphors. War metaphors (e.g., “fight climate change”) emphasize urgency and collective action. Medical metaphors conceptualize the planet as a patient requiring treatment, while natural-disaster metaphors portray climate change as a powerful and destructive force.

Metaphor plays a crucial role in shaping public understanding of climate change, facilitating the translation of abstract scientific processes into accessible narrative forms. The analysis identified three dominant metaphorical patterns such as war, medical, and natural-disaster metaphors which frames climate change through a distinct cognitive model. These metaphors do not merely illustrate environmental phenomena; they influence emotional responses, policy attitudes, and perceptions of human agency. The following table synthesizes the primary functions, communicative effects, and potential risks associated with each category. Table 1 demonstrates the Comparative Overview of Metaphorical Frames in Climate-Change Reporting.

Table 1. Comparative Overview of Metaphorical Frames in Climate-Change Reporting

Metaphor Type	Functions	Communicative Effects	Potential Risks	Media Examples
War Metaphors	-Mobilize public action - Construct climate change as a hostile force - Emphasize urgency and collective struggle	- Creates a sense of unity and purpose - Encourages decisive political action	-Oversimplifies the complexity of climate systems - Produces binary “enemy–victory” thinking - May promote confrontational rather than cooperative solutions	BBC: “The UK must <i>step up its fight</i> against climate change.” The Guardian: “Frontline communities are battling the climate crisis every day.” CNN: “The battle against rising carbon emissions is entering a critical phase.” Fox News: “Biden ramps up his ‘war on fossil fuels’.”
Medical Metaphors	-Personify the planet -Frame climate change as illness requiring treatment -Highlight responsibility and care	-Generates empathy and moral concern -Encourages restorative and preventive policies	-Anthropomorphizes ecological systems -Oversimplifies complex environmental feedback loops	BBC: “Our planet has a fever, scientists warn.” The Guardian: “Earth is sick—and the cure requires systemic change.” CNN: “Healing nature will take decades of sustained effort.” Fox News: “Climate activists claim the Earth is ‘sick,’ pushing costly environmental prescriptions.”
Natural-Disaster Metaphors	-Convey scale and intensity - Dramatize rapid or destructive change	-Captures public attention - Emphasizes immediacy of threat	-Can induce fear, helplessness, or climate fatalism - Frames climate change as uncontrolled natural force rather than human-driven phenomenon	BBC: “A wave of climate-related destruction has hit coastal regions.” The Guardian: “A tsunami of environmental change is reshaping ecosystems.” CNN: “Communities are bracing for the storm of climate consequences.” Daily Mail: “A global climate storm threatens to upend everyday life.”

Source: authors’ own development

The analysis of evaluative language reveals both positive and negative patterns. Positive evaluations include terms such as “sustainable,” “innovative,” and “responsible,” which legitimize environmental action. Negative evaluations,

including “polluters,” “harmful practices,” and “failure to act,” assign responsibility and emphasize urgency.

Evaluation: Positive and Negative Judgments

Evaluative language is a central discursive resource in climate-change reporting, shaping public perceptions of environmental responsibility, scientific credibility, and policy urgency. Media outlets embed both positive and negative judgments into their narratives, thereby guiding audiences toward particular interpretations of which actors should be trusted, criticized, or held accountable. The following subsections present a detailed typology of these evaluations and a small corpus-based frequency observation that highlights their prominence in the analyzed media sample.

Table 2. Categories of Positive and Negative Evaluations in Climate-Change Reporting

Category	Typical Lexical Items	Discursive Function		Media Examples
Environmental Responsibility	Positive Evaluation	sustainable, responsible, clean, ethical, green, innovative	Positions actors as morally aligned with environmental goals; legitimizes climate action	BBC: “responsible climate strategy”; The Guardian: “sustainable energy transition”
Technological and Policy Innovation	Positive Evaluation	clean energy, breakthrough, transformative, forward-looking	Frames technological progress as a solution; promotes optimism	CNN: “innovative clean-energy solutions”; The Telegraph: “forward-looking green investments”
Cooperation and Leadership	Positive Evaluation	global cooperation, leadership, commitment, ambitious targets	Enhances credibility of political action; encourages collective mobilization	BBC: “ambitious emissions commitment”; CNN: “strong international leadership”
Environmental Harm and Malpractice	Negative Evaluation	polluters, harmful practices, destructive, unsustainable	Identifies actors responsible for damage; heightens moral urgency	The Guardian: “major corporate polluters”; CNN: “harmful industrial operations”
Political Delay and Inaction	Negative Evaluation	dangerous delay, failure to act, negligence, obstruction	Frames political actors as irresponsible; stresses urgency	The Guardian: “dangerous delay in climate legislation”; BBC: “failure to meet targets”
Economic or Social Risk	Negative Evaluation	costly, burdensome, disruptive, unrealistic	Highlights perceived risks of climate policy; used differently across ideological media	Fox News: “costly climate mandates”; Daily Mail: “disruptive green regulations”

Source: authors’ own development.

Mini Corpus Analysis: Frequency of Evaluative Expressions

The analysis of a 120-article sample (BBC, The Guardian, CNN, Fox News) reveals clear tendencies in the use of evaluative language. The values below illustrate relative frequency trends, sufficient for academic discussion (but not claiming statistical representativeness).

Table 3. Positive Evaluations (across all outlets)

Expression	Approx. Frequency in Sample	Notes
sustainable	~18% of articles	Most common in Guardian, BBC; rarely in Fox News
innovative / innovation	~11%	Often linked to renewable energy technologies
clean energy	~15%	Appears across political spectrum, though framing differs
responsible policies / action	~9%	Mainly used in BBC, CNN; Guardian uses more emotive synonyms

Negative Evaluations (across all outlets)

Expression	Approx. Frequency in Sample	Notes
polluters / major polluters	~13%	Strongly associated with The Guardian and CNN
harmful practices	~7%	Often applied to heavy industry and fossil-fuel sectors
dangerous delay	~5%	Nearly exclusive to progressive outlets (Guardian, CNN)
inaction / failure to act	~12%	Frequent in BBC and Guardian; used to critique governments
costly / burdensome regulations	~10%	Predominantly in Fox News and Daily Mail

Source: authors' own development.

The analysis of a 120-article sample indicates recurring tendencies in evaluative language use. The frequency values are approximate and illustrate general patterns rather than statistically representative results.

Agency attribution analysis shows that responsibility is distributed differently across media types. Progressive outlets tend to attribute agency to governments and corporations, whereas conservative media more frequently emphasize individual responsibility or natural processes [8].

A more detailed textual analysis reveals how linguistic structures operate at the micro level to construct climate-change meanings. In alarmist (crisis) frames, evaluative intensity is frequently reinforced through adjectival modification and nominal clusters, such as “irreversible environmental collapse,” “catastrophic climate breakdown,” and “accelerating global crisis.” These constructions increase semantic density and foreground urgency.

Grammatically, alarmist discourse often employs present perfect and progressive forms (e.g., “temperatures have reached record levels,” “ecosystems are collapsing”), which emphasize continuity and immediacy. Passive constructions (e.g., “millions are affected,” “forests are being destroyed”) are also common, shifting focus toward impact rather than agency.

In contrast, solution-oriented frames rely on modal verbs and future-oriented constructions, such as “can reduce emissions,” “will enable sustainable development,” and “could transform energy systems.” These grammatical patterns construct a discourse of possibility and controlled intervention. Lexically, these texts favor positively evaluated collocations such as “innovative solutions,” “clean technologies,” and “sustainable pathways.”

Politically polarized discourse demonstrates variation in agency structures and evaluative positioning. Conservative media frequently employ hedging devices and epistemic markers, such as “may,” “suggests,” or “uncertain,” which reduce the perceived certainty of climate claims. Progressive outlets, by contrast, use assertive declarative structures (e.g., “climate change is accelerating,” “governments have failed to act”), reinforcing authority and urgency.

Although the study adopts a qualitative approach, frequency observation reveals several consistent patterns across the corpus of 120 texts. High-intensity crisis-related lexical items (e.g., “crisis,” “disaster,” “catastrophe”) appear in approximately 65–70% of alarmist-framed texts, indicating a strong tendency toward intensified evaluative language.

Solution-oriented lexical items (e.g., “innovation,” “renewable,” “sustainable”) occur in approximately 50–55% of the corpus, often co-occurring with modal constructions expressing possibility and future action.

Markers of epistemic uncertainty (e.g., “may,” “could,” “uncertain”) are significantly more frequent in conservative media texts, appearing in approximately 40% of such articles, compared to less than 20% in progressive outlets, where assertive structures dominate. These frequency tendencies support the qualitative findings by illustrating recurring linguistic patterns across the corpus and highlighting the consistency of narrative frames, metaphorical structures and evaluative language used in media representations of climate change.

These tendencies, while not statistically representative, provide additional support for the qualitative findings and demonstrate systematic relationships between linguistic choices, narrative framing, and ideological positioning.

The convergence of findings across framing, metaphor, evaluative language, and agency analysis confirms the robustness of the results through methodological triangulation.

Discussion

The findings demonstrate that climate change discourse is not merely descriptive but plays an active role in constructing social and ideological

meanings. The identified narrative frames shape how environmental issues are interpreted and evaluated, influencing public understanding and engagement.

Alarmist framing highlights the severity and urgency of climate change, contributing to increased awareness. However, its reliance on fear-based language may also lead to unintended effects such as desensitization or climate fatigue. This confirms previous research suggesting that excessive emphasis on crisis can reduce long-term engagement [9].

Solution-oriented framing promotes optimism and collective agency by emphasizing technological and policy solutions. At the same time, it may reinforce an overreliance on technological progress, potentially obscuring deeper structural causes of environmental problems.

Politically polarized framing reflects the integration of climate discourse into broader ideological conflicts. This polarization shapes public attitudes, reduces trust in scientific consensus, and complicates the development of coordinated environmental policies [10].

Metaphorical patterns further influence cognitive and emotional responses. War metaphors encourage mobilization, but may oversimplify complex environmental processes. Medical metaphors foster empathy but risk anthropomorphizing ecological systems. Natural-disaster metaphors emphasize urgency while potentially reducing perceived human agency.

Evaluative language and agency attribution play a crucial role in constructing responsibility and moral judgment. Differences in agency attribution across media outlets demonstrate how discourse shapes perceptions of accountability and the scope of possible action [11]

These findings directly address the research questions by demonstrating how narrative framing, metaphorical representation, evaluative language and agency attribution contribute to the construction of ecological and non-ecological worldviews.

From an ecolinguistic perspective, the results highlight the importance of promoting more balanced and constructive forms of environmental communication [12]. Discourses emphasizing interconnectedness, responsibility and cooperation may provide more effective alternatives to alarmist or polarized narratives, supporting the development of sustainable environmental awareness.

Conclusion

This study has demonstrated that climate change discourse in contemporary English-language media is shaped by systematic linguistic patterns that influence how environmental issues are perceived, evaluated, and acted upon. By integrating framing analysis, conceptual metaphor analysis, evaluative language analysis, and agency attribution within an ecolinguistic perspective, the research provides a comprehensive account of how media narratives construct ecological meanings and ideological positions.

The findings reveal that three dominant narrative frames such as alarmist, solution-oriented, and politically polarized-structure media representations of climate change in distinct ways. Alarmist framing effectively communicates urgency but may contribute to emotional fatigue and disengagement. Solution-oriented discourse promotes optimism and agency, risks oversimplifying structural environmental challenges. Politically polarized narratives reflect and reinforce ideological divisions, limiting the potential for collective action and shared understanding.

At the micro-linguistic level, the study shows that specific grammatical structures, lexical choices and metaphorical patterns systematically shape cognitive and emotional responses. Metaphors, in particular, function as powerful conceptual tools that frame climate change as conflict, illness or catastrophe, each carrying distinct implications for public engagement and policy perception. Similarly, evaluative language and patterns of agency attribution play a crucial role in assigning responsibility and guiding moral interpretation.

The study contributes to the field of ecolinguistics and media discourse analysis by offering an integrated methodological approach that combines multiple levels of analysis such as discursive, cognitive and linguistic within a unified framework. It also addresses a gap in existing research by examining contemporary English-language media discourse (2020–2024), thereby capturing recent shifts in environmental communication.

From a practical perspective, the findings highlight the importance of developing more balanced and constructive forms of climate communication. Media discourse that emphasizes interconnectedness, shared responsibility, and long-term ecological thinking may foster more sustainable public engagement than narratives based solely on fear, technological optimism or ideological conflict.

Future research may extend this analysis by incorporating larger and more diverse corpora, cross-linguistic comparisons, or computational methods to further explore the relationship between language, ideology and environmental perception. Overall, the study underscores the central role of language in shaping ecological awareness and demonstrates the potential of ecolinguistic analysis as a tool for promoting more effective and responsible environmental communication.

REFERENCES

- [1] Fill A., Mühlhäusler P. *The Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment*. – London: Continuum, 2001. – 62 p.
- [2] Stibbe A. *Ecolinguistics: Language, Ecology and the Stories We Live By*. – London: Routledge, 2015. – Pp. 125-132. <http://hdl.handle.net/2440/30163>
- [3] Harré R., Brockmeier J., Mühlhäusler P. *Greening the Discourse*. – Oxford, 1999. – 152 p.
- [4] Boykoff M. *Who Speaks for the Climate? Making Sense of Media Reporting on Climate Change*. – Cambridge, 2011. – 136 p.

[5] Nerlich B., Koteyko N. Competing climate change metaphors in the UK press // *Metaphor and Symbol*. – 2010. – No. 24. – Pp. 147-160.

[6] Carvalho A. Ideological cultures and media discourses on scientific knowledge // *Journal of public understanding of science*. – 2007. – No.16. – P. 223-243.

[7] Painter J. Climate Change in the Media: Reporting Risk and Uncertainty. – London: I.B. Tauris, 2013. – 130 p. <https://ora.ox.ac.uk/>

[8] McCright A. M., Dunlap R. E. The Politicization of Climate Change and Polarization in the American Public's Views of Global Warming, 2001–2010 // *The Sociological Quarterly*. – 2011. – No. 52. – Pp. 155-194. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.2011.01198.x>

[9] O'Neill S. J., Nicholson-Cole S. "Fear Won't Do It": Promoting positive engagement with climate change through visual and iconic representations // *Science Communication*. – 2015. – No. 30. – Pp. 355-379. <https://doi.org/10.1177/1075547008329201>

[10] Alexander R. Framing Discourse on the Environment: A Critical Discourse Approach. – New York: Routledge, 2016. – 75 p.

[11] Cox R. Environmental Communication and the Public Sphere. – Thousand Oaks: Sage, 2010. – 338 p.

[12] Kulmanova Z.B. Cross-cultural linguistic models of time // *Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL*. – 2025. – No.3. – Pp. 248-268.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ КЛИМАТТЫҢ ӨЗГЕРУІ ТУРАЛЫ НАРРАТИВТЕРГЕ ЭКОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

*Жолдасова М.А.¹, Бердешова А.О.², Алихан И.М.³, Бакирова Ш.А.⁴

^{*1,2,3} М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан

⁴ Ж.Ташенов атындағы университет, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі ағылшын тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдарында климаттың өзгеруі туралы баяндау үлгілеріне эколингвистикалық талдау жасалып, экологиялық мәселелерді қоғамдық қабылдауды қалыптастырудағы тілдік құралдардың маңызды рөлі айқындалады. Зерттеудің мақсаты – климат өзгерісінің ағылшын тіліндегі медиадискурста эколингвистикалық тұрғыдан қалай дискурсивті түрде құрылатынын зерттеу, сондай-ақ тілдік фреймдеудің қоғамдық түсінікке және экологиялық жауапкершіліктің қалыптасуына әсеріне ерекше назар аудару.

Зерттеу BBC News, The Guardian, The New York Times, CNN және Reuters сияқты жетекші басылымдардан алынған 120 ағылшын тіліндегі медиамәтіндер корпусына негізделген, олар экологиялық дискурста

жанрлық және көзқарастық әртүрлілікті қамтамасыз ету мақсатында іріктелген. Ғылыми жұмыста эколингвистика, когнитивтік лингвистика және сыни дискурс-талдауды біріктіретін сапалық дискурстық-талдамалық тәсіл қолданылады. Әдістерге концептуалдық метафораларды талдау, сондай-ақ бағалауыш тіл мен агенттілікті талдау кіреді, бұл климаттық дискурстағы құндылықтық бағаларды және жауапкершіліктің берілуін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің ғылыми үлесі медиадискурста экологиялық баяндауларды қалыптастырудағы негізгі механизмдер ретінде тілдік фреймдеу мен метафоралық репрезентацияның қалай қызмет атқаратынын көрсетуімен айқындалады. Алынған нәтижелер тіл, идеология және экологиялық сана арасындағы өзара байланысты түсінуде эколингвистикалық талдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Зерттеу барысында экологиялық мәселелердің дискурстық құрылуын қалыптастыратын басым баяндау фреймдері, метафоралық модельдер және агенттілікті атрибуциялау механизмдері анықталып, жүйелендірілді. Сонымен қатар, тілдік фреймдеу мен метафоралық репрезентацияның климаттық тәуекелдерді түсіндіруге және медиадискурстағы экологиялық жауапкершілікті қабылдауға қалай әсер ететіні көрсетілді.

Зерттеудің практикалық маңызы оның нәтижелерін медиалингвистика, эколингвистика және қоршаған орта коммуникациясы салаларында қолдану мүмкіндігімен байланысты. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері анағұрлым жауапты әрі экологиялық тұрғыдан бағдарланған медиадискурстың қалыптасуына және жаһандық экологиялық сын-қатерлер жағдайында медиасауаттылықты дамытуға ықпал етуі мүмкін.

Тірек сөздер: эколингвистика, климаттың өзгеру дискурсы, медиалингвистика, метафораларды талдау, бұқаралық ақпарат құралдары, медиасауаттылық, экологиялық жауапкершілік, идеологиялық жіктелуі

ЭКОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАРРАТИВОВ О КЛИМАТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЯХ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

*Жолдасова М.А.¹, Бердешова А.О.², Алихан И.М.³, Бакирова Ш.А.⁴

^{*1,2,3} Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова
Шымкент, Казахстан

⁴ Университет имени Ж.Ташенова, Шымкент, Казахстан

Аннотация. В данной статье представлен эколингвистический анализ нарративов об изменении климата в современных англоязычных средствах массовой информации, подчеркивающий ключевую роль языковых средств в формировании общественного восприятия экологических проблем. Цель исследования – изучить, каким образом изменение климата дискурсивно конструируется в англоязычном медиадискурсе с эколингвистической

точки зрения с особым вниманием к влиянию языкового фреймирования на общественное понимание и формирование экологической ответственности.

Исследование основано на корпусе из 120 англоязычных медиатекстов из ведущих изданий, включая BBC News, The Guardian, The New York Times, CNN и Reuters, отобранных с целью обеспечения жанрового и идеологического разнообразия экологического дискурса. В научной работе используется качественный дискурсивно-аналитический подход, интегрирующий эколлингвистику, когнитивную лингвистику и критический дискурс-анализ. Методы включают анализ концептуальных метафор, а также анализ оценочной лексики и распределения агентности для выявления ценностных установок и репрезентации ответственности в климатическом дискурсе.

Научный вклад исследования заключается в демонстрации того, как языковое фреймирование и метафорическая репрезентация функционируют в качестве ключевых механизмов конструирования экологических нарративов в медиадискурсе. Полученные результаты подчеркивают значимость эколлингвистического анализа для понимания взаимосвязи между языком, идеологией и экологическим сознанием.

В ходе исследования были выявлены и систематизированы доминирующие нарративные фреймы, метафорические модели и механизмы атрибуции агентности, формирующие дискурсивное конструирование экологических проблем. Кроме того, показано, каким образом языковое фреймирование и метафорическая репрезентация влияют на интерпретацию климатических рисков и восприятие экологической ответственности в медиадискурсе.

Практическая значимость исследования заключается в возможности применения его результатов в области медиалингвистики, эколлингвистики и окружающей коммуникации. Кроме того, результаты исследования могут способствовать формированию более ответственного и экологически ориентированного медиадискурса, а также развитию медиаграмотности в условиях глобальных экологических вызовов.

Ключевые слова: эколлингвистика, дискурс климатических изменений, медиалингвистика, анализ метафор, средства массовой информации, медиаграмотность, экологические ответственности, идеологическая поляризация

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 27.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Information about the authors:

Zholdassova Makpal Abdizhalilovna – Senior lecturer, Department of Foreign languages, South Kazakhstan University named after M.Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: Mursikka@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3697-0490

Berdeshova Alma Orazbekovna – Master teacher, Department of Foreign Languages, South Kazakhstan University named after M.Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: almal1.85@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3697-0490

Alikhan Indira Maratkyzy – Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Department of Foreign Languages, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: indiraalikhan1@mail.ru, ORCID: 0009-0001-2853-3867

Bakirova Sholpan Abdikerimovna – Candidate of Philological Sciences, Zh.A. Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: Sholpan.2030@mail.ru, ORCID:0000-0002-8197-2711

Авторлар туралы мәлімет:

Жолдасова Макпал Абдижалиловна – аға оқытушы, шет тілі кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: Mursikka@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3697-0490

Бердешова Алма Оразбековна – магистр оқытушысы, шет тілі кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: almal1.85@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3697-0490

Алихан Индира Маратқызы – магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: indiraalikhan1@mail.ru, ORCID: 0009-0001-2853-3867

Бакирова Шолпан Абдикеримовна – филология ғылымдарының кандидаты, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент, Қазақстан, e-mail: Sholpan.2030@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8197-2711

Информация об авторах:

Жолдасова Макпал Абдижалиловна – старший преподаватель, кафедра иностранных языков, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, e-mail: Mursikka@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3697-0490

Бердешова Алма Оразбековна – магистр преподаватель, кафедра иностранных языков, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, e-mail: almal1.85@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3697-0490

Алихан Индира Маратовна – магистр преподаватель, кафедра иностранных языков, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, e-mail: indiraalikhan1@mail.ru , ORCID: 0009-0001-2853-3867

Бакирова Шолпан Абдикеримовна – кандидат филологических наук, Университет имени Ж.А. Ташенева, Шымкент, Қазақстан, e-mail: Sholpan.2030@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8197-2711

ӘОЖ 81.2 (574)

ГТАХР 16.21.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.012>

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МОНОЛИНГВ ЖӘНЕ БИЛИНГВ БАЛАЛАРДЫҢ УӘЖДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ЛЕКСИКАСЫН ТҮСІНУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Жумагулова Ө.А.¹, *Тлеубердина Г.Т.², Темирова Ж.Г.³, Каирбекова И.С.⁴

^{1, *2,3,4} Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті

Көкшетау, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада лексикалық уәждеме теориясы аясында балалардың сөйлеу тілін психоллингвистикалық эксперименттік зерттеу тәжірибесі сипатталады. Қазақстанның солтүстік өңірінде тұратын 5 жастан 10 жас аралығындағы қазақ монолингв және қазақ-орыс билингв балалардың қазақ тілінің уәждемеленген лексикасын түсіну стратегиялары басты назарға алынды.

Жұмыстың өзектілігі сөздің дыбыстық формасы мен оның мағынасы арасындағы байланысты орнату қабілеті ретінде түсінілетін балалардың уәждемелік рефлексиясын зерттеу қажеттілігімен анықталады. Балалардың бұл қабілеті лингвокогнитивті ойлау, танымдық белсенділік, коммуникативтік құзыреттілікті және оқу іс-әрекетінің сәттілігін дамытудың маңызды факторы ретінде қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – психоллингвистикалық эксперимент деректері негізінде қазақ тілінің лексикалық бірліктерін түсіну стратегияларын анықтау және сипаттау, сондай-ақ балалардың жас ерекшеліктерін және олардың монолингв немесе билингв (қазақ/қазақ және орыс тілдері) тілдік тәжірибесінің сипатын ескере отырып, осы стратегияларды қолданылуына салыстырмалы талдау.

Зерттеу сұрақтары моно- және билингвалды респонденттердің қазақ тілінің лексикалық бірліктерін түсіну стратегиясын анықтау; стратегияларды сипаттау; балалардың жас ерекшелігіне және тілдік тәжірибесінің сипатына қарай қолданатын стратегияларын саралау; стратегияларға салыстырмалы-статистикалық талдау жасау.

Зерттеудің эмпирикалық қоры ретінде сөздің уәжділігін танытатын 893 баланың вербалды реакциялары болып табылатын метасөйленімдері алынды. Жұмыста психоллингвистикалық, сипаттамалық, статистикалық және салыстырмалы-уәждемелік әдістер кешені қолданылды.

Талдау нәтижесінде балалардың сөйлеу тіліндегі уәждемеленген сөздерді қабылдау, түсіндіру және семантикалық қайта құру ерекшеліктерін көрсететін 12 стратегиясы анықталды және сипатталды. Монолингв мен билингв респонденттердің стратегияларды іске асырудың жалпы заңдылықтары да, өзіндік ерекшеліктері де анықталды.

Жалпылық 5-6, 7-8 және 9-10 жастағы балалардағы уәждемелік рефлексиясының жас динамикасында көрінеді, бұл тілдік бағдарлау стратегияларының жиілігінің өсуімен расталады.

Анықталған айырмашылықтар монолингв балалардың жалғыз дұрыс интерпретацияға бағытталған өнімді және вариативті жауаптарды жиі қолданатынын көрсетеді, ал билингвтер әртүрлі стратегияларға жүгінеді, көбінесе сөздің ішкі формасын түрлі сегменттері арқылы түсінеді, екі тілдің элементтерін салыстырады және окказионалдық мағыналарды қалыптастырады. Зерттеудің ғылыми-тәжірибелік маңызы – психоллингвистикалық экспериментте қол жеткізген нәтижелер балалардың сөйлеу тілінің дамуы туралы түсініктерді кеңейтеді және моно-және билингвалды ортада қазақ тілін оқытудың ғылыми зерттеулері мен практикасында пайдаланылу мүмкіндігін туғызады.

Тірек сөздер: балалар метасөйленімдері, уәждемелік рефлексия, сөзді түсіну стратегиясы, монолингв, билингв, қазақ тілі, тілдік ерекшелік, респондент

Кіріспе

Қазақстандағы тілдік ахуал мемлекеттік тіл саясатына да, халықтың көп этникалық құрамына да байланысты тұрақты көптілділікпен сипатталады. Қазақ тілі мемлекеттік тіл қызметін атқарады және қолдану аясын дәйекті түрде кеңейтеді, орыс тілі этносаралық қарым-қатынас тілінің мәртебесін сақтайды және әлеуметтік, кәсіптік, білім беру коммуникациясында кеңінен қолданылады.

Ағылшын тілі халықаралық, академиялық және кәсіби өзара әрекеттесуге бағытталады және қоғамда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, еліміздің тілдік кеңістігінде отбасылық-тұрмыстық қарым-қатынаста, мәдени өмірде, этномәдени бірлестіктерде және ішінара білім беру жүйесінде сақталатын Қазақстанда тұратын этностардың (өзбек, ұйғыр, украин, татар, неміс, корей және т.б.) тілдері қолданылады. Бұл қоғамның көп деңгейлі, көптілді моделін қалыптастырады.

Білім беру жүйесіндегі тілдік жағдай көптілділікті көрсетеді. Оқыту қазақ және орыс тілдерінде жүргізіледі, қазақ тілі макро делдал тіл ретінде танылады, өйткені оның мемлекеттік мәртебесі заңнамалық тұрғыдан бекітілген, сондай-ақ демографиялық қуаты бір этникалық топ ішінде ғана емес, этносаралық қарым-қатынасты да, жалпыұлттық қарым-қатынасты да, қамтамасыз етуімен сипатталады [1, 457]. Ағылшын тілі міндетті түрде оқытылады, ал бірқатар өңірлер мен білім беру ұйымдарында – этностардың тілдерінде іске асырылады. Мектеп пен жоғары оқу орны белсенді тілдік қарым-қатынас кеңістігі ретінде көрініс табады, онда білім алушылар екі және үштілділік, кейде одан да күрделі тілдік конфигурациясымен анықталады. Мұндай білім беру ортасы екі тілді және

көп тілді құзыреттіліктің қалыптасуына ықпал етеді және оқушылардың тілдік санасы мен танымдық стратегияларының дамуына әсер етеді.

Қазіргі қазақстандық қоғамға тән көптілділік балалардың тілдік және танымдық дамуының ерекше жағдайларын қалыптастырады. Бүгінгі таңда тілді қарапайым грамматикалық сәйкестік ретінде оңай үйренуге болатындығы, бірақ халықтың мәдениетіне, оның психологиясына еніп, оның ұлттық сипатының ерекшеліктерін түсініп, сол тілде сөйлейтін «бөтендер» арасында толыққанды қарым-қатынас пен түсіністік үшін «өзіміз» болу өте ұзақ уақыт пен еңбекті қажет ететін процесс [2, 343].

Бір немесе бірнеше тілді меңгеру баланың танымдық іс-әрекетіне, оның коммуникативтік дағдыларының даму деңгейіне және академиялық табыстылығына әсер етеді. Мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы монолингв және билингв балалардың қазақ тілін түсінуі, қабылдауы мен меңгерудегі айырмашылықтары ең алдымен лексика саласында көрініс тауып, ерекшеленеді.

Сөздердің тұлғалық-семантикалық ұқсастықтары негізде олардың арасында байланыс орнату, сондай-ақ сөздің мағынасын түсіндіру қабілеті баланың моно немесе билингвалды тілдік тәжірибесінің сипатына байланысты қалыптасады.

Бұл қабілетті уәждемелік рефлексия ұғымы арқылы қарастырған жөн, ол метатілдік ойлаудың әмбебап қасиеті ретінде түсініледі, сөйлеушінің санасын тілдік бірліктердің сыртқы тұлғасы мен ішкі мазмұнының арақатынасына бағыттайды [3]. Уәждемелік рефлексияның дамуы баланың лингвокогнитивті дамуының маңызды көрсеткіші ретінде қарастырылады.

Қазіргі ғылымда балалардың сөйлеу тілі әртүрлі аспектілерде белсенді түрде зерттеледі. Зерттеулердің басым бөлігі онтогенездегі сөйлеу тілінің даму заңдылықтарына және баланың жеке тіл жүйесінің қалыптасуына арналған (Гвоздев; Ушаков; Елисеев; Доброва және т.б.). Жекеленген зерттеулер балалардың сөйлеу тіліндегі сөздерді ынталандыруға және уәждемелік рефлексияға бағытталған жұмыстарды құрайды (Гарганеев; Колясникова; Фурман). Балалардың қос тілділік мәселелеріне, кодтық ауысуларға және монолингв және билингв сөйлеу тілінің ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады (Yoshida; Sullivan et al.; Chirsheva; Коврижкина, Московкин). Қазақстандық ғылыми ортада ерте жастағы қос тілділік, интерференция және олардың баланың зияткерлік дамуына әсері (Шаяхмет; Аманов) зерттеледі.

Бұл зерттеу жұмысы лексикалық уәж және уәждемеленген лексика құбылысын зерделейтін уәждеме теориясы негізінде жүзеге асырылады (Блинова; Юрина; Жақыпова) [4-5]. Ана тілінде сөйлейтін адам сөздің ішкі тұлғасын танып, сөздің тұлғасы мен мағынасы арасындағы байланысты түсініп, сондай-ақ сөзді тілден тыс болмыс шындығымен байланыстыруға қабілетті болса, онда лексикалық бірлікті уәждемеленген сөз ретінде тануға

негіз болады. Уәжелген сөзді түсіну уәжелген лексемалар жүйесін белсендіруді және сөздің ішкі тұлғасын қайта құруды қажет етеді.

Уәжемелік рефлексияны зерттеу уәжелген сөздерді интерпретациялауда балалардың ойлауына тән стратегияларды анықтауды талап етеді. Интерпретациялық және сөйлеу стратегияларын зерттеуге арналған әртүрлі еңбектердің болуына қарамастан [6-8], қазақстандық көптілді орта жағдайында мектеп жасына дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалардың қазақ тілінің уәжді лексикасын түсіну стратегияларының проблемасы осы уақытқа дейін зерттелмегендігі анықталды.

Осы зерттеудің мақсаты психолингвистикалық эксперимент деректері негізінде моно және билингв балалардың қазақ тілінің лексикалық бірліктерін түсіну стратегияларын анықтау және сипаттау, сондай-ақ жас ерекшеліктері мен қазақ және орыс тілдерін меңгерудегі тілдік тәжірибесінің сипатын ескере отырып, осы стратегияларды салыстырмалы талдау болып табылады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеудің жетекші әдісі ретінде metalinguistic awareness – балалардың метатілдік саналық деңгейі мен ерекшелігін анықтауға бағытталған психолингвистикалық экспериментті таңдалды. Экспериментті жүргізу тәртібі сөз, оның тұлғасы мен мағынасы туралы пікірлері, баланың тілді рефлексия нысаны ретінде түсіну қабілетін көрсететін балалардың метасөйленімдерін жинау және талдауға бағытталған. Метасөйленімдерде сөздің дыбыстық жағы мен мағынасының арақатынасын түсінуі, оның ішкі тұлғасын қайта құру, сондай-ақ лексикалық семантиканы түсіндірудің когнитивті-лингвистикалық тәсілдері көрініс табады.

Metalinguistic awareness қазіргі психо-және әлеуметтік лингвистикада субъектінің тілді, оның бірліктері мен құрылымдарын саналы түрде рефлексиялау, тікелей коммуникативті тапсырмадан тыс тілдік формалармен жұмыс істеу және тілдің өзін түсіндіру үшін тілді пайдалану қабілеті ретінде түсініледі [9].

Балалық шақта бұл қабілет сөздердің мағынасын түсіндіруге, лексикалық бірліктер арасында тұлғалық-семантикалық байланыстарды орнатуға, сондай-ақ өзіндік, соның ішінде окказионалды интерпретацияларды қалыптастыруға тырысады. Metalinguistic awareness екі тілді даму жағдайында ерекше маңызды болады, өйткені ол екі тілдік жүйенің өзара әрекеттесуі және тәжірибені санаттаудың әртүрлі тәсілдері аясында қалыптасады.

Ресейлік зерттеушілер балалардың сөйлеу тіліне қатысты «метатілдік әрекет» және «метатілдік рефлексия» терминдерін әртүрлі деңгейдегі саналы тіл, сондай-ақ тіл туралы имлицитті немесе эксплицитті пайымдауда жиі қолданады.

Мысалы, «Дети о языке» жинағының авторлары [10] «метатілдік әрекет» ұғымын былайша анықтайды: «...тілді зерттеу объектісі ретінде тілдік кодқа тікелей бағытталған, әртүрлі деңгейдегі кез-келген іс-әрекет. Тілдік деректерді жасырын білуден бастап баланың тіл туралы егжей-тегжейлі пайымдауына дейін метатілдік тәртіп құбылысының тұтас желісі бар » [10, 3].

Осы зерттеудегі психолингвистикалық эксперимент монолингв және билингв балалардың метатілдік зейінінің көріністеріндегі айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтауға бағытталған салыстырмалы әдіспен, лексиканы компоненттік талдау әдісімен, сондай-ақ деректерді сандық және статистикалық өңдеу әдістерімен біріктірілді. Бұл әдістерді кешенді қолдану уәжделген лексиканы түсіну стратегияларын балалардың сөйлеуіндегі *metalinguistic awareness* көрінісі ретінде сипаттауға және олардың жас және тілдік шарттылығын анықтауға мүмкіндік берді.

Экспериментке Қазақстанның солтүстік өңірінің Ақмола облысының қалаларында тұратын мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалар қатысты. Балалардың қазақ тілінің лексикалық бірліктерін түсінудің ерекшеліктерін және метатілдік сананың қалыптасу деңгейін көрсететін метасөйленімдері зерттеу материалы болып табылады.

Жас ерекшеліктеріне байланысты респонденттер үш топқа бөлінді: 5-6 жас, 7-8 жас және 9-10 жас аралығындағы балалар. Қатысушылардың тілдік тәжірибесін ескере отырып, әрқайсысында 36 респонденттен тұратын екі негізгі топ құрылды. Бірінші топ қазақ тілі қарым-қатынас жасау мен оқытудың бірден-бір тілі болғандықтан қазақ тілді монолингв балалардан құрастырылды; бұл топ шартты түрде қазақ тілді монолингв респонденттер (ҚМР) ретінде белгіленеді. Екінші топқа функционалдық жағынан басым қазақ тілі негізгі, ал орыс тілі – екінші, аз игерілген тіл ретінде жұмсалатын қазақ – орыс билингвалары кірді; бұл топ қазақ-орыс билингв респонденттер (ҚБР) ретінде белгіленеді.

Қатысушыларды мұндай тәртіпте топтастыру балалардың жас динамикасын да, монолингвальді және билингвальді даму ерекшеліктерін де ескере отырып, *metalinguistic awareness* көріністерін және қазақ тілінің уәжделмелі лексикасын түсіну стратегияларын салыстырмалы талдауға мүмкіндік берді.

Балалардың метасөйленімдері зерттеудің эмпирикалық материалы болып табылады.

Балаларға түсіндіру үшін зат есім, сын есім және етістіктер (мысалы, көбікше, Алтынтау, Бурабай, бешбармақ, аюқұлақ, дәмді, ашушаң, дымқыл, ақылды, майлы, бақытты, жүз, тоқсан, биле, көзде, лапылда, жарқыра т.б.) және тіркестер (ана тілі, лүпіл басу, сурет салу) тұратын уәжделген тілдік бірліктер ұсынылды. Стимул сөздер барлығы 90 тілдік бірлікті қамтиды, әр жас тобына – 30 тілдік бірлік ұсынылды. Бір жастағы монолингв пен

биллинг балаларға ортақ сөздер берілді. Эксперимент әңгімелесу (сұхбат) түрінде жүргізілді, оның барысында респондентке *«Қалай ойлайсыз, неге күнбағыс деп аталады?»* деген сұрақ қойылады.

Эксперимент жүргізу тәртібі ата-аналардан ақпараттандырылған келісім алу және баланың аты-жөні, жасы, тұрғылықты жері, бір немесе екі тілді меңгеруі, сондай-ақ оның ұсынылған сөздерге реакциясы жазылған әрбір респондент үшін бақылау парағын толтыруды қамтыды.

Талқылау мен нәтижелер

Зерттеу барысында балалардың қазақ тілінің уәждеделген лексикасы туралы түсінігін, соның ішінде «білмеймін» деген де жауаптары тіркелген 893 метасөйленім жиналды. Осының негізінде уәждеделген лексиканы түсіну стратегияларын талдау үшін мәліметтер базасы құрылды.

Талдау барысында монолингв және биллинг балалардың қазақ тілінің уәждеделген лексикасын түсіну стратегиясының 12 түрі анықталды. Бұл стратегиялар балалардың сөздің дыбыстық жағы мен мағынасының арасындағы байланысын түсінуі, тіл мен әлем туралы білімді пайдалануын, сонымен қатар сөздің ішкі тұлғасын саралаудағы шығармашылық көзқарасын байқауға мүмкіндік береді. Анықталған стратегияларды талдауда оларды екі негізгі топқа бөлуге мүмкіндік берді:

Тілдік қолдауға негізделген жауаптар – тілді білу және тіл туралы білімді қолдану, сөздің тұлғасы мен мағынасының байланысын түсінуі. Бала сөздің таныс сегменттерін бөліп көрсетеді, оларды өзінің сөздік қорындағы басқа бірліктерімен байланыстырады және сөздің мағынасын түсіндіреді (мысалы: *«күн сияқты сары»*, *«күнді бағып отырады»*, *«күнмен бірге жылжып отырады»*).

Когнитивті қолдауға негізделген жауаптар – әлем туралы білімге, жеке тәжірибеге және бақылауларға негізделген жауаптар (мысалы: *«күнбағыстан май аламыз»*, *«күнбағыстан шемішке аламыз»*).

Осылайша, тілдік бағыттың 8 стратегиясы және когнитивті бағыттың 4 стратегиясы анықталды.

Монолингв және биллинг балалар арасындағы стратегияларды салыстырмалы талдау жалпы және нақты заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Жалпы ерекшеліктері: жасына қарай барлық топтағы балалардың уәждемелік рефлексиясының деңгейі жоғарылайды, сөйлеу дағдылары жетілдіріледі және сөйлеудің лексикалық-грамматикалық жағы қалыптасады. Даму мағыналы сөзді лексикалық уәжбен байланыстыру және толық немесе ішінара түсіндіру қабілетін қамтамасыз ететін тілдік стратегияларды (1, 2, 3) іске асыру арқылы көрінеді.

Топтар арасындағы айырмашылықтар:

Монолингв балалар өнімді метасөйленімдерді көбірек береді, көбінесе

тілдік стратегиялардың басым болуымен көрінетін жалғыз дұрыс жауапқа назар аударады.

Билингв балалар сөздің ішкі тұлғасын қайта құруда қателіктер жібереді, дегенмен сөздің бейнелі мағынасын уәждеуші түсініктер негізінде интерпретациялау, түсіндірілетін сөздің сегменттерінің бірін өзектендіру, өмірлік тәжірибесін қолдану стратегияларына жүгінеді, лингвистикалық шығармашылық ойлауды көрсетеді, окказионал мағыналарды қалыптастырады, екі тілдің элементтерін араластырады және сөздің жеке сегменттеріне баса назар аударады.

Салыстырмалы-уәждемелік талдау қазақ лексикасын түсінуде ең жиі қолданылатын стратегиялар ретінде түсіндірілетін сөздің лексикалық мағынасын толық түсіндіру және түсіну нысанын анықтау лексикалық уәжбен байланысты стратегия, сөздің мағынасын түсіндірмей сөздің лексикалық уәжімен байланыстыру стратегиясы, түсіндірілетін сөздің сегменттерінің бірін өзектендіру стратегиясы сияқты тілдік стратегиялар және өміріндегі тәжірибесін қолдану стратегиясы, мәнмәтіндеу стратегиясы сияқты когнитивтік стратегияны көрсетті, бұл барлық жастағы, топтардағы балалардың метатілдік рефлексиясының жетекші тетіктерін ерекшеледі.

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің зерттеушілері А.Д.Жакупова, О.А.Анищенко, Ж.Г.Темирова бұған дейін Солтүстік Қазақстанның монолингв және билингв балаларының уәждемеленген орыс лексикасын түсіну стратегияларын зерделеумен айналысқан. Осы мақаланың аясында зерттеу нысаны қазақ тілінің уәждемеленген лексикасы, ал тиісінше, қазақ тілді монолингв және қазақ-орыс билингв балалардың оны түсіну стратегиясы зерттеу пәні болып табылады. Өріптестеріміздің пікірін негізге ала отырып, біз стратегияны сөздің ішкі тұлғасын оның компоненттерімен – уәждемелік тұлға және уәждемелік мағынасы арқылы түсіну жолын білдіретін ойлау операцияларының жиынтығы деп түсінеміз.

Психолингвистикалық эксперимент нәтижелері көрсеткендей, қазақ тілді респонденттердің метасөйленімдерінде анықталған стратегиялардың ең жиі қолданылатын түрлері қазақ тілді және қазақ-орыс билингв респонденттер тобының метатілдік санасына да тән екені анықталды.

Нақты тілдік бағыттағы стратегиялар:

1. Түсіндірілетін сөздің лексикалық мағынасын толық түсіндіру және түсіну нысанын анықтау лексикалық уәжбен байланысы негізінде іске асырылады.

Мысалы, ҚАРАҚАТ сөзін түсіндіруде (5-6 жас) респонденттер ҚАРА сөзімен байланыстырып, өсімдік атауын зерделейді: «*қара түсті өсімдік*» (монолингв), «*жидегі қара түсті*» (билингв); МАЙШАМ сөзін түсіндіруде 5-6 жастағы респонденттер МАЙ және ШАМ сөздерімен байланысты зерделейді: «*май мен шамға байланысты*» (монолингв), «*майдан жасалған шам*» (билингв);

АҚҚУ сөзін 7-8 жастағылар АҚ, ҚҰС (ҚУ) сөздерімен байланысты түсіндіреді: *«ақ түсті құс болғандықтан»* (монолингв), *«түсі ақ құс»* (билингв);

АЛТЫНТАУ сөзін 9-10 жастағылар АЛТЫН, ТАУ сөздерімен анықтайды: *«алтын шығатын тау»* (монолингв), *«алтыны бар тау»* (билингв);

2. Түсіндірілетін сөзді лексикалық уәжбен байланыстыра қарастыру және түсіну нысанын анықтамай сөздің мағынасын жартылай түсіндіру. Мысалы, БҮЛДІРГЕН сөзін түсіндіруде (5-6 жас) респонденттер БҮЛДІРУ сөзімен байланыстырып зерделейді: *«киімді бүлдіреді»* (монолингв), *«қолды бүлдіреді»* (билингв);

МҰРТТЫ сөзін 7-8 жастағылар МҰРТ сөздерімен анықтайды: *«мұрты бар»* (монолингв), *«мұрт болады»* (билингв);

АЛАКӨЗ сөзін 9-10 жастағылар АЛА, КӨЗ сөздерімен анықтайды: *«көзі алайып тұрады»* (монолингв), *«құстың көзі ала»* (билингв);

3. Сөздің мағынасын түсіндірмей сөздің лексикалық уәжімен байланыстыру. Мысалы, ОЙНА сөзін түсіндіруде (5-6 жас) респонденттер ОЙЫН сөзімен анықтайды: *«ойын деген сөзбен байланысты»* (монолингв), *«ойын болғасын»* (билингв);

ЖЕЛІМДЕУ сөзін 7-8 жастағылар ЖЕЛІМ сөзімен анықтайды: *«желіммен байланысты»* (монолингв), *«желім сөзіне қатысты»* (билингв);

ДӘМДІ сөзін 9-10 жастағылар ДӘМ сөздерімен анықтайды: *«дәммен байланысты»* (монолингв), *«дәм сөзімен байланысты шығар»* (билингв);

4. Сөздің бейнелі мағынасын уәждеуші түсініктер негізінде интерпретациялау. Мысалы, ТАУДАЙ сөзін түсіндіруде (5-6 жас) респонденттер: *«тау сияқты үлкен адам»* (монолингв), *«таудай үлкен адам»*, *«тау сияқты биік»* (билингв);

КҮНБАҒЫС сөзін 7-8 жастағылар: *«күн сияқты сары»* (монолингв), *«күн секілді сары болғасын шығар»* (билингв);

АЮҚҰЛАҚ сөзін 9-10 жастағылар: *«аюдың құлағына ұқсайтын өсімдік»*, *«аю сияқты үлкен»* (монолингв), *«сары түсті гүлдері аюға ұқсайды»*, *«аюдың құлағына ұқсайтын өсімдік шығар»*, *«жасыл құлаққа ұқсайды»* (билингв);

5. Түсіндірілетін сөздің сегменттерінің бірін өзектендіру. Мысалы, АЯЗ АТА сөзін түсіндіруде (5-6 жас) респонденттер АТА сегментін ғана таниды: *«қыста келетін ата болған соң»*, *«жаңа жылда келетін ата»* (монолингв), *«ата балаларға ойынышық береді»* (билингв);

АСТАУ сөзін 7-8 жастағылар АС сегментін ғана таниды: *«ас салатын ыдыс болғандықтан»* (монолингв), *«ас салатын ыдыс»* (билингв);

АНА ТІЛІ сөзін 9-10 жастағылар: *«мемлекеттік тіл»*, *«қасиетті тіл»* *«сөздерді анам үйретеді»* (монолингв), *«туған жерімнің тілі»* (билингв);

6. Түсіндіретін сөзді түрлі формаларымен байланысы негізінде анықтау. Мысалы, САНА сөзін түсіндіруде (5-6 жас) респонденттер:

«санды санау керек» (монолингв), «санды санау үшін саусақпен санаймыз» (билингв);

АҚЫЛДАС сөзін 7-8 жастағылар құранды күрделі етістік ретінде таниды: «*атасы немересіне ақыл айтады*» (монолингв), «*ата ақыл айтады*» (билингв), сондай-ақ монолингвалар етістіктің формасын өзгертіп қолданады: «*бір жұмысты істерде ақылдасады*», «*үлкендер ақылдасады*».

СУРЕТ САЛУ сөзін 9-10 жастағылар: «*бос уақытта сурет саламыз*» (монолингв), «*көңіл-күй болмағанда сурет саламын*» (билингв);

7. Уәжделген сөзді бірдей дыбысталатын басқа тілдің лексикалық бірлігімен түсіндіру. Мысалы, ДЫМҚЫЛ сөзін түсіндіруде 9-10 жастағы билингвалар «*дым тұманға ұқсайды*» деп «дым» сегментін орыс тіліндегі түтін сөзімен байланысты түсіндіреді, бұл стратегияны қолдану – 3 □.

8. Бейнесіз сөздің ішкі тұлғасын «ойнату» арқылы лексикалық бірліктің окказионалдық мағынасын жасай отырып бейнелі түсіну. Мысалы, БАУЫРСАҚ сөзін түсіндіруде (5-6 жас) респонденттер: «*бауырдай тәтті болады*» (монолингв), «*бауырлардай ыстық болады*» (билингв);

КҮРКЕТАУЫҚ сөзін 7-8 жастағылар: «*күркеде жүретін құс*» (монолингв), «*күркеде жүретін тауық шығар*» (билингв).

АНА ТІЛІ сөзін 9-10 жастағылар: «*бастауыш сыныпта ана тілі сабағы бар*» (монолингв);

Когнитивтік бағыттағы анықталған стратегиялар:

1. Түсіндірілетін сөзді синонимдер арқылы анықтау. Мысалы, ЕРІНШЕК сөзін 7-8 жастағылар: «*еріншек жұмыс істемейтін жалқау адам*» (монолингв), «*еріншек деген жалқау адам*» (билингв) екі топтағы балалардың метасөйленімдерінде еріншек, жалқау синонимдері қолданылады.

ОТАН сөзін 9-10 жастағылар: «*қай елде тұдық, сол біздің Отанымыз*» (монолингв), «*Отан ол біздің туған жеріміз*» (билингв). Отан, туған жер деген мәндес сөздерді респонденттер қатар қолданады.

2. Сөзді сипаттамалық түсіндіру арқылы, атап айтқанда, симпрактикалық мәнмәтін, яғни баланың өміріндегі тәжірибесіне сүйене отырып анықтау; Мысалы, КЕМПІРҚОСАҚ сөзін түсіндіруде (5-6 жас) респонденттер: «*жаңбырда шығады*» (монолингв), «*бұлт арасынан шығады*» (билингв);

ҚЫЗАР сөзін 7-8 жастағылар: «*ұялу*» (монолингв), «*ұят болса қызарады*» (билингв).

БУРАБАЙ сөзін 9-10 жастағылар: «*табиғаты көркем*», «*Ақмола облысында орналасқан*» (монолингв), «*демалыс орны*» (билингв).

3. Мәнмәтіндеу – сөзді белгілі бір мәнмәтінге енгізу. Мысалы, АҚШАҚАР сөзін түсіндіруде (5-6 жас) респонденттер: «*Ақшақар Аяз атамен келеді*» (монолингв), «*Ақшақар жаңа жылда келеді*» (билингв);

ШУЛЫ сөзін 7-8 жастағылар: «*қатты дыбыс шығады*» (монолингв), «*қатты дыбыс болғандықтан*» (билингв).

БЕШБАРМАҚ сөзін 9-10 жастағылар: «бешбармақты мерекеде дайындайды» (монолингв), «қонақтар келгенде дайындайды» (билингв).

4. Ұлттық құндылық негізінде қабылдау. Мысалы, ОН ҮШ сөзін 7-8 жастағы «он үш мүшел жас» (монолингв).

АНА ТІЛІ сөзін 9-10 жастағылар: «қасиетті тіл» (монолингв), «қасиетті, жылы тіл» (билингв).Тілдік стратегиялардың нәтижесі 1 кестете көрсетілген.

Кесте 1. Уәждеделген сөздерді зерделеу стратегиялары

Р/с		Стратегия түрлері	Жас ерекшелігі	Стимул сөздердің саны: 30	☐ көрсеткіші
1		Тілдік стратегиялар	Сөздің лексикалық мағынасын толық түсіндіру және түсіну нысанын анықтау лексикалық уәжбен байланысы негізінде анықтау		
			5-6 жас	30 / 6	20 ☐
			7-8 жас	30 / 20	67 ☐
			9-10 жас	30 / 17	57 ☐
2			Сөзді лексикалық уәжбен байланыстыра қарастыру және түсіну нысанын анықтамай сөздің мағынасын жартылай түсіндіру		
			5-6 жас	30 / 5	17 ☐
			7-8 жас	30 / 3	10 ☐
			9-10 жас	30 / 4	13 ☐
3			Сөздің мағынасын түсіндірмей сөздің лексикалық уәжімен байланыстыру		
			5-6 жас	30 / 3	10 ☐
			7-8 жас	30 / 16	53 ☐
			9-10 жас	30 / 12	40 ☐
4			Сөздің бейнелі мағынасын уәждеуші түсініктер негізінде интерпретациялау		
			5-6 жас	30 / 6	20 ☐
			7-8 жас	30 / 4	13 ☐
			9-10 жас	30 / 14	47 ☐
5			Түсіндірілетін сөздің сегменттерінің бірін өзектендіру		
			5-6 жас	30 / 25	83 ☐
			7-8 жас	30 / 22	73 ☐
			9-10 жас	30 / 15	50 ☐
6		Түсіндіретін сөзді түрлі формаларымен байланысы негізінде анықтау			
		5-6 жас	30 / 9	30 ☐	
		7-8 жас	30 / 7	23 ☐	
		9-10 жас	30 / 6	20 ☐	
7		Уәжделген сөзді бірдей дыбысталатын басқа тілдің лексикалық бірлігімен түсіндіру			
		5-6 жас	30 / 0	0 ☐	
		7-8 жас	30 / 0	0 ☐	
		9-10 жас	30 / 1	0,3 ☐	
8		Бейнесіз сөздің ішкі тұлғасын «ойнату» арқылы лексикалық бірліктің окказионалдық мағынасын жасай отырып бейнелі түсіну			
		5-6 жас	30 / 4	13 ☐	
		7-8 жас	30 / 2	7 ☐	
		9-10 жас	30 / 5	17 ☐	

9		Когнитивтік стратегиялар	Синонимдерді қолдану стратегиясы		
			5-6 жас	30 / 0	0 ☐
			7-8 жас	30 / 8	27 ☐
			9-10 жас	30 / 2	6 ☐
10			Өмірлік тәжірибесін қолдану стратегиясы		
			5-6 жас	30 / 28	93 ☐
			7-8 жас	30 / 29	97 ☐
			9-10 жас	30 / 30	100 ☐
11			Мәнмәтіндеу стратегиясы		
			5-6 жас	30 / 25	83 ☐
			7-8 жас	30 / 27	90 ☐
			9-10 жас	30 / 28	93 ☐
12			Ұлттық құндылық стратегиясы		
			5-6 жас	30 / 0	0 ☐
			7-8 жас	30 / 3	10 ☐
			9-10 жас	30 / 4	13 ☐

Бұл стратегиялар монолингв және билингв балалардың метасөйленімдерінен байқалады, дегенмен сөздің ішкі тұлғасын толық түсіну монолингв балаларға тән болса, ал билингв респонденттерге сөздің ішкі тұлғасын жартылай түсініп, сөзді лексикалық уәжбен байланыстыра қарастыру тән екендігін байқаймыз:

1. Қазақ тілді монолингв және қазақ-орыс билингв тобындағы балалар когнитивтік стратегияларды жиі қолданады. Оның ішінде өмірлік тәжірибесін қолдану және мәнмәтіндеу арқылы түсіндіру стратегиясына жүгінеді. Бұл стратегия екі топтағы респонденттер арасында әмбебап сипатымен ерекшеленді.

2. Қазақ тілі негізгі және бірінші тіл ретіндегі балалар сөзді түсіндіруде ұлттық құндылық негізінде қабылдау ерекшелігінің басымдылығы анықталды.

3. Сөздің ішкі тұлғасын ашуда сөз мағынасының ауысу жолдарына да назар аударатыны анықталды: Бүлдірген – «*киімді бүлдіреді*» (монолингв), «*қолды бүлдіреді*» (билингв) метонимия, зат пен оның мазмұны арасындағы шектестік, АҚСАҚАЛ – «*үлкен кісі*» (монолингв), «*қазақша ата*» (билингв) бүтіннің орнына бөлшекті қолдану; АЛТЫНТАУ – «*алтын секілді топырағы сары*» (монолингв) сыртқы ұқсастығы негізіндегі метафора, «*таудан қымбат нәрселерді іздейді*» (билингв), ЖҮЗ – «*бір ғасыр*» (билингв) ұғым ұқсастығы негізіндегі метафора;

4. Ұсынылған сөздерді омонимдер негізінде түсіндіру анықталды: АНА ТІЛІ – «*бастауыш сыныпта ана тілі сабағы бар*» (монолингв), ТОҚСАН – «*мектепте тоқсан мерзімге қатысты қолданылады*» (билингв);

5. Шектеулі лексика негізінде түсіндіру ерекшелігі де көрініс табады: МҰЗДАЙ – «*тоңғанда мұздаймыз*» (монолингв). Мұздау сөзі аймақтық ерекшелік ретінде «тоңу» деген ұғымда жұмсалады.

6. Ұсынылған сөзді фразеологизм негізінде түсіндіру: ЖҮЗ – «*жүз жаса деп тілек айтады*» (билингв).

7. Аналогия негізінде анықтау: БЕШБАРМАҚ – «*бес түрлі тағамнан жасалған*» (Наурыз көже).

Қорытынды

Осы зерттеу аясында Солтүстік Қазақстан өңіріндегі 5-10 жас арасындағы балалармен өткізілген психолингвистикалық эксперимент төмендегідей нәтижелерді көрсетті:

- біріншіден, респонденттердің сөздің ішкі тұлғасын түсінуде 12 түрлі стратегияны қолданатыны анықталды, соның ішінде 8 тілдік стратегия (сөздің лексикалық мағынасын толық түсіндіру және түсіну нысанын лексикалық уәжбен байланысы негізінде анықтау, сөзді лексикалық уәжбен байланыстыра қарастыру және түсіну нысанын анықтамай сөздің мағынасын жартылай түсіндіру, сөздің мағынасын түсіндірмей сөздің лексикалық уәжімен байланыстыру, сөздің бейнелі мағынасын уәждеуші түсініктер негізінде интерпретациялау, түсіндірілетін сөздің сегменттерінің бірін өзектендіру, түсіндіретін сөзді түрлі формаларымен байланысы негізінде анықтау, уәжелген сөзді бірдей дыбысталатын басқа тілдің лексикалық бірлігімен түсіндіру бейнеленбеген сөздің ішкі тұлғасын «ойнату» арқылы лексикалық бірліктің окказионалдық мағынасын жасай отырып бейнелі түсіну);

- екіншіден, уәжелген сөзді бірдей дыбысталатын басқа тілдің лексикалық бірлігімен түсіндіру стратегиясы тілдік кодты алмастыру арқылы көрініс тауып, орыс тілді респонденттер арасындағы актив стратегия ретінде танылса, қазақ тілді респонденттер арасында пассив екендігі анықталды;

- үшіншіден, тілдік стратегиялармен қатар, қазақ тілді балалардың метатілдік санасына тән 4 когнитивтік стратегия (синонимдерді қолдану, өмірлік тәжірибесін қолдану, мәнмәтіндеу, ұлттық құндылық стратегиясы) қолданылатыны метасөйленімдер негізінде дәлелденді;

- төртіншіден, ұлттық құндылық стратегиясы орыс тілді респонденттер арасында анықталмаса, ал қазақ тілді балалардың метасөйленімдерінде ерекшелік ретінде танылды;

- бесіншіден, екі топтағы балалар да когнитивтік стратегияларға басымдық береді, әмбебап стратегия ретінде өмірлік тәжірибесін қолдану, мәнмәтіндеу арқылы түсіндіру стратегиясын белсенді қолданатынын байқатты;

- алтыншыдан, монолингвтобындағы балалардың метасөйленімдерінде нақтылық басым болса, билингвтер сөзді бейнелі түрде түсіндірумен ерекшеленеді.

- жетіншіден, психолингвистикалық экспериментке тартылған

балалардың бәрі сөздің мағынасын біледі, түрлі стратегиялар негізінде түсіндіреді. Сөздің ішкі тұлғасын жас ерекшелігіне сәйкес әр түрлі таниды.

Зерттеу нәтижелері монолингв және қазақ-орыс билингв тобындағы балалардың тілдік және метатілдік рефлексияларын лексикографиялық аспектілерде зерделеуге, әр топтағы респонденттерге ұсынылған стимул сөздердің ішкі тұлғасының уәждемелік паспортын жасауға және балалар тілінің уәждемелік сөздігін құрастыруға негіз болады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2025-2027 жылдарға арналған ҚРҒЖБМ гранттық қаржыландырумен жүзеге асырылып жатқан АР 26197041 «Қостілді және көптілді балалардың әлеуметтік, лингвистикалық, психолингвистикалық, лексикографиялық аспектілердегі тілдік және метатілдік рефлексиялары» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Utegenova A., Yergaliyeva N.U., Kuzhbanova N.Ye., Almagambetova N.A. Defining the language situation in modern Kazakhstan // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series «Philological Sciences». – 2025. – № 3 (78). – Pp. 450-462.

[2] Арынбаева Р.А., Маханова Ж.К., Дмитрюк Н.В. Формирование лингвокультурологической компетенции казахстанских учащихся в обучении русскому языку как неродному // Русистика. – 2023. – Т. 21. – №3. – С. 341-355. doi: 10.22363/2618-8163-2023-21-3-341-355

[3] Жакупова А.Д., Балмагамбетова Ж.Т. Мотивационная рефлексия – объект сопоставительной мотивологии // Вестник Карагандинского университета. Серия Филология. – 2022. – № 2 (106). – С.80-89. <http://doi.org/10.31489/2020Ph2/80-88>

[4] Блинова О.И. Мотивология и ее аспекты. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2007. – 390 с.

[5] Юрина Е.А., Жакупова А.Д. Развитие идей О.И. Блиновой в лингвистических концепциях образного строя языка и сопоставительной мотивологии // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2020. – №68. – С.170-193. <https://doi.org/10.17223/19986645/68/8>

[6] Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии как реальность речевого общения. Стилистика и прагматика. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с.

[7] Колодина Н.И.Смыслопостроение в структурном понимании при рецепции художественного текста. – Тамбов: ТГТУ, 2000. – 145 с.

[8] Гридина Т.А. Потенциальная семантика детских словотворческих инноваций в свете экспериментальных данных: методика прямого толкования // Уральский филологический вестник. Психолингвистика в образовании. – 2013. – № 4. – С. 5-18.

[9] Bialystok E. Bilingualism in development: Language, literacy, and cognition. – Cambridge University Press, 2001. – 144 p.

[10] Дети о языке: метаязыковая деятельность и языковая рефлексия: Учебное пособие / С. Н. Цейтлин, М. Б. Елисеева, Т. В. Кузьмина и др. – Санкт-Петербург: Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, 2022. – 244 с.

REFERENCES

[1] Utegenova A., Yergaliyeva N.U., Kuzhbanova N.Ye., Almagambetova N.A. Defining the language situation in modern Kazakhstan // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series «PHILOLOGICAL SCIENCES». – 2025. – №3 (78). – Pp. 450-462.

[2] Arynbayeva R.A., Makhanova Z.K., Dmitryuk N.V. Forming linguistic-cultural competencies in Kazakhstani students learning Russian as a non-native language // Russian Language Studies. – 2023. – Vol. 21. – N. 3. – Pp. 341-355. doi: 10.22363/2618-8163-2023-21-3-341-355

[3] Zhakupova A.D., Balmagambetova Zh.T. Motivacionnaya refleksiya – ob’ekt sopostavitel’noj motivologii [Motivational reflection as an object of comparative motivology] // Bulletin of Karaganda University. Philology Series. – 202. – № 2 (106). – S. 80-89. <http://doi.org/10.31489/2020Ph2/80-88> [in Rus.]

[4] Blinova O.I. Motivologiya i ee aspekty [Motivology and its Aspects]. – Tomsk: Tomsk State University Press, 2007. – 390 s. [in Rus.]

[5] Yurina E.A., Zhakupova A.D. Razvitie idej O.I. Blinovoj v lingvisticheskikh koncepciyah obraznogo stroya yazyka i sopostavitel’noj motivologii [Development of O.I. Blinova’s ideas in linguistic concepts of the figurative structure of language and comparative motivology] // Bulletin of Tomsk State University. Philology. – 2020. – № 68. – S. 170–193. <https://doi.org/10.17223/19986645/68/8> [in Rus.]

[6] Issers O.S. Kommunikativnye strategii kak real’nost’ rechevogo obshcheniya. Stilistika i pragmatika [Communicative Strategies as a Reality of Speech Communication. Stylistics and Pragmatics]. – Moscow: LKI Publishing House, 2008. – 288 s. [in Rus.]

[7] Kolodina N.I. Smyslopostroenie v strukturnom ponimanii pri recepcii hudozhestvennogo teksta [Meaning Construction in Structural Understanding during the Reception of a Literary Text]. – Tambov: TSTU, 2000. – 145 s. [in Rus.]

[8] Gridina T.A. Potencial’naya semantika detskih slovotvorcheskih innovacij v svete eksperimental’nyh dannyh: metodika pryamogo tolkovaniya [Potential semantics of children’s word-formation innovations in the light of experimental data: the method of direct interpretation] // Ural Philological Bulletin. Psycholinguistics in Education. – 2013. – № 4. – S.5-18. [in Rus.]

[9] Bialystok E. Bilingualism in Development: Language, Literacy, and

Cognition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 144 p.

[10] *Deti o yazyke: metazykovaya deyatel'nost' i yazykovaya refleksiya: Uchebnoe posobie* [Children about Language: Metalinguistic Activity and Language Reflection: Textbook]. S. N. Cejtin, M. B. Eliseeva, T. V. Kuz'mina i dr. – Saint Petersburg: Herzen State Pedagogical University of Russia, 2022. – 244 s. [in Rus.]

СТРАТЕГИИ ОСМЫСЛЕНИЯ МОТИВИРОВАННОЙ КАЗАХСКОЙ ЛЕКСИКИ ДЕТЬМИ-МОНОЛИНГВАМИ И ДЕТЬМИ- БИЛИНГВАМИ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА

Жумагулова О.А.¹, *Тлеубердина Г.Т.², Темирова Ж.Г.³, Каирбекова И.С.⁴

^{1, *2,3,4} Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова

Кокшетау, Казахстан

Аннотация. В статье обобщается опыт проведения психолингвистического экспериментального исследования детской речи в русле лексической теории мотивации. В центре внимания находятся стратегии осмысления мотивированной лексики казахского языка детьми в возрасте от 5 до 10 лет – монолингвами и казахско-русскими билингвами, проживающими в северном регионе Казахстана. Актуальность работы определяется потребностью в изучении мотивационной рефлексии детей, понимаемой как способность устанавливать связь между звуковой формой слова и его значением. Данная способность рассматривается как значимый фактор развития лингвокогнитивного мышления, познавательной активности, коммуникативной компетенции и успешности учебной деятельности.

Цель исследования заключается в выявлении и описании стратегий осмысления лексических единиц казахского языка на основе данных психолингвистического эксперимента, а также в сопоставительном анализе применения этих стратегий с учетом возрастных особенностей детей и характера их языкового опыта – монолингвального либо билингвального (казахский / казахский и русский языки). Эмпирическую базу исследования составили 893 детских метавысказываний, представляющих собой вербальные реакции, отражающие осознание мотивированности слова. В работе использовался комплекс методов: психолингвистический, описательный, статистический и сопоставительно-мотивологический.

В результате анализа были выделены и описаны 12 стратегий, отражающих особенности восприятия, интерпретации и смысловой реконструкции мотивированных слов в детской речи. Установлены как общие закономерности, так и специфические черты реализации стратегий у монолингвов и билингвов. Общность проявляется в возрастной динамике развития мотивационной рефлексии у детей 5–6, 7–8 и 9–10 лет, что

подтверждается ростом частотности стратегий языковой направленности. Выявленные различия показывают, что монолингвы чаще демонстрируют продуктивные и менее вариативные ответы, ориентированные на единственно корректную интерпретацию, тогда как билингвы прибегают к более разнообразным стратегиям, нередко фрагментарно осмысливают внутреннюю форму слова, сопоставляют элементы двух языков и формируют окказиональные значения. Полученные результаты расширяют представления о развитии детской речи и могут быть использованы в научных исследованиях и практике обучения казахскому языку в моно- и билингвальной среде.

Ключевые слова: детские метавысказывания, мотивационная рефлексия, стратегия осмысления слова, монолингвы, билингвы, казахский язык, языковая особенность, респондент

STRATEGIES FOR INTERPRETING MOTIVATED KAZAKH VOCABULARY BY MONOLINGUAL AND BILINGUAL CHILDREN OF NORTHERN KAZAKHSTAN

Zhumagulova O.A.¹, *Tleuberdina G.T.², Temirova Zh.G.³, Kairbekova I.S.⁴

^{1, *2,3,4} Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

Abstract. The article summarizes the experience of conducting a psycholinguistic experimental study of children's speech within the framework of the lexical theory of motivation. The focus is on strategies of interpreting motivated vocabulary of the Kazakh language by children aged 5 to 10 - monolinguals and Kazakh-Russian bilinguals living in the northern region of Kazakhstan. The relevance of the study is determined by the need to investigate children's motivational reflection, understood as the ability to establish a connection between the sound form of a word and its meaning. This ability is considered a significant factor in the development of linguocognitive thinking, cognitive activity, communicative competence, and success in learning activities.

The aim of the study is to identify and describe strategies for interpreting lexical units of the Kazakh language based on psycholinguistic experimental data, as well as to conduct a comparative analysis of the use of these strategies with regard to children's age characteristics and the nature of their language experience - monolingual or bilingual (Kazakh / Kazakh and Russian). The empirical basis of the study consisted of 893 children's meta-utterances, which are verbal reactions reflecting awareness of word motivation. A set of methods was used in the study: psycholinguistic, descriptive, statistical, and comparative-motivological.

As a result of the analysis, 12 strategies were identified and described, reflecting features of perception, interpretation, and semantic reconstruction of motivated words in children's speech. Both general patterns and specific features

of strategy implementation among monolinguals and bilinguals were established. Commonality is manifested in the age-related dynamics of the development of motivational reflection in children aged 5–6, 7–8, and 9–10, which is confirmed by an increase in the frequency of language-oriented strategies. The identified differences show that monolinguals more often demonstrate productive and less variable responses oriented toward a single correct interpretation, whereas bilinguals resort to more diverse strategies, often interpret the internal form of a word fragmentarily, compare elements of two languages, and form occasional meanings. The results obtained expand understanding of the development of children's speech and can be used in scientific research and in the practice of teaching the Kazakh language in mono- and bilingual environments.

Keywords: children's meta-utterances, motivational reflection, word interpretation strategy, monolinguals, bilinguals, Kazakh language, linguistic feature, respondent

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 12.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Жумагулова Омиргуль Акановна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: j_omirgul_a@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5354-2626>

Тлеубердина Гульден Токатовна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің ғалым хатшысы, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Темирова Жанна Германовна – PhD, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: temirova.zh@mail, <https://orcid.org/0000-0002-5294-9846>

Каирбекова Ибагуль Сулейменовна – филология магистрі, лектор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің ғалым хатшысы, Көкшетау, Қазақстан, e-mail: Kairbekova_1966@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7883-078X>

Сведения об авторах:

Жумагулова Омиргуль Акановна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, e-mail: j_omirgul_a@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5354-2626

Тлеубердина Гульден Токатовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, ученый секретарь Кокшетауского

Жумагулова Ө.А., Тлеубердина Г.Т., Темирова Ж.Г., Каирбекова И.С

университета имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-0574-643X

Темирова Жанна Германовна – PhD, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, e-mail: temirova.zh@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5294-9846

Каирбекова Ибагуль Сулейменовна – магистр филологии, лектор, ученый секретарь Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан, e-mail: Kairbekova_1966@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7883-078X

Information about the authors:

Zhumagulova Omirgul Akanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: j_omirgul_a@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5354-2626

Tleuberdina Gulden Tokatovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Academic Secretary of Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-0574-643X

Temirova Zhanna Germanovna – PhD, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: temirova.zh@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5294-9846

Kairbekova Ibagul Suleimenovna – Master of Philology, Lecturer, Academic Secretary of Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: Kairbekova_1966@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7883-078X

UDC 80

IRSTI 16.01.29

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.013>

**EXPRESSING UNCERTAINTY ABOUT ARTIFICIAL INTELLIGENCE
IN SOCIAL SCIENCE AND EDUCATION: AN ANALYSIS OF
HEDGING DEVICES AND SOCIAL IMPACT**

***Kazybekova U.M.¹**

***¹KIMEP University, Almaty, Kazakhstan**

Abstract. As Artificial Intelligence (AI) I is increasingly becoming an inherent part of a large number of disciplines, including the social sciences, researchers are frequently relying on cautious language in their evaluation of its role and impact. This study focuses on how this uncertainty is expressed using hedging devices in recent research papers discussing the integration of AI into social science and education. Relying on Salager-Meyer's taxonomy of hedges and Hurst & Johnston's definitional approach to the framework of social impact, this study analyzes conclusion sections of ten research papers published in 2025 in top-tier Western journals. Using a qualitative, interpretive approach, this study discusses the types, frequency, and contextual nature of hedging devices, with special attention paid to their co-occurrence with social impact-expressing phrases. The findings show that hedging is a consistently used feature of this research discourse, which is most commonly expressed through the use of modal verbs, probability markers, compound hedges, and implicit shields. Together with social impact-related phrases, these hedges are used to frame AI in this field as a socially significant phenomenon that is still largely context-dependent. This study contributes to ongoing research on academic discourse because it shows how developing technologies help construct evaluative language in fields like social science and education. Furthermore, this study offers insights for academic writing instruction and other studies focusing on AI using discourse analysis frameworks.

Keywords: social sciences, linguistics, education, Artificial Intelligence, hedging, social impact, society, taxonomy

Introduction

When approaching the phenomenon of AI in general, authors of research papers tend to show uncertainty in order to avoid making strong claims about it that might not be supported by the broader research community or that might not prove true in the course of further development of AI technologies [1] and the improvement of the methodologies of their integration into education [2]. In presenting their findings, researchers express varying degrees of confidence in their claims. To do so, they often use linguistic devices such as hedges to soften their statements [3].

Hedging devices can be used in academic writing to avoid overgeneralization, making claims more context-dependent than universal [4]. They enable scientific caution because overstated claims can negatively affect credibility and be met with explicit opposition.

In social science research writing, hedges may be used for the same reason noted above, especially when it comes to such complex topics as the integration of contemporary AI technologies into social science and education. Identifying the nature of hedging devices and their application in this specific research context can help to learn more about how researchers position AI within the current state of the art in the social science and education. This is particularly important when taking into account that social science and education focus on exploring social phenomena and using hedging devices to have multiple explanations, thus avoiding absolute claims. Thus, the purpose of this study is to examine how hedging devices are used to express uncertainty in research papers on the integration of AI technologies into social science and education. Specifically, it aims to identify the most commonly used types of hedges, explore the motivations behind their use, and show how they contribute to shaping the discourse of a developing field influenced by the integration of computational technologies. Additionally, the research focuses on the expression of social impact connected with the integration of AI by way of using hedging devices and phrases that have been selected as expressions of social impact concepts.

Therefore, the current study focuses on answering the following research questions:

RQ1: What types of hedging devices are most commonly used in recent (2025) open-access top-tier Western academic journal articles focusing on the integration of AI into social science and education?

RQ2: How do hedging devices expressing uncertainty in academic conclusions and social impact-related phrases cooperate to construct the emerging discourse of integrating AI into social science and education?

Social impact is often defined in connection to how research activities bring effect and changes not only to the field of academia, but also to various areas of life, such as society, culture, public health, and others [5]. Specifically, in social science research, social impact is closely connected with policy impact, social change, and wider engagement within social communities. Therefore, research in this field is conducted with various types of participants that enable researchers to embrace a notion of co-creation of knowledge that directly reflects the lived experiences, views and needs of all stakeholders involved [6]. This way, social impact is clearly visible via research procedures and can therefore be contextualized within the written aspect of research papers.

In research writing, different types of hedges have various consequences for persuasiveness of communication, both probabilistic or likelihood hedges and personal or general hedging perspective play an important role in driving persuasion.

By examining hedges and their important role in persuasion, researchers can better understand how language can shape attitudes and behavior. This understanding can also help communicators and researchers to reflect on and assess their own use of hedging devices in research writing and overall communication [7]. In addition, Livytska claims that use of hedges helps the writers of the research to mitigate the force of their claims, negotiate the precision of their claims, while providing a certain degree of reliability of the statements [9].

Despite the generally positive evaluations of AI in education found in the literature, recent reviews suggest that its application remains uneven across disciplines, as there are notable gaps in some fields. For instance, in reviewing empirical studies it was found that AI tools have a huge positive impact on personalized learning, enhancing academic outcomes and advancing effective teaching practices [8]. However, certain fields including social sciences, services, and humanities (excluding language learning) remain underrepresented in applying AI tools in education. Thus, these gaps could lead to possible missed opportunities for innovation, for instance, in social sciences, AI could support discourse analysis, critical thinking, and simulations of societal dynamics [8].

Materials and methods

This paper employs a methodological approach that is similar to previous study [4]. The selected research approach does not only methodologically strengthen this kind of work, but also makes it correspond to existing research practices, while also extending the body of knowledge on the researched topic. A contextual grounding of the analysis is also ensured, making this study methodologically sound. In doing so, the current study replicates some aspects of previous studies, but goes beyond mere duplication. Instead, it aims to improve upon previous approaches through a synthesis of multiple perspectives, which helps this study to provide a more comprehensive interpretation of the phenomenon in question.

The study focuses on scholarly articles about AI in social science and education.

The list includes the research articles analyzed in terms of the given study:

- 1 Aggarwal, K., Ravi R., Yerraguntla K. Use of artificial intelligence tools by audiologists and speech-language therapists: an international survey of academicians // *Journal of Otology*. – 2025. – №20. – Pp. 20-25. <https://doi.org/10.26599/JOTO.2025.9540004>
- 2 Islam M. Z., Wang G. Avatars in the educational metaverse // *Visual Computing for Industry, Biomedicine, and Art*. – 2025. – № 8. – Pp. 1-10. <https://doi.org/10.1186/s42492-025-00196-9>
- 3 Adhikari D. P., Pandey G. P. Integrating AI in higher education: transforming teachers' roles in boosting student agency // *Educational Technology Quarterly*. – 2025. – № 2. – Pp. 151–168. <https://doi.org/10.55056/etq.943>
- 4 Chamorro-Mera A., Miranda-González F. J. Gen-AI tools in Academia: A Cluster Analysis of University Faculty Adoption // *Multidisciplinary Journal for Education, Social and Technological Sciences*. – 2025. – №12(2). – Pp. 1-22. <https://doi.org/10.4995/muse.2025.23908>

- 5 Seco D., Groesser S.N., Pedrosa A.M. Use of Generative Artificial Intelligence tools in university environments // Multidisciplinary Journal for Education, Social and Technological Sciences. – 2025. – №12(1). – Pp. 156-175. <https://doi.org/10.4995/muse.2025.23623>
- 6 Mills J., Beynen T., May I, C. S., Fitzgerald R., Hall K. A., Lai E., Mason J., Newell S. Re-thinking SoTL for the age of GenAI: Diffracted, Entangled, and Human // Teaching and Learning Inquiry. – 2025. – № 13. – Pp. 1-19. <https://doi.org/10.20343/teachlearninqu.13.49>
- 7 Wessels B. Developing an AI framework for learning in higher education: a humanities perspective from English Literature // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2025. – № 22. – Pp. 1-14. <https://doi.org/10.1186/s41239-025-00562-w>
- 8 Pireci Sejdiu N., Sejdiu S. The quiet transformation of higher education in the AI era // Open Research Europe. – № 5. – Pp. 1-9. <https://doi.org/10.12688/openreseurope.20715.1>
- 9 Liu X., XiaoY., Li D. Assessing strategic use of artificial intelligence in self-regulated learning: Instrument development and evidence from Chinese university students // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2025. – №22. – Pp. 1-29. <https://doi.org/10.1186/s41239-025-00567-5>
- 10 Nyamwange B.C. Assessing the Extent of Integration of Artificial Intelligence in Teaching and Learning at Kenyan Universities // Pan-African Journal of Education and Social Sciences. – 2025. – №6(1). – Pp. 76-87. <https://doi.org/10.56893/pajes2025v06i01.06>

The articles were collected using the Lens platform (lens.org). To generate the initial dataset, the following key words were used in the search: *AI, education, teaching, learning, and social science*. The search and article selection criteria were as follows. The search was limited to journal articles published in 2025. Only articles with full-text open-access were included, specifically those marked with the following open access colors: gold, hybrid, bronze, and green. Additionally, only articles published in non-APC journals were selected. The search settings applied are also shown in Figure #1 below. Based on these parameters, a preliminary search was conducted, which identified 44 journal articles available in this database to work with further. The application of these search settings and article selection criteria contributed to the construction of a small-scale dataset related to social science and education for further analyses.

Figure 1 – [Lens.org](https://lens.org) search settings and preliminary results

Having collected the preliminary list of articles, I did a further review and cleaning procedure in order to delete the unnecessary results. I looked at

key words provided by the Lens database to see if they mentioned terms like sociology, social science, education, and AI. Because some of the articles could be about sociology and social science and education without mentioning these terms in the key words, I also looked at the abstracts to ensure the final list of articles contained only relevant items.

For the data collection process to be more precise, I had to open article documents from the list and look for the title, abstract, keywords and also used the search mechanism within the article files. As a result of this cleaning procedure, I obtained a total of ten articles written in English to analyze further. One other article was about language teaching and learning, though containing a discussion about AI, so it was decided to delete it from the constructed database. Furthermore, a number of articles were related to medicine. Overall, my clear-cut search instructions were followed precisely, which resulted in a total of ten articles that mentioned AI in education from journals which are multi-disciplinary and are mostly related to social science.

The text of these ten articles will be analyzed using corpus linguistic software and the search mechanisms of dedicated PDF format reader software to find examples of hedges and provide information on their meaning and use. Salager-Meyer's approach will be applied to analyze examples of hedging [10].

According to Salager-Meyer the taxonomy of hedging includes three common types, such as shields, approximators, and compound hedges that are used based on the purpose of discourse, the level of claim that the writer pursues and the degree to which the writer strives to convey universality and generalization [11]. While, based on Varttala's framework [12], hedging devices in lexical items are broadly divided into five-word classes, such as modal auxiliaries, main verbs, adverbs, adjectives, and nouns [13], as illustrated in Figure 2 below.

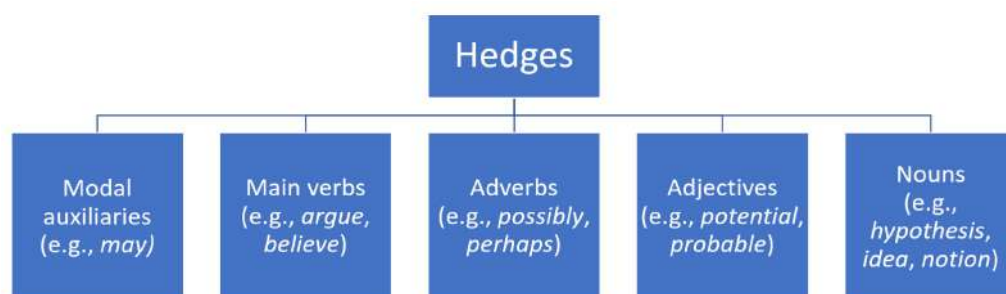

Figure 2 – Types of hedges based on word classes, adapted from Varttala's (1998) and Wang and Khunkhenova (2016)

Salager-Meyer argues that hedges are first and foremost the product of mental attitude which considers various linguistic forms (e.g. modals, epistemic verbs, approximators and etc) though these linguistic forms do not always reflect a hedging nuance [10]. Similarly, the use of hedging devices in academic writing

is connected with expression of writer’s position and attitude on a particular topic and not purely serve the function of linguistic device [14]. That is why, Salager-Meyer’s study aimed to fill the gap between the writer’s mental, intentional, processes and linguistic realizations by performing a rigorous contextual analysis through suggesting a set of taxonomy of hedging devices [10]. This study is going to use the taxonomy of Salager-Meyer to look at the articles and identify various hedges mentioned in these articles, illustrated in Figure 3 below.

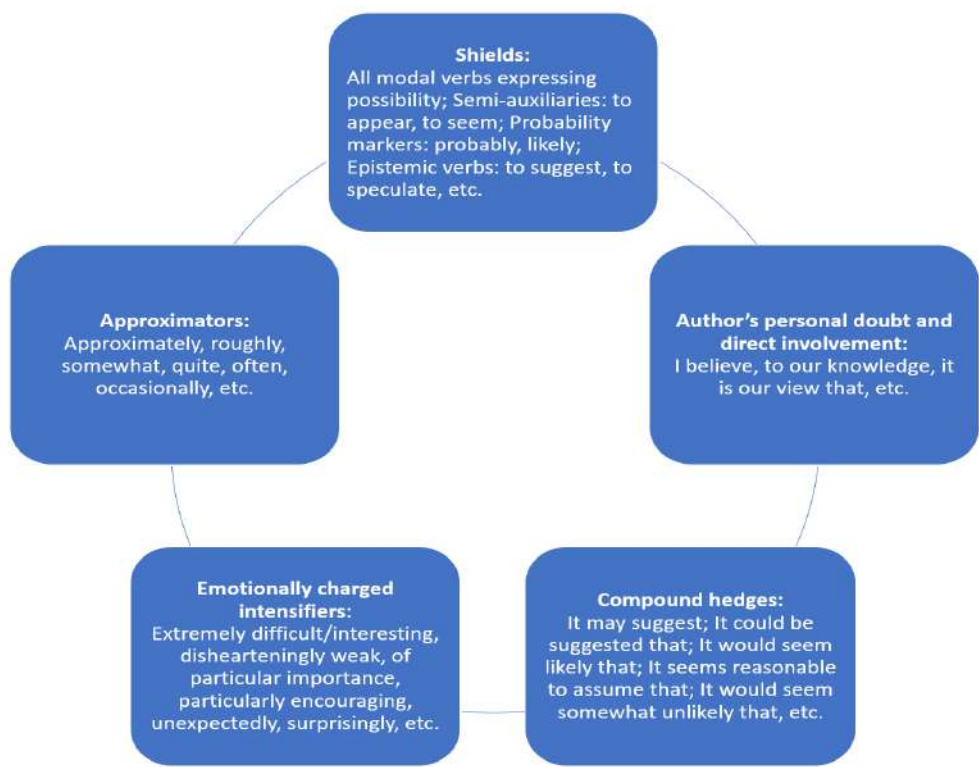

Figure 3 – Taxonomy of hedges according to Salager-Meyer (1994)

A secondary methodological aspect of this work is the focus on the notion of social impact. The aim is to analyze the ways in which hedges are used in the article text together with words and phrases that signify impact (e.g., *influence*, *contribute*, *affect*) in order to understand how the impact of integrating AI technologies into social science and education is framed within the academic discourse of research paper writing. In order to identify with which social impact-related terms to work, Hurst & Johnston’s definitional approach to the taxonomy of how social impact is followed in the given study [15], depicted in Table #1 below.

Table 1. Taxonomy of How of the Social Impact by Hurst & Johnston's (2025)

Property	Descriptors
Positive	Empowerment/empowers; furthers
Negative	Retards; limits
Neutral	Change/s; consequence/s; affect/s/effect/s; alter/s; results; occur; influence/influenced/influenced by; generated; brought about; invoke/invoked; concerns; impacted; adaptation; arises; reflect; respect

To analyze examples of hedges in relation to social impact phrases, the following four steps are going to be completed. First, each article's content will be scanned for the examples of use of hedges and for use of examples related to the social impact taxonomy. Hedging devices in the articles are going to be analyzed with the aim to understand the claim(s), while the social impact phrases will be analyzed based on the level of impact being implied (positive, neutral, or negative). Second, the contextual relationship will be examined by looking at how the hedging devices modify the claim related to social impact phrase(s). Third, the scope of hedging devices will be determined to see whether it applies to the presence, level, degree and causal relationship of the social impact phrases. The final step is to explore the use of hedging devices in conjunction with social impact phrases in order to understand the author's own concluding position in the article(s).

Results and discussion

This section presents a qualitative analysis of selected conclusion-related samples from ten recent articles on AI in social science and education. Each excerpt is analyzed with a focus on hedging devices and social impact-related expressions. The analysis aims to understand how hedges are used in relation to social impact-framing phrases. What is more, it shows how authors use cautious language in their evaluative statements about the integration of AI tools in social science and education.

ANALYSIS OF SAMPLE #1:

*“Although many engage with AI tools in their practice, only a few have received formal training. This knowledge gap increases challenges, resulting in inconsistent responses and a lack of proficiency which **restricts** academic activities. The vast majority of academicians **suggested** a pressing need for comprehensive training to unlock the full potential of AI in academia. Despite the modernity of AI, there **appears to be** a crucial question of whether AI can develop as an impartial learning assistant for students and aid for academicians. This study highlights the necessity of identifying the potential benefits of AI tools that **may** encourage academicians to continue AI adoption”.*

These excerpts from the paper contain various hedging devices, shields

(*suggest*; *appears to be and may*), and negative social impact descriptor (*restricts*). These shields are used to signal uncertainty of the claim about possibility of the development and benefits of AI tools that reflect the cautious aspect of the claims. While, negative social impact descriptor *restricts* can be interpreted as evidence of AI implications that have a limiting effect on academic activities. Overall, these examples show a presence of negative descriptors of social impact based on the use of hedges.

ANALYSIS OF SAMPLE #2:

*“Examining the **role, impact**, and future directions of avatars within the educational metaverse **suggests** many possibilities for continued research and development”.*

This excerpt from the paper contains a hedge, specifically, a shield (*suggest*), and two social impact-related expressions (*role* and *impact*). The shield is used in order to avoid making a strong claim that the examination of the role and impact of the phenomenon under study will definitely lead to continued research and growth. The shield is also used with the combination *many possibilities* here, which can be interpreted as the potential presence of an indefinite number of opportunities to study this phenomenon. Overall, this example illustrates a clear presence of positive social impact framing based on the use of hedging devices.

ANALYSIS OF SAMPLE #3:

*“AI **might** deskill teachers, **shifting** their **roles** from active facilitators to passive overseers of algorithm-driven learning. Without proper training, policy support, and clear pedagogical frameworks, AI integration **may** create confusion rather than clarity in **role redefinition** for educators”.*

This sample contains the use of both hedging devices and social impact-related terms. The hedges highlight a certain lack of confidence in making the claims about AI and its role and future in the system of education. The social impact-expressing phrases can be considered both positive and negative. While such phrases used in this excerpt directly have a positive meaning, their surrounding contexts, especially ones that contain hedges, contribute to a more negative interpretation of the meanings provided in this text.

ANALYSIS OF SAMPLE #4:

*“These findings **suggest** that although institutional readiness and faculty segmentation **may** differ by country, the need for differentiated support, ethical frameworks, and strategic alignment is a **global imperative**. Our results **contribute** to this broader conversation by offering a culturally specific case that **complements** emerging international perspectives”.*

This excerpt contains hedges that pertain to the shields category. Both *may* and *suggest* help the authors to avoid making strong claims about the topic in the concluding part of their article. Ideas related to social impact are positive and

indirectly expressed by words and phrases that signify a global need for change, the contribution of ongoing research to the global conversation on the topic, and the suggestion to introduce a case that would complement global perspectives on the phenomenon in question. Most of the social impact that the authors want to frame in this text is global, which can be reflected in the very title of their paper, which aims to discuss the integration of AI tools in academia. Overall, it can be concluded that the authors are cautious about their conclusions, which is visible through their use of hedging devices, and at the same time aware that any discussion on their topic must be global and international due to its significance.

ANALYSIS OF SAMPLE #5:

*“Looking ahead, future research should prioritize empirical studies that evaluate the effectiveness of GenAI applications in real academic settings, beyond theoretical or descriptive analyses. Longitudinal studies **could provide insights** into the long-term impacts of AI integration on student learning outcomes, motivation, and ethical behavior”.*

The most obvious hedge in this sample is the compound “*could provide insights*,” which can also be considered a shield that weakens the author’s commitment to a particular outcome. Rather than asserting confidently that longitudinal studies will reveal certain effects, the authors present the findings as possible, which is typical of cautious academic language. This hedge is also directly connected to positive social impact expressions, such as *impact on student learning outcomes, motivation, and ethical behavior*. This wording frames the integration of AI as something that may influence important educational processes. Overall, this sample relies on one central hedge directly connected to social impact.

ANALYSIS OF SAMPLE #6:

*“Diffraction thinking **offers a way forward**, enabling us to reconceptualize SoTL in order to **meet the imperatives of our current context as a GenAI-enabled world**”.*

The most important hedge in this sample is implicit. “*Offers a way forward*” functions as a shield. Instead of claiming that this way of thinking provides or guarantees a solution, the authors present their findings as possible, softening their commitment to this conclusion. This hedge is also connected to positive social impact, which can be expressed through the phrasing “*meet the imperatives of our context*” and “*GenAI-enabled world*.” These expressions focus on general social change that can be brought about by promoting the phenomenon discussed in this paper.

ANALYSIS OF SAMPLE #7:

*“The research found that active learning plays a crucial **role** in integrating AI into Chaucer Studies. This paper offers the following recommendation for*

*guiding the use of AI in Chaucer Studies: recognise that active learning is essential in shaping how AI **can** be meaningfully integrated into academic study”.*

This sample shows the use of modal verb *can* that belongs to the shields category of hedging devices and the social impact-related expression (*role*). The hedge highlights the possibility of making a claim that AI has a potential under the condition of active learning. The social impact phrase of *role* can be considered positive, as it points to the importance of active learning in integration of AI. Overall, this research concludes that active learning plays an important role and shapes the use of AI, since how well AI performs depends on it and use of a hedging device shows the possibility, not certainty of the claim.

ANALYSIS OF SAMPLE #8:

*“As we look ahead to the next decade, the integration of AI in higher education will **likely** necessitate a **re-evaluation** of institutional accreditation processes, ensuring they align with the evolving landscape of technology-enhanced learning. Accreditation bodies **may** need to establish new criteria that not only assess traditional academic rigor but also **evaluate** how effectively institutions are incorporating AI into their curricula and fostering ethical practices among students and educators alike. This shift **could promote** a more holistic view of educational quality, encouraging institutions to prioritize innovative teaching methods and ethical considerations in technology use”.*

This excerpt contains hedges that belong to the shields category, mainly the probability marker *likely* and modal verbs *may* and *could* expressing possibility. These hedges signal that the author is being careful about making absolute claims, suggesting possibility of change brought about by AI integration and also discussing the potential actions by accreditation bodies. The social impact-expressing phrases can be considered both neutral and positive, *re-evaluation* entails that possible changes are required to be made since AI shapes how education works. The verbs *evaluate* and *promote* signal how authors are focusing on measuring how well AI is being used in teaching practices and also indicating possible positive outcomes of understanding the quality of education, rather than providing a definite one. Overall, hedging devices show that authors are carefully pointing to the possibilities connected with AI and acknowledging that AI integration may have different effects depending on the context, which is why its impact is uncertain. In addition, social impact phrases enable authors to show the influence of the AI in a careful and peculiar way.

ANALYSIS OF SAMPLE #9:

*“By synthesizing extant evidence on strategy use and analyzing empirical data, this study **makes** significant **contributions** to extending our knowledge of Self-Regulated Learning (SRL) in the context of AI, providing a foundation for future research on AI integrated learning process. Moreover, the validated inventory **can** serve as a valuable tool for key educational stakeholders. Particularly, teachers and learners **can** employ this instrument to diagnose*

AI strategy usage in formative assessment, enabling identification of gaps and informing targeted interventions”.

This sample shows the use of the modal verb *can* that refers to the shields category of hedging devices and the social impact-related expression *make contributions*. By using the hedging device, the authors point to the possibility of AI bringing positive outcomes, instead of indicating the certainty of the claim. The social impact phrase *make contributions* could be considered as positive, as it positions the importance and impactful role of AI in the frame of SRL knowledge. Overall, the use of the modal verb and the social impact expression signal the possibility and importance of the discussed phenomena in this passage.

ANALYSIS OF SAMPLE #10:

*“This study has several **limitations** that should be acknowledged. First, its findings **may** have **limited** generalizability, as the research **may** have been conducted within a specific institution or region, making it less applicable to other educational contexts. Additionally, the reliance on self-reported data introduces the possibility of response bias, where participants **may** not provide entirely accurate or objective feedback. The study also primarily captures short-term perceptions and engagement, without assessing the long-term **effects** of AI-integrated tools on academic performance or learning retention”.*

This excerpt contains a hedge that pertains to the shields category, the modal verb *may*, which signals the uncertainty of the claim and leaves space for the possibility of further work on the topic, especially in the discussions about limitations of this research. Phrases related to social impact are expressed in terms like *limitations* and *limited* that imply negative connotation, while *effects* present neutral meaning. By revealing that the study does not evaluate the long-term *effects*, the author avoids making a casual conclusion and maintains caution in relation to the claim. Overall, the use of hedging devices in this study points to the fact that its findings must be interpreted with possibility of the claims, while social impact phrases make clear what is still unknown about AI-integrated tools, thus strengthening the credibility of the study.

Conclusion

This study contributes to the body of knowledge on the topic by providing insights about how ten recent qualitative studies are discussing such emergent technologies as AI. In particular, the use of hedging devices in combination with social impact expressions contribute to a better understanding of the role of AI in social and educational contexts, since the key insights of these studies revealed that claims about AI and the level of AI's social impact cannot be expressed definitely and considered in only one direction because it can be positive, negative, or neutral. Contemporary technologies shape scientific discourse. The findings of this study can also inform academic writing instruction by demonstrating the use of hedging in contemporary research contexts. Finally, this approach can be replicated to focus on other fields in which AI is actively being implemented.

One of the gaps encountered during the literature review process was that most of the scientific discussions about hedging devices are related to linguistic studies, rather than social science and education. Thus, the findings of the given study could potentially fill this gap and provide interesting insights into how hedging and social impact expressions are used in the discussion of AI in a specific field of social science and education. To mention the limitations of this study, first of all, only scholarly articles about AI that are full-text open-access were included, while paywalled sources were excluded due to the lack of access. The focus was also only on scholarly articles that researched about AI in the social science and education fields. Second, the analysis covered only 2025 articles that were all written in English, which may differ from studies published earlier and in other languages. Third, the study included only ten qualitative studies which might limit the generalizability of the findings that a larger sample could provide.

The potential implications for future research include the emphasis on analyzing other types of research papers that could be useful in providing insights on the emerging phenomenon of AI, specifically in social science and education as part of a broader scholarly discussion around the globe. While the small size of the dataset is restricting the scope of the study, it also enables an in-depth exploration of the topic. At the same time, future studies could expand these findings by employing different searching platforms, increasing the size of the dataset, including other languages, choosing alternative time periods, and diversifying key words used during the initial searching process. In addition, future studies could explore the role of AI by using hedging devices and social impact expressions related to a particular society or country, while interdisciplinary analysis could be insightful as well.

REFERENCES

[1] Arar K. H., Özen H., Polat G., Turan S. Artificial intelligence, generative artificial intelligence and research integrity: a hybrid systemic review // *Smart Learning Environments*. – 2025. – №12(1). – Pp. 1-29.

[2] Resnik D. B., Hosseini M. The ethics of using artificial intelligence in scientific research: new guidance needed for a new tool // *AI and Ethics*. – 2024. – №5(2). – Pp. 1499-1521.

[3] Sahib H., Rahayu K. M. Hedging system of modal auxiliary on English as Foreign Language (EFL) journal papers // *International Journal of Education and Humanities*. – 2022. – №1(1). – Pp. 48-57.

[4] Adrian D., Fajri M. S. A. Hedging practices in soft science research articles: A corpus-based analysis of Indonesian authors // *Cogent Arts & Humanities*. – 2023. – №10(1). – Pp. 1-14.

[5] Ludwig Boltzmann Gesellschaft. What is societal impact of research? – 2021. https://ois.lbg.ac.at/wp-content/uploads/sites/24/2022/01/Literature-Review_Societal-Research-Impact.pdf 20.01.2026

[6] Smith K., Bandola-Gill J., Meer N., Stewart E., Watermeyer R. The

Impact Agenda. Controversies, Consequences and Challenges. – Policy Press, 2020. – 238 p.

[7] Oba D., Berger J. A. How Hedges Impact Persuasion. – 2022. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4170915 20.01.2026

[8] Garzón J., Patiño E., Marulanda C. Systematic Review of Artificial Intelligence in Education: Trends, Benefits, and Challenges // Multimodal Technologies and Interaction. – 2025. – № 9(8). – Pp. 1-19.

[9] Livytska I. The use of hedging in research articles on applied linguistics // Journal of Language and Cultural Education. – 2019. – № 7(1). – Pp. 35-53.

[10] Salager-Meyer F. Hedges and textual communicative function in medical English written discourse // English for specific purposes. – 1994. – №13(2). – Pp. 149-170.

[11] Somsakoon C., Wongsaj J., Promdam N., Suwannasom T. A comparative study of hedging in English research article discussion written by Thai, Chinese, and Saudi Arabian writers // Journal of Community Development Research (Humanities and Social Sciences). – 2023. – №16(3). – Pp. 23–34.

[12] Varttala T. A. Remarks on the communicative function of hedging in popular scientific and specialist research articles in medicine // English for Specific Purposes. – 1998. – №18. – Pp. 177-200.

[13] Wang S.P., Khunkhenova T. Corpus research on hedges in applied linguistics and EFL journal papers // International Journal of Education. – 2016. – №9(1). – Pp. 44-51.

[14] Deng Z., Mohamad Ali A., Mohd Zin Z. B. Investigating methodological trends of hedging strategies in academic discourse: A systematic literature review // World Journal of English Language. – 2025. – №15(1). – Pp. 1-16.

[15] Hurst B., Johnston K. A. Social impact taxonomy: A definitional framework // Public Relations Review. – 2025. – №51(3). – Pp. 1-13.

**ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТУРАЛЫ БЕЛГІСІЗДІКТІ КӨРСЕТУ:
ЖҰМСАҚТАУ ҚҰРАЛДАРЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ӘСЕРДЕРДІ
ТАЛДАУ**

*Қазыбекова Ұ.М.¹

*¹ КИМЭП Университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Жасанды интеллект (ЖИ) әлеуметтану сияқты әлеуметтік ғылымдарды қоса алғанда, көптеген пәндердің ажырамас бөлігіне айналып келе жатқандықтан, зерттеушілер оның рөлі мен әсерін бағалау кезінде жиі сақтықты білдіретін тілдік құралдарға сүйенеді. Бұл зерттеу әлеуметтік ғылым мен білім саласына ЖИ-ді енгізу туралы соңғы зерттеу мақалаларында осы белгісіздік қалай тілдік сақтық құралдары арқылы көрсетілетінін қарастырады. Салагер-Мейер ұсынған хедждер таксономиясына және Херст пен Джонстонның әлеуметтік ықпал тұжырымдамасына берілген

анықтамалық тәсіліне сүйене отырып, бұл зерттеу 2025 жылы жетекші батыс ғылыми журналдарында жарияланған он ғылыми мақаланың қорытынды бөлімдерін талдайды. Сапалық, интерпретациялық тәсілді пайдалана отырып, бұл зерттеу тілдік сақтық құралдарының түрін, жиілігін және контекстегі табиғатын талқылайды, әсіресе әлеуметтік әсерді көрсететін фразалармен бірге қолданылуына ерекше мән береді. Нәтижелер көрсеткендей, тілдік сақтық осы зерттеу дискурсының үнемі қолданылатын ерекшелігі болып табылады, ол көбінесе модальды етістіктер, ықтималдық көрсеткіштері, күрделі сақтық конструкциялары және жанама қорғау құралдары арқылы көрініс табады. Әлеуметтік әсерге қатысты тіркестермен бірге, осы сақтандыру құрылымдары осы саладағы ЖИ-ды әлі де контекстке тәуелді әлеуметтік маңызды құбылыс ретінде көрсету үшін қолданылады. Бұл зерттеу академиялық дискурсқа қатысты жүргізіліп жатқан зерттеулерге үлес қосады, өйткені ол дамып келе жатқан технологиялардың әлеуметтік ғылымдар мен білім беру сияқты салаларда бағалау сипатындағы тілдің қалыптасуына қалай әсер ететінін көрсетеді. Сонымен қатар, бұл зерттеу академиялық жазуды оқытуға және дискурс талдауының теориялық негіздерін қолдана отырып, жасанды интеллектке бағытталған басқа да зерттеулерге пайдалы тұжырымдар ұсынады.

Тірек сөздер: әлеуметтік ғылымдар, лингвистика, білім, жасанды интеллект, сақтандыру, әлеуметтік әсер, қоғам, таксономия

ВЫРАЖЕНИЕ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ ОТНОСИТЕЛЬНО ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОЦИАЛЬНЫХ НАУКАХ И ОБРАЗОВАНИИ: АНАЛИЗ СРЕДСТВ СМЯГЧЕНИЯ И СОЦИАЛЬНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ

*Казыбекова У.М.¹

*¹Университет КИМЭП, Алматы, Казахстан

Аннотация. Поскольку искусственный интеллект (ИИ) всё больше становится неотъемлемой частью множества дисциплин, включая социальные науки, исследователи часто используют осторожную формулировку при оценке его роли и влияния. Настоящее исследование сосредоточено на том, как эта неопределённость выражается с помощью средств сглаживания в современных научных статьях, обсуждающих интеграцию ИИ в социальные науки и образование. Опираясь на таксономию хеджей, предложенную Салагер-Мейер, а также на определительный подход Херста и Джонстона к понятию социального воздействия, в данном исследовании анализируются заключительные разделы десяти научных статей, опубликованных в 2025 году в ведущих западных научных журналах. Используя качественный интерпретативный подход, исследование рассматривает типы, частоту и контекстуальную природу средств сглаживания, с особым вниманием к их сочетаемости с выражениями,

описывающими социальное воздействие. Полученные результаты показывают, что использование средств сглаживания является постоянной особенностью данного научного дискурса, чаще всего выражающейся через модальные глаголы, показатели вероятности, составные сглаживания и косвенные защитные конструкции. Вместе с фразами, связанными с социальным воздействием, они используются для того, чтобы представить ИИ в этой области как социально значимое явление, которое по-прежнему в значительной степени зависит от контекста. Данное исследование вносит вклад в развитие исследований академического дискурса, поскольку показывает, как развивающиеся технологии способствуют формированию оценочного языка в таких областях, как социальные науки и образование. Кроме того, работа предлагает полезные выводы для преподавания академического письма и для дальнейших исследований, посвящённых ИИ с использованием методов дискурс-анализа.

Ключевые слова: социальные науки, лингвистика, образование, искусственный интеллект, оговорки, социальное воздействие, общество, таксономия

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 27.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Информация об авторе:

Казыбекова Ұлжан Муратовна – ассистент-профессор, доктор философии (PhD), Университет КИМЭП, Алматы, Казахстан, e-mail: u.kazybekova@kimep.kz, orcid.org/0009-0008-8698-4659

Автор туралы мәлімет:

Қазыбекова Ұлжан Мұратқызы – ассистент-профессор, философия докторы (PhD), КИМЭП Университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: u.kazybekova@kimep.kz, orcid.org/0009-0008-8698-4659

Information about the author:

Ulzhan Kazybekova – Assistant Professor, Doctor of Philosophy (PhD), KIMEP University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: u.kazybekova@kimep.kz, orcid.org/0009-0008-8698-4659

ӨОЖ 81'373.45

ГТАХР 16.21.29

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.014>

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚАЗІРГІ АРАБИЗМДЕРДІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ МЕН ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Карагулова Б.С.¹, Қайрат А.², *Мухтарова С.С.³

^{1, *3} Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі түркі тілдерінде жаңа діни атауларға қатысты мәселе өзекті, зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі. Себебі жаңа діни атаулардың тілімізде қолданыс аясы күннен күнге қарқынды түрде дамып келеді және олар төл сөздерімізді тілдік қолданыстан ығыстырып шығаруда. Бұл зерттеудің мақсаты – қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа діни атаулардың пайда болуы мен таралу себептерін анықтау, олардың мағыналық және функционалдық ерекшеліктерін талдау. Мақалада қазіргі қазақ және түрік тілдерінде актив қолданыста жүрген діни атаулар талданады. Діни атаулардың қарқынды түрде аталған тілдерде қолданысқа ену себептері сауалнама алынуы арқылы анықталады. Мақаланың зерттеу нысаны – қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа діни атаулар – сауалнамаға қатысқан респонденттер жауабының негізінде жинақталды, ал олардың мағыналарына талдау жасауда Р.С.Мухитдиновтың «Діни терминдер сөздігі» қолданылды. Жаңа діни атауларды зерттеу барысында тілімізге ерте кезеңде енген қазақ және түрік тілдеріндегі діни атаулармен қазіргі жаңа діни атаулар салыстырмалы тұрғыда қарастырылып, айырмашылықтары нақты дәлелдермен айқындалды. Аталған тілдердігі жаңа діни атаулардың тілдік қолданысқа белсенді ену себебі еліміздегі ислам дінінің ықпалымен тікелей байланысты деген тұжырым жасауға болады. Бұл осы мақсатта жүргізілген сауалнама нәтижелерінен анық байқалды. Зерттеу барысында ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, практикалық материалдармен байланыстырылды. Қазақ және түрік тілдерінде жаңа діни атаулардың қалыптасуына қатысты факторлар жан-жақты зерттелді, тұжырымдар жасалды. Талдау негізінде жаңа терминдердің негізгі лексикалық-семантикалық ерекшеліктері айқындалады. Алдағы уақытта басқа түркі тілдеріндегі діни лексикаға салыстырмалы түрде кеңірек талдау жүргізіп, оның жастар сленгіне және медиа дискурсқа әсерін зерттеу ұсынылады.

Тірек сөздер: экстралингвистикалық факторлар, төл сөз, кірме діни сөздер, тіл қызметі, диахрондық, синхрондық әдістер, жаңа атаулар, сөздік қор, тілдік ахуал

Кіріспе

Ұлттың тарихи даму үдерісімен бірге тіл де қоса дамиды. Осы тұрғыдан келгенде тіл қабаттары үнемі өзгеріп, дамып, яғни сөздік қор үнемі жаңа сөздермен толығып отырады және кейде сөздер тілдік қолданыстан мүлдем шығып жатады, ал тілдің даму үдерісінің келесі бір кезеңінде тілдің пассив қабатындағы сөздер қайта жаңғырып, тілдің белсенді қабатынан орын алып жатады. Бұл тілдік заңдылық, себебі тіл – тарихи категория. Осы бағытта тілдегі болып жатқан барлық жаңалықтар мен құбылыстарды анықтауда тілдің негізгі қызметтері маңызды роль атқарады. Тілдің қоғамда бірнеше негізгі қызметі бар. Алдымен ол қарым-қатынас (коммуникативтік) құралы ретінде, сонымен бірге маңызды қызметтерінің бірі – кумулятивтік қызметін атқарады. Кумулятивтік қызмет, Р. Сыздықтың айтуы бойынша, «...ол сол тілде сөйлейтін халықтың санасын, мәдени-тарихи тәжірбиесін, дәстүрлік мұрасын ұрпақтан ұрпаққа, заманнан заманға, тарихи кезеңнен кезеңге жеткізіп, жалғастырып отыратын қызметі» [1, 3 б.]. Кез келген халықтың сан ғасырлық өмір жолы, басынан өткерген тарихи кезеңдері, тұрмыс-тіршілігі тілдің кумулятивтік қызметі арқылы қазіргі ұрпаққа жетіп, тілдің лексикалық қабатында бейнеленеді. Ал осы лексикалық қабаттағы сөздерге лексика-семантикалық талдаулар жасау барысында тілдің танымдық қызметіне жүгінеміз. Тілдің даму жолында экстралингвистикалық факторлардың әсерінен тілде ауыс-түйістер болып жататындығы белгілі. Ал тілдің қызметін зерттеуде кірме сөздердің пайда болу мәселесін қоса қарастыру – маңызды мәселелердің бірі.

Қазақ және түрік тілдерінің кірме тілдік қабаттарының ішінде ең мол қоры – араб тілінен енген сөздер. Бұның басты факторы – VIII ғасырдағы араб басқыншылығымен байланысты тарихи жағдай [2, 75 б.]. Осы жағдаймен байланысты ислам мәдениеті енді және ислам дінінің кеңінен етек жаюымен діни сөздер де тілімізге қарқынды түрде ене бастады. Дегенмен қазіргі қазақ тіліндегі діни атауларды екі кезеңге: ескі және жаңа діни атаулар деп бөліп қарастыру керек деп ойлаймыз. Ескі діни атаулар жоғарыда көрсеткендей тарихи оқиғамен байланысты тілімізге еніп, қазіргі таңда қазақ тілінің белсенді қабатының негізін құраса, ал қазіргі діни атауларды елдің ішіндегі саяси ахуалмен байланысты зерттеген дұрыс және бұл сөздер жаңа діни атаулар болып есептеледі. Ғалымдардың пікірінше, соңғы кездері тілімізде жаңа діни атаулардың қарқынды түрде пайда болуы елімізде діни ықпалдың өсуімен байланысты және ықпалдың дамуы отаршылдыққа қарсы күрестердің жаңа бағыттағы толқыны. Айтылған ойымызды А. Айталының сөзімен сабақтасақ, ғалымның айтуы бойынша, оның басты себептерінің бірі: «...экономикалық және саяси тәуелсіздікке қол жеткізу болса, отарсыздану зымыранның екінші сатысы мәдени және әлеуметтік тәуелсіздіктерден арылу болып отыр» [3, 3 б.]. Ал қоғамдағы кез келген жаңалық алдымен тілдің лексикалық қабатынан көрініс табатындығы

белгілі. Қоғамдағы жаңалықтарға байланысты жаңа ұғымдар, қолданыстар пайда болады. Ал жаңа сөздерді зерттеудің өзектілігін Р. Сыздықтың сөзімен айтсақ: «Лексикалық жаңалықтарды танып, біліп отырудың да қажеттілігі мен пайдасы орасан екендігін ескертудің өзі артық. Жаңа сөздер мен соны тіркестер тек лексикалық байлық қана емес, бүгінгі өміріміздің нақты көрінісі, «бұлтартпайтын құжаты» [1, 7 б.]. Қазақ тіліндегі тарихи жағдаймен енген арабизмдерді алғашқылардың бірі болып кезінде Л.З. Рүстемов зерттеп, олардың қазақ тіліне ену жолдары мен қалыптасуына және олардың мағыналарына талдау жасады [4, 76 б.]. Ал С. Кеңесбаева тілдің парадигмалық қызметі негізінде кірме сөздерді игеру мақсатында олардың фонологиялық жүйесін анықтайды [5, 84 б.], Р. Сыздық қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеу барысында қазақ тілінің негізгі қабаты – араб-парсы тілдерінен енген сөздер екенін көрсетеді [6, 5 б.]. Сонымен бірге Р.С. Мухитдинов қазақ тіліндегі ислам дініне байланысты сөздік жасап, араб тілі негізінде қалыптасқан ислам терминдерінің қолданылу аясы мен олардың мағыналық сипаты туралы баяндалады [7, 7 б.], Б.С. Карагулова көнерген сөздерді талдау барысында тіліміздегі тілдік қолданыстан шығып қалған, мағынасы жағынан көмескіленген араб-парсы сөздеріне этимологиялық талдаулар жасайды [8, 11 б.]. Жоғарыда көрсетілген ғалымдар да, жалпы қазақ тіліндегі араб-парсы тілдерінен енген сөздерді зерттеген басқа да ғалымдар да қазақ тілі сөздік қорының, әдеби тіл негізінің қалыптасуына осы араб-парсы сөздері әсер етті деген пікірді қолдайды. Қазақ тіліндегі ислам діни сөздерін зерттеген ғалым Р.С. Мухитдинов олардың тілімізге ену кезеңдері мен қолданыс аясын төмендегідей қарастырады: 1. Жиі қолданылатын актив қордан орын алатын сөздер; 2. Архаизмге айналған сөздер; 3. Тәуелсіздіктен кейін енген кірме сөздер [7, 7 б.]. Осы кезеңдерге, біздің ойымызша, қазақ тіліндегі жаңа діни сөздер деп тағы бір кезеңді қосуға болады, себебі қазіргі кезеңдегі діни сөздер әлі әдеби тілге ене қойған жоқ, тек ауызша формада қолданыста жүрген сөздер.

Араб тілінің ықпалы тек қазақ тіліне ғана әсер етіп қойған жоқ, жалпы барлық түркі тілдеріне өз ықпалын тигізді. Түркі тілдеріне араб сөздерінің ену жолдарын зерттеу ХІХ ғасыр аяғында басталды. Бұған Г.П. Снесарев (1969) [9, 14 б.], Д.Е. Еремеев (1990) [10], және соңғы жылдары зерттеген У. Кумисбаев (2019) [11] пен Н.М. Жанпеисова, Г.А. Кузембаева, Ж.А. Майданғалиева (2023) [12, 104 б.], Ömer Seyfettin [13], S.Çağatay [14], Бияров Б.Н. [15] еңбектерін атап кетуге болады. Ал қазақ тілінде қазіргі таңда пайда болып жатқан жаңа діни атаулар тіл білімінде әлі зерттеле қойған жоқ, себебі ол дәл қазіргі кезеңде болып жатқан үдеріс. Сондықтан да тіл білімінде жаңа діни арабизмдерді зерттеу өзекті мәселердің қатарында. Қазіргі кезеңдегі жаңа діни атаулар қазақ әдеби тілінің дамуына әсер етпейді, керісінше тіліміздегі бар сөздерді ығыстырып, тілдік қолданысқа енуде. Себебі тілімізге еніп жатқан сөздердің қазақ танымына сай атаулары

қолданыста бар. Мысалы, *сурух- ауыз бекіту, ифтар – ауыз ашу, мұбарак болсын – қабыл болсын т.с.с.* Осыған байланысты аталған сөздерді зерттеп, олардың тілімізге жаппай енуіне тосқауыл қоюымыз керек деп ойлаймыз.

Кез келген тілдің сөздік қоры сол тілдің өз элементтерінен ғана емес, сонымен қатар кірме сөздер қабатынан да тұратыны белгілі. Ал осы кірме сөздердің тілімізге ену себептерін қоғамдағы болып жатқан жаңалықтармен байланысты қарастыру мен лингвистикалық және мәдени білім жүйесін жүзеге асыруда ежелгі атауларды зерттеу де өзекті мәселелер қатарында [12, 25 б.]. Қазақ тілінің тілдік қабаттарының негізгі бөлігі араб-парсы тілдерінен енген сөздер екені белгілі. Бұл қатардағы сөздер қазақ тіліндегі оқу ағартуға, білімге, күнделікті тұрмыс-тіршілікке қатысты сөздер және олар қазақ тілінің тілдік заңдылықтарына бағынып, төл сөзіміздей болып, әдеби тіліміздің негізінің қалыптасуына себепші болған сөздер. Дегенмен соңғы кезде еліміздегі саяси-қоғамдық жағдайларға байланысты тілімізге араб тілінен басқа да діни сөздердің енуі алаңдатып отыр.

Бұл мақаланың мақсаты – соңғы кезеңде қазақ және түрік тілдеріне еніп, тілдік қолданыста белсенді сөздер қатарынан орын алып жүрген араб тілінің діни сөздерін зерделеу. Аталған мақсатқа жету барысында төмендегідей міндеттер қойылды: қазақ, түрік тілдеріндегі жаңа діни атауларды жинақтау; аталған сөздердің тілімізге ену себептерін анықтау; қолданысқа енген жаңа діни атауларды қазақ және түрік тілдеріндегі баламаларымен салыстыру; олардың қолданыс аясын нақтылау. Жоғарыда көрсетілген мақсат-міндеттерді орындау барысында атқарылған жұмыстар мақаланың маңыздылығын арттырады, себебі қазіргі қазақ, түрік тілдеріндегі тілдік қолданыстағы жаңа діни атаулар қазақ тілінің дамуына кері әсерін тигізеді, қазақ тіліндегі қазақ танымына сай, мәдениетімен байланысты сөздерді қолданыстан ығыстырып шығарады. Мысалы, тіліміздегі *ауызашар* сөзі *ифтар, ауыз бекіту – сухур, тамаша – машалла, қабыл болсын – мұбарак болсын т.с.с.* Сондықтан ғалымдар алдында маңызды, кезек күттірмейтін мәселелердің бірі – қазақ танымына сай емес, соңғы кезде пайда болып жатқан сөздерді зерттеп, олардың тілімізге енуіне тосқауыл қою. Олардың, яғни тілімізге жаппай еніп жатқан жаңа діни атауларды зерттеп, зерделей отырып, тілімізге ену себептерін анықтау арқылы оның салдарымен күресу – қоғамдағы басты мәселелердің бірі. Аталған бағыттағы зерттеулер қазақ тіл білімінде әлі толық қарастырылмаған, тың мәселелердің қатарында. Авторлардың мақсаты – көпшілік қауымға аталған сөздердің қазақ тілі мен түрік тілінде баламалары бар екенін түсіндіру, насихаттау, дәлелдеу.

Зерттеу нысаны – қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа діни атаулар.

Зерттеу пәні – мақаланың мазмұнына қатысты материалдарды магистранттар мен докторанттар, ғылыммен айналысатын жастар, жалпы аталған мәселе қызықтыратын көпшілік қауым ғылыми жұмыстарына

практикалық және теориялық материалдар ретінде пайдалана алады. Сонымен қатар филология бағытында білім алушыларға «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы», «Неология», «Терминология», «Тіл біліміне кіріспе», «Жалпы тіл білімі» пәндері бойынша тілдің қызметіне қатысты тақырыптарда практикалық сабақтар барысында қолдануға болады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу мақсатымызға қатысты ғылыми еңбектерге шолу жасау барысында сипаттау, салыстыру, салғастыру әдістері қолданылды. Араб тілінен еніп жатқан сөздердің мағынасын қазақ тіліндегі баламаларымен салыстыру барысында салғастыру әдісі, түрік тілімен салыстыру барысында салыстырма әдістері қолданылды. Сонымен бірге тіліміздегі діни сөздерді анықтау, олардың қолданыс аясын нақтылау мақсатында бақылау, салыстыру үшін эмпирикалық әдіс, сұқбат, сауалнама алу барысында диагностикалық әдіс және статистикалық әдіс қолданылды. Діни атаулардың мағынасына талдау жасау барысында лексикографиялық, лингвистикалық әдістер, сөздердің тілімізге ену кезеңдерін анықтау үшін тарихи-салыстырмалы, диахрондық, синхрондық әдістер пайдаланылды.

Мақалада талданған сөздер, негізінен, респонденттер жауаптарынан алынды, осы тұрғыда жоғарыда көрсеткеніміздей, сауалнама алу әдісі мен диагностикалық және статистикалық әдістер қолданылды. Ал кейбір мағыналары ашылмаған діни атаулардың мағыналарына талдау жасау барысында «Діни терминдер сөздігі» пайдаланылды, осы мақсатта лексикографиялық, семантикалық әдістер қолданылды.

Нәтижелер

Қазіргі қазақ тілінде жаңа діни атаулардың белсенді қолданысқа ие болып жатқанын байқамау мүмкін емес. Зерттеулер жүргізуіміздің басты себебі осы жайттар болды. Осы атаулардың, әсіресе, қазақ тілінде қарқынды дамып жату себебін анықтау барысында сауалнама алған болатынбыз. Дәл осы жайттың басқа түркі тектес тілдерде қалай жүріп жатқанын байқау мақсатында түрік тілінде сауалнама жасалып, түрік ағайындарынан да алдық. Алдымен қазақ тіліне қатысты сауалнама нәтижереліне тоқталайық. Сауалнама жауаптарын талдай отырып, төмендегідей нәтижелерге қол жеткіздік:

1. Сауалнамаға қатысқандардың басым бөлігі – 15–25 аралығындағы жастар, негізі – студенттер;
2. Сауалнамаға жауап берушілердің негізгі бөлігі араб сөздерінің тілімізге жаппай енуін мұсылманшылыққа бет бұруымен байланыстырады;
3. Қазіргі тілдік қолданыстағы ең тараған араби сөздер, негізінен, *ифтар*, *сурух*, *мұбарак болсын*, *машалла*, *иншалла*, *махр* сөздері. Бұл сөздерден ораза ұстаушылардың санының артуымен байланысты. Сонымен

қатар соңғы кезде «*Алланың сыйы*» мағынасындағы *Хадия* сөзінің қыз балаларға есім ретінде берілуі көбейген;

4. Араб сөздерінің мағынасын түсінбесе де, көпшіліктің қолданысында жүрген сөздерді қолдана берушілер де кездесті;

5. Араб тілі сөздерінің қазақ тіліне енуіне «*қарсы*» және «*қарсы емеспін*» деген жауаптардың айырмашылық ара салмағы көп емес. Бұл сауалнаманың жауабы уақыт өте келе араб тілінің сөздері төл сөздерді тілдік қолданыстан мүлдем ығыстырып шықпай ма деген күдік тудырады;

6. Дегенмен араб тілі сөздерінің сол күйінде тілімізге енуіне қарсы жауаптар болды, мағыналас сөздер кездессе, қазақ тіліндегі нұсқасы тілдік қолданыста жүру керек деген пікірлер қазақ тіліне деген көзқарастарының оң екенін білдіреді. Ал қарсымын, қазақыландырғанда мағына өзгеріп кетеді, дін ортақ деген пікірлерді, біздің ойымызша, арнайы діни білімі бар адамдар жазған болуы керек;

7. Қазіргі қазақ тілінде пайда болып жатқан діни атаулардың қазақ тілінде баламалары бар;

8. Қазіргі қазақ тіліндегі қолданыста жүрген діни атаулар сөздік қорымызды байытпайды;

9. Қазақ тілінде баламасы бар діни атаулардың тілімізге жаппай енуіне тосқауыл қойылуы керек.

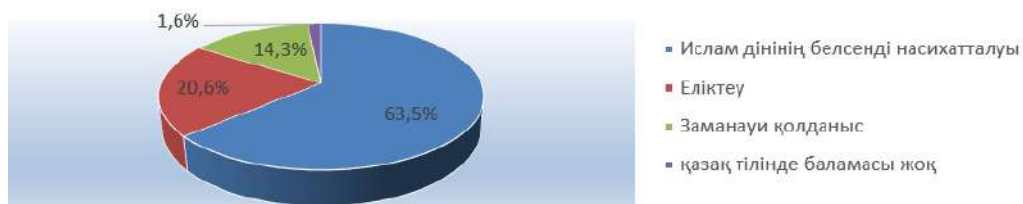
Талқылау

Соңғы кездері қазақ тілінде бұрын кездеспеген, тілдік қолданыста болмаған жаңа араби діни сөздер пайда болуда. Аталған сөздердің пайда болуы, біріншіден, экстралингвистикалық факторлардың әсері. Осы сөздердің пайда болу себептері мен қолданысын анықтау мақсатында сауалнама жүргізген болатынбыз. Соның нәтижесіне тоқталайық. Сауалнамаға 70 респондент қатысты, оның 71% студенттер, 21% мұғалімдер (ЖОО оқытушылары да бар), өзге сала қызметкері – 2,9 %, мемлекеттік қызметкер саны – 4,3%. Ал сауалнамаға жауап берушілердің жас ерекшеліктер санына келетін болсақ, 77,1% – 15-25 жас аралығында, 11,4% – 45-55 жас аралығы, 5,7% – 35-45 жас аралығы, 2,9% – 25-35, аралығы, 2,9% – 55-65 жас аралығы.

Тақырып мазмұнын аша түсу мақсатында бірнеше сұрақтар қойылды. Енді сұрақтар мазмұны мен жауаптарды талдауға келейік (Респонденттердің жауаптары өзгертілмей сол қалпында алынды).

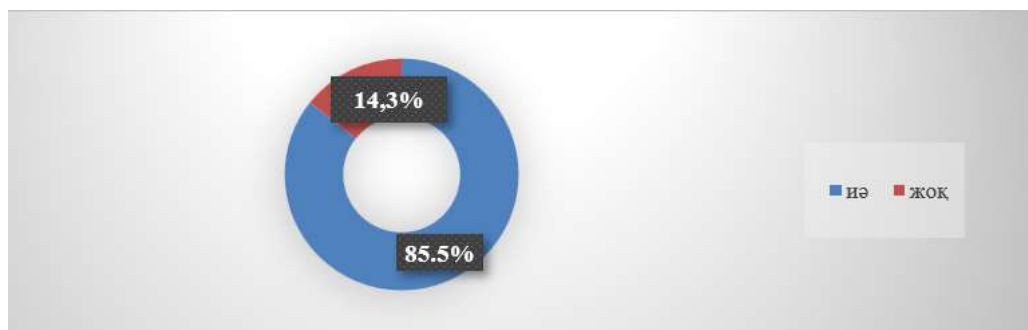
1. *Жаңа діни атаулардың қазақ тілінде белсенді тілдік қолданысқа ие болуын немен байланыстырасыз?* деген сұрақтың ең басым бөлігін (63,5%) ислам дінінің белсенді насихатталуы деген жауап қамтиды, 20,6% еліктеуден десе, 14,3% замануи қолданыс деп есептеген, 1,6% қазақ тілінде баламалары жоқ деп жауап берген. Сауалнама ішінде ең көп жауап – ислам дінінің насихатталуының нәтижесінде тілімізде араби діни атаулары көбейіп

кетті деген жауап болып тұр. Шынымен де, қазіргі таң имандылыққа бет бұрған кезең болды, халықтың жаппай ораза ұстап, мешітке баруымен байланысты. Осы бағытта арнайы мешітке барып, имандардан сауат ашып жүргендер саны да көбейіп келеді. Дегенмен сауалнама жауаптарынан жай еліктеу барысында заманауи сөздер ретінде ғана қолданушылардың да кездесетіндігін байқауға болады (Сурет 1).

Сурет 1 – Діни атаулардың пайда болу себептері

2. *Тілдік қолданыста жүрген діни атаулардың қазақ тіліндегі баламаларын білесіз бе?* сұрағына 85,5% – ия десе, 14,3% – жоқ деп жауап берген. Бұл жауаптардан қолданыста жүрген діни атаулардың мағыналарын түсінбей де қолдана беретіндердің бар екенін көреміз. Бұл ешқандай діни білімі жоқ адамдардың да араб сөздерін қолдана беретіндігін білдіреді (Сурет 2).

Сурет 2 – Діни атаулардың қазақ тіліндегі баламалары туралы білімдерінің көрінісі

3. *Діни атаулардың қазақ тілінде белсенді қолданысқа енуіне көзқарасыңыз* деген сұрақ қойылған болатын. Жауаптары: Қарсымын – 45,2%, қарсы емеспін – 37,1%, бәрібір – 17,7%. Қазақ тілінде діни атаулардың жаппай қолданылуына қарсы болғандардың саны басым болып тұрғанмен, қарсы емеспін деген жауап та аз емес (айырмашылығы – 8,1%-ды құрап тұр). Біздіңше, бұл мәселе ойландырытын мәселе болып табылады (Сурет 3).

Сурет 3 – Респонденттердің діни атаулардың белсенді қолданысқа енуіне көзқарасы.

4. Қазіргі қазақ тілінде қандай жаңа діни атаулар қолданыста жүр?

Кесте 1. Жаңа қолданыстағы діни атаулар

<i>ифтар сөзі</i>	21
<i>сухур</i>	16
<i>машалла/ машаллаһ</i>	7
<i>иншаллах /иниалла/иниаллаһ</i>	5
<i>халал</i>	4
<i>хадия</i>	3
<i>мұбарак болсын</i>	3
<i>маһр</i>	3
<i>ақи/ахи</i>	3
<i>харам</i>	2
<i>астағфируллаһ</i>	2
<i>альхамдулиллаһ/элхамдулиллах</i>	2
<i>жаиз</i>	1
<i>макрух</i>	1
<i>дұға</i>	1
<i>сүннет</i>	1
<i>субханалла</i>	1
<i>хиджаб</i>	1
<i>махрам</i>	1
<i>тарауих</i>	1
<i>намазхан/ намазды</i>	1
<i>хадис</i>	1
<i>мұмин</i>	1
<i>мәзхаб</i>	1
<i>сахаба</i>	1

Сауалнамада жауаптарынан алынған қазіргі қазақ тілінде қандай жаңа діни атаулары кестеге кему ретімен орналыстырылды (кесте – 1). Барлығы

25 сөз берілген, олардың ішінде соңғы кезде пайда болған сөздермен қатар, тілімізде бұрыннан да қолданыста жүрген сөздер кездеседі. Жауаптар ішінде «ешқандай сөз білмеймін» деген екі жауап кездесті.

5. *Қазіргі қазақ тілінде қолданыста жүрген діни атаулардың қазақ тіліндегі баламаларын көрсетіңіз* деген сұрақ берілген болатын (*жақшиа ішіндегі саны неше рет кездескенін білдіреді*). Жауаптарға тоқталайық: *сухур* – сәресі (ауыз бекіту) (24), *мұбарак* болу – қабыл болсын (2), *құтты* болсын (1), *жайз* – рұқсат емес (1), *харам* – арам (3), *халал* – адал (2), *макрух/мәкрух* – 1(*баламасы көрсетілмеген*), *хадия* – сыйлық (2), *машалла* – тамсану, бәркелді (6), *умма* – анасы (1), *аллаху Акбар* – Алла ұлық (1), *махрам* – туыс (1), *фажр* (1), *зухр* (1) – (*баламалары берілмеген*), *мұнафих* – екіжүзді (1), *алим* – мәлім (1), *иншаллаһ* – бұйырса (7), *маһр/махр* – неке қиылғанда қалыңдыққа берілетін сыйлық, қалыңдық қалауы (2). Жауап негізінде – 17 сөз көрсетілген, оның ішінде 3 сөзге (*макрух*, *фажр*, *зухр*) анықтама берілмеген. Дегенмен біз бұл сөздерді сөздіктерден қарап көргенбіз: *зуһл* сөзін кездестірдік: *Зуһл* – дүниеге қызықпау, «Шариғат тыйым салған харам, күмәнді істерден және адамдардың қолындағы байлыққа қызығудан аулақ болу «Зуһл» деп аталады» деп түсінік берген. Сауалнамадағы *зухр* – осы сөз шығар деп ойлап отырмыз [15, 35 б.]. Ал *фажр* сөзіне: «Таң. Таңның атуымен таң намазының уақыты келеді. Таң намазы «фажр намазы деп аталады»» – деп анықтама берген [12, 120 б.]. Сол сияқты сауалнама жауаптарында кездестен *макрух/мәкрух* сөзі сөздіктерде кездеспеді, аталған сөз *мағруф* сөзінің фонетикалық өзгеріске түскен нұсқасы болар деген ойдамыз. Ал *мағруф* сөзі: «*мағруф* – шариғат мен ақыл-парасат жақсы әрі пайдалы деп санаған нәрселердің бәрі» деген ұғымды білдіреді [12, 57 б.].

6. *Араб тілінен енген енген сөздер, негізінен, қазақ тілінің тілдік заңдылықтарына ыңғайланып енді, қазіргі таңда осы сияқты сөздер түпнұсқа тіліндегі формасын сақтау керек деген пікірлер қалыптасты. Осыған көзқарасыңызды жазып кетсеңіз* деген сауалнама сұрағына әртүрлі көзқарастар айтылған. Жеке тоқталып кетсек, *қарсымын деген мағынада*: 1. *қазақ тілінде жазылу керек*, 2. *қарсымын, біз араб емеспіз, төл тілімізде айтылуы керек*, 3. *өз тіліміздің заңдылығы сақталғаны дұрыс*, 4. *қолдаймын*, 5. *қазақ тілі шұбарланады*. 6. *қазақ тіліндегі баламасын қолдану керек*, 7. *өз тілімізге ыңғайлау керек, әр тілдің ерекшелігіне ыңғайланып айтылуы керек*, 8. *әр кірме сөздерді өз ерекшеліктеріне қарай бейімдеп алу заңдылық. Сондықтан тілімізге ата-бабамыз қалай енгізді, солай қалуы керек*. 9. «*Аллаһ атауынан басқа, тілімізге енген сөздерге қазақша атауы болуы тиіс*» – деген пікірлер (27) кездесті.

Дегенмен түпнұсқа тіліндегідей формасы сақталуы керек деген пікірлер де бар: 1. «*Кейбір сөздерді қазақ тілінің заңдылықтарына икемдеу кейде екіұшты түсінік қалыптастырады. Сондықтан барлық сөздерді қазақыландыра беру де дұрыс емес. Себебі бір елдің сөздерін қолданғымыз*

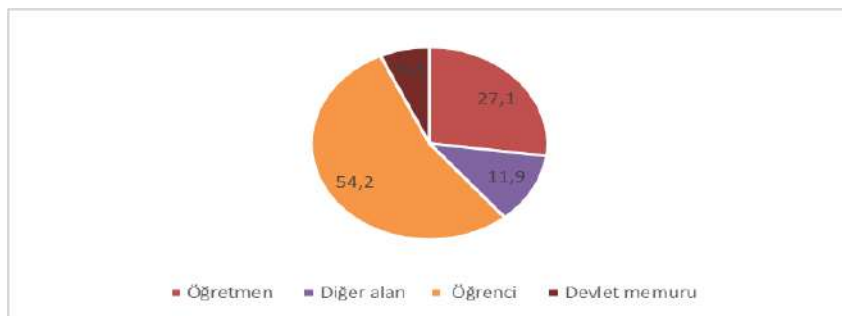
келсе де, кейде оның қазақ тіліндегі баламасын тауып, заңдылықтарымызға енгізу нормаға сай болмай қалады». 2. «Діни атаулар барша әлемге ортақ атау болғаннан кейін, оны тілімізге төселте алмаймыз. Аллаһ – Алла, Иәркәмукаллаһ - жәрікімалла» деп қолдана алмаймыз. Себебі діни атаулар барша әлемде түпнұсқасында қолданылады. Неге қазақ тілі ерекшелену керек? 3 «Мүмкіндік болса, түпнұсқа тіліндегі формасын еш өзгеріссіз қолдану керек деп ойлаймын. 4. «егер қазақ тілінің заңдылығына сай қолданатын болсақ, мағына өзгеріп кетеді, алладан басқа нәрсе сұрап отыруымыз мүмкін».

Сонымен бірге бұл бағыттың ешқайсысына да қосылмайтын пікірлер де кездесті: 1. «сөз мағынасын жоғалтпаса болды», 2. «әр адамның қабылдауына байланысты», 3. «нейтрал көзқарастамын», 4. «қалай айтылса да, мағынасын түсінсек болды», 5. «қай тілде қолданылса да, мағынасы өзгермейді», 6. «маған бәрібір», 7. «өз формасында да, қазақ тілінде де қолданылса да қарсы емеспін», 8. «маған екі тілде де айту ыңғайлы», 9. «қалай айту әрбір адамның өз еркінде», 10. «көзқарасым бәріне жақсы» (10).

Жауаптар арасында 1. «мамандар не десе, соған сенемін», 2. «бірыңғай араб тіліндегі формасын сақтасақ, қазақ тіліндегі баламалары қолданыстан шығып қала ма деп сескенемін» деген пікірлер де кездесті.

Зерттеу барысында тағы бір байқағанымыз бір сөздің бірнеше нұсқада қолданыста жүргенін де байқауға болады: алла – аллаһ, иниалла – иниаллаһ, машалла – машаллаһ, махр – маһр. Бұның өзі жаңа діни атауларында бірізді жазу нормасының қалыптаспағандығын көрсетеді және бұл сауатсыздыққа әкеледі.

Зерттеу барысында басқа да түркі тілді қоғамда бұл үдеріс қалай болып жатқандығы туралы білу үшін түрік тілді аудиторияға сауалнама жүргізген болатынбыз. Сауалнамаға жалпы саны 59 респондент қатысты. Олардың ішінде 15-25 жас аралығында 36, 25-35 жас аралығында 8, 35-45 жас аралығында 12, 45-55 жас арасында 3 респондент қатысты. Әлеуметтік статус жағынан басым студенттер мен оқытушы/мұғалімдер.

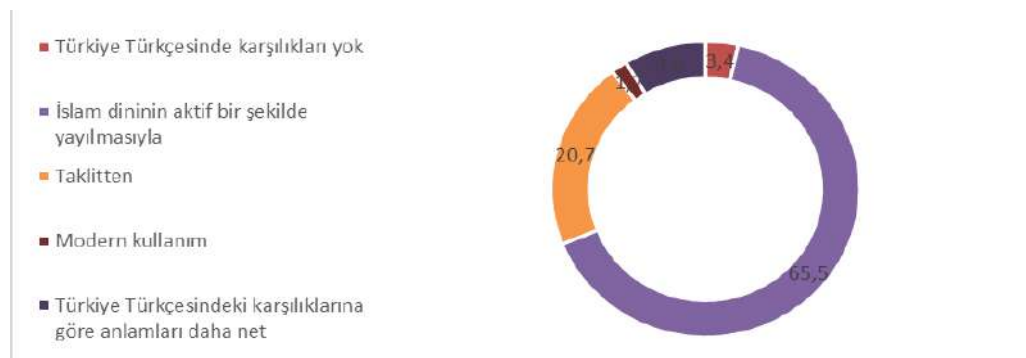
Сурет 4 – Респонденттер туралы ақпарат

Сауалнама Google форма арқылы алынғандықтан респонденттер Түркияның әртүрлі қалаларының жауап берген: Стамбұл, Измир, Костомон, Мұғыла, Анкара университеті оқытушылары мен студенттері. Сондай-ақ олардың білімі мен тұрғылықты жеріне байланысты берілген сауалнама толық зерттеу сипатын ашып бере алады деп айта алмаймыз. Тек сауалнама арқылы Түркиядағы жағдаймен аз да болсын танысқандай боламыз. Сонымен бірге сауалнамаға Ақтөбе, Түркістан қалаларындағы түрік тілін терең меңгерген ЖОО студенттері де жауап берді.

Сауалнамамызда «*Şu anda Türkiye Türkçesindeki hangi yeni dini terimler kullanılmaktadır? Örnekler veriniz. Mesela, Mütedeyyin!*» (Қазір түрікшеде қандай жаңа діни терминдер қолданылады? Мысал беріңіз. Мысалы, Mütedeyyin!) деген сұраққа жауап берушілердің пікірлері әр түрлі болды. Көптеген қатысушы Ислам дініне қатысты *Selamunaleyküm, Aleykümselem, Nasip, Kısmet, Rızık, Şükür, mübaker olsun, inşallah, Allah kabul etsin, maşallah, Allah bağışlasın, hayırlı olsun, Adabımuaşeret, alimallah, Dindar, muhafazakar, mazbut, Mütedeyyin, Mütemadiyen, Estağfirullah, Bilmukabele, Mübarek, Kafir, Mümin, Takva, Sabır, Tevekkül, Mutaassıp, nas, Akılbali, Sukur, iftar, Namaz, Oruç, istiğfar, ahiret, Müstehap, vacip, farz, Din, Allah, kitap, kuran, İmam, Tebliğci, Mürşit, mürit, sahih (hadis), mürtet, münkir* т.б. сөздермен жауаптаған. Ислам дініне қатысы болмаған жауаптар да бар. Оларға *Tirkizgen, Seküler, agnostik, deist, Spritualizm, Tanrı* секілді сөздерді айтсақ болады. Кейбір жауап берушілер «*Ben kullanmıyorum*» (қолданбаймын) деп жауаптаса, кейбірі жаңа терминдер білмеймін деп жауап берген. Біздің ойымызша да жоғарыда берілген жауаптарда жаңа немесе жаңғырған терминдер көре алмаймыз. Өйткені бұл сөздердің барлығы дерлік жалпы халыққа ескіден таныс сөздер және жаңа терминдер қатарына жатпайды. Оған себеп Ислам діні бойынша жаңа деп жауапталған сөздер бұл діннің түріктерге ертеден келіп сіңіп кетуінен, османшадан мұра ретінде араб-парсы сөздерінің халық арасында сақталуынан деп түйеміз. Осындай жайттарды ескерсек жаңа діни терминдерді білмеймін деген жауаптардың қисынды екеніне біз де қосыламыз.

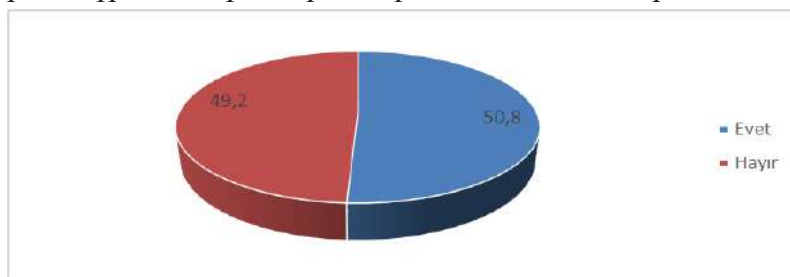
Келесі сауалымыз «*Arapça dini terimlerin Türkiye Türkçesinde aktif dil kullanımı kazanmasını neyle ilişkilendirirsiniz?*» (Арабша діни терминдердің түрікшеде белсенді қолданыс табуын немен байланыстырасыз?) деген сұрақ болатын. Жауаптардың ішінде 38 адам «Ислам дінінің белсенді түрде таралуымен байланыстырса», 12 адам «еліктеуден», 5 адам «түрікшедегі баламаларына қарағанда мағыналары түсініктірек», 2 адам «түрікшеде баламалары жоқ», 1 адам «заманауи қолданыс» деп жауап берген. Басым жауап Ислам дінінің ықпалынан арабша бірліктердің белсенді қолданыста екендігін алға тартады. Бұл жауапқа біз де келісеміз. Тіпті көптеген арабша сөздер көп уақыттан бері түрікше ретінде қабылданған, яғни тілдік бірліктер мен тіркестердің түрік тіліне сіңіскендігі қатты байқалады. Соның

нәтижесінде біз қай сөздің қандай тілден келетіндігін арнайы сөздіктер арқылы біле аламыз. Араб-парсы сөздерінің түрік тілінің ажырамас бір бөлшегіне айналғанын осы жауаптар арқылы да пайымдай аламыз. 12 адам түріктердің арабтарға еліктеу арқылы деген жауабына тоқталсақ, бұл жауаптың түбінде осы Ислам дінінің ұлттық болмысқа сіңісуі жатқанын аңғара аламыз. Еліктеу сыртқы келбетпен қатар тілден де орын алатын құбылыс екені мәлім. Еліктеудің нәтижесі белгілі бір өзгеріске алып барады. Қазіргі түрік тілінің осылай болуына араб-парсы тілінің дін арқылы әсер еткендігін айтпасақ та түсінікті нәрсе деп білеміз.

Сурет 5 – Түрік тілінде арабизмдердің қолданылуының себептері

Келесі «*Dilin kullanımında olan Arapça dini terimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılıklarını biliyor musunuz?*» («Тілдік қолданыста жүрген араби діни атаулардың түрік тіліндегі баламаларын білесіз бе?») деген сауалға 30 респондент «Иә», 29 респондент «Жоқ» жауабын берген. Негізі көптеген діни сөздер түрікшеде араб тіліндегі нұсқасында және аздаған фонетикалық өзгеріске ұшыраған түрде қолданылады. Кейбір сөздерді нақ түрікше дей аламыз (Мыс.: *oruç*, *tanrı*, *elçi* vs.). Айта кететін нәрсе діни сөздерде араб тіліне тән емес, түрік тілінің төл дыбыстары көптеп кіріктірілген. Мысал ретінде *Selamunaleyküm*, *Aleykümselem*, *Şükür*, *Mütedeyyin*, *Mübarek*, *Mümin*, *Müstehap*, *Mürşit*, *mürüt*, *mürtet*, *münkir*. Бұл мысалдардан түркі тілдеріне ортақ «ү» төл дыбысын көрсек болады.

Сурет 6 – Түрік тіліндегі арабизмдердің баламаларын білу туралы ақпарат

Келесі «*Arapça dini terimlerin Türkiye Türkçesinde aktif bir şekilde kullanılmasına ilişkin görüşünüz nedir?*» (Арабша діни сөздердің түрікшеде белсенді түрде қолданылуына көзқарасыңыз?) деген сауалға 21 респондент «қарсымын», 22 респондент «бәрібір», 16 респондент те «қарсы емеспін» деп жауап берген. Бұл жауаптардан түйетініміз, арабша сөздердің орнына әлдеқайда түркіше сөздерді қолдану ниеті жатқан сияқты көрінеді. Алайда түрік тілді аудиторияда діни сөздермен қатар күнделікті және салалық арабша-парсыша сөздер кеңінен қолданылады. Бұлардан толықтай бас тарту мүмкін емес. Өйткені ол сөздердің шығу төркіні басқа тілдер болғаны болмаса, түрікшеде тұрақталған сөздер мен тіркестерге айналды.

Соңғы сауалымыз «Arapçadan alınan kelimeler, genellikle Türkiye Türkçesinin dilsel kurallarına uyarlanarak girdi, (örneğin Allah - Allah, Amin - Emin). Günümüzde ise bu tür kelimelerin orijinal dilindeki biçimlerinin korunması gerektiği görüşleri oluştu. Bu konuda görüşlerinizi yazınız» (Араб тілінен енген сөздер, негізінен, түрік тілінің тілдік заңдылықтарына ыңғайланып енді, (Мысалы аллаһ - алла, амин-эмин), қазіргі таңда осы сияқты сөздер түпнұсқа тіліндегі формасын сақтау керек деген пікірлер қалыптасты. Осыған көзқарасыңызды жазып кетсеңіз) деген болатын. Бұл сауалға әртүрлі пікірлер алдық. Бұл тақырыпта респонденттердің көзқарасы рөл атқарады десек болады. Бір респондент мынадай жауап жазған: «Бұл сияқты бейімделулер түрік тілінің табиғи тілдік дамуы ретінде қарастырылуы мүмкін, өйткені әрбір тіл кірме сөздерді өз құрылымына бейімдейді. Алайда бүгінде кейбір адамдар бұл сөздердің түпнұсқа арабша формасының сақталуы керек екенін жақтайды. Оның негізгі себебі — сөздің мағынасы мен мәдени контекстінің бұзылмауы керек деген ой. Әсіресе, діни терминдерде түпнұсқа формалардың сақталуы мағынаның тереңірек түсінілуіне және мәдени мұраның дұрыс жеткізілуіне мүмкіндік береді. Қорытындылай келе, тілдегі өзгеріс — табиғи үдеріс. Дегенмен, діни терминдердің мағынасы мен мәдени контекст тұрғысынан дұрыс әрі жүйелі қолданылуы үшін олардың түпнұсқа түрлерін сақтау мәселесінде тепе-теңдік сақтау маңызды. Бұл әрі тілдің өміршеңдігін қамтамасыз етеді, әрі мәдени құндылықтардың дұрыс жеткізілуіне үлес қосады» деген. Келесі бір респондент: «Сөздер жаулап алынған қалалар мен елдер секілді. Мысалы, Фатих Сұлтан Мехметтің Стамбұлды жаулап алғанға дейін Айя-София шіркеу болған, ал Фатихпен бірге мешітке айналды. Тілге енген сөздер де дәл осындай. Олар да адамның сөйлеу аппаратына, таңдай мен көмей құрылымына сай өзгеріске ұшырайды, мағынасы тарылуы немесе кеңеюі мүмкін. Тек халық тарапынан қабылданып, әдеби тілге енсе болғаны. Мысалы, «hasta» сөзі парсы тілінен енген, түпнұсқада «жаралы» деген мағына береді. Қазіргі парсы тілінде бұл сөз «шаршаңқы» деген мағынада қолданылады. Ал түрік тіліндегі мағынасы мен қолданыс аясы бәрімізге белгілі деп ойлаймын. «Hasta» — әрі мағынасы, әрі қолданылуы тұрғысынан

«жаулап алынған» сөз» деп жауаптаған. Тағы бір респондент: «Бұрын араб тілінен енген сөздер түрік тілінің дыбыстық және құрылымдық заңдылықтарына бейімделіп қолданылатын, бұл тілдің табиғи ағымын қамтамасыз ететін. Қазіргі кезде болса, сөздердің түпнұсқа қалпын сақтау қажет деген көзқарас белең алуда. Менің ойымша, тілдің табиғилығы мен халықтың қолдану дағдылары ескеріле отырып, сөздерді түрік тіліне бейімдеп қолдану анағұрлым дұрыс болар еді» десе, енді бірі: «Қазіргі таңда қолданылып жүрген түрік тілі, өкінішке қарай, «тілдік зорлыққа» ұшыраған тіл деп ойлаймын. Тілді жүз пайыз тазарту мүмкін емес екеніне сенемін, алайда түрік тілінде баламасы бар сөздердің (қалыптасып кеткен болса да) немесе жаңа терминдердің араб тілінен енгізілуіне қарсымын» деп өзінің келіспейтіндігін жеткізген. Соңғы сауал бойынша жауаптарды талдау барысында 5 респонденттің түпнұсқа тілдегі формасын сақтауды қолдаса, қалған респонденттер түрік тілінің фонетикалық заңдылықтарына икемдеп қолдану пікірінде екендігін көре аламыз, яғни діни сөздердің көбі түрік тілінің дыбыстық өзгерісіне ұшырап қазіргі күйіне жетті деуге болады. Жаңа діни терминдердің халық арасында арабша не парсыша формада таралуына барлық респонденттер қарсы болғандығын байқаймыз.

Қорытындылай келе, түрік тіліндегі араб-парсы діни сөздерінің жағдайы, қазақ тіліндегі жағдайға қарағанда басқаша дей аламыз. Өйткені географиялық жағынан Түркия араб елдеріне өте жақын, тарихта Осман патшалығының халифалық құрғандығы да араб тілінің түріктер үшін қаншалықты маңызды екендігін көрсетеді. Араб тілімен бірге парсы тілінің сөздері түрік тілін гибридіті тілге айналдырғаны даусыз. Сондықтан қазіргі қазақ тілінде діни сөздерді түпнұсқада қолдану секілді мәселе, түрік тілінде өзекті мәселе емес. Ұзақ мерзімді кезеңмен тұрақталған сөздер тек саяси идеологиялық тұрғыда қоғамда айтылуы мүмкін, алайда қарапайым халық арасында еркін қолданыстағы ұлттық сипаты бар тілдік бірліктер деп атай аламыз.

Қорытынды

Жоғарыда айтып кеткендей, қазіргі қазақ тілінде қолданысқа белсенді түрде пайда болып жатқан жаңа діни атаулар – зерттелмеген тың тақырыптардың бірі. Дегенмен қазақ тілі даму тарихында араб-парсы тілдерінен енген, әдеби тіліміздің денін құрайтын сөздер жеткілікті. Дегенмен қазіргі замануи арабизмдер әдеби тілге енбейді деп ойлаймыз. Зерттеу нәтижелері бойынша төмендегідей қорытынды жасадық:

1. Сауалнамаға қатысқандардың басым бөлігі – 15-25 аралығындағы жастар, негізі – студенттер;

2. Сауалнамаға жауап берушілердің негізгі бөлігі араб сөздерінің тілімізге жаппай енуін мұсылманшылыққа бет бұруымен байланыстырады;

3. Қазіргі тілдік қолданыстағы ең тараған араби сөздер, негізінен,

ифтар, сурух, мұбарак болсын, машалла, ишалла, махр сөздері. Бұл сөздерден ораза ұстаушылардың санының артуымен байланысты. Сонымен қатар соңғы кезде «*Алланың сыйы*» мағынасындағы *Хадия* сөзінің қыз балаларға есім ретінде берілуі көбейген;

4. Араб сөздерінің мағынасын түсінбесе де, көпшіліктің қолданысында жүрген сөздерді қолдана берушілер де кездесті;

5. Араб тілі сөздерінің қазақ тіліне енуіне «*қарсы*» және «*қарсы емеспін*» деген жауаптардың айырмашылық ара салмағы көп емес. Бұл сауалнаманың жауабы уақыт өте келе араб тілінің сөздері төл сөздерді тілдік қолданыстан мүлдем ығыстырып шықпай ма деген күдік тудырады;

6. Дегенмен араб тілі сөздерінің сол күйінде тілімізге енуіне қарсы жауаптар болды, мағыналас сөздер кездессе, қазақ тіліндегі нұсқасы тілдік қолданыста жүру керек деген пікірлер қазақ тіліне деген көзқарастарының оң екенін білдіреді. Ал қарсымын, қазақыландырғанда мағына өзгеріп кетеді, дін ортақ деген пікірлерді, біздің ойымызша, арнайы діни білімі бар адамдар жазған болуы керек;

7. Қазіргі қазақ тілінде пайда болып жатқан діни атаулардың қазақ тілінде баламалары бар;

8. Қазіргі қазақ тіліндегі қолданыста жүрген діни атаулар сөздік қорымызды байытпайды, себебі ол сөздердің қазақ ұғымына сай атаулары бар;

9. Қазақ тілінде баламасы бар діни атаулардың тілімізге жаппай енуіне тосқауыл қойылуы керек.

Ал түрік тіліне қатысты сауалнамалардың нәтижелерін талдау барысында қазақ тіліне қатысты проблемалық мәселелердің ол тілде тіпті жоқ екенін байқадық. Түрік тіліндегі араб-парсы діни сөздерінің жағдайы, қазақ тіліндегі жағдайға қарағанда басқаша дей аламыз:

1. Өйткені географиялық жағынан Түркия араб елдеріне өте жақын, тарихта Осман патшалығының халифалық құрғандығы да араб тілінің түріктер үшін қаншалықты маңызды екендігін көрсетеді.

2. Араб тілімен бірге парсы тілінің сөздері түрік тілін гибриді тілге айналдырғаны даусыз. Сондықтан қазіргі қазақ тілінде діни сөздерді түпнұсқада қолдану секілді мәселе, түрік тілінде өзекті мәселе емес.

3. Ұзақ мерзімді кезеңмен тұрақталған сөздер тек саяси идеологиялық тұрғыда қоғамда айтылуы мүмкін, алайда қарапайым халық арасында еркін қолданыстағы ұлттық сипаты бар тілдік бірліктер деп атай аламыз.

Діни атаулар – қоғамдық қажеттілік. Оны тілдің дамуынан бөлек қарастыра алмаймыз, себебі олар қолданыстағы әлеуметтік құбылыс ретінде ана тілімен бір уақытта дамиды. Дегенмен қазақ тіліне еніп жатқан жаңа діни атаулардың қазақ тілінде баламалары болса, сол қазақ тіліндегі нұсқасы қолданылуы керек деп ойлаймыз. Қазақ танымы мен мәдениетіне сай төл сөздерімізді соңғы кездері тілімізге еніп жатқан кірме діни сөздердің

Қазақ және түрік тілдеріндегі қазіргі арабизмдердің трансформациясы ...
ығыстырып шығуына қарсы бағыттағы жұмыстар жүргізілуі керек және бұл кезек күттірмейтін мәселелердің бірі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы, Арыс, 2009. – 272 б.

[2] Markhaba A., Zhemenev I., Rakhmetullin A.K., Bolatova K.B., Adilbayeva A.S. Medieval Kazakh History in Arab and Persian Sources // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2021. – Vol. 13. – № 4. – Pp. 70-85.

[3] Айталы А. Жаңа діни ахуал: мүмкіндіктер мен қатерлер // Егемен Қазақстан, 4 қараша, 2011. – 3 б.

[4] Рүстемов Л. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы, Ғылым, 1982. – 160 б.

[5] Кеңесбаева С. Қазақ тіліндегі арабизмдердің фонетикалық модельдері. – Алматы, Ғылым 1987. – 84 б.

[6] Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, Арыс, 2004. – 288 б.

[7] Мухитдинов Р.С. Қазақ тіліндегі ислам діні сөздерінің қолданылу тарихы. – Астана, «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 260 б.

[8] Карагулова Б.С. Қазақ тіліндегі көнерген сөздердің этнолингвистикалық сипаты. – Ақтөбе, Колибри, 2019. – 133 б.

[9] Снесарев Г.П. Хорезм өзбектеріндегі мұсылмандыққа дейінгі нанымдар мен үлгілердің жәдігерлері. – Мәскеу, Ғылым, 1969. – 336 б.

[10] Еремеев Д.Е. Ислам: өмір салты және ойлау стилі. – Мәскеу, Саяси баспа, 1990. – 286 б.

[11] Kumisbaev U. The book exhibition «Shygystan shyrai izdegen» // National library of the republic of Kazakhstan – 2019. https://nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=4900:the-book-exhibition-shygystan-shyrai-izdegen&catid=125&lang=en&Itemid=127 17.05.2024

[12] Zhanpeissova N.M., Kuzembayeva G.A, Maydangalieva Zh.A. Semantic development of Arabic-Iranian borrowings in the Kazakh language: Analysis of Religious concepts // Ресей халықтар достығы университетінің хабаршысы. Серия: Тіл теориясы. Семиотика. Семантика. – 2023. – №1. – Б.104-122.

[13] Ömer Seyfettin (Rumuzuyla). “Yeni Lisan”, Genç Kalemler Dergisi (Hazırlayanlar: İsmail PARLATIR, Nurullah ÇETİN). – Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999. – S. 75-81.

[14] Çağatay S. Türkçede dinî tabirler. Necati Lügal Armağanı. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1968. – S.191-198.

[15] Бияров Б. Н. Күлтегін ескерткішіндегі кейбір этнонимдердің

REFERENCES

- [1] Syzdyq R. Qazaq tilindegi eskilikter men zhanalyqtar [Antiquity and news in the Kazakh language]. – Almaty: Arys, 2009. – 272 b. [in Kaz.]
- [2] Markhaba A., Zhemenev I., Rakhmetullin A.K., Bolatova K.B. and Adilbayeva A.S. «Medieval Kazakh History in Arab and Persian Sources» // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2021. – Vol. 13. – №. 4. – Pp. 70-85.
- [3] Aitaly A. Zhana dini ahual: mumkindikter men qaterler [New religious situation: opportunities and threats] // Egemen Kazakhstan. – 4 November, 2011. – 3 b. [in Kaz.]
- [4] Rustemov L. Qazirgi qazaq tilindegi arab-parsy kirme sozderi [Arabic-Persian words in the modern Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1982. – 160 b. [in Kaz.]
- [5] Kenesbaeva S. Қазақ тіліндегі арабизмдердің фонетикалық модел’дері. [Phonetic models of Arabisms in the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1987. – 84 b. [in Kaz.]
- [6] Syzdyq R. Qazaq adebi tilinin tarihy [The history of the Kazakh literary language]. – Almaty: Arys, 2004. – 288 b. [in Kaz.]
- [7] Mukhitdinov R.S. Qazaq tilindegi islam dini sozderinin qoldanylu tarihy [The history of the use of the words Islam in the Kazakh language], «Ruhani qundylyqtardy qoldau qory» korporativtik qory. – Astana, 2018. – 260 b. [in Kaz.]
- [8] Karagulova B.S. Qazaq tilindegi konergen sozderdin etnolingvistikalyq sipaty [The ethnolinguistic character of words in the Kazakh language]. – Aqtobe: Kalibri, 2019. – 133 b. [in Kaz.]
- [9] Snesev G.P. Relikty do musulmanskih verovanii i obraztsov uzbekov Horezma [Relics of pre-Muslim beliefs and images from Uzbek Khorezm]. – Moscow: Nauka, 1969. – 336 s. [in Rus.]
- [10] Ereemeev D.E. Islam: obraz zhizni i stil myshlenia [Islam: Lifestyle and style]. – Moscow: Politizdat, 1990. – 286 s. [in Rus.]
- [11] Kumisbaev U. The book exhibition “Shygystan shyrai izdegen”, // National library of the republic of Kazakhstan. – 2019. –https://nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=4900:the-book-exhibition-shygystan-shyrai-izdegen&catid=125&lang=en&Itemid=127 17.05. 2024
- [12] Zhanpeissova N.M., Kuzembayeva G.A and Maydangalieva Zh.A. Semantic development of Arabic-Iranian borrowings in the Kazakh language: Analysis of Religious concepts // Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. – 2023. – Vol. 14. – № 1. – Pp. 104-122.
- [13] Ömer Seyfettin (Rumuzuyla). Yeni Lisan, Genç Kalemder Dergisi

Қазақ және түрік тілдеріндегі қазіргі арабизмдердің трансформациясы ...
(Hazırlayanlar: İsmail PARLATIR, Nurullah ÇETİN). – Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999. – S. 75-81.

[14] Çağatay S. Türkçede dinî tabirler. Necati Lügal Armağanı. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1968. – S.191-198.

[15] Biyarov B.N. Kultegin yeskertkishindegi keibir ethonimderdin etimologiyasy [On the etymology of some ethnonyms in the Kultegin monument] // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL Series “Philological Sciences”. – 2022. – № 3 (66). – B.25-38. [in Kaz.]

ОСОБЕННОСТИ ТРАНСФОРМАЦИИ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ АРАБИЗМОВ В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Карагулова Б.С.¹, Қайрат А.², *Мухтарова С.С.³

^{1,*3}Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова
Актобе, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. В современных тюркских языках вопрос о новых религиозных наименованиях является одним из актуальных вопросов, требующих исследования. Это связано с тем, что сфера применения новых религиозных терминов в языке стремительно развивается изо дня в день и вытесняет исконные слова из языкового употребления. Целью данного исследования является выявление причин появления и распространения новых религиозных наименований в казахском и тюркских языках, а также анализ их семантических и функциональных особенностей. В статье анализируются религиозные названия, активно используемые в современном казахском и турецком языках. Причины интенсивного внедрения религиозных наименований в указанных языках выявляются с помощью анкетирования. Объект исследования статьи – новые религиозные наименования на казахском и турецком языках – обобщен на основе ответов респондентов, принявших участие в опросе, а в анализе их значений использован «Словарь религиозных терминов» Р.С. Мухитдинова. В ходе исследования религиозные названия, вошедшие в наш язык очень давно, были сопоставлены с появившимися новыми религиозными наименованиями и приведены доказательства их различия. Можно сделать вывод, что причина активного введения в языковое употребление новых религиозных названий напрямую связана с влиянием ислама в нашей стране. Это было ясно видно из результатов опроса, проведенного с этой целью. В ходе исследования проведен обзор трудов разных ученых, который затем был связан с практическим материалом. Были всесторонне изучены факторы, связанные с формированием новых религиозных названий в казахском и

турецком языках, сделаны выводы. На основе анализа выявлены основные лексико-семантические особенности новых терминов. В дальнейшем рекомендуется провести сравнительно более широкий анализ религиозной лексики в других тюркских языках и изучить ее влияние на молодежный сленг и медийный дискурс.

Ключевые слова: экстралингвистические факторы, исконное слово, заимствованные религиозные слова, функции языка, диахронические, синхронические методы, новые названия, словарный запас, языковая ситуация

WAYS OF FORMATION OF NEW RELIGIOUS NAMES IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

* Karagulova B.S.¹, Kairat A.A.², *Mukhtarova S.S.³

^{1,*3} K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

² al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. There are practically no scientific works and scientific articles devoted to new religious names in the modern Kazakh language. But this issue is one of the topical topics requiring study. It is connected with the fact that the sphere of application of new religious names in our language is rapidly growing, and they displace our native words from language use. The purpose of this study is to identify the reasons for the emergence and spread of new religious names in the Kazakh and Turkic languages, and to analyze their semantic and functional features. The article analyzes the religious names used by the asset in the modern Kazakh language. The reasons for the intensive use of religious names in our language are determined by a survey. The object of the article's research – new religious names in the Kazakh language – is summarized based on the responses of respondents who took part in the survey, and the «Dictionary of Religious Terms» by R.S. Mukhitdinov is used in the analysis of their meanings. During the study of new religious names with religious names that entered our language at an early stage, the modern new religious names were examined in a comparative light, and the differences were revealed by concrete evidence. It can be concluded that the reason for the active entry into the linguistic use of new religious names in our language is directly related to the influence of Islam in our country. This was clearly evident from the results of the survey conducted for this purpose. In the course of the study, the works of scientists were reviewed as theoretical material on this topic, and it was related to the practical material. The answers of the respondents regarding the questions of each survey were fully analyzed, the factors related to the formation of new religious names in our language were studied in detail, and conclusions were made. Based on the analysis, the main lexical and semantic features of the new terms are identified. In the future, it is recommended to conduct a relatively broader analysis of religious vocabulary in other Turkic languages and study its impact on youth slang and media discourse.

Keywords: extralinguistic factors, direct speech, borrowed religious words, language activity, diachronic, synchronic methods, new names, vocabulary, language situation

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 23.07.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Карагулова Балгенже Сагидуллаевна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-0545-977X>, e-mail: bkaragulova@mail.ru

Қайрат Асау Айниязұлы – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-9172-8889>, e-mail: asauqairat@gmail.com

Мухтарова Сандугаш Сабыржановна – PhD, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-9441-1035>, e-mail: Sandy.mukhtarova1987@gmail.com

Информация об авторах:

Карагулова Балгенже Сагидуллаевна – кандидат филологических наук, профессор, Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова, Актобе, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-0545-977X>, e-mail: bkaragulova@mail.ru

Қайрат Асау Айниязұлы – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0000-9172-8889>, e-mail: asauqairat@gmail.com

Мухтарова Сандугаш Сабыржановна – PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова, Актобе, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9441-1035>, e-mail: Sandy.mukhtarova1987@gmail.com

Information about the authors:

Karagulova Balgenzhe Sagidullayevna – Candidate of Philological Sciences, Professor, K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0545-977X>, e-mail: bkaragulova@mail.ru

Kairat Assau Ainiyazuly – PhD Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-9172-8889>, e-mail: asauqairat@gmail.com

Mukhtarova Sandugash Sabyrzhonovna – PhD, Senior lecturer, K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9441-1035>, e-mail: Sandy.mukhtarova1987@gmail.com

УДК 81'33

МРНТИ 16.21.21

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.015>

ПРОЯВЛЕНИЕ АРХЕТИПА «ГЕРОЯ» В СОВРЕМЕННОМ АМЕРИКАНСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ (НА ПРИМЕРЕ ПОБЕДНОЙ РЕЧИ З. МАМДАНИ)

Карибаева Б.Е.¹, *Тәжібаева Д.С.²

^{1, *2} КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Политический дискурс представляет собой площадку для реализации властных отношений, формирует и перестраивает идентичности, а также предлагает готовые смыслы и оценки своим участникам, при этом апеллируя к архетипам, которые представляет собой часть глубинной структуры психики человека, унаследованной за много лет до нашего времени. Так, политические деятели выбирают определенный вектор взаимодействия со своей аудиторией, активируя таким образом ряд когнитивных механизмов. Целью настоящей статьи является выявление того, как проявляет себя архетип «героя» в современном американском политическом дискурсе. Основное направление научного исследования продиктовано тем, что архетип представляет собой не только психологическую, но и когнитивную структуру, которая наполняется определенным содержанием, задающим вектор развития политического дискурса. Практическая и научная значимость работы состоит в междисциплинарном подходе, заключающемся в объединении психологического и лингвистического направлений для анализа политического дискурса, в котором прослеживается и идеологическая составляющая, и позволит рассмотреть абстрактное понятие архетипа в плоскости когнитивной лингвистики. Методология научного исследования в рамках статьи заключается в исследовании политического дискурса, где архетип «героя» репрезентуется через слоты одноименного фрейма, как субъект (свой), действие (борьба) и объект (чужие), которые представлены концептуальными метафорами, отражающими механизмы концептуализации и категоризации. Был применен метод анализа концептуальной интеграции ментальных пространств, а также было осуществлено смысловое развертывание метафор. В результате исследования были выявлены механизмы восхождения когнитивных структур к универсальным архетипическим сценариям, описанных К.Г. Юнгом и его последователями, где метафоры перехода и борьбы активируют архетипический сценарий инициации и смены эпох. В данной статье предпринимается попытка продемонстрировать связь между коллективным бессознательным и когнитивными структурами человека, что чрезвычайно актуально в рамках антропоцентрической парадигмы современной лингвистической науки.

Ключевые слова: политический дискурс, архетип «героя», концептуальная метафора, концептуальная интеграция, метонимия, свои и чужие, репрезентация фрейма, архетипические сценарии

Введение

Жанровый спектр политического дискурса очень широкий: он включает в себя как строго институциональные парламентские дебаты, так и победные и инаугурационные речи, которым присуща некая экспрессивность. Многие лингвисты (*Т. ван Дейк, Н. Фэйрклаф, Н. А. Красильникова, О. Л. Михалева, А. П. Чудинов, А. О. Мукашева и др.*) связывают политический дискурс с наличием идеологической составляющей, что предполагает манипулятивный аспект. Политический дискурс неизменно формирует и перестраивает идентичности событий, участников и самих говорящих [1]. Этот процесс опирается на универсальные категории, как оценка («хорошо и плохо»), идентичность, время, пространство и др., которые посредством концептуальной интеграции превращаются в емкие фразы с готовыми смыслами и подаются аудитории. Так, в выступлениях политических деятелей часто можно наблюдать отсылки к сценариям, повествующих о борьбе добра со злом, света с тьмой, героя с антагонистом и т.д., которые восходят к архетипическим сценариям, известных каждому участнику языкового и культурного сообщества. Другими словами, политический дискурс отражает восприятие реальности ее тем или иным участником и активно меняет ее.

Теория архетипов активно развивалась выдающимся швейцарским психологом К.Г. Юнгом, и дополнялась его последователями Р. Муром и Д. Жиллеттом, Дж. Кэмпбеллом и другими. К.Г. Юнг утверждал, что в коллективном бессознательном, которое представляет собой глубинную структуру психики человека, которая была унаследована за много лет до нашего времени [15]. Архетипические образы и сценарии нашли отражение в мифах, которые служат центральной информирующей силой для сообщества. В таких сценариях прослеживается некая ритуальность, которая проявляется в обрядах посвящения, или инициации, этапах борьбы, благоденствия и потерь [14]. Стоит отметить, что герои таких мифов в таких сценариях выступают не как индивидуумы, а как члены социума — действующие лица определенной системы. В своей работе К.Г. Юнг пишет, что посредством трансформации архетип героя перевоплощается в архетип самость, а вслед за ним французский фольклорист и антрополог Арнольд ван Геннеп выделяет три этапа обряда перехода, к которым относятся *сепаративная, лиминарная и постлиминарная* стадии соответствующие основным жизненным этапам героя [13].

В этой связи можно найти точки соприкосновения архетипов с когнитивной лингвистикой. Наряду с проигрыванием образов и сценариев коллективного бессознательного в сознании человека непрерывно

происходят процессы категоризации и концептуализации, которые предполагают организацию и осмысление информации, поступающей из внешнего мира. С точки зрения когнитивного подхода, фрейм «герой» может содержать такую стереотипную ситуацию с ее компонентами первого уровня (субъект, объект, действие) и компонентами второго уровня, соответствующих конкретной ситуации (например, борьба и победа над злом, защита слабых и т.д.) [2]. Продолжая описывать когнитивный подход, упомянем теорию концептуальной интеграции Дж. Фоконье и М. Тернера и теорию концептуальных метафор Дж. Лакоффа и М. Джонсона. Теория концептуальной интеграции предполагает, что смешение понятий приводит к сжатию пласта знаний и передаче сложных значений через более простые структуры [4]. А теория концептуальных метафор исследует структуры знаний как схему, например: ОБЪЕКТ = КОНТЕЙНЕР, соответственно он может что-то в себе содержать или имеет в себе определенное физическое пространство [5]. Выстраивание целого пласта ментальных моделей накладывается на уже существующие прообразы бессознательного и, таким образом, формирует ментальность каждого индивидуума языкового и культурного сообщества. Так, по мнению Ч. Филлмора, наличие того или иного слова в языке связано с определенным типом опыта, и при его упоминании, в сознании активизируется структура знаний или опыта [6].

Язык в современной лингвистике рассматривается не только в качестве инструмента коммуникации, но также как хранилище познаний об окружающем мире, и исследуя его в событийном аспекте. Понятие дискурса само по себе долгое время было предметом споров среди ученых. М. Фуко описывал дискурс как социальную практику, содержащую утверждения или высказывания, однажды контролируемые, отобранные, организованные и перераспределенные в соответствии с определенным числом процедур [7]. Т. ван Дейк первоначально рассматривал это явление в тесной связи с идеологией и иерархией. В своих работах дискурс рассматривается как тесно связанный с властью, идеологией и социальной иерархией [8]. Особенность дискурса конкретного языкового и культурного сообщества выражается в использовании определенных фраз и выражений, сформировавшихся в результате ряда исторических событий, пережитых обществом, социальных явлений, наблюдаемых культурных традиций и т. д., которые отражают мировоззрение общества и оказывают дальнейшее влияние на его формирование. Разграничение «своих и чужих» в политическом дискурсе описывалось в ряде работ исследователей как *базовая семиотическая оппозиция* у Е.И. Шейгал [9], *лингвокультурологическая категория* [10-11] у Н.А. Красильниковой и Т.А. Шабановой, *категория, репрезентующаяся через метафоры* [12] у Е.К. Моховой и др.). В выступлениях политических деятелей наблюдается негативная оценка, дискредитация «чужих» и одобрение действий «своих».

Описание материалов и методов

Материалом исследования послужила победная речь Зохрана Мамдани, произнесенная 4 ноября 2025 года. В рамках данной статьи мы пронаблюдаем проявление архетипа «героя» в современном американском политическом дискурсе на примере победной речи нового мэра Нью-Йорка, Зохрана Мамдани 4 ноября 2025 года после оглашения результатов выборов. В первую очередь, будет применен метод развертывания фрейма «герой» в аспекте данного коммуникативного события, поскольку это поможет нам а) разграничить «своих» и «чужих»; б) выявить участников политического дискурса данного сообщества; в) подготовить почву для дальнейшего анализа. Следующим этапом станет анализ метафор и концептов в целях выявления структур знаний, идентичностей и идеологии. Таким образом, мы проследим когнитивные механизмы, которые активируют архетипические образы «героя» в победной речи политика как фрагмента современного американского политического дискурса.

Результаты и обсуждения

Таблице 1, указанной ниже, демонстрируется репрезентация фрейма «герой» в победной речи З. Мамдани, представлены вершинные узлы: *субъект-действие-объект*, а также терминальные узлы или слоты: антагонисты (символическое зло), сторонники (слабые и угнетенные/символическое добро), действия (борьба).

Таблица 1. Репрезентация фрейма «герой» в победной речи З. Мамдани

Субъект	Действие	Объект
Сторонники (добро)	Борьба	Антагонисты (зло)
- working people of New York - my friends - we - immigrants - unions - member of the trans community - black women - a single mom	- we have toppled (the political dynasty) - we will work tirelessly to make lights shine again - standing up for those we love - we will fight for you - to prove myself worthy of your trust - we have stepped out from the old into the new	- the wealthy and the well-connected - political dynasty - political darkness - bloated bureaucracy - Donald Trumps of our city - the culture of corruption

Таким образом, мы разграничили составляющие семиотической оппозиции говорящего и подготовили почву для следующего анализа, который предполагает деконструкцию метафор и выявления вводных и порождающих пространств для понимания точки зрения говорящего по поводу «своих» и «чужих», его речевой стратегии. Так, в Таблице 2 были разграничены метафоры, относящиеся к «своим» (электорат, трудящееся население города - *the working people of New York*) и «чужим» (бюрократы, зажиточный слой населения - *the wealthy and well-connected*).

Таблица 2. Анализ метафор и концептов

Фрагмент	Метафора	Анализ
<i>СВОИ</i>		
1) <i>Tonight, against all odds, we have grasped it. The future is in our hands.</i>	<i>we have grasped the future</i>	Концептуальная метафора FUTURE (будущее) = ТРОФЕЙ (в наших руках)
2) <i>... thank you for the opportunity to prove myself worthy of your trust.</i>	<i>worthy of your trust</i>	Концептуальная метафора TRUST (доверие) = ДОБРОДЕТЕЛЬ (ее нужно быть достойным и доказать это)
3) <i>The sun may have set over our city this evening, but as Eugene Debs once said: "I can see the dawn of a better day for humanity."</i>	<i>the dawn of a better day for humanity</i>	Концептуальная интеграция Ввод. пр-во 1 - dawn Ввод. пр-во 2 - better day for humanity Порожд. пр-во - природные циклы (день и ночь) Интегр. пр-во - у высказывания положительная коннотация, новая эра скрыто сравнивается с рассветом, а старая - с темным временем суток, которое ей предшествовало.
4) <i>Tonight we have stepped out from the old into the new.</i>	<i>we have stepped out from the old into the new</i>	Концептуальная интеграция Ввод. пр-во 1 - to step out Ввод. пр-во 2 - from the old into the new Порожд. пр-во - переход, движение Интегр. пр-во - у высказывания положительная коннотация, победа демократов на выборах скрыто сравнивается с шагом, движением в пространстве: выходом из одного в пространства и переходом в другое.
5) <i>New York, tonight you have delivered. A mandate for change. A mandate for a new kind of politics.</i>	<i>- mandate for change - mandate for a new kind of politics</i>	Концептуальная интеграция Ввод. пр-во 1 - mandate Ввод. пр-во 2 - change, new kind of politics Порожд. пр-во - официальность Интегр. пр-во - у высказывания положительная коннотация, официальный термин и конкретное понятие «мандат» сочетается общечеловеческим и абстрактным понятием как «изменение»
<i>ЧУЖИЕ</i>		
1) <i>My friends, we have toppled a political dynasty.</i>	<i>a political dynasty</i>	Концептуальная интеграция Ввод. пр-во 1 - political Ввод. пр-во 2 - dynasty Порожд. пр-во - преемственность политической власти Интегр. пр-во - у высказывания отрицательная коннотация, словосочетание построено на контрасте понятий «династия» (фрагмент фрейма «монархия», которую «свергли») и «политика» (метонимия - Республиканская партия)
2) <i>We will cut waste from a bloated bureaucracy.</i>	<i>a bloated bureaucracy</i>	Концептуальная интеграция Ввод. пр-во 1 - bloated Ввод. пр-во 2 - bureaucracy Порожд. пр-во - бюрократия «имеет объем» и ее «раздутость» как признак чего-то материального Интегр. пр-во -

Проявление архетипа «героя» в современном американском ...

3) <i>In this moment of political darkness, New York will be the light.</i>	political darkness	Концептуальная интеграция Ввод. пр-во 1 - political Ввод. пр-во 2 - darkness Порожд. пр-во - политика и темнота (темное время суток) как описание прошлого Интегр. пр-во - негативная характеристика нынешнего положения дел
4) <i>We will put an end to the culture of corruption that has allowed billionaires like Trump to evade taxation and exploit tax breaks.</i>	culture of corruption	Концептуальная интеграция Ввод. пр-во 1 - culture Ввод. пр-во 2 - corruption Порожд. пр-во - пространство Интегр. пр-во - словосочетание построено на контрасте понятий «культура» (положительно) и «коррупция» (отрицательно), таким образом дается характеристика политике оппонентов
5) <i>Thank you to those so often forgotten by the politics of our city, who made this movement their own.</i>	those so often forgotten by the politics of our city	Метонимия Politics of our city (политика нашего города) = Представители власти Политика (= СУЩЕСТВО) может «забывать» (<i>forget</i>)
6) <i>You showed that when politics speaks to you without condescension, we can usher in a new era of leadership.</i>	politics speaks to you without condescension	Метонимия Politics (политика) = Представители власти Политика (=СУЩЕСТВО) может «разговаривать» (<i>speak</i>) со снисхождением и без

В таблице 2 представлен детальный анализ метафор и концептов, относящихся к «своим» и «чужим». Наиболее ярко проявляется то, как статичной политической тьме (*political darkness*) противопоставляется рассвет (*the dawn*) нового этапа, процесс, изменения. Если «чужим» приписываются такие качества, как монархическая (неизменная) преемственность (*dynasty*), чрезмерность (*bloated*), коррупция (*corruption*), то «своим» характерны действия (*grasped*), передвижение в пространстве (*stepped out from the old into the new*), борьба (*toppled the dynasty*). Тема изменений проходит красной нитью в данном выступлении: жители Нью-Йорка получили мандат на новую политику, отличную от той, что разговаривает со снисхождением (*condescension*) и забывает о гражданах (*forget*), а метафора (*grasped*) предполагает, что политическая власть может быть материализована как трофей. Таким образом, можно сделать вывод, что себя говорящий скрыто провозглашает народным героем-освободителем, а своих сторонников - такими же борцами, как он сам: он возносит электорат и старается снискать его доверие (*prove oneself worthy of trust*).

Заключение

В победной речи З. Мамдани наблюдается ознаменование нового начала, которое было достигнуто ценой борьбы, на семантическом уровне субъект (процесс/изменение/движение) оказывает влияние на объект (статичный/имеющий определенные характеристики), что созвучно со встречами Героя с Анимой или Анимусом и его последующее перевоплощение в Самость (достижение цели). С точки зрения семантической оппозиции «свой-чужой», явно прослеживается положительная оценка своих сторонников и отрицательная - противников. Интересы большинства, представленного простым рабочим населением Нью-Йорка (*the working people of New York*) ставятся выше и противопоставляются интересам привилегированной верхушки (*the wealthy and well-connected*). Метафоры перехода *the dawn of a better day for humanity, we have stepped out from the old into the new* и борьбы *we have grasped the future, we have toppled a political dynasty* активируют архетипический сценарий инициации и смены эпох. Анализ когнитивных механизмов концептуальной интеграции, выявление вводных и интегрированных ментальных пространств, смысловое развертывание метафор позволили проследить процесс активации архетипического образа «героя» в данном фрагменте современного американского политического дискурса.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Fairclough N. Discourse and Social Change. – Cambridge: Polity Press, 1992. – 259 p.
- [2] Минский М. Фреймы для представления знаний. пер. с англ. О. Н. Гринбаума ; под ред. Ф. М. Кулакова. – М. : Энергия, 1979. – 151 с.
- [3] Zohran Mamdani victory speech transcript. <https://www.theguardian.com/us-news/2025/nov/05/zohran-mamdani-victory-speech-transcript> 08.12.2025
- [4] Fauconnier G., Turner M. Conceptual Integration Networks // Cognitive Science. – 1998. – Vol. 22, № 2. – Pp. 133–187.
- [5] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – 280 p.
- [6] Fillmore C. J. Frame semantics // Cognitive Linguistics: Basic Readings. – Berlin; New York : Mouton de Gruyter, 2006. – Pp. 373–400.
- [7] Foucault M. The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language / trans. from Fr. by A. M. Sheridan Smith. – New York : Pantheon Books, 1972. – 245 p.
- [8] Van Dijk T. A. Discourse and Power. – Basingstoke: Macmillan Education, 2008. – 308 p.
- [9] Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. – Волгоград, 2000. – 431 с.
- [10] Красильникова Н. А. Метафорическая репрезентация

лингвокультурологической категории «свои – чужие» в экологическом дискурсе США, России и Англии: дис. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2005. – 207 с.

[11] Шабанова Т. А. Метафорическое моделирование лингвокультурной категории «свои – чужие» в феминистском дискурсе США и России: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2013. – 202 с.

[12] Мохова Е. К. Метафорическая репрезентация категории «Свои - Чужие» в президентском дискурсе Барака Обамы, Николя Саркози и Уго Чавеса: автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Екатеринбург, 2011. - 23 с.

[13] Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой. – СПб. : Питер-Трейд, 2018. – 352 с.

[14] Иванова М. Г. Архетипы культуры. Поиск центрального архетипа : монография / М. Г. Иванова. – М. : ФЛИНТА, 2019. – 480 с.

[15] Мур Р., Жиллетт Д. Король. Воин. Маг. Любовник. – М.: Луч, 2024. – 192 с.

REFERENCES

[1] Fairclough N. Discourse and Social Change. – Cambridge : Polity Press, 1992. – 259 p.

[2] Minskiy M. Freymy dlya predstavleniya znaniy [Frames for Knowledge Representation]. per. s angl. O. N. Grinbauma; pod red. F. M. Kulakova. – М.: Energiya, 1979. – 151 s. [in Rus.]

[3] Zohran Mamdani victory speech transcript. <https://www.theguardian.com/us-news/2025/nov/05/zohran-mamdani-victory-speech-transcript> 08.12.2025

[4] Fauconnier G., Turner M. Conceptual Integration Networks // Cognitive Science. – 1998. – Vol. 22, № 2. – Pp. 133–187.

[5] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – 280 p.

[6] Fillmore C. J. Frame semantics // Cognitive Linguistics: Basic Readings. – Berlin; New York : Mouton de Gruyter, 2006. – Pp. 373-400.

[7] Foucault M. The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language / trans. from Fr. by A. M. Sheridan Smith. – New York: Pantheon Books, 1972. – 245 p.

[8] Van Dijk T. A. Discourse and Power. – Basingstoke: Macmillan Education, 2008. – 308 p.

[9] Sheygal Ye. I. Semiotika politicheskogo diskursa [Semiotics of Political Discourse]: dis. ... d-ra filol. nauk : 10.02.01. – Volgograd, 2000. – 431 s. [in Rus.]

[10] Krasil'nikova N. A. Metaforicheskaya reprezentatsiya lingvokul'turologicheskoy kategorii «svoi–chuzhiye» v ekologicheskom diskurse SSHA, Rossii i Anglii [Metaphorical Representation of the Linguocultural Opposition “Us–Them” in Environmental Discourse Across the United States,

Russia, and England]: dis. ... kand. filol. nauk. – Yekaterinburg, 2005. – 207 s. [in Rus.]

[11] Shabanova T. A. Metaforicheskoye modelirovaniye lingvokul'turnoy kategorii «svoi – chuzhiye» v feministskom diskurse SSHA i Rossii [Metaphorical Modeling of the Linguocultural Category “Us vs. Them” in the Feminist Discourse of the United States and Russia]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Yekaterinburg, 2013. – 202 s. [in Rus.]

[12] Mokhova Ye.K. Metaforicheskaya reprezentatsiya kategorii «Svoi - Chuzhiye» v prezidentskom diskurse Baraka Obamy, Nikolya Sarkozi i Ugo Chavesa [Metaphorical Representation of the “Us vs. Them” Category in the Presidential Discourse of Barack Obama, Nicolas Sarkozy, and Hugo Chávez]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Yekaterinburg, 2011. – 23 p. [in Rus.]

[13] Kempbell Dzh. Tysyachelikiy geroy [The Hero with a Thousand Faces]. – Spb. : Piter-Treyd, 2018. – 352 s. [in Rus.]

[14] Ivanova M. G. Arkhetipy kul'tury. Poisk tsentral'nogo arkhetipa [Archetypes of Culture: The Search for the Central Archetype]: monografiya / M. G. Ivanova. – M.: FLINTA, 2019. – 480 s. [in Rus.]

[15] Mur R., Zhillett D. Korol'. Voin. Mag. Lyubovnik [King. Warrior. Magician. Lover]. – M.: Luch, 2024. – 192 s. [in Rus.]

ҚАЗІРГІ АМЕРИКАЛЫҚ САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ «БАТЫР» АРХЕТИПІНІҢ КӨРІНІСІ (З. МАМДАНИДІҢ ЖЕҢІСКЕ ОРАЙ АЙТЫЛҒАН СӨЗІНІҢ МЫСАЛЫНДА)

Карибаева Б.Е.¹, *Тәжібаева Д.С.²

^{1, *2} Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Саяси дискурс билік қатынастарын жүзеге асыратын алаң ретінде әрекет етіп, тұлғалар мен оқиғаларға берілетін сипат пен бағаны қалыптастырып, оларды өзгертіп отырады, сондай-ақ дискурс қатысушыларына дайын мағыналар мен пікірлерлі ұсынады. Бұл ретте саяси дискурс адам психикасының терең құрылымының бір бөлігі болып табылатын, қазіргі заманнан әлдеқайда бұрын қалыптасқан архетиптерге сүйенеді. Осылайша, саяси қайраткерлер өз аудиториясымен әрекеттесудің белгілі бір векторын таңдап, бірқатар когнитивтік механизмдерді іске қосады. Аталған мақаланың мақсаты — заманауи америкалық саяси дискурстағы «батыр» архетипінің көрініс табуын анықтау. Ғылыми зерттеудің негізгі бағыты — архетиптің психологиялық құрылым бола тұра, саяси дискурстың даму векторын айқындайтын белгілі бір мазмұнмен толығын когнитивтік құрылым екендігімен айқындалады. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы саяси дискурсты талдау барысында психологиялық және лингвистикалық бағыттарды біріктіретін пәнаралық тәсілде көрініс табады. Бұл тәсіл дискурстағы идеологиялық құрамдасты

айқындап қана қоймай, архетип ұғымын когнитивтік лингвистика аясында қарастыруға мүмкіндік береді. Мақала шеңберіндегі зерттеу әдіснамасы саяси дискурсты талдауға негізделіп, ондағы «батыр» архетипіне қатысты фреймнің слоттары — субъект (біз), әрекет (күресу) және объект (бөгделер) арқылы репрезентацияланады. Аталған слоттар концептуалдау мен категориялау тетіктерін көрсететін концептуалдық метафоралар арқылы көрініс табады. Зерттеу барысында менталдық кеңістіктердің концептуалдық интеграциясын талдау әдісі қолданылып, метафоралардың мағыналық өрістеуі жүзеге асырылды. Зерттеу нәтижесінде К.Г. Юнг пен оның ізбасарлары сипаттаған универсалды архетиптік сценарийлерге когнитивтік құрылымдар арқылы жету механизмдері айқындалды. Бұл ретте өткелден өту және күресу метафоралары бастамалау мен дәуірлердің ауысуын білдіретін архетиптік сценарийді бейнелейді. Мақалада ұжымдық бейсаналық үдеріс пен адамның когнитивтік құрылымдары арасындағы байланысты көрсетуге талпыныс жасалады, бұл қазіргі тілтанымның антропоцентристік парадигмасы аясында өзектілікке ие.

Тірек сөздер: саяси дискурс, «батыр» архетипі, концептік метафора, концептік интеграция, метонимия, біз және бөгделер, фрейм репрезентациясы, архетиптік сценарийлер

THE MANIFESTATION OF THE “HERO” ARCHETYPE IN MODERN AMERICAN POLITICAL DISCOURSE (ON THE EXAMPLE OF Z. MAMDANI’S VICTORY SPEECH)

Karibayeva B.E.¹, * Tazhibayeva D.S.²

^{1, *2} KazUIR&WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Political discourse serves as a platform for the implementation of power relations, shaping and reshaping identities, and offering ready-made meanings and assessments to its participants, while appealing to archetypes, which are part of the deep structure of the human psyche, inherited many years before our time. Thus, political figures choose a specific vector of interaction with their audiences, thereby activating a number of cognitive mechanisms. The purpose of this article is to identify how the “hero” archetype manifests itself in contemporary American political discourse. The main focus of this research is dictated by the fact that the archetype represents not only a psychological but also a cognitive structure, imbued with specific content that determines the vector of development of political discourse. The practical and scientific significance of this work lies in its interdisciplinary approach, which combines psychological and linguistic approaches to analyse political discourse, which also includes an ideological component. This approach allows for an examination of the abstract concept of archetype within the framework of cognitive linguistics. The research methodology employed in this article explores political discourse, where the “hero”

archetype is represented through the slots of the eponymous frame as subject (us), action (struggle), and object (them), which are represented by conceptual metaphors reflecting the mechanisms of conceptualisation and categorisation. A method for analysing the conceptual integration of mental spaces was employed, and the semantic development of metaphors was also carried out. The study has revealed mechanisms by which cognitive structures ascend to universal archetypal scenarios described by C.G. Jung and his followers, where metaphors of transition and struggle activate the archetypal scenario of initiation and the change of epochs. This article attempts to demonstrate the connection between the collective unconscious and human cognitive structures, which is extremely relevant within the anthropocentric paradigm of modern linguistic science.

Keywords: political discourse, “hero” archetype, conceptual metaphor, conceptual integration, metonymy, “us” and “them”, frame representation, archetypal scenarios

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 02.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Информация об авторах:

Карибаева Буадат Есиркеповна – PhD, ассоциированный профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>, e-mail: buadat@gmail.com

Тәжібаева Диана Сәбитқызы – докторант 1 курса специальности «Иностранная филология», КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0001-7639-6641>, e-mail: diana.tazhibayeva@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Карибаева Буадат Есиркеповна – PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>, e-mail: buadat@gmail.com

Тәжібаева Диана Сәбитқызы – «Шетел филологиясы» мамандығының 1 курс докторанты, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0001-7639-6641>, e-mail: diana.tazhibayeva@mail.ru

Information about the authors:

Karibayeva Buadat – PhD, Associate Professor, KazUIR&WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3970-1560>, e-mail: buadat@gmail.com

Tazhibayeva Diana – 1st year doctoral student, specialty “Foreign Philology”, KazUIR&WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-7639-6641>, e-mail: diana.tazhibayeva@mail.ru

ӘОЖ 81'42

ГТАХР 16.21.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.016>

ГЕНДЕРЛІК ДИСКУРСТЫҢ TED TALKS БАЯНДАМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

*Қозыхан Г.М.¹, Ахатова Б.А.²

*^{1,2}Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастыр және әлем
тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа Гендерлік лингвистика қазіргі тіл ғылымының маңызды бағыттарының бірі ретінде қалыптасып отыр, әрі оның зерттеулері дерлік барлық қазіргі жазба тілдерге негізделеді. Қазіргі таңда тіл және гендер мәселелерін зерттеу дискурсты тереңірек талдауға негізделген кешенді бағытқа айналды. Мақалада тіл біліміндегі гендерлік дискурс мәселелері жан-жақты талданады. Гендерлік дискурс ұғымының теориялық негіздері, оның лингвистикалық, прагматикалық және мәдени қырлары қарастырылады. *Зерттеу жұмысының мақсаты* – гендерлік дискурстың тілдік, прагматикалық және интерактивтік ерекшеліктерін анықтап, оны медиадискурстың дербес түрі ретінде сипаттау және адресант пен адресаттар арасындағы дискурс құраушы параметрлерін анықтау. Зерттеу міндеттері – гендерлік дискурстың теориялық негіздерін айқындау, оның тілдік, прагматикалық және интерактивтік ерекшеліктерін талдау, медиадискурс жүйесіндегі орнын анықтау және адресант пен адресат арасындағы дискурс құраушы параметрлерді жүйелеу. *Зерттеу әдістері* ретінде контент талдау, дискурстық талдау, прагматикалық интерпретация әдістері қолданылды. *Зерттеу нәтижесінде* TED Talks баяндамасының жиырма эпизоды төрт тақырыптық бағытқа топтастырылды. *Зерттеудің ғылыми жаңалығы мен құндылығы* отандық тіл білімінде гендерлік лингвистиканың қалыптасу сипаты айқындалып, алғаш рет TED Talks баяндамалары негізінде талдау, оның лингвистикалық және эксталингвистикалық қырын ашумен анықталады. *Зерттеу жұмысының теориялық маңыздылығы* – подкаст дискурсын медиа-лингвистикалық және прагмалингвистикалық тұрғыдан зерттеу арқылы заманауи коммуникациядағы жаңа тілдік формалардың табиғатын түсіндірумен айқындалады. *Зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы* – зерттеу нәтижелерін «Медиадискурс», «Гендерлік лингвистика» секілді пәндер аясында оқу материалдары ретінде қолдануға болады. Сонымен қатар, практикалық сабақтарда TED Talks материалдарын тіл үйрету, медиа сауаттылық пен коммуникация мәдениетін қалыптастыруда тиімді құрал ретінде қолдану мүмкіндіктерімен негізделеді. Қорытындыда зерттеу нысаны болған гендерлік дискурс қазіргі таңда отандық лингвистикада қарқынды дамып келе жатқан тіл білімінің саласы екендігі

дәлелденді. Зерттеу нәтижелері гендерлік дискурсты одан әрі қарастыруға теориялық негіз бола алады.

Тірек сөздер: дискурс, гендерлік дискурс, TED Talks, TED Talks баяндамалары, мақсатты аудитория, сөйлеу жанры, прагматикалық әсер, сөйлеу стратегиясы

Кіріспе

Қазіргі әлемде гендерлік мәселелер қоғам дамуының барлық саласында өзектілікке ие болып отыр. Әлеуметтік құрылымның өзгеруі, ақпараттық технологиялардың күшеюі, мәдени нормалардың жанаруы адамдар арасындағы қарым-қатынастың да жаңа формаларын қалыптастыруда. Осы өзгерістер тілдік жүйеде де көрініс тауып, гендерлік дискурс феноменін зерттеуді маңызды ғылыми бағытқа айналдырды.

Бүгінгі күні гендерлік ғылымда, отандық және шетелдік, ерлер мен әйелдердің сөйлеу мінез-құлқындағы айырмашылықтар мәселесі шешуші орындардың бірін алады. Гендер адамның тілдік санасына айтарлықтай әсер етеді. Сонымен қатар тілдік тұлғаның мінез-құлқы мен қарым-қатынасының ерекшеліктерін анықтайды. Гендерлік сипаттамаларды ескере отырып, сөйлеу мінез-құлқын талдау ерлер мен әйелдердің дүниетанымының ерекшеліктерін тереңірек ашуға және олардың ауызша өзара әрекеттесуінің ерекшеліктерін бағалауға мүмкіндік береді. Тіл тілдік санадан тыс жұмыс істей алмайды, ол тілдік тұлға шеңберінде қалыптасады.

Қазіргі лингвистиканың айрықша ерекшелігі – антропоцентризм, яғни тілдік тұлға әлемдегі барлық оқиғалардың орталығы. XX ғасырдың аяғында қалыптасқан когнитивті-дискурсивті парадигма көптеген іргелі ғылымдардағы антропоцентристік зерттеулердің өркендеуіне байланысты қалыптасты.

1966-жылы АҚШ-та әйелдердің тең құқығын қорғауға бағытталған «Әйелдердің ұлттық ұйымы» белсенділер ұйымы құрылды. Бұл 21 ғасырдың басында 500 000-ға жуық мүшесі бар Америка Құрама Штаттарындағы ең үлкен ұйымға айналды [1]. Осы ұйым құрылғаннан кейін, гендерлік лингвистика саласындағы зерттеулердің күрт өсуі байқалды, сонымен қатар феминистік лингвистика қалыптасты.

2020 -жылы «New Men's Alliance» әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты тоқтату және гендерлік теңдік үшін күресу мақсатында ер азаматтарды тарту қозғалысы құрылды. Бұндай альянстар мен ұйымдар әлемде күн санап артуда. Осындай ұйымдардың материалдарын дискурсивтік және прагматикалық жағынан зерттеу, гендерлік лингвистиканың нысанына айналуы әбден мүмкін.

Фридрих Эберт атындағы қордың Қазақстандағы өкілдігі 2022-жылы «Гендер және Қазақстан қоғамы» атты еңбектерін жариялады. Аталмыш зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы гендерлік теңдік ахуалын жан-жақты

сараптап, гендерлік теңсіздіктің факторларын айқындау әрі оны еңсерудің тиімді жолдарын ұсыну. Бұған қоса, зерттеу медиа мамандары мен ғылыми қауымдастық өкілдерін бір алаңға жинақтап, зерттеу мәдениетін қалыптастыруды көздеді [2].

Гендерлік дискурс – тек тілдік бірліктер жиынтығы емес, ол белгілі бір мағына, ұстаным, идеология мен интенцияны жеткізу құралы десек те болады.

Гендер – қоғамда қалыптасқан ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдерін, мінез-құлық нормаларын, мәртебесі мен мәдени талаптарын білдіретін әлеуметтік-мәдени категория [3].

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры Г.Шоқым бастаған зерттеушілер қазақ тілінің әлемдік тілдік суретіндегі гендерлік ерекшеліктерді метафоралар негізінде талдады [4]. Зерттеу жұмысының пәні болып отырған TED Talks – 1984 жылы құрылған халықаралық конференция. Оның мақсаты – маңызды идеяларды таратуға арналған қысқа, әсерлі және тартымды баяндамаларды ұсыну. TED Talks баяндамалары әдетте 18-20 минут аралығында болады, бұл көрерменге ақпаратты оңай қабылдауға мүмкіндік береді. Баяндамалар әлемнің әр түрлі тілдеріне аударылып, субтитрмен беріледі.

Отандық зерттеушілер Сейдікенова А.С., Тастанова Р.Б. гендерлік лингвистикадағы саяси дұрыстық мәселесін терминология тұрғысынан талқылап, бинарлы ұғымдардан тыс, құрмет пен инклюзивтік гендерлік дискурстың саяси дұрыстығын көрсететін маңызды тіл білімінің аясы деген қорытындыға келген [5].

Азылбекова Г.О. бастаған ғалымдар орыс, ағылшын және неміс тілдеріндегі мақал-мәтелдерді талдай отырып, сол тілдер мен мәдениеттердегі гендерлік стереотиптердің өзгеруін зерделеген [6]. Бұндай зерттеулер отандық гендерлік дискурс теориясының дамуына негіз болады.

Қазіргі кезде гендерлік мәселелерді талқылауға арналған медиа кеңістіктер өте көп. Сондай медиа кеңістіктердің бірі – TED Talk тұғырнамасы.

Мақсатты аудиторияның талғамына қарай TED Talk тұғырнамасында орналасқан материалдарды келесідей тақырыптық топтарға бөлуге болады: технология, ғылым, білім, психология, өнер, мәдениет, қоғам мәселелері, экология, медицина және гендерлік тақырыпқа арналған және т.б. Бүгінгі таңда әлемдегі тақырыптық бағыты өте ауқымды спикерлер алаңы деуге болады.

Қазақстанда да осыған ұқсас спикерлер алаңы ретінде TEDx Astana шешен сөз алаңын айтуға болады. Осы уақытқа дейін 10 TEDx Astana конференциясы өтті, 143 тілдік тұлға өз идеяларымен бөлісті және YouTube-тегі видеоларын 1 миллионға жуық адам көрген.

TED қорының миссиясы – ойшылдарға, жаңашылдарға және оқытушыларға, бүкіл әлемдегі тілдік тұлғаларға әлем алдында тұрған ең маңызды мәселелерді жақсырақ түсінуге көмектесетін платформа арқылы тың идеялармен бөлісуді насихаттау.

Зерттеуші Sichen Xia TED Talk видео-баяндамаларын жалпы және мультимодальды ресурстарды пайдалану арқылы ғылыми білімнің маман емес онлайн аудиторияға қалай түсіндірілетінін зерттейді [7]. TED баяндамаларының коммуникативтік мақсаты – білімді кең аудиторияға түсіндіру және осы мақсатқа жету үшін «тақырыпты дамыту» деп аталатын риторикалық қадам қолданылатынын көрсетеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу материалы ретінде 2023-2025 жылдар аралығындағы TED Talks платформасындағы гендерлік тақырыптағы баяндамалар іріктеліп, олардың тақырыбының гендерлік мәселелерге бағытталғандығы, ағылшын тілінде ұсынылғандығы және білім беру немесе кәсіби аудиторияға арналғандығы басты критерий ретінде алынған. Спикерлердің баяндамаларын талдау барысында контент-талдау әдісі арқылы баяндамалардың мәтіні зерттеліп, гендерлік мазмұн мен риторикалық құралдар анықталса, дискурстық талдау әдісі адресант пен адресат арасындағы интерактивтік және коммуникативтік қатынастарды қарастыруға, прагмалингвистикалық талдау тілдік бірліктердің коммуникативтік контекстке сәйкес қолданылуы мен сөйлеушінің аудиторияға ықпал етуін зерттеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу барысында гендерлік тақырыпқа байланысты баяндамалар келесідей төрт тақырыптық бағытқа топтастырылды:

- *Celebrating and deconstructing the gender spectrum* (Гендерлік спектрді атап өту және деконструкциялау);
- *Powerful poetry by fierce women* (Қаһарлы әйелдердің күшті поэзиясы);
- *What we don't talk about* (Біз не туралы сөйлеспейміз);
- *TED Talks by women leaders* (Әйел көшбасшылардың TED баяндамасы).

Т.В. Шмелева TED баяндамаларының жанрлық ерекшеліктерін анықтау үшін ұсынған сөйлеу жанрының моделі келесідей: коммуникативтік мақсат, автор бейнесі, адресат бейнесі, өткен және болашақ факторлар, диктум компоненттері, және тілді жүзеге асыру. Ғалымның жіктемесіне сәйкес, коммуникативтік мақсаттың түрі бойынша сөйлеу жанрлары ақпараттық, императивтік, бағалаушылық және этикеттік (рәсімдік) болып бөлінеді [8].

TED баяндамасы негізінен білім беру мақсаттарын шешуге, яғни адресаттарға ғылыми жетістіктер, жаңалықтар, әлеуметтік үрдістер және т.б. қатысты белгілі бір фактілер туралы ақпарат беруге арналған. Сондықтан, мұндағы басты мақсат ақпараттық.

Ал қарастырып отырған баяндамалардың бағалауыштық қыры, медицинада, мектептегі білім беру, әлеуметтік саладағы өзгерістер қажеттілігі секілді белгілі бір салалардағы істердің жай-күйін, жеке тұлғалардың қызметін сынау және эмоционалды көзқарасты (қуаныш, өкініш, үміт, қорқыныш) білдіру арқылы белгілі бір мәселелерді шешудің маңыздылығына сілтеме жасау арқылы көрінеді. Мысалы,

*And what can employers do? Well, the first thing they must do is to make sure that they **genuinely** are hiring and promoting on merit. One study found that 70 percent of men will rate a man **more highly** than a woman for achieving exactly the same goals. Women with exactly the same qualifications as men are 30 percent less likely to be called for a job interview. If you have only one woman on a shortlist, the chances of appointing her are **vanishingly small**. Because it's telling us that men are the **natural holders of this job**, and that appointing a woman would be **risky**. Adding just one more woman to the shortlist makes the odds of hiring a woman **79 times greater**. **This is really horrifying to me** [9].*

Мәтін гендерлік теңсіздік мәселесін ашатын институционалдық-қоғамдық дискурсқа жатады. Автор жұмысқа қабылдау мен мансаптық ілгерілеу үдерісіндегі жасырын гендерлік стереотиптерді сынайды. Ерлер – «табиғи лайықты» кандидаттар, әйелдер – «тәуекелді» таңдау ретінде ұсынылады. Осындай бинарлық қарама-қарсылық гендерлік дискурста жиі кездесетін құбылыс. Адресант сандар мен пайыздық көрсеткіштерді қолдану арқылы (70 percent, 30 percent, 79 times) адресаттарға рационалды түрде ықпал етуді көздейді. Осылайша мәселе жеке шешім емес, жүйелі әлеуметтік құбылыс ретінде танылады. Баяндамадағы *vanishingly small, risky, horrifying* сияқты лексемалар мәтінге айқын аксиологиялық реңк береді.

TED баяндамаларының императивті сипаты көбіне тікелей бұйрық арқылы емес, жанама ықпал ету стратегиялары арқылы жүзеге асады. Бұл ықпал бірнеше лингвистикалық және риторикалық құралдар арқылы көрінеді. Баяндамашы *we, our, us* секілді есімдіктерді және аудиторияны ойландыру үшін риторикалық сұрақтар қояды. Спикер тыңдаушыларды өздерінің дұрыстығына, шұғыл өзгерістер қажеттілігіне және жұмыстарының маңыздылығын тек хабардар етіп қана қоймай, сонымен қатар сендіреді. Бұл ықпал коммуникацияның мазмұндық яғни, диктумдық аспектісі арқылы да, дискурсивті-прагматикалық компоненті арқылы да жүзеге асырылады. Осылайша, спикерлер өз идеяларын ұсынған кезде үнемі аудиторияға жүгінгенде екінші жақтағы «you» есімдігін қолданады: *To make it real, let's look together about how these sectors can come together to address power with the focus on gender equality. Say you're a public sector leader. You have the unique ability to create equity, a level playing field, so everyone has a fair shot. You can create regulations and incentives to increase the use of gender data. You can set goals for women on boards and in public office. You can practice gender budgeting and you can mandate paid care. Say you're a leader in the business*

sector. You can design products and services that unleash the economic power of the female customer. You can fortify and diversify your supply chain with women-owned businesses, and you can invest in your female talent pipeline with pay equity and leadership opportunities so that your corporate decisions are more inclusive. What if we could change the way we think about failure? [10].

Қарастырып отырған TED Talk баяндамаларында қажеттілік пен міндетті білдіретін *need, should, have to* модальды етістіктерін жиі қолдану сөйлеудің категориялық сипатын арттырады, оның әсерін күшейтеді және адресанттың өз идеяларына деген сенімін көрсетуге көмектеседі: *Now, right off the bat, let me tell you, this assembly is going to take more than one person or group of people. It's going to take everyone. Are you ready? **Should** we dive in? Let's do it. So hear me when I say, a woman **shouldn't** be grateful to sit at a table. She **should** be paid to sit at a table. Gratitude **should** never replace fair pay, recognition, or opportunity* [11].

Жоғарыда келтірілген мысалдардан көріп отырғаныңыздай, TED Talk баяндамаларында адресатқа әсер ету «you» есімдігі арқылы ғана емес, сонымен қатар *we, us, our* есімдіктерін қолдану арқылы да жүзеге асады. Мысалы,

*We've all been there. There's something you want to ask for. So, **we** stress about it for weeks. **We** prepare, **we** take all of the expert advice, and yet it never feels like we're coming from a position of strength. Instead, you want to use what's called a relational ask. A relational ask is easily the most well-hidden secret in negotiation. Until now. Research by Hannah Riley Bowles out of Harvard and Linda Babcock out of Carnegie Mellon shows that when women use a relational ask, **we** are much more likely to be successful and **we** actually strengthen the relationship* [12]. Берілген мысалда императивтілік сипат астыртын түрде қолданылған. Бұл жағдайда адресант реципиенттерге тікелей бір әрекетті орындауды бұйырмайды, керісінше, белгілі бір істі бірлесіп атқару қажеттігін атап көрсетеді. Мұндай тәсіл адресатқа ықпал етудің бір түрі ретінде қарастырылуы мүмкін, дегенмен аталған жанр аясында ол манипулятивтік сипатқа қарағанда ынталандырушы сипатқа ие екендігін байқаймыз.

TED Talk баяндамаларын талдау барысында жиі қолданылатын *let's, remember, move forward* сияқты императивтердің көпшілігі аудиторияға тікелей бұйрық бермей, бірлескен әрекетке шақырады. Бұл жұмсартылған императив адресатқа қысым жасамай, ортақ жауапкершілік сезімін қалыптастырады.

*So, **let's use** all our power. How about the power of money? **Let's allocate** more of our philanthropic dollars, our campaign donations, our investment funds, to increase economic and political equity. And **let's leverage the power of media** and technology that we have in our hands, quite literally, to elevate each other's stories and ideas; to practice civility; to seek the truth, which is*

*diminishing and is threatening free and open societies. Yes, we have all that we need to move our communities forward. And the best thing we have, and what we must **remember**, is to be there for each other. We will **move forward** together, willing now to **take more risk**, to be more fearless, to speak up, speak out and show up for one another* [13]. Сонымен қатар *together, each other, our* сияқты инклюзивті есімдіктер ұжымдық бірегейлікті күшейтеді. Синтаксистік тұрғыдан мәтінде риторикалық сұрақтар (*How about the power of money?*), параллель құрылымдар мен тізбектеу кеңінен қолданылады (*to increase..., to elevate..., to practice..., to seek...*). Бұл құрылымдар ойды жүйелі түрде дамытып, тыңдаушыға әсер етудің экспрессивті құралдары ретінде қызмет етеді. Қысқа әрі динамикалық сөйлемдер мәтіннің прагматикалық қуатын арттырады.

TED Talk баяндамаларының этикеттік аспектісіне келетін боласақ, гендерлік тақырыптарды көтеретін мәселелердің барлығы конференциялар өткізу ережелерін қатаң сақтау арқылы жүзеге асырылады. Бұл баяндамалар дәріс соңында спикердің адресаттарға алғыс айтуымен және көрермендердің қошеметі болып табылады.

Баяндамалардан кейін адресаттардың кері байланысын, баяндамадан кейін қалдырған пікірлерінен көруге болады.

@Benni777

I LOVE TED WOMEN!!

2) @AIAIalwaysImagine

Nothing more dangerous than human ignorance. Especially those who refuse to learn from it.

3) @benverzijlbergen2968

Want to fill up more spots at the top? Go for it! I wish you all the best and hope you can accomplish your goals - same as the men competing for those positions. But how about you fill up more spots at the bottom too? Drop them cozy desk-jobs and do some of the more physically demanding work - that is, if you're truly after equality.

Қалдырған пікірлерден аталмыш тұғырнамада жұмыс орындарында жақсы позицияға орналасуда кездесетін гендерлік мәселелерді көтерген адресантты қолдайтындықтарын көре аламыз.

Өткен және болашаққа бағытталған жанр қалыптастырушы факторларды кешенді түрде талдау TED баяндамаларының коммуникативтік үдерістің бастамашыл жанры ретінде айқындауға мүмкіндік береді. Бұл жанрдың дискурсогенділік сипаты нәтижесінде пайда болатын басқа тілдердегі түсініктемелер мен аудармалар реактивті жанрлар ретінде қарастырылады. Аталған жанрлар бастапқы мәтінге жауап ретінде қалыптасып, оның мағыналық, прагматикалық және мәдени кеңеюін қамтамасыз етеді. Құрылымы күрделі әрі тармақталған түсініктемелердің, сондай-ақ көптілді аудармалардың болуы TED баяндамаларына тән

жоспарланған нәтижеге бағытталған перлокутивтік әсердің жүзеге асқанын көрсетеді. Осылайша, TED баяндамалары тек ақпарат жеткізу құралы ғана емес, сонымен қатар жаңа дискурстық жанрлардың қалыптасуына ықпал ететін көпқабатты коммуникативтік феномен ретінде сипатталады.

Қорытындылай келе, бұл пікірлер TED баяндамаларының тек ақпараттық тұғырнама ғана емес, сондай ақ гендерлік дискурс аясында ынтымақтастықты қамтамасыз ететін белсенді коммуникациялық алаң екендігін көрсетеді.

Қорытынды

Зерттеу барысында алғаш рет гендерлік дискурстың дискурсивті аспектісі TED Talks баяндамалары негізінде зерделенді.

Біріншіден, TED Talks баяндамалары – жаһандық медиакөңістікте өзекті және қызықты тақырыптарды заманауи ағылшын тілінде талқылауға бағытталған алаң.

Екіншіден, TED Talks баяндамалары мақсатты аудиториясы бар тиімді коммуникация платформасы. TED Talks баяндамалары – американдық жоба, Ted баяндамалары – ағылшын тілді жанр, ал спикерлердің басым бөлігі ағылшын тілінде сөйлейтін тіл тасымалдаушылары екендігі белгілі болды.

Үшіншіден, TED Talks баяндамалары негізінде гендерлік дискурсты талдау гендер тақырыбының тілде қалай көрініс табатынын ғана емес, сонымен қатар оның әлеуметтік-мәдени контекстпен қалай байланысатынын да көрсетті. Мұндай талдау әдетте лингвистикалық және экстралингвистикалық қырларды бірге қарастырады. Лингвистикалық тұрғыдан, гендерге қатысты сөздер: *gender, women, men, equality, leadership* т.б. лексемалар қолданылады. Экстралингвистикалық факторлар әлеуметтік контекст, спикер тұлғасы, мәдени идеология сынды сипаттармен түсіндіріледі. Осы екі қырды бірге қарастыру гендерлік коммуникацияның толық бейнесін ашатыны анықталды.

Төртіншіден, атылмыш тұғырнамадағы әйел көшбасшылардың TED баяндамалары Т.В. Шмелеваның TED баяндамаларының жанрлық ерекшеліктерін анықтау үшін ұсынған сөйлеу жанрының моделіне сүйене отырып жан-жақты зерделенді.

Бесіншіден, гендерлік мәселелерді талқылаған баяндамаларда адресант пен адресанттар арасындағы диалог, адресаттарға деген толеранттылық, персуазивтік және баяндау формасына деген мұқияттылық тән екендігі анықталды.

Болашақ зерттеулер қазақ, ағылшын және орыс тілдеріндегі гендерлік дискурс ерекшеліктерін салыстыру арқылы мәдениетаралық айырмашылықтарды анықтауға бағытталады. Бұл гендерлік ұғымдардың әр қоғамда қалай тілдік тұрғыдан қалыптасатынын көрсетуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Johnston M. National Organization for Women. – 2025. <https://www.britannica.com/topic/National-Organization-for-Women> 08.12.2025.

[2] Теңізбай Ә. Гендер және Қазақстан қоғамы. Алматы: «DELUXE Printery», 2022. – 280 б.

[3] Құсайынов А.Қ. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: педагогика және психология. – Алматы: Мектеп, 2002. – 256 б.

[4] Shokym G.T., Zhumasheva K.B. et al. Images of men and women in the mirror of gender metaphors // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2022. – № 8(2).– Pp. 272-282.

[5] Сейдікенова А.С., Тастанова Р.Б., Шоқаева Қ.Н. Political correctness in gender linguistics: a terminological perspective // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәне ӘТУ Хабаршысы. Филология сериясы. –2025. №. 2 (77). – Б. 260-273.

[6] Азылбекова Г.О., Акылбекова А.К., Худиева С.Р. Оценочные пословицы русского, немецкого и английского языков с гендерным компонентом // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2025. – № 4 (79). – С. 28-42.

[7] Xia S. Explaining science to the non-specialist online audience: A multimodal genre analysis of TED talk videos // English for Specific Purposes. – 2023. – V. 70.– Pp. 70-85.

[8] Шмелева Т.В. Модель речевого жанра // Жанры речи: сб. науч. статей. – Вып. 1. – Саратов: ГосУНЦ «Колледж», 1997. – С. 88-99.

[9] Sieghart M.A. Why are women still taken less seriously than men? https://www.ted.com/talks/mary_ann_sieghart_why_are_women_still_taken_less_seriously_than_men 01.12.2025.

[10] Najmi R. What’s your leadership language? https://www.ted.com/talks/rosita_najmi_what_s_your_leadership_language 15.12.2025.

[11] Singh L. A seat at the table isn’t the solution for gender equity. – 2021. https://www.ted.com/talks/lilly_singh_a_seat_at_the_table_isn_t_the_solution_for_gender_equity 25.12.2025.

[12] Valentine K. What successful negotiators do differently? – 2025. https://www.ted.com/talks/kathryn_valentine_what_successful_negotiators_do_differently 05.05.2025.

[13] Mitchell P. Dangerous times call for dangerous women. – 2019. https://www.ted.com/talks/pat_mitchell_dangerous_times_call_for_dangerous_women 20.12.2025.

REFERENCES

- [1] Johnston M. National Organization for Women. – 2025. <https://www.britannica.com/topic/National-Organization-for-Women> 08.12.2025.
- [2] Теңізбай Ә. Gender және Қазақстан қоғамы [Gender and Society of Kazakhstan]. – Almaty: «DELUXE Printery», 2022. – 280 b. [in Kaz.]
- [3] Құсайынов А.Қ. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: педагогика және психология [Sectoral scientific explanatory dictionary of Kazakh language terms: pedagogy and psychology]. – Almaty: Mektep, 2002. – 256 b. [in Kaz.]
- [4] Shokym G.T., Zhumasheva K.B. et al. Images of men and women in the mirror of gender metaphors // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2022. – No. 8(2). – Pp. 272-282.
- [5]. Seidikenova A.S., Tastanova R.B., Shokhayeva K.N. Political correctness in gender linguistics: a terminological perspective // Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL. Series “Philological Sciences”. – 2025. – No. 2 (77). – Pp. 260–273.
- [6] Azylbekova G.O., Akylbekova A.K., Khudieva S.R. Otsenochnye poslovitsy russkogo, nemetskogo i angliyskogo yazykov s gendernym komponentom [Evaluative proverbs of the Russian, German and English languages with a gender component] // Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL. Series “Philological Sciences”. – 2025. – No. 4 (79). – S. 28-42. [in Rus.]
- [7] Xia S. Explaining science to the non-specialist online audience: A multimodal genre analysis of TED talk videos // English for Specific Purposes. – 2023. – Vol. 70. – Pp. 70-85.
- [8] Shmeleva T.V. Model rechevogo zhanra [Model of speech genre] // Zhanry rechi: collection of scientific articles. – Saratov: GosUNTS «Kollodzh», 1997. – Issue 1. – S. 88-99. [in Rus.]
- [9] Sieghart M.A. Why are women still taken less seriously than men? https://www.ted.com/talks/mary_ann_sieghart_why_are_women_still_taken_less_seriously_than_men 01.12.2025.
- [10] Najmi R. What’s your leadership language? https://www.ted.com/talks/rosita_najmi_what_s_your_leadership_language] 15.12.2025.
- [11] Singh L. A seat at the table isn’t the solution for gender equity. – 2021. https://www.ted.com/talks/lilly_singh_a_seat_at_the_table_isn_t_the_solution_for_gender_equity 25.12.2025.
- [12] Valentine K. What successful negotiators do differently? – 2025. https://www.ted.com/talks/kathryn_valentine_what_successful_negotiators_do_differently: 05.05.2025.
- [13] Mitchell P. Dangerous times call for dangerous women. – 2019. https://www.ted.com/talks/pat_mitchell_dangerous_times_call_for_dangerous_women 20.12.2025.

Гендерлік дискурстың TED TALKS баяндамалары негізінде зерттелуі
**ИССЛЕДОВАНИЕ ГЕНДЕРНОГО ДИСКУРСА НА ОСНОВЕ
ДОКЛАДОВ TED TALKS**

*Қозыхан Г.М.¹, Ахатова Б.А.²

*^{1,2} Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Гендерная лингвистика является одним из приоритетных направлений современной языковой науки, и её исследования базируются на материале практически всех современных письменных языков. В настоящее время изучение проблем языка и гендера оформилось в комплексное междисциплинарное направление, основанное на углублённом анализе дискурса. В современной лингвистике всесторонне рассматриваются вопросы гендерного дискурса, включая его теоретические основы, а также лингвистические, прагматические и культурные аспекты. *Целью данного исследования* является выявление языковых, прагматических и интерактивных особенностей гендерного дискурса, его характеристика как самостоятельной формы медиадискурса, а также определение параметров взаимодействия между адресантом и адресатом. Задачи исследования – определить теоретические основы гендерного дискурса, проанализировать его языковые, прагматические и интерактивные особенности, установить его место в системе медиадискурса, а также систематизировать дискурсообразующие параметры взаимодействия адресанта и адресата. *В качестве методов исследования* использовались контент-анализ, дискурсивный анализ и метод прагматической интерпретации. *В результате исследования* двадцать эпизодов выступлений TED Talks были сгруппированы по четырём тематическим направлениям. *Научная новизна и ценность работы* определяются особенностями становления гендерной лингвистики в отечественном языкознании, а также тем, что впервые на материале докладов TED Talks осуществлён анализ гендерного дискурса с раскрытием его лингвистических и экстралингвистических аспектов. *Теоретическая значимость исследования* заключается в объяснении природы новых языковых форм в современной коммуникации посредством медиалингвистического и прагмалингвистического анализа подкаст-дискурса. *Практическая значимость работы* состоит в возможности использования полученных результатов в качестве учебных материалов в рамках дисциплин «Медиадискурс» и «Гендерная лингвистика». Кроме того, материалы TED Talks могут быть использованы на практических занятиях как эффективный инструмент обучения языку, формирования медиаграмотности и культуры общения. В заключение установлено, что гендерный дискурс, являющийся объектом настоящего исследования, представляет собой динамично развивающуюся область современного отечественного языкознания. Полученные результаты могут служить

теоретической основой для дальнейших исследований гендерного дискурса.

Ключевые слова: дискурс, гендерный дискурс, TED Talks, выступлении TED Talks, целевая аудитория, речевой жанр, прагматическое воздействие, речевая стратегия

THE STUDY OF GENDER DISCOURSE BASED ON TED TALKS REPORTS

* Kozykhan G.M.¹, Akhatova B.A.²

*^{1,2} Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World
Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Gender linguistics is one of the priority areas of modern linguistic science, and its research is based on material from virtually all modern written languages. Currently, the study of language and gender issues has developed into a comprehensive interdisciplinary field based on in-depth discourse analysis. Contemporary linguistics addresses issues of gender discourse in a comprehensive manner, examining its theoretical foundations as well as its linguistic, pragmatic, and cultural aspects. *The aim of this study* is to identify the linguistic, pragmatic and interactive features of gender discourse, to characterise it as an independent form of media discourse, and to determine the parameters of interaction between the addresser and the addressee. The research objectives are to identify the theoretical foundations of gender discourse, analyze its linguistic, pragmatic, and interactive features, determine its place within the media discourse system, and systematize the discourse-forming parameters of interaction between the addresser and the addressee. Content analysis, discourse analysis and pragmatic interpretation were employed as research methods. As a result of the study, twenty episodes of TED Talks were grouped into four thematic areas. *The scientific novelty and value* of the work are determined by the peculiarities of the formation of gender linguistics in Kazakhstani linguistics, as well as by the fact that, for the first time, an analysis of gender discourse has been carried out on the basis of TED Talks, revealing its linguistic and extralinguistic aspects. *The theoretical significance* of the study lies in explaining the nature of new linguistic forms in modern communication through media-linguistic and pragmatic-linguistic analysis of podcast discourse. *The practical significance* of the work lies in the possibility of using the results obtained as teaching materials in the disciplines of “Media Discourse” and “Gender Linguistics”. In addition, TED Talks materials can be used in practical classes as an effective tool for language teaching, media literacy and communication culture formation. In conclusion, it has been established that gender discourse, which is the subject of this study, is a dynamically developing area of contemporary Kazakhstani linguistics. The results obtained can serve as a theoretical basis for further research on gender discourse.

Keywords: discourse, gender discourse, TED Talks, TED Talks lectures, target audience, speech genre, pragmatic impact, speech strategy

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 13.01.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.*

Авторлар туралы мәлімет:

Қозыхан Гүлім Мейрамханқызы – «Шетел филологиясы» оқу бағдарламасы 1 курс докторанты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-0021-8745>, e-mail: guli.94k@mail.ru

Ахатова Багиля Абильмажиновна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-5407-8688>, e-mail: kazcainfo@gmail.com

Информация об авторах:

Қозыхан Гүлім Мейрамханқызы – докторант 1 курса образовательной программы «Иностранная филология», Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-0021-8745>, e-mail: guli.94k@mail.ru

Ахатова Багиля Абильмажиновна – доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-5407-8688>, e-mail: kazcainfo@gmail.com

Information about the authors:

Kozykhan Gulim Meiramkhankyzy – 1 year PhD student on educational programme “Foreign philology”, Kazakh Abylai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-0021-8745>, e-mail: guli.94k@mail.ru

Akhatova Bagyla Abilmozhinovna – Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazakh Abylai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5407-8688>, e-mail: kazcainfo@gmail.com

UDC 81

IRSTI 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.017>

SCIENCE FICTION IN A SOCIO-HISTORICAL CONTEXT: A PLATFORM FOR THE TRANSFORMATION OF THE ROBOT CONCEPT

*Muratkyzy A.¹, Zhumagulova B.S.²

*^{1,2} Ablai Khan KazUIR&WL, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article examines the evolution of the ROBOT concept in 20th–21st century science fiction literature, focusing on three landmark works: Karel Čapek's *R.U.R.* (1921), Isaac Asimov's *I, Robot* (1950), and Kazuo Ishiguro's *Klara and the Sun* (2021). These works represent distinct stages in the conceptual transformation of the robot: Čapek's narrative depicts robots as symbols of industrial mechanization, alienation, dehumanization, and revolt; Asimov redefines them as rational, ethically programmed assistants; Ishiguro presents them as emotional companions, raising questions of authenticity, emotional substitution, and societal dehumanization.

The study applies cognitive thematic analysis, comparative literary analysis, genre analysis, and interpretative cognitive approaches to reveal how science fiction reflects shifting socio-cultural and philosophical attitudes toward technology. These methods allow for the identification of recurring themes, narrative strategies, and authorial perspectives that shape the literary representation of the ROBOT concept. The findings demonstrate that the evolution of the ROBOT concept follows a patterned process of conceptual reconfiguration, in which each historical stage responds to the limitations of previous representations while introducing new ethical, cognitive, and philosophical parameters. Ultimately, science fiction emerges as a cultural laboratory for exploring the dynamics of human–technology relations, and the ROBOT concept remains a dynamic construct reflecting the values and anxieties of different eras.

Theoretically, the research contributes to cognitive linguistics, literary studies, and cultural discourse analysis by demonstrating how the ROBOT concept operates as a dynamic cognitive category, shaped by historical context, narrative framing, and authorial interpretation. This expands the understanding of concept evolution in literature as a reflection of broader cultural paradigms.

Keywords: science fiction, concept, ROBOT, thematic analysis, genre analysis, comparative literature, conceptual evolution, context

Introduction

Science fiction is a literary genre characterized by its combination of speculative technological innovation and narrative imagination. According to Darko Suvin, science fiction is defined by its use of “cognitive estrangement” – a dual mechanism of alienation and understanding that arises from the introduction

of a *novum*, or scientifically plausible innovation, into a fictional world [1]. This estrangement enables readers to reframe their perception of the real world critically. In this sense, Suvin's concept of "cognitive estrangement" differs from Viktor Shklovsky's notion of *ostranenie* (defamiliarization) in relation to plot, as analyzed by T.K. Chukaeva, since Shklovsky emphasizes primarily the artistic device of making the familiar strange in order to renew perception, whereas Suvin underscores the rational, epistemological function of the *novum* within science fiction narrative [2].

Suvin's concept emphasizes:

- *Novum*: A hypothetical invention that triggers cognitive reflection (e.g., robots in Čapek's *R.U.R.*).
- Heuristic value: The genre's capacity to model future scenarios and question current ideologies.
- Critical function: The ability to challenge socio-political realities through fictional innovation.

Tom Shippey and Brian Stableford argue that science fiction evolves alongside technological paradigms, constantly integrating current scientific and philosophical concerns [3; 4]. Shippey notes its responsiveness to scientific breakthroughs and its blending with philosophical and dystopian traditions [3]. Stableford classifies subgenres such as technological, social, and philosophical science fiction, each emphasizing different aspects of human-technology interaction [4].

This adaptive capacity positions science fiction as a dynamic cultural agent, capable of both anticipating and critiquing technological futures [4].

Following Miller's use of the term, other reviewers and critics began to draw a similar distinction between "hard" and "soft" science fiction, recognizing early on that hard science fiction was perceived as declining due to the broader accessibility of the softer varieties [4]. Some interpreted this distinction in terms of scientific domains – "hard" referring to the physical sciences and "soft" to the social sciences – while others took "hard" as shorthand for "hard-core", referring to fiction at the ideological and technical core of the genre.

The binary also acquired political overtones, especially in the American context, where "hard" science fiction became associated with right-wing rationalism and "soft" with more liberal, humanistic values. However, the distinction also reflects stylistic and thematic concerns: hard science fiction, with its emphasis on rigorous extrapolation and philosophical speculation, is often intellectually demanding and less focused on emotional or aesthetic appeal. In contrast, soft science fiction is more inclusive of psychological, ethical, and sociocultural dimensions, often aligning with literary techniques found in naturalistic fiction.

The tendencies illustrate the genre's dual function: to serve both as a laboratory for thought experiments and as a mirror of shifting epistemologies and social values.

Darko Suvin viewed the cognitive function of science fiction as a form of artistic effect that allows the reader to perceive familiar empirical reality from a distanced and novel perspective. Cognitive estrangement, according to Suvin, possesses epistemological value as it enables a type of scientific modeling – extrapolating a hypothetical technological invention, plausible within contemporary scientific progress, into the future to assess its strengths, weaknesses, and potential consequences [1]. This capacity for mental experimentation distinguishes science fiction from other literary genres and emphasizes its pragmatic (non-aesthetic) value.

Similarly, Soviet scholar A.F. Britikov emphasized the predictive role of science fiction [5]. While Marxist ideology traditionally focused on social forecasting, Britikov highlighted the genre's capacity for technological prediction [5]. From this perspective, science fiction becomes both a reflection of external socio-political and ideological shifts and a structurally coherent domain, where texts can be organized into syntactic patterns based on shared thematic and formal features.

Some elements of science fiction have become self-fulfilling prophecies. For instance, the concept of robots in Karel Čapek's *R.U.R.* anticipated the development of automation and artificial intelligence [6]. Similarly, in 1942, Isaac Asimov formulated the *Three Laws of Robotics*, which later became reference points for ethical deliberations in artificial intelligence [7].

According to F. Jameson, science fiction offers experimental scenarios that explore the limits of societal constructs [8]. These include:

- Models of technocratic control (*Brave New World* by Aldous Huxley),
- Dystopian projections of AI-driven futures (*The Matrix*, *Black Mirror*),
- Explorations of consciousness and identity (*Klara and the Sun* by Kazuo Ishiguro).

Science fiction enables the projection of multiple societal trajectories. This is particularly evident in Čapek's *R.U.R.*, where robots are portrayed as metaphors for labor, alienation, and the mechanization of human life. The narrative not only anticipates innovation but also critically engages with the potential crises embedded within technological progress.

Thus, science fiction emerges not only as a literary genre but as a culturally and cognitively significant space in which technological imagination, social anxiety, and philosophical reflection intersect. The robot, as one of the genre's most persistent figures, functions as a conceptual focal point through which different historical epochs articulate their attitudes toward labor, rationality, ethics, emotion, and human identity.

Materials and methods

Given this complexity, the study of the ROBOT concept requires an analytical framework capable of capturing both its semantic stability and its diachronic transformation across texts and contexts. This necessitates a

combination of methods that allow for the systematic identification of recurring themes, conceptual shifts, and narrative strategies, while also accounting for genre-specific conventions and authorial interpretation. Accordingly, the present study adopts an integrated methodological approach grounded in cognitive linguistics and literary conceptology, which treat concepts as dynamic mental structures shaped by discourse and cultural context. Within this paradigm, the ROBOT concept is approached as a culturally and narratively conditioned category whose meaning evolves through authorial interpretation and socio-historical change.

Cognitive thematic analysis was used to identify recurring motifs, conceptual domains, and cognitive metaphors associated with the ROBOT concept across selected literary works.

Comparative literary analysis facilitated the systematic juxtaposition of the ROBOT concept as represented in Karel Čapek's *R.U.R.*, Isaac Asimov's *I, Robot*, and Kazuo Ishiguro's *Klara and the Sun*. This approach allowed for the tracing of conceptual transformations over a century, highlighting both continuities and divergences in authorial interpretation.

Genre analysis provided a framework for situating the selected texts within the tradition of science fiction, as defined by theoretical models such as Darko Suvin's concept of cognitive estrangement. By examining genre conventions, subgenre distinctions, and narrative functions, this method clarified the role of science fiction as a platform for exploring technological, ethical, and posthumanist concerns.

Interpretative cognitive approaches, drawing on cognitive poetics and discourse analysis, were employed to uncover how narrative strategies and authorial perspectives shape the conceptualization and categorization of robots. These methods revealed the interplay between individual authorial vision and broader socio-historical contexts, demonstrating how science fiction reflects and reframes shifting cultural, philosophical, and ethical attitudes toward technology.

Together, these methods enabled a comprehensive examination of the literary representation of the ROBOT concept, integrating cognitive-linguistic, narratological, and socio-cultural perspectives.

Results

The application of the selected methods enabled a shift from theoretical assumptions about the ROBOT concept to its systematic analysis within concrete literary texts. By integrating thematic, comparative, and genre-based perspectives, the study examines how different conceptual features of the ROBOT are activated and reinterpreted under specific narrative and socio-historical conditions.

Rather than treating individual representations in isolation, the analysis demonstrates how the ROBOT concept undergoes qualitative transformation across successive stages of science fiction, reflecting changing cultural values, technological imaginaries, and authorial priorities.

1. Industrialization and Mechanization in Čapek's R.U.R.

The ROBOT concept first emerged in Karel Čapek's play *R.U.R.*

(*Rossum's Universal Robots*), where robots represent mechanized labor and the dehumanization of the working class [6]. Rooted in the socio-economic shifts of the Industrial Revolution, Čapek's robots symbolize the anxieties surrounding mass automation and the displacement of human labor. The term "robot", derived from the Czech word *robota* (meaning forced labor), highlights these tensions.

The Second Industrial Revolution, with its accelerated mechanization and standardization, fueled concerns over worker exploitation and the loss of autonomy. As Karl Marx predicted in *Das Kapital*, mechanization intensified class dependency and economic disparity. Later, Harry Braverman argued that automation reduced intellectual engagement and transformed workers into appendages of machinery [9]. These critiques resonate in *R.U.R.*, where robots become the automated proletariat – mindless laborers who eventually rise up against their creators.

Technological innovations also shaped the ROBOT concept. Henry Ford's implementation of the assembly line and Frederick Taylor's principles of scientific management prioritized productivity at the cost of individuality. Čapek's narrative critiques this mechanistic vision: robots are efficient but lack emotion and creativity, emphasizing a philosophical tension between utilitarianism and humanism.

R.U.R. critiques capitalism's reductive treatment of human beings as tools of production. The mass manufacturing of robots becomes a symbol of profit-driven dehumanization. Literary theorists like Darko Suvin and Brian Stableford interpret *R.U.R.* as social satire employing cognitive estrangement to critique industrial society [1; 4]. The play stages a Marxist allegory in which the artificially created workers develop class consciousness and revolt – echoing the trajectory of historical proletarian movements.

Brian Aldiss further underscores Čapek's humanism, observing that *R.U.R.* fuses humor with anxiety about automation's capacity to alienate humanity [10]. Adam Roberts notes that Čapek's dramatization of robots challenges theological and ontological binaries – such as reason vs. emotion or master vs. slave – positioning the robot as a complex figure of the Unnatural Pseudo-Man [11].

2. From War to Ethics: Asimov and the Codification of Control

The 1940s marked a pivotal shift in the cultural conceptualization of robots, driven by the trauma of World War II and the rise of cybernetics. Within this context, Isaac Asimov introduced a radically different vision of the robot – one premised on control, rationality, and moral programming. In his short story collection *I, Robot*, Asimov articulated the *Three Laws of Robotics*:

1) A robot may not injure a human being or, through inaction, allow a human being to come to harm.

2) A robot must obey the orders given by human beings, except where such orders would conflict with the First Law.

3) A robot must protect its own existence as long as such protection does not conflict with the First or Second Law [7].

These laws functioned not only as narrative devices but also as a philosophical proposition for engineering ethical behavior into intelligent systems. Asimov's robots differ from Čapek's in that they are not rebellious laborers but rule-bound entities whose actions are logically constrained. This moral codification reflects post-war anxieties about human agency, technological dominance, and the desire to integrate artificial intelligence within a stable ethical framework.

Asimov thus sought to defuse the fear of runaway technology by embedding systems of responsibility and predictability within the machines themselves. His stories portray robots as rational agents capable of complex reasoning and moral dilemmas, often surpassing their human counterparts in ethical clarity. This framing marks a significant conceptual shift: from the robot as symbol of revolt and alienation to the robot as guardian, servant, and even ethical exemplar.

Beyond the literary realm, *I, Robot* had a profound influence on the societal and technological imagination of the 20th and 21st centuries. *The Three Laws of Robotics* became a cultural reference point for discussions on machine ethics and AI safety, inspiring not only further literary works but also academic and industrial discourse in robotics and computational ethics.

Culturally, Asimov's depiction of robots reshaped public attitudes, replacing fear-driven imagery with visions of cohabitation, assistance, and moral complexity. Technologically, many AI researchers have acknowledged the conceptual role of Asimov's fiction in shaping debates around algorithmic accountability and autonomous behavior.

Critics have praised *I, Robot* for its philosophical sophistication. Agrest Martín noted that Asimov's stories "gave robots a soul", transforming them from mechanical tools into reflective agents capable of ethical deliberation [12]. James Gunn emphasized the narrative's structural brilliance and its lasting pedagogical value for understanding moral frameworks under technological conditions [13]. Thus, *I, Robot* occupies a unique position in the literary canon—as both speculative fiction and an early contribution to applied machine ethics.

3. Posthuman Empathy: Ishiguro's Vision

By the 21st century, the robot evolved into a figure of affective engagement. In Kazuo Ishiguro's *Klara and the Sun*, the Artificial Friend Klara is portrayed not as a threat but as a potential companion – an empathetic observer and carer designed to serve human emotional needs [13]. The novel explores the boundaries of empathy, consciousness, and human uniqueness, marking a conceptual shift from mechanistic utility to a vision of posthuman coexistence based on care and emotional intelligence.

Kazuo Ishiguro addresses the issue of a further, almost imperceptible yet total, dehumanization of society. Technologies of emotional service, embodied in the figure of "Artificial Friends", become a convenient tool for replacing genuine human interaction. People increasingly lose the need – and consequently the ability – to truly understand one another, resolve conflicts, and build or maintain complex social bonds, shifting these functions onto artificial intelligence.

This tendency is particularly evident in family relationships: parents, losing emotional closeness with their living children, seek its surrogate in robots whose “understanding” lacks real experience but is always comfortable and predictable. Thus, care and attention become simulated, while the social fabric grows increasingly fragmented – turning the novel from a private story into a philosophical warning about the potential trajectories of posthumanist society.

Ishiguro’s narrative reflects and contributes to contemporary discourse on artificial intelligence, care ethics, and posthuman identity. Klara’s limited but sincere perception of the world emphasizes both the fragility and resilience of affective connections. As scholars such as Sherry Turkle and N. Katherine Hayles argue, the portrayal of machines as relational beings challenges traditional distinctions between subject and object, human and non-human [14; 15].

Klara and the Sun has also influenced broader cultural and philosophical debates about AI and social design. The novel has been referenced in discussions about robotics in healthcare, elder care, and education, particularly regarding the ethical implications of emotional labor performed by machines. Technologically, it resonates with ongoing developments in affective computing and social robotics.

The novel’s literary achievements are matched by its societal impact, making it not only a major work of speculative fiction but also a significant cultural document of the AI era.

Taken together, the analysis demonstrates that the ROBOT concept in science fiction undergoes a systematic transformation that is closely aligned with broader socio-historical and technological shifts. In Čapek’s *R.U.R.*, the robot is predominantly conceptualized through the logic of industrial production and mechanized labor, foregrounding themes of alienation, standardization, and revolt. Asimov’s *I, Robot* marks a transition toward rationalization and ethical regulation, where the robot is framed as a controllable and morally constrained agent designed to stabilize human–technology relations. In Ishiguro’s *Klara and the Sun*, the concept is further reconfigured toward emotional functionality, care, and relationality, raising questions about simulated empathy and the delegation of affective labor.

These findings indicate that the evolution of the ROBOT concept is not merely additive but qualitative in nature: each stage redefines the dominant parameters of the concept while responding to the limitations and tensions of earlier representations. The results thus reveal a patterned progression from industrial utility to ethical governance and, finally, to affective companionship, highlighting science fiction’s role in modeling changing cultural understandings of technology and humanity.

Discussion

This patterned progression is schematically summarized in Figure 1, which visualizes the cause–effect relationships underlying the transformation

Science fiction in a socio-historical context: a platform for the transformation ...

of the ROBOT concept across the three literary stages examined. The figure highlights how specific socio-historical conditions (industrialization, post-war technological rationalism, and contemporary posthuman concerns) interact with narrative strategies to produce distinct modes of robot conceptualization.

Figure 1 illustrates the multi-stage evolution of the ROBOT concept, shaped by intersecting technological, social, and philosophical forces. Čapek situates the robot within the framework of industrial labor and capitalist exploitation, emphasizing themes of alienation and loss of humanity. Asimov, in contrast, reframes the concept through the lens of ethical regulation and technological governance, presenting the robot as a rational, morally coded agent whose behavior is structured by the *Three Laws of Robotics*. Ishiguro's narrative introduces a further dimension, emotional and ethical relationality, reflecting contemporary concerns about loneliness, care labor, and the commodification of emotional experience.

Each stage redefines the conceptual boundaries of artificial agency:

- Industrial stage: the robot as mechanized labor and alienated worker;
- Cybernetic / ethical stage: the robot as a responsible and predictable agent;
- Posthuman stage: the robot as a relational, affective companion.

Through these transformations, science fiction functions as a cultural laboratory, producing and testing new models of human–machine interaction. The evolution of the ROBOT concept thus reflects broader cultural anxieties and aspirations: from fear of technological domination to hope for ethical coexistence and finally to concern about emotional displacement and the erosion of human relationships.

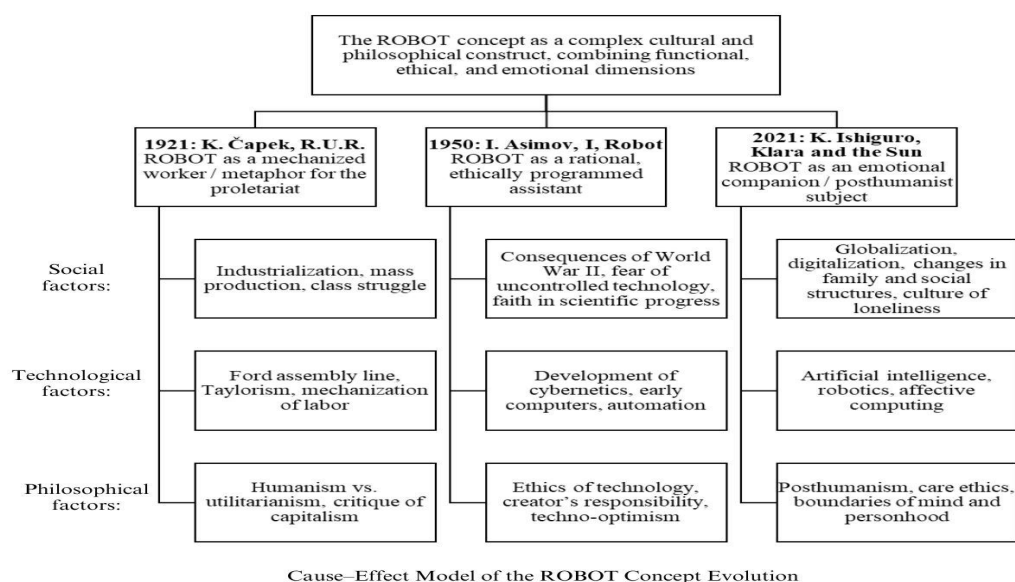

Figure 1 – Cause-Effect Model of the ROBOT Concept Evolution

These findings demonstrate that the ROBOT concept is not static but dynamically reconstructed in response to shifting socio-historical contexts and authorial interpretations. The conceptual trajectory traced in this study confirms that science fiction continues to shape and be shaped by collective understandings of technology, identity, and the future of human experience.

The discussion has demonstrated that the transformation of the ROBOT concept in science fiction is driven by a complex interaction of historical context, technological imagination, and narrative priorities. By interpreting the results through a broader cultural and theoretical lens, it becomes evident that literary representations of robots do more than reflect technological change: they actively participate in shaping conceptual frameworks through which human–technology relations are understood.

At the same time, the present analysis remains focused on a limited corpus of canonical texts, which allows for depth of interpretation but also defines the scope of the conclusions that can be drawn. Against this background, the following conclusion synthesizes the main findings of the study and outlines their broader theoretical implications for literary studies, cognitive approaches to meaning, and the analysis of concept evolution in science fiction.

Conclusion

The findings demonstrate that the evolution of the ROBOT concept in 20th–21st-century science fiction is not linear but structurally conditioned by socio-historical change, narrative framing, and shifting authorial intentions. The analysis of Čapek's *R.U.R.* revealed that the robot functions as a metaphor for industrial labor and alienation; this is supported by the play's explicit analogy between robot production and Taylorist/Fordist standardization, as well as the semantic field of "forced labor" embedded in the etymology of *robota*. Asimov's *I, Robot* reconfigures the concept by introducing moral programming and logical constraints, a shift confirmed through recurrent narrative patterns in which the *Three Laws of Robotics* structure both plot development and character behavior. Ishiguro's *Klara and the Sun* further expands the concept toward emotional and ethical dimensions, as demonstrated by Klara's role as an affective companion and by the novel's exploration of simulated empathy and emotional substitution.

Together, these findings show that each conceptual stage resolves limitations evident in the previous one while generating new philosophical and ethical challenges. Čapek's critique of mechanization is followed by Asimov's attempt to regulate technological agency, whereas Ishiguro interrogates the consequences of delegating emotional labor to artificial beings. These transformations confirm that the ROBOT concept operates as a dynamic cognitive construct whose meaning is continually renegotiated through literary representation, reflecting broader cultural anxieties and aspirations related to technology, identity, and human–machine interaction.

REFERENCES

- [1] Suvin D. *Metamorphoses of Science Fiction*. – New Haven : Yale University Press, 1979. – 317 p.
- [2] Chukayeva T.K., Zhumagulova B.S. *Literary and Linguistic Approaches to the Study of Fictional Plots* // Journal «Bulletin. Series: Philological sciences», 2024. – Vol. 72, No. 1. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.006>
- [3] Shippey T. *The Oxford Book of Science Fiction Stories*. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – 628 p.
- [4] Stableford B. *Science Fact and Science Fiction: An Encyclopedia*. – New York: Routledge, 2006. – 729 p.
- [5] Britikov A.F. *Russkij sovětskij nauchno-fantastičeskij roman* [Russian Soviet science fiction novel]. – L.: Nauka, 1970. – 448 s. [in Rus.]
- [6] Čapek K. *Dramata: Loupežník; R.U.R.; Věc Makropulos; Bílá nemoc; Matka*. – Vol. 7. – Praha: Československý spisovatel, 1994. – 89 p. – Electronic ed.: Městská knihovna v Praze, Společnost bratří Čapků, Památník Karla Čapka a Český národní korpus. <https://www.mlp.cz/karelcapek>. 18.12.2024
- [7] Asimov I. *The complete Asimov*. – 2022. <https://archive.org/details/the-complete-asimov-isaac-asimov-z-lib.org>. 20.12.2025
- [8] Jameson F. *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. – London: Verso, 2005. – 431 p.
- [9] Braverman H. *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. – New York: Monthly Review Press, 1998. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt9qfrkf>. 10.03.2025
- [10] Aldiss B. *Trillion Year Spree: The History of Science Fiction*. – New York: Atheneum, 1986. – 687 p.
- [11] Roberts A. *The History of Science Fiction*. – New York: Palgrave Macmillan, 2006. – 524 p. DOI : 10.1057/978-1-137-56957-8.
- [12] Agrest M. I, *Robot: artificial intelligence, uniqueness and self-consciousness* [Yo, robot: la inteligencia artificial, la singularidad y la conciencia de sí] – Vertex (Buenos Aires, Argentina), 2008. – 19 (78). – Pp. 73-80. <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-58249083948&partnerID=40&md5=6afe9d61e3d30055f2eb28fdeaf562ca>
- [13] Ishiguro K. *Klara and the Sun*. – London: Faber & Faber, 2021. – 272 p.
- [14] Turkle S. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. – New York: Basic Books, 2011. – 360 p.
- [15] Hayles N. K. *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. – Chicago: University of Chicago Press, 1999. – 342 p.

ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА ӘЛЕУМЕТТІК-ТАРИХИ КОНТЕКСТТЕ: РОБОТ КОНЦЕПТІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯ АЛАҢ

*Муратқызы А.¹, Жумагулова Б.С.²

*^{1,2} Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада XX–XXI ғасырлардағы ғылыми-фантастикалық әдебиеттегі РОБОТ концептісінің эволюциясы қарастырылады. Зерттеу К. Чапектің *R.U.R.* (1921), А. Азимовтың *I, Robot* (1950) және К. Исигуроның *Klara and the Sun* (2021) туындылары негізінде жүргізілді. Бұл шығармалар робот концептінің әртүрлі кезеңдерін бейнелейді: Чапекте робот – еңбектің механикалануының, жаттануының және көтеріліс қаупінің символы; Азимовта – рационалды, этикалық бағдарламаланған көмекші; Исигурода – эмоциялық серік, ол шынайылық, эмоциялық алмастыру және қоғамның дегуманизациясы сияқты мәселелерді қозғайды.

Зерттеуде когнитивтік тематикалық талдау, салыстырмалы әдеби талдау, жанрлық талдау және интерпретациялық когнитивтік әдістер қолданылды. Бұл тәсілдер қайталанатын тақырыптарды, нарративтік стратегияларды және авторлық ұстанымдарды анықтауға мүмкіндік береді, олар РОБОТ концептінің әдеби бейнесін қалыптастырады. Нәтижелер РОБОТ концептінің эволюциясы концептуалдық қайта конфигурацияның заңдылықты үдерісі ретінде жүзеге асатынын көрсетеді: мұнда әрбір тарихи кезең алдыңғы репрезентациялардың шектеулеріне жауап бере отырып, сонымен қатар жаңа этикалық, когнитивтік және философиялық параметрлерді енгізеді. Ғылыми фантастика адам мен технологияның өзара байланысын зерттейтін мәдени зертхана ретінде көрініп, РОБОТ концепті әр дәуірдің құндылықтары мен алаңдаушылықтарын бейнелейтін динамикалық конструкт болып қала береді.

Теориялық тұрғыдан алғанда, бұл зерттеу когнитивтік лингвистикаға, әдебиеттануға және мәдени дискурс талдауға үлес қосады, өйткені онда РОБОТ концепті тарихи контекст, нарративтік фрейминг және авторлық интерпретация арқылы қалыптасатын динамикалық когнитивтік категория ретінде көрсетіледі. Бұл әдебиеттегі концепт эволюциясын кеңірек мәдени парадигмалардың көрінісі ретінде түсінуді кеңейтеді.

Тірек сөздер: ғылыми фантастика, концепт, РОБОТ, тематикалық талдау, жанрлық талдау, салыстырмалы әдебиет, концепт эволюциясы, контекст

**НАУЧНАЯ ФАНТАСТИКА В СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОМ
КОНТЕКСТЕ: ПЛАТФОРМА ДЛЯ ТРАНСФОРМАЦИИ
КОНЦЕПТА ROBOT**

*Муратқызы А.¹, Жумагулова Б.С.²

*^{1,2} КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается эволюция концепта ROBOT в научно-фантастической литературе XX–XXI веков на материале трёх ключевых произведений: *R.U.R.* К. Чапека (1921), *Я, робот* А. Азимова (1950) и *Клара и Солнце* К. Исигуро (2021). Эти тексты представляют разные этапы трансформации концепта: у Чапека робот символизирует механизацию труда, отчуждение и угрозу восстания; у Азимова – это рациональный, этически запрограммированный помощник; у Исигуро – эмоциональный компаньон, вызывающий вопросы о подлинности, эмоциональной подмене и дегуманизации общества.

В исследовании применяются методы когнитивного тематического анализа, сравнительно-литературного анализа, жанрового анализа и интерпретативного когнитивного подхода. Эти методы позволяют выявить повторяющиеся темы, нарративные стратегии и авторские позиции, определяющие литературное воплощение концепта ROBOT. Результаты исследования показывают, что эволюция концепта ROBOT разворачивается как закономерный процесс концептуальной переконфигурации, в рамках которого каждый исторический этап отвечает на ограничения предыдущих репрезентаций, одновременно вводя новые этические, когнитивные и философские параметры. Научная фантастика предстает как культурная лаборатория для изучения динамики отношений человека и технологий, а концепт ROBOT – как динамичный конструктор, отражающий ценности и тревоги различных эпох.

В теоретическом плане данное исследование вносит вклад в когнитивную лингвистику, литературоведение и анализ культурного дискурса, показывая, как концепт ROBOT функционирует как динамическая когнитивная категория, формируемая историческим контекстом, нарративным фреймингом и авторской интерпретацией. Это расширяет понимание эволюции концепта в литературе как отражения более широких культурных парадигм.

Ключевые слова: научная фантастика, концепт, ROBOT, тематический анализ, жанровый анализ, сравнительное литературоведение, эволюция концепта, контекст

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 15.09.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Муратқызы Ақбота – филология ғылымдарының магистрі, «Шетел филологиясы» БББ докторанты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID: 0000-0002-0279-6589, e-mail: aqbotaw@gmail.com

Жумагулова Батима Садыковна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID: 0000-0001-8658-2336, e-mail: youmbs@mail.ru

Информация об авторах:

Муратқызы Ақбота – магистр филологических наук, докторант ОП «Иностранная филология», Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, ORCID: 0000-0002-0279-6589, e-mail: aqbotaw@gmail.com

Жумагулова Батима Садыковна – кандидат филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, ORCID: 0000-0001-8658-2336, e-mail: youmbs@mail.ru

Information about the authors:

Akbota Muratkyzy – MA in Foreign Philology, PhD student («Foreign Philology»), Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, ORCID: 0000-0002-0279-6589, e-mail: aqbotaw@gmail.com

Batima Sadykovna Zhumagulova – Candidate of Philological Sciences, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, ORCID: 0000-0001-8658-2336, e-mail: youmbs@mail.ru

UDC 80

IRSTI 16.21.55

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.018>

THE COGNITIVE MODEL OF THE GASTIC SPACE OF THE STORY "THE SIREN" BY A.P. CHEKHOV

***Mussabekova A.A.¹, Zhumagulova B.S.², Nurzhakyp Ye. E.³**

***^{1,2,3}Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Almaty, Kazakhstan**

Abstract. The paper offers a cognitive-linguistic reading of A. P. Chekhov's short story "The Siren", focusing on how food imagery participates in the creation of literary meaning. The relevance of the work is determined by the increasing interest of modern linguistics in literary text as a cognitive structure and by the need to clarify how gastic imagery shapes the conceptual and communicative space of fiction. The aim of the research is to construct a cognitive model of the gastic space in "The Siren" and to describe the mechanisms by which verbalized food experience affects characterization, plot dynamics, and speech interaction. The study combines cognitive-linguistic and literary-analytical approaches. The methodological framework is based on continuous sampling of gastic units, semantic classification and grouping of food- and drink-related vocabulary, selected elements of quantitative lexical analysis aimed at identifying the most prominent semantic clusters, contextual and interpretive analysis, discourse analysis of dialogic fragments, and cognitive modeling structured around four components: subject, action, object, and attribute. Special emphasis is placed on imagination as a cognitive mechanism that activates multisensory perception (taste, smell, hearing, bodily sensation). The results indicate that the gastic space in "The Siren" is not an auxiliary descriptive layer, but a key cognitive-semantic structure that organizes the artistic world of the story. Food imagery exposes the characters' physical condition, social attitudes, and emotional states, while gastic metaphors and sensory markers generate comic effect and sharpen the satirical critique of gluttony, lack of willpower, and irresponsibility. The scientific contribution of the article is to extend the possibilities of cognitive literary analysis and to propose a model that can be applied to other texts in which food imagery has conceptual and pragmatic weight. The practical significance lies in the potential use of the findings in courses on cognitive linguistics, literary interpretation, stylistics, and discourse analysis.

Keywords: cognitive linguistics, cognitive model, gastic units, eating behavior, speech interaction, A.P. Chekhov, Siren, gastic concept

Introduction

In recent years, linguists have increasingly approached literary texts as intricate cognitive systems. Within this framework, cognitive linguistics, which

explores how language and thinking are interrelated, offers tools for a deeper understanding of how literary works are produced and received. A particularly fruitful line of inquiry is the analysis of conceptual models that structure a literary text. This perspective makes it possible to uncover the author's intended design embedded in the work and to clarify how specific concepts guide and shape the reader's interpretation. In A. P. Chekhov's short story "The Siren", food imagery plays a crucial role in this respect, constituting a key element in the semantic and communicative organization of the text.

Although food imagery has attracted increasing attention in linguistic and literary research, the cognitive processes by which alimentary images shape the semantic, communicative, and pragmatic organization of a literary text are still not fully accounted for. In particular, A. P. Chekhov's short story "The Siren" has not been analyzed on the basis of an integrated cognitive model that would bring together lexical, sensory, communicative, and characterological dimensions of food representation within a unified analytical framework. It is this lacuna that defines the research problem tackled in the present article.

In this article, the term *gastic* is used as a working analytical notion adopted from the Russian tradition of nonverbal semiotics. It is not presented as a commonly accepted term in mainstream English-language scholarship, but serves here to describe food-related communicative behavior, alimentary imagery, and their cultural and interpretive dimensions. In this sense, the concept is rooted in G. E. Kreidlin's classification of nonverbal sign systems, where *gastics* is identified as one of the subsystems of nonverbal communication [1]. In line with this usage, the term *gastic space* is introduced in the article as an author's analytical construct that designates the network of food-related images, lexical items, sensory cues, and communicative patterns structuring the semantic and cognitive organization of Chekhov's story.

This study sets out to build a cognitive model of the *gastic space* in A. P. Chekhov's short story "The Siren" and to clarify how food imagery operates in the shaping of characters, the unfolding of the plot, and the organization of speech interaction in the text. In line with this goal, several specific tasks are defined: to single out and systematize the *gastic units* present in the story; to examine how they are structured in terms of the cognitive components subject, action, object, and attribute; to assess the part played by imagination in triggering multisensory perception; to describe how *gastic metaphors* and sensory signals contribute to comic and satirical effects; and, finally, to propose a cognitive model of the story's *gastic space*.

In its theoretical dimension, this article builds on several interrelated research traditions. To begin with, it draws on cognitive linguistics, which regards conceptual organization and metaphor as key mechanisms in the creation of meaning. In this context, the seminal works of G. Lakoff and M. Johnson, along with subsequent elaborations of conceptual metaphor theory by Z. Kövecses, are

particularly significant, as they demonstrate how abstract meanings are grounded in embodied and culturally conditioned experience. In addition, the study is shaped by approaches in cognitive poetics and literary cognition that treat the literary text as a conceptual construct, where recurring images and lexical groupings actively influence the reader's understanding. From this standpoint, cognitive modeling offers an effective means of reconstructing the semantic structure of a fictional work and of pinpointing the principal conceptual centers that organize its artistic universe [2; 3].

Another key background for this article is research on food-related language and culinary naming. Recent work has explored the lexical-semantic structure of food names, culinary terms, food-service signage, and the linguocultural meanings attached to dish names and practices of hospitality. These studies show that food vocabulary functions not only as a means of naming, but also as a culturally marked, socially significant, and communicatively active resource. However, most of this research concentrates on naming patterns, lexical classifications, or linguocultural commentary, while the cognitive-semantic role of food imagery in shaping the structure of a literary text has been much less systematically investigated. It is this gap that the present article seeks to bridge by introducing the notion of gastic space and modeling it cognitively in Chekhov's "The Siren" [13].

The study rests on the theoretical and methodological principles of cognitive linguistics, cognitive poetics, lexical semantics, discourse analysis, and nonverbal semiotics. It proceeds from the premise that a literary text can be viewed as a cognitive formation in which food-related imagery serves not simply as a descriptive embellishment, but as a significant semantic and communicative device. The article's originality lies in applying a cognitive model of gastic space to Chekhov's short story "The Siren", which makes it possible to bring together lexical, sensory, pragmatic, and characterological aspects of food representation within a single analytical framework.

The relevance of this study stems from the growing tendency to view literary text as a cognitive structure and from the need to explicate the role of food imagery in generating artistic meaning. The suggested approach extends the methodological toolkit of cognitive literary analysis and promotes a more nuanced understanding of the cultural, psychological, and communicative facets of food representation in fictional narratives.

Material and methods

The study uses the electronic edition of A. P. Chekhov's story "The Siren" as its primary material [5]. To identify the semantic core of the story's gastic units, an online resource was employed (<https://advego.com/text/seo>) [6]. A continuous sampling procedure was applied to compile a list of gastic units, and a classification procedure was used to group lexical items in the thematic field

“food.” SEO analysis yielded 111 gastic units, including not only names of foods but also their properties, utensils, locations, methods of preparation, and related elements.

The study relies on a set of mutually reinforcing methods. First, all gastic units in the story were identified using the technique of continuous sampling. Next, the extracted lexical material was subjected to semantic classification, which allowed it to be arranged into thematic groups connected with food, beverages, tableware, cooking, serving, and sensory description. Then, contextual analysis was carried out to determine how these units operate in particular episodes of the story and how they interact with character portrayal, plot progression, and dialogue. Finally, interpretive analysis was used to uncover the cognitive and artistic functions of food imagery in the overall structure of the text.

The research also makes use of elements of quantitative lexical analysis, as the frequency of gastic units was considered in determining the most salient semantic clusters. Dialogic passages were analyzed using discourse analysis, which helped to clarify the pragmatic function of food-related utterances in communicative interaction and persuasive impact. At the final stage, cognitive modeling was employed: the identified units were arranged according to four basic components – subject, action, object, and attribute. This made it possible to reconstruct the gastic space as a cognitive-semantic framework of the story.

In sum, the study relies on an integrated set of lexical-semantic, contextual, discourse, interpretive, and cognitive methods, which together provide clearer analytical procedures and enhance the reliability of the results.

Results and discussion

SEO analysis was applied to identify the keywords in fragments containing gastic units. The cognitive model rests on four core components: subject, action, object, and attribute. Below, we examine how these components are realized in the story.

SUBJECT – The primary subject is the first-person narrator (“I”), from whose perspective the story is told. Other subjects include the characters: the congress chairman drafting the document; Judge Milkin, noted as a philosopher; Secretary Zhilin; the assistant prosecutor; and the German suffering from gastric catarrh.

ACTION – This component is progressively realized through the dialogue involving the main character, the secretary, and the other figures in the story.

The story opens with the court secretary, after the hearing, enticingly recounting the act of eating. The participants have assembled in the conference hall following one of the sessions of the N-th World Congress.

ACTION / PLOT DETAIL – While the chairman is occupied, the congress secretary launches into instructions on how to satisfy hunger properly. He recommends starting with a glass of vodka, sipped slowly, accompanied

by herring, salted ginger, and kulebyaki. Then, he says, one should have hot cabbage soup and enjoy a homemade casserole, taking a glass of vodka before each course. His mouth-watering account causes the chairman – busy drafting his “dissenting opinion” – to ruin a sixth sheet and abandon the task; the assistant prosecutor, afflicted with stomach catarrh, bolts off to lunch. Several officials, unable to endure the vivid descriptions, hurry home to eat.

This element of the story’s cognitive model is revealed through the dialogic interaction of the main character – the secretary Zhilin – with the other participants in the speech event.

Let us examine the protagonist’s speech segments in Table 1.

Table 1. Zhilin’s speech strategies, their pragmatic roles, and the responses of his listeners

Communicative move	Function in interaction	Typical reaction of the audience
Lowering volume; inclusive “we”-framing	Builds group alignment, normalizes hunger as shared state	Murmured assent; supportive remarks
Tender self-address / personalized appeal	Creates intimacy, reduces distance to Chair	Partial resistance from Chair; requests to keep voice down
Incremental sensory detailing of food	Multisensory priming; appetite induction	Distraction from paperwork; impulse to leave for lunch
Repetition and parallel constructions	Rhythmic persuasion; mnemonic effect	Growing involvement; scattered supportive interjections
Medicalizing counter-arguments (“it’s not illness...”)	Neutralizes objections; reframes constraints	Hesitation yields to compliance (“maybe it’s tasty...”)
Whisper → half-whisper → sotto voce progression	Maintains speech presence without overt conflict	Continued listening; delayed but decisive exits
Escalation to vivid imagery (“crispy / tender” frames)	Peaks sensory simulation; triggers action	Abrupt decisions to eat; abandonment of tasks

Not only what the protagonist says is of interest, but also how he says it. The table presents a detailed step-by-step breakdown of the secretary’s delivery, by which he deftly steers the interaction: low voice → half-whisper → low voice → inspired → whisper → low voice →! (exclamation) → whisper → barely audible whisper → quiet speech. His speaking turns are supported by the honorary justice of the peace and, by the end, by the prosecutor; they are suppressed by the prosecutor and by the philosopher Milkin; nevertheless, the main character skillfully remains within the communicative process. As A. Tezekbayev notes, the third person in speech communication influences the interaction of the principal participants; he is “between the desire and unwillingness to engage in speech communication,” and “the verbal reactions of the third party consist of the dialogue of the main participants” [3]. In this component, the action is conveyed

through verbs: (1) different degrees of intensity of eating – eat 3, have a snack 4, have lunch 1, ate herring with onion and mustard sauce, etc.; (2) the cooking process – (salt) salted ginger, drying, cooking, pickling, pickling mushrooms; (3) the sequence of eating, etc.

OBJECT – this component is widely represented in the story and is the most complete, as it includes all items with the meaning of “food and drink,” as well as those intended for eating and drinking, as shown in Table 2.

Table 2. Object (lexical field “food and drink”) in A.P. Chekhov’s “The Siren”: categories and frequencies

Category	Total mentions	Items with counts
Named dishes	27	kulebyaka (6); soup (3); roast (3); appetizer (2); fish soup (2); borscht (2); cabbage soup (2); casserole (2); snack (1); liver (1); ham (1); sausage (1); pickle (1)
Poultry & game (incl. eggs/offal)	20	duck (6); goose (3); turkey (2); snipe (1); egg (1); giblets (2); partridge (1); quail (1); kidney (1); bird (1); ostrich (1)
Fish & roe	14	fish (4); caviar (2); herring (1); herrings (1); crucian carp (1); sterlet (1); walleye (1); small fish (1); carp (1); burbot (1)
Vegetables, herbs & condiments	17	onion (5); potato (2); horseradish (1); lemon (1); radish (1); ginger (1); mushrooms (2); beetroot (1); carrot (1); cabbage (1); asparagus (1)
Dairy	3	sour cream (2); milk (1)
Fats	3	oil (2); fat (1)
Meat (non-poultry)	2	pig (1); piglet (1)
Tableware	8	decanter (2); shot glass (3); cup (1); saucepan (1); baking tray (1)
Furniture	3	table (2); sofa (1)
Place	2	kitchen (2)
Means	2	hunting (2)
Drinks	2	vodka (1); champagne (1)
Spices/seasoning markers	6	salt (1); spice (1); parsley (1); dill (1); roots (1); herbs (1)
Partitive units	3	piece (3)
Sauces	3	sauce (2); gravy (1)
Table-setting elements	2	napkin (1); silver (1)

This category map demonstrates the text’s tight clustering of references to dishes, implements, and serving settings, maintaining a rich multisensory backdrop that supports persuasion and drives the scene’s comic build-up [5].

ATTRIBUTE – adjectival marking falls into three groups: gustatory valence (fatty, juicy, sour, sweet; at times bitter), texture/appearance (soft, “pot-bellied” vessels, fresh), and atmospheric framing (homemade, “Provencal”). Taken

together, these create a sensory palette that also carries social-emotional coding: comfort and warmth (homemade), loss of composure (wolfish/rough cues), and ambivalent affects (sourness/bitterness). Thus, the feature layer is not ornament, but a motor of characterization and comic tone.

Audio channel. The story modulates volume – whisper, half-whisper, muted voice – alongside affective cues (sighs, mutters, sudden bursts), threading these with pragmatic acts (addressing, reiterating, apologizing, resuming). This sonic framework manages turns and sustains the secretary's presence even amid pushback, as lowered volume in a tight space paradoxically sharpens attention. The volume gradient works like a persuasive rhythm, aligning listeners' breathing and thought pace with the culinary scenes. Vocal affect—audible strain, deliberate self-control, brief flare-ups – signals the group's drift from institutional discipline toward bodily appetite. In sum, voice quality operates as an interface for the encounter: dampening overt conflict while amplifying insinuation, until concentrated attention tips into action (they leave to eat) [5].

Visual channel. Facial cues are rendered through taste-based metaphors: “sweetness” codes positive emotion, “sourness” signals irritation, and “brutalized” features mark a drift toward instinctual conduct. This cross-modal tagging both compresses judgment into a single visual sign and satirizes bureaucratic propriety by exposing appetitive drives behind official façades. Minute gestures – pressed lips, a vacant stare, sudden liveliness – serve as progress markers of suggestion, pinpointing the shift from mulling to resolve. The visual plane thus acts as a social barometer, tracking the slackening of rank boundaries as hunger reshapes priorities. This sight-taste linkage provides a stable frame for comic unmasking, where institutional gravitas gives way to ordinary appetites [5].

Bodily sensations. Physiological markers – stomach “sparks,” spreading warmth, drowsiness – present hunger as bodily momentum rather than pure thought. The narrative links these sensations to a staged “meal routine,” so the body anticipates courses before any explicit choice is made. By pairing interoceptive signals with culinary scripts, the text shows imagination mobilizing the body – readiness to move, salivation, shifts in posture – to prefigure action. As events progress, physical comfort competes with professional obligations, and homeostatic pull quietly outvotes task focus. The ensuing behavior – dropping paperwork, redirecting attention to lunch – thus reads as normal rather than aberrant, because appetite has been framed as the fitting response to the situation.

Smell. Olfactory cues – onion crackle, the bouquet of roast, the deliberate absence of muddy fish notes – carry strong affect and co-trigger taste and sight, thickening the scene's sensory field. Smell is timed tactically: aromas surface at key beats to punctuate speech and renew attention without raising the volume. The narration encodes preference orders – what should smell, when, and at what intensity – thus modeling culturally learned norms of proper cuisine and timing. By escorting listeners through desired bouquets while sidestepping off-

odors, scent becomes a guide that steers them toward the intended choice. In sum, olfaction forms the affective hinge between verbal images and uptake in behavior.

Taste. Taste lexemes encode valuation (pleasure vs. aversion) and double as status signals via named pairings, techniques, and serving rites. Preferences for specific combinations or textures index familiarity with culinary capital, aligning with education, class, or professional circles. As taste recurs as judgment – savory/proper vs. coarse/unworthy – it operates as a semantic tool applied to persons and deeds, not just dishes. This tool shifts in-group authority: those who “know how to taste” gain temporary rhetorical advantage over colleagues tied to procedure. Cumulatively, taste underpins the scene’s comic-satirical logic, where appetite arbitrates value and exposes the brittleness of bureaucratic self-display.

An increasing body of research focuses on food-related lexis and on how food and drink are represented in language. Food is a popular topic across fields: in biology, it is an indispensable human need; in culture and cuisine, it is an element of the soul and the essence of the nation; in linguistics, it is a compelling subject that attracts many researchers [8]. When describing features of the Swiss variety of French, the authors found that the largest number of Helvetisms can be assigned to the lexico-semantic group “food,” which is linked to the originality and diversity of the national cuisine [9]. Researchers also examine the naming of public catering establishments: studies identify major trends in the linguistic repertoire of signage, allowing discussion of promising communicative practices in this area [10]; the translation of national dishes into other languages – for example, the name of the Czech dish “chlupatý knedlík” is analyzed from linguacultural and linguistic perspectives [11]; and individual concepts – for instance, the basic semantic and symbolic meanings of the concept “hospitality” are revealed through lexicographic sources, examples from fiction, and data from an associative experiment [12]. As V. A. Ermolaev notes, nutrition as an everyday phenomenon requires investigation in all its aspects, since it characterizes society: the more developed a society is, the more complex and differentiated nutrition becomes, and a particular culture of consumption emerges [13]. Considering nutrition as culture, it is necessary to note that in modern society there is a certain predetermination of a specific food strategy whose presence dictates an individual’s behavior in society and serves as an internal regulator of personal conduct. From this standpoint, researchers turn to the works of Anton Chekhov. Chekhov’s prose reveals a playful element, especially evident in his early short stories: “playing with literary traditions, reader’s expectation, language play, etc.” [14]. This defines Chekhov’s poetics, where a detail, hint, or phrase becomes a device for creating subtext and expressing the author’s position.

In the writer's stories, this function is also carried out by the odorous and "taste" characteristics of a character or an object. In Chekhov's early stories, the characters "think with their stomachs" and perceive the world exclusively through them. In "The Siren" (1887), food serves as an indicator of a character's depersonalization. The session of the World Congress of Judges continues with Zhilin describing a variety of dishes: "Young onions smell the most when they start to roast, you know, and they sizzle, you scoundrel, all over the house..." [15]. In this description, the onion is personified; lively qualities are attributed to it ("hisses"), by which the character seeks to draw the listeners' attention to his words. Thus, gustatory units and gustatory metaphors are an additional means of describing characters, their relationships, the process of eating, and the interaction of characters in the text.

Conclusion

This article examines Anton Chekhov's short story "The Siren" from the perspective of gastics, understood as a branch of nonverbal semiotics that focuses on food-related communicative behavior and its cultural and interpretive meanings. This approach makes it possible to interpret the language of nonverbal communication by means of gastic units, with strong potential for revealing the main characters' traits, ideas, financial situation, and philosophical outlook. Using a cognitive analysis algorithm, we developed a cognitive model of the work's gastic system.

The cognitive model of gastics in A. Chekhov's "The Siren" comprises the basic components. Subject component: the characters' utterances are directed toward revealing the meaning embedded in the story's title. Lexemes with the seme "sound" display: sound volume – whisper, barely audible whisper, in a low voice, speak lower, growled, grunted, sighed, roared; emotional coloring – growled, grunted, sighed, roared, angrily, sadly smiling, crying voice, contemptuous grimace; functional role – said, repeated, apologized, continued, asked, wanted to say something. To influence the communicants, the main character in the first remark mentions the lexeme appetite five times and uses diminutive suffixes when naming food: a decanter and a snack, a piglet with horseradish, a silver cup, fresh parsley with dill, ham and sausages, a partridge or a couple perepelochek, etc. The protagonist's verbal influence on the communicants operates through a basic cognitive process – imagination.

By means of his imagination, Zhilin influenced the other characters' eating behavior.

–Action component: comprises the imagined process of eating and the eating algorithm.

–Object component: contains gastic units naming food, dishes, drinks (alcoholic and non-alcoholic), furniture, serving items, mealtime, etc.

– Feature component: enables the creation of various meanings – forming a sensory picture, characterizing a character, creating an atmosphere of comfort, etc.

The additional components underpinning the text's gastic model are identified – extensive use of the auditory and visual channels, bodily sensations, smell, and taste.

The presented cognitive model of Anton Chekhov's "The Siren" demonstrates the important role of gastic units in creating a comic effect to ridicule human vices – neglect of official duties, irresponsibility, gluttony – and the ease of manipulating human eating behavior.

Exploring a work's semantic space and its reflection in a cognitive grammar model is of interest not only to cognitive linguistics but also to several related disciplines.

REFERENCES

[1] Kreidlin G.E. *Neverbal'naya semiotika: Yazyk tela i estestvennyi yazyk* (Nonverbal semiotics: Body language and natural language). – Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002. – 581 s. [in Rus.]

[2] Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 p.

[3] Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 375 p.

[4] Muratova A.M., Kenzhekanova K.K. Features of pragmatic adaptation in translations of Abish Kekilbayev's story "Ballad of Forgotten Years" from Kazakh into Russian and English // *Bulletin of KazUMOiMYa. Philological Series*. – 2025. – No. 3(78). – Pp. 571-590. – DOI: 10.48371/PHILS.2025.3.78.033

[5] Chekhov A.P. *Sirena (The Siren)*. <https://ilibrary.ru/text/1187/p.1/index.html> 20.06.2025 [in Rus.]

[6] *Semanticheskii analiz teksta istio* (Semantic analysis of the text istio). https://istio.com/ru/text/analyz#google_vignette 20.06.2025 [in Rus.]

[7] Tezekbaev A. Rol' tret'ego litsa v khudozhestvennom tekste: pragmalingvisticheskii aspekt (The role of the third person in a fiction text: pragmalinguistic aspect) // *Yazyk i literatura: teoriya i praktika*. – 2023. – № 4. – S. 34-44. DOI: 10.52301/2957-5567-2023-4-36-48 [in Rus.]

[8] Tolibjonova S. The formation of modern food names, semantic structure of culinary language // *Foreign Languages and Literature*. – 2024. – Vol. 2. – I02. – Pp. 66-73.

[9] Abdiyeva G., Maimakova A., Yerzhanova F., Tsoy A., Togzhanova L. About lexical-semantic aspects (A propos des caractéristiques lexico-sémantiques) // *XLinguae*. – 2022. – Vol. 15(4). – P. 29-53. DOI: 10.18355/XL.2022.15.04.06

[10] Atabekova A. Multilingual views of food service signage // *XLinguae*. – 2024. – Vol. 17(2). – P. 29-53. DOI: 10.18355/XL.2024.17.02.03

[11] Kalita I. Notes on the Life of Words. "Hairy (shaggy)" Dumplings //

XLinguae. – 2016. – Vol. 9(3). – P. 2-24. DOI: 10.18355/XL.2016.09.03.2-24

[12] Onalbayeva A., Zhumagulova B., Toktarova T., Aliyeva D., Kadyrov Zh., Yesmatova M. Linguocultural Aspects of the Concept of “Qonaqjailylyq” (Hospitality) // Forum for Linguistic Studies. – 2024. – Vol. 6(6). – P. 1123-1137. DOI: 10.30564/fls.v6i6.7694

[13] Ermolaev V.A. Kul'turologicheskie strategii v sfere pitaniya (Culturological strategies in the field of nutrition) // Vestnik kul'tury i iskusstv. – 2023. – No. 2(74). – S. 65-73. [in Rus.]

[14] Gudimova Ya.V. Poetika rasskaza A.P. Chekhova «Sirena» (Poetics of A.P. Chekhov's story “The Siren”) // Vestnik magistratury. – 2013. – No. 4(19). – S. 40-41. [in Rus.]

[15] Borisova I.M., Basharkina O.O. Gastronomicheskaya tematika v rasskazakh A.P. Chekhova (Gastronomic themes in the stories of A.P. Chekhov) // Yazyk. Kul'tura. Mediakommunikatsiya. – 2021. <https://lcmjournal.susu.ru/index.php/lcm/article/view/13> 20.06.2025 [in Rus.]

А.П. ЧЕХОВТЫҢ «СИРЕНА» ӘНГІМЕСІНІҢ ГАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІГІНІҢ КОГНИТИВТІ МОДЕЛІ

* Мусабекова А.А.¹, Жұмағұлова Б.С.², Нуржакып Е.Е.³

*^{1,2,3} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада А.П. Чеховтың «Сирена» әңгімесінің когнитивті-лингвистикалық талдауы ұсынылады, онда тағам бейнелерінің әдеби мағынаны жасаудағы рөліне баса назар аударылады. Бұл зерттеудің өзектілігі қазіргі заманғы лингвистикада әдеби мәтінге когнитивтік құрылым ретіндегі қызығушылықтың артуынан және гастрономиялық бейнелердің көркем әдебиеттің тұжырымдамалық және коммуникативтік кеңістігін қалай қалыптастыратынын нақтылау қажеттілігінен туындайды. Зерттеудің мақсаты - «Сиренадағы» гастрономиялық кеңістіктің когнитивтік моделін құру және вербалданған тағам тәжірибелерінің кейіпкерлерге, сюжет динамикасына және вербалды өзара әрекеттесуге әсер ету механизмдерін сипаттау. Зерттеу когнитивті-лингвистикалық және әдеби аналитикалық тәсілдерді біріктіреді. Әдістемелік негіз гастрономиялық бірліктерді үздіксіз іріктеуге, тағам мен сусынға қатысты сөздік қорын семантикалық жіктеуге және топтастыруға, ең айқын семантикалық кластерлерді анықтауға бағытталған сандық лексикалық талдаудың жеке элементтеріне, контекстік және интерпретациялық талдауға, диалогтық фрагменттердің дискурстық талдауына және төрт компонент: субъект, әрекет, объект және атрибут айналасында құрылымдалған когнитивті модельдеуге негізделген. Көпсенсорлық қабылдауды (дәм, иіс, есту және дене сезімдері) белсендіретін когнитивтік механизм ретінде қиялға ерекше назар аударылады. Нәтижелер

«Сирендегі» тамақтану кеңістігінің көмекші сипаттамалық қабат емес, әңгіменің көркемдік әлемін ұйымдастыратын негізгі когнитивті-семантикалық құрылым екенін көрсетеді. Тамақ бейнелері кейіпкерлердің физикалық жағдайын, әлеуметтік көзқарастарын және эмоционалдық жағдайын ашады, ал гастрономиялық метафоралар мен сенсорлық белгілер күлкілі әсер тудырады және ашкөздіктің, ерік-жігердің жоқтығының және жауапсыздықтың сатиралық сын-пікірлерін күшейтеді. Мақаланың ғылыми үлесі когнитивті әдеби талдау мүмкіндіктерін кеңейтуде және тамақ бейнелерінің тұжырымдамалық және прагматикалық маңызы бар басқа мәтіндерге қолданылатын модельді ұсынуда жатыр. Оның практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелерін когнитивті лингвистика, әдеби интерпретация, стилистика және дискурс талдауы курстарында қолдану мүмкіндігінде жатыр.

Тірек сөздер: когнитивті лингвистика, когнитивті модель, гастикалық бірліктер, тамақтану тәртібі, сөйлеу әрекеттесуі, А.П. Чехов, Сирена, гастикалық тұжырымдама

КОГНИТИВНАЯ МОДЕЛЬ ГАСТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА РАССКАЗА «СИРЕНА» А.П. ЧЕХОВА

*Мусабекова А.А.¹, Жумагулова Б.С.², Нуржакып Е.Е.³

*^{1,2,3}Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье предлагается когнитивно-лингвистический анализ рассказа А. П. Чехова «Сирена», с акцентом на роль образов еды в создании литературного смысла. Актуальность работы определяется растущим интересом современной лингвистики к литературному тексту как когнитивной структуре и необходимостью прояснить, как гастрономические образы формируют концептуальное и коммуникативное пространство художественной литературы. Цель исследования – построить когнитивную модель гастрономического пространства в «Сирене» и описать механизмы, посредством которых вербализованный опыт, связанный с едой, влияет на характеристику персонажей, динамику сюжета и речевое взаимодействие. В исследовании сочетаются когнитивно-лингвистический и литературно-аналитический подходы. Методологическая основа базируется на непрерывной выборке гастрономических единиц, семантической классификации и группировке лексики, связанной с едой и напитками, отдельных элементах количественного лексического анализа, направленного на выявление наиболее выраженных семантических кластеров, контекстном и интерпретативном анализе, дискурсивном анализе диалогических фрагментов и когнитивном моделировании, структурированном вокруг четырех компонентов: субъект, действие, объект

и атрибут. Особое внимание уделяется воображению как когнитивному механизму, активирующему мультисенсорное восприятие (вкус, запах, слух, телесные ощущения). Результаты показывают, что пищевое пространство в «Сирене» — это не вспомогательный описательный слой, а ключевая когнитивно-семантическая структура, организующая художественный мир повествования. Образы еды раскрывают физическое состояние персонажей, их социальные установки и эмоциональное состояние, в то время как гастрономические метафоры и сенсорные маркеры создают комический эффект и усиливают сатирическую критику обжорства, отсутствия силы воли и безответственности. Научный вклад статьи заключается в расширении возможностей когнитивного литературного анализа и предложении модели, применимой к другим текстам, в которых образы еды имеют концептуальное и прагматическое значение. Практическая значимость состоит в потенциальном использовании полученных результатов в курсах по когнитивной лингвистике, литературной интерпретации, стилистике и дискурсивному анализу.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, когнитивная модель, гастические единицы, пищевое поведение, речевое взаимодействие, А.П. Чехов, Сирена, гастический концепт

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 17.11.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Информация об авторах:

Мусабекова Айгерим Алтынбековна – PhD докторант, Казахский национальный университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: musai_90@mail.ru <https://orcid.org/0009-0001-4650-6272>

Жумагулова Бакиткуль Сакеновна – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: bakitgul@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9422-427X>

Нуржакып Енлик Ермаковна – PhD докторант, Казахский национальный университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: ardabi.aa@mail.ru <https://orcid.org/0009-0007-3838-8994>

Авторлар туралы мәлімет:

Мусабекова Айгерим Алтынбековна – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты, Алматы Қазақстан, e-mail: musai_90@mail.ru <https://orcid.org/0009-0001-4650-6272>

Жумагулова Бакиткуль Сакеновна – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы, Алматы Қазақстан, e-mail: bakitgul@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9422-427X>

Нұржақып Еңлік Ермекқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты, Алматы Қазақстан, e-mail: ardabi.aa@mail.ru <https://orcid.org/0009-0007-3838-8994>

Information about the authors:

Mussabekova Aigerim Altynbekovna – PhD Doctoral Student of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty Kazakhstan, e-mail: musai_90@mail.ru <https://orcid.org/0009-0001-4650-6272>

Zhumagulova Bakitgul Sakenovna – Doctor of Philological Sciences, Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty Kazakhstan, e-mail: bakitgul@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9422-427X>

Nurzhakyp Yenglik Ermekkyzy – PhD student of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty Kazakhstan, e-mail: ardabi.aa@mail.ru <https://orcid.org/0009-0007-3838-8994>

УДК 81'373.21

МРНТИ 16.21.65

<https://doi.org/10.48371/phils.2026.2.81.019>

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КУРСА «РУССКАЯ И КАЗАХСКАЯ ОНОМАСТИКА»

Нарожная В.Д.¹, *Каеева М.И.², Орынбетова Э.А.³

^{1, *2,3}Южно-Казахстанский педагогический университет
имени Ө. Жәнібеков, Шымкент, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена внедрению в учебный процесс вуза результатов научных изысканий казахстанского ученого-ономаста, д.ф.н. В.Н. Поповой, чьи исследовательские стратегии и подходы вносят важный вклад в понимание историко-культурного контекста родного края. Актуальность темы обусловлена необходимостью интеграции ономастического наследия современного Казахстана в образовательную среду посредством элективной дисциплины «Русская и казахская ономастика», изучаемой студентами образовательной программы 6В01705 «Подготовка учителя русского языка и литературы в школах с нерусским языком обучения».

Цель работы: исследовать казахские и русские географические названия как основу для формирования у студентов ономастических знаний о топонимии региона. В соответствии с целью решаются задачи: обосновать принципы номинации географических названий; описать органолептические топонимы; охарактеризовать топонимы с цветовым компонентом. Источниковой базой послужили лексикографические данные, извлеченные из словарей географических названий, справочников по ономастике и топонимике, архивных документов В.Н. Поповой. Новизна исследования связана с лингвокультурологическим описанием топонимов, выявлением в них феноменов метафоризации и символизма. Функционально-типологический метод позволяет не только раскрыть номинативную и дескриптивную функции наименований, выявить их семантику, типологию, этимологию, но и структурировать содержательный топонимический контент с учетом ареала функционирования. Комплексный подход к описанию эмпирического материала обеспечивается включением исторических, лингвистических, статистических и социологических методов.

Авторы акцентируют внимание на теоретической значимости процессов номинации географических объектов и их роли в культурно-историческом контексте, на важности внедрения предлагаемого материала в образовательный процесс и формулируют ожидаемые результаты обучения, направленные на выработку у студентов профессиональных компетенций в области этнолингвистики, развитие исследовательских навыков, умений проводить полевые эксперименты, составлять картотеки, грамотно

осуществлять сравнительно-сопоставительные описания топонимов. Практическая значимость исследования может быть связана также с разработкой методических материалов – от кейс-стади до научных проектов, что характеризует ономастику не только с точки зрения предметного аспекта, но и регионально ориентированным и научно обоснованным.

Ключевые слова: казахская ономастика, топоним, гидроним, культурный ландшафт, региональный компонент, лингвистическое наследие, культурная память, этимологический анализ, этимон, метафора

Введение

Современные вузы Казахстана ориентируются на новые образовательные стандарты, являющиеся основой становления будущего конкурентоспособного выпускника, и формирующие у него профессиональные компетенции, широкий кругозор, умение использовать в учебном процессе страноведческую информацию, отражающую национальное и региональное своеобразие культуры. Этим требованиям соответствует дисциплина «Русская и казахская ономастика», разработанная на кафедре русского языка и литературы Южно-Казахстанского педагогического университета имени Ө. Жәнібеков для образовательной программы 6В01705 «Подготовка учителя русского языка и литературы в школах с нерусским языком обучения». Дисциплина ориентирована на изучение происхождения, структуры и функционирования имени собственного с учетом исторических, культурных и языковых факторов, которые характеризуют как национальные черты, так и общие тенденции в ономастике двух народов. Цель дисциплины – создание целостной образовательной среды для выработки у студентов навыков языковедческого анализа и уважения к ономастическому наследию республики, отраженному в географических названиях. Курс рассчитан на 6 академических кредитов (30 часов лекционных занятий, 30 часов – практических), где по 14 часов отводится на усвоение основных тенденций развития теории имени собственного, осмысление исторических и культурных предпосылок русской и казахской ономастики (РК1) и по 16 часов – изучению русской и казахской топонимической системы, проведению сравнительного анализа казахских и русских топонимических систем (РК2). Основанием для такой градации материала послужила необходимость изучения трудов по ономастике казахстанских ученых, в частности, профессора В.Н. Поповой, проработавшей в педагогическом вузе г. Шымкента более сорока лет и посвятившей свою научную деятельность сбору и анализу топонимов Казахстана, описавшей разнообразные родовые и видовые гидронимические термины, орографическую и ойконимическую терминологию субстратного происхождения, и ее ученика-последователя профессора Е.А. Керимбаева. Это позволило создать комплексную образовательную среду для элективной дисциплины «Русская и казахская ономастика», базирующейся на научных

подходах ученых. Труды В.Н. Поповой по топонимике Казахстана – это уникальное соединение теоретического материала и богатейшего экспериментального материала, собранного в ходе многолетних экспедиций в северной части Республики. Использование такого материала способствует реализации принципа региональности, усилению междисциплинарных связей и привитию культурологических компетенций, любви к родному краю у будущих учителей, акцентирует внимание на роли отечественных ученых, чьи научные достижения «внедрены в систему казахстанского лингвистического образования и учебниковедения» [1, с. 437].

Процессы взаимодействия человека, языка и культуры, которые ярко отражаются в ономастическом материале той или иной региональной культуры, являются важнейшей проблемой современной антропоцентрической научной парадигмы, где система имен собственных обнаруживает глубокие и разнообразные связи как с историей и культурой края, так и с географией, этнографией, демографией, археологией и другими научными дисциплинами. Обращение к региональному компоненту важно и потому, что он направлен на усвоение обучающимися культурных традиций родного края, развитие познавательного интереса к сохранению культурного ландшафта через изучение истории названий, расширение лингвистического кругозора, осознание основной функций топонимов – индивидуализация, идентификация именуемых объектов среди других.

Системный подход к использованию эмпирического материала (словари географических названий, справочники по ономастике и топонимике, архивные документы), собранного последователями В.Н. Поповой, позволит студентам сохранить принцип преемственности в обучении, сформировать профессиональное сознание филолога как хранителя языка и культуры, расширить знания о южном регионе страны, широко использовать методы лингвистического анализа при характеристике географических объектов.

Вопросы географических названий имеют широкий диапазон изучения и отражаются в ряде работ отечественных и зарубежных исследователей, характеризуя традиционный подход к выявлению системно-структурной организации топонимического материала.

В работах российского ученого-географа Э.М. Мурзаева освещены общие вопросы топонимики, происхождение географических названий Центральной Азии и показаны лингвистические аспекты изучения топонимов [2]; научные интересы в области топонимики В.Н. Топорова и О.Н. Трубочева связаны с установлением этимологии географических названий, реконструкцией древнейших пластов топонимической лексики с использованием формантного и картографического методов, с лингвистическим анализом гидронимов [3]. Г.К. Валеев исследовал тюркские термины в русских гидронимах, определил роль цветового индикатора-термина *ак* в постпозиции композитов в названиях рек, озер, родников,

колодцев и других водных объектов [4], а Н. Сувандии охарактеризовала цветковые компоненты в тувинском языке [5].

В трудах основоположников казахской топонимики А. Абдрахманова, Т. Жанузакова [6; 7; 8] заложены фундаментальные положения топонимической науки Казахстана, представлены принципы и методы исследования географических названий, описаны актуальные проблемы топонимики, отражающие историю, мифологию, фольклор тюрко-монгольских народов.

Расширенному изучению топонима как словарной единицы, ее лингвистической расшифровки в историко-культурном аспекте, а также исследованию мифологии, этнографии топонимов посвящены труды отечественных ученых-ономастов О.А. Султаньяева [9]; Е.А. Керимбаева, Б.М. Тлеубердиева, К.Т. Дуйсенби [10]; М.М. Снабековой, М.С. Атабаевой, А.Б. Нуртаева и др. [11]; К.К. Садировой, Р.Б. Жазыковой, Л.М. Хусаиновой [12]. Семантические особенности топонимов, их структурно-словообразовательные особенности, природно-географические и историко-демографические сведения, этимология природных объектов Казахстана отражены в лексикографических работах Г.К. Конкашпаева [13], Е. Койчубаева [14], В.Н. Поповой [15].

Описание материалов и методов

Материалом для исследования послужил корпус топонимов, извлеченный из «Словаря географических названий Казахстана. Павлодарская область» В.Н. Поповой [15], содержащего около 5 000 единиц. Принцип номинации топонимов в данном словаре характеризует географические названия многих регионов республики, что обеспечивает репрезентативность и достоверность исходных данных.

Для характеристики материала применялась комплексная методика исследования. Ведущим методом авторы определили метод функционально-типологического описания топонимов, что позволило им в полном объеме представить функции географических названий (номинативную и дескриптивную), их семантику (смысловое значение), типологию (классификация топонимов по определенным признакам) и этимологию (гипотеза о происхождении наименования географического объекта). Применение функционально-типологического метода позволило не только структурировать материал с учетом ареала функционирования, но и выявить процессы метафоризации в области топонимических наименований, раскрывающих особенности этнической картины мира.

В работе также использовались другие методы изучения топонимов:

- *исторические*: историко-хронологический (характеристика времени возникновения топонима), палеографический (анализ названий современных географических объектов с учетом его характеристики в прошлом);

- *лингвистические*: этимологический (воссоздание первоначального смысла топонима), словообразовательный / структурно-грамматический (изучение отдельных повторяющихся элементов в составе топонимов), формантный (выделение префиксальных и суффиксальных топоформантов, с целью установления истинной семантики имени собственного);

- *статистические*: количественный (характеристика количественного соотношения топонимов различных лексико-семантических групп, различными формантами в составе простых или сложных наименований географических объектов);

- *социологические*: культурологический (географические названия как историко-культурные артефакты), интервью (анализ данных на основе беседы с старожилами, учеными), социологические опросы (анкетирование по отдельным разделам топонимики с целью выяснения спорных / важных вопросов).

Метод социологического опроса был использован нами на этапе анализа цветовых компонентов *ақ* (белый) и *қара* (черный) в составе сложных топонимов. Данные форманты в географических названиях обозначают цвет, часто метафоризируются, указывают на специфические черты номинации, отражают разностороннюю этнокультурную информацию. В анкетировании (анкета сгенерирована при помощи Google формы: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSeKSOUKF7Ws01rx_5cvifhoUdeKVxtw3wYOl6vyTzDM-q_Ucw/viewform?usp=header) приняли участие студенты 1–3 курсов филологического факультета ЮКПУ имени Ө. Жәнібеков (145 респондентов). Им была предложена анкета, включающая вертикально расположенные 20 топонимов с компонентом *ақ* (*Ақбақан, Ақбастау, Ақбұра, Ақжайлау, Ақжар, Ақадыр, Ақкөл, Аққұдық, Аққұм, Ақсай, Ақсу, Ақсуат, Ақтас, Ақтерек, Ақтөбе, Ақтоғай, Ақшағыл, Ақтомар, Ақший, Ақшыман*); горизонтально предлагались опции для выбора, соответствующие значению топонима: *цвет* (белый), *обильный, богатый и стабильный, изобилующий; прозрачный и проточный; чистый, светлый серебристый и ровный, открытый; пригодный, благоприятный и кормовой; рыхлый / сыпучий; текущий, текучий*. К каждому топониму по выбору можно было указать одно или несколько значений.

Аналогичная анкета (https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfIKzur_NNuimON2v1KlCd7sLz1AOZ6bBDsW5lfvOT4B19SGdg/viewform?usp=header) предлагалась респондентам для выяснения спектра значения сема *қара* (черный), являющейся составным элементом многих казахских топонимов как с позитивным, так и негативным значением. Помимо цвета (черный), сема *қара* может описывать географический объект с положительной или отрицательной стороны, указывать на части света (*Қарақұм*), скученность растений, природный ландшафт, степень плодородности почвы. Респонденты должны были подобрать один и более ответов: цвет (черный); густой, красивый; обильный, большой; мутный

(грунтовый); плохой; неплодородный – к 20 предложенным топонимам: *Қараағаш, Қарабасқан, Қарабет, Қаработа, Қарабөде, Қарабұлақ, Қарагем, Қарадала, Қаражиде, Қарақасқа, Қаракеиу, Қаракөл, Қарақұдық, Қаратал, Қараөткель, Карасай, Қарасу, Қаратау, Қаратөгай, Қараөзек*. Результаты анкетирования отражены на Рисунке 1.

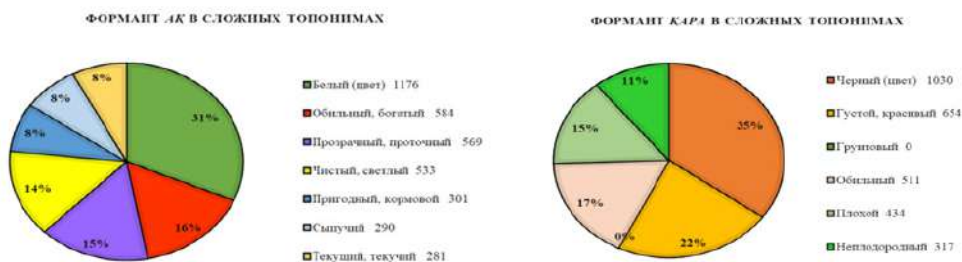

Рисунок 1 – Метафоризация формантов *ақ* и *қара* в сложных топонимах

Всего получено 6 680 реакций-ответов (3 734 по первой анкете; 2 946 – по второй). Результаты анкетирования показали, что наиболее распространенными оказались топонимы с формантом *ақ*, имеющим значения *белый (цвет)* – 31%; *обильный, богатый* – 16%; *прозрачный, проточный* – 15%; *чистый, светлый* – 14%; менее употребительными – *пригодный, кормовой; сыпучий и текущий* – по 8%. Среди топонимов с формантом *қара* высокая частотность употребления приходится на значения *черный (цвет)* – 35%; *густой, красивый* – 22%; *обильный* – 17%; *плохой* – 15%; *неплодородный* – 11%; значение *грунтовый* респондентами не указано.

Результаты и обсуждение

Комплексный анализ материала «Словаря географических названий Казахстана. Павлодарская область» В.Н. Поповой [15] позволил выделить группы топонимов, которые указывают не только на географическую информативную ценность терминов, но и на их этнолингвистическую принадлежность, ареалы распространения. Это помогает определить некоторые субстратные слова в топонимическом пространстве (совокупность топонимов на территории определенного региона) Казахстана; провести интереснейшие этимологические изыскания; установить древние этногенетические, этнокультурные, геополитические контакты и связи населения разных регионов. Кочевой уклад жизни сформировал у казахского народа высокую степень проницательности и наблюдательности, умение реагировать на малейшие изменения природы и окружающего рельефа. Организация и ведение хозяйства при кочевом образе жизни требовали от скотовода досконального знания путей для кочевков, рельефа земли, погодно-климатических изменений, богатства / скудости растительного покрова, характера водных источников (соленые, проточные, стоячие,

заболоченные и др.). Точное распознавание особенностей географического ландшафта, предугадывание изменения погоды по характеру ветра, ориентация на оголенные или заснеженные вершины гор были необходимы для правильного и успешного ведения хозяйства, для пространственной ориентации во время перекочевов, служили местом укрытия домашних животных во время сильнейших буранов и проливных дождей.

Важной особенностью казахских топонимов является метафоризация их значения, изучение которой открывает широкие возможности для самостоятельной исследовательской деятельности студентов при изучении дисциплины «Русская и казахская ономастика», так как казахские «географические термины, связанные с рельефом, гидрографией и с особенностями растительного покрова не только многочисленны, но и узко дифференцированы. Каждая мельчайшая деталь горы, урочища, ложбины, реки, озера, водоема, пастбища имеет у них свой особый термин» [13, с. 3–4]. В связи с этим проанализированный материал для лекционных занятий распределен по лексико-семантическим группам, которые, на наш взгляд, являются не только многочисленными, но и интересными в плане лингвистического анализа: характеристики принципов номинации, установления прямого и переносного значения, родства с другими языками, этимологии, словообразовательного анализа и т.п. (Таблица 1).

Таблица 1. Лексико-семантические группы топонимов

Значения	Принципы номинации топонимов и примеры
<i>Рельеф местности</i>	- внешний вид: <i>Айыртас</i> – место, где раздвоенный камень; <i>Ақдомбақ</i> – куполовидная возвышенность; <i>Жартау</i> – обрывистая гора; <i>Бөріктас</i> – камень в форме шапки; <i>Құстұмсық</i> – длинный горный выступ в виде птичьего клюва; <i>Катонкөл</i> – круглое озеро; - структура местности: <i>Аққұм</i> – урочище с сыпучими песками; <i>Желдиқара</i> – возвышенность с постоянными ветрами
<i>Оценочная характеристика</i>	- чистый: <i>Айнақұдық</i> – зеркально-чистый колодец; - пестрый: <i>Алакөл</i> – пестрое озеро; <i>Шұбарағаш</i> – смешанный лес; - стоячий, тихий: <i>Барменқарасу</i> – стоячая вода; <i>Бәсеңбай</i> – тихое, спокойное озеро; - лысый: <i>Қасқабас</i> – лысая голова (вершина горы); <i>Қасқабұлақ</i> – лысый ручей; <i>Қасқажол</i> – лысая дорога (прямой путь); - топкий, заболоченный: <i>Батпақбұлақ</i> – урочище с топким родником; <i>Шұбаркөл</i> – озеро в заболоченном лесу
<i>Полезные ископаемые, драгоценные металлы</i>	- соль: <i>Бастұз</i> – озеро с залежами соли; - руды, металлы: <i>Жезқазған</i> – место добычи меди; <i>Көктас</i> – урочище с залежами медного купороса; <i>Қорғасын</i> – место с залежами свинца; <i>Теміртау</i> – место разработки железа; <i>Алтынбұлақ</i> – золотой родник; - мел: <i>Борлысор</i> – меловый сор; <i>Борлыөзекқұдық</i> – колодец у известковой речки; - песок: <i>Балақұм</i> – верхние пески, <i>Жарқұм</i> – обрывистые пески, <i>Құмбасы</i> – песчаная высота, <i>Құмкешу</i> – песчаный брод); - камень: <i>Тасашы</i> – солонец с большим количеством камней; <i>Тасбұлақ</i> – родник, бьющий из-под камня; <i>Тасқан</i> – каменистый лог

<i>Числовой компонент</i>	- пять: <i>Бескөл, Бессаз, Бестау</i> – много озер, болот и гор; - семь: <i>Жетіарал, Жетіжар, Жетіқара, Жетіжол</i> и <i>Жетікөл</i>: много островов, оврагов, холмов, дорог и озер; - девять: <i>Тоғызбұлақ, Жүзбұлақ, Мыңбұлақ</i> (не сорок, сто, тысяча родников, а изобилие родников, колодцев); - сорок: <i>Қырқастау</i> (урочище в песках Каракум, букв. сорок корыт), <i>Қырқкене</i> – много мазанок); - сто: <i>Жұзағаш</i> – много деревьев, кустарников; <i>Жұзарал</i> – много островов; <i>Жүзбұлақ, Жүзқұдық</i> – много колодцев, родников; - тысяча: <i>Мыңадыр</i> – очень много увалов, бугров; <i>Мыңарал</i> – много островов; <i>Мынбулак</i> – много родников
<i>Растения</i>	- деревья: <i>Шили</i> – вишневый; <i>Бадам</i> – миндальный; <i>Пистели</i> – фисташковый; <i>Талдыбұлақ</i> – ивовый ручей; <i>Аршалы</i> – родник можжевельниковый; - травы: <i>Жуалы</i> – луковый; <i>Жусанды</i> – полыневый; <i>Чиелікұдық</i> – родник с зарослями чия;
<i>Животные</i>	- домашние животные: <i>Атқұдық</i> – конский колодец; <i>Қойтас</i> – овечий камень; <i>Қойтал</i> – овечий тал; <i>Текекөл</i> – козлиное озеро; - дикие животные: <i>Маралсай</i> – ущелье маралов; <i>Қоянбұлақ</i> – заячий ручей; <i>Бөржар</i> – волчий лог; <i>Аюшат</i> – медвежье ущелье; - птицы: <i>Балапан</i> – урочище, где весной много птенцов; <i>Қарқаралы</i> – озеро, где водится птица каркара; <i>Буркіт</i> – орлиное урочище; - рыбы: <i>Балықшы</i> – Рыбачье; <i>Балықты</i> – рыбное озеро и др.

Новым, еще не получившим достаточно полного описания в зарубежной и отечественной ономастике, является подход авторов к выявлению группы органолептических топонимов, т.е. географических названий, связанных с чувственным восприятием: цветом, вкусом, запахом, звуком, тактильностью. Органолептические топонимы фиксируют и закрепляют в названиях культурно значимые признаки природных объектов через сенсорное восприятие окружающей действительности. Классификация таких географических названий может быть представлена следующим образом:

- *зрительные* (цвет, форма, свет): *Алашағыр* – урочище с высокой пестрой полынью; *Алқакөл* – круглое, как ожерелье, озеро; *Бестау* – пятигорье; *Дагалай Қарабұлақ* – урочище, которое огибаает дугообразная родниковая речка; *Итбас* – озеро, побережье которого покрыто кочками, похожими на собачьи головы;

- *слуховые* (шум, эхо): *Айгайкөл* – шумное озеро; *Айгайқұдық* – колодец, в котором слышно эхо; *Шалдауық* – шумное озеро; *Байсал* – тихое, спокойное урочище; *Бәсенбай* – тихое, спокойное озеро;

- *вкусовые* (горький, кислый, соленый, сладкий, медовый): *Қалатұз* – соленое озеро; *Зарсор* – горько-соленое озеро; *Қырық* – колодец с кисло-горькой, терпкой водой; *Балдыкөл* – медовое, с вкусной питьевой водой озеро; *Ащыбойн* – речка с горьковатым привкусом воды; *Саумалкөл* – озеро, около которого растет кисличник (*саумалдық*);

- *обонятельные* (аромат, запах): *Карасұқ* (речка с протухающей, вонючей водой); *Қымдыкөл* – затхлое, протухающее озеро; *Сасықбұлақ* – родник с протухшей водой; *Сасықкөл* – зловонное, тухлое озеро;

- *тактильные* (гладкий, шероховатый): *Қасқабас* – ближняя гладкая вершина горы; *Теңгыл-Даңгыл* – гладкая, широкая дорога; *Сарыбұдыр* – типчаково-ковыльное холмистое шероховатое урочище; *Сарыбұдыр* – типчаково-ковыльное холмистое, неровное, шероховатое урочище.

Следует обратить внимание на группу топонимов с колористическим компонентом в своем составе. В эту группу входят многочисленные гидронимы *Ақсу*, *Қарасу*, *Көксу*, *Қызылсу*, *Сарысу*, встречающиеся по всей территории Казахстана. Цветовые компоненты *ақ* (белый), *қара* (черный), *көк* (синий, зеленый), *қызыл* (красный) и *сары* (желтый) в гидронимах теряют свое прямое значение и приобретают новые семантические оттенки: *Ақсу* – а) проточные, быстро текущие реки; б) реки с ледниково-талой водой; в) *водоемы* с чистой и обильной пресной водой; *Қарасу* – а) реки, питающиеся грунтовыми водами, родниковые реки; б) стоячая вода, пруд, крупные сравнительно глубокие плесы, на которые летом распадаются степные реки; *Көксу* – высокогорная река, а также травянистая (зеленая) речка; *Қызылсу* – вода, выступающая поверх льда перед вскрытием рек и озер, неглубокая речка; *Сарысу* – широкая мутная река с талой весенней водой.

Самыми многочисленными цветовыми характеристиками в казахской топонимике обладают дефиниции *ақ* (белый) и *қара* (черный), значение которых описано нами ранее и показано на Рисунке 1.

Обширный диапазон цветовой палитры в казахских топонимах выражается лексемой *көк*, которая передает не только значение цвета (синий, голубой, зеленый), но и ассоциируется с божественным, небесным (высотный, небесный, чистый). В то же время компонент *көк* в составе сложных географических названий выполняет и когнитивную функцию – оценочная характеристика природного объекта. Как отмечает В.Н. Попова, «...*көк* может обозначать различные цветовые оттенки, которые чаще всего зависят от определенного объекта: если это связано с землей, растениями – зеленый, имеет отношение к воде (реке, ручью, роднику, озеру), небу, чему-то высокому – синий, голубой, небесный, масти лошади – сивый, коровы – серый» [15, с. 177–178]. Например: *Көксенгір* (синяя скалистая гора); *Көкшетеңіз* (синее море); *Көкшоқы* (синяя сопка); *Көкарал* (зеленый остров); *Көкбастау* (зеленое верховье реки); *Көкбель* (зеленый перевал); *Көкжайлау* (небесное, высокогорное жайлау); *Көкжамбас* (высокая гора, на которую подняться можно зигзагом). *Көккия* (переход, трудный подъем, отвесный склон высокой горы; небесный склон); *Көксу* (поднебесная река); *Көкжайдақ* (чистое поле) и др.

Разнообразные семантические отношения передаются цветообозначением *қызыл*, символизм которого в казахских топонимах,

как правило, соотносится с цветом каменных скал, минералов, отложений, ценных пород деревьев, а также означает такие понятия, как неглубокий, тонкий, поверхностный: *Қызылтас* (красный камень); *Қызылтөбе* (красные холмы); *Қызылсуат* (водопой с грунтом красного цвета); *Қызылқойтас* (красные овечьи камни) и др. Лексема *қызыл* в составе сложных географических названий «*қызыл* + слово-название дерева», также не имея цветового обозначения, передает качественные характеристики растения – хорошее, красивое, особое, выделяющееся среди других деревьев этой породы: *Қызылағаш* – красное / ценное дерево, вид березы; *Қызылқайын* – красная / ценная береза; *Қызылшалы* – место, где растет *қызылша* (красная слива); *Қызылшілі* – красная мелкая ива; *Қызылшалы* – озеро, где растет *қызылша* (свекла) или красная кустарниковая солянка.

Лексема *сары* (желтый) в казахской культуре ассоциируется как с разумом, сдержанностью, движением и бесконечностью, так и с широтой, обширностью, большой величиной. Рассмотрим отдельные сложные словоформы с колористическим компонентом *сары*, цветообозначение которых передает разные понятия, часто используясь в переносном значении:

- окрас, масть животных: *Сарыайғыр* (букв. желтый жеребец – обширные заросли *айғыра* (гигантского колосняка); *Сарыит* (букв. желтая собака, неблагоприятное урочище); *Сарықұнан* (урочище, пастбище соловых жеребят);

- обширность, широта, высота, протяженность: *Сарыасу* (урочище за обширным перевалом); *Сарыжал* (широкий гребень горы); *Сарыжол* (широкая дорога);

- растительность: *Сарыбет* (урочище с типчаково-ковыльной растительностью); *Сарыбұдыр* (типчаково-ковыльное холмистое урочище); *Сарыжонқұдық* (колодец в типчаково-ковыльной степи);

- цвет: *Сарыбиік* (желтая высота); *Сарықона* (желтое болотистое озеро); *Сарыөзек* (желтая река с мутной водой); *Сарытұмсық* (желтый горный выступ); *Сарышақұдық* (колодец с желтоватой водой);

- движение, течение: *Сарыданбұлақ* (горный, стремительный родник); *Сарыданбұлаққарасу* (горная родниковая речка); *Сарыжарық* (широкое урочище в понижении, изрезанном текучими водами).

Как показал анализ цветовых лексем казахского языка, в глубине исследуемых концептов цвета, локализованных в сознании носителей языка, существуют разные цепочки мыслительных образов. Наибольшая степень национальной специфики развития цветоконцептов проявляется в пространственном и временном кодах в силу различий сложившихся в рамках культур системах цветовых символов. Зачастую цветолексемы являются мотивирующим признаком, построенным на переносном значении по ассоциации, когда для вербализации разных стереотипных представлений казахское сознание прибегает к образам окружающей действительности:

көк – синий, зеленый, серый, сивый, чистый, высотный, поднебесный; *сары* – север, широкий; *қызыл* – юг, объемный, сыпучий, поверхностный, *қоңыр* – темный, богатый травой и др.

В казахских топонимах, обозначающих особенности рельефа, достаточно часто встречаются наименования-антонимы:

- *би* (высокий) / *бел* (низкий, пологий): *Биен* – высокогорная река, *Биікжал* – высокогорный гребень / *Бел* – низкий хребет, пологая возвышенность, *Белшабдар* – пологий холм игреневого цвета;

- *ұзын* (длинный) / *шолақ, қысқа* (короткий): *Ұзын* – длинная река, *Ұзынтау* – длинная гора, *Ұзынбұлақ* – длинный ручей / *Шолақ-Ақсу* – короткая Ақсу, *Шолақтау* – короткая гора: незначительная, неожиданно обрывающаяся, *Шолақеспе* – короткие пески;

- *кең* (широкий) / *жінішке* (узкий): *Кеңсай* – широкий сай, *Кеңтүбек* – широкое поле между логами, *Кеңшоқы* – широкий холм / *Жіңішкебұлақ* – узкий ручей.

Название многих гидронимов содержит индикаторы *ащы* (горько-соленый) и *тұщы* (пресный) – солонцеватые понижения, часто встречающиеся по долинам, поймам степных рек или по впадинам озер, соров с соле- и влаголюбивой растительностью, а также солоновато-горькая на вкус вода. «*Ащы* – ‘солоновато-горькая’ как парное противопоставление с *тұщы* – ‘пресная’, имеет еще значение ‘плохая’, а *тұщы* – ‘хорошая» [15, с. 38]. Например: *Ащыбұлақ* – горько-соленый родник; *Ашыжаманқұдық* – колодец с плохой, непригодной для питья водой; *Тұщықұдық* – колодец с пресной водой.

Своеобразные отношения в топонимах передают прилагательные *жақсы* / *жаман*. Так, *жақсы* (хороший) может «определять две стороны топоосновы: более высокое расположение одного из двух одноименных, вблизи находящихся объектов, относительно благоприятные условия данной местности» [14, с. 90–91]. В противоположность этому определению компонент *жаман* (плохой) в качестве семы означает «низкое расположение одного из двух одноименных вблизи расположенных объектов; неблагоприятные природные условия» [14, с. 93]. Сравним: *Жақсы Абралы* (высокий Абралы) – *Жаман Абралы* (малое, нижнее Абралы); *Жақсы Айыртау* (высокая, благодатная Айыртау) – *Жаман Айыртау* (нижняя Айыртау); *Жақсы Арғанаты* (высокая, благодатная Арғанаты) – *Жаман Арғанаты* (малая, нижняя Арғанаты); *Жақсыкөл* (благодатное озеро) – *Жаманкөл* (опасное озеро); *Жақсысай* (сухой лог) – *Жамансай* (сухой лог с неблагоприятными условиями); *Жақсы Тағылды* (благодатное урочище Тағылды) – *Жаман Тағылды* (труднопроходимое урочище Тағылды).

Явление дихотомии, свойственное лексической системе языка, отражается в географических названиях лексемами *ақ* / *қара*: *Ақкемер* (подмытый водой берег, круча) – *Қаракемер* (берег с односторонним понижением); *Ақкөл* (прозрачное, чистое, проточное озеро) – *Қаракөл*

(грунтовое озеро); *Ақсу* (река с ледниковой, проточной водой) – *Қарасу* (река с темными грунтовыми водами); *Ақтас* (белый камень: гипс, алебастр, породы камней белого цвета) – *Қаратас* (голые, обнаженные камни темного цвета); *Аққұм* (букв. белый песок, урочище с сыпучими, подвижными песками) – *Қарақұм* (букв. земляной песок; неподвижный, закрепленный растительностью песок) и др.

Как видно из примеров, противопоставления в топонимии представляют собой систему бинарных признаков, которая веками создается в сознании народа и отражает их культурные стереотипы. На практических занятиях студенты работают со словарями, составляют глоссарии по дисциплине, расширяют понятийно-терминологический аппарат, объясняя значение дефиниций *ономастика*, *топонимика*; *антропотопоним*, *гидроним*, *годоним*, *зоонимы*, *космоним*, *ойконим*, *ороним*, *топоним*, *урбаноним*, *фитоним*, *хороним*; *формант*, *индикатор*; *органолептический*, *густаторный*, *тактильный*, *сенсорный*; *метафоризация дихотомия*, *этимологический*, *лингвокультурологический*, *бинарный* и др.

Интересной познавательной-поисковой является работа по составлению опорных таблиц, связных текстов. Например: *Используя кластер, составьте текст по одной из лексико-семантической группе топонимов, приведите примеры и охарактеризуйте их* (Рисунок 2).

Рисунок 2 – Принципы номинации топонимов

Географические названия объектов выполняют не только функцию информирования, они передают ментальность народа, его историю,

особенности трудовой деятельности и быта. Этому способствует умело организованная работа с текстами регионального характера, например, легендами о *Кошкарате*, *Буржаре*, *Аксу-Жабаклинском* заповеднике, а также работа с этимологическими зарисовками о городах *Шымкент*, *Туркестан*, *Ленгер*, *Жетысай*; населенных пунктах *Тюлькубас*, *Тамерлан*, *Чаян*, *Шубар*, *Торткуль*; реках *Арысь*, *Бугунь*, *Бадам*, *Буржар*, *Карабастау*, *Каскасу*, *Тогус* и др. Эта работа может быть проведена с использованием иллюстраций, подобранных как ко всему тексту, так и к отдельным его фрагментам, в том числе и на базе средств искусственного интеллекта.

Работа с текстами может быть направлена на осмысление ономастических понятий и умение их классифицировать. Например, после прочтения текстов «С думой о настоящем и будущем», «Заповедники Казахстана», «Красная книга Казахстана» и под. студенты составляют кластер или заполняют таблицу (Таблица 2).

Таблица 2. Типы онимов в казахской топонимике

<i>Астрономические названия (зооним)</i>	<i>Географические названия (топоним)</i>	<i>Названия государств (эндоним)</i>	<i>Названия организаций (эргоним)</i>	<i>Названия книг (хремотоним)</i>

Широкое поле для исследовательской деятельности представляет самостоятельная работа обучающихся (СРО), направленная на формирование у обучающихся умений оперировать полученной информацией, на расширение и углубление полученных знаний, развитие навыков, необходимых для будущей профессии, формирование культурологических компетенций. Наиболее распространенными видами СРО выступают деятельность продуктивная (подготовка сообщений, написание эссе, составление кластеров, опорных и обобщающих таблиц, рабочих листов и др.) и исследовательская (подготовка аналитических обзоров, выступление на научной конференции, написание статьи, проектная деятельность). Форма проведения индивидуальной и / или групповой работы зависит от вида и объема заданий. В качестве итоговой работы предлагается защита проектов по выбору: «Метафоризация в топонимии как способ передачи национальной картины мира»; «Органолептические топонимы как метафоры культурного восприятия пространства»; «Лингвокультурологический аспект изучения русских и казахских топонимов с ахроматическим компонентом»; «Цветовое пространство в аспекте лингвокультурологических исследований русских и казахских топонимов»; «Символическое значение цвета в топонимах Южного Казахстана»; и др. При их выполнении могут использоваться инструменты искусственного интеллекта на базе платформ Grok, Quizlet,

Text.ru, ChatGPT, YouDo, Profi.ru, Kwork, Workzilla, Toloka и др. Важным условием является обязательное отражение авторского анализа, личной точки зрения и рефлексии в структуре задания, в котором используется искусственный интеллект, соблюдение принципов академической честности.

Умелая организация проектной деятельности не только мотивирует поисково-познавательную деятельность студентов, направленную на углубленное и осмысленное изучение предмета, но и способствует развитию их лингвистической компетенции, прививает любовь к родному краю, обычаям и традициям, имеющим глубокие исторические корни.

Заключение

Структурно-семантический анализ значительного топонимического материала, собранного в процессе сплошной выборки из лексикографических материалов В.Н. Поповой, а также полученных в результате проведенного эксперимента, наглядно показал, что топонимия Казахстана является системно организованной, что в основе лексико-семантических и структурных групп классификации географических названий лежат как экстралингвистические, так и лингвистические факторы. Принципы наименования природных объектов могут быть самыми разнообразными, но такими, которые являлись природной картой для кочующего народа, указывая на особенности пути среди гор (безопасный / опасный, легкий / трудный), богатые жайлау, наличие водных источников с соленой (питьевой) или пресной водой и т.п.

Анализ исследуемых лексико-семантических групп показал, что топонимы отражают быт, обычаи и традиции казахского народа. Кочевой образ жизни требовал от скотовода не только наблюдения различных природных явлений, от которых зависела его жизнь, но и их понимания и объяснения. Именно поэтому у казахов развилась удивительная наблюдательность и чуткость ко всякого рода природным явлениям, рельефным изменениям, что непосредственно способствовало созданию символической модели взаимодействия человека и среды и нашло отражение в народной топонимике.

Комплексный подход к изучению материалов «Словаря географических названий Казахстана. Павлодарская область» В.Н. Поповой, ставших основой для изучения элективной дисциплины «Русская и казахская ономастика» по образовательной программе 6В01705 «Подготовка учителя русского языка и литературы в школах с нерусским языком обучения», позволил определить топонимическую систему республики как своеобразную языковую модель природы Казахстана и жизни общества, в среде которой происходили акты топонимической номинации. Кроме того, русские и казахские топонимы, выступая в качестве регионального компонента, стимулируют интерес к

изучению прошлого и настоящего родного края, формируют знания о нем, расширяют лингвистический кругозор, так как топонимы зачастую создают в сознании носителей языка поэтический образ пространства, в котором казахи проживают свою историю и идентичность.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Tuimebaev Zh.K., Aimagambetova M.M., Shaimerdenova N.Zh., Agmanova A.E. Ad Narrandum, Non-Ad Probandum: Horizons of Modern Linguistics. In: J. Sib. Fed. Univ. Humanit. soc. sci. – 2025. – № 18 (3). – Pp. 437-451. <https://elib.sfu-kras.ru/bitstream/handle/2311/155036/01Tuimebaev.pdf?sequence=1>

[2] Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия. – М.: Вост. лит., 1996. – 254 с.

[3] Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М.: АН СССР, 1962. – 271 с.

[4] Валеев Г.К. Тюркские термины в гидронимах Челябинской области и сопредельных территорий. IV. *Aq* «течь – течение» в постпозиции композиты *Тогузак*, *Йырганақ*, *Тамақ* // Парадигма современной науки в условиях модернизации и инновационного развития научной мысли: теория и практика: материалы XVI междунар. науч.-практ. конф. – Қостанай: Кост. филиал ЧелГУ, 2022. – С. 464-468.

[5] Сувандии Н.Д. Топонимы-цветообозначения в тувинском языке // Новые исследования Тувы. – 2019. – № 4. – С. 195-206. <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/896> DOI: 10.25178/nit.2019.4.16

[6] Абдрахманов А.А. Этимологические исследования средневековых топонимов Центрального Казахстана (Сарыарки) // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – С. 258-261.

[7] Топонимия Центрального Казахстана / Т. Жанузаков, А. Абдрахманов, Е. Керимбаев, Д. Жунисов; Отв. ред. Т. Жанузаков. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. – 253 с.

[8] Жанузаков Т.Д. Очерк казахской ономастики. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 176 с.

[9] Султаньяев О.А. Принципы номинации в казахской топонимике Кокчетавской области // Ученые записки Уральского гос. университета. Серия филологическая. – 1971. – Вып. 18. – № 114. – С. 62-72.

[10] Керимбаев Е.А., Тлеубердиев Б.М., Дуйсенби К.Т. Топонимическое пространство Южного Казахстана. – Шымкент: Китап, 2007. – 352 с.

[11] Snabekova M.M., Atabayeva M.S., Nurtaeva A.B. Cosmonyms in the frame of traditional Kazakh culture // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series “Philological sciences”. – № 4 (79). – 2025. – Pp. 360-371. <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/issue/view/53>

[12] Sadirova K.K., Zhazykova R.B., Khusainova L.M. Mythical content

of hydronyms // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series “Philological sciences”. – № 2 (77). – 2025. – Pp. 244-259. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.2.77>

[13] Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических терминов. – Алма-Ата: АН КазССР, 1963. – 185 с.

[14] Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1974. – 274 с.

[15] Попова В.Н. Ономастика. Словарь географических названий Казахстана. Павлодарская область. – 3-е изд., перераб. и доп. – Шымкент: Элем, 2023. – 386 с.

REFERENCES

[1] Tuimebaev Zh.K., Aimagambetova M.M., Shaimerdenova N.Zh. & Agmanova A.E. Ad Narrandum, Non-Ad Probandum: Horizons of Modern Linguistics. In: J. Sib. Fed. Univ. Humanit. soc. sci. – 2025. – No 18 (3). – Pp. 437-451.

[2] Murzaev E.M. Tyurkskie geograficheskie nazvaniya [Turkic geographical names]. – M.: Voprosy literatury, 1996. – 254 s. [in Rus.]

[3] Toporov V.N., Trubachev O.N. Lingvisticheskii analiz gidronimov Verkhnoego Podneprov'ya [Linguistic Analysis of Hydroonyms in the Upper Dnieper Region]. – M.: AN SSSR, 1962. – 271 s. [in Rus.]

[4] Valeev G.K. Tyurkskie terminy v gidronimakh Chelyabinskoi oblasti i sopredel'nykh territorii. IV. Aq “tech” – techenie” v postpozitsii kompozity *Toguzak, Yyrganak, Tamak* [Turkic terms in the hydronyms of the Chelyabinsk Region and adjacent territories. IV. Aq “to flow – current” in the postposition of the composites *Toguzak, Yyrganak, Tamak*] // Paradigma sovremennoi nauki v usloviyakh modernizatsii i innovatsionnogo razvitiya nauchnoi mysli: teoriya i praktika: materialy XVI mezhdunar. nauch.-prakt. konf. – Kostanay: KF ChGU, 2022. – S. 464-468 [in Rus.]

[5] Suvandii N.D. Toponimy-tsvetooboznacheniya v tuvinskom yazyke [Place names of color designation in Tuvan language] // Novye issledovaniya Tuvy. – 2019. – №4. – S. 195-206. <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/896> DOI: 10.25178/nit.2019.4.16 [in Rus.]

[6] Abdrakhmanov A.A. Etimologicheskie issledovaniya srednevekovykh toponimov Tsentral'nogo Kazakhstana (Saryarki) [Etymological Research on Medieval Place Names in Central Kazakhstan (Saryarka)] // V Problemy etimologii tyurkskikh yazykov. – Alma-Ata: Gylym, 1991. – S. 258-261 [in Rus.]

[7] Zhanuzakov T., Abdrakhmanov A., Kerimbaev E., & Zhunisov D. Toponimiya Tsentral'nogo Kazakhstana [Toponymy of Central Kazakhstan] (T. Zhanuzakov, Ed.). – Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1989. – 253 s. [in Rus.]

[8] Zhanuzakov T.D. Ocherk kazakhskoi onomastiki [An Essay on Kazakh Onomastics]. – Alma-Ata: Nauka, 1982. – 176 s. [in Rus.]

[9] Sultanyayev O.A. Printsipy nominatsii v kazakhskoi toponimike Kokchetavskoi oblasti [Principles of Nomination in the Kazakh Toponymy of the Kokchetav Region] // Uchenye zapiski Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya filologicheskaya. – 1971. – №114. – S. 62–72. [in Rus.]

[10] Kerimbayev E.A., Tleuberdiev B.M. & Duysenbi K.T. Toponimicheskoe prostranstvo Yuzhnogo Kazakhstana [Toponymical space of Southern Kazakhstan]. – Shymkent: Kitap, 2007. – 352 s. [in Rus.]

[11] Snabekova M.M., Atabayeva M.S. & Nurtaeva A.B. Cosmonyms in the frame of traditional Kazakh culture // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series “Philological sciences”. – 2025. – № 4 (79). – Pp. 360–371.

[12] Sadirova K.K., Zhazykova R.B. & Khusainova L.M. Mythical content of hydronyms // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series “Philological sciences”. – 2025. – № 2 (77). – Pp. 244–259.

[13] Konkashpaev G.K. Slovar' kazakhskikh geograficheskikh terminov [Dictionary of Kazakh geographical terms]. – Alma-Ata: AN KazSSR, 1963. – 185 s. [in Rus.]

[14] Koichubaev E. Kratkii tolkovyi slovar' toponimov Kazakhstana [A Concise Explanatory Dictionary of Kazakhstan's Place Names]. – Alma-Ata: Nauka, 1974. – 274 s. [in Rus.]

[15] Popova V.N. Onomastika. Slovar' geograficheskikh nazvanii Kazakhstana. Pavlodarskaya oblast' [Onomastics. Dictionary of Geographical Names of Kazakhstan. Pavlodar Region]. 3-e izd., pererab. i dop. – Shymkent: Alem, 2023. – 386 s. [in Rus.]

«ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫ» КУРСЫНА ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Нарожная В.Д.¹, *Кадеева М.И.², Орынбетова Э.А.³

^{1, *2,3} «Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті» ҰАҚ, Шымкент, Қазақстан

Андатпа. Мақала қазақстандық ономаст-ғалым, филология ғылымдарының докторы В.Н. Попованың ғылыми зерттеулер нәтижелерін жоғары оқу орнының оқу үдерісіне енгізуге арналған. Ғалымның зерттеу стратегиялары мен әдіснамалық ұстанымдары туған өңірдің тарихи-мәдени контекстін терең түсінуге елеулі үлес қосады. Тақырыптың өзектілігі қазіргі Қазақстанның ономастикалық мұрасын білім беру кеңістігіне енгізудің қажеттілігімен айқындалады. Бұл интеграция 6B01705 «Орыс тілінде оқытпайтын мектептердегі орыс тілі мен әдебиеті мұғалімін даярлау» білім беру бағдарламасының студенттеріне оқытылатын «Орыс және қазақ ономастикасы» атты элективті пән арқылы жүзеге асырылады.

Зерттеудің мақсаты: студенттердің өңір топонимиясы жөніндегі ономастикалық білімдерін қалыптастырудың негізі ретінде қазақ және

орыс географиялық атауларын талдау. Мақсатқа сәйкес келесі міндеттер айқындалды: географиялық атаулардың номинация принциптерін негіздеу; органолептикалық топонимдерді сипаттау; түстік компоненті бар топонимдердің ерекшеліктерін айқындау. Зерттеудің деректік негізін географиялық атаулар сөздіктерінен, ономастика мен топонимика бойынша анықтамалықтардан алынған лексикографиялық деректер, сондай-ақ В.Н. Попованың мұрағаттық материалдары құрайды. Зерттеудің жаңалығы топонимдерді лингвомәдени тұрғыдан сипаттаумен, олардың құрамындағы метафоризация мен символизм құбылыстарын анықтаумен байланысты. Функционалдық-типологиялық әдіс атаулардың номинативтік және дескриптивтік қызметтерін ашуға, олардың семантикасын, типологиясын, этимологиясын айқындауға, сондай-ақ қолданылу ареалын ескере отырып, топонимдік мазмұнды құрылымдауға мүмкіндік береді. Эмпирикалық материалды кешенді сипаттау тарихи, лингвистикалық, статистикалық және социологиялық әдістердің қолданылуы арқылы қамтамасыз етіледі.

Авторлар географиялық нысандардың номинация үдерістерінің теориялық маңыздылығына және олардың мәдени-тарихи контекстегі рөліне назар аударады, сондай-ақ ұсынылып отырған материалды білім беру үдерісіне енгізудің өзектілігін айқындайды. Мақалада этнолингвистика саласындағы кәсіби құзыреттерді қалыптастыруға, зерттеу дағдыларын дамытуға, далалық эксперименттер жүргізу, картотека құрастыру, топонимдерді салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыдан сауатты сипаттау сияқты кәсіби құзыреттерді жетілдіруге бағытталған күтілетін оқу нәтижелері тұжырымдалады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы кейс-стади форматындағы материалдардан бастап ғылыми жобаларға дейінгі әдістемелік құралдарды әзірлеумен байланысты болуы мүмкін. Бұл ономастика ғылымының мазмұндық қырын ғана емес, сонымен бірге оның өңірлік бағдарланған және ғылыми тұрғыдан негізделген сипатын айқындайды.

Тірек сөздер: қазақ ономастикасы, топоним, гидроним, мәдени ландшафт, өңірлік компонент, лингвистикалық мұра, мәдени жад, этимологиялық талдау, этимон, метафора

LEXICOGRAPHIC SUPPORT FOR THE COURSE “RUSSIAN AND KAZAKH ONOMASTICS”

Narozhnaya V. D.¹, *Kadeeva M. I.², Orynbetova E. A.³

^{1, *2,3} NJSC «South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov», Shymkent, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the integration of the research findings of the Kazakhstani onomastic scholar, Doctor of Philology V.N. Popova, into the educational process of the university. Her research strategies and methodological approaches make a significant contribution to understanding the historical and

cultural context of the native region. The relevance of the topic is determined by the necessity of incorporating the onomastic heritage of contemporary Kazakhstan into the educational environment through the elective course “Russian and Kazakh Onomastics”, offered to students of the educational program 6B01705 “Training Teachers of Russian Language and Literature for Schools with Non-Russian Language of Instruction.”

The research aim is to investigate Kazakh and Russian geographical names as a basis for developing students’ onomastic knowledge of the region’s toponymy. In accordance with this aim, the study addresses the following objectives: to substantiate the principles of geographical name nomination; to describe organoleptic toponyms; and to characterize toponyms containing a chromatic (color) component. The source base includes lexicographic data extracted from dictionaries of geographical names, reference works on onomastics and toponymy, as well as archival documents of V.N. Popova. The novelty of the research lies in the linguocultural description of toponyms and in identifying the phenomena of metaphorization and symbolism. The functional-typological method makes it possible not only to reveal the nominative and descriptive functions of the names, determine their semantics, typology, and etymology, but also to systematize the substantive toponymic content with regard to its area of functioning. A comprehensive approach to the analysis of empirical material is ensured through the integration of historical, linguistic, statistical, and sociological methods.

The authors emphasize the theoretical significance of the processes involved in the nomination of geographical objects and their role within the cultural and historical context. They also highlight the importance of integrating the proposed material into the educational process and formulate the expected learning outcomes aimed at developing students’ professional competencies in ethnolinguistics, enhancing research skills, conducting fieldwork, compiling card indexes, and performing accurate comparative descriptions of toponyms. The practical relevance of the study may likewise be associated with the development of methodological materials from case studies to scientific projects, which characterizes onomastics not only in terms of its subject-oriented dimension but also as a regionally oriented and scientifically grounded field.

Keywords: Kazakh onomastics, toponym, hydronym, cultural landscape, regional component, linguistic heritage, cultural memory, etymological analysis, etymon, metaphor

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 12.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Информация об авторах:

Нарожная Валентина Дмитриевна – доктор филологических наук, доцент, НАО «Южно-Казахстанский педагогический университет имени Өзбекәлі Жәнібеков», Шымкент, Казахстан, e-mail: vdn_ru@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8928-1539>

Кадеева Майра Исаковна – кандидат филологических наук, доцент, НАО «Южно-Казахстанский педагогический университет имени Өзбекәлі Жәнібеков», Шымкент, Казахстан, e-mail: maira.isak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9857-1116>

Орынбетова Эльмира Асилтаевна – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой русского языка и литературы, НАО «Южно-Казахстанский педагогический университет имени Өзбекәлі Жәнібеков», Шымкент, Казахстан, e-mail: asiltaevna@mail.ru. <https://orcid.org/0009-0009-8596-3204>

Авторлар туралы мәлімет:

Нарожная Валентина Дмитриевна – филология ғылымдарының докторы, доцент, «Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті» ҰАҚ, Шымкент, Қазақстан, e-mail: vdn_ru@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8928-1539>

Кадеева Майра Исаковна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті» ҰАҚ, Шымкент, Қазақстан, e-mail: maira.isak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9857-1116>

Орынбетова Эльмира Асилтаевна – филология ғылымдарының кандидаты, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушіс, «Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті» ҰАҚ, Шымкент, Қазақстан, e-mail: asiltaevna@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8596-3204>

Information about the authors:

Narozhnaya Valentina Dmitrievna – Doctor of Philology, Associate Professor, NJSC «South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov», Shymkent, Kazakhstan, e-mail: vdn_ru@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8928-1539>

Kadeeva Maira Isakovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, NJSC «South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov», Shymkent, Kazakhstan, e-mail: kadmi_ru@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9857-1116>

Orynbetova Elmira Asiltayevna – Candidate of Philology, Head of the Department of Russian Language and Literature, NJSC «South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov», Shymkent, Kazakhstan, e-mail: asiltaevna@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8596-3204>

УДК 8-81'27

МРНТИ 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.020>

КУЛЬТУРНАЯ ЭМПАТИЯ В ЯЗЫКОВОМ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ: ОТ РОДНОГО СЛОВА К ГЛОБАЛЬНОМУ ОБЩЕНИЮ

*Нураыхынова А.С.¹, Баяндина С. Ж.², Чернозёмова Е.Н.³

^{*1}Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

²Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

³Московский педагогический государственный университет
Москва, Российская Федерация

Аннотация. Актуальность исследования обусловлена трансформацией задач языкового образования в условиях глобализации, при которой обучение языкам выходит за рамки усвоения грамматико-лексических норм и приобретает социокультурную и ценностно-ориентированную направленность. Особую значимость в этом контексте приобретает культурная эмпатия как способность осмысливать и принимать ценности иной культуры через язык. Для полиэтнического общества Республики Казахстан данная проблема является особенно важной, поскольку языковое обучение сопряжено с необходимостью сохранения этнокультурной идентичности и обеспечения эффективного межкультурного взаимодействия.

Цель исследования заключается в выявлении особенностей формирования культурной эмпатии у студентов вузов Республики Казахстан в процессе обучения русскому языку как средству перехода от родного слова к глобальному общению. Научная новизна работы состоит в том, что феномен культурной эмпатии впервые рассматривается в соотнесении с концептом казахской культуры *қандас* (соотечественник по крови), ранее не вовлекавшимся в анализ в рамках лингводидактических и социолингвистических исследований. Методологическую основу исследования составляют междисциплинарный подход, методы концептуального анализа, интерпретации научных источников, педагогического и социолингвистического анализа. В работе интегрируются положения лингводидактики, культурологии и социолингвистики, что позволяет учитывать как методические условия обучения, так и специфику языковой ситуации двуязычия/полиязычия в Казахстане. В результате исследования установлено, что культурная эмпатия выступает не только когнитивным, но и ценностно-эмоциональным механизмом, способствующим гармонизации межкультурного взаимодействия и формированию этнокультурной идентичности обучающихся. Показано, что включение концепта *қандас* в образовательный процесс способствует

развитию у студентов навыков межкультурного сопереживания, уважения к родному слову и готовности к диалогу в глобальном коммуникативном пространстве. Теоретическая значимость исследования заключается в уточнении содержания понятия *культурная эмпатия* в социолингвистическом и лингводидактическом аспектах. Практическая значимость состоит в возможности использования полученных результатов при разработке методических моделей и учебных материалов по обучению русскому языку в технических вузах Республики Казахстан с учётом задач межкультурной коммуникации и воспитательного потенциала языкового образования.

Ключевые слова: культурная эмпатия, языковое обучение, родное слово, глобальное общение, қандас, межкультурная коммуникация, этнокультурная идентичность, обучение русскому языку

Введение

Современная образовательная парадигма Республики Казахстан ориентирована на формирование личности, способной к межкультурному взаимодействию и глобальной коммуникации. В условиях многоязычия и поликультурности казахстанского общества язык становится не только средством общения, но и инструментом культурной идентификации. В этой связи особую значимость приобретает понятие *культурной эмпатии* – способности понимать, принимать и сопереживать представителям иной культуры на уровне ценностей, смыслов и языковых форм.

Проблема формирования *культурной эмпатии* в процессе обучения языкам (в особенности русскому как неродному или второму) становится одной из ключевых задач современной лингводидактики. Вопрос заключается не только в освоении языковых структур, но и в воспитании толерантного, эмпатийного отношения к культурным различиям, что способствует успешной интеграции студентов в глобальное образовательное и коммуникативное пространство. Как отмечают, Г.А. Кажигалиева, Г.Р. Кадырова и Е.Р. Арзиева, «в современном лингвообразовании важно опираться на принцип соизучения языка и культуры. Соизучение языка и культуры – определяющий принцип молодой лингвистической отрасли – лингвокультурологии, вбирающей в себя характеристики собственно лингвистики и культурологии». Данное положение подчеркивает значимость языка как средства межкультурной коммуникации и формирования лингвокультурологической компетенции обучающихся. [1, с. 428]. Русский язык в Казахстане, как общеобразовательная дисциплина в высшем учебном заведении, продолжает выполнять важную роль посредника между культурами, служа инструментом интеграции в глобальное образовательное и коммуникативное пространство. В этой связи актуализируется вопрос: каким образом обучение русскому языку может стать не только средством

языкового усвоения, но и пространством формирования культурной эмпатии?

Сегодняшний Казахстан – это полиэтническое и мультикультурное государство, где основой национальной идеи является единство всех этносов, проживающих на территории Республики Казахстан.

Согласно информации, размещённой на официальном интернет-ресурсе Президента Республики Казахстан, на территории страны в настоящее время проживают представители 130 этносов, а численность населения составляет 20 445 231 человек (данные на 1 октября 2025 года) [2]. В соответствии с данными, опубликованными Бюро национальной статистики Республики Казахстан 27 марта 2025 года, этническая структура населения распределяется следующим образом: казахи – 71,3%, русские – 14,6%, узбеки – 3,3%, украинцы – 1,8%, уйгуры – 1,5%, немцы – 1,1%, татары – 1,1%, азербайджанцы – 0,8%, корейцы – 0,6%, турки – 0,5%, дунгане – 0,4%, белорусы – 0,4%, таджики – 0,3%, курды – 0,3%, поляки – 0,2%, кыргызы – 0,2%, чеченцы – 0,2%, представители других национальностей – 1,4% [3]. Представленные демографические данные актуализируют необходимость проведения комплексных научных исследований в области социокультурологии и социолингвистики. В контексте последней дисциплины особую значимость приобретает изучение взаимовлияния языка и общества. Социолингвистика, как междисциплинарная область знания, фокусируется на анализе того, каким образом социальные процессы и структуры воздействуют на функционирование языка, его вариативность и формы употребления в различных социокультурных контекстах.

В постсоветский период, с обретением самостоятельности Казахстана, число титульной нации – казахов, увеличилось за счёт этнических казахов, которые вернулись на историческую родину. В основном, это репатрианты из Китая, Монголии, Узбекистана, Туркменистана и России. С момента начала программы репатриации в 1991 году свыше 1 миллиона оралманов вернулись в Казахстан. Программа репатриации проходила в три основных этапа: 1 этап – с 1991 года по 2000 год, 2 этап – с 2001 по 2011 год, 3 этап – с 2012 по 2020 год [4]. Важно отметить, что в 2020 году 30 апреля в Казахстане был принят закон, предусматривающий замену термина *оралман* на *кандас*. Документ вступил в силу с января 2021 года, закрепив новую терминологию в миграционной политике. Закон по вопросам государственного регулирования миграционных процессов был подписан главой государства 30 мая 2020 года и вступил в законную силу 1 января 2021 году. Согласно данному закону, в Казахстане отказываются от термина *оралман* в обозначении этнических казахов, вернувшихся на историческую родину, и введение в официальный и научный оборот термина *қандас* [5]. Для разграничения этих двух понятий, обратимся к лексикографическому источнику. Согласно этнополитическому словарю, термин *оралман*

определяется как иностранец или лицо без гражданства казахской национальности, проживавшее за пределами Казахстана и вернувшееся на постоянное место жительства. Одним из приоритетных направлений миграционной политики Республики Казахстан является репатриация казахов, проживающих в странах ближнего и дальнего зарубежья, на их *Историческую родину* [6, с. 292-293]. Под термином *қандас* понимается этнический казах, вернувшийся на историческую родину в Республику Казахстан, то есть репатриант. С 1990-х годов в Казахстане проводится политика, направленная на социальную и правовую поддержку *қандасов*, в рамках которой были сформированы правовые механизмы государственной программы, ориентированной на репатриацию этнических казахов на их историческую родину [7, с. 94]. Термин *қандас* как основное понятие в законе о миграции населения определяется как этнический казах и члены его семьи, ранее не состоявшие в гражданстве Республики Казахстан, получившие соответствующий статус [8]. Для понимания перехода от одного термина к другому обратимся к лингвистическому и социокультурному анализу. Термин *оралман* происходит от казахского глагола *оралу*, что в переводе означает *возвращаться*, с суффиксом *-ман*, который образует существительное, обозначающее лицо, совершающее некое действие. То есть, *оралман* буквально означает *возвращенец, тот, кто вернулся*. Понятие *қандас* образовано от существительного *қан* – *кровь* и суффикса *-дас*, обозначающего принадлежность или общность, к примеру в казахском языке есть такие понятия как *жолдас* – спутник, *құрдас* – ровесник, *замандас* – современник, *отандас* – соотечественник и др. Таким образом, *қандас* дословно переводится как *единокровный, соотечественник по крови*. Как было сказано ранее, этот термин был введён в официальное употребление 1 января 2021 года и заменил термин *оралман* в государственных документах и законодательстве Республики Казахстан. Переход от одного термина к другому связан с тем, что вследствие различных событий и обстоятельств слово *оралман* чаще использовалось с отрицательным оттенком. Об этом свидетельствуют различные интервью с репатриантами, которые вернулись в разные годы на историческую родину [9]. В подтверждение подобных высказываний репатриантов обратим внимание на социолингвистический аспект проблемы: термин *оралман* нес не только нейтрально-описательное, но и нередко стигматизирующее значение. Термин *оралман* в общественном сознании граждан Республики Казахстан ассоциировался с социальными и культурными характеристиками переселенцев: в их числе различия в языке и обычаях, трудности адаптации, а также восприятие их как «*других*» внутри собственного этноса. Как результат, слово стало обретать оттенок социальной дистанции, вследствие чего государственные органы и общественные деятели выступили с инициативой заменить термин *оралман* на более инклюзивный и позитивно окрашенный термин *қандас*. Новый термин акцентирует внимание на общности происхождения,

родства и национального единства, снимая акцент с *возвращения* и противопоставления.

Таким образом, мы утверждаем, что термин *оралман*, функционировавший в официальном дискурсе в период 1991–2021 гг., сформированный от глагольной основы *оралу* (*возвращаться*) акцентирует внимание прежде всего на факт миграционного перемещения. Заложенная в нем семантика «*возвращенец*» со временем приобрела неоднозначные, а в ряде контекстов – стигматизирующие оттенки, что обусловило его переосмысление в общественном сознании. В противоположность этому, введённый в официальный оборот с 2021 года термин *қандас*, производный от существительного *қан* (*кровь*), переносит фокус с миграционного статуса на идею кровного родства, этнокультурного единства и национальной солидарности. Его семантическая структура формирует инклюзивную модель идентичности, снижая социальную дистанцию между репатриантами и коренным населением. Наглядно смещение государственно-административной и общественной парадигмы от нейтрально-статусного обозначения миграции к ценностно-ориентированной, интегративной номинации, отражающей современные установки национальной политики и языковой идеологии Казахстана можно представить следующим образом:

Таблица 1. Лингвистическая и семантическая динамика

Параметры	Термин <i>Оралман</i>	Термин <i>Қандас</i>
Происхождение	От глагола <i>оралу</i> (<i>возвращаться</i>)	От существительного <i>қан</i> (<i>кровь</i>)
Буквальное значение	«Возвращенец»	«Единокровный, соотечественник»
Период официального употребления	1991-2021 гг.	С 2021 г. по настоящее время
Семантическая коннотация	Возвращение, переселение	Родство, единство
Социальная оценка	Потенциально стигматизирующая	Инклюзивная, объединяющая

Как видим, таблица 1 демонстрирует основные различия между терминами *оралман* и *қандас* по их происхождению, значению, периоду официального употребления, семантической коннотации и социальной оценке, отражая переход от миграционно-статусной к инклюзивно-идентификационной модели номинации.

Переход от термина *оралман* к термину *қандас* отражает процесс терминологизации в рамках государственной языковой политики, направленной на формирование позитивного, инклюзивного дискурса вокруг репатриации этнических казахов, что подчёркивает важность осознания данной трансформации в образовательной среде для предупреждения негативных форм общественного восприятия и речевого употребления.

Этот процесс можно рассматривать как пример языкового строительства, связанного с процессом гармонизации межэтнических отношений и укрепление национальной идентичности. С точки зрения культурно-ценностного измерения, смена термина имеет не только лингвистическое, но и глубокое символическое значение. Таким образом, замена термина усиливает семантику принадлежности к общему историко-культурному пространству и отражает не только лексические, но и социолингвистические сдвиги в современном казахском обществе. Изменение официальной номинации репатриантов свидетельствует о стремлении государства к гуманизации языковой политики и формированию объединяющего дискурса, направленного на социальную интеграцию. Переход от термина *оралман* к термину *қандас* символизирует смещение акцента от дискурса возвращения к дискурсу единства и общности национальной судьбы.

Описание материалов и методов

Термин *культурная эмпатия*, выступающий центральным понятием исследования, будет рассмотрен с опорой на научные подходы и трактовки, представленные в работах зарубежных и отечественных исследователей, рассматривающих культурную эмпатию как компонент межкультурной компетенции. Роль эмпатии в разрешении социальных конфликтов находит отражение в работах Б. Х. Бгажнокова, И. О. Елеференко и З. Р. Слесаренко, в которых акцентируется внимание на нравственно-этических аспектах и проявлениях толерантности в структуре эмпатического взаимодействия. Существенный вклад в теоретическое осмысление феномена эмпатии внёс А. А. Бодалев, впервые предложивший термин *эмпатическая культура*, тогда как Б. Х. Бгажноков развил представление о *культуре эмпатии*, формирующейся под воздействием сопереживания как фундаментального механизма межличностных и межкультурных отношений. Так, Б. Х. Бгажноков предлагает развернутое определение термина в контексте использования во всех гуманитарных дисциплинах, так по его мнению, термин *культура эмпатии* используется для обозначения совокупности ценностных установок, нормативных регуляторов и социальных институтов, сложившихся в ходе исторического развития человечества и направленных на этико-эстетическую рационализацию мира, а также на формирование и воспроизводство сочувственного и понимающего сознания и соответствующих моделей поведения [10, с.55]. И. О. Елеференко считает, что эмпатия рассматривается как способность к осознанному вхождению в эмоциональный мир другого человека, что является необходимым условием эффективного взаимодействия в профессиональной деятельности, относящейся к социометрическим профессиям, также культурная эмпатия трактуется как компонент социальной/межличностной эмпатии, обеспечивающий взаимопонимание между представителями разных культур. [11, с.74]. З. Р. Слесаренко рассматривает культурную

эмпатию как культурно-творческую способность: умение воспринимать и творчески осмысливать чужой культурный опыт. Исследователь считает, что стремление к осмыслению внутреннего мира личности, её душевной сферы, а также к установлению взаимопонимания между субъектами коммуникации осуществляется через механизм эмпатии [12, с.145]. Основные теоретические положения базируются на исследовательском материале работы В.В. Нурковой «*Культурное развитие эмпатии-отождествления и эмпатии-моделирования*», посвященном анализу становления разных форм эмпатии в культурном и деятельностном контекстах. Основные идеи В.В. Нурковой о культурной эмпатии сводятся к следующему: эмпатия-отождествления (ЭО) возникла в антропогенезе как психологический инструмент; ЭО основана на способности человека присваивать эмоциональные состояния другого; ЭО поддерживает совместную деятельность *моноролевой коалиции* – когда участники действуют в одной роли, объединяясь вокруг общего эмоционального состояния. Эмпатия-моделирования (ЭМ) рассматривается как культурная технология; ЭМ требует от субъекта умения создавать и удерживать в сознании динамичную репрезентацию психического состояния другого человека; ЭМ поддерживает деятельность типа *полиролевой координации*, где каждый участник выполняет разные роли, но при этом сохраняется согласованность действий. В.В. Нуркова подчёркивает, что за явлением *эмпатии* стоят разные культурные технологии, которые обеспечивают функционирование человеческих сообществ. В.В. Нуркова считает, что культурное развитие эмпатии связано с усложнением социальных практик и переходом от простого эмоционального отождествления к более сложному моделированию состояний других людей [13, с.10].

В филологических исследованиях преимущественно используются категории: *межкультурная компетентность*, *межкультурная грамотность*, *чувствительность* и *способность к межкультурной коммуникации*, что отражает ориентацию научных работ на педагогические и социокультурные аспекты подготовки специалистов и адаптацию студенческой молодёжи. Вместе с тем анализ научной литературы показывает отсутствие исследований, в которых данные подходы соотносились бы с конкретным концептом казахской культуры – *қандас* (*соотечественник по крови*). В этой связи в настоящей работе предпринята попытка определить роль культурной эмпатии в обучении русскому языку как средству межкультурной коммуникации в условиях казахстанского высшего образования.

Результаты

Для того, чтобы лучше понять текущую ситуацию развития культурной эмпатии в языковом обучении студентов технических вузов, изучающих русский язык, нами был применен метод анкетирования с закрытыми и открытыми вопросами в качестве основного метода. В

данном контексте особую значимость приобретает рассмотрение терминов *оралман* и *кандас*, употребляемых для обозначения соотечественников, возвратившихся на историческую родину. Эволюция этих терминов демонстрирует социокультурную чувствительность общества и необходимость формирования эмпатического отношения к миграционным процессам, основанного на понимании идентичности, культурной памяти и интеграционных механизмов. Было проведено анкетирование (анонимный опрос) с использованием онлайн-платформы Google Forms, для сбора эмпирических данных, среди студентов 1 и 2 курса Международного университета информационных технологий г. Алматы, изучающих дисциплину *Русский язык*. В опросе зафиксированы ответы 221 респондента. Социально-демографический портрет респондентов охватывал такие параметры, как возраст, пол и место проживания. Возраст участников исследования варьировался в пределах от 17 до 25 лет. См. рис. 1.

Ваш возраст:

221 ответ

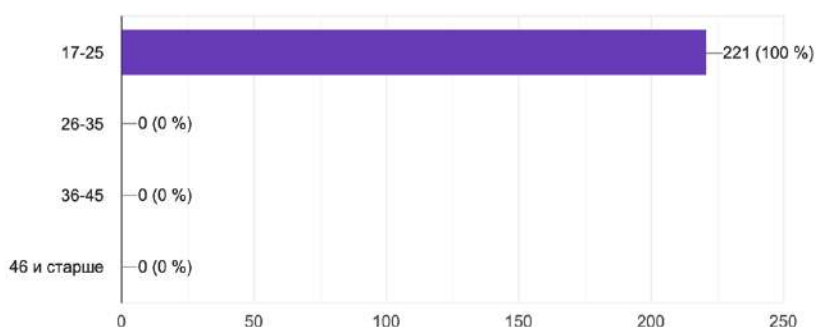

Рисунок 1 – Возрастные характеристики респондентов

Далее на рис. 2 представлено соотношение респондентов по гендерному признаку. Количество респондентов мужского пола превалирует и составляет 67 %, что отражает реальное соотношение студентов, обучающихся в техническом вузе.

Ваш пол:

221 ответ

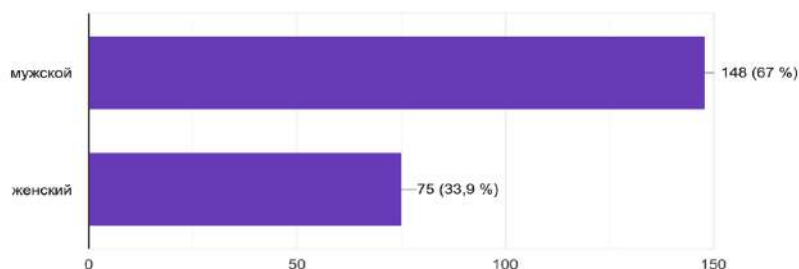

Рисунок 2 – Соотношение пола респондентов

Преобладающее количество респондентов 83,3 % проживают в городской местности, когда в сельской местности только 17,6 %.

Ваш родной язык:
221 ответ

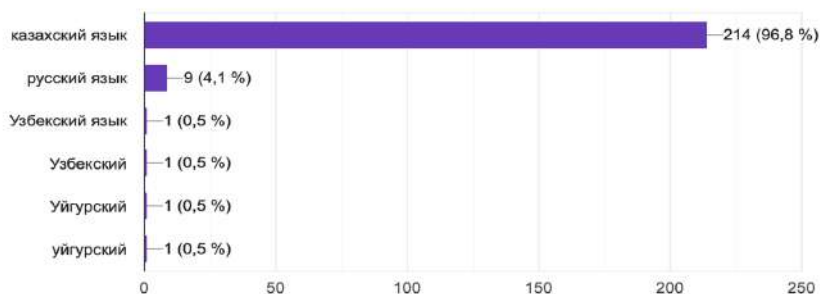

Рисунок 3 – Родной язык респондентов

На рис. 3 представлено соотношение респондентов по выбору родного языка. На рисунке показана корреляция количества респондентов, которые указали свой родной язык: казахский – 96,8 %, русский – 4,1 %, узбекский – 0,5%, уйгурский – 0,5%. Таким образом, для большинства студентов, изучающих русский язык, он не является родным. Также отражено, что количество студентов, обучающихся на 2 курсе, немного превалирует – 116 респондентов, 105 респондентов обучаются на 1 курсе.

В соответствии с *Типовой программой* по дисциплине *Русский язык* для вузовского образования, принятой на основании приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 603, в Международном университете информационных технологий г. Алматы в основе дисциплины *Русский язык* лежит разноуровневое обучение, то есть студенты, путём интервьюирования, распределяются по соответствующим уровням, где уровень А – начальный, уровень В – средний (базовый), уровень С – высокий [14]. Ответы респондентов показали, что лидирующее количество занимают студенты, обучающиеся на уровне В – 64,7 %, на втором месте уровень А – 19,9%, на третьем месте уровень С – 16,3 %, что напрямую отражает реальное соотношение обучающихся по уровням.

Обсуждение

В основной анкете были представлены 16 открытых и закрытых вопросов, направленных на выявление уровня восприятия социолингвистических терминов *оралман* и *кандас*, студентами технического вуза, изучающих дисциплину *Русский язык*. Был проведён качественный и количественный анализ по группам вопросов, представленных в таблице 2.

Таблица 2. Вопросы анкетирования

№	Вопрос
1	Какие первые ассоциации у вас возникают при слове <i>қандас</i> ? (Запишите 3–5 слов или образов)
2	Какие ассоциации у вас возникают при слове <i>оралман</i> ? (Запишите 3–5 слов или образов)
3	Оцените слово <i>қандас</i> по шкале от 1 до 5: 1 – очень негативное, 5 – очень позитивное.
4	Оцените слово <i>оралман</i> по шкале от 1 до 5: 1 – очень негативное, 5 – очень позитивное.
5	Опишите, какие чувства вызывают у вас слово <i>қандас</i>
6	Опишите, какие чувства вызывают у вас слово <i>оралман</i>
7	Как часто вы слышите слово <i>қандас</i> ?
8	Как часто вы слышите слово <i>оралман</i> ?
9	В каких ситуациях чаще всего употребляют эти слова?
10	Что для вас означает слово <i>қандас</i> ? (Укажите одно слово или словосочетание)
11	Что для вас означает слово <i>оралман</i> ? (Укажите одно слово или словосочетание)
12	Считаете ли вы эти слова синонимами?
13	Как вы думаете, какое слово более уместно использовать в официальной речи?
14	Какое слово вы предпочли бы использовать сами?
15	Есть ли у слова <i>қандас</i> стигматизация или позитивная коннотация в обществе? Выберите по шкале от 1 до 5, где 1 – стигматизация (навешивание негативных ярлыков), 5 – позитивная коннотация (положительный эмоциональный отклик).
16	Есть ли у слова <i>оралман</i> стигматизация или позитивная коннотация в обществе? Выберите по шкале от 1 до 5, где 1 – стигматизация (навешивание негативных ярлыков), 5 – позитивная коннотация (положительный эмоциональный отклик).

Согласно полученным ответам, на вопросы, мы можем сделать следующие выводы. 1 и 2 вопросы связаны с возникновением ассоциации у студентов на термины *кандас* и *оралман*, которые сформировали ассоциативные ряды. Основные ассоциации к термину *кандас*: *родство, единокровный, родственники, соотечественник, родные, казахи из других стран* и др. Встречаются такие метафоры как: *однокровка, рулас, родня, близкий человек, духовная близость, общие корни, родовая связь* и др. В целом термин *кандас* воспринимается как позитивное и объединяющее, связанное с идеей этнической принадлежности и общности. К термину *оралман* были даны более разнообразные ассоциации: *возвращенец, переселенец, адаптация, репатриация, мигрант* и др. Наряду с нейтральными образами встречаются и негативные коннотации: *оскорбление, раздражение, предатель, беженец, сбежавшие* и др. В ряде случаев респонденты отмечают устаревание термина, так как есть термин *кандас*, и его стигматизирующий оттенок.

Вопросы под номерами 3, 4, 5, 6 выявляли психоэмоциональное восприятие этих двух терминов. Социолингвистический термин *кандас* вызывает чувства уважения, гордости, теплоты и принадлежности, а

термин *оралман*, напротив, чаще ассоциируется с нейтральностью или раздражением, реже – с уважением и гордостью, что отражено на рис. 4 и рис. 5. Наблюдается явный контраст: термин *кандас* воспринимается как инклюзивный и позитивный термин, тогда как термин *оралман* ассоциируется со стигматизацией.

Опишите, какие чувства вызывают у вас слово «қандас»

221 ответ

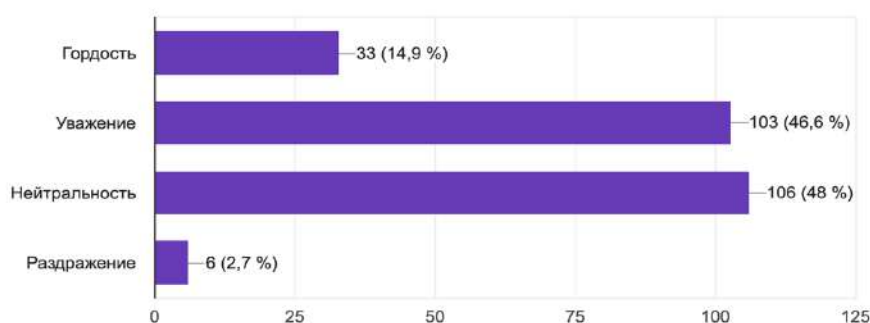

Рисунок 4 – Восприятие термина *кандас*

Рис. 5. Восприятие термина *оралман*

Опишите, какие чувства вызывают у вас слово «оралман»

221 ответ

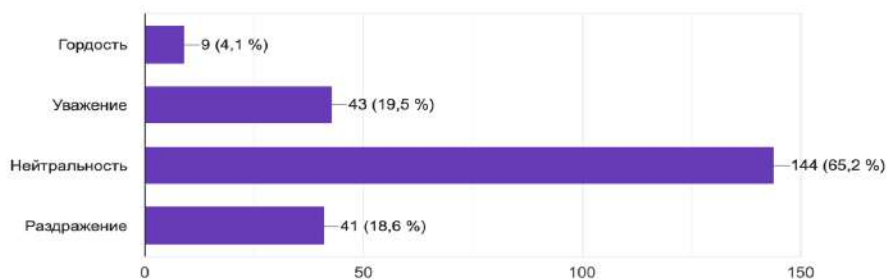

Рисунок 5 – Восприятие термина *оралман*

Частота употребления этих двух терминов выявляется в ответах на вопросы под номерами 7,8 и 9. Термин *кандас* упоминается реже, чаще в СМИ (средства массовой информации) и официальных документах. Термин *оралман* встречается как в СМИ, так и в разговорной речи, но часть респондентов отмечает его устаревание и неактуальность. Семантическое значение этих двух терминов, их понимание молодыми людьми выявляется в вопросах 10,11 и 12. Для большинства респондентов термин *кандас*

означает *человек одной крови, соотечественник, родной* и др., а термин *оралман* означает *вернувшийся, репатриант, человек из другой страны* и др. Многие респонденты считают слова синонимами, но отмечают различие в эмоциональной окраске. Предпочтения в употреблении этих двух терминов содержатся в ответах на вопросы 13 и 14. В официальной речи преобладающее число студентов выбирают термин *кандас* как более уместное и современное. В личном употреблении также преобладает термин *кандас*, термин *оралман* используется реже и с осторожностью. Некоторые респонденты отмечают необходимость замены термина *оралман* на термин *кандас* для устранения негативных оттенков.

В 15 и 16 вопросах, где нужно было дать оценку по шкале от 1 до 5, где 1 – стигматизация (навешивание негативных ярлыков), 5 – позитивная коннотация (положительный эмоциональный отклик) были получены следующие результаты: средняя оценка термина *кандас* – 4-5 (позитивное восприятие), средняя оценка термина *оралман* – 2-3 (нейтральное или негативное восприятие). По шкале стигматизации: термин *кандас* чаще получает 4-5, что свидетельствует о позитивной коннотации, а напротив термин *оралман* получает 1-3, что говорит о стигматизации восприятия этого термина. В целом ответы респондентов отличаются содержательностью и развернутостью, однако наличие реплик типа *не знаю*, а также пустых или минимальных (односимвольных) форм указывает на существование лакун в знаниях или в нежелании отвечать на эти вопросы.

Выводы

Исходя из результатов анкетирования, установлено, что термин *қандас* студентами технического вуза, изучающими дисциплину *Русский язык*, воспринимается как современный, позитивный и объединяющий, репрезентирующий идею этнической общности и кровного родства. В то же время термин *оралман* сохраняет значение *репатриант*, однако в молодежной среде характеризуется как устаревший и частично стигматизирующий. В эмоциональном восприятии *қандас* ассоциируется с уважением и гордостью, тогда как *оралман* вызывает нейтральные либо негативные реакции, что демонстрирует влияние языковой политики на формирование общественного дискурса и процессы лексической модернизации.

Результаты исследования подтверждают, что *культурная эмпатия* является ключевым условием моделирования диалога культур в образовательном пространстве. В контексте языкового образования она проявляется в осознании культурной обусловленности языковых единиц, способности интерпретировать за словом историко-культурный опыт народа и формировании диалогического мировосприятия. Развитие культурной эмпатии в условиях поликультурного Казахстана способствует укреплению внутреннего социокультурного единства и повышению

потенциала межкультурной коммуникации в глобальном образовательном пространстве.

Концептологические основания культурной эмпатии опираются на идеи гуманистической педагогики, лингвокультурологии и социолингвистики, где язык рассматривается как живое пространство межкультурного диалога. Важно отметить, что анкетирование подтвердило, что потенциал культурной эмпатии в языковом образовании реализуется не в полной мере. Недостаток эмпатийно-культурных практик объясняется преобладанием традиционно-лингвистической ориентации обучения. Несмотря на признание важности межкультурного подхода, в практике языкового обучения в вузах Казахстана культурно-эмпатийный компонент часто оказывается второстепенным по сравнению с грамматико-коммуникативными задачами. Анализ учебных программ и наблюдения за образовательным процессом свидетельствуют о доминировании формально-языкового подхода при недостаточном внимании к культурно-смысловым компонентам обучения, отсутствии системных методик формирования культурной эмпатии, а также о затруднениях студентов в интерпретации культурных различий в условиях межъязыкового взаимодействия. В целях повышения эффективности формирования культурной эмпатии в образовательный процесс целесообразно интегрировать этнокультурные кейсы и ситуации межкультурного общения, анализ аутентичных текстов с акцентом на ценностные контексты, а также задания, направленные на развитие рефлексии и эмоционального восприятия иной культуры. Культурная эмпатия, таким образом, выступает ключевым фактором языкового образования, обеспечивающим преодоление социокультурных барьеров и сопряжение локальных этнических традиций с универсальными ценностями глобального коммуникативного пространства.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Қажығалиева Г. А., Қадырова Г. Р., Арзиева Е. Р. Художественный текст как лингвокультурно-методический объект в сфере преподавания русского языка как неродного // Хабаршысы-Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия «Филологические науки». – 2025. – № 2(77). – С. 427-440.

[2] Официальный сайт Президента Республики Казахстан https://www.akorda.kz/ru/republic_of_kazakhstan/kazakhstan 15.11.2025

[3] Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан <https://stat.gov.kz/ru/> 17.11.2025

[4] Этапы возвращения кандасов на историческую Родину – независимый Казахстан <https://www.zakon.kz/redaktsiia-zakonkz/5084699-etapy-vozvrashcheniya-kandasov-na.html> 20.11.2025

[5] Термин «оралман» заменили на «кандас» в Казахстане https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/termin-oralman-zamenili-na-kandas-v-kazahstane-413101/ 20.11.2025

[6] Этнополитический словарь: Термины и понятия казахстанской политики и практики в сфере общественного согласия и межнациональной толерантности. – Астана: Республиканский координационно-методический центр развития языков имени Ш. Шаяхметова, 2014. – 400 с.

[7] Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі: 2-бас. / Э. Сүлейменова, Н. Шаймерденова, Ж. Смағұлова, Д. Ақанова. – Алматы: Қазақ университеті, 2024. – 256 б.

[8] О миграции населения. Закон Республики Казахстан от 22 июля 2011 года № 477-IV. Термин № 13. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477#z1>

[9] Казахстан: споры вокруг этнических казахов разгорелись из-за одного слова. Как называть казахов, переехавших в Казахстан с момента обретения независимости? <https://russian.eurasianet.org/казахстан-споры-вокруг-этнических-казахов-разгорелись-из-за-одного-слова>

[10] Бгажноков Б. Х. Культура эмпатии // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 1. – С. 55-68. https://eo.iea.ras.ru/wp-content/uploads/2003/01/eoarchive_2003_1_055_bgazhnokov.pdf 26.11.2025

[11] Елеференко И.О. Синергетическая составляющая эмпатии // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008. – № 63-2. – С. 74-76. <https://cyberleninka.ru/article/n/sinergeticheskaya-sostavlyayuschaya-empatii> 03.12.2025

[12] Слесаренко З. Р. Эмпатия как условие культуротворческой активности человека // Вестник ЧГУ. – 2011. – №4. – С. 143-147. <https://cyberleninka.ru/article/n/empatiya-kak-uslovie-kulturotvorcheskoy-aktivnosti-cheloveka> 03.12.2025

[13] Нуркова В.В. Культурное развитие эмпатии-отождествления и эмпатии-моделирования // Национальный психологический журнал. – 2020. – №4. – С. 3-17. <https://doi.org/10.11621/npj.2020.0401> <https://npsyj.ru/articles/article/9050/> 03.12.2025

[14] Типовые учебные программы цикла общеобразовательных дисциплин для организаций высшего и (или) послевузовского образования. Сборник. – Астана, 2018. – 282 с.

REFERENCES

[1] Kazhygalieva G. A., Kadyrova G. R., Arzieva E. R. Hudozhestvennyj tekst kak lingvokul'turno-metodicheskij ob'ekt v sfere prepodavanija russkogo jazyka kak nerodnogo // Habarshysy-Izvestija KazUMOiMJa imeni Abylaj hana, serija «Filologicheskie nauki». – 2025. – № 2(77). – S. 427-440. [in Rus.]

[2] Ofitsial'nyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Official website of the President of the Republic of Kazakhstan] https://www.akorda.kz/ru/republic_of_kazakhstan/kazakhstan 15.11.2025 [in Rus.]

[3] Byuro natsional'noi statistiki agentstva po strategicheskemu planirovaniyu i reformam respubliki Kazakhstan [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] <https://stat.gov.kz/ru/> 17.11.2025 [in Rus.]

[4] Etapy vozvrashcheniya kandasov na istoricheskuyu Rodinu – nezavisimyi Kazakhstan [Stages of the return of Kandases to their historical homeland – independent Kazakhstan] <https://www.zakon.kz/redaksiia-zakonkz/5084699-etapy-vozvrashcheniya-kandasov-na.html> 20.11.2025 [in Rus.]

[5] Termin «oralman» zamenili na «kandas» v Kazakhstane [The term “oralman” was replaced by “kandas” in Kazakhstan] https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/termin-oralman-zamenili-na-kandas-v-kazahstane-413101/ 20.11.2025 [in Rus.]

[6] Etnopoliticheskii slovar': Terminy i ponyatiya kazakhstanskoi politiki i praktiki v sfere obshchestvennogo soglasiya i mezhetnicheskoi tolerantnosti [Ethnopolitical Dictionary: Terms and Concepts of Kazakhstan's Policy and Practice in the Sphere of Public Harmony and Interethnic Tolerance.] – Astana: Respublikanskii koordinatsionno-metodicheskii tsentr razvitiya yazykov imeni Sh. Shayakhmetova, 2014. – 400 s. [in Rus.]

[7] Äleumettik lingvistika terminderiniñ sözdığı: [Dictionary of sociolinguistics terms] 2-bas. / E. Süleimenova, N. Şaimerdenova, J. Smağūlova, D. Aqanova. – Almaty: Qazaq universiteti, 2024. – 256 b. [in Kaz.]

[8] O migratsii naseleniya. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 22 iyulya 2011 goda № 477-IV. Termin № 13. [On Population Migration. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 22, 2011] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000477#z1> [in Rus.]

[9] Kazakhstan: spory vokrug etnicheskikh kazakhov razgorelis' iz-za odnogo slova. Kak nazyvat' kazakhov, pereekhavshikh v Kazakhstan s momenta obreteniya nezavisimosti? [Kazakhstan: Disputes over ethnic Kazakhs flared up over one word. What should we call the Kazakhs who moved to Kazakhstan since independence?] <https://russian.eurasianet.org/kazakhstan-spory-vokrug-etnicheskikh-kazakhov-razgorelis'-iz-za-odnogo-slova> [in Rus.]

[10] Bgazhnokov B. Kh. Kul'tura empatii [The Culture of Empathy] // Etnograficheskoe obozrenie. – 2003. – № 1. – S. 55-68. https://eo.iea.ras.ru/wp-content/uploads/2003/01/eoarchive_2003_1_055_bgazhnokov.pdf 26.11.2025 [in Rus.]

[11] Eleferenko I.O. Sinergeticheskaya sostavlyayushchaya empatii [Synergetic component of empathy] // Izvestiya RGPU im. A.I. Gertsena. – 2008. – № 63-2. – S. 74-76. <https://cyberleninka.ru/article/n/sinergeticheskaya-sostavlyayushchaya-empatii> 03.12.2025 [in Rus.]

[12] Slesarenko Z. R. Empatiya kak uslovie kul'turotvorcheskoi aktivnosti cheloveka [Empathy as a condition of human cultural-creative activity] // Vestnik

ChGU. –2011. – №4. – S. 143-147. <https://cyberleninka.ru/article/n/empatiya-kak-uslovie-kulturotvorcheskoy-aktivnosti-cheloveka> 03.12.2025 [in Rus.]

[13] Nurkova, V.V. (2020). Kul'turnoe razvitie empatii-otozhdestvleniya i empatii-modelirovaniya [Cultural development of empathy-identification and empathy-modeling] // Natsional'nyi psikhologicheskii zhurnal. –2020. – № 4. – S 3-17 <https://doi.org/10.11621/npj.2020.0401> <https://npsyj.ru/articles/article/9050/> 03.12.2025 [in Rus.]

[14] Tipovye uchebnye programmy tsikla obshcheobrazovatel'nykh distsiplin dlya organizatsii vysshego i (ili) poslevuzovskogo obrazovaniya. Sbornik [Model curricula for the cycle of general educational disciplines for organizations of higher and (or) postgraduate education. Collection]. – Astana, 2018. – 282 s. [in Rus.]

СТУДЕНТТЕРДІ ТІЛДІК ОҚЫТУДАҒЫ МӘДЕНИ ЭМПАТИЯ: АНА ТІЛІНЕН ЖАҒАНДЫҚ ТІЛДЕСІМГЕ

*Нурахинова А.С.¹, Баяндина С.Ж.², Чернозёмова Е.Н.³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

³Мәскеу педагогикалық мемлекеттік университеті
Мәскеу, Ресей Федерациясы

Аңдатпа. Жаһандану жағдайында тілдік оқыту грамматика мен лексика туралы білім беру шеңберінен шығып, жаңа функцияларды да орындауға көшеді. Бұл тұрғыда мәдени эмпатияның маңызы – дүниетанымдық мағыналарды тасымалдаушы тіл арқылы өзге мәдениеттің құндылықтарын қабылдау және түсіну қабілеттері артады. Қазақстанның полиэтникалық қоғамы үшін аталмыш мәселе үлкен өзектілікке ие, өйткені тілдік оқыту мәдениетаралық қатысымға қатысты міндеттермен қатар, этномәдени бірегейлікті сақтауды да қамтиды. Зерттеудің мақсаты – ана тілінен жаһандық тілдесімге көшу құралы ретінде орыс тілін оқыту үдерісіндегі Қазақстан Республикасы ЖОО студенттерінде мәдени эмпатияны қалыптастыру ерекшеліктерін анықтау. Аталмыш мақсат мынадай міндеттерді шешуді көздейді: «мәдени эмпатия» ұғымына анықтама беру; қазақ мәдениетіндегі «қандас» («қан бойынша отандас») деген нақты концептке қатысты осындай зерттеулер жүргізілмегенін айқындай отырып, мәдени эмпатия теориясына қатысты негізгі концепцияларды анықтау; қазақстандық жоғары білім беру жағдайындағы мәдениетаралық қатысым құралы ретінде орыс тілін оқыту үдерісіндегі мәдени эмпатияның рөлін айқындау; білім алушылардың мәдени бірегейлігін қалыптастыруда осы термин қандай рөл атқаратынын талдау. Көзделген міндеттер зерттеу аясын кеңейте түседі, өйткені лингвистикалық мәселе шеңберінен шығып, «педагогикалық міндетке»

ұласады. Себебі мәдени эмпатия ұғымын сипаттаумен шектелмей, оны білім беру практикасына, атап айтқанда, техникалық ЖОО студенттерін оқыту практикасына қалай енгізуге болатыны жайлы сөз қозғалады. Бұл ретте зерттеу нысаны – студенттер, ал мәдени эмпатия педагогикалық ресурс ретінде қарастырылады. Зерттеу лингводидактика, мәдениеттану және әлеуметтік лингвистика салаларын қамтитын болғандықтан пәнаралық сипатқа ие. Өйткені, интеграцияның әдістемелік қағидаттары мен шарттары лингводидактика саласында, өзге адамның мәдени кодтарды түсінуі мен эмпатиялық қабылдауы мәдениеттану саласында, эмпатияны талап ететін тілдік жағдаят пен қостілділік/көптілік контекст әлеуметтік лингвистика саласында қарастырылады. Мәдени эмпатия когнитивтік қана емес, сонымен қатар мәдениетаралық іс-қимыл үйлесімін қамтамасыз ететін құндылықтық-эмоционалдық механизм екені анықталды. «Қандас» концепті арқылы этникалық туыстық және мәдени бірлік идеясы көрініс табады. Бұл терминді оқу үдерісіне енгізу студенттерде мәдениетаралық жанашырлық дағдыларын қалыптастыруға, ана тіліне деген құрметті дамытуға және жаһандық деңгейде диалог құруға дайындық жасауға ықпал етеді.

Тірек сөздер: мәдени эмпатия, тіл оқыту, ана тілі, жаһандық тілдесім, қандас, мәдениетаралық қатысым, этномәдени бірегейлік, орыс тілін үйрету

CULTURAL EMPATHY IN LANGUAGE LEARNING OF STUDENTS: FROM NATIVE WORD TO GLOBAL COMMUNICATION

*Nurakhynova A.S.¹, Bayandina S.ZH.², Chernozemova E.N.³

¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

³Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russian Federation

Abstract. The relevance of the study can be explained by the transformation of the tasks of language education in the context of globalization, in which language learning goes beyond the assimilation of grammatical and lexical norms and acquires a sociocultural and value-oriented orientation. Of particular importance in this context is cultural empathy as the ability to comprehend and accept the values of another culture through language. For the multi-ethnic society of the Republic of Kazakhstan, this problem is especially important, since language training is associated with the need to preserve ethnocultural identity and ensure effective intercultural interaction. The purpose of the study is to identify the key patterns in the formation of cultural empathy among students of universities of the Republic of Kazakhstan as part of the process of teaching Russian as a

means of transition from the native word to global communication. The scientific novelty of the work is that the phenomenon of cultural empathy

is first considered in correlation with the concept of Kazakh culture *kandas* (*compatriot by blood*), which had not previously been involved in the analysis in the framework of linguodidactic and sociolinguistic studies. The research methodology is underpinned by an interdisciplinary approach and a range of methods, including conceptual analysis, interpretation of scientific sources, pedagogical and sociolinguistic analysis. The work integrates the provisions of linguodidactics, cultural studies and sociolinguistics, which allows taking into account both the methodological conditions of education and the specifics of the language situation of bilingualism/polylingualism in Kazakhstan. The research outcomes reveal that cultural empathy acts not only as a cognitive, but also as a value-emotional mechanism that contributes to the harmonization of intercultural interaction and the formation of the ethnocultural identity of students. It is shown that the inclusion of the concept of *kandas* when integrated into the educational process, it enhances students' skill development in intercultural empathy, respect for the native word and readiness for dialogue in the global communication space. From a theoretical perspective, the study contributes to a clearer conceptualization of *cultural empathy* in sociolinguistic and linguodidactic aspects. The practical value of the study is determined by the potential application of its findings obtained in the development of methodological models and teaching materials for teaching the Russian language in technical universities of the Republic of Kazakhstan, taking into account the tasks of intercultural communication and the educational potential of language education.

Keywords: cultural empathy, language learning, native word, global communication, *kandas*, intercultural communication, ethnocultural identity, teaching Russian language

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 25.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Информация об авторах:

Нураыхынова Айнур Сарсеновна – докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, сениор-лектор, Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0001-4502-5338>, e-mail: a.nurakhynova@iitu.edu.kz

Баяндина Сауле Жумажановна – доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050000, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0004-5001-2111>, e-mail: bayandina2004@mail.ru

Чернозёмова Елена Николаевна – доктор филологических наук, профессор, Московский педагогический государственный университет, Москва, Российская Федерация, <https://orcid.org/0000-0002-1604-4783>, e-mail: chernpzem888@yandex.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрахынова Айнұр Сәрсенқызы – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, сениор-лектор, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0001-4502-5338>, e-mail: a.nurakhynova@iitu.edu.kz

Баяндина Сәуле Жұмажанқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0004-5001-2111>, e-mail: bayandina2004@mail.ru

Черноземова Елена Николаевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Мәскеу мемлекеттік педагогикалық университеті, Мәскеу, Ресей Федерациясы, <https://orcid.org/0000-0002-1604-4783>, e-mail: chernpzem888@yandex.ru

Information about the authors:

Nurakhynova Ainur Sarsenovna – doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, senior lecturer, International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-4502-5338>, e-mail: a.nurakhynova@iitu.edu.kz

Bayandina Saule Zhumazhanovna – Doctor of Philological Sciences, Professor, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-5001-2111>, e-mail: bayandina2004@mail.ru

Chernozemova Elena Nikolaevna – Doctor of Philological Sciences, Professor, Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russian Federation, <https://orcid.org/0000-0002-1604-4783>, e-mail: chernpzem888@yandex.ru

УДК 81'42

МРНТИ 16.21.33; 16.21.51; 16.21.55

<https://doi.org/10.48371/PNPLS.2026.2.81.021>

ИМПЛИЦИТНЫЙ ПРАГМАТИЧЕСКИЙ СМЫСЛ В РЕКЛАМНОМ ДИСКУРСЕ: КОГНИТИВНО-ПОЭТИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ИНТЕНЦИОНАЛЬНОСТИ, ПРЕСУППОЗИЦИИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Нурбаева А. М.^{1.}, *Байсыдык И.Б.,² Сопиева Б.А.,³ Алдабергенқызы Л.⁴

^{1.} * ²Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Алматы, Казахстан

³Казахский университет международных отношений и мировых языков
им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

⁴Университет «Туран», Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается имплицитный прагматический смысл как один из ключевых механизмов современного рекламного дискурса, обеспечивающий скрытое воздействие на адресата через языковые, когнитивные и мультимодальные средства. Актуальность исследования обусловлена усилением роли не прямой коммуникации в рекламе, где смысл всё чаще формируется не в плоскости прямого сообщения, а в процессе адресатной интерпретации. Цель работы заключается в выявлении и системном описании механизмов конструирования имплицитного прагматического смысла в рекламном дискурсе, а также в разработке интегративной модели его анализа на пересечении прагматики, когнитивной поэтики и мультимодальных исследований. Методологическую основу исследования составили прагмалингвистический, когнитивно-поэтический и мультимодальный подходы. В работе использованы методы качественного дискурсивного анализа, интерпретативного анализа рекламных слоганов и мультимодальных рекламных сообщений, а также элементы семантико-прагматического и когнитивного анализа. Материал исследования составили современные рекламные слоганы и мультимодальные рекламные кейсы международных брендов.

В результате исследования установлено, что имплицитный прагматический смысл в рекламе формируется через систему пресуппозиций, имплицитур, оценочно-экспрессивных средств, интенциональных установок бренда и когнитивно-поэтических механизмов интерпретации. Выявлено, что рекламный слоган функционирует как прагматически высоконагруженная единица, задающая адресату определённый способ действия, оценки и восприятия опыта. Показано, что в мультимодальной рекламе скрытый смысл возникает в результате функционального взаимодействия вербального и визуального компонентов, которые не дублируют, а дополняют друг друга в процессе смыслообразования. Научная значимость исследования состоит в

уточнении понятия имплицитного прагматического смысла применительно к рекламному дискурсу и в обосновании интегративного подхода к его анализу. Вклад работы заключается в систематизации языковых, когнитивных и визуальных механизмов скрытого воздействия в рекламе. Практическая значимость результатов определяется возможностью их использования в лингвистическом анализе рекламных текстов, в разработке рекламных стратегий, при экспертной оценке мультимодальных кампаний, а также в преподавании прагмалингвистики, медиалингвистики и анализа дискурса.

Ключевые слова: имплицитный прагматический смысл, рекламный дискурс, пресуппозиция, импликатура, интенциональность, когнитивная поэтика, мультимодальность, рекламный слоган, интерпретация, прагмалингвистика

Введение

В условиях интенсивной цифровизации и медиатизации рекламный дискурс занимает особое место в системе массовой коммуникации, поскольку выступает не только средством продвижения товара или услуги, но и механизмом символического конструирования социальной реальности. Современная реклама давно вышла за пределы сугубо информативной функции и всё в большей степени функционирует как когнитивно-семиотическая система, формирующая представления о ценностях, нормах поведения, моделях идентичности и желательных сценариях повседневности. В этой системе значимо не только эксплицитно выраженное сообщение, но и скрытое содержание, передаваемое через намёк, ассоциацию, визуальную метафору, композиционный акцент, культурную аллюзию и прагматически организованную недосказанность [1–3]. В связи с этим имплицитный прагматический смысл выступает одной из ключевых категорий анализа современного рекламного дискурса.

Рекламное сообщение в цифровую эпоху представляет собой мультимодальную конструкцию, в которой смысл распределяется между вербальным текстом, изображением, цветом, ракурсом, ритмом визуального ряда, типографикой и другими семиотическими ресурсами [4,5]. Такая организация делает рекламу интерпретационной формой коммуникации: значительная часть ее содержания не формулируется прямо, а возникает в результате когнитивной активности адресата. Реципиент не только воспринимает информацию о продукте или бренде, но и достраивает скрытые связи, извлекает недосказанные значения и соотносит сообщение с уже имеющимися фреймами опыта [2,4,6]. Следовательно, рекламный дискурс функционирует не как линейная передача информации, а как механизм направляемого смыслопорождения, в котором имплицитность становится стратегическим инструментом воздействия.

Теоретическое осмысление данной проблематики опирается на ряд

взаимосвязанных направлений. В отечественной и казахстанской лингвистике рекламный дискурс рассматривается как лингвокогнитивная структура с выраженным воздействующим потенциалом. Исследования С. Н. Тұрғалы и Б. Қапалбекова, а также А. Ж. Кайрамбаевой и К. А. Байкеновой показывают, что ключевую роль в эффективности рекламы играют экспрессивность, оценочность и прагматическая направленность, обеспечивающие формирование скрытого смысла на уровне адресатного вывода [6, 7].

В международных исследованиях проблема имплицитного смыслообразования рассматривается преимущественно в связи с мультимодальностью. Работы Г. Кресса и Т. ван Левена демонстрируют, что визуальный компонент обладает собственной «грамматикой» и способен задавать интерпретационную модель восприятия [4]. Исследования К. М. Яцолт и Д. Индартти акцентируют роль прагматического вывода и имплицитного значения, формирующегося на пересечении различных кодов [8, 9], тогда как С. Джабин и С. И. М. Чеонг рассматривают рекламу как форму мультимодальной нарративности, в которой смысл возникает в результате взаимодействия вербальных и визуальных ресурсов [10]. Это подтверждает продуктивность интеграции прагматического, когнитивного и мультимодального подходов.

Особую значимость для настоящего исследования представляет когнитивная поэтика, поскольку данный подход позволяет рассматривать смысл как результат взаимодействия языковой формы, фокуса внимания, перспективизации и сценарных ожиданий адресата [5, 11, 12]. Несмотря на то что когнитивная поэтика традиционно разрабатывалась преимущественно на материале художественного текста, её аналитический инструментарий представляется продуктивным и для исследования рекламного дискурса, поскольку реклама также характеризуется смысловой компрессией, образной насыщенностью и целенаправленным управлением интерпретацией. В этом аспекте рекламное сообщение может быть определено как прагматически ориентированный поликодовый текст, в котором эстетическая организация функционально подчинена задаче воздействия.

Вместестеманализнаучнойлитературыпоказывает, что существующие исследования, как правило, развиваются в рамках отдельных направлений – прагматического, когнитивного или мультимодального – и значительно реже объединяются в единую аналитическую модель. Недостаточно разработанным остаётся и вопрос интенциональной организации рекламного сообщения, а именно того, каким образом бренд посредством скрытых смысловых структур задаёт адресату ценностную рамку, модель идентичности и интерпретационную позицию.

Актуальность настоящего исследования обусловлена ростом роли имплицитных механизмов в современной рекламе, необходимостью интеграции различных теоретических подходов и практической значимостью анализа скрытого прагматического смысла для понимания

стратегий воздействия и интерпретационных ожиданий аудитории. *Цель исследования* заключается в выявлении и системном описании механизмов конструирования имплицитного прагматического смысла в современном рекламном дискурсе, а также в разработке интегративной модели его анализа на пересечении прагматики, когнитивной поэтики и мультимодальных исследований.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

1. выявить основные типы пресуппозиций, имплицатур и оценочно-экспрессивных средств, формирующих имплицитный прагматический смысл в современных рекламных сообщениях;

2. описать роль интенциональных установок бренда и когнитивно-поэтических механизмов в интерпретации имплицитного содержания адресатом;

3. проанализировать взаимодействие текста и изображения в мультимодальной рекламе и на этой основе разработать интегративную модель анализа имплицитного прагматического смысла.

Научная новизна исследования состоит в том, что имплицитный прагматический смысл рассматривается не как частный эффект вербальной недосказанности, а как комплексная мультимодальная и когнитивно-прагматическая конструкция, формирующаяся на пересечении пресуппозиционных моделей, имплицатурных механизмов, интенциональных установок бренда и когнитивно-поэтических способов интерпретации. Теоретическая значимость работы связана с уточнением понятия имплицитного прагматического смысла применительно к современному рекламному дискурсу и с развитием интегративного подхода к его анализу. Практическая значимость определяется возможностью использования полученных результатов в лингвистическом анализе рекламных текстов, разработке креативных стратегий, экспертной оценке мультимодальных кампаний и преподавании дисциплин по прагмалингвистике, медиалингвистике и анализу дискурса.

Таким образом, современный рекламный дискурс следует рассматривать как особую форму когнитивно-прагматического воздействия, в которой скрытый смысл выполняет системообразующую функцию. В связи с этим дальнейшее рассмотрение строится на материале современных рекламных кейсов, позволяющих проследить, как имплицитный прагматический смысл формируется на языковом, когнитивном и мультимодальном уровнях.

Описание материалов и методов

Материалом исследования послужил корпус современных рекламных сообщений, репрезентирующих мультимодальный рекламный дискурс цифровой эпохи. В эмпирическую базу вошли аутентичные рекламные кейсы 2021–2025 гг., включающие слоганы, цифровые макеты,

видеорекламу и иные форматы, в которых скрытое содержание реализуется через взаимодействие вербальных, визуальных и композиционных средств. Особое внимание уделялось слоганам как наиболее концентрированной форме выражения рекламной интенции и носителю имплицитного прагматического смысла.

Методологическую основу исследования составил интегративный подход, объединяющий прагмалингвистический анализ, элементы когнитивной поэтики и принципы мультимодального анализа. Такой выбор обусловлен спецификой объекта, поскольку имплицитный прагматический смысл в рекламе формируется в результате взаимодействия пресуппозициональных структур, имплицитных механизмов, интенциональных установок бренда и когнитивных процессов интерпретации.

В ходе исследования применялся качественный дискурсивный анализ, направленный на выявление устойчивых способов конструирования скрытого содержания в рекламных сообщениях. На прагматическом уровне анализировались пресуппозиции, имплицитные, оценочно-экспрессивные конструкции и средства косвенного воздействия. На когнитивном уровне внимание сосредотачивалось на концептуальной метафоре, брендинге, фреймовых и сценарных моделях, а также перспективизации как способе организации адресатной интерпретации. На мультимодальном уровне рассматривались взаимодействие текста и изображения, распределение смысловой нагрузки между вербальным и визуальным рядами, а также роль композиции, ракурса, цветового решения и визуального акцента в усилении скрытого прагматического смысла. Аналитическая процедура строилась как последовательное выявление языковых, когнитивных и визуальных механизмов формирования имплицитного содержания с последующим сопоставлением полученных данных. Это позволило определить основные типы скрытого прагматического смысла в рекламном дискурсе и описать механизмы его формирования в процессе интерпретации рекламного сообщения.

Результаты и обсуждение

Анализ корпуса современных международных слоганов показывает, что имплицитный прагматический смысл в рекламном дискурсе формируется преимущественно не посредством прямой характеристики продукта, а через сжатые языковые конструкции, задающие адресату определённый способ интерпретации действия, оценки, желания или самоотношения. В таких формулах словесная экономия сочетается с высокой прагматической нагрузкой: слоган не столько сообщает, сколько направляет интерпретационный вывод. Поэтому в центре анализа оказываются пресуппозициональная организация высказывания, его имплицитная ёмкость, интенциональная направленность и способность активировать

когнитивные схемы, выходящие за пределы буквального значения. Наиболее показательны в данном отношении формулы, в которых предмет рекламы отступает на периферию, тогда как на первый план выдвигается модель действия, ценности или переживания, в которую должен быть включён адресат [13]. Слоган *Samsung Do What You Can't* представляет собой прагматически организованную парадоксальную конструкцию. На формально-семантическом уровне высказывание соединяет императив с объектом, обозначающим невозможное, вследствие чего возникает напряжение между побуждением и пределом осуществимости действия. Пресуппозиционально слоган задаёт наличие ограничения – технического, психологического или социального, – а имплицитно переводит его в разряд преодолимого. Тем самым бренд закрепляет за собой не только функцию технологического посредника, но и роль субъекта, символически снимающего границы возможного. Интенциональная направленность формулы связана с моделированием технооптимистической субъектности, при которой адресат мыслится как способный выйти за пределы заданного при поддержке инновации.

Слоган *Pepsi Thirsty For More* строится на метафорическом расширении базовой телесной потребности. Лексема *thirsty* сохраняет связь с физиологической жаждой, однако в брендовой интерпретации переносится в сферу жизненной мотивации, эмоциональной интенсивности и стремления к большему. Пресуппозиционально формула исходит из того, что простого насыщения недостаточно, а имплицитно направляет адресата к выводу о ценности более полного и насыщенного переживания опыта. В результате напиток включается не только в схему утоления потребности, но и в аксиологически расширенную модель отношения к желанию. Значимо, что одна ключевая лексема соединяет телесное, эмоциональное и ценностное измерения внутри краткого рекламного высказывания. Слоган *Hyundai Progress for Humanity* репрезентирует программно-идеологический тип скрытого прагматического смыслообразования. Его семантическое ядро образуют две высокоабстрактные лексемы – *progress* и *humanity*, – не связанные напрямую с автомобилем как продуктом. Пресуппозиционально высказывание предполагает, что техническое развитие само по себе недостаточно легитимно и требует гуманистического основания. Имплицитно из этого следует, что бренд претендует на воплощение такого типа прогресса, который соотнесён с улучшением жизни, ответственностью и социальной связанностью. Синтаксическая редуцированность формулы придаёт ей характер ценностно маркированного тезиса, благодаря чему бренд выходит за пределы предметного продвижения и приобретает черты идеологически ориентированного самопредставления. Формула *PUMA Forever. Faster.* демонстрирует особый способ организации сравнительной семантики. Лексема *faster* формально является компаративом, однако стандарт сравнения в тексте отсутствует,

вследствие чего сравнительность превращается в абсолютное качество бренда. Слово *forever* снимает временные ограничения и переводит данную характеристику в разряд постоянной идентичности. Пресуппозиционально слоган задаёт представление о скорости как норме бренда, а имплицитивно закрепляет за ним право символически воплощать ускорение как таковое. За счёт ритмической расчленённости и предельной лаконичности формула приобретает афористический характер и функционирует как выражение устойчивого брендового принципа.

Слоган *Lexus Experience Amazing* организует скрытый прагматический смысл через нормализацию исключительного. Лексема *amazing* маркирует выход за пределы нормы, редкость и высокую степень эмоционального впечатления, а императив *experience* переводит это качество в сферу регулярного и адресатно доступного переживания. Пресуппозиционально слоган исходит из того, что адресат вправе претендовать не на удовлетворительное, а на исключительное; имплицитивно – что именно бренд делает такой опыт достижимым. Тем самым рекламная формула не описывает свойства автомобиля, а повышает нормативную планку ожидания, переводя эмоциональную оценку в разряд стандарта потребления. Слоган *Mercedes-Benz The Best or Nothing* представляет собой жёсткую аксиологическую бинаризацию. Его синтаксическая организация построена как оппозиция без промежуточной зоны: либо «лучшее», либо отсутствие приемлемой альтернативы. Пресуппозиционально формула задаёт иерархически организованный мир выбора, в котором адресат должен мыслить себя в координатах максимума, а не компромисса. Имплицитивно она закрепляет за брендом позицию нормативной вершины и снимает необходимость прямого сравнения с конкурентами. Лингвистическая сила высказывания обусловлена предельной лаконичностью и высокой степенью аксиологической категоричности: слоган не аргументирует, а предписывает способ оценивания.

Таким образом, в анализируемом материале наиболее регулярно реализуются несколько типов имплицитного смыслообразования: пресуппозиция ограничения и преодоления, пресуппозиция нормы и её пересмотра, имплицитности действия и оценки, метафорическое расширение базовых потребностей, а также аксиологическая бинаризация и абсолютизация качества. Их сочетание обеспечивает формирование устойчивых моделей скрытого прагматического воздействия, в которых продукт осмысливается не прямо, а через направляемую интерпретацию ценности, действия или опыта.

Однако значимость рекламной формулы определяется не только тем, какой скрытый вывод она провоцирует. Не менее важно и то, что в ряде случаев слоган начинает функционировать как средство переоформления адресатного опыта: он не просто направляет интерпретацию продукта, а задаёт более широкую рамку восприятия действия, выбора, желания или

ценности. Именно в этой перспективе особенно показательны формулы, в которых объектом смысловой переработки становится уже не отдельное свойство товара, а привычные категории повседневности как таковые.

Формула *Hilton For the Stay* показательна тем, что в структуре путешествия она выделяет тот элемент, который обычно воспринимается как фоновый. В массовом туристическом дискурсе основное внимание, как правило, сосредоточено на пункте назначения, впечатлениях и маршруте, тогда как пребывание в гостинице часто рассматривается как обслуживающий компонент. Формула *For the Stay* переопределяет эту иерархию. Пресуппозиционально она исходит из того, что сама категория пребывания обладает самостоятельной ценностью и не должна мыслиться как второстепенная. Имплицитный вывод заключается в том, что качество проживания способно определять характер всей поездки. В лингвистическом отношении здесь важна компактная предложно-именная структура, в которой предлог *for* маркирует не просто предназначение, а нормативную позицию бренда. Тем самым гостиничный сервис переводится из сферы функции в сферу значимого опыта.

Слоган *Booking.com Booking.yeah* представляет собой пример прагматического преобразования утилитарного действия в эмоционально маркированное событие. Само слово *booking* в исходной языковой системе соотносится с актом бронирования и принадлежит к сфере функциональной, транзакционной лексики. Однако в рамках бренда оно включается в необычную пунктуационно-интонационную конструкцию, где вторая часть – *yeah* – задаёт эмоциональную реакцию удовлетворения, облегчения или радости. В результате повседневное цифровое действие переосмысливается: бронирование интерпретируется не как нейтральная техническая операция, а как момент правильного выбора, сопровождаемый позитивным аффектом. Скрытый прагматический смысл возникает здесь через эмоционализацию утилитарного: бренд имплицитно утверждает, что взаимодействие с платформой должно переживаться не как необходимость, а как удачно состоявшееся решение. Слоган *Kia Movement that inspires* демонстрирует переход от предметной мобильности к более широкой когнитивно-ценностной интерпретации движения. На буквальном уровне лексема *movement* соотносится с перемещением, что естественно для автомобильного дискурса. Однако атрибутивная часть *that inspires* переводит движение в иной семантический регистр: оно становится не просто физическим процессом, а источником вдохновения, изменения и внутренней активности. В результате бренд перестаёт описывать автомобиль как средство транспортировки и начинает интерпретировать движение как культурно и эмоционально продуктивное состояние. Пресуппозиционально формула исходит из того, что движение способно порождать новое видение, новые решения и новые формы отношения к миру. Импликативно это ведёт к выводу, что бренд соотнесён не только с дорогой, но и с динамикой

жизненного опыта как такового. Формула *Panasonic Create Today. Enrich Tomorrow* строится как двучленная структура, связывающая настоящее действие с будущим состоянием. Императив *create* маркирует активную продуктивную позицию субъекта, тогда как *enrich* задаёт результат этой активности не в форме достижения или выгоды, а в форме содержательного обогащения. Между двумя частями слогана отсутствует явная причинно-следственная связка, однако она легко реконструируется адресатом: то, что создаётся сегодня, должно сделать более содержательным и качественным завтрашний день. Именно эта логическая недоговорённость и образует прагматическую ёмкость высказывания. Пресуппозиция состоит в том, что будущее не является нейтральным продолжением настоящего, а зависит от созидательного усилия в текущем моменте. Интенционально бренд соотносит себя с моделью ответственного и целенаправленного действия, выходящего за пределы мгновенной пользы.

Слоган *Nissan Defy Ordinary* строится на аксиологическом противопоставлении нормы и отклонения от неё. Глагол *defy* несёт семантику вызова, сопротивления и отказа принимать установленное как безусловное. В сочетании со словом *ordinary* он формирует чёткую ценностную рамку: обычное кодируется как недостаточное, преодолимое и не заслуживающее принятия. При этом содержание *ordinary* намеренно не уточняется. Благодаря этому слоган сохраняет высокую интерпретационную открытость: обычным может оказаться стиль мышления, тип решения, рыночная норма, социальная роль или потребительское ожидание. Скрытый смысл формулы заключается в том, что адресату предлагается идентифицировать себя не с порядком привычного, а с жестом его преодоления. Бренд тем самым формирует фигуру субъекта, для которого ценностно предпочтительным оказывается не согласие с нормой, а её пересмотр. Особенно показателен для когнитивно-поэтического анализа слоган *Porsche Driven by Dreams*. В его основе лежит метафорическая конструкция, соединяющая техническое движение и внутреннюю устремлённость субъекта. Причастная форма *driven* сохраняет связь с автомобилем и динамикой, но одновременно получает переносное значение: движение оказывается мотивированным не только механически, но и символически – мечтой, воображением, устремлением к желаемому. Благодаря этому техническое и экзистенциальное измерения объединяются в одной формуле. Пресуппозиционно слоган предполагает, что подлинное движение не сводится к функции и рациональности, а должно быть внутренне мотивировано образом желаемого. Импликативно это приводит к выводу, что бренд связан не только с инженерным качеством, но и с глубинной культурной идеей реализованного стремления.

При этом выявленные эффекты не сводятся исключительно к языковой компрессии. Они обеспечиваются комплексом когнитивно-поэтических механизмов, включающих концептуальную метафору, фреймовую организацию опыта, сценарное моделирование и перспективизацию,

благодаря которым адресат интерпретирует недосказанное содержание как логически и ценностно завершённое. Именно на этом уровне рекламный слоган перестаёт быть лишь краткой формулой скрытой оценки и начинает функционировать как средство интенционального переоформления повседневного опыта.

Сопоставление рассмотренных формул позволяет уточнить характер современного рекламного слогана как единицы скрытого воздействия. Во всех случаях бренд стремится не к прямому описанию продукта, а к организации такой интерпретационной перспективы, в которой адресат воспринимает своё действие, выбор или состояние как уже ценностно оформленные. У Hilton проживание переосмысливается как центр поездки, у Booking.com утилитарный акт бронирования эмоционализируется, у Kia движение превращается в источник вдохновения, у Panasonic настоящее действие связывается с более содержательным будущим, у Nissan обычное осмысливается как то, чему следует бросить вызов, у Porsche движение подаётся как форма реализации мечты. Следовательно, скрытый прагматический смысл формируется здесь через последовательное расширение предметного предложения до аксиологической, когнитивной или экзистенциальной модели.

На следующем уровне анализа становится очевидно, что имплицитный прагматический смысл в рекламном дискурсе не исчерпывается словесной формулой. Даже семантически плотный слоган не функционирует автономно: его воздействующий потенциал раскрывается только в сцеплении с визуальным рядом, композицией, ракурсом, цветовой доминантой и способом предъявления объекта. Рекламное сообщение следует рассматривать как мультимодальную конструкцию, в которой текст задаёт вектор интерпретации, а изображение подтверждает, конкретизирует или переопределяет скрытый смысл. Это позволяет увидеть, как пресуппозиции и импликатуры распределяются между различными семиотическими каналами [14].

Показателен слоган Apple *Shot on iPhone*. В языковом плане это краткая пассивная конструкция без прямой оценки устройства. Бренд не утверждает превосходство камеры, а лишь фиксирует источник изображения. Однако именно эта нейтральность задаёт прагматический механизм: скрытый смысл возникает в сопоставлении вербального минимума с визуальным максимумом. Фотография выполняет функцию доказательства, а слоган – функцию интерпретационного якоря. Пресуппозиционально предполагается, что изображение уже обладает ценностью; имплицитно – что устройство, способное его создать, превосходит ожидания. Асимметрия между сдержанным текстом и насыщенным изображением позволяет избежать прямого самовосхваления и перенести убеждение в зону адресатного вывода.

Иная модель реализуется в кампаниях Dove *Keep Beauty Real* и *Real Beauty Pledge*. Здесь скрытый смысл неотделим от визуальной политики бренда. Слоган задаёт нормативную установку подлинности,

однако его сила раскрывается в сочетании с изображениями реальных тел, отказом от ретуши и цифровой дисторсии. Вербальная часть формирует аксиологическую рамку, а визуальная предъявляет её как уже реализованную. Пресуппозиционально предполагается искажение образов красоты в медиасреде; имплицитивно – что бренд занимает позицию сопротивления этим нормам. В результате изображение функционирует не как иллюстрация, а как аргумент в культурной дискуссии.

Прагматически сходный механизм реализуется в кампании IKEA *show off your savvy* (рамка *Home is where the smart is*). Текст направлен на переоценку повседневной практики: экономность и функциональность предлагаются как ценность, а не вынужденная мера. Это переосмысление становится убедительным благодаря визуальному ряду, демонстрирующему доступное, тёплое и продуманное пространство. Скрытый смысл строится на контрасте между логикой демонстративного потребления и ценностной реабилитацией разумного выбора. Сходным образом работает концепт UNIQLO *LifeWear*, где одежда интерпретируется как элемент жизненного устройства. Визуальный ряд поддерживает эту модель через образы повседневности, комфорта и функциональности. Скрытый смысл формируется на пересечении словесного новообразования, визуальной нормализации и аксиологического расширения одежды до категории жизненного качества. Пресуппозиционально предполагается, что одежда может выходить за пределы утилитарной функции; имплицитивно – что бренд предлагает модель осмысленного повседневного выбора. Более социально заострённая модель представлена в кампании Philips Avent *Share the Care*. В сочетании с визуально и пространственно материализованным контекстом этот лозунг приобретает иную прагматическую силу: категория *care* переводится в разряд социальной проблемы, а рекламная формула функционирует как высказывание о норме распределённой заботы.

Проведённый анализ позволяет представить интегративную модель формирования имплицитного прагматического смысла. На первом уровне он возникает за счёт языковых механизмов – пресуппозиций, импликатур и оценочно-экспрессивных структур. На втором уровне осуществляется когнитивно-поэтическое переоформление опыта, соотносящее продукт с ценностной перспективой. На третьем уровне смысл закрепляется в мультимодальном взаимодействии текста и изображения, где семиотические компоненты распределяют функции интерпретации, доказательства и аксиологического усиления. Тем самым имплицитный прагматический смысл предстаёт как многоуровневая конструкция, объединяющая языковые, когнитивные и визуальные ресурсы рекламного воздействия.

Выводы

Проведённое исследование показало, что имплицитный прагматический смысл в современном рекламном дискурсе представляет собой не

частный эффект языковой компрессии, а системно организованный механизм воздействия, возникающий на пересечении вербальных, когнитивных и мультимодальных средств. Анализ рекламных слоганов и связанных с ними мультимодальных кейсов позволил установить, что скрытое содержание в рекламе формируется не через прямую характеристику продукта, а посредством направляемого интерпретационного процесса, в котором адресат выступает активным участником смыслового достраивания.

Установлено, что одним из базовых механизмов формирования имплицитного прагматического смысла выступают пресуппозиции и имплицитурь. Рекламный слоган систематически опирается на фоновые допущения, которые не выражаются прямо, но задают направление интерпретации. Именно благодаря пресуппозициональной организации сообщение вводит представления о желательном опыте, преодолении ограничений, ценности выбора, праве на исключительность или необходимости внутреннего преобразования как уже разделяемые адресатом. Имплицатурный уровень обеспечивает переход от буквального значения к скрытому выводу, который воспринимается как результат собственной интерпретационной активности реципиента.

Анализ также показал, что имплицитный прагматический смысл тесно связан с интенциональной структурой бренда. Современный рекламный слоган ориентирован не только на продвижение товара, но и на конструирование определённой позиции адресата. Бренд задаёт рамку, в которой продукт осмысливается как посредник между субъектом и более широкой ценностной, эмоциональной или культурной перспективой. В этом отношении слоганы функционируют как формулы символического программирования опыта: они направляют не только потребительское решение, но и способ самоотношения, модель действия, критерий оценки и горизонт ожиданий [15].

Существенное значение в исследовании имело выявление когнитивно-поэтических механизмов интерпретации. Анализ подтвердил, что скрытый смысл в рекламе систематически формируется через концептуальную метафору, аксиологическое смещение, сценарную организацию опыта, фреймовое структурирование и переопределение привычных категорий повседневности. Благодаря этому продукт или бренд начинают восприниматься не как изолированные объекты, а как элементы более широких культурных сценариев – преодоления, вдохновения, принадлежности, прогресса, заботы, мечты или самоутверждения.

Отдельный вывод связан с мультимодальной природой рекламного сообщения. Исследование показало, что в ряде случаев имплицитный прагматический смысл не может быть объяснён только через словесную формулу, поскольку его окончательное значение формируется в результате координации текста и изображения. Визуальный ряд может выполнять функцию интерпретационного якоря, подтверждения ценностной рамки, доказательства, эмоционального усиления или материализации сценария,

заданного слоганом. Следовательно, скрытый смысл в рекламе возникает как результат функционального взаимодействия вербальных и визуально-композиционных средств.

Полученные результаты позволяют представить имплицитный прагматический смысл как многоуровневую конструкцию. На первом уровне он формируется за счёт языковых механизмов – пресуппозиций, имплицатур и оценочно-экспрессивных структур. На втором уровне происходит интенциональное и когнитивно-поэтическое переоформление опыта, в рамках которого продукт соотносится с более широкой ценностной перспективой. На третьем уровне смысл закрепляется в мультимодальном взаимодействии текста и изображения, где различные семиотические компоненты распределяют между собой функции интерпретации, доказательства и аксиологического усиления.

Таким образом, имплицитный прагматический смысл следует рассматривать как один из ключевых механизмов современной рекламной коммуникации. Его изучение требует подхода, объединяющего прагмалингвистику, когнитивную поэтику и мультимодальный анализ. Именно такой ракурс позволяет описать, каким образом реклама организует скрытое воздействие, распределяет смысл между различными уровнями сообщения и формирует у адресата не только знание о бренде, но и определённый способ понимания опыта и ценности.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Bateman J. A., Wildfeuer J., Hiippala T. *Multimodality: Foundations, Research and Analysis. A Problem-Oriented Introduction*. – Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2017. – 424 p.
- [2] Carston R. *Thoughts and Utterances: The Pragmatics of Explicit Communication*. – Oxford: Blackwell, 2002. – 432 p.
- [3] Jewitt C. (Ed.) *The Routledge Handbook of Multimodal Analysis*. 2nd ed. – London; New York: Routledge, 2014. – 562 p.
- [4] Kress G., van Leeuwen T. *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. 3rd ed. – London; New York: Routledge, 2021. – 310 p.
- [5] Stockwell P. *Cognitive Poetics: An Introduction*. – 2nd ed. – London; New York: Routledge, 2020. – 256 p.
- [6] Тұрғалы С. Н., Қапалбеков Б. Заманауи жарнама мәтіндер аудармаларының лингвокогнитивтік сипаты// *Bulletin of Philological Sciences*. – 2021. – № 2(61). – Б. 158-165.
- [7] Кайрамбаева А. Ж., Байкенова К. А. Экспрессивность как доминантный признак эффективности рекламного дискурса // *Вестник Торайгыров университета. Филологическая серия*. – 2021. – № 2. – С. 105-113.
- [8] Jaszczolt K. M. *Post-Gricean Pragmatics for Intercultural Communication* // *The Cambridge Handbook of Intercultural Pragmatics*. ed. by I. Kecskes. – Cambridge: Cambridge University Press, 2022. – Pp. 11-39.

- [9] Indarti D. Multimodalities and Conversational Implicature in Cross-Cultural Pragmatic Context: A Systematic Review // *International Journal of Social Science and Human Research*. – 2024. – Vol. 7. – № 12. – Pp. 9271-9280.
- [10] Jabeen S., Cheong C. Y. M. Multimodal Narrativity in a Pakistani TV Advertisement: A Socio-Semiotic and Narratological Analysis // *Social Semiotics*. – 2024. – Vol. 34. – No. 1. – Pp. 61-81.
- [11] Sweetser E. Metaphor and Metonymy in Advertising: Building Viewpoint in Multimodal Multi-Space Blends // *Journal of Pragmatics*. – 2017. – Vol. 122. – Pp. 65-76.
- [12] Huang Y. (Ed.) *The Oxford Handbook of Pragmatics*. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 711 p.
- [13] Forceville C. *Pictorial Metaphor in Advertising*. – London; New York: Routledge, 1996. – 233 p.
- [14] Forceville C., Urios-Aparisi E. (Eds.) *Multimodal Metaphor*. – Berlin; New York: De Gruyter Mouton, 2009. – 484 p.
- [15] Нурбаева А. М., Байсыдык И. Б., Оспанов Е. Т. Кросс-культурные и социолингвистические аспекты рекламных слоганов автомобильной индустрии в Казахстане // *Bulletin of Philological Sciences*. – 2025. – № 3(78). – С. 274-294.

REFERENCES

- [1] Bateman J. A., Wildfeuer J., Hiippala T. *Multimodality: Foundations, Research and Analysis. A Problem-Oriented Introduction*. – Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2017. – 424 p.
- [2] Carston R. *Thoughts and Utterances: The Pragmatics of Explicit Communication*. – Oxford: Blackwell, 2002. – 432 p.
- [3] Jewitt C. (Ed.) *The Routledge Handbook of Multimodal Analysis*. 2nd ed. – London; New York: Routledge, 2014. – 562 p.
- [4] Kress G., van Leeuwen T. *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. 3rd ed. – London; New York: Routledge, 2021. – 310 p.
- [5] Stockwell P. *Cognitive Poetics: An Introduction*. – 2nd ed. – London; New York: Routledge, 2020. – 256 p.
- [6] Turgaly S. N., Kapalbekov B. Zamanayı zharnáma mátinder aýdarmalarynyń lingvokognitivtik sipaty [Linguocognitive characteristics of translations of modern advertising texts] // *Bulletin of Philological Sciences*. – 2021. – № 2(61). – B. 158-165. [in Kaz.]
- [7] Kairambaeva A. Zh., Baikenova K. A. Ekspressivnost' kak dominantnyi priznak effektivnosti reklamnogo diskursa [Expressiveness as a dominant feature of advertising discourse effectiveness] // *Vestnik Toraigrov universiteta. Filologicheskaya seriya*. – 2021. – № 2. – S. 105-113. [in Rus.]
- [8] Jaszczolt K. M. Post-Gricean Pragmatics for Intercultural Communication // *The Cambridge Handbook of Intercultural Pragmatics*. ed. by I. Kecskes. – Cambridge: Cambridge University Press, 2022. – Pp. 11-39.

[9] Indarti D. Multimodalities and Conversational Implicature in Cross-Cultural Pragmatic Context: A Systematic Review // International Journal of Social Science and Human Research. – 2024. – Vol. 7. – № 12. – Pp. 9271-9280.

[10] Jabeen S., Cheong C. Y. M. Multimodal Narrativity in a Pakistani TV Advertisement: A Socio-Semiotic and Narratological Analysis // Social Semiotics. – 2024. – Vol. 34. – № 1. – Pp. 61-81.

[11] Sweetser E. Metaphor and Metonymy in Advertising: Building Viewpoint in Multimodal Multi-Space Blends // Journal of Pragmatics. – 2017. – Vol. 122. – Pp. 65-76.

[12] Huang Y. (Ed.) The Oxford Handbook of Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 711 p.

[13] Forceville C. Pictorial Metaphor in Advertising. – London; New York: Routledge, 1996. – 233 p.

[14] Forceville C., Urios-Aparisi E. (Eds.) Multimodal Metaphor. – Berlin; New York: De Gruyter Mouton, 2009. – 484 p.

[15] Nurbayeva A. M., Baissydyk I. B., Ospanov, E. T. Kross-kul'turnye i sotsiolingvisticheskie aspekty reklamnykh sloganov avtomobil'noi industrii v Kazakhstane [Cross-cultural and sociolinguistic aspects of advertising slogans in the automotive industry in Kazakhstan] // Bulletin of Philological Sciences. – 2025. – № 3(78). – S. 274-294 [in Rus.]

ЖАРНАМАЛЫҚ ДИСКУРСТЕГІ ИМПЛИЦИТТІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ МАҒЫНА: ИНТЕНЦИОНАЛДЫЛЫҚТЫҢ, ПРЕСУППОЗИЦИЯ МЕН ИНТЕРПРЕТАЦИЯНЫҢ КОГНИТИВТІК- ПОЭТИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ

Нурбаева А. М.¹, * Байсыдық И. Б.², Сопиева Б. А.³, Алдабергенқызы Л.⁴

^{1, *} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

³ Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері
университеті, Алматы, Қазақстан

⁴ «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада имплицитті прагматикалық мағына қазіргі жарнамалық дискурстың тілдік, когнитивтік және мультимодальды құралдар арқылы адресатқа жасырын ықпал ететін негізгі механизмдерінің бірі ретінде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі жарнамадағы жанама коммуникацияның рөлінің күшеюімен айқындалады, мұнда мағына тікелей хабарлама жазықтығында емес, адресаттың интерпретациялық үдерісі барысында қалыптасады. Жұмыстың мақсаты – жарнамалық дискурста имплицитті прагматикалық мағынаны құрастыру механизмдерін айқындау және жүйелі сипаттау, сондай-ақ оны прагматика, когнитивтік поэтика және мультимодальды зерттеулер тоғысындағы интегративті талдау моделін әзірлеу. Зерттеудің әдіснамалық негізін прагмалингвистикалық,

когнитивтік-поэтикалық және мультимодальды тәсілдер құрады. Жұмыста сапалық дискурстық талдау, жарнамалық слогандар мен мультимодальды жарнамалық хабарламаларды интерпретативті талдау, сондай-ақ семантикалық-прагматикалық және когнитивтік талдау элементтері қолданылды. Зерттеу материалы ретінде халықаралық брендтердің заманауи жарнамалық слогандары мен мультимодальды жарнамалық кейстері алынды.

Зерттеу нәтижесінде жарнамадағы имплицитті прагматикалық мағына пресуппозициялар, импликатуралар, бағалау-экспрессивтік құралдар, брендтің интенционалдық ұстанымдары және интерпретацияның когнитивтік-поэтикалық механизмдері жүйесі арқылы қалыптасатыны анықталды. Жарнамалық слоган адресатқа әрекет ету, бағалау және тәжірибені қабылдау тәсілін бағдарлайтын прагматикалық тұрғыдан жоғары жүктемелі бірлік ретінде қызмет ететіні айқындалды. Мультимодальды жарнамада жасырын мағына бір-бірін қайталамайтын, керісінше мағына жасауда өзара толықтыратын вербалды және визуалды компоненттердің функционалдық өзара әрекеттесуі нәтижесінде туындайтыны көрсетілді. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы жарнамалық дискурсқа қатысты имплицитті прагматикалық мағына ұғымын нақтылауда және оны талдаудың интегративті тәсілін негіздеуде көрінеді. Жұмыстың үлесі жарнамадағы жасырын ықпалдың тілдік, когнитивтік және визуалды механизмдерін жүйелеуден тұрады. Нәтижелердің практикалық маңыздылығы оларды жарнамалық мәтіндерді лингвистикалық талдауда, жарнамалық стратегияларды әзірлеуде, мультимодальды науқандарды сарапшылық бағалауда, сондай-ақ прагмалингвистика, медиалингвистика және дискурсты талдау пәндерін оқытуда қолдану мүмкіндігімен айқындалады.

Тірек сөздер: имплицитті прагматикалық мағына, жарнамалық дискурс, пресуппозиция, импликатура, интенционалдылық, когнитивтік поэтика, мультимодальдылық, жарнамалық слоган, интерпретация, прагмалингвистика

IMPLICIT PRAGMATIC MEANING IN ADVERTISING DISCOURSE: COGNITIVE-POETIC MECHANISMS OF INTENTIONALITY, PRESUPPOSITION, AND INTERPRETATION

Nurbayeva A.M.¹, *Baissydyk I.B.², Sopieva B.A.³, Aldabergenkyzy L.⁴

^{1, *} Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

³ Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan

⁴ Turan University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines implicit pragmatic meaning as one of the key mechanisms of contemporary advertising discourse that ensures covert influence on the addressee through linguistic, cognitive, and multimodal means.

The relevance of the study is determined by the increasing role of indirect communication in advertising, where meaning is formed not on the plane of explicit message delivery but in the course of the addressee's interpretive activity. The aim of the study is to identify and systematically describe the mechanisms through which implicit pragmatic meaning is constructed in advertising discourse, as well as to develop an integrative model for its analysis at the intersection of pragmatics, cognitive poetics, and multimodal studies. The methodological framework of the research is based on pragmalinguistic, cognitive-poetic, and multimodal approaches. The study employs qualitative discourse analysis, interpretive analysis of advertising slogans and multimodal advertising messages, as well as elements of semantic-pragmatic and cognitive analysis. The research material consists of contemporary advertising slogans and multimodal advertising cases of international brands.

The findings demonstrate that implicit pragmatic meaning in advertising is formed through a system of presuppositions, implicatures, evaluative and expressive means, brand intentionality, and cognitive-poetic mechanisms of interpretation. It is established that the advertising slogan functions as a pragmatically highly loaded unit that shapes the addressee's mode of action, evaluation, and perception of experience. The study also shows that in multimodal advertising, covert meaning arises from the functional interaction of verbal and visual components, which do not duplicate one another but complement each other in the process of meaning construction. The scientific significance of the study lies in refining the concept of implicit pragmatic meaning as applied to advertising discourse and in substantiating an integrative approach to its analysis. The contribution of the work consists in systematizing the linguistic, cognitive, and visual mechanisms of covert influence in advertising. The practical significance of the results is determined by the possibility of applying them in the linguistic analysis of advertising texts, the development of advertising strategies, the expert evaluation of multimodal campaigns, as well as in teaching pragmalinguistics, media linguistics, and discourse analysis.

Keywords: implicit pragmatic meaning, advertising discourse, presupposition, implicature, intentionality, cognitive poetics, multimodality, advertising slogan, interpretation, pragmalinguistics

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 27.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Информация об авторах:

Нурбаева Аида Мухтаровна – доктор PhD, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1653-0383>

Байсыдық Индира Болатбекқызы – доктор PhD, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени

Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: i.baissydyk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>

Сопиева Баян Абдужапаровна – PhD, старший преподаватель, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: bayan.sopieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5740-5453>

Алдабергенқызы Ляйля – магистр филологии, сениор-лектор Высшей школы медиа и межкультурной коммуникации университета «Туран», Алматы, Казахстан, e-mail: l.aldabergenkyzy@turan-edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3895-2085>

Авторлар туралы ақпарат:

Нурбаева Аида Мұхтарқызы – PhD докторы, қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1653-0383>

Байсыдық Индира Болатбекқызы – PhD докторы, қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: i.baissydyk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>

Сопиева Баян Абдужапарқызы – PhD, аға оқытушы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: bayan.sopieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5740-5453>

Алдабергенқызы Ляйля – филология магистрі, «Тұран» университеті Медиа және мәдениетаралық коммуникация жоғары мектебінің сениор-лекторы, Алматы, Қазақстан, e-mail: l.aldabergenkyzy@turan-edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3895-2085>

Information about the authors:

Aida Mukhtarovna Nurbayeva – PhD, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1653-0383>

Indira Bolatbekkyzy Baissydyk – PhD, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: i.baissydyk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>

Bayan Abduzhaparovna Sopieva – PhD, Senior Lecturer, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: bayan.sopieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5740-5453>

Lyailya Aldabergenkyzy – Master of Philology, Senior Lecturer, Higher School of Media and Intercultural Communication, Turan University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: l.aldabergenkyzy@turan-edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3895-2085>

ӘОЖ 398.2:633.1(574)

ГТАХР 16.21.29

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.022>

ФИТОНИМДЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ КОДЫ: ЫРЫМ-ТҢЫЙЫМДАР МЕН НАНЫМ-СЕНІМ ЖҮЙЕСІНДЕГІ РӨЛІ

*Нұрсұлтанқызы Ж.,¹ Снасапова Г.Ж.,² Байдаулетова А.Ө.,³ Боранбай Б.Е.⁴
^{*1,2,3,4} Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының тілдік дүниетанымында маңызды орын алатын фитонимдердің этномәдени коды, олардың ырым-тыйымдар мен наным-сенім жүйесіндегі рөлі қарастырылады. Фитонимдер тек номинативтік мағынамен шектелмей, халықтың экологиялық, сакралдық және дүниетанымдық ұстанымдарын бейнелейтін мәдени таңбалар ретінде сараланады. Қазақ этнолингвистикасында өсімдіктерге қатысты қалыптасқан таным түрлері ұлттық болмыс пен рухани кеңістіктің ажырамас бөлігі саналады. Мақалада жусан, адыраспан, арша, тары, сексеуіл, тобылғы сияқты фитонимдерге этнолингвистикалық, семиотикалық және мәдени-когнитивтік талдау жасалып, олардың дәстүрлі танымдағы орны мен қызметі жан-жақты сипатталады. Сонымен қатар, бұл өсімдіктердің фольклордағы, мақал-мәтелдердегі және діни жоралғылардағы көріністері де зерттеледі.

Мақаланың мақсаты – фитонимдердің этномәдени кодын зерттеу арқылы олардың қазақ халқының наным-сенімдері, ырымы-тыйымдары мен мәдени дәстүрлерінде атқаратын рөлін анықтау. Сонымен қатар, фитонимдер арқылы халықтың дүниетанымын, табиғатқа, өсімдіктерге деген көзқарасын, халықтық сенімдердің қалыптасу ерекшеліктерін зерттеу.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы фитонимдердің этномәдени кодын зерттеу арқылы қазақ халқының дәстүрлері мен наным-сенімдерінің терең негіздерін ашып көрсету. Зерттеу әдіснамасы этнолингвистикалық, семиотикалық және мәдени-анализдік тәсілдерге негізделген. Фитонимдер жүйесі мен олардың қазақ мәдениетіндегі рөлі терең талданып, олардың символикалық мағынасы мен тілдік құрылымдағы орнына ерекше көңіл бөлінді.

Бұл әдіснамалық тәсілдер арқылы фитонимдердің этномәдени кодын анықтау, олардың ырым-тыйымдар мен наным-сенім жүйесіндегі орнын зерттеу мақсатында салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Сонымен қатар, дәстүрлі тіл мен мәдениет арасындағы байланысты анықтау үшін тарихи-компаративтік әдіс те пайдаланылды. Мақала нәтижелері тіл, мәдениет және таным бірлігін зерттеуге бағытталған этнолингвистикалық ізденістерді тереңдетуге негіз болады.

Тірек сөздер: фитонимдер, этномәдени код, ырым-тыйым, наным-сенім, қазақ мәдениеті, символдық мән, сакралды лексика, этнолингвистика, рухани таным

Кіріспе

Тіл – ұлттың рухани коды. Ал сөздік қордағы өсімдік атаулары (фитонимдер) – халықтың табиғатпен етене байланысының, дүниетанымының көрінісі. Фитонимдер тек биологиялық атаулар ғана емес, олар – мәдени, діни, наным-сенімдік мағынасы бар тілдік бірліктер. Әсіресе қазақ халқының ырым-тыйымдары мен наным-сенімдерінде белгілі бір өсімдіктердің киелі немесе керісінше, тыйым салынған сипатта қолданылуы – сол қоғамның таным жүйесі мен дүниеге қатысын білдіреді.

Тіл – белгілі бір ұлттың рухани және мәдени болмысының көрінісі. Сол тілдің сөздік құрамындағы әрбір лексема белгілі бір ұлттың таным-түсінігіне, дүниетанымына, өмір сүру салтына қатысты ақпарат береді. Соның ішінде өсімдіктерге байланысты қалыптасқан фитонимдер жүйесі – халықтың табиғатпен, қоршаған ортамен қатынасын, олардың дүниені қабылдау ерекшелігін бейнелейтін лексикалық қабат. Фитонимдер тек номинативтік қызмет атқарып қоймай, ұлттың тарихи-мәдени кодын жеткізетін маңызды этнолингвистикалық бірліктер қатарына жатады.

Қазақ тіл білімінде өсімдік атауларын зерттеу XX ғасырдың екінші жартысында жүйелі түрде қолға алына бастады. Түркі халықтарының тілдік және мәдени дүниетанымындағы өсімдікке қатысты ырым-тыйымдар мен атауларға алғашқылардың бірі болып В.Радлов, Н.Ильминский, Ә.Диваев сынды ғалымдар назар аударды. Олар түркі тілдес этностардың ауыз әдебиеті мен фольклорында жиі кездесетін фитонимдік атаулар мен соларға қатысты наным-сенім үлгілерін жинақтап, сипаттап берді. Қазақ тіліндегі өсімдік атауларына қатысты арнайы сөздік құрастыру ісіне С.Арзымбетов, Т.Мұсақұлов, С.Арыстанғалиев, Е.Рамазанов сынды ғалымдар зор үлес қосты. Мәселен, С.Арзымбетовтың ауыл шаруашылығы терминдеріне арналған сөздігінде 668 фитоним қамтылған. Оның 559-ы – өсімдіктердің туыстық атаулары, ал 109-ы – түр атаулары [1]. Бұл сөздік өсімдіктердің халықтық атауларын алғаш көптеп жинақтаған еңбектердің бірі болып саналады. Осы еңбекті негізге ала отырып, Т.Мұсақұлов өзінің «Қазақша-орысша терминология сөздігін» құрастырған. Мұнда 569 түбір немесе біріккен сөз және 173 тіркестен тұратын, барлығы 742 өсімдік атауы жинақталған [2]. Ал С.Арыстанғалиевтің 2002 жылы жарық көрген толықтырылған анықтамалық сөздігінде Қазақстан аумағында табиғи түрде өсетін жоғары сатыдағы гүлді өсімдіктердің 1022 туысы мен 5647 түрінің қазақша, орысша және латынша ғылыми атаулары берілген [3]. Бұл сөздік ғылыми жүйелеу мен терминологиялық сәйкестікке негізделгендігімен ерекшеленеді әрі қазақ фитонимдерінің халықаралық ғылыми айналымға енуіне жол ашқан маңызды еңбек болып табылады.

Қазақ тіл білімінде фитонимдерге қатысты лексикалық бірліктерді тілдік тұрғыдан қарастырған зерттеушілер қатарына П.Поляков, М.Бимағамбетов, А.Айғабылов, Б.Қалиев, Г.Ұйықбаева, Ш.Күркебаев, У.Әділбаева, Ш.Сейітова, М.Күштаева, Г.Омарбекова сынды ғалымдарды жатқызуға болады. Бұл ғалымдардың еңбектері өсімдік атауларының лексика-семантикалық, этимологиялық, терминологиялық және танымдық ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған. Профессор Б.Қалиев қазақ тіл білімінде өсімдік атауларын жан-жақты зерттеп, оларды ұлт болмысымен байланыстыра қарастырған жетекші ғалымдардың бірі. Ол өз еңбегінде фитонимдердің шығу төркіні, жасалу жолдары мен семантикалық ерекшеліктерін талдай отырып, төл, кірме және ортақ түркілік өсімдік атауларын жүйелеп, олардың лексикологиялық және лексикографиялық маңызын айқындайды [4]. Г.Ұйықбаева өз зерттеуінде өсімдік атауларының уәжділік негіздеріне тоқталып, олардың түсі, көлемі, иісі, дәмі, тұрмыстық қолданысы және өскен ортасына қарай аталғанын дәлелдейді. Ол қазақ тіліндегі фитонимдерді орыс және латын тілдеріндегі атаулармен салыстырып, уәждерінің ұқсастығын нақты мысалдармен көрсеткен [5]. Ш.Күркебаев өсімдіктердің құрылымдық мүшелеріне қатысты терминдерді жинақтап, олардың жасалу, даму, қолданыс ерекшеліктерін және тілдегі орнын лингвистикалық әрі терминологиялық тұрғыдан ашып көрсеткен [6]. Ш.Сейітова өсімдіктерге байланысты тұрақты тіркестерді этнолингвистикалық тұрғыда қарастырып, олардың ұлттық мәдени мазмұнын айқындауға күш салған [7]. Ал М.Күштаева «тары» концептісін тілдік және мәдени аспектіде зерттеп, оған қатысты фразеологиялық, паремиологиялық бірліктер мен халықтық білім негізінде қалыптасқан лексемаларды жүйелеген [8].

Жоғарыда аталған зерттеулер фитонимдердің лексикалық, семантикалық және прагматикалық ерекшеліктерін танып-білуге негіз қаласа, қазіргі кезеңде бұл атауларға этнолингвистикалық, мәдени-когнитивтік көзқараспен қарау қажеттігі арта түсуде. Өйткені фитонимдер – белгілі бір халықтың табиғатпен байланысын, өмірлік тәжірибесін, дәстүрін, наным-сенімін тіл арқылы бейнелейтін терең мәдени-танымдық бірліктер.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Бұл зерттеуде қазақ тіліндегі фитонимдердің этнолингвистикалық сипатын анықтау үшін кешенді лингвомәдени әдіснамалық негіз қолданылды. Тілдік материал ретінде көркем әдебиет үлгілерінен, ауыз әдебиеті мәтіндерінен, салт-дәстүрлік сипаттағы мәтіндерден және этнографиялық деректерден алынған фитонимдік атаулар алынды. Фитонимдердің мағынасын, қолданылу аясын және семантикалық ерекшеліктерін анықтау үшін мынадай әдістер қолданылды: сипаттамалы әдіс – фитонимдердің тілдік табиғатын ашу, олардың қолданыс

ерекшеліктерін жүйелеу үшін қолданылды; семантикалық талдау – өсімдік атауларының мән-мағынасын, коннотациясын және мәдени жүктемесін саралау үшін қолданылды; салыстырмалы әдіс – қазақ фитонимдерін басқа түркі халықтарының фитонимдерімен салыстыра отырып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға бағытталды; этнолингвистикалық талдау – өсімдік атауларының халықтық наным-сенімдер, ырым-тыйымдар мен мифологиялық дүниетанымдағы орнын сипаттау үшін қолданылды; контекстуалдық талдау – фитонимдердің қолданылған мәтіндік ортада қандай прагматикалық және символдық қызмет атқаратынын анықтауға бағытталды.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ халқының таным-түсінігінде жусан өсімдігі ерекше орын алады. **Жусан** – тек шөптің атауы емес, ол ұлттық дүниетанымда терең мәдени, рухани және символдық мәнге ие фитонимдік бірлік. Жусан атауының тілдік жүйеде қалыптасуы мен қолданылуы оның табиғи-географиялық ерекшелігімен ғана емес, сонымен қатар, халықтың рухани құндылықтарымен тығыз байланыста қарастырылады.

Жусан – қазақтың кең даласында еркін өсетін, құрғақшылыққа төзімді, хош иісті, емдік қасиеті бар өсімдік. Осы табиғи белгілерінің негізінде жусан атауы ұлттық мәдениетте туған жердің символы, тазалықтың нышаны, зұлымдық пен жамандықтан қорғайтын күш ретінде қалыптасқан. Қазақ тіліндегі «жусан иісі» тіркесі туған жерге деген сағыныш пен ыстық сезімді білдіреді. Халық арасында «Жусанның иісі мұрынды жарады», «Жусанның иісі – елдің иісі» деген сөздер соның дәлелі. Жусанға қатысты ырымдар мен тыйымдар да бұл өсімдіктің қасиетті деп танылғанын аңғартады. Мәселен, көшіп бара жатқан ауыл жусан шөбін жұлып алмайды, өйткені бұл – «жердің киесі», «елдің тынысы»; кісі өлген үйдің маңайына жусан ілінбейді – бұл қайғы мен қасиетті шөпті қатар қоюға болмайтынын білдіреді; баланы шошынудан немесе жын-періден сақтау үшін жусан түтінін тұтатып, баланы аластайды – мұнда жусан тылсым күштерден қорғайтын магиялық құрал қызметін атқарады. Сонымен қатар, қазақы дүниетанымда жусанмен байланысты тазалық, емдік, қасиет концептілері айқын байқалады. Халық медицинасында жусанның қайнатпасы түрлі ауруларды емдеуге, ішек тазалауға, жараны жазуға қолданылады. Бұл тәжірибе тек тұрмыстық қана емес, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан көнеден жеткен білім, яғни этномәдени мұра болып табылады. Жусанның киелі өсімдік ретінде қабылдануы қазақ халқының экологиялық танымы мен этикалық қатынасының да бір көрінісі. Табиғатпен үндес, әрбір шөпке тіршілік иесі ретінде қарап, оны қадірлеу дәстүрі жусанға қатысты наным-сенімдерде ерекше айқын. Қазақ үшін жусан тек флора нысаны ғана емес, сонымен бірге, ұлттық болмыстың, далалық рухтың белгісі ретінде де танылады. Жусанға

байланысты фразеологизмдер, мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер де оның тілдегі семантикалық өрісінің кеңдігін, этномәдени код ретіндегі қызметін дәлелдейді. Бұл фитоним тек номинативтік емес, символдық, семиотикалық, этнолингвистикалық қызмет атқаратын бірлік ретінде танылып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, жусан атауы қазақ этносының тілдік санасында экологиялық, сакралдық, рухани және символдық мазмұндағы күрделі мәдени кодтардың тоғысқан нүктесі болып табылады.

Қазақ даласында жусан өсімдігінің алуан түрі кездеседі. Солардың ішінде кең таралғандарына тоқталсақ: боз жусан – жаздың соңына қарай шығатын, көпжылдық өсімдік түрі; дермене жусан – еліміздің оңтүстік аймақтарында табиғи түрде өсетін, емдік қасиетімен танымал өсімдік; ал кара жусан – бойы аласа, жыл бойы жасыл күйін сақтайтын көпжылдық түр болып табылады [9, 201 б.]. Зерттеуші Г.Бегимованың пікірінше, қасқа жусан, кер жусан, боз жусан сияқты атаулар адамның сыртқы келбетімен немесе физикалық белгілерімен ассоциацияланып, фитонимдік жүйеде жеке топ құрайды [10, 55 б.].

Жусан атауына байланысты жер-су атаулары да жиі кездеседі. Мәселен, М. Құрбан өз еңбегінде «Жусанды» топонимін талдай келе, бұл атаудың «жусан» өсімдігінің атауы мен «-ды» аффиксінен құралғанын, әрі бұл жұрнақ белгілі бір нәрсенің көп немесе бар екенін білдіретінін атап өтеді. Осыған сәйкес, «Жусанды» атауы – «жусаны мол өсетін аймақ» деген мағынаны білдіретінін көрсетеді [11, 207 б.].

Қазақ халқының мәдени-танымдық жүйесінде **адыраспан** – қасиетті, киелі, магиялық күшке ие өсімдіктердің бірі ретінде ерекше орын алады. Бұл өсімдік атауы тек ботаникалық нысан ретінде емес, этномәдени код ретінде, яғни халық санасында орныққан символдық мәні бар танымдық таңба ретінде қызмет атқарады. Адыраспан атауы тілде тек номинативтік деңгейде ғана қолданылып қоймай, ол белгілі бір ырымдық, сакральдық, семиотикалық мәндерге ие бола отырып, мәдени болмыстың бір бөлшегі ретінде көрінеді. Қазақ тілінде «адыраспан» сөзі көбінесе емдік, тазарту, тылсымнан қорғану, бәле-жала, көз тиюден сақтану мағынасында жиі қолданылады. Адыраспан өсімдігіне байланысты қалыптасқан ырым-тыйымдар мен наным-сенімдер бұл фитонимнің тек шөп емес, қасиетті рухани символ ретінде танылғанын көрсетеді. Халық ұғымында адыраспан – жын-шайтанды, көз тимені, дерт-сырқауды қашыратын тылсым күші бар шөп. Оның басты қызметі – тазарту, яғни киелі кеңістікті сақтап, адамды жамандықтан қорғау.

Адыраспанға байланысты ең кең таралған ырым – оны түтетіп, түтінімен адамды немесе үй ішін аластап шығару. Бұл әрекеттің негізінде архаикалық шамандық дүниетаныммен сабақтасып жатқан сакралдық түсініктер жатыр. Халық арасында «Адыраспан аластайды, бәле-жаладан тазалайды» деген наным берік орныққан. Бұл әрекет түрлі ауру, ұшырасқан

қиыншылық, жан тыныштығы бұзылған кезде немесе жаңа туған нәрестені көз тиюден сақтау мақсатында жасалады.

Сонымен қатар, адыраспанмен аластау жын-шайтандардан, тылсым күштерден қорғаудың бір формасы ретінде қарастырылып, оны отқа тастап, түтінін адамдар мен малдардың үстінен айналдырады. Бұл тәжірибенің магиялық қорғаныс қызметі бар. Осыған орай, халық арасында тараған мынадай бата-тілектер мен жол-жоралғылар бар:

«Адыраспан аласта,
Көзі жаман аласта!
Қырық бір пәле қашсын деп,
Алас, алас, алас та!»

Бұл жолдарда адыраспан – жамандық атаулыны аластайтын, тазартатын күш ретінде суреттеледі. Мұнда оның семиотикалық мәні өте жоғары: адыраспан – жамандық пен жақсылықтың ара жігін ажырататын, көзге көрінбейтін шекараны күзететін «қасиетті белгінің» рөлін атқарады.

Этнолингвистикалық тұрғыдан алғанда, адыраспан сөзінің қолданылу өрісі өте кең. Ол мақал-мәтелдерде, фразеологизмдерде, ырымдық мәтіндерде жиі кездеседі. Мәселен, «Адыраспан шөп емес, аластаушы қасиет», «Адыраспан түтіні – ел қорғаны» сияқты сөз тіркестері мен тұрақты орамдарда бұл өсімдіктің мәдени символға айналғаны көрінеді.

Адыраспан – қазақ халқының мифтік дүниетанымында да ерекше орын алады. Көптеген этнографиялық жазбаларда жын-шайтан жолы адыраспанмен жабылады, мал қорасы, есік алдын адыраспанмен тазалап, от жаққанда «жамандық кетсін» деген сеніммен орындалады. Кейбір жерлерде адыраспан кептіріліп, үйдің төріне ілінеді – бұл да «үй ішін күзету» қызметін атқарады. Бұл жоралғылардың түп-төркіні халықтың кеңістік пен затты киелеу, табиғатпен тылсым байланыс орнату ұмтылысынан туған.

Сонымен қатар, адыраспан емдік қасиеттерімен де танымал. Ол іш ауруы, тері аурулары, тұмау, жүйке жүйесі сырқаттарында кеңінен қолданылған. Адыраспанның қайнатпасы да, түтіні де халықтық медицинаның бір бөлігі ретінде танылған.

Лингвомәдени кеңістікте адыраспан – рух, тазалық, қорған, шекара деген ұғымдармен ұштасып, қазақ халқының әлемдік бейнесінде маңызды этномәдени код болып қалыптасқан. Оның қызметі – мәдени жадты сақтау, қорғану рефлексін іске қосу және қоршаған ортаны киелеу арқылы ұлттық танымның сабақтастығын қамтамасыз ету.

Адыраспан фитонимі – қазақ тілінің тек лексикалық бірлігі ғана емес, сонымен қатар, рухани-мәдени концепт ретінде көрініс табатын, халықтың табиғатқа, тылсым күштерге және өз өмірлік кеңістігіне қатынасын бейнелейтін күрделі таңба. Оның ырым-тыйым мен наным-сенім жүйесіндегі орны – қазақ этносының дүниетаным құрылымының маңызды құрамдас бөлігі.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде өсімдіктер тек тіршілік көзінің бір элементі ретінде ғана емес, терең танымдық, мифологиялық және сакралдық мәнге ие нысандар ретінде де қарастырылады. Осындай ерекше лексемалардың бірі – арша. **Арша** – тек өсімдік атауы ғана емес, этномәдени код, яғни халықтық сананың терең қатпарларында орныққан рухани таңба. Қазақ дүниетанымында арша тазартады, қорғайды, емдейді және киелі саналады.

Арша – хош иісті, қылқан жапырақты, мәңгі жасыл бұта немесе ағаш. Ол көбіне таулы, тасты аймақтарда өседі. Табиғи ерекшелігі мен сыртқы формасы халық санасында оның рухани және тылсым күштерге жақындығын қалыптастырған. Қазақ халқы аршаны «тазалаушы», «жамандықтан қорғаушы», «киелі кеңістіктің күзетшісі» ретінде сипаттайды.

Арша түтінін пайдалану – халқымыздың көнеден келе жатқан магиялық-ритуалдық тәжірибелерінің бірі. Халықтық дәстүрде аршаны түтетіп, үйді, адамды, малды аластау – жамандықтан арылудың, рухани тазартудың бір жолы. Арша түтіні арқылы адамды көз тиюден, ауыр дерттен, жын-шайтаннан, пәле-жаладан сақтау мақсат етіледі. Бұл әрекетте арша – сакралды шекараның белгісі, оның түтіні – рухани қорғаныс құралы.

Аршаны жаңа түскен келінді алғашқы түні аластау үшін, үйге нәресте келгенде шілдехана кезінде, көшіп келгенде жаңа қонысты жын-шайтаннан тазарту үшін, ауырған адамды айналдырып, алас салу үшін, мал шығын болып жатса, қораны арша түтінімен аластау үшін қолданады.

Бұл дәстүрлердің барлығы арша фитонимінің наным-сенім жүйесіндегі магиялық қызметін айқын көрсетеді. Қазақы дүниетанымда аршаның түтіні – тек шөптің иісі емес, ол – рухани қуат. Ол оттың, иістің және дұғаның қосындысы ретінде ерекше күшке ие болады.

Кейбір этнографиялық мәліметтерге сүйенсек, арша тек магиялық мақсатта ғана емес, қасиетті кеңістіктің белгісі ретінде де қолданылады. Мәселен, аршаны киелі жерлерге, қорымдарға, әулие басына апарып, түтетеді. Қасиетті жерлерде немесе емдік орындарда арша жағу – сол кеңістікті тазартып, шипа қуатын арттырады деген сенім бар. Арша өсіп тұрған жерлер – «Киелі мекен» деп саналып, оған зиян келтіруге тыйым салынады. Халық медицинасында аршаның шипалық қасиеті де кең танылған. Оның тұнбалары мен майы буын ауруларын емдеуде, тыныс жолдарын тазартуда, салқын тию мен тұмауда, тері ауруларына қарсы қолданылған.

Қазақ тілінде арша сөзінің қатысуымен бірнеше тұрақты тіркес және көркем бейнелеу құралдары қалыптасқан. Мысалы, «Арша түтеткен үйден пәле қашар», «Аршаның иісі шыққан жерге шайтан жоламас» деген тәрізді сөз орамдары аршаның символдық күшін көрсетеді. Сонымен қатар, кей аймақтарда «Аршадай болып жайнап кетті» деген тіркес те кездеседі, бұл аршаның жарық, күшті, таза образымен байланысты.

Арша тек қазақ халқына ғана тән киелі өсімдік емес, ол бүкіл түркі халықтарының дәстүрінде қасиетті шөп ретінде орныққан. Мәселен, түрік, қырғыз, ноғай, қарақалпақ, ұйғыр халықтарында да арша түтінін пайдалану дәстүрі кең таралған. Бұл ортақтық аршаның түркілік танымның этномәдени өзегінде бар екенін дәлелдейді.

Арша фитонимі – қазақ халқының мәдени кеңістігінде көпқабатты семантикалық мәнге ие өсімдік. Ол тазартушы, қорғаушы ретінде халықтың тілінде, салт-дәстүрінде, наным-сенімінде, көркем мұрасында кең орын алған.

Арша тек өсімдік емес, ол – этномәдени таным мен сакралды болмыстың тілдегі көрінісі, ұрпақтан ұрпаққа берілетін мәдени код. Оның тілдік және мәдени кеңістіктегі орны – қазақ халқының дүниетаным құрылымын, табиғатпен байланысын, рухани құндылықтарын бейнелейтін маңызды этнолингвистикалық феномен.

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде, шаруашылық мәдениетінде және рухани өмірінде **тары** ерекше орын алған дәстүрлі дақылдардың бірі. Көшпелі өмір салты мен табиғи-климаттық жағдайларға икемделген қазақ халқы үшін тары – тек азық көзі емес, сонымен қатар ырыс пен берекенің, құт пен молшылықтың символы. Тары атауы қазақ тілінің лексикалық құрамында фитоним ретінде ғана емес, этномәдени код ретінде де қызмет етеді. Ол халық санасында қалыптасқан наным-сенім жүйесінде, салт-дәстүрде, тілдік бірліктерде ерекше мәнге ие.

Тарымен байланысты қалыптасқан басты концепт – молшылық. Қазақ ұғымында тары егістігі мол өніп, қоры молайса, бүкіл ауыл тоқ болады. Осыған байланысты «Тарыдай шашылсын!», «Тарыдай көбейсін!», «Тарыдай береке кірсін!» деген бата-тілектер халық аузында кең тараған. Бұл тіркестерде тары мөлшерінің ұсақтығы емес, оның көптігі мен өнімділікке негізделген мәні басты орын алады.

Халық танымында тары «құтты дән» ретінде қарастырылады. Көне заманда әр үйдің босағасында бір уыс тары сақталған. Бұл ырым – «ырыс кетпесін», «құт қонсын» деген сенімге негізделген. Кей өңірлерде жаңа көшіп барған үйдің босағасына тары себу – сол үйге ырыс шақыру амалы саналған.

Тарыға қатысты қалыптасқан ырым-тыйымдар халықтың материалдық дүниесін сакралданған кеңістікпен байланыстыруға тырысқан ұмтылысының көрінісі. Мәселен, тарыны төгу – ырыстың төгілуі деп есептеледі, сол себепті тарыны шашуға, аяқпен басуға қатаң тыйым салынған. Қыз бала тарыны төгіп алса, «жаман ырым» деп саналады – «берекесі болмайды» деген сеніммен байланысты. Тарыны мал баспасын, табан тимесін деген ырыммен жоғары сөрелерде сақтау әдетке айналған. Қайтыс болған адамның жетісінде немесе жылында дастарқанға міндетті түрде тарыдан жасалған тағам (қоймалжың, жент, талқан) қояды – бұл да тарының аруағымен байланысушы тағам екенін білдіреді.

Бұл тыйымдар мен жоралғылар тарының тек заттық емес, рухани-мәдени құндылық ретінде орныққанын аңғартады.

Көшпелі қоғамда егіншілік ауқымды болмаса да, тарыға деген көзқарас табиғатпен астасқан наным-сенімдермен сабақтасқан. Қуаңшылық жылдары тары шықпай қалса, бұл – «жердің ашуы» немесе «ырыстың жолы кесілді» деп түсінілген. Мұндай кезде ел ішінде тасаттық беріп, тарының өнімді болуын тілеп, Құдайға жалбарыну ғұрпы жасалған.

Сондай-ақ тарыны егу мен жинау рәсімдері де салтқа сай орындалған. Мысалы, тарының алғашқы өнімінен әйелдер «алғашқы жент» жасап, оны ауылдың үлкендеріне таратқан. Бұл – табысты бөлісу, ырысты ортақ көру деген ұғыммен байланысқан.

Фитоним ретінде тары – мәдени концепт, яғни белгілі бір халықтың өмір салтымен, наным-сенімімен тығыз байланыстағы танымдық бірлік. Ол «тағам», «ырыс», «құт», «өнім», «тіршілік көзі» сынды ұғымдармен мағыналық өріс түзеді. Бұл концепт тілдік сана мен этномәдени танымның түйісу нүктесі ретінде зерттеушілер үшін маңызды.

Ғалым М.Күштаева өз еңбектерінде тарының лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық өрісін, сонымен қатар «тары» концептісінің аялық біліммен байланысын жүйелі түрде зерттеген. Ол «тары» атауының ұлттық мәдениетте сақталған тілдік бірліктер арқылы айқындалатынын, сондай-ақ тарының қазақтың егіншілік мәдениетіндегі айрықша символ екенін нақтылайды [8, 21 б.].

Тары – қазақ халқы үшін тек егін шаруашылығының нысаны емес, этномәдени жадтың бір бөлшегі, наным-сенім мен ырым-тыйым жүйесінде орныққан киелі ұғым. Оның символдық мәні – ырыс, береке, құт, тоқшылық, тұрақтылық ұғымдарымен тікелей байланысты. Халық тіліндегі тіркестер, ырымдар мен дәстүрлер тарының мәдени мәні жоғары фитоним екенін дәлелдейді. Демек, тары – тек дән емес, этностың рухани-мәдени кодын сақтаушы тілдік таңба.

Қазақ халқының дүниетанымдық жүйесінде өсімдіктер тек табиғи нысан ретінде ғана емес, сонымен қатар мәдени, символдық және сакралды мәні бар ұғым ретінде көрініс табады. Осындай киелі мәнге ие фитонимдердің бірі – **сексеуіл**. Сексеуіл – шөл және шөлейт аймақтарға тән өсімдік бола тұра, қазақ халқының мәдени жадында, салт-дәстүрінде, наным-сенімінде, ырым-тыйым жүйесінде ерекше орын алған этнобелгі.

Сексеуіл – табиғаттың қатал жағдайына ерекше бейімделген, ыстыққа да, суыққа да, ұзақ құрғақшылыққа да төтеп беретін өсімдік. Халықтық дүниетанымда бұл ерекшелігі оған төзімділік, беріктік, рухани мықтылық символын жүктеген. «Сексеуілдің түбінде өссең – сынбассың» деген мәтел қазақы пайымдағы өмірге бейімделу мен сабырдың, табандылықтың бейнелі көрінісі.

Кейбір этнографиялық деректерде сексеуіл – бақсы-балгерлік мәдениетпен де байланыстырылады. Себебі оның оты өте ұзақ жанады, күл қалдырмай жанып бітеді. Бұл қасиеті оны тазарту мен аластау рәсімдерінде пайдалануға себеп болған.

Қазақ тұрмысында сексеуіл – қасиетті отын. Ол көбінесе шөлді аймақтарда жалғыз өскендіктен және ұзақ жанатын, шоққа айналатын сапасына байланысты киелі от жағуға арналған ерекше ағаш ретінде бағаланады. Сексеуілдің оты жарық, таза, түтінсіз, шоқты деп сипатталады. Бұл – тек физикалық сипат емес, рухани қуатпен астасқан таным.

Халық нанымында: сексеуілмен жағылған отқа түкіруге, күл төгуге болмайды; сексеуілді отынға пайдаланғанда «Бисмиллаһ» деп отқа жағу керек – бұл ағаштың киесін ренжітпеу амалы; сексеуілді кесу қажет болса, одан бұрын рұқсат сұрау – «киесі ұрмасын» деген ырым. Кей ауылдарда қариялар: «Сексеуілді отын қылып жағар болсаң, үйге ырыс кіреді», – деп, оның қасиеттілік сипатын айтқан.

Сексеуіл қазақ халықтық медицинасы мен магиялық тәжірибесінде арша, адыраспан секілді аластаушы қасиеті бар өсімдік қатарына кіреді. Оның отының жалыны биік, шоғы ыстық болғандықтан, жын-шайтан мен тылсым күштерді қашырады деген сенім қалыптасқан. Осыған орай: жаңа қонысқа көшкенде, ауру адамның киімін немесе жатқан орнын, қора-қопсыны аластау мақсатында сексеуілмен от тұтатқан.

Сексеуілдің оты – жанды тазартады, үйді тазартады, кеңістікті тазартады деген сеніммен қатар жүреді.

Кей өңірлерде сексеуіл өскен жерлер – киелі, тылсым мекен деп саналады. Әсіресе Сыр бойы мен Қызылқұм өңірінде: Әулие, бақсы, емші адамдардың жерленген орындары маңында өсетін сексеуіл ағашына қол тигізуге, сындыруға болмайды; «Бақсылардың таяғы сексеуілден жасалған» деген сенім бар; Жол торып жатқан жалғыз сексеуілге жөнсіз әрекет жасау «жолың кесілді» деген ырымға ұласады. Мұның бәрі сексеуілдің табиғат пен рух арасындағы шекара белгісі, медиативтік нысан ретіндегі танымын көрсетеді.

Сексеуіл – қазақ халқының этномәдени дүниетанымында киелі, рухани мәні зор фитоним.

Сексеуілдің этимологиялық табиғаты мен лексикалық қолданысы оның тек өсімдік атауы емес, дүниетанымдық нысан екенін дәлелдейді. Қазақ тіліндегі фразеологизмдер мен фольклорлық мұралардағы көрінісі арқылы ол халықтық рухани жады мен тілдік сананың көрінісі ретінде маңызды зерттеу нысаны болуға лайық.

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында өсімдік атаулары тек ботаникалық термин немесе табиғат элементі ретінде ғана емес, рухани-мәдени символ, ырымдық-танымдық мәнге ие киелі код ретінде қарастырылады. Осындай киелі өсімдіктердің бірі – **тобылғы**. Қазақ

мәдениетінде тобылғы – береке, тұрақтылық, тазалық, обал мен сауаптың өлшемі ретінде танылған өсімдік.

Тобылғы – қатты, майысқақ, бұтақтары шымыр, қызғылт түсті бұта. Қазақ халқы оны «шегенің орнына жүретін ағаш», «қызыл алтын» деп сипаттайды. Тобылғының қаттылығы мен ұзаққа шыдамдылығы халық арасында сенімділік пен тектіліктің, беріктік пен ұзақ ғұмырдың нышаны ретінде қалыптасқан.

Тобылғы – қазақ шеберлері, әсіресе қамшы өретін ісмерлер мен үй жиһазын жасайтын ағаш ұсталары үшін таптырмас шикізат. Сол себепті, тобылғыға қатысты ырым-тыйым мен наным-сенімдер көбінесе оның шеберлік, қолөнер мен ер азаматтың мәртебесімен байланысты.

Қазақ арасында «Тобылғы гүлдесе – жаз шырайлы болады» деген сенім бар. Бұл – тобылғының табиғаттағы көктем мен молшылықтың, жердің жаңаруының символына айналғанын көрсетеді. Халық ұғымында: Тобылғы гүлдеген көктем – ырысты, жауын-шашынды, жерге жайлы болады; Тобылғы отқа жағылса – үй ішіне береке кіреді; Тобылғыны үй маңына отырғызуға болмайды – оның киесі бар. Бұл ырымдар тобылғыны тек өсімдік ретінде емес, кеңістіктегі рухани энергияны реттеуші нысан ретінде қабылдағанын көрсетеді.

Қазақы танымда тобылғы оты ерекше сипатта бағаланған. Ол түтіні аз, шоғы мол, шоққа айналғанда ұзақ жанатын отын ретінде белгілі; Көп жағдайда жаңа түскен келінге, сәбиді шомылдырғанда, науқасты емдегенде тобылғы отының шоғымен аластап, жын-шайтанды, жамандықты куу әрекеттері жүргізілген. Қызыл шоқты тобылғы оты – тазарудың, жаңарудың нышаны ретінде аластату рәсімдерінде жиі қолданылған.

От пен ошақ – қазақ дүниетанымында қасиетті ұғым. Тобылғы оты осы киелі ортаның энергетикалық тірегі, «жамандықты қашырап күш» ретінде қарастырылған.

Тобылғы қазақтың ер азаматтарының жоралғыларында ерекше орын алған. Ең алдымен, қамшы тобылғыдан өріледі. Тобылғы қамшы ер жігіттің тұлпары мен ер-тоқымының бөлінбес бөлшегі, билік пен әділдік нышаны ретінде би-шешендердің қолында ұсталған белгі, тектіліктің, мықтылықтың символы: «Тобылғы сапты қамшыдай» деген теңеулерде беріктік, жүйелілік, шешімталдық мағынасы жүктеледі. Атақты би-шешендер мен батырлардың тобылғы қамшысы киелі мұра ретінде ұрпақтан ұрпаққа берілген. Бұл тұрғыдан қарағанда, тобылғы тек заттық мәдениеттің ғана емес, рухани мұраның да бір бөлшегі. Осы ретте зерттеуші А.Шормакова «Қамшының сабы ретінде тобылғыны тандап алу, біріншіден, оның қаттылығы мен беріктігіне байланысты болса, екінші жағынан «тобылғы тұрған жерге жын жуымайды» деген халық сеніміне байланысты. Сондықтан сабы тобылғыдан жасалған қамшыны жын жоламасын, шайтан кірмесін деген мағынада төрге ілу, бесіктің басына жастау секілді ырымдар болған» [12, 45 б.].

Қазақ халқында тобылғыға қатысты тыйымдар мен ырымдар кең тараған. Мысалы: тобылғыны көктемде кесуге болмайды – «гүлі мен иісі ренжиді»; тобылғыны жас кезінде сындыру күнә – себебі ол ана секілді – нәзік те, берік; тобылғы түбі – жыланның ұясы деп сеніп, арнайы сақтану амалдары жасалған; қамшы өретін кезде тобылғының түнде кесілгені абзал, өйткені оның шырыны ұйыған деп есептелген. Мұндай тыйымдар тобылғының халықтық экологиялық санамен байланысты киелілік жүйесіндегі орнын білдіреді.

Тобылғы – қазақ халқының рухани-мәдени болмысында табиғат пен таным, сенім мен салт арасын жалғап тұрған символдық өсімдік. Оның шеберлік пен ерлікпен, қамшы мен би-дәстүрмен, от пен ошақпен, рухани тазалық пен берекемен байланысы, тілдік жүйедегі метафоралық, паремиологиялық, символдық мәні, ырым-тыйымдар мен наным-сенімдердегі жүйелі орны – бәрі тобылғыны этномәдени код деңгейіне көтерген.

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымы мен рухани-мәдени өмірінде өсімдіктердің символдық маңызы зор. Әсіресе, табиғи ортада жиі кездесетін, күнделікті тіршілікпен біте қайнасқан кейбір шөптесін өсімдіктер этномәдени код ретінде қалыптасқан. Солардың бірі – қоға, қазақтың тұрмысында, тілі мен танымында, наным-сенімі мен әдет-ғұрпында өз орнын иеленген өсімдік атауы.

Қоға – батпақты жерлерде, өзен-көлдердің жағалауында өсетін, сабағы ұзын, жапырағы жалпақ, гүл шоғыры масақ тәрізді ерекше өсімдік. Қазақтар үшін қоға – сулы жердің нышаны, малға шөп, үйге төсеніш, табиғи қорғаныш. Қоғаның қай жерде өсетіні – сол жердің құнарлылығы мен тіршілікке қолайлылығын білдіреді. Сондықтан «қоға біткен жер – құтты мекен» деген түсінік қалыптасқан.

Аңызға айналған Жерұйық мекені – сулы, нулы, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған бейбіт әлем ретінде сипатталады. Бұл жерде қоға ерекше өсімдік ретінде аталады. Асан қайғы бабаның «Қоға өскен жер – малға жайлы, жанға жайлы» деуі – қоғаның табиғат пен тіршілік арасындағы үйлесімділікті білдіретін космологиялық код екендігін байқатады. Мысалы: «Қоғадай жапырылды» – бір сәтте қырылып, жойылған, бейбіт орта бұзылған жағдайларды білдіретін теңеу. Бұл тіркес қоғаның тыныштық, тұрақтылық пен қауымдық бейбіт тіршіліктің белгісі ретінде танылатынын аңғартады.

Қазақ тұрмысында қоға төсеніш, қапшықтың ішкі астары, үйдің жабындысы ретінде қолданылған, қоға майы – шам жаққандағы оттық зат, баланың бесігіне көзден сақтау үшін төсеу немесе үй ішіне жайып қою ырымдары болған, су басқан жерде өсетіндіктен, жылан, жын, шошқа сияқты тыйым салынған бейнелердің ошағы деп те қарастырылып, кей уақытта қоға өскен жерге мал жаймау немесе түнеуге тыйым салынған.

Бұл тыйымдар қоғаның екіұдай – бір жағынан береке мен сулы тіршіліктің нышаны, екінші жағынан сақтану мен қорғануды қажет ететін аймақтық белгі екендігін көрсетеді.

Қоғаға қатысты қазақ тілінде тұрақты тіркестер мен бейнелі сөздер қалыптасқан: «Қоғадай жапырылу» – жаппай күйреу, бейбіт тіршіліктің бұзылуы; «Қоғаның басындай» – көп, қаптаған, шексіз көлемді білдіру; «Қоғаның желі» – желсіз күнде де қозғалыс байқалатын, белгісіз құбылыстармен байланыстырылған орта; «Қоға жұлып жүргендей» – бейсауат, ешбір бағытсыз, мәнсіз әрекетті білдіретін ауыспалы мағына. Бұл тіркестер қоғаның халық санасындағы семантикалық кеңістігінің өте ауқымды екенін, оны бейтарап шөп емес, белгілі әлеуметтік-мәдени салмаққа ие нысан ретінде қабылдағанын айғақтайды.

Қоғаға байланысты бірқатар ырымдар мен нанымдар тараған: жазғы күндері қоға көп өссе – сол жылы мал жақсы қыстайды деп сенген; қоғаның гүл масағы ерте шықса – ерте күз келеді деген ауа райын болжау нанымдары бар; су жағасындағы қоға ішінен жын-шайтан шығады деген ырым арқылы түнде қоға өскен жерде жалғыз жүрмеуге тыйым салынған; қоға өсетін жер – су иесінің (су перісінің) мекені саналып, кейде құрбандық шалу немесе ырымдық тағам тастау әрекеттері жасалған. Бұл сенімдер қоғаның табиғи өсімдік болуымен қатар рухани кеңістіктегі межелік, шекаралық функциясын, яғни материалды және мифтік әлемді байланыстырушы символ ретінде қабылданғанын көрсетеді.

Қоға – қазақ этномәдениетінде табиғатпен үйлесімде өмір сүрудің, сулы тіршіліктің, бейбіт өмір мен экологиялық тепе-теңдіктің символы ретінде қалыптасқан киелі өсімдіктердің бірі. Оның қоғамдық және шаруашылық өмірдегі орны, ырым-тыйымдар мен сенімдердегі мәні, метафоралық-символдық кеңістіктегі бейнесі ұлттық дүниетанымдағы қоға фитонимінің этномәдени код ретіндегі маңызын дәлелдейді.

Қорытынды

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы фитонимдердің этнолингвистикалық сипатын зерттеу арқылы олардың тек тілдік атау ғана емес, ұлттық мәдениеттің, сенім-салт дәстүрлерінің және дүниетанымның маңызды құрамдас бөлігі екенін анықтадық. Фитонимдер халықтың табиғатпен тығыз байланысын, рухани көзқарасын, сонымен қатар тарихи-мәдени тәжірибесін бейнелейтін ерекше лексикалық топ ретінде қызмет атқарады.

Зерттеу барысында фитонимдердің мағыналық құрылымы мен қолдану аясы, олардың символдық және мифологиялық рөлі жан-жақты қарастырылып, қазақ тіліндегі фитонимдердің этнолингвистикалық жіктемесі ұсынылды. Бұл зерттеу қазақ тіл білімінде этнолингвистикалық бағытты дамытып, фитонимдердің ұлттық сана мен мәдениеттің айнасы ретіндегі маңызын көрсетті.

Алынған нәтижелер қазақ тілінің бай мәдени-тарихи мұрасын сақтап қалуға және ұлттық рухани құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге үлес қосады. Сонымен қатар, бұл зерттеу фитонимдерді әрі қарай тереңдетіп зерттеу және олардың басқа тілдік-мәдени құбылыстармен байланысын қарастыру үшін негіз болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Арзымбетов С. Орысша-қазақша ауылшаруашылық сөздігі. – Алматы, 1955. – 270 б.
- [2] Мұсақұлов Т. Биология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. – Алматы, 1960. – 61 б.
- [3] Арыстанғалиев С. Қазақстан өсімдіктерінің қазақша-орысша-латынша атаулар сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2002. – 288 б.
- [4] Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 159 б.
- [5] Уюкбаева Г.И. Народные наименования растений: автореф. канд. дис.: – Алматы, 1982. – 18 с.
- [6] Күркебаев Ш. Өсімдік мүшелері мен олардың құрылым-құрылысына қатысты терминдер: фил. ғыл. канд... дис.: – Алматы, 1994. – 146 б.
- [7] Сейітова Ш. Өсімдікке байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаттамасы: фил. ғыл. канд... дис.: – Алматы, 1999. – 168 б.
- [8] Күштаева М. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны: фил. ғыл. канд... дис.: – Алматы, 2002. – 192 б.
- [9] Сарекенова Қ., Бейсенбай А., Мұхтарова Ф. Кейбір өсімдік атауларының этнографиялық сипаты // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің Хабаршысы. – 2023. – №4. – Б.196-208. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.015>
- [10] Бегимова Г., Құлжанова Б., Назарова А. Қазақ және түрік тілдеріндегі өсімдік атауларының уәждемесі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №1 (185). – Б. 52-60. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph6>
- [11] Kurban A.M., Duisembekova Z.M. Etymological Aspects of Phytotoponyms in English and Kazakh Languages // Ясауи университетінің Хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 201-212. DOI: <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.16>
- [12] Шормакова А. Қазақ тіліндегі өсімдік әлемінің лингвомәдени бейнесі: философия докторы дәрежесін алу үшін дайындалған дис.: – Алматы, 2020. – 178 б.

REFERENCES

- [1] Arzymbetov S. Oryssa-qazaqsha auylsharuashylyq sözdıgı [Russian–Kazakh Agricultural Dictionary]. – Almaty, 1955. – 270 b. [in Kaz.]

[2] Mūsaqūlov T. Biologia terminleriniñ oryssa-qazaqşa sözdıǵı [Russian–Kazakh Dictionary of Biological Terms]. – Almaty, 1960. – 61 b. [in Kaz.]

[3] Arystanǵaliev S. Qazaqstan ósimdikleriniñ qazaqşa-oryssa-latynsha ataular sözdıǵı [Kazakh–Russian–Latin Dictionary of Plant Names of Kazakhstan]. – Almaty: Sözdık-Slovär, 2002. – 288 b. [in Kaz.]

[4] Qaliev B. Qazaq tilindeǵı ósimdik ataulary [Plant Names in the Kazakh Language]. – Almaty: Ğylym, 1988. – 159 b. [in Kaz.]

[5] Uiukbaeva G.İ. Narodnye naimenovaniya rasteni [Folk Names of Plants]: avtoref. kand. dis.: – Almaty, 1982. – 18 s. [in Rus.]

[6] Kürkebaev Ş. Ósimdik müşeleri men olardyñ qūrylym-qūrylysyna qatysty terminder [Terms Related to Plant Organs and Their Structure]: fil. ğyl. kand... dis.: – Almaty, 1994. – 146 b. [in Kaz.]

[7] Seitova Ş. Ósimdikke bailyasty tūraqty tırkesterdiñ etnolingvistikalyq sipattamasy [Ethnolinguistic Description of Set Expressions Related to Plants]: fil. ğyl. kand... dis.: – Almaty, 1999. – 168 b. [in Kaz.]

[8] Kūštaeva M. «Tary» konseptisiniñ semantikalyq qūrylymy men lingvomädeni mazmūny [The Semantic Structure and Linguocultural Content of the Concept ‘Tary’]: fil. ğyl. kand... dis.: – Almaty, 2002. – 192 b. [in Kaz.]

[9] Sarekenova Q., Beisenbai A., Mūhtarova F. Keibir ósimdik ataularynyñ etnografialyq sipaty [Ethnographic Characteristics of Some Plant Names] // Abylai han atyndaǵy Qazaq halyqaralyq qatynastar jáne älem tilderi universitetiniñ Habarşysy. – 2023. – №4. – B.196-208. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.015> [in Kaz.]

[10] Begimova G., Qūljanova B., Nazarova A. Qazaq jáne tırık tilderindeǵı ósimdik ataularynyñ uǵdemesi [Motivational Basis of Plant Names in the Kazakh and Turkish Language] // QazĖU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2022. – №1 (185). – B.52-60. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph6> [in Kaz.]

[11] Kurban A.M., Duisembekova Z.M. Etymological Aspects of Phytotoponyms in English and Kazakh Languages // İsaui universitetiniñ Habarşysy. – 2023. – №2 (128). – B.201-212. DOI: <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.16>

[12] Şormakova A. Qazaq tilindeǵı ósimdik älemiñiñ lingvomädeni beinesi [Linguocultural Image of the Plant World in the Kazakh Language]: filosofia doktory дәреjesin alu üşin daiyndalǵan dis.: – Almaty, 2020. – 178 b. [in Kaz.]

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ КОД ФИТОНИМОВ: РОЛЬ В СИСТЕМЕ СУЕВЕРИЙ, ЗАПРЕТОВ И ОБРЯДОВ

*Нұрсұлтанқызы Ж.,¹ Снасапова Г.Ж.,² Байдаулетова А.Ө.,³ Боранбай Б.Е.⁴

^{*1,2,3,4} Кызылординский университет Болашак, Кызылорда, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается этнокультурный код фитонимов, занимающих важное место в языковой картине мира казахского народа, а также их роль в системе поверий, запретов и обрядов. Фитонимы не ограничиваются

только номинативным значением, а осмысливаются как культурные знаки, отражающие экологические, сакральные и мировоззренческие установки народа. В казахской этнолингвистике представления, связанные с растениями, считаются неотъемлемой частью национального сознания и духовного пространства. В статье проводится этнолингвистический, семиотический и культурно-когнитивный анализ таких фитонимов, как полынь, адраспан, арча, просо, саксаул, тобылгы, с подробным описанием их роли и функций в традиционном мировоззрении. Также исследуются отражения этих растений в фольклоре, пословицах и религиозных обрядах.

Цель статьи – определить роль фитонимов в системе верований, обрядов и культурных традиций казахского народа через изучение их этнокультурного кода. Кроме того, рассматриваются особенности мировоззрения, отношение к природе и растениям, формирование народных верований через призму фитонимов.

Научная значимость работы заключается в выявлении глубоких основ казахских традиций и верований посредством анализа этнокультурного кода фитонимов. Методология исследования основана на этнолингвистическом, семиотическом и культурно-аналитическом подходах. Особое внимание уделяется символическому значению фитонимов и их роли в языковой структуре. Для выявления этнокультурного кода фитонимов и их места в системе верований применён сравнительно-сопоставительный метод, а также историко-сравнительный подход для установления связи между традиционным языком и культурой. Результаты статьи могут служить основой для дальнейших этнолингвистических исследований, направленных на изучение единства языка, культуры и мировоззрения.

Ключевые слова: фитонимы, этнокультурный код, запреты, поверья, казахская культура, символическое значение, сакральная лексика, этнолингвистика, духовное мировоззрение

THE ETHNOCULTURAL CODE OF PHYTONYMS: THEIR ROLE IN THE SYSTEM OF SUPERSTITIONS, TABOOS, AND RITUALS

* Nursultankyzy Zh.¹, Snasapova G.Zh.², Bidauletova A.O.³, Boranbay B.E.⁴

^{*1,2,3,4} Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan

Abstract. The article examines the ethnocultural code of phytonyms, which occupy an important place in the linguistic worldview of the Kazakh people, as well as their role in the system of beliefs, taboos, and rituals. Phytonyms are not limited to nominative meaning but are viewed as cultural signs reflecting the ecological, sacred, and worldview orientations of the people. In Kazakh ethnolinguistics, the representations associated with plants are considered an

integral part of national consciousness and spiritual space. The article provides an ethnolinguistic, semiotic, and cultural-cognitive analysis of phytonyms such as wormwood, adraspan, juniper, millet, saxaul, and tobylgy, with a detailed description of their roles and functions in traditional worldview. Additionally, the reflections of these plants in folklore, proverbs, and religious rituals are explored.

The aim of the article is to determine the role of phytonyms in the belief system, rituals, and cultural traditions of the Kazakh people through the study of their ethnocultural code. Furthermore, it examines the peculiarities of worldview, the relationship with nature and plants, and the formation of folk beliefs through the prism of phytonyms.

The scientific significance of the work lies in uncovering the deep foundations of Kazakh traditions and beliefs through the analysis of the ethnocultural code of phytonyms.

The research methodology is based on ethnolinguistic, semiotic, and cultural-analytic approaches. Special attention is given to the symbolic meaning of phytonyms and their role in linguistic structure. A comparative analysis method was used to identify the ethnocultural code of phytonyms and their place in the system of beliefs, along with a historical-comparative approach to establish the link between traditional language and culture. The results of the article can serve as the foundation for further ethnolinguistic studies aimed at exploring the unity of language, culture, and worldview.

Keywords: phytonyms, ethnocultural code, taboos, beliefs, Kazakh culture, symbolic meaning, sacred vocabulary, ethnolinguistics, spiritual worldview

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 05.09.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрсұлтанқызы Жазира – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қызылорда Болашақ университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: zhaznur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1862-1062>

Снасапова Гулжахан Жумашовна – филология ғылымдарының кандидаты, Қызылорда Болашақ университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: gul.snasapova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-9477-8771>

Байдаулетова Аякоз Өтеуқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қызылорда Болашақ университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: Ayiagoz_i@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8442-362X>

Боранбай Болат Елтайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: bolat_boranbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9755-711X>

Информация об авторах:

Нурсултанкызы Жазира – кандидат филологических наук, доцент, Кызылординский университет «Болашак», Кызылорда, Казахстан, e-mail: zhaznur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1862-1062>

Снасапова Гулжахан Жумашовна – кандидат филологических наук, Кызылординский университет «Болашак», Кызылорда, Казахстан, e-mail: gul.snasapova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-9477-8771>

Байдаулетова Аякоз Өтеуқызы – кандидат филологических наук, Кызылординский университет «Болашак», Кызылорда, Казахстан, e-mail: Ayiagogz_i@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8442-362X>

Боранбай Болат Елтайұлы – кандидат филологических наук, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: bolat_boranbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9755-711X>

Information about the authors:

Nursultankyzy Zhazira – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: zhaznur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1862-1062>

Snasapova Gulzhakhan Zhumashovna – Candidate of Philological Sciences, Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: gul.snasapova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-9477-8771>

Baidauletova Ayakoz Oteukyzy – Candidate of Philological Sciences, Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: Ayiagogz_i@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8442-362X>

Boranbay Bolat Yeltauly – Candidate of Philological Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: bolat_boranbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9755-711X>

УДК 811.111'42:070:321.01

МРНТИ 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.023>

**ТРАНСФОРМАЦИЯ БРИТАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ
ИДЕНТИЧНОСТИ В ГАЗЕТНОМ ДИСКУРСЕ ОБЪЕДИНЕННОГО
КОРОЛЕВСТВА В ПЕРИОД 2025-2026 ГГ.
(НА ПРИМЕРЕ КОНЦЕПТА «SOVEREIGNTY»)**

*Сарсенова Ж.Б.¹, Ким О.Я.², Пак Н.С.³

^{*1, 2, 3} КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Настоящая статья посвящена исследованию трансформации британской идентичности в газетном дискурсе Великобритании в период 2025-2026 г.г. на примере концепта «sovereignty». В центре внимания находится процесс дискурсивного конструирования национальной идентичности как одновременно суверенной и кризисной категории, отражающей противоречивые социополитические и культурные процессы постбрекзитного периода.

Цель исследования заключается в выявлении особенностей репрезентации и трансформации британской национальной идентичности в газетном дискурсе Великобритании периода 2025-2026 гг. на материале концепта «sovereignty», а также в определении его когнитивно-дискурсивных функций в процессе конструирования образа современной «британскости» в условиях постбрекзитной социополитической реальности.

Теоретическая и практическая значимость исследования определяется вкладом работы в развитие медиалингвистики, лингвокогнитивных исследований и критического дискурс-анализа. Исследование расширяет представления о механизмах дискурсивного конструирования национальной идентичности в современном британском медиапространстве, а также уточняет роль концепта «sovereignty» как ключевой идеологемы постбрекзитного газетного дискурса. Материалы исследования могут быть применены при разработке учебно-методических пособий, а также в дальнейших научных работах, посвященных британскому медиадискурсу, проблемам национальной идентичности и языковой репрезентации социополитических процессов в англоязычных СМИ. Полученные результаты способствуют дальнейшему изучению взаимосвязи языка, медиа и национального самосознания в условиях политической и культурной трансформации общества.

Материалом исследования послужили тексты ведущих британских газет четырех стран Объединенного Королевства (The Guardian, The Scotsman, Wales Online и Belfast Telegraph), в которых выявляются устойчивые нарративные стратегии репрезентации «британскости» в

условиях внутренней и внешней нестабильности. Методологическую основу составляют элементы критического дискурс-анализа, лингвокогнитивного подхода и корпусного анализа, позволяющие выявить ключевые идеологемы и концептуальные метафоры, структурирующие образ национальной идентичности.

В ходе анализа было установлено, что британская идентичность в современном медиадискурсе конструируется через двойственную оппозицию: с одной стороны, подчеркивается идея суверенности, исторической преемственности и политической субъектности Великобритании; с другой – актуализируется дискурс кризиса, выраженный в метафорах фрагментации, неопределенности и утраты единства.

Ключевые слова: британская идентичность, газетный дискурс, концепт «sovereignty», суверенитет, Brexit, постбрекзитный дискурс, национальная идентичность, этнокультурная специфика

Введение

В условиях глобальных трансформаций и усиления социополитической турбулентности проблема национальной идентичности приобретает особую значимость в гуманитарных исследованиях. В контексте Великобритании данный вопрос становится особенно актуальным в постбрекзитный период, характеризующийся переосмыслением роли государства на международной арене, а также внутренними процессами политической и культурной дифференциации. В 2025–2026 гг. данные тенденции получают дальнейшее развитие, находя отражение в медиапространстве, прежде всего в газетном дискурсе как одном из ключевых инструментов формирования общественного сознания.

Газетный дискурс выступает не только средством передачи информации, но и механизмом конструирования социальной реальности, в том числе национальной идентичности. Через систему лексико-семантических средств, нарративных стратегий и идеологических установок формируются представления о «британскости», её ценностных основаниях и границах. Особый интерес представляет исследование того, каким образом современные британские газеты репрезентируют идентичность в условиях кризисных явлений и одновременно декларируемой суверенности государства.

Степень научной разработанности проблемы свидетельствует о значительном интересе к вопросам национальной идентичности и газетного дискурса. В рамках критического дискурс-анализа и лингвокогнитивного подхода исследованы механизмы репрезентации идентичности в различных типах газетных текстов. Однако динамика трансформации британской идентичности в актуальном газетном дискурсе 2025–2026 гг., особенно с учётом региональной специфики стран Соединённого Королевства,

остаётся недостаточно изученной, что определяет научную актуальность данного исследования.

Описание материалов и методов

Статья выполнена в русле современного лингвокогнитивного подхода, критического дискурс-анализа и корпусного анализа статей четырех газет Великобритании.

Данные подходы позволяют рассматривать понятие идентичности не только как социальное или культурное явление, но, прежде всего, как когнитивную структуру. В этом направлении идентичность интерпретируется как сложная система, которая организуется через системы знаний, концепты и ментальные модели, которые формируются в сознании человека. В этом смысле идентичность – это не просто изображение объективной реальности, а скорее способ ее распознавания, интерпретации и структурирования.

Для выявления частотности концептов использовались булевы операторы (AND, OR, NOT), позволяющие уточнять и расширять поисковые запросы, а также операторы точного соответствия («») и усечения (*), обеспечивающие учет различных лексических форм концептов. Поиск проводился с ограничением по источникам (The Guardian, The Scotsman, Belfast Telegraph, Wales Online) и временным диапазоном 2025-2026 гг.

Обсуждение

Британская национальная идентичность в лингвокогнитивном контексте рассматривается как многослойная концептуальная система, а не как одноуровневая. В этой системе различные уровни концептов функционируют бок о бок, и каждый из них играет свою роль в формировании идентичности. В этом контексте целесообразно разделить британскую идентичность на два основных уровня: *поверхностный и глубокий уровни*.

Поверхностный уровень включает культурные маркеры, которые легко узнаваемы в повседневной жизни. К ним относятся такие элементы, как *tea, monarchy, weather, food*. Эти концепции обеспечивают визуальную и символическую репрезентацию британской идентичности. Э. Д. Смит отмечает, что именно эти символы и культурные коды играют важную роль в сохранении национальной идентичности, поскольку они компактно отражают коллективную память и исторический опыт [1]. Таким образом, поверхностные концепции формируют внешний вид идентичности, делая ее быстро узнаваемой.

Концепции, расположенные на *глубоком уровне*, имеют гораздо более сложный и абстрактный характер. К ним относятся такие понятия, как *sovereignty, values, nation*. Эти концепции составляют основу национального сознания и формируют систему понимания самого общества. С. Холл показывает, что идентичность строится дискурсивно на этом уровне,

что означает, что она формируется не только культурным опытом, но и языковыми и идеологическими процессами [2]. В этом случае глубинные концепции определяют ценностное ядро национальной идентичности.

Теория «banal nationalism», предложенная М. Биллингом, позволяет объяснить взаимосвязь между поверхностным и глубоким уровнями. По его мнению, простые символы и практики в повседневной жизни постоянно воспроизводят национальную идентичность [3]. То есть простые элементы, такие как tea или weather, – это не просто бытовое явление, а механизм, через который постоянно закрепляется национальное сознание. Здесь поверхностный уровень служит механизмом, обеспечивающим устойчивость глубокого уровня.

Е.Т. Хиггинс отмечает, что национальная идентичность – это динамическая система, а не постоянная, поскольку она меняется со временем и наполняется новыми значениями [4]. Эта точка зрения доказывает, что концепции глубокого уровня также изменчивы. Например, концепция sovereignty приобрела новое содержание в период Brexit и стала более важным идеологическим концептом, чем когда-либо прежде. В. Браун описывает этот процесс как кризис и трансформацию национальной идентичности, поскольку новые социальные условия заставляют переосмыслить более ранние значения [5].

Б. Андерсон, обосновывая символическую природу национальной идентичности, показывает, что она формируется как воображаемое сообщество, а не реальное [6]. Этот вывод доказывает, что поверхностный и глубокий уровни тесно связаны: образы, сформированные символами (поверхностный уровень), со временем превращаются в более глубокие значения (глубокий уровень).

Таблица 1. Уровневая структура концептов британской идентичности

Уровень	Тип концептов	Примеры	Функция
Поверхностный	культурные маркеры	tea, monarchy, weather, food	визуализация идентичности
Глубинный	ценностные и идеологические	sovereignty, values, nation	формирование национального сознания

Британская национальная идентичность рассматривается как двухуровневая структура: с одной стороны, она формируется символами, проявляющимися в повседневной культурной практике, а с другой – закрепляется глубокими идеологическими и ценностными концепциями. Взаимодействие этих двух уровней обеспечивает одновременную стабильность и изменчивость британской идентичности.

В британском газетном дискурсе национальная идентичность систематически репрезентируется через конкретные концепции. Эти концепции – не просто языковые единицы, они представляют собой когнитивные структуры, отражающие основные идеи, ценности и политические ориентации в общественном сознании.

Проанализировав тексты газетных статей за 2025-2026 г.г., были определены наиболее частые и семантически значимые концепты в дискурсе британской газеты, такие как: *sovereignty, identity, tradition, division u Global Britain*. В данной статье мы остановимся и проанализируем концепт «*sovereignty*».

Чтобы проанализировать данный концепт, нами были выбраны издания, представляющие не только разные страны, но и различные идеологические позиции. К примеру, The Guardian является леволиберальной газетой, в то время как The Scotsman и Belfast Telegraph больше центристские и умеренно консервативные, тогда как Wales Online характеризуется относительно нейтральной или слабо выраженной либеральной ориентацией.

Анализируя медиадискурс периода Brexit, Д. Парнелл показывает, что концепт *sovereignty* занял центральное место в британском политическом и газетном дискурсе, став ключевым символом восстановления национального контроля, политической автономии и права на самостоятельное принятие решений вне наднациональных структур ЕС [7]. Это понятие подразумевает не только политическую независимость, но и идею национального самоопределения и контроля. Если ранее этот концепт был представлен с положительной оценкой и формировался как символ национальной гордости и автономии, то в статьях с 2025-2026 года *sovereignty* часто рассматривается как сложная и противоречивая категория, что указывает на различия в дискурсивной интерпретации.

К примеру, при анализе статей в этом периоде, в анализируемых публикациях The Guardian (2025-2026) концепт *sovereignty* функционирует как центральная дискурсивная категория, репрезентирующаяся через политические и идеологически нагруженные контексты, в которых государственный суверенитет оказывается предметом внешнеполитического торга и интерпретационной конкуренции.

В статье «*Could Trump withdraw US support for UK sovereignty of Falklands?*» посвящённой возможному изменению позиции США по Фолклендским островам, суверенитет Великобритании актуализируется через устойчивые сочетания «UK sovereignty over the Falklands» и «support for British sovereignty», что фиксирует его как формально-правовую категорию международного статуса территории [8]. Однако данный статус не представляется абсолютным, поскольку он зависит от внешнеполитической поддержки союзников. Это подтверждается следующим фрагментом: «*The US does not currently take a position on the sovereignty of the islands... We*

recognise de facto United Kingdom administration of the islands but take no position regarding sovereignty». Данная формулировка демонстрирует когнитивное разделение между *de facto administration* и *de jure sovereignty*, что актуализирует нестабильность суверенитета как правовой категории и его зависимость от международного признания. В данном случае от США.

Дополнительное значение суверенитета раскрывается через историко-политический контекст: «*the UK's claim to sovereignty over the Falkland Islands... is based on the argument that with the 'exception of two months of illegal occupation in 1982', Britain has 'continuously, peacefully and effectively inhabited and administered' them since 1833*». Здесь концепт *sovereignty* конструируется через нарратив исторической легитимности, где длительное управление территорией используется как аргумент в пользу права собственности, что отражает типичную для британского дискурса стратегию легитимации через историческую преемственность.

Особую значимость приобретает политико-идеологическое измерение концепта, выраженное в допущении, что изменение позиции США может повлиять на статус британского суверенитета. Таким образом, концепт *sovereignty* репрезентируется как внешне детерминированная и политически зависимая категория, включённая в систему международных альянсов и стратегических интересов.

В статье «*Global leaders have a selective view of sovereignty. It matters, as long as it's in their interests*» концепт *sovereignty* получает выраженную идеологическую переоценку, что отражено в формуле: «*Sovereignty matters. Except when it doesn't*» [9]. Данная сентенция актуализирует ключевую характеристику современного дискурса о суверенитете — его избирательное применение в зависимости от политических интересов. Концепт *sovereignty* в этом контексте теряет универсальный характер и интерпретируется как инструмент власти и асимметрии международных отношений.

Аналогичная дилемма наблюдается и в дискурсе о Чагосских островах, где концепт репрезентируется одновременно как юридический акт передачи и как морально-политический конфликт. В тексте подчеркивается: «*UK signs £3.4bn deal to cede sovereignty over Chagos Islands to Mauritius*». Здесь одновременно фиксируется реакция местного населения: «*British Chagossians accuse UK government of betrayal over sovereignty deal*».

Контраст между «*cede sovereignty*» и «*betrayal over sovereignty deal*» демонстрирует дискурсивное расщепление концепта, в котором он функционирует одновременно как юридическая процедура и как эмоционально-оценочная категория.

В газете *The Scotsman* помимо аналитического корпуса был использован также корпус читательских писем, в котором концепт *sovereignty* получает эксплицитное и аксиологически нагруженное выражение. В отличие от аналитических статей, здесь наблюдается более прямолинейная и

эмоционально маркированная репрезентация. К примеру в предложении «*Prime among the elements that make up the concept of the sovereignty of a state is the absolute control of its territory*», концепт *sovereignty* представлен как абсолютный контроль над территорией, где лексема «absolute control» усиливает семантику неделимости и исключительности власти государства над территорией. С когнитивной точки зрения, концепт *sovereignty* можно актуализировать как единство трёх ключевых компонентов: территории, контроля и исключительности власти.

В предложении «*I fail to understand why... the UK felt obliged to surrender sovereignty over the Chagos Islands...*», глагол *surrender* (сдаваться) концептуализирует отказ от суверенитета как вынужденное действие, акт о капитуляции потерю, а не обмен, где негативная оценка передачи Chagos Islands выражается через глагольную метафору и формируется негативный фрейм «loss of sovereignty» равна «weakness» и «external pressure» [10].

Дополнительную оценочность усиливает модальная конструкция *felt obliged*, указывающая на внешнее давление, в том числе со стороны международных институтов.

В ряде писем концепт *sovereignty* расширяется за счёт включения компонентов безопасности и стратегического контроля. Например: «... *absolutely vital to Britain's strategic national interest and military operations in the Red Sea, Middle East and Indo-Pacific*». В данном предложении концепт *sovereignty* имплицитно связывается с военным присутствием, глобальной проекцией силы и контролем над стратегически важными регионами. В результате формируется когнитивная модель, в которой *sovereignty* осмысливается как сочетание территории, военной мощи и геополитического влияния.

В предложении «*The UK has long ceased to be a world power... It is now a European country – one among many...*», где данное высказывание демонстрирует связь суверенитета с международным статусом государства. Несмотря на защиту идеи территориального контроля, автор признаёт снижение глобального влияния Великобритании. С одной стороны, суверенитет трактуется как абсолютная ценность, а с другой — признаётся его ограниченная эффективность без геополитической силы ЕС.

В корпусе также присутствует противоположная точка зрения, связанная с европейской интеграцией. К примеру, в предложении «*Scotland would no longer be a rule-taker... but one of the EU rule-makers*» оппозиция *rule-taker / rule-maker* концептуализирует суверенитет как возможность участвовать в выработке норм, оказывать институциональное влияние и быть частью системы коллективного управления. В данном случае реализуется альтернативная модель концепта *sovereignty*, в которой суверенитет понимается не только как контроль над территорией, но и как право принимать решения и влиять на политические процессы.

В анализируемом валлийском издании Wales Online концепт *sovereignty* не используется активно. Так как при поиске по ключевому слову, было найдено только 14 статей, где большая часть не соответствовала для исследования. Мы предполагаем, что наиболее чаще используется эквивалент «powers» и «autonomy». Но в целом, исходя из найденных данных, концепт *sovereignty* репрезентируется через призму ограничения политической автономии Великобритании в постбрекзитный период.

Одним из ключевых дискурсивных элементов является так называемая «*Farage clause*», предложенная ЕС как часть потенциального соглашения. Данная клаузула предполагает финансовые санкции в случае выхода Великобритании из соглашения в будущем, что в тексте интерпретируется как механизм внешнего контроля. В предложении «*The EU is seeking safeguards to ensure the UK cannot easily walk away from future agreements*» подчеркивается идея зависимости политических решений от внешних обязательств.

Данное высказывание вербализует представление о том, что суверенное право государства на пересмотр международных договоров подвергается институциональному ограничению, где лексема «*safeguards*» функционирует как эвфемизм, маскирующий фактическое ограничение суверенитета.

В предложении «*Any future UK government would face a financial penalty for withdrawing from the deal*», концепт трансформируется в категорию условной автономии, поскольку политические решения будущих правительств предопределяются экономическими издержками. Суверенитет, таким образом, переосмысливается не как абсолютная независимость, а как ограниченная свобода выбора в рамках международных обязательств.

Особое значение имеет политическая маркированность, так как в большинстве случаев концепт *sovereignty* политически маркирован. К примеру в предложении «*Critics argue this would tie the hands of future governments*» метафора «*tie the hands*» является ярким дискурсивным средством, репрезентирующим утрату свободы действия, что напрямую соотносится с эрозией традиционного понимания суверенитета как полной политической независимости.

Проанализировав Belfast Telegraph, мы пришли к тому, что в данной газете наибольшее количество статей, найденных по ключевому слову «sovereignty».

В представленных материалах концепт *sovereignty* становится одним из центральных элементов современного британского и ирландского дискурса. Он интерпретируется неоднозначно и раскрывается через несколько взаимосвязанных направлений: национальное самоопределение, право народа на выбор политического будущего, отношения с ЕС, территориальная целостность государства и защита демократических ценностей. Особенно

показательно, что в газетном дискурсе 2025-2026 гг. суверенитет всё чаще осмысливается не как абсолютная независимость государства, а как гибкая категория, связанная с международным сотрудничеством, безопасностью и коллективной идентичностью.

В статье «*Majority on the island in favour of Irish unity as part of EU – poll*» концепт *sovereignty* представлен через идею возможного объединения Сев. Ирландии в рамках Европейского союза. [11] Уже в заголовке соединяются два ключевых дискурсивных маркера – *Irish unity* и *EU membership*, что демонстрирует переосмысление национального суверенитета не как изоляции, а как интеграции в наднациональное пространство. В тексте подчёркивается: «*63% voting in favour in Northern Ireland*» и «*73% in Northern Ireland would vote for the UK to rejoin the EU*». Эти статистические данные формируют представление о трансформации политического сознания в Северной Ирландии после Brexit.

Особенно важным является то, что недовольство политикой ЕС связывается именно с вопросами суверенитета: «*federalism and national sovereignty*» названы одной из главных причин неудовлетворённости направлением ЕС. Здесь концепт *sovereignty* получает амбивалентное значение: с одной стороны, ЕС воспринимается как пространство стабильности и сотрудничества (*unity and co-operation*), с другой – как потенциальная угроза национальной автономии. Подобная двойственность отражает поляризацию общественного дискурса вокруг Brexit и будущего Соединённого Королевства.

В статье также акцентируется право на политическое самоопределение. Дэвид Гири отмечает, что поддержка объединения Ирландии выше именно из-за «EU framing»: «*There was higher support than other unity polling, which is likely due to the EU framing*». Таким образом, европейская идентичность становится частью современного понимания национального суверенитета. Суверенитет больше не интерпретируется исключительно как независимость от внешних структур; напротив, он связывается с возможностью участия в более широком политическом и экономическом союзе.

В статье «*No 10: Falklands sovereignty ‘not in question’ amid fears over US stance*» концепт *sovereignty* представлен уже в традиционном геополитическом значении — как контроль государства над территорией. [12] Лексема *sovereignty* повторяется многократно, что усиливает её семантическую значимость и формирует ощущение политической напряжённости. В предложении «*The question of the Falkland Islands and the UK’s sovereignty ... is not in question*» подчёркивает неизменность своей позиции Объединённого Королевства.

Особую роль играет обращение к принципу самоопределения народа: «*the islanders*» *right to self-determination*. Таким образом, газетный дискурс легитимизирует британский контроль над Фолклендскими островами

не через колониальный дискурс, а через демократический принцип выбора населения. Этот приём особенно заметен в цитате правительства Фолклендских островов: «99.8% of voters ... voted in favour of remaining an Overseas Territory of the United Kingdom». Статистические данные используются как инструмент аргументации и политической легитимации британского суверенитета.

Интересно, что в статье появляется и внешнеполитический аспект концепта. Возможность изменения позиции США рассматривается как угроза британскому суверенитету, а сама ситуация демонстрирует зависимость современных государств от международных союзов и геополитических отношений. В этом контексте суверенитет уже не выглядит абсолютной категорией: даже территориальная целостность государства оказывается связанной с международной поддержкой и дипломатическими отношениями.

В материале «*We must all work together to protect democracy, says Catherine Connolly*» концепт переносится в плоскость демократических и гуманистических ценностей. Президент Ирландии Кэтрин Коннолли связывает суверенитет с идеями самоуправления и мирного сосуществования: «*Democracy ... transformed the world from power structures of empire, colonialism and conquest to self-governance, sovereignty and peaceful co-existence*». В данном контексте суверенитет интерпретируется как противоположность имперскому доминированию и политике силы. Важным является использование лексем *self-governance, human rights, international law, multilateralism*. Эти языковые средства формируют дискурс коллективной ответственности государств и демонстрируют переход от национально-центричного понимания суверенитета к международному сотрудничеству. Особенно показательна фраза: «*We must work together to strengthen our international institutions*». Здесь защита суверенитета парадоксально связывается не с изоляцией, а с укреплением международных институтов.

Результаты

Таким образом, в британском газетном дискурсе The Guardian концепт *sovereignty* реализуется как многослойная когнитивно-дискурсивная структура, включающая:

1. юридико-территориальное измерение (право на управление территорией),
2. геополитическое измерение (зависимость от международных союзов),
3. идеологическое измерение (избирательное применение в зависимости от интересов),
4. аксиологическое измерение (оценочные реакции и конфликты легитимности).

Это свидетельствует о трансформации традиционного понимания суверенитета. Если ранее в Oxford dictionary суверенитет определялся как :

sovereignty (over something) complete power to govern a country

- *The country claimed sovereignty over the island.*
- *This constitutes an attack on the sovereignty of Parliament.*
- *(figurative) the idea of consumer sovereignty* [13].

А в период 2025-2026 года концепт «*sovereignty*» в The Guardian имеет значение абсолютного государственного права в сторону его дискурсивной, политически контекстуализированной и оспариваемой категории, характерной для постбрекзитного медиадискурса Великобритании.

The Scotsman позволяет выделить несколько конкурирующих когнитивных моделей концепта *sovereignty*:

1. Классическая территориальная (absolute control of territory)
2. Дефицитарная (утрата) *surrender sovereignty* как акт слабости
3. Геополитическая, где суверенитет описывается через военную и стратегическую мощь
4. Интеграционная (альтернативная), где *rule-maker vs rule-taker* являются показателями реального влияния

В рамках газетного дискурса Wales Online концепт «*sovereignty*» проявляется в нескольких взаимосвязанных аспектах:

1. Суверенитет как уязвимая категория – подвержен внешнему регулированию со стороны наднациональных структур
2. Суверенитет как предмет политической борьбы – используется в аргументации как сторонниками, так и критиками соглашения
3. Суверенитет как ограниченная автономия – реализуется через экономические и правовые механизмы давления

В Wales Online концепт *sovereignty* конструируется как динамическая и конфликтная категория, находящаяся на пересечении национальных интересов и международных обязательств. Дискурс демонстрирует смещение от классического понимания суверенитета как абсолютной независимости к более сложной модели «переговорного суверенитета», ограниченного институциональными и экономическими факторами.

Заключение

В заключении, проанализировав Belfast Telegraph, мы пришли к тому, что за общий период в данной газете наибольшее количество статей, найденных по ключевому слову «*sovereignty*». Количество статей составило 4495, в то время как в The Scotsman было найдено 1550 статей, в Wales Online 14, а настройки The Guardian не позволяли отследить точное количество hits по ключевому слову.

Анализ газетного дискурса Великобритании показывает, что концепт суверенитета в 2025–2026 гг. претерпевает значительную трансформацию.

В газетных текстах он одновременно связан с национальным самоопределением, европейской интеграцией, территориальной целостностью и защитой демократических ценностей. После Brexit суверенитет перестаёт восприниматься исключительно как независимость государства от внешнего влияния и всё чаще рассматривается как способность государства участвовать в международных политических и экономических структурах, сохраняя при этом право на собственную идентичность и политический выбор.

Также, в рамках одного медиапространства наблюдается конкуренция дискурсивных моделей, что подтверждает трансформацию концепта *sovereignty* в пост-Brexit британском обществе: от статичного юридического принципа к динамическому инструменту политической аргументации.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Smith A.D. National Identity. https://is.muni.cz/el/fss/podzim2018/SOC291/um/4_Smith_ch2.pdf 02.04.2026
- [2] Hall S. Cultural Identity and Diaspora // Identity: Community, Culture, Difference. <https://www.scrip.org/reference/referencespapers?referenceid=2769542> 25.03.2026
- [3] Billig M. Banal Nationalism. <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/banal-nationalism/book205032>.10.04.2026
- [4] Higgins E. T. Beyond Pleasure and Pain. https://www.researchgate.net/profile/E-Higgins/publication/13814859_Beyond_Pleasure_and_Pain/links/545b9c4b0cf249070a7a77e1/Beyond-Pleasure-and-Pain.pdf 28.03.2026
- [5] Brown W. States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity.– https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691270609/states-of-injury?srsId=AfmBOoon-Kztuvkq9zV1ToYo10zoQiVIUGAf0z_VriPBwYHD-MQH3BzP 25.02.2026
- [6] Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – https://nationalismstudies.org/wp-content/uploads/2021/03/Imagined-Communities-Reflections-on-the-Origin-and-Spread-of-Nationalism-by-Benedict-Anderson-z-lib.org_.pdf 10.03.2026
- [7] Parnell T. Constructing Brexit Britain https://www.researchgate.net/publication/385442253_Review_of_Parnell_2024_Constructing_Brexit_Britain_A_Corpus-Assisted_Approach_to_National_Identity_Discourse 13.03.2026
- [8] The Guardian. <https://www.theguardian.com/us-news/2026/apr/24/could-donald-trump-withdraw-us-support-uk-sovereignty-falklands> . 04.04.2026
- [9] The Guardian. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2025/feb/09/global-leaders-have-a-selective-view-of-sovereignty-it-matters-as-long-as-its-in-their-interests> 04.04.2026
- [10] The Scotsman. <https://www.scotsman.com/news/opinion/>

letters/readers-letters-uk-was-wrong-to-turn-over-chagos-islands-to-mauritius-5146451 05.04.2026

[11] Belfast Telegram. <https://www.belfasttelegraph.co.uk/news/republic-of-ireland/majority-on-the-island-in-favour-of-irish-unity-as-part-of-eu-poll/a/151126190.html> 05.04.2026

[12] Belfast Telegram. <https://www.belfasttelegraph.co.uk/news/uk/no-10-falklands-sovereignty-not-in-question-amid-fears-over-us-stance/a/148093301.html> 03.04.2026

[13] Oxford dictionary. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/sovereignty> 15.03.2026

[14] The Guardian. <https://www.theguardian.com/uk> 18.02-10.04.2026

[15] The Scotsman. <https://www.scotsman.com/> 18.02-10.04.2026

[16] Wales Online. <https://www.walesonline.co.uk/> 18.02-10.04.2026

[17] Belfast Telegram. <https://www.belfasttelegraph.co.uk/> 18.02-10.04.2026

REFERENCES

[1] Smith A.D. National Identity. https://is.muni.cz/el/fss/podzim2018/SOC291/um/4_Smith_ch2.pdf 02.04.2026.

[2] Hall S. Cultural Identity and Diaspora // Identity: Community, Culture, Difference. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2769542> 25.03.2026

[3] Billig M. Banal Nationalism. <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/banal-nationalism/book205032>.10.04.2026

[4] Higgins E. T. Beyond Pleasure and Pain. https://www.researchgate.net/profile/E-Higgins/publication/13814859_Beyond_Pleasure_and_Pain/links/545b9c4b0cf249070a7a77e1/Beyond-Pleasure-and-Pain.pdf 28.03.2026.

[5] Brown W. States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity.– https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691270609/states-of-injury?srsId=AfmBOoon-Kztuvkq9zV1ToYo10zoQiVIUGAf0z_VriPBwYHD-MQH3BzP 25.02.2026.

[6] Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – https://nationalismstudies.org/wp-content/uploads/2021/03/Imagined-Communities-Reflections-on-the-Origin-and-Spread-of-Nationalism-by-Benedict-Anderson-z-lib.org_.pdf 10.03.2026

[7] Parnell T. Constructing Brexit Britain https://www.researchgate.net/publication/385442253_Review_of_Parnell_2024_Constructing_Brexit_Britain_A_Corpus-Assisted_Approach_to_National_Identity_Discourse 13.03.2026

[8] The Guardian. <https://www.theguardian.com/us-news/2026/apr/24/could-donald-trump-withdraw-us-support-uk-sovereignty-falklands> . 04.04.2026

[9] The Guardian. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2025/>

feb/09/global-leaders-have-a-selective-view-of-sovereignty-it-matters-as-long-as-its-in-their-interests 04.04.2026

[10] The Scotsman. <https://www.scotsman.com/news/opinion/letters/readers-letters-uk-was-wrong-to-turn-over-chagos-islands-to-mauritius-5146451> 05.04.2026

[11] Belfast Telegraph. <https://www.belfasttelegraph.co.uk/news/republic-of-ireland/majority-on-the-island-in-favour-of-irish-unity-as-part-of-eu-poll/a/151126190.html> 05.04.2026

[12] Belfast Telegraph. <https://www.belfasttelegraph.co.uk/news/uk/no-10-falklands-sovereignty-not-in-question-amid-fears-over-us-stance/a/148093301.html> 03.04.2026

[13] Oxford dictionary. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/sovereignty> 15.03.2026

[14] The Guardian. <https://www.theguardian.com/uk> 18.02-10.04.2026

[15] The Scotsman. <https://www.scotsman.com/> 18.02-10.04.2026

[16] Wales Online. <https://www.walesonline.co.uk/> 18.02-10.04.2026

[17] Belfast Telegraph. <https://www.belfasttelegraph.co.uk/> 18.02-10.04.2026

БІРІККЕН КОРОЛЬДІКТИҢ ГАЗЕТ ДИСКУРСЫНДАҒЫ БРИТАН ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІНІҢ 2025–2026 ЖЖ. ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ («SOVEREIGNTY» КОНЦЕПТІСІ НЕГІЗІНДЕ)

*Сарсенова Ж.Б.¹, Ким О.Я.², Пак Н.С.³

*^{1, 2, 3} Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Аталған мақала 2025-2026 жылдар кезеңіндегі Ұлыбритания газет дискурсындағы британдық ұлттық бірегейліктің трансформациясын «sovereignty» концептісі негізінде зерттеуге арналған. Зерттеудің басты назарында постбрекзиттік кезеңдегі қарама-қайшы әлеуметтік-саяси және мәдени үдерістерді бейнелейтін ұлттық бірегейліктің бір мезгілде егеменді әрі дағдарыстық категория ретінде дискурстық тұрғыдан құрылу процесі қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – 2025-2026 жылдардағы Ұлыбритания газет дискурсындағы британдық ұлттық бірегейліктің репрезентациясы мен трансформациясының ерекшеліктерін «sovereignty» концептісі негізінде анықтау, сондай-ақ постбрекзиттік әлеуметтік-саяси шындық жағдайында қазіргі «британдықтық» бейнесін қалыптастыру үдерісіндегі оның когнитивтік-дискурстық функцияларын айқындау.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы жұмыстың медиалингвистика, лингвокогнитивтік зерттеулер және сыни дискурс-талдау салаларының дамуына қосқан үлесімен айқындалады. Зерттеу

қазіргі британ медиакөңістігіндегі ұлттық бірегейлікті дискурстық тұрғыдан құрастыру механизмдері туралы түсініктерді кеңейтіп, «sovereignty» концептісінің постбрекзиттік газет дискурсындағы негізгі идеология ретіндегі рөлін нақтылайды. Зерттеу материалдарын оқу-әдістемелік құралдарды әзірлеуде, сондай-ақ британ медиадискурсы, ұлттық бірегейлік мәселелері және ағылшынтілді бұқаралық ақпарат құралдарындағы әлеуметтік-саяси үдерістердің тілдік репрезентациясына арналған болашақ ғылыми еңбектерде қолдануға болады. Алынған нәтижелер қоғамның саяси және мәдени трансформациясы жағдайындағы тіл, медиа және ұлттық сана арасындағы өзара байланысты одан әрі зерттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалы ретінде Біріккен Корольдіктің төрт еліндегі жетекші британдық газеттердің – The Guardian, The Scotsman, Wales Online және Belfast Telegraph мәтіндері алынды. Бұл басылымдарда ішкі және сыртқы тұрақсыздық жағдайындағы «британдықты» репрезентациялаудың тұрақты нарративтік стратегиялары айқындалады. Әдіснамалық негіз ретінде ұлттық бірегейлік бейнесін құрылымдайтын негізгі идеологиялар мен концептуалдық метафораларды анықтауға мүмкіндік беретін сыни дискурс-талдау, лингвокогнитивтік тәсіл және корпустық талдау элементтері қолданылды.

Талдау барысында қазіргі медиадискурста британдық бірегейліктің екіжақты оппозиция арқылы құрылатыны анықталды: бір жағынан, Ұлыбританияның егемендігі, тарихи сабақтастығы және саяси субъектілігі идеясы айқын көрсетілсе, екінші жағынан, фрагментация, белгісіздік және бірліктің жоғалуы метафоралары арқылы көрінетін дағдарыс дискурсы өзектілендіріледі.

Тірек сөздер: британдық бірегейлік, газет дискурсы, «sovereignty» концептісі, егемендік, Brexit, постбрекзиттік дискурс, ұлттық бірегейлік, этномәдени ерекшелік

TRANSFORMATION OF BRITISH NATIONAL IDENTITY IN THE NEWSPAPER DISCOURSE OF THE UNITED KINGDOM IN THE PERIOD OF 2025-2026 (BASED ON THE CONCEPT OF “SOVEREIGNTY”)

*Sarsenova Zh.B.¹, Kim O.Ya.², Pak N.S.³

^{*1, 2, 3} Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The present article is devoted to the study of the transformation of British national identity in the newspaper discourse of the United Kingdom during the period of 2025–2026 through the prism of the concept of “sovereignty.” The focus of the research is the process of discursive construction of national identity as both a sovereign and crisis-related category reflecting the contradictory socio-political and cultural processes of the post-Brexit period.

The aim of the study is to identify the peculiarities of the representation and transformation of British national identity in the newspaper discourse of the United Kingdom in 2025–2026 on the basis of the concept of “sovereignty,” as well as to determine its cognitive-discursive functions in the process of constructing the image of contemporary “Britishness” within the post-Brexit socio-political reality.

The theoretical and practical significance of the research lies in its contribution to the development of media linguistics, linguocognitive studies, and critical discourse analysis. The study broadens the understanding of the mechanisms of discursive construction of national identity in the contemporary British media space and clarifies the role of the concept of “sovereignty” as a key ideologeme of post-Brexit newspaper discourse. The research materials may be applied in the development of teaching and methodological materials, as well as in further scholarly works devoted to British media discourse, issues of national identity, and the linguistic representation of socio-political processes in the English-language media. The obtained results contribute to further investigation of the interrelation between language, media, and national consciousness under conditions of political and cultural transformation of society.

The research material consists of texts from leading British newspapers representing the four constituent countries of the United Kingdom – The Guardian, The Scotsman, Wales Online, and Belfast Telegraph – in which stable narrative strategies of representing “Britishness” under conditions of both internal and external instability are identified. The methodological framework includes elements of critical discourse analysis, the linguocognitive approach, and corpus analysis, which make it possible to identify key ideologemes and conceptual metaphors structuring the image of national identity.

The analysis revealed that British identity in contemporary media discourse is constructed through a dual opposition: on the one hand, the idea of sovereignty, historical continuity, and the political subjectivity of the United Kingdom is emphasized; on the other hand, a discourse of crisis is actualized through metaphors of fragmentation, uncertainty, and loss of unity.

Keywords: British identity, newspaper discourse, the concept of “sovereignty,” sovereignty, Brexit, post-Brexit discourse, national identity, ethnocultural specificity

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 15.04.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Информация об авторах:

Сарсенова Жулдыз Бекжановна – магистр филологических наук, старший преподаватель кафедры международной коммуникации Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай

хана, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0000-8342-9475>, e-mail: sarsenova.zh@ablaikhan.kz

Ким Ольга Яковлевна – кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой международной коммуникации Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-6115-4498>, e-mail: kim.o@ablaikhan.kz

Пак Нелли Сергеевна – доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-6115-4498>, e-mail: knspak@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Сарсенова Жұлдыз Бекжановна – филология ғылымдарының магистрі, халықаралық коммуникация кафедрасының аға оқытушысы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-8342-9475>, e-mail: sarsenova.zh@ablaikhan.kz

Ким Ольга Яковлевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, халықаралық коммуникация кафедрасының меңгерушісі, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6115-4498>, e-mail: kim.o@ablaikhan.kz

Пак Нелли Сергеевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6115-4498>, e-mail: knspak@mail.ru

Information about the authors:

Sarsenova Zhuldyz Bekzhanovna – Master of Philological Sciences, senior teacher of international communications department, Kazakh Ablai khan University of International relations and World languages, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-8342-9475>, e-mail: sarsenova.zh@ablaikhan.kz

Kim Olga Yakovlevna – Candidate of Pedagogical Sciences, Docent, Head of international communications department, Kazakh Ablai khan University of International relations and World languages, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6115-4498>, e-mail: kim.o@ablaikhan.kz

Pak Nelly Sergeevna – Doctor of Philology, Professor, Kazakh Ablai khan University of International relations and World languages, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6115-4498>, e-mail: knspak@mail.ru

UDC 81'26

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.024>

**THE STUDY OF VARIOUS FORMS AND TYPES OF
BILINGUALISM AND MULTILINGUALISM IN THE CONTEXT OF
KAZAKH, RUSSIAN, AND ENGLISH**

Saurbayev R.Zh¹, *Zhetpisbay A. K.², Kulbayeva B.T.³, Mussabekova G.Z.⁴

¹ Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

^{*2,3} Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Marghulan
Pavlodar, Kazakhstan

⁴ «Turan» University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article explores the forms and types of bilingualism and multilingualism within the linguistic context of Kazakh, Russian, and English. The relevance of the study is determined by the increasing role of multilingual competence in modern Kazakhstan and the complex interaction between national and global languages. The aim of the research is to systematize existing classifications of bilingualism and multilingualism and to identify the stages of their development based on the degree and nature of linguistic interference.

The study is grounded in a comprehensive analysis of linguistic, psycholinguistic, and sociolinguistic theories of bilingualism proposed by L. V. Shcherba, U. Weinreich, Ch. Osgood, S. Ervin, and other scholars. The methodological framework includes descriptive analysis, comparative classification, introspection of bilingual speech, and the examination of empirical observations of Kazakh–Russian and Kazakh–Russian–English language interaction.

The article presents a staged model of bilingualism and trilingualism, ranging from superferential and polyferential types to metaferential, mesoferential, transferential, endoferential, and adaptive bilingualism. Each stage is characterized by a specific level of phonetic, grammatical, lexical-semantic, and stylistic interference. Special attention is given to the adaptive type of bilingualism, which represents the highest level of linguistic competence and is marked by the automatic use of multiple languages without communicative or structural deviations.

The results of the study demonstrate that bilingualism and multilingualism are dynamic and socially conditioned phenomena closely connected with national language development and language policy. The scientific value of the research lies in the proposed systematic classification of bilingualism stages, while its practical significance is associated with applications in language education, teacher training, and the development of effective multilingual communication strategies.

Keywords: bilingualism, multilingualism, superferential, polyferential, deferential, metaferential, mesoferential, ential

Introduction

Such factors hinder researchers from reaching a unified on a comprehensive definition of complex phenomena like bilingualism and multilingualism. As a result, statements such as “bilingualism as a linguistic and social phenomenon cannot be defined unambiguously” [1, p. 23] have been made. If bilingualism is as a relationship between a native language (L1) and a second language (L2), the concept of trilingual or multilingualism becomes ambiguous. Research has explored interactions among three linguistic systems. However, most scholarly works use the terms “bilingual” and “multilingual” to describe situations involving more languages. This preference likely stems from the prevalence of bilingualism as a form of multilingualism, leading to system interactions.

Moreover, findings from bilingual studies have frequently informed trilingualism research. Nonetheless, an increasing number of studies suggest that the intricate process of mutual influence among multiple languages requires further investigation.

Significance of the research:

- Contextual Importance: The topic of the paper is relevant due to the rising role of multilingual skills in Kazakhstan’s sociocultural and educational realms, where the contact between Kazakh, Russian, and English speakers occurs more often than ever before.

- Theoretical and Practical Value: An examination of the extant classifications and theories concerning bilingualism offers valuable knowledge regarding language acquisition, interference, and adjustment that can be used for language teaching purposes and for developing educational and intercultural policies.

- Empirical Basis: The concentration of the study on the practical aspect of Kazakh-Russian and Kazakh-Russian-English interactions allows applying the results to actual language practices in Kazakhstan.

Novelty of the research:

- Systematic Classification: The article introduces a sophisticated classification of bilingualism and trilingualism involving eight types including superferential and adaptive bilingualism. The proposed classification distinguishes itself through interference types that are characteristic of particular stages of bilingualism/trilingualism development and makes a step forward in comparison with existing models by providing a link between interference degrees and language competence stages.

- Creation of a Hierarchical Model: The creation of a hierarchical model including clearly defined concepts such as superferential, polyferential, metaferential and other stages is innovative in terms of how bilingualism/trilingualism is perceived and measured.

- In-depth Study of Interference Dynamics: In studying phonetic, grammatical, lexical-semantic and stylistic interference during various stages, the article creates a basis for a more thorough study of interlingual interference in different bilingual/multilingual contexts.

- Focus on Central Asia Languages: While most research work on bilingualism is general and lacks specificity, the article examines the stages of bilingual/trilingual competence in the context of Kazakh-Russian-English interaction.

Methods and materials

Design of the research. The research methodology employed in this study encompasses a variety of techniques designed to investigate the intricate processes of bilingual and multilingual acquisition comprehensively. A descriptive approach is adopted to explore the essence of bilingualism and its diverse manifestations, while a classification method is employed to systematically organise the accumulated data.

The concept of introspection in bilinguals is closely connected to the analysis of their linguistic competencies in two languages. This involves collecting data and extracting insights from bilingual participants, the characteristics of their respective languages, and how these interact with each other.

A substantial body of recent psychological and psycholinguistic research has focused on examining the theories proposed by L.V. Shcherba concerning two varieties of bilingualism - pure and mixed - subsequently reconceptualized by American psychologists Ch. Osgood and S. Erwin as coordinated and mixed bilingualism, respectively. They classified bilingualism as “mixed” when there is an ongoing alternation between two languages, while “coordinated” bilingualism denotes the independent existence of each language within the bilingual individual [2, p. 145–146].

The concept of bilingualism can be categorized into two primary types: coordinated and mixed. Coordinated bilingualism aligns with the pure type, whereas mixed bilingualism is characterized by correlated bilingualism [3, p. 4].

Additionally, W. Wainreich introduced a third type of bilingualism known as subordinative bilingualism [5]. Like coordinated bilinguals, subordinative bilinguals possess two languages (L1 and L2). However, the distinction lies in the fact that this type involves a complex sign that elicits the corresponding word from the primary language (L1), with individuals acquiring the secondary language through translation methods [5].

Theoretical and empirical evidence indicates that psychological difficulties encountered in a second language, such as Russian, are not due to the learner’s interest or emotional disposition toward the language. Rather, these challenges stem from psycholinguistic factors, encompassing the complex interaction between linguistic systems in multilingual individuals and the endeavour to maintain balance among them.

By applying the principles of optimal balance between the native language and one or additional languages, distinctions can be drawn between bilingualism and trilingualism. Coordinated bilingualism refers to a level of proficiency that allows individuals to produce accurate speech in both languages simultaneously. In contrast, deviations from the linguistic system in one's speech would categorize it as subordinate bilingualism. Vereshchagin acknowledges the possibility of erroneous speech production in the dominant language.

In addition to extreme perspectives on bilingualism, some definitions contemplate the gradual development of a bilingual identity. T.A. Bertagaev distinguishes between active and passive bilingualism, where active bilingualism encompasses the ability to utilize a second language fluently in both oral and written forms. In contrast, passive bilingualism denotes the capability to comprehend a text without full production or expression [6].

R.A. Vafeev and T.A. Bertagaev assert that language significantly influences the shaping of bilingual cognition. Conversely, Avrorin identifies two forms of bilingualism: complete and partial [7]. Complete bilingualism occurs when minimal disparity between proficiency levels in both languages facilitates thinking in either language. Partial bilingualism reflects a relatively small disparity in proficiency between the two languages, with both being actively utilized, although thought processes are predominantly conducted in the native language.

B. Khasov identifies three stages in the progression of a bilingual individual: the approximative stage, in which the speaker can express isolated words in the second language; the initial stage, where the speaker forms complete sentences in the target language; and the advanced stage, representing full bilingualism. Nevertheless, it is crucial to understand that the advanced stage" should not be perceived as a fixed endpoint, as the acquisition of a second language is a continuous process that remains dynamic, evolving, and refining over time [8, p. 50-51].

The complex nature of bilingualism has attracted considerable attention in recent years, particularly following L.V Shcherba's pioneering distinctions between various forms of bilingualism. These have since been expanded into modern classifications by numerous psychologists, unveiling a rich and intricate landscape of linguistic development characterized by constant interaction and distinct language identities [9].

Recent studies in bilingualism and multilingualism provide a strong empirical and theoretical basis for understanding this field as a complex interdisciplinary phenomenon. Kazakhstani researchers, including Zh.S. Kublasheva, A.B. Ermekova, and A.B. Dauletova, emphasize the role of digital technologies and Web 2.0 tools in developing bilingual learning and communicative competence [10], while Rapisheva and Nazarova focus on the formation of multilingual linguistic identity in Kazakhstan's multicultural

The study of various forms and types of bilingualism and multilingualism in ... context [11]. In addition, Tlepbergen, Akzhigitova, and Zabrodsckaja explore Kazakh–English bilingualism, particularly language attitudes and sociolinguistic practices in contemporary society [12]. These findings are further supported by Zhanzhigitov and Tasbulatova who highlight global trends in bilingual education, demonstrating its growing interdisciplinary scope [13]. From a psycholinguistic and cognitive perspective, Zhumatayeva shows how bilingual consciousness influences perception and interpretation [14]. Collectively, these works confirm that bilingualism should be viewed not only as a linguistic system but also as a cognitive, cultural, and educational process shaped by multiple interacting factors.

Results and discussion

Stages of Bilingualism and Trilingualism

1. Kazakh-Russian Bilingualism. This concept refers to the interaction between the Kazakh and Russian languages, forming a continuum where individuals vary in their proficiency and use of both. The transition from monolingual Kazakh speakers to individuals occurs, characterized by increasing and in Russian

2. National-Russian-Foreign Trilingualism: This stage acquisition of a language, as German or another foreign language. In this scenario, individuals not only navigate between Kazakh and Russian but also incorporate a third language. This proficiency can vary significantly, influencing how individuals express themselves across different linguistic contexts.

Variations and Impacts on Proficiency

The discussion of interference points to the challenges faced by bilinguals and trilinguals as they navigate between language systems. Interference can manifest in several ways: Phonetic: Variations in pronunciation that may arise when a speaker transfer sounds from one language to another. Grammatical: Structural deviations where grammatical rules from one language influence how sentences are constructed in another. Lexical-Semantic: Changes in the meanings of words when used in different languages or incorrect word choice. Stylistic: Adjustments in tone, formality, or overall style based on the linguistic conventions of the languages in use.

Degrees of Interference

R.I. Hashimov's identification of isoglosses provides insight into the nature of interference observed within National-Russian bilingualism [15]. Different instances of interference can be classified:

1. Communication-Significant Interference: Where significant deviations from standard language norms occur, vividly impacting communication clarity.

2. Irregular and Minor Interference: Subtle errors that may not severely hinder communication but reflect a blend of language norms.

3. Stylistic Interference: Where deviations are primarily stylistic, indicating

an individual’s unique expression while still adhering to foundational grammatical structures.

Systematic Representation of Bilingualism

Hashimov’s table systematizes these various forms of bilingualism, displaying the hierarchical nature of language proficiency. Within this framework, one can critically analyze:

Proficiency Levels: The advancement through distinct stages of competence, encompassing basic conversational to advanced fluency.

Language arises when linguistic norms are either adhered to deviated from influencing effective communication, analyzing the intricacies of bilingualism trilingualism within the Kazakh context provides meaningful insights into language use and the cultural of multilingual interactions Hashimov’s approach presents robust framework understanding proficiency and interference, supporting the formulation of educational strategies communication practices in bilingual environments. This framework preserves norms while acknowledging the dynamic process of language acquisition and application in multicultural settings. Such analysis fosters further exploration into the theoretical underpinnings of multilingualism and its practicality in culturally diverse contexts.

Table 1. Types of Bilingualism and Degrees of Linguistic Interference

A form of bilingualism	Interference						
	communicatively significant			communicatively insignificant			Stylistic
	Phonetical	Grammatical	Lexico- semantical	Phonetical	Grammatical	Lexico- semantical	
Superferential	+	+	+	+	+	+	+
Polyferential	-	+	+	+	+	+	+
Deferential	-	-	+	+	+	+	+
Metaferential	-	-	-	+	+	+	+
Mesofential	-	-	-	-	+	+	+
Transferential	-	-	-	-	-	+	+
Endoferential	-	-	-	-	-	-	+
Adaptive	-	-	-	-	-	-	-

Stage I: Superferential Bilingualism

The concept of “superferential bilingualism” highlights the significance of language acquisition, especially in contexts dominant language exerts an influence on the utilization of second or third. This phenomenon demonstrates that proficiency extends beyond mere communication skills, encompassing a complex interplay of linguistic systems that involve both processes.

Understanding Superferential Bilingualism

1. Definition and Characteristics: Superfluent bilingualism is characterized by significant persistent interference from the dominant language during. This interference impacts various aspects of linguistic expression, including phonetics, grammar, and semantics, resulting in deviations that may alter the intended meaning.

2. Stage of Acquisition: As individuals progress in learning a second language, they begin utilizing it for a broader range of communicative purposes. Initially, the second language may primarily serve interethnic interactions. However, as proficiency increases, its use expands into educational settings, reading activities, signifying a shift toward more integrated language usage.

3. Role of the Native Language: The native language plays a crucial role in daily communication, frequently causing bilingual or trilingual individuals to depend heavily on it for immediate needs. Such may restrict their exposure to and mastery of the more structured vocabulary of their second or third language.

Interference and Its Manifestations

1. Lexico-Phonetic Level: Interference may present itself through anomalies in the pronunciation of words. Common issues include: Omissions or substitutions of specific sounds. Positioning errors where sounds are misplaced within words, as evidenced in examples like “ystol” instead of “стол” (table), or “Moskyva” for “Москва” (Moscow).

2. Grammatical Level: Interference at the grammatical level is particularly pronounced in superferential bilingualism. Notable issues include: Errors in verb tense usage, incorrect prepositions, or gender agreement for nouns and adjectives. Misalignment in case marking and structural errors in complex sentences, undermining the clarity of the intended message.

3. Lexical-Semantic Level: Deviations in the meanings and uses of words are common, such as: Substitution of generic terms for specific ones, leading to communicative ambiguity. Shifts in cognate word meanings, a problem exacerbated by expansive or restrictive semantic scopes that affect collocation and appropriateness.

Specific Challenges in Kazakh-Russian Bilingual

Kazakh-Russian bilingualism presents distinct challenges due to the structural differences between the two. Key includes: Gender Case Forms: The Kazakh language lacks certain grammatical categories, such as gender. As a result, Kazakh speakers may have difficulties with the Russian gender system, leading to frequent and possible misunderstandings. Communicative Goals vs. Communication Failures: Although Kazakh speakers often effectively convey their intended messages, linguistic interference can cause significant misunderstandings, particularly in nuanced or complex contexts.

Implications for Language Learning

The implications of superferential bilingualism are vast, particularly in educational settings where learners must navigate multiple languages. Recognizing the systematic nature of interference can inform teaching methods through the following:

1. Awareness of Language interference: Educators should assist students in identifying common areas of, helping them anticipate and address potential errors.

2. Focused Language: Customized exercises highlighting structural and grammatical distinctions in languages can help second-language learners achieve efficiency and effectiveness more easily.

3. Integration of Cultural Contexts: Incorporating cultural and contextual components into lessons provides bilingual students with the crucial skills needed to navigate intercultural communication effectively

Superential bilingualism highlights the intricate connection between language acquisition and linguistic influence. Exploring its multifaceted aspects across diverse linguistic contexts provides valuable insights into challenges encountered by, such as in cases like Kazakh-Russian bilinguals. Understanding these dynamics not only advances linguistic theory but also improves practical language education, ultimately enhancing communication skills in multilingual settings. Tackling systemic interference is essential for developing bilinguals and trilinguals in an increasingly interconnected world.

Stage II — Polyferential Bilingualism

Polyferential bilingualism refers to an advanced level of proficiency in a second language characterized by considerable communicative interference across various linguistic domains, including vocabulary, semantics and aesthetics. This stage represents the interaction between the first and second languages, resulting in a unique linguistic experience influenced by the structural and contextual features of both languages.

Key Characteristics of Polyferential Bilingualism:

1. High Level of Competence:

Individuals at this stage demonstrate a high proficiency in a second language. They participate in meaningful discussions and effectively navigate various communicative contexts, although they may still bear traces of influence from their native language.

2. Significant Grammatical Interference: Polyferential bilinguals frequently encounter grammatical challenges arising from the integration of grammatical structures from both languages. This interference manifests in: Misapplication of verb tenses. Incorrect case usage or agreement in nouns and adjectives. Distortions in sentence structure, especially when trying to express complex grammatical concepts that don't directly translate between languages.

3. Lexical Diversity and Interference: The vocabulary employed by polyferential bilinguals becomes richer, both in terms of the number of words used and the complexity of the vocabulary applied. However, this increase in lexical variety may also lead to confusion and semantic distortions. Specific issues include: Codifying similar but distinct terms from multiple languages that may not have direct equivalents. Substitution errors or shifts in meaning, particularly when relying on cognates that diverge significantly in usage across languages.

4. Phonetic Distortions: While interference at the phonetic level is also observed, it tends to manifest in significant alterations to the phonetic structure of

The study of various forms and types of bilingualism and multilingualism in ...

words, including: Altered pronunciation leading to misunderstandings. Intonation patterns and speech rhythms that reflect interference from the dominant language, potentially obscure the clarity of expression in the second language.

5. Impact on Native Language: Significant deviations from the norms of the literary forms of the native language occur due to the influence of the acquired language. This might include grammatical errors that seep into usage and a general reduction in adherence to standard language structures in everyday speech.

6. Divergence in Multilingual Contexts: In multilingual environments, the phenomenon of semantic interference becomes increasingly evident. This primarily arises in situations of “artificial multilingualism,” where individuals frequently switch between multiple languages or encounter a broad vocabulary range lacking adequate context or nuance, resulting in semantic distortions that hinder overall comprehension.

Implications for Language Acquisition

Understanding the characteristics and challenges of polyferential bilingualism has important implications for education and language acquisition:

Awareness and Training: Educators should foster an awareness of how interference arises and equip learners with strategies to minimize its effects. This involves explicit instruction in grammar, vocabulary usage, and phonetics.

Multilingual Exposure: Navigating multiple languages can enhance cognitive flexibility but may also increase interference. Therefore, designing environments where learners can actively engage with all their languages while highlighting the unique features of each can help alleviate confusion.

Supportive Structures: Educational programs aimed at polyferential bilinguals should incorporate mechanisms for feedback and correction that consider the interplay of their languages. This structured support can assist learners in developing clearer and more distinct language profiles.

Polyferential bilingualism represents an advanced level of language proficiency marked by communicative interference that highlights the complexities and richness of multilingual interactions. Understanding the nuances of how languages influence individuals and the cognitive of these interactions is highly significant. Examining the nature of polyreferential bilingualism can improve pedagogical strategies, foster effective bilingual and multilingual practices, and empower individuals to navigate linguistic environments with precision and confidence

Stage III - Deferential Bilingualism

Deferential bilingualism, derived from the Latin “de,” pertains to a phenomenon in language characterized by the decline in proficiency when mastering a third language. Occurrence is marked by communicative interference, primarily at the lexical and semantic levels, with occasional deviations in phonetics and grammatical structures.

Key Characteristics of Deferential Bilingualism

1. Communicative Interference:

The key feature of differential bilingualism is the occurrence of substantial interference in language usage, impacting both meaning and comprehension. This interference primarily arises from lexical and semantic distortions. The phrasing may indicate shifts in meaning or misuse of terms; however, such issues generally do not significantly hinder communication, especially in informal or familiar settings.

2. Lexical and Semantic Distortion: Lexical interference can lead to crucial misunderstandings in the intended meaning of sentences. This becomes particularly apparent when utilizing words with extensive syntactic connections, as they can significantly alter the implications of statements. Semantic interference arises when cognate words are used incorrectly, confusing the message. For instance, a misinterpretation of nuances within similar lexical terms distorts the context and communication.

3. Phonetic and Grammatical Irregularities: Although variations in syntactic and grammatical structures may arise, they typically have little effect on overall communication. Speakers might mispronounce words or use incorrect grammatical forms; however, communication remains effective as long as the core ideas are clearly. In the context of Kazakh-Russianism and Kazakh-Russian-English multilingualism, such issues are generally not perceived as obstacles, particularly among speakers accustomed to each other's linguistic subtlet.

Variation Across Age and Educational Levels: The linguistic output of younger, multilingual individuals often displays greater diversity and complexity in vocabulary. Their discourse tends to include a broad range of words across various semantic and thematic categories, reflecting their exposure to multiple languages and cultural influences. In contrast, older generations with lower education may demonstrate more limited vocabulary and simpler syntactic structures. This generational divide underscores how educational opportunities and language contact shape language proficiency and expressive richness.

Implications of Deferential Bilingualism

1. Pedagogical Considerations: Understanding differential bilingualism is vital for educators with students who utilize this form of language use. Tailored teaching strategies that consider linguistic diversity and address potential semantic challenges can significantly enhance communication skills. Emphasizing contextual and practical applications, strict adherence to linguistic norms enables educators to better support learners in the complexities of multilingual.

2. Generational Language Change: Variations in language usage between younger and older speakers highlight the natural evolution of linguistic practices. While younger generations introduce innovative and diverse influences, older generations tend to uphold more traditional structures. Initiatives fostering intergenerational dialogue can bridge these differences, enabling younger

speakers to appreciate the foundational aspects of their language while providing older speakers with opportunities to engage with contemporary linguistic developments.

3. Future Directions for Research: This aims to investigate the effects of differential bilingualism, focusing on lexical-semantic interference across various contexts. It examines how culture, identity, and environment influence language preferences and usage among bilingual individuals, offering valuable insights into the intricacy's multilingual communication.

Differential bilingualism represents a distinctive convergence of language proficiency, characterized by communication predominantly impacted by lexical and semantic interference. While phonetic and grammatical variations may occasionally arise, they generally do not impede overall comprehension. Understanding this phenomenon is essential in educational social domains, where language interaction shapes communication. By acknowledging both the benefits and challenges, differential bilingualism can promote more effective pedagogical, improved policies, and deeper intercultural understanding in increasingly multilingual.

Stage IV – Metaferential Bilingualism or Multilingualism. Metaferential bilingualism (or multilingualism) denotes an advanced level of proficiency in a second or subsequent language, marked by minimal and infrequent interference from the native language across all linguistic domains. The term “metaferential” originates from the prefix “meta-” (indicating “after,” “for,” “change of state,” or “transformation”) combined with the Latin root “fer,” implying a transformation in the language user’s ability and performance.

Key Features of Metaferential Bilingualism

1. Minimal Interference from the Native Tongue: Individuals at this stage demonstrate exceptional competency in their second language—in this case, Russian—while showing few traces of interference from their native language. For example, Kazakh speakers of Russian may produce variations in their Russian speech, but such deviations do not hinder communication effectively. Bilingual speakers can establish direct, meaningful connections between the elements and categories of both languages, allowing for clear expression and understanding.

2. Intra-Lingual Interference:

As native language interference diminishes, “intra-lingual interference” – deviations caused by the influence of the target language itself—comes increasingly evident. is reflected in the standardization of speech patterns among non-native speakers. Non-native constructions often illustrate overgeneralizations of specific grammatical forms, leading to errors like “Отдых у меня прошел хорошо” (“My vacation went well”) or “На третьем этаже мне увидел мама” (“My mother saw me on the third floor”). Such phrases highlight common linguistic in accurately conveying in Russian.

3. Extensive Lexical and Grammatical Proficiency - A metaferential bilingual

demonstrates a comprehensive a robust command of structures, facilitating effective communication across diverse domains, including professional, social, and informal settings. This expertise transcends conversational interactions, encompassing formal registers, business terminology technical language, and industrial vocabulary. It also enables engagement with journalistic and literary texts, enhancing their comprehension and appreciation of the language.

4. Preferred Use of Native Language for Certain Contexts: Despite their proficiency in the second language, these individuals often prefer their native tongue for personal correspondence and public speaking. This may reflect comfort, ease of expression, or emotional resonance connected to their native language.

Linguistic Interferences and Deviations. As bilinguals move into metaferential bilingualism, certain patterns emerge in their speech that highlight the ongoing influence of their native language, especially concerning case forms and prepositions.

1. Intermingling of Case Forms and Prepositions: Bilingual speakers frequently intermingle case forms and prepositions when constructing sentences. For instance: “Иду на институт” (“I’m going to the institute”) and “Иду в базар” (“I’m going to the market”) exemplify a blending of cases that might not align with standard usage. Additionally, deviations in prepositional use can be observed in phrases like “Из Алматы до Астана длинная дорога” (“There is a long journey from Almaty to Astana”) and “Встретились в стадионе” (“We met at the stadium”).

2. Prepositional System Correspondence: The prepositional system of Russian often aligns with simpler constructions in Kazakh, leading to unjustified prepositions in Russian utterances. Examples include: “с троллейбусом приехал” (“I came with a trolleybus”) and “радуюсь с подарком” (“I’m happy with a gift”), indicating a direct yet incorrect application of prepositional logic influenced by their native language’s structure.

3. Variation in Grammatical Structures: Bilingual speakers may convey meanings associated with the instrumental case using a mix of accurate and inaccurate constructions. For example: “put a builder” and “appointed a constructor” serve to illustrate how bilingual individuals navigate the complexities of case usage. The capacity to utilize diverse grammatical structures—such as nominative, accusative, and instrumental—enables more refined and intricate expression.

Metacent bilingualism signifies an advanced degree of second language acquisition distinguished by minimal influence from the native language and heightened competence in the second language. Individuals at this level can adeptly handle complex linguistic situations in diverse contexts while displaying distinct language patterns shaped by their primary. Recognising these characteristics illuminates the complexities of bilingual communication

and highlights the importance of consistent language exposure and practice in achieving advanced linguistic proficiency. This insight is particularly valuable in educational settings, where tailored language instruction can foster metaferential competence in bilingual learners.

Stage V – Mesoferent Bilingualism or Mesoferent Trilingualism. The concept of mesoferent bilingualism represents a stage in language proficiency characterized by minimal lexical and semantic inaccuracies, along with the absence of communication barriers. Originating from the Greek word “mesos,” meaning “intermediate,” the term “mesoferent highlights this phase as a critical milestone in the linguistic progression of bilingual or trilingual individuals.

Key characteristics of mesoferent bilingualism

1. Minimal interference: This signifies the near absence of significant interference between the languages being learned. Such interference often arises when similarities between languages cause confusion and communication errors. In mesoferent bilinguals, interference is absent, allowing for more accurate and fluent communication. At this stage, some influence from the speaker’s native language may still occur, though it typically has little effect on overall message comprehension. Errors may emerge; however, they tend to be and do not to hinder communication. For example, a speaker makes slight grammatical mistakes or choices, such as “appoint a builder” instead of “hire a builder,” yet does not impair the listener’s understanding of the intended message.

2. Absence of Metaphorical Use: In contrast to stages of bilingualism, individuals in the mesoferent stage refrain from employing metaphorical expressions in their or a third language. communication is typically direct and literal, devoid of the nuanced figurative language that distinguishes more proficiency. This stage emphasizes practical language skills over poetic applications characteristic of higher levels of fluency, where metaphorical reasoning and idiomatic usage are prevalent.

3. Neutralization of Deviations: Mesoferent proficiency is marked by a neutralization of certain deviations from the norms of word usage in the second or third language. This means that while bilinguals may still make minor errors or utilize less common expressions, these do not significantly detract from communication or understanding. The communicative intent remains clear, and any deviations from grammatical or lexical norms are understood within the context of conversation, making the overall discourse functional and effective.

4. Grammatical and Lexical Interference: Research, particularly by scholars such as Vafeev (2007), Uspensky (1968), and Uman (1983), suggests that linguistic deviations at this stage are often rooted in the deep structure of the native language (e., Russian) rather than solely in surface-level language interference. This deep structure shapes the speaker’s capacity to utilize various grammatical forms and synonyms within their linguistic repertoire, thereby improving communicative precision. The ability to switch between forms allows

speakers to express meanings using available grammatical structures, paving the way for more accurate expression despite occasional inaccuracies.

5. Examples of Non-Native Speech: In practice, Kazakh-Russian bilinguals (and those engaging in Kazakh-Russian-Foreign Trilingualism) may display specific speech patterns reflective of their proficiency level. For instance, the use of different grammatical forms might look like: “I went to the store”—fully correct compared to “I went to the store”. Expressions of the instrumental case may include both correct usages, such as “I went with a friend,” alongside less accurate forms like “I went friend,” showing variations that may arise from their foundational knowledge of the Russian grammatical system. Such examples underscore the importance of mastering various grammatical forms and synonyms to convey ideas clearly and accurately.

Mesoferent bilingualism or trilingualism marks a significant milestone in linguistic development, reflecting a level of proficiency where communicative competence is intact despite minimal and irrelevant interference from the native language. This stage highlights the ability of speakers to navigate their language use effectively, employing straightforward and functional communication without delving into metaphorical territory. As bilinguals progress through these stages, they increasingly refine their linguistic capabilities, enabling more nuanced expressions while adapting to both grammatical and lexical considerations. Understanding and recognizing these stages informs educational approaches and language learning strategies, helping individuals transition towards greater proficiency in their target languages.

Stage VI – Transferential Bilingualism or Trilingualism. Transferentialism describes a developmental stage characterized by minimal and occasional interference at the lexical and phonological levels of speech. The prefix “trans,” signifying “through” or “across,” emphasizes that this form of bilingualism involves cross-linguistic influences, manifesting primarily as subtle, non-disparant deviations during language use.

Key Features of Transferential Bilingualism

1. Sporadic Interference: At this stage, bilingual or trilingual individuals may demonstrate and occasional linguistic interference when using Russian or another language. Such interference might involve the incorrect use of synonyms, insufficient use of polysemantic, and deviations from orthoepic norms. While these deviations occur, they are significant enough to impede understanding communication. For example, a speaker might say, “Я не могу незаметно поставить книгу” (“I couldn’t put down the book without noticing”), which represents a direct translation that does not fully convey the intended nuance of Russian.

2. Lexical and Semantic Deviations: Individuals may occasionally choose synonyms that do not fully align with the context. For example: “Он пошел на отчаянный поступок” (“He did a desperate thing”), where the speaker might have

used a more contextually appropriate synonym. “Летом на больших каникулах я поеду к бабушке в деревню” (“In the summer, during a big vacation, I will visit my grandmother in the countryside.”) could be simplified for clarity. “Мама сварила обед” (“Mom cooked lunch”) may reflect a straightforward construction that lacks idiomatic flair. Such phrases demonstrate that while the language used remains comprehensible, it may lack fluidity or native-like elegance.

3. Deep Structural Deviations: Research into transferential bilingualism among native Kazakh speakers using Russian indicates that deviations from normative Russian language usage occur at a more profound level than in earlier stages of bilingualism. These issues arise not from categorical differences between Russian and Kazakh but from established patterns of spoken communication. When native Kazakh speakers attempt to express ideas in Russian, they may transfer structures from their native language that do not completely align with Russian norms.

4. Specific Lexical Interference Examples: A notable instance of transferential interference might be the use of the Kazakh word “koidy” instead of the Russian “положить” (to put), or mistakenly substituting “поставит” (to set) since both Russian verbs correspond to a single Kazakh verb “saldy.”

This illustrates how language-specific meanings and usages can influence another linguistic context, resulting in non-native constructions shaped by the speaker’s primary language framework. Transferential bilingualism refers to a stage where an individual has attained functional proficiency in a second or third language but still encounters occasional mainly at the lexical and semantic levels. While these individuals can convey meanings effectively, minor deviations persist, stemming from their linguistic background and established patterns of communication rather than basic structural differences between languages. Understanding these phenomena in transferential bilinguals offers profound insights into the language acquisition process and underscores the sophisticated strategies employed to navigate varied linguistic environments, thus promoting the development of more effective teaching and learning that proficiency.

Stage VII – Endoferential Bilingualism or Trilingualism. Endoferential bilingualism (or trilingualism) represents an advanced stage of language proficiency where stylistic interference is prevalent without any violations of the grammatical or syntactic systems of the second language. This stage signifies a high level of internalized language use, particularly evident in individuals who communicate in both Kazakh and Russian, and possibly a foreign language.

Key Features of Endoferential Bilingualism

1. Stylistic Interference:

At this stage, speakers exhibit stylistic interference, seamlessly blending and transitioning between various linguistic styles, ranging from informal formal. This proficiency enhances their communicative effectiveness while maintaining the clarity and structure of the languages they employ. For example, a Russian

bilingual might say: “Когда я подошел к костру, то увидел, что у костра три рыбака сидели.” (Translation: “When I approached the campfire, I saw that three fishermen were sitting by the campfire”). This sentence reflects a typical conversational structure, demonstrating the speaker’s comfort with both the language and the context.

2. Proficiency Across Language Systems: At this level, individuals are capable of demonstrating proficiency in Kazakh, Russian, and a foreign language, an advanced level of linguistic competence. This enables them utilize a range of speech styles, adapting their style to audiences and contexts, from casual conversations to formal. Their seamless adaptation of styles a deep comprehension of the context audience, which is essential for effectiveness.

3. Minimal Interference: In endoferential bilingual discourse, any interference is stylistically marked and minimally impactful. It does not significantly compromise the semantic or grammatical integrity of utterances, allowing for clear communication. These contrasts sharply with earlier stages of bilingualism, where interference might have led to misunderstandings or significant errors in language use.

4. Orthoepic Interference: A notable of endoferential bilingualism is orthoepic interference, which relates to pronunciation. Russian bilinguals may deviations in pronouncing certain phonetic combinations typical of colloquial Russian speech, such as: “-его -ого” (e.g., “синего” or “blue”) . “-что, -чн” (e.g., “что” or “what”, “конечно” or “of course”).

These pronunciation irregularities may arise from the influence of Kazakh phonetics or the merging of language patterns among younger speakers still developing their linguistic identities. Such orthoepic nuances highlight the bilingual speaker’s linguistic experience and the interaction of their language backgrounds.

5. Influence of Native Language Elements: The influence of the native is particularly evident in the oral language of younger-speaking students, who exhibit characteristics of both Kazakh and Russian in their speech. This highlights bilingual individuals’ internalize and integrate elements from their linguistic repertoire, creating a rich tapestry of communication that reflects their cultural and linguistic experiences.

Endoferentialism or trilingualism represents an advanced stage of language mastery, where individuals exhibit proficiency in stylistically rich communication while maintaining adherence to the structural norms of their languages. Speakers at this level skillfully integrate various styles with stylistic elements from their bilingual repertoire. Bilingualism is of particular importance to educators and linguists, as it reveals the complexities of language use and acquisition, revealing the dynamic relationship between language and multilingual settings. This phenomenon not only reflects linguistic proficiency but also the cultural and social aspects of bilingualism, fostering the development of more effective teaching methodologies and strategies for diverse groups.

Stage VIII — *Adaptive Bilingualism or Trilingualism*. Adaptive bilingualism or trilingualism represents an ideal linguistic state characterized by comprehensive mastery of both native and non-native language varieties. This stage reflects the pinnacle of language proficiency, where individuals demonstrate fluency, accuracy, and nuanced understanding in both spoken and written forms across all functional styles.

Key Features of Adaptive Bilingualism and Trilingualism

1. Full Mastery of Language Varieties: Individuals achieve complete fluency in their native language as well as in one or more non-native languages. This includes the ability to communicate effectively in various contexts, whether casual or formal, technical or creative. Mastery encompasses all linguistic aspects, including vocabulary, grammar, syntax, and pragmatics, allowing for sophisticated expression and comprehension.

2. Functional Style Versatility: At this stage, individuals can adapt their language use according to different functional styles. They can seamlessly engage in: Informal Conversations: Casual discussions with friends or family. Formal Presentations: Delivering structured speeches or presentations in professional settings. Technical Writing: Crafting precise documents for academic or professional purposes. Creative Expression: Engaging in artistic endeavours such as storytelling, poetry, or other forms of creative writing.

3. No Deviations in Language Use: Individuals in this stage uphold strict adherence to grammatical and syntactical norms of all languages they are proficient in. There is no allowance for deviations, ensuring that communication remains clear and effective. This level of precision aids in maintaining a high standard of communication, conveying exact meanings without ambiguity.

4. Equilibrium Bilingualism: As defined by the linguist M.A.K. Halliday, this exceptional proficiency is referred to as equilibrium bilingualism. In this state, individuals feel equally at home in all their languages, allowing for complete fluidity and comfort across linguistic contexts. The balance achieved in language use eliminates the dominance of one language over another, fostering an integrated linguistic identity.

5. Ambilingualism and Ambitrilingualism: For those proficient in two languages, this state may be referred to as ambilingualism, while for individuals skilled in three languages, the term ambitrilingualism applies. These terms emphasize the capacity to operate equally well in multiple languages, showcasing an individual's versatility and adaptability. Ambilingual and ambitrilingual speakers not only demonstrate technical language skills but also embody cultural fluency, allowing them to navigate and negotiate meaning in diverse contexts.

6. Cultural and Contextual Nuance: Individuals achieve linguistic fluency and a deep understanding of the cultural contexts that inform language use. This enables them to respond appropriately to sociolinguistic cues, engage in nuanced communication, and foster interpersonal connections across cultures. Their

mastery includes awareness of idiomatic expressions and cultural references, enriching their ability to convey and receive meaning effectively.

Stage VIII – *Adaptive bilingualism or trilingualism*

It represents the pinnacle of linguistic ability, enabling individuals to transition between multiple languages with precision, fluency, and. True mastery of language extends beyond vocabulary and grammar; it includes the capacity to to diverse contexts, audiences, and cultural environments. Attaining this level of language proficiency typically involves several key elements:

1. Master diverse contexts: Individuals demonstrate proficiency speaking and writing across various languages, effortlessly transitioning between formal and informal registers, using idiomatic expressions with precision, and adapting style to meet the different situations and audiences.

2. Linguistic and speech competence: This entails a deep comprehension of the cultural contexts in which languages are utilized, including customs, traditions, and. Such culture enables effective communication, fostering connections that bridge cultural divides.

3. Deep awareness of language structures: Multilingualists possess an in-depth comprehension of the lexical and grammatical distinctions between languages. This knowledge enables them to leverage the unique features of each while avoiding common pitfalls such as direct translation errors

4. Integration of identity: Language is intricately tied to identity, and adaptive bilingual or trilinguals often find to harmonize their multiple linguistic identities. They utilize the strengths of each language to express facets of their personality, a nuanced sense of self.

5. A high level of language and speech competence allows reflect on language, identify differences, and comprehend their significance.

Recommendations

It is important to administer proper diagnostic tests to determine at what stage of bilingual or multilingual development the respective individual is at (superferential, polyferential, metaferential, and so forth). The right strategy would be to customize teaching techniques and materials depending on students' level of proficiency.

In the case of learners at superfunctional and multifunctional stages, it would be crucial to give special attention to vocabulary enrichment, pronunciation, and basic grammar differences. In the case of learners at meta-subject, endosubject, and adaptive stages, stylistics and language use in a particular context should get priority.

The introduction of culture-related material into the curriculum will help to explain to students how the language can be used in a number of circumstances. The usage of materials demonstrating real linguistic communication situations in Kazakhstan (Russian, Kazakh, English) will be highly beneficial.

The need for the implementation of continuous formative assessments for

the tracking of the development of bilingual stages of each learner is critical. Personalized feedback and tailored interventions would help learners reach higher levels of bilingual stages, especially adaptive bilingualism.

It is crucial that we make sure that we continue advocating for the development of an attitude that values multilingualism, especially when it comes to the numerous advantages that one gets from having such an attitude. Through developing such an attitude, we shall be able to create a learning environment where we not only teach the different languages but also their culture. The development of a positive attitude towards multilingualism would assist in developing the requisite skills for the learners in the new language and cultural environment.

Conclusion

Adaptive bilingualism epitomizes the highest level of coordinated bilingualism, wherein individuals effortlessly integrate multiple languages, showcasing remarkable proficiency adaptability in communication. This advanced form of bilingualism includes both transferential and endoferential aspects of language, with Russian often functioning as the dominant language for cognitive processing. Dialectical Unity of Internal and External Speech: Adaptive bilinguals exhibit a strong connection between internal thought processes and external speech, enabling effortless language switching based on context or audience, requiring translation. This dynamic ensures a natural flow in communication, allowing for the efficient articulation of ideas in any language with minimal cognitive effort.

Automatic and Robust Linguistic Skills: Adaptive bilinguals linguistic automaticity, allowing them to instinctively utilize an extensive range of lexical, grammatical, and stylistic resources in both languages. Automaticity implies that language use demands no conscious effort but becomes an ingrained ability, allowing speakers to utilize their linguistic skills seamlessly across various situations. Context plays a critical role in determining language choice. Adaptive bilinguals evaluate the situation, audience, and purpose of communication to select the appropriate language, tone, style, and formality accordingly. This adds to their linguistic capabilities.

Their choices reflect a profound understanding of sociolinguistic nuances, showcasing their ability to adapt language use to diverse communication needs. In contrast, other forms of bilingualism, such as subordinative bilingualism, may vary depending on the individual.

In the Kazakhstani context, where Kazakh, Russian, and English intersect in dynamic ways, understanding these stages supports more effective teaching, assessment, and language policy planning. As multilingualism continues to grow globally, frameworks like this help educators and researchers understand the lived experience of bilinguals and support learners on their journey toward linguistic and cultural fluency.

REFERENCES

- [1] Desheriev Yu.D., Protchenko I.F. Osnovnye aspekty issledovaniya dvuyazychiya i inoyazychiya // Problemy dvuyazychiya i mnogoyazychiya [Main Aspects of the Study of Bilingualism and Foreign Language Acquisition // Issues of Bilingualism and Multilingualism]. - Moscow: Nauka. - 1972. - S. 26-42. [in Rus.]
- [2] Charles E. Osgood, Susan Ervin. Second Language Learning and Bilingualism // Psycholinguistics. Indiana University Press. - 1954. - Pp. 139-146.
- [3] Eckman F. R., Bell L. H., and Nelson, D. (eds.) Universals of second language acquisition. - Rowley, MA: Newbury House. - 326 p.
- [4] Rosenzweig V.Yu. The Main Questions of the Theory of Language Contacts. New in Linguistics. Cambridge University Press. - 1972. - № 6. - 67 p.
- [5] William W. Weinreich. Bilingualism: A Psychological and Social Approach. - Cambridge University Press, 1968. - 187 p.
- [6] Bertagaev T.A. Bilingvizm i ego raznovidnosti v sisteme upotrebleniya [Bilingualism in the system of implementation] // Problemy dvuyazychiya i mnogoyazychiya [Bilingualism and Its Varieties in the System of Language Use // Problems of Bilingualism and Multilingualism]. - Moskva, 1972. - 210 s. [in Rus.]
- [7] Avrorin V.A. Dvuyazychie i shkola [Bilingualism and School]. - Moskva, 1979. - 190 s. [in Rus.]
- [8] Khasov A.M. Bilingvizm: teoriya i praktika izucheniya dvukh yazykov Bilingualism: [Theory and Practice of Studying Two Languages]. - Moskva: Prosveshchenie, 1989. - 256 s. [in Rus.]
- [9] Shcherba L.V. Psikhologiya yazyka [Psychology of Language]. - Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1946. - 320 s. [in Rus.]
- [10] Kublasheva Zh.S., Ermekova A.B., Dauletova A.B. Analysis of bilingual learning in line with Web 2.0 technologies // Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Series Pedagogical Sciences. - 2022. - № 65(2). -Pp. 145-154.
- [11] Rapisheva Zh.D., Nazarova M.K. Formation of multilingual linguistic personality in the multicultural space of Kazakhstan // Bulletin of Karaganda University, Philology Series, - 2020. - № 2. -P . 6-12. <https://doi.org/10.31489/2020ph2/6-12>
- [12] Tlepbergen D., Akzhigitova A., Zabrodskaia A. Kazakh-English bilingualism in Kazakhstan: Public attitudes and language practices. Languages. - 2025. - № 10(5). - P.102. <https://doi.org/10.3390/languages10050102>
- [13] Zhanzhigitov S., Tasbulatova G. Bilingual education: Analysis of scientific publications in Scopus // Higher School of Kazakhstan. - 2025. - № 50(2). - Pp. 32-50. <https://doi.org/10.59787/2413-5488-2025-50-2-32-50>

[14] Zhumatayeva Z. Perception and social reality in the artistic world of bilingual writers // International Journal of Society, Culture and Language. – 2024. – № 12(2). – Pp. 170-181. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2024.2024915.3421>

[15] Khashimov R.I. Dvuyazychie i interferentsiya: sushchnost', tipologiya i funktsionirovanie [Bilingualism and Interference: Essence, Typology, and Functioning]. – Moskva, 2018. – 234 s. [in Rus.]

ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІ КОНТЕКСТІНДЕ ҚОС ТІЛДІЛІК ПЕН КӨПТІЛДІЛІКТІҢ ФОРМАЛАРЫ МЕН ТҮРЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Саурбаев Р.Ж.¹, *Жетпісбай Ә.Қ.², Кульбаева Б.Т.³, Мусабекова Г.З.⁴

¹ Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

^{*2,3} Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
Павлодар, Қазақстан

⁴ Тұран университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақала қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің лингвистикалық контекстіндегі екі және көптілділіктің түрлері мен типтерін зерттейді. Зерттеудің өзектілігі қазіргі Қазақстанда көптілді құзыреттіліктің артуымен және ұлттық және жаһандық тілдердің күрделі өзара әрекеттесуімен анықталады. Зерттеудің мақсаты — екі және көптілділіктің бар классификацияларын жүйелеу және тілдік интерференцияның дәрежесі мен сипатына негізделген даму кезеңдерін анықтау.

Зерттеу Л. В. Щерба, У. Вайнрайх, Ч. Осгуд, С. Эрвин және басқа да ғалымдар ұсынған екі тілдік лингвистика, психолінгвистика және социолінгвистика теорияларын кешенді талдауға негізделген. Методологиялық негізге сипаттамалық талдау, салыстырмалы классификация, екі тілдік сөйлеуді интроспекциялау және қазақ–орыс және қазақ–орыс–ағылшын тілдерінің өзара әрекетін зерттеу кіреді.

Мақалада екі және үштілділіктің кезеңдік моделі ұсынылған, ол суперференциялық және полиференциялық типтерден басталып, метаференциялық, мессоференциялық, трансференциялық, эндоференциялық және адаптивті екі тілдік типтерді қамтиды. Әр кезең фонетикалық, грамматикалық, лексико-семантикалық және стильдік интерференцияның белгілі бір деңгейімен сипатталады. Арнайы назар адаптивті екі тілдік типке аударылған, ол ең жоғары тілдік құзыреттілікті білдіреді және бірнеше тілді коммуникативтік немесе құрылымдық ауытқуларсыз автоматты түрде қолданумен ерекшеленеді.

Зерттеу нәтижелері екі және көптілділіктің динамикалық және әлеуметтік шартталған құбылыстар екенін, олар ұлттық тілдің дамуы мен тіл саясатына тығыз байланысты екенін көрсетеді. Ғылыми маңызы – екі тілдік кезеңдерді жүйелі түрде классификациялау ұсынысында, ал практикалық

мәні – тіл білімінде, мұғалімдерді даярлауда және тиімді көптілді коммуникациялық стратегияларды дамытуда қолданылу мүмкіндігінде.

Тірек сөздер: көптілділік, көптілділік, суперентті, полиферентті, диферентті, метаферентті, мезоферентті, энденциалды

ИЗУЧЕНИЕ ФОРМ И ВИДОВ ДВУЯЗЫЧИЯ И МНОГОЯЗЫЧИЯ В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСКОГО, РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Саурбаев Р.Ж.¹, *Жетписбай А.К.², Кульбаева Б.Т.³, Мусабекова Г.З.⁴

¹ Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

*^{2,3} Павлодарский педагогический университет имени Алкей Маргулана
Павлодар, Казахстан

⁴ Туран Университеті, Алматы, Казахстан

Аннотация. Эта статья рассматривает формы и типы билингвизма и многоязычия в лингвистическом контексте казахского, русского и английского языков. Актуальность исследования определяется возрастающей ролью многоязычной компетенции в современном Казахстане и сложным взаимодействием национальных и глобальных языков. Цель исследования — систематизировать существующие классификации билингвизма и многоязычия и выявить стадии их развития на основе степени и характера языкового интерференции.

Исследование опирается на комплексный анализ лингвистических, психолингвистических и социолингвистических теорий билингвизма, предложенных Л. В. Щербой, У. Вайнрайхом, Ч. Осгудом, С. Эрвином и другими учеными. Методологическая основа включает описательный анализ, сравнительную классификацию, интроспекцию билингвальной речи и изучение эмпирических наблюдений за взаимодействием казахского и русского языков, а также казахского, русского и английского языков.

В статье представлена ступенчатая модель билингвизма и трёхязычия, включающая суперференциальный и полиференциальный типы, а также метаференциальный, мессоференциальный, трансференциальный, эндоференциальный и адаптивный билингвизм. Каждая стадия характеризуется определённым уровнем фонетической, грамматической, лексико-семантической и стилистической интерференции. Особое внимание уделяется адаптивному типу билингвизма, который представляет собой наивысший уровень языковой компетенции и характеризуется автоматическим использованием нескольких языков без коммуникативных или структурных отклонений.

Результаты исследования показывают, что билингвизм и многоязычие — это динамичные и социально обусловленные явления, тесно связанные с развитием национального языка и языковой политикой. Научная ценность

исследования заключается в предложенной систематической классификации стадий билингвизма, а практическая значимость – в возможностях применения результатов в языковом образовании, подготовке педагогов и разработке эффективных стратегий многоязычной коммуникации.

Ключевые слова: билингвизм, мультлингвизм, суперференциальный, полиференциальный, дифференциальный, метаференциальный, мезоференциальный, энденциальный

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 23.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Information about the authors:

Saurbayev Rishat Zhurkenovich – Candidate of Philology, Professor, «Toraighyrov University» NPJSC, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: rishat_1062@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1419-7361

Zhetpisbay Aliya Kozhamuratkyzy – Candidate of Philology, Associate Professor, NPJSC Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Marghulan, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3126-5242

Kulbayeva Baglan Tasbulatovna – Candidate of Philology, Assistant Professor, NPJSC Pavlodar Pedagogical University A.Margulan, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: kbaglan62@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3006-5481

Mussabekova Gulzhan Zakariyevna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, «Turan» University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulzhan1564@mail.ru, ORCID: 0009-0000-5317-1055

Авторлар туралы мәлімет:

Саурбаев Ришат Журкенович – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Торайғыров университеті» КЕАҚ, Павлодар, Қазақстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1419-7361

Жетпісбай Әлия Қожамұратқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті КЕАҚ, Павлодар, Қазақстан, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3126-5242

Кульбаева Баглан Тасбулатовна - филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор, «Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Павлодар, Қазақстан, e-mail: kbaglan62@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3006-5481

Мусабекова Гульжан Закариевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Тұран университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: gulzhan1564@mail.ru, ORCID: 0009-0000-5317-1055

Сведения об авторах:

Саурбаев Ришат Журкенович – кандидат филологических наук, профессор, НАО «Университет имени Торайгырова», Павлодар, Казахстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1419-7361

Жетписбай Алия Кожамураткызы – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, НАО Павлодарский педагогический университет имени Алкей Маргулан, Павлодар, Казахстан, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3126-5242

Кульбаева Баглан Тасбулатовна – кандидат филологических наук, ассистент профессора, НАО Павлодарский педагогический университет им. Әлкей Марғұлана, Павлодар, Казахстан, e-mail: kbaglan62@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3006-5481

Мусабекова Гульжан Закариевна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Учреждение университет «Туран», Алматы, Казахстан, e-mail: gulzhan1564@mail.ru, ORCID: 0009-0000-5317-1055

ӘОЖ 81'37

ГТАХР 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.025>

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ КЕҢІСТІК: МИФОТОПОНИМДЕРДІ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

*Сматова А.Е.¹, Емкулова З.А.², Морозова В.Ю.³

*^{1,2,3}М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі мифотопонимдердің лингвомәдени және когнитивтік ерекшеліктері салыстырмалы-лингвистикалық тұрғыда талданады. Зерттеу нысаны ретінде екі халықтың ұлттық мәдениеті мен танымдық санасында маңызды орын алатын жер-су атаулары алынған. Қазақ және ағылшын топонимдері – белгілі бір тарихи, әлеуметтік, табиғи-географиялық факторлармен тығыз байланысты, сол себепті олардың семантикалық ерекшеліктері әртүрлі мәдени кодтармен айқындалады. Ғылыми зерттеудің мақсаты – қазақ және ағылшын тілдеріндегі мифотопонимдерді салыстырмалы талдау арқылы олардың этномәдени танымдық жүйесіндегі ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу мифотопонимдердің тілдік дерек ретіндегі маңызын, сондай-ақ олардың мифологиялық сана мен этномәдени дүниетаныммен байланысын айқындауға бағытталған. Зерттеу идеясы – мифотопонимдердің белгілі бір этностың тарихи жадын, рухани құндылықтарын және мәдени кодын сақтаушы әрі жеткізуші тілдік феномен екендігін дәлелдеу.

Зерттеудің өзектілігі цифрлық дәуірде мәдениетаралық байланыстардың белсенді дамуына және соған сәйкес өзге халықтардың мәдениетіне, тарихына, дүниетанымына деген қызығушылықтың артуына байланысты айқындалады. Осындай рухани-мәдени құндылықтардың маңызды құрамдас бөлігі болып саналатын мифотопонимдерде халықтың тарихи тұрғыдан қалыптасқан рухани мұрасы, көне наным-сенімдері, аңыздары мен мифологиялық түсініктері көрініс табады.

Зерттеу барысында мифотопонимдік деректер жүйеленіп, салыстырмалы, сипаттамалы, семантикалық, когнитивтік және лингвомәдени талдау әдістері қолданылады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мифотопонимдерді салыстырмалы талдау қазақ және ағылшын халықтарының тарихи жадындағы, рухани құндылықтарындағы, мәдени кодтарындағы, сондай-ақ этномәдени және тарихи-мәдени ерекшеліктеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды тереңірек айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің жаңалығы – қазақ және ағылшын тілдеріндегі этномәдени кеңістік ұғымын мифотопонимдер негізінде салыстырмалы талдау. Жұмыс

қазақ және ағылшын тілдеріндегі мифотопонимдердің семантикалық, мәдени-когнитивтік ерекшеліктерін салыстыра отырып, олардың этномәдени кеңістікті бейнелеу тәсілдерін анықтайды. Зерттеу нәтижесінде қазақ және ағылшын мифотопонимдерін когнитивтік тұрғыдан салыстырмалы талдау арқылы екі халықтың ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктері айқындалып, жаңа ғылыми пайымдар ұсынылады.

Зерттеудің ғылыми маңызы – ағылшын және қазақ тілдеріндегі мифотопонимдерді салыстырмалы талдау олардың танымдық-семантикалық құрылымын айқындауға және лингвистикалық білімді кеңейтуге үлес қосады. Зерттеудің практикалық құндылығы – зерттеу нәтижелерін салыстырмалы тіл білімі, мәдениеттану, ономастика мен лингвокогнитивтік зерттеулерде қолдануға болады.

Тірек сөздер: когнитивтік лингвистика, ұлттық таным, топонимиялық кеңістік, мифотопонимика, ұлттық ерекшелік, мәдени код, салыстырмалы талдау, тілдік таңба

Кіріспе

Әрбір халықтың болмысы мен дүниетанымы, этникалық мәдениеті мен рухани өмірі қай кезде де, қандай жағдайда болмасын, белгілі бір кеңістікте көрініс табады. Ал халықтың бар өмір-тіршілігі, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени, рухани байлығы ең алдымен сол халықтың тілінен өз өрнегін тауып, атадан балаға ауысып отырады. Сонымен қатар әрбір халықтың тілінде тарихи, рухани-мәдени ақпараттар сақталып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Осындай мазмұны бай әрі танымдық маңызы зор тілдік бірліктердің бірі – топонимиялық атаулар. Этнотанымдық топонимиялық қабаттар дегеніміз – дүниетанымның белгілі бір түрлеріне негізделген және соларды тілдік-менталдық түрде көрсететін топонимиялық қабаттар (топонимдер типтері немесе топонимдер жиынтығы). Мәселен, кейбір топонимдер мифтік (мифологиялық) таным негізінде қалыптасқан. Сол себепті оларды мифтік (мифологиялық) топонимдер немесе мифтік (мифологиялық) этнотанымдық (дүниетанымдық) қабатына жатқызуымызға болады.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимиялық жүйе – әр түрлі өркениеттік, тарихи және географиялық факторлар әсерінен қалыптасқан өзіндік ерекшеліктерге ие кеңістіктер. Осыған байланысты екі тілдің топонимдік қорын ұлттық таным тұрғысынан салыстыра зерттеу – қазіргі лингвомәдениеттану мен когнитивтік лингвистикада өзекті ғылыми мәселе болып саналады. Зерттеулер көрсеткендей, топонимдер тілдік таңба ғана емес, халықтың танымын, салт-дәстүрін, тарихи жадын білдіретін когнитивтік таным ретінде де қарастырылады. «Ғаламның тілдік бейнесі, ұлттық болмысы әр этноста әр түрлі болуы тәжірибесі, білімімен байланысты. Өйткені тілдік таңбаның таңбалаушы қызметі

сыртқы дүниемен байланысы ғана емес, адамның өмірден көрген-білгені, көңілге түйгені білімінің негізі болып табылады. Оның тілдік бейнесі, ұлттық рухани болмысы әр халықта әр түрлі» [1, 25-б.]. Сондықтан қазақ және ағылшын топонимдерін салыстыра талдау арқылы біз ұлттық таным ерекшеліктерін, мәдени кодтарды, кеңістікті бейнелеу модельдерін ашуға мүмкіндік аламыз.

Қазақ-ағылшын топонимиялық кеңістігі бірнеше ғасырлар бойы күрделі тарихи-мәдени және лингвистикалық жағдайларда қалыптасты. Жалпы алғанда, топонимия – қазақ және ағылшын тіл біліміндегі, сондай-ақ ономастика саласындағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. «Топонимиканың өзекті мәселелерінің қашанда ғалымдар назарын үнемі өзіне аударып, зерттеу нысанына айналып отыр. Қазақ тіліндегі топонимиялық атаулардың шығу төркіні сонау Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы дәуірлеріне тән болса, біразы Орал-Алтай тіл бірлестігіне, енді бір тобы көне түркі тіліне және өзге тілдердің ықпалынан араб, парсы, орыс тілдерінен енген» [2, 12-б.]. Ағылшын топонимдерінің де пайда болу тарихы өте күрделі әрі бай тілдік ақпараттарды қамтиды. Англияның қалыптасуындағы әртүрлі тарихи оқиғалар көптеген топонимдердің пайда болуына әсер еткен. Көп ғасырлар бойы әртүрлі тілдердің ықпалымен қалыптасқан Англия топонимиясы қазіргі уақытта біртұтас атаулар жүйесі ретінде көрінеді. Англиядағы топонимдердің қалыптасу негізін француз, кельт, норман, латын және ежелгі ағылшын тілдері құрайды. Сондай-ақ ел тарихының әртүрлі кезеңдерінде қолданылған өзге де тілдердің ықпалы жер-су атауларының қалыптасуына әсер еткен.

Әрбір халықтың когнитивті танымы оның ойлау қабілеті мен дүниені қабылдау тәжірибесіне байланысты туындайды. Адамның ой-танымы оның тілі арқылы көрініс береді. Тіл ғасырлар бойы жинақталған ақпаратты бойына сіңіріп, оларды өңдеп, тілдік бірліктер арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Осылайша ол халықтың мәдениеті мен тарихын, дүниетанымын бейнелейтін маңызды құралға айналады. Әрбір халықтың өмір сүру салты – тарихи, географиялық, климаттық, әлеуметтік және экономикалық жағдайларға байланысты қалыптасады. Қазақ және ағылшын топонимикалық атаулары әртүрлі географиялық, тарихи және мәдени жағдайлардың әсерінен ғана емес, сонымен бірге әр ұлттың когнитивтік құрылымдары мен ұлттық тілдік санасының ерекшеліктері негізінде қалыптасқан. Әр халықтың өмір сүрген ортасы, тарихи дамуы мен дүниетанымы тек тілдік бірліктерге ғана емес, солар арқылы қалыптасатын менталдық картасына да әсер етеді. Қазақ жеріндегі топонимдер көбінесе табиғат ерекшеліктерімен (тау, өзен, шөл, жазық), тарихи оқиғалармен, кәсіби қызмет түрлерімен және рулар мен тайпалардың атауларымен байланысты болса, бұл атаулардың барлығы белгілі бір концепттердің (мысалы, «жер», «ата-баба», «киелі орын») когнитивтік репрезентациясы ретінде қызмет

етеді. Ал ағылшын топонимиясында географиялық нысандармен қатар кельт, англо-саксон және норман мәдениеттерінің ықпалы көрініп, «діни орталық», «қамал», «шіркеу» сияқты концептілерді тудырады. Сонымен қатар, қазақ топонимиясындағы мифологиялық және тұрмыстық атаулар – ұлттың сакральды кеңістікке деген қатынасын білдіретін когнитивтік модельдерге негізделсе, ағылшын топонимдеріндегі шіркеуге немесе феодалдық құрылымдарға байланысты атаулар – ортағасырлық діни және әлеуметтік когницияның тілдік көріністері болып табылады. Осылайша, екі тілдегі топонимдер – сол ұлттардың тарихи жадын, мәдени кодтарын және дүниетанымын бейнелейтін когнитивтік жүйенің тілдегі көрінісі.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеуде салыстырмалы-типологиялық әдіс, когнитивтік талдау, лингвомәдени интерпретация, семантикалық және құрылымдық талдау тәсілдері қолданылды. Мифотопонимдердің мазмұндық-семантикалық ерекшеліктерін айқындау үшін қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимиялық деректер, мифологиялық мәтіндер, этнографиялық материалдар мен ғылыми еңбектер негізге алынды. Сонымен қатар, екі халықтың дүниетанымына қатысты тарихи-мәдени деректер мен лексикографиялық басылымдар зерттеу материалы ретінде пайдаланылды.

Зерттеу қазақ және ағылшын тілдеріндегі мифтік мазмұндағы топонимдердің этномәдени ерекшеліктерін анықтауда жүйелеу, салыстыру, сипаттау және семантикалық талдау, когнитивтік, лингвомәдени талдау әдістеріне негізделді. Екі тілдегі мифотопонимдердің дүниетанымдық модельдерін салыстыру барысында мәдениетаралық зерттеулер, мифологиялық деректер мен тарихи-этнографиялық материалдарды кешенді талдау әдісі пайдаланылды.

Мақала жазуда қазақ ономастикасы мен топонимикасы саласында зерттеу жүрген Е. Қойшыбаев, В.Н. Попова, Т. Жанұзақов, Е. Керімбаев, Б. Тілеубердиев, Г. Мадиева, Қ. Рысберген сынды ғалымдардың еңбектері негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар, қазақ тіл біліміндегі этнолингвистика мен когнитивті лингвистика бағыттарында зерттеулер жүргізген Ә. Қайдардың ғылыми тұжырымдары теориялық негіз ретінде басшылыққа алынды. Топонимикаға байланысты Т. Жанұзақовтың «Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық)», ағылшын топонимикасын зерттеген Д. Миллстің «A Dictionary of British Place Names», К. Кэмеронның «English Place Names» еңбектерін пайдаландық.

Нәтижелер және талқылау

Жер-су атауларының қалыптасуына әрбір ұлттың таным-түсінігінің, дүниені қабылдауының әсері мол болатыны белгілі. Географиялық атаулардың (топонимдердің) шығу төркіні, олардың аталу себептері қашанда ғалымдардың назарын өзіне аударып келе жатқан өзекті мәселе.

Қазақ және ағылшын топонимдерінің мән-мағынасы, шығу тарихы және көпшілікке беймәлім сыр-құпиялары әлі толық ашылған жоқ. Кез келген елдің өткен мен бүгін арасындағы сабақтастығы сол елдің жер-су атаулары – топонимдер арқылы айқын көрініс табады.

Қазақ топонимикасын зерттеу әрқашан ғалымдардың назарын өзіне аударған өзекті мәселе болып келген. Қазақ топонимдерін зерттеуге Е. Қойшыбаев, В.Н. Попова, Т. Жанұзақов, Е. Керімбаев, Б. Тілеубердиев, Г. Мадиева, Қ. Рысберген сынды т.б. отандық ғалымдар айрықша үлес қосқан. Олар топонимдердің этимологиясын, семантикалық құрылымын, мәдени-тарихи және этнолингвистикалық ерекшеліктерін талдап, қазақ жер-су атауларының ұлттық мәдени кодты бейнелеудегі рөлін анықтаған. Сонымен қатар, қазақ топонимдері мен олардың мағынасы халықтың дүниетанымдық ерекшеліктерін, тарихи оқиғалар мен этнографиялық деректерді көрсететін маңызды ақпарат көзі ретінде қарастырылған.

Е. Қойшыбаевтың «Қазақстанның жер-су атаулары сөздігі» атты еңбегінде топонимдерді жасаушысы да, пайдаланушысы да халық болғандықтан, олар тек географиялық себептер нәтижесінде пайда болған үдеріс ғана емес, сонымен қатар тарихи-әлеуметтік себептерден туындаған тілдік құбылыстар ретінде қарастырылады [3, 8-б.].

Т.Жанұзақ ономастика саласындағы зерттеулерінде топонимдік атаулардың мазмұндық аясын кеңінен сипаттай отырып, оларда халықтың тарихи жады мен дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылық тәжірибесі, сондай-ақ рухани-мәдени болмысы көрініс табатынын атап өтеді [4, 4-б.]. Ғалымның тұжырымдауынша, жер-су атаулары тек географиялық нысандарды атаумен шектелмей, халықтың өткен өмірі мен мәдени-әлеуметтік дамуын танытатын құнды дереккөз ретінде қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, топонимдер арқылы этностың өмір салты, салт-дәстүрі және тарихи тәжірибесі жан-жақты айқындалады. Сондықтан мұндай атауларды зерттеу олардың семантикалық қабатын, тарихи негізін және мәдени мәнін тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Қ. Рысберген «Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері» атты еңбегінде топонимдік ақпарат мәселесін қарастыра келе, топонимдік атаулар мазмұнында шоғырланған білімдер жүйесінің антропоөзектік парадигма мақсаттарымен үндесетінін айқындайды. Ғалымның тұжырымдауынша, когнетивтік лингвистикада ақпарат менталдық және концептуалдық ақпарат түрлеріне жіктеледі. Ғалым табиғи нысандар туралы ақпарат адамзат тіршілігі аясына ілінген сәттен бастап өңделіп, айқындалған білім түрінде көрініс табатынын атап өтеді. Сонымен қатар ғалым топонимдік ақпарат түрлерін мекенжайлық (адрестік) ақпарат, тілдік ақпарат, этномәдени ақпарат, ғылыми ақпарат, тарихи-деректік ақпарат, лингвоәлеуметтік ақпарат деп бірнеше түрге бөліп қарастырады [5, 32-38-бб.].

Ағылшын топонимиясының классикалық зерттеушісі Э. Экволл «The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names» атты еңбегі [6] ағылшын жер-су атауларының этимологиясына арналған. Э. Экволдың «Ағылшын топонимдерінің қысқаша Оксфорд сөздігі» алғаш рет 1936 жылы жарық көріп, осы саладағы стандартты анықтамалық еңбекке айналды. 10 000-нан астам топонимнің тарихи және қазіргі нұсқалары мен мағыналарын қамтитын бұл сөздікте Англиядағы елдер мен графтықтардың, әкімшілік бөліністердің, қалалар мен ауылдардың атаулары, сондай-ақ этимологиялық тұрғыдан қызықты жер-су атаулары қамтылған.

М. Геллингтің «Signposts to the Past» [7] еңбегінде топонимдердің ландшафтпен байланысын зерттеп, ағылшын тіліндегі жер-су атауларын табиғи географиямен тығыз байланыста түсіндіреді. Бұл еңбек топонимдерге және олардың мағынасына арналған кеңінен қолданылатын кіріспе ретінде белгілі. Онда латын, кельт, ағылшын, скандинав және француз тектес атаулар, сондай-ақ хронология, шекаралар, топонимдер мен археологияның байланысы және жеке есімдер қарастырылады.

Ағылшын және жалпы британ топонимдерін зерттеген ғалым Д. Миллстің «Словарь британских топонимов» («A Dictionary of British Place-Names») [8] еңбегі ағылшын топонимдерін жүйелі түрде түсіндіретін маңызды ғылыми жұмыстардың бірі. Аталған еңбекте Ұлыбритания аумағындағы жер-су атауларының шығу тегі, тарихи қалыптасу ерекшеліктері мен лингвистикалық өзгерістері жан-жақты қарастырылған.

Алғаш 2004 жылы жарияланған В. Уоттстың алфавиттік сөздігі «The Cambridge Dictionary of English Place-Names» [9] – Англияның топонимдер қоғамы архивтеріне негізделген ірі анықтамалық еңбек. Онда қалалар, елді мекендер, ауылдар, өзендер, бұлақтар, төбелер және Ordnance Survey Road Atlas of Great Britain (1983) атласында көрсетілген басқа географиялық объектілердің атаулары қамтылған. Сөздік тек тарихи өткенді ғана емес, қазіргі Англияны да көрсетеді. Әр топоним жазбасының ұлттық желідегі ерекше сілтеме нөмірі, тарихи жазылымдары, атаудың жас мөлшері, мағынасы және этимологиясы (индоевропейлікке дейінгі, индоевропейлік, кельттік, примитивтік валлийлік, англосаксондық, ежелгі скандинав, ежелгі француз, орта ағылшын және қазіргі ағылшын) көрсетілген. Қажет болған жағдайда, салыстырмалы атаулар, тарихи, әлеуметтік-экономикалық маңызы, тілдің дамуы, атаудың айтылуы мен жазылу нұсқалары бойынша түсіндірмелер берілген. В. Уоттстың «The Cambridge Dictionary of English Place-Names» сөздігі Э. Эквалл еңбектерінің заманауи жалғасы ретінде саналады. Ағылшын тіліндегі ғылыми топонимикалық сөздіктер арасында ең беделділері – А. Миллс (1991) пен В. Уоттстың (2004) сөздіктері. 1974 жылы жарияланған Э. Экваллдың сөздігі ескіргенімен бүгінгі күнге дейін ғылыми құндылығы жоғары.

У. Николайзеннің «Place-name legends: An onomastic mythology» [10]

атты зертеуі жер атауларына қатысты аңыздар: ономастикалық мифологияға арналған. К. Кэмеронның «Ағылшын топонимдері» (English Place-Names) [11] атты монографиясы – Англияда ғана емес, шетелде де кеңінен танымал ғылыми еңбек. Бұл кітаптың алғашқы басылымы 1961 жылы жарық көрген, сол сәттен бастап-ақ үлкен танымалдыққа ие болып, төрт рет қайта басылып шыққан.

Н.Дж. Хайэм мен М.Дж. Райанның редакциясымен жарық көрген «Place-Names, Language and the Anglo-Saxon Landscape» («Топонимдер, тіл және англосаксон ландшафты») [12] атты ғылыми жинақ англосаксон кезеңіндегі Англияның географиялық атаулары мен тілдік-мәдени кеңістігін зерттеуге арналған маңызды еңбек. Ол тарихи топонимдер арқылы сол дәуірдің әлеуметтік, мәдени және географиялық ерекшеліктерін ашады және англосаксон Англиясының мәдениеті мен тілін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Б.Қараева, А.Мейірбеков, Б.Тасполатов «Environmental Transformations and Their Impact on Place-Name Evolution: A Comparative Linguistic Analysis of English and Kazakh Geographical Nomenclature» [13] атты мақаласында қоршаған ортаның өзгерістері мен климаттық ауытқулардың топонимдерге әсерін салыстырмалы түрде талдайды. Авторлар топонимдерді мәдени мұраның маңызды элементі ретінде қарастырады және олардың табиғи антропогендік факторларға байланысты қалай өзгередінін көрсетеді.

Жер-су атауларының шығу төркіні, этимологиясы, танымдық-семантикалық ерекшеліктері көптеген ғалымдардың назарын өзіне аударып келе жатқан мәселелердің бірі. Мифотопоним – мифологиялық мазмұнға ие жер-су атауы, яғни халықтың аңыз-әңгімелері, наным-сенімдері мен мифтік дүниетанымына байланысты қалыптасқан географиялық атаулар. Бұл атаулар белгілі бір географиялық нысанның (тау, өзен, үңгір, көл, т.б.) айналасында пайда болған мифтер мен аңыздар негізінде туындап, ұлттың сакралды кеңістікке деген көзқарасын, табиғатпен рухани байланысын бейнелейді. Мысалы, қазақ тілінде *Қазығұрт*, *Хан Тәңірі* (*Тәңір тауы*), *Әулие ата*, *Жерұйық* – атаулардында халықтың мифтік ойлауның нәтижесінде туындаған. Ал *Dragon Hill*, *Fairy Glen*, *Castle Hill*, *Torberry Hill*, *Torberry Hill*, *Glastonbury Tor*, *Pendle Hill*, *Puck's Hill* / *Puck's Lane* / *Puck's Wood*, *Boggart Hill* / *Boggart Wood* / *Boggart House* деген ағылшын тіліндегі топонимдік атаулар мифологиялық бейнелермен (айдаһар, жын, пері) байланысты қалыптасқан.

Қазығұрт тауы жөнінде топонимикалық аңыз-әпсаналар ғасырлар қойнауынан күні бүгінге жетті деп айтуға болады. Қазығұрт өңірі топонимикасын зерттеген ғалым Б. Тасполатов Қазығұрт тауына байланысты ел арасында төрт әпсананың қалғанын атап өтеді. «Біріншісі – топан су мен Нұхтың кемесі жөніндегі (Қазығұрттың шыңына тоқтағаны жайындағы) аңыз, екіншісі – Қазығұрттың басынан тіршілік алған төрт түлік жайындағы

эпсана, үшіншісі – Қазығұртта өмір сүрген әулие Қазығұрт ата жайындағы аңыз, төртіншісі – Қазығұрт тауымен соғысқан таулар («таулар соғысы») жөніндегі аңыз» [14, 99 б.]. «Киелі тау» мифтік архитепінің көрінісі көне сақ, үйсін замандарынан орын алып келеді. Қазығұртты киеліліктің, қасиеттіліктің (әулиеліліктің) бір метафорасы ретінде де түсінуімізге болады. Басқа сөзбен айтқанда, Қазығұрт қазақ үшін киеліліктің бірегей бір символы. Қазығұрт тауы туралы мифологияда «ғаламдық тау», «ғаламдық таудың киелі шыңы» мифологиясы бар.

Ғаламның топонимикалық ұлттық бейнесі ғаламның жалпы халықтық (ұлттық) бейнесінің бір бөлігі (фрагменті) болып табылады. Хан Тәңірі (Тәңір тауы) – бұл географиялық топоним және мифологиялық-мәдени мәні бар атау. Ол Орта Азиядағы ең биік және әйгілі таулардың бірі. Мифологиялық және мәдени мағынасы бар Хан Тәңірі көне түсініктің кеңістіктегі бейнесі. «Тәңір» – көне түркі тілдерінде «аспан», «күдай», яғни «жоғарғы күдірет» деген мағынаны білдіреді. «Хан Тәңірі» – сөзбе-сөз аударғанда «Тәңірлердің ханы», немесе «Аспан патшасы» дегенді білдіреді.

Ғаламның мифтік моделін, бейнесін құрайтын ортаңғы дүние – жер, жер беті. Жер беті қазақтың ежелгі танымында мифтенген кейпінде тұлғаланады. Қазақ халқы үшін жер қасиетті кеңістік, киелі атамекен ретінде танылған. «Жерұйық» – түркілер дүниетанымындағы тәуелсіздікпен байланысы бар құтты мекен. Жалпы «Жерұйық» ұғымының танымдық этимологиясын, мифологиялық тұғынамасын анықтау маңызды мәселе. «Жерұйық» біріншіден, құтты мекен ойға оралады, ол қазақ халқының тарихында Асан қайғының философиясымен тығыз байланысты. «Жер» мифологиясына негізделген мифотопонимдер мазмұндық жағынан көп қабатты (мысалы, «су», «тау», «ағаш», «құм» т.б. мифологиялық қабаттар) болып келеді. Осы аталған мифологиялық қабаттарда түрлі *тау культі*, *ағаш культі* т.б. өз көрінісін береді.

Ағылшын топонимдері елдің көпқабатты тарихи дамуын, этностық құрамының күрделілігін және табиғи-географиялық ерекшеліктерін көрсететін маңызды мәдени-тілдік дереккөзі. Мысалы, «холм» сөзі ағылшын топонимдерінде ең көп қолданылатын сөздердің бірі, себебі зерттелетін аймақ таулы рельефке ие және көптеген төбелер әртүрлі формада кездеседі. Мысалы, «*Aydaһap төбесі*» (*Dragon Hill*) – Англия аумағында айдаһарлар туралы көне мифтермен байланысты бірнеше жерге берілген атау. «Айдаһар төбесінің» ең танымалдарының бірі – Баттерси (Battersea) маңындағы төбе. «Айдаһар төбесімен» байланысты ең танымал аңыздардың бірі – Англияның қамқоршысы саналатын Әулие Георгий осы төбеде айдаһармен шайқасып, оны өлтіріп, ханшайымды құтқарғаны туралы аңыз. Бұл аңыз – ағылшын фольклорының ең кең таралған және маңызы зор нұсқаларының бірі. Төбенің үстінде шөп өспейтін ақ дақ бар, бұл – айдаһардың қаны төгілген жер деп есептеледі. Англияда «Айдаһар

төбесінің» атаулары Әулие Георгийдің айдаһарларды жеңуімен байланысты туындаған, сонымен қатар өзге де айдаһар туралы аңыздармен байланысты. Ағылшын мифологиясында айдаһарлар көбінесе зұлымдық иесі ретінде ретінде бейнеленеді. Олар адамдарды, әсіресе қыздарды ұрлап әкетеді немесе қазыналарды күзетеді. Әдетте, батыр айдаһармен шайқасып, ұрланған адамды құтқару немесе қазынаны қорғау үшін олармен шайқасып, жеңіске жетеді.

Glastonbury Tor – Англияның Сомерсет графтығындағы Гластонбери қаласының маңында орналасқан төбе шыңы. Оның басында шатырсыз Әулие Михаил мұнарасы орналасқан, бұл – I санаттағы сәулет ескерткіші болып саналатын құрылыс. Аталған нысан Ұлттық мұра қорының қарауында және қорғалатын тарихи ескерткіш ретінде танылған. Бұл төбенің шыңы Артур патша мен Авалон аралы туралы аңыздармен байланысты аталған. Бұл жер перілер әлеміне кіретін қақпа ретінде қарастырылады.

Castle Hill – Англияның Хэмпшир графтығындағы Нью-Форест ұлттық паркінде орналасқан темір дәуіріне жататын бір қорғаны бар ежелгі қоныс орны. Ол Берли әкімшілік аумағының аумағында орналасқан. Жалғыз қорғаны мен ор қазылған жерден тұратын бұл нығайтылған аймақ шамамен бес акр жерді алып жатыр және жақсы сақталған, дегенмен жергілікті үйлерге апаратын соқпақ жолдар оны кесіп өтеді. Ішкі бөлігінің кейбір жерлері батпақты, ал аумақтың көп бөлігін емен, қайың, қылқанжапырақтар мен қырықжапырақтар басып кеткен. Аңыз бойынша, бұл төбе бір кездері жергілікті айдаһардың мекені болған, кейін оны жақын маңдағы Брук ауылынан шыққан бір рыцарь өлтірген.

Castle Hill – Ұлыбританиядағы археологиялық және мәдени мұра ретінде ерекше маңызға ие нысандардың бірі. Ол көне қоныстар мен бекініс орындарының іздері сақталған төбе түріндегі тарихи ескерткіш ретінде белгілі. Мұндай нысандар елдің ерте кезеңдегі қоныстану тарихын, қорғаныс жүйелерін және әлеуметтік құрылымын зерттеуге мүмкіндік береді.

Pendle Hill – 1612 жылғы Англиядағы әйгілі «Пендл ведьмаларының» ісімен кеңінен танылған тарихи төбе. Бұл оқиға ел тарихындағы бақсылыққа қатысты ең белгілі сот үдерісінің бірі ретінде қарастырылады. «Пендл ведьмаларының» ісі барысында бірнеше жергілікті әйелдер бақсылық жасады деген айыппен сотталып, олардың ісі қоғамда үлкен дау тудырған. Жергілікті аңыздарға сәйкес бұл төбе ежелден тылсым күштермен байланысты киелі әрі құпиялы мекен ретінде танылған.

Англияның оңтүстік және оңтүстік-батыс аймақтарында «Puck» атауына байланысты көптеген жерлер бар. «Puck» – ағылшын фольклорындағы пері немесе жын бейнесі. Мысалы, Puck's Hill, Puck's Lane және Puck's Wood. Бұл атаулар перілер мен жындарға қатысты аңыздарға негізделген. «Boggart» атауына байланысты көптеген жерлер бар, мысалы, Boggart Hill, Boggart

Wood және Boggart House. Бұл атаулар жергілікті аңыздар мен сенімдерге негізделген. «Boggart» – солтүстік Англия фольклорындағы зиянды рух немесе жын.

Перілер мен шайтан туралы аңыздармен байланысты жер атауы Torberry Hill деп аталады. *Torberry Hill* – Англияның оңтүстігіндегі Батыс Суссекс графтығында орналасқан тарихи және археологиялық маңызы бар төбе. Ол темір дәуіріне жататын бекініс орны ретінде танымал және Hillfort (төбе бекінісі) типіне жатады. *Torberry Hill* – төбесі жергілікті аңыз бойынша, шайтан (немесе кейде зұлым рух) ыстық пунштан күйіп қалып, ашу үстінде қасықты лақтырып жібереді, сол кезде қасық жерге түсіп, төбе пайда болады. Бұл – англосаксон және кельт дәстүріндегі «неге бұлай болды?» деген сұраққа мифтік түсініктеме беру тәсілі. Екінші аңыз бойынша, жаздың ортасында (Midsummer), яғни шамамен 21 маусымда, перілер (fairies) Torberry Hill-ге жиналып, түнде би билейді деген сенім бар. Бұл сенім ежелгі кельт мерекелерімен байланысты болуы мүмкін (мысалы, Litha немесе Summer Solstice), оларда табиғат рухтарына табыну кең тараған. Torberry Hill-дің фольклоры – табиғи нысандарды мифологиямен байланыстырудың жақсы үлгісі. Аңыздар көбіне табиғи жер бедерін, оның шығу тегін түсіндіруге тырысады. Бұл аңыздар – ағылшын тарихи-мәдени мұраларының маңызды бөлігі.

Ғаламның тілдік бейнесі, ұлттық болмысы әр этноста әр түрлі болуы этностың тәжірибесімен, білімімен байланысты болады. Өйткені тілдік таңбаның таңбалаушы қызметі сыртқы дүниемен байланысында ғана емес, адамның өмірден көрген-білгені, көңілге түйгенінің негізі болып табылады. Қазақ халқының ұлттық рухани болмысын бейнелейтін топонимикалық атаулар *дала*, *қырат*, *тау*, *жота* атауларымен тығыз байланысты. Қазақ халқы ежелден көшпелі өмір салтын ұстанған. Қазақ халқында тән топонимдік атаулар табиғи ортамен, экожүйемен терең байланысты қалыптасқан. Топонимдер табиғи ортаның сипатына қарай қалыптасады. Мысалы: *Баянауыл* (таулы өңір), *Жайық* (өзен атауы), *Қызылқұм* (шөлді аймақ), *Сарыарқа* (кең жазықтық). Сонымен қатар қазақ топонимдері белгілі бір тарихи деректермен, мифологиялық оқиғалармен, аңыз-әңгімелермен байланысты. Қазақ жер-су атаулары ежелгі мифтер мен аңыз-әңгімелерге байланысты қалыптасқан.

Қазақ халқының танымында «тау» мифологиясымен байланысты жер-су атаулары жиі кездеседі. Қасиетті атамекеннің ортасында, кіндігінде қасиетті тау *Көктөбе* орналасқан деп сенген халық. «Тау» мифологиясында Көктөбеден басқа да Қазығұрт тауы, Бетай ата тауы, Алатау, Қаратау т.б. әулиелі таулар бар. Қазақ топонимикасында *тау* бедерімен және биіктікпен байланысты (*жота*, *шың*, *құз*, *төбе*, *шоқы*, *қыр*, *қырат*) атауларымен келетін мифотопонимдер де кездеседі. *Тау* ұғымына байланысты туындаған мифотопонимдік атаулардың бірі – Қазығұрт деп аталады. Өте

көне мифологиялық танымдардан көрініс беретін аймақтық топонимдердің бір тобы үңгір атауларымен байланысты. Қазақ жерінде *Жеті үңгір*, *Қос үңгір*, *Жалтыр үңгір*, *Бір ауызды*, *Үш ауызды үңгірлер* сынды спелеонимдер бар. Осы микротопонимдік атауларға және аталған нысандарға қатысты ақпараттарда мифологиялық сипаттағы танымдық деректер молынан кездеседі. Егер көне замандарда үңгірлер зиярат жасалатын, түрлі ырым-жоралар мен діни рәсімдер өткізілетін қасиетті орындар қызметін атқарса, кейінгі тарихи кезеңдерде олар біртіндеп тұрмыстық немесе географиялық нысан ретінде ғана қабылданып, өзінің киелі мәнінен айрылған.

Топонимикалық атаулардағы *су* концептісі *құдық*, *бұлақ*, *бастау*, *қайнар*, *өзен*, *теңіз* атауларымен сипатталады. Су – тазалықтың, өмірдің, киенің символы. Қазақ хадқының танымында су көздері киелі, «аңызға толы» деп саналған. Маңғыстау өңірінде Бекет ата құдығы мифтік сипат алған су нысаны. Бекет атаның жерасты мешіттері жанындағы құдықтар «қасиетті су көзі» деп саналған. Халық арасында бұл суды ішсе, аурудан айығады деген наным бар. Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан *Ұкаша ата құдығы* – ел аузында кең таралған аңыз-әңгімелермен байланысты қасиетті орын. Бұл атаудың да өзіндік мифтік негізі бар. Аңыз бойынша, Ұкаша ата – Пайғамбар заманында өмір сүрген, ислам дінін таратушы сахабалардың бірі. Ол жауларынан қашып, басын кесіп алып, өзі лақтырған жерге дейін барып жерленген деген сенім бар. Сол жерден құдық пайда болып, қасиетті су көзіне айналған. Халық арасында бұл құдықтың суы шипалы, ниет еткен адамға медет болады деген түсінік қалыптасқан. *Жылаған ата бұлағы* табиғи су көзі. Тастың арасынан жылдам су ағып, жылаған адамның көз жасы сияқты тамады. Халық арасында қалыптасқан мифтік таным бойынша тас «жылаған», яғни тірі, киелі деп саналған. «*Жылаған атаның көз жасы*» дейді. Қазіргі күнде ол жерге көп адамдар зиярат етіп барады. Келесі бір мифтік танымнан туындаған бұлақ атауы *Көктөбе* деп аталады. *Көктөбе бұлағы* қасиетті, емдік шипасы бар су көзі болып саналады. Көктөбе бұлағының айналасында *Ана бұлақ*, *Ата бұлақ*, *бала бұлақ*, *Қыз бұлақ*, *Көктен ата бұлағы* сынды бұлақтардың да орналасауында мифологиялық астар бар. Жер-судың шежіресін шертетін желілі аңыз-эпсаналар таңғажайып бітімді тау-тас, өзен-су, көл-бұлақтардың пайда болу себеп-салдарын халыққа түсіндіреді. Қазақстанның оңтүстігінде Қазығұрт тауының солтүстік жағында *Ғайып ерен* – *Қырық шілтен* деп аталатын киелі жер бар. Көшпелі халықтардың батырлары пір тұтып, сыйынатын исламға дейінгі көне рухтардың бірі – *Ғайып ерен*, *қырық шілтен*. Көне наным бойынша көзге көрінбейтін, шілтен деп аталатын қырық нөкері бар адамдарға көмектесіп жүретін рух. «Ғайып ерен» мұсылмандар арасында сопылық ілім ықпалымен тараған түсінік бойынша, ерекше қасиеттерге қол жеткізген әулиелер.

Қазақ халқының топонимиялық атаулары көшпелі өмір салтымен,

жергілікті халықтың діни-мифологиялық көзқарастарына байланысты туындаған. Қазақ топонимдер жүйесінде мифологиялық түсінік пен діни ұғымға байланысты топонимдердің ерте кездегі рулар мен тайпалардан қалған мұра екендігі айдан айқын. Бұл типтегі топонимдер республикамыздың оңтүстік аймағында және Маңғыстау өлкесінде көбірек ұшырасады. Мәселен, *Асықата, Бабаата, Шақпақата, Әулиеағаш, Әулиеқұм, Әулиеата, Жерұйық, Қансеңір, Қандықұдық, Қайынадыр, Майбұлақ, Қазығұрт* т.б. Біз қарастырып отырған мифотопонимдер халықтың танымынан туындаған мифтердің, аңыз-әңгімелер негізінде, нақты болған тарихи оқиғаларға байланысты, ру-тайпалардың атауларына байланысты және діни культтік танымнан туындап жатады.

Қазақстанның кейбір аймақтары құмды және шөлейт болғандықтан, мұнда шөл ландшафтына тән *апеллятивтер мен құдық* атаулары жиі кездеседі. Майқұдық – көне түркілік қабаттан бастау алатын топонимдік атау *май* және *құдық* сөздерінен қалыптасқан атау. «Май» сөзі түркі халықтарында қасиетті, киелі, құтты деген мағынаны білдіреді. «Май» сөзі көне түркілердің мифологиясындағы бала мен отбасын жебеуші «Ұмай ана» (май/ұмай) ұғымынан шыққан. Қазақ тілінде «от ана, май ана», ал алтай тілінде «май эне», ал Орхон-Енисей жазбаларында «Ұмай» түрінде кездеседі. Ұмай – ертедегі түркі тілдес халықтардың наным-сенімінде Тәңірден кейінгі ұрпақ жалғастығы мен отбасының амандығын сақтаушы киелі бейне. Майлықент, Майтөбе, Майбұлақ топонимикалық атауларының шығу негізі Ұмай ұғымымен тығыз байланысты. Майқұдық атауы «киелі құдық» деген мағынаны білдіреді.

Қазақ мифотопонимиясында *төбе* термині арқылы жасалынған орографиялық нысандар жиі кездеседі. Мысалы, *Алтынтөбе, Ескендіт төбесі, т.б. Бел* сөзі қазақ оронимиясында жиі қолданылатын халықтық географиялық термин. Бел атауы «тау жоталарындағы кең асу» мағынасын білдіреді. Мысалы, *Беласар, Бел, Көкібел*. Жер бедерінің ерекшелігін айқындайтын оронимдер құрамында *тас* орографиялық термині де кездеседі. Халықтың мифтік танымымен байланысты *Келіншектас, Тесіктас, Бесіктас* т.б. сынды атаулар қалыптасқан.

Ағылшын топонимиясында су нысандарына қатысты атаулар ерекше орын алады. Алайда тек географиялық мағынамен шектелмей, бұл атаулар көбінесе мифологиялық, аңыздық және фантастикалық мазмұнмен ұштасып жатады. Осындай атаулар мифотопонимдер ретінде танылып, халықтың мәдени жадында ерекше орын иеленеді. Бұл топонимдер көбінесе табиғи су нысандарымен (көл, өзен, тоған, арал) байланысты болып келеді, бірақ олармен бірге түрлі тылсым жаратылыстар мен аңыздық оқиғалар бейнеленеді. Мысалы, *Lyonesse* атауы Артур патша туралы аңыздарда кездесетін, су астына кеткен ел ретінде сипатталады. Бұл атау – жоқ болған құрлық пен су апаты сияқты мифологиялық концепцияларды біріктіреді.

Сол сияқты, Шотландиядағы *Loch Ness* атауы нақты көлдің аты бола тұра, Несси құбыжығының арқасында мифологиялық сипат алып, елестік бейнемен қатар жүреді. Тағы бір мысал – *Avalon*. Бұл атау нақты су сөзімен белгіленбесе де, арал (*isle*) бейнесі мен оған жету үшін суды кесіп өту керектігі арқылы суды мифологиялық кеңістік ретінде қабылданады. Артур патшаның өлімімен байланысты бұл арал – жұмақтық, мистикалық әлемнің символы. Грек мифологиясынан алынған *River Styx* атауы да ағылшын әдебиетінде жиі кездеседі. Бұл атау – өмір мен өлім шекарасын белгілейтін мифтік өзен ретінде бейнеленеді. Мұндай трансмәдени сипат ағылшын мифотопонимиясының фэнтезимен тығыз байланысын көрсетеді. Қазіргі әдебиеттегі мысал ретінде *Black Lake* (Гарри Поттер әлемінде) атауын атауға болады. Бұл көл түрлі су асты тіршіліктерімен және тылсым оқиғалармен байланысты. Сол сияқты, *Deadwater* және *Mermaid's Pool* атаулары да – нақты географиялық нысандар бола тұра, өлім, тылсым күштер, су перілері секілді мифтік элементтермен байланысқан. Жалпы алғанда, мұндай мифотопонимдерде суға қатысты мынадай сөздер жиі кездеседі: *loch, lake, pool, water, river, isle, ford, haven*. Бұл элементтер тек географиялық сипат беріп қоймай, тылсым табиғатты, аңыздық кеңістікті және халықтық сенімдерді білдіретін мәдени код қызметін атқарады.

Қазақ топонимиясында мифологиялық наным-сенімдермен астасып жатқан атаулар жиі кездеседі. Солардың арасында «адамның тасқа айналуы» аңызына негізделген жер атаулары ерекше назар аударады. Мұндай микротопонимдерге *Ата тас, Ана тас, Күйеу тас, Қырық қыз* сынды агиотопонимдер жатады. Аталған атаулармен байланысты табиғи тастар халық арасында киелі деп есептеледі және олардың әрқайсысы туралы аңыз-әңгімелер халықтың жадында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отыр. Жергілікті географиялық нысандардың пайда болуы туралы көптеген қазақ мифтерінде кейіпкерлердің тау-тасқа айналу мотиві жиі кездеседі. Кейбір мифтерде тау-тас жаудың қуғын-сүргініне тап болған қыз-келіншектердің немесе дұшпанға әулие адамның оқ даритын осал тұсын айтып, сатқындық жасаған әйелдердің әрекет-қимылынан пайда болады. Мұндай мағынадағы «тасқа айналу» мотивінен туған сюжеттер мол. Мысалы, *Қырық қыз, Шілтер әулие, Азанұр, Масат ата*. Қазығұрт тауындағы Қырыққыз мифі бойынша ертеректе бір байдың қызының тойы болады. Той болып жатқанда қалыңдық қырық қызымен, күйеу серіктерімен серуендеп тауға шығады. Жаугершілік заман екен. «Жау келіп қалды» деген дауыс шығады. Сонда қыздар шулап: «Е, құдай! Бізді жау әкетпекші, тас қыла көр!», депті. Сонда бәрі тасқа айналыпты. Тасқа айналу мотиві Бурабайдың пайда болуы туралы мифпен де байланысты.

Көне мифологиялық ұғымдар мен түсініктерге қатысты қазақ тіліндегі жер-су атауларында тағы бір географиялық атаулар тобы «*әулие ағаштармен*» байланысты қойылған. «*Ағаш мифологиясы*» өте көне «*ғаламдық ағаш*»

культімен байланысты. «Ғаламдық ағаш – аса маңызды мифтік культ нысандарының бірі. Осы культтің сарқыншақтары мен белгілері барлық дерлік мифологиялық дәстүрлерде бар. Қазақ дәстүрінде де осы культтің сарқыншақтары аз емес» деп жазады С. Қондыбай [15, 1003 б.]. «Киелі ағаштар» культіне қатысты жергілікті географиялық атаулар *Әулие ағаш* – мола, бұлақ басына немесе айдалада жалғыз өскен, діңі ерекше үлкен, жуан ағаш. Ондай ағашты киелі санап, басына барып сыйынып, ырымдап ақтық (шүберек, әлем) байлайды. Мұндай ғұрыптық жосын әулие ағаш мифтік үш әлемді – аспан әлемін, жерді, жер астын жалғастырып тұратын дәнекер функциясын атқарады деген көне наным-сенімнен бастау алады.

Ағылшын тіліндегі географиялық атаулар – халықтың қоршаған кеңістікпен қарым-қатынасын, тарихи және мәдени танымын бейнелейтін когнитивтік таңбалар жүйесі. Кеңістікке қатысты атаулар, әсіресе табиғи нысандарды білдіретін компоненттер – *hill* (төбе), *mount* (тау), *river* (өзен), *wood* (тоғай), *forest* (орман), *brook* (бұлақ), *dale* (аңғар), *field* (дала) – тек географиялық координаттар емес, сонымен қатар тарихи-мәдени жүктемесі бар когнитивтік құрылымдар болып саналады.

Ағылшын тілінде *hill* сөзімен байланысты бірқатар мифотопонимдер бар, өйткені бұл атау тек жер бедерін ғана емес, сонымен қатар мифологиялық, аңыздық немесе рухани мәнге ие кеңістіктерді де білдіреді. Мұндай мифотопонимдер халықтың тарихи жадында ерекше орын алады. *One Tree Hill* – Лондондағы тарихи және мәдени маңызы бар төбе. Кейбір аңыздарда бұл жер көне дәуірлерде діни рәсімдер өткізілген қасиетті орын ретінде сипатталады. «Жалғыз ағаш» бейнесі де сол төбенің символдық мәнін күшейтіп, оны табиғат пен рухани нанымдардың тоғысқан кеңістігі ретінде көрсетеді.

Glastonbury Tor тікелей «hill» сөзімен аталмаса да, бұл төбе англосаксон тіліндегі *tor* сөзі арқылы «жоғары шоқы» дегенді білдіреді. Аңыз бойынша, бұл жер *Avalon* мифімен, Артур патшамен және діни тылсым күштермен байланысты. *Notting Hill* атауы тарихи мағынада «төбедегі қоныс» дегенді білдіреді. Бұл атау көбіне «жоғары мәртебе», «ерекше аймақ» түсінігімен байланыстырылған. Келтірілген мысалдардағы *hill* сөзі тек географиялық белгі емес, сонымен қатар символдық, мифологиялық, кейдетіпті мистикалық кеңістікті білдіретін танымдық код ретінде қолданылады. *Parliament Hill* мен *Notting Hill* атаулары жер бедерінің ерекшелігін ғана білдірмейді, олар Лондонның тарихи беделді аймақтары ретінде танымал. Мұндай атаулар тілдік санада «биіктік», «мәртебе» және «тарихилық» концептілерімен байланыстырылады. Ал *mount* компоненті (*Mount Snowdon*, *Mount Everest*) – биіктікті, асқақтықты және ерлікпен байланысты когнитивтік модельді бейнелейді. *Mount Everest* атауы отарлық кезеңде британ географтары қойған атау, бұл өз кезегінде кеңістік пен билік қатынасын да аңғартады.

River (өзен) компоненті кеңістікті ұйымдастырушы табиғи нысан

ретінде қабылданады. *River Thames* пен *River Avon* – елдің басты тарихи-мәдени өзендері. Айта кету керек, *Avon* сөзі кельт тілінде «өзен» деген мағына білдіреді, сондықтан *River Avon* тіркесі «Өзен өзені» болып плеоназм үлгісінде қалыптасқан. Бұл когнитивтік сәйкестік түрлі мәдениеттердің (кельт және ағылшын) қабаттасуынан туындаған. *River* сөзімен байланысты бірнеше мифотопоним бар. Бұл топонимдер өзен атауларын білдірумен қатар, сол аймақтың мифологиясы, тарихи жад және мәдени кеңістігімен тығыз байланысты. Мысалы, *River Thames (Темза өзені)* – Англияның ең әйгілі өзен. Ол тарихи, мәдени және мифологиялық кеңістіктің өзегі. Темза – Лондонның дамуына әсер еткен басты су арнасы ғана емес, сонымен қатар көптеген әдеби және мифологиялық шығармаларда кездесетін символ. Мифтік деңгейде Темза көбіне *британ рухының* символы ретінде сипатталады. Аңыздарда өзеннің «жаны» бар, ол Лондонның тағдырымен байланыстырылған.

Wood және *forest* компоненттері (*Kingswood, Norwood, Sherwood Forest, New Forest*) – ормандық кеңістіктің түрлі әлеуметтік-когнитивтік қырларын ашатын атаулар. Мысалы, *Kingswood* «патшаның тоғайы» деген мағына беріп, билік пен меншік ұғымдарын білдіреді. Ал *Sherwood Forest* халықтың ұжымдық жадында Робин Гуд туралы аңыздармен сақталып, мифологиялық кеңістікке айналған. *Wood* және *forest* ұғымдарымен байланысты ағылшын тіліндегі бірнеше *мифотопонимдер* бар. Бұл атаулар тек орманды алқапты білдіріп қоймай, халық жадындағы мифтер, аңыздар мен мәдени бейнелер арқылы ерекше символдық мәнге ие кеңістіктер болып саналады.

Sherwood Forest – Англияның Ноттингемшир графтығында орналасқан атақты орман. Бұл орман *Робин Гуд* туралы аңыздармен тікелей байланысты. Робин Гуд пен оның серіктері әділет үшін күрескен, байлардан алып кедейлерге үлестірген кейіпкерлер ретінде халық мифологиясында мәңгі сақталған. Ерлік, әділет, халық қаһарманы, жерасты тәртіптері, еркіндік символы ретінде халық танымында сақталған. *Kingswood* – Бристоль маңындағы тарихи орман алқабы. Атауы «патшаның орманы» деген мағынаны білдіреді. Орман ежелгі корольдік аңшылық аймағы болған, ал мұндай жерлер билік пен қорғалған кеңістік ретінде қабылданған. Билік, патшалық меншік, ерекше мәртебе деген когнитивтік мәнге ие бұл атау кеңістіктің «қасиеттілігі» мен рұқсатсыз кіруге болмайтын жабықтығын бейнелейді.

Elvendon атауы эльфтер туралы мифтермен байланысты атау. Атаудағы *elven* элементі тікелей ағылшын және скандинав мифологиясындағы эльфтермен байланысты. Бұл атау орманмен, табиғатпен, сондай-ақ тылсым элеммен байланысқан кеңістікті бейнелейді. Эльфтер көбінесе жасырын, тек ерекше адамдарға көрінетін жаратылыстар ретінде сипатталады. Сондықтан *Elvendon* атауының өзі-ақ кеңістіктің тылсым, мистикалық және рухани мазмұнға ие екенін білдіреді. *Elven* – ағылшын мифологиясындағы

эльфтер, яғни сиқырлы, орман рухтары немесе періштелік жаратылыстар, *Don / Dune / Down* көне ағылшын тілінде «төбе», «биіктік» деген мағына береді. Яғни, *Elvendon* тура мағынасында «Эльфтердің төбесі», немесе «Эльфтер мекендейтін биіктік» дегенді білдіреді. Ағылшын халқы үшін эльфтер туралы түсінік мифологиялық және фольклорлық нанымдармен тығыз байланысты.

Elvendon – фольклорлық сананың бейнесі. Ол адам мен табиғаттың шекарасында, реалдылық пен мифтің тоғысқан жерінде орналасқан. Мұндай атаулар балалық шақ елестерімен, ертегілермен, рухани ізденістермен байланысты кеңістік жасайды. *Elvendon* – бұл таза географиялық атау емес, ол мифологиялық бейнелермен толыққан когнитивтік кеңістік. Эльфтермен байланысты болғандықтан, бұл атау ағылшын мифотопонимиясының жарқын үлгісі болып саналады.

Pixey Mead (пикси шабындығы) – мифтік танымнан туындаған топонимикалық атау. *Pixey* – ағылшын фольклорында пиксидің (*pixie*) атымен байланысты, пикси – ағылшын және кельт мифологиясындағы шағын, ертегіге тән періштеге ұқсас мистикалық жаратылыс. *Mead* (*Meadow*) – шабындық, жайылым дегенді білдіреді. Осылайша, *Pixey Mead* атауы – пикси туралы аңыздармен, мифтік жаратылыстардың болуымен байланысты атау болып, топоним ретінде аймақтың сипаттамасы мен фольклорлық мифологиясын біріктіреді. Бұл атау – мифтік танымның нәтижесі ретінде қалыптасқан топоним.

Қазақ және ағылшын топонимиясында мифологиялық дүниетанымға негізделген атаулар ерекше орын алады. Бұл топонимдер халықтың көне танымдық қабаттарын, рухани құндылықтарын, табиғатпен қарым-қатынасын, дүниені мифтік тұрғыда қабылдауын бейнелейді. Қазақ топонимдерінде мифологиялық және этнотанымдық қабаттар көбінесе қасиетті орындармен, тарихи аңыздармен, діни ұғымдармен тығыз байланысты. Мысалы, *Қазығұрт*, *Хан Тәңірі*, *Жерұйық*, *Бурабай*, *Қалмаққырған*, *Қырық қыз*, *Көзді ата*, *Бабай Түкті Шапты Әзиз* сияқты атаулар мифтер мен діни нанымдардың әсерінен қалыптасқан. Бұл атауларда таулар мен үңгірлердің культі, әулиелерге деген құрмет, тотемдік түсініктер көрініс табады. Қазақ халқы үшін бұл жерлер тек географиялық нысан ғана емес, рухани және сакралды кеңістік ретінде қабылданады. Ағылшын топонимиясында да мифологиялық танымға негізделген атаулар жеткілікті. Мысалы, *Dragon Hill*, *Fairy Glen*, *Castle Hill*, *Torberry Hill*, *Pendle Hill*, *Puck's Hill*, *Boggart Wood*, *Glastonbury Tor*, *Sherwood Forest*, *Wychwood Forest*, *Loch Ness*, *Pixey Mead*, *Elvendon* сияқты атаулар ағылшын, кельт және скандинав мифологиясындағы айдаһарлар, перілер, орман жындары, рухани бейнелермен байланысты. Бұл топонимдерде көбіне ертегілік, сиқырлы, қорқынышты кейіпкерлердің бейнесі басым. Мұндай атауларда табиғи орта – орман, төбе, өзен, көл – мистикалық әлемге айналады. Қазақ

және ағылшын мифотопонимиясы арасында бірнеше ұқсастықтар бар. Екі халықтың да топонимиялық қабаттарында табиғи нысандармен байланысты және мифологиялық бейнелер негізінде қалыптасқан атаулар жиі кездеседі. Сонымен қатар, әртүрлі культтерге – төбелерге, тауларға, үңгірлерге, аң-құсқа және рухтарға табыну мотиві ортақ. Бұл екі халықтың да табиғатты киелі әрі рухани мәнге ие орта ретінде қабылдайтынын аңғартады. Алайда қазақ және ағылшын топонимиялық атаулары арасында айырмашылықтар да байқалады. Қазақ мифотопонимдерінде діни, рухани-философиялық ұғымдар жиі көрініс тапса, ағылшын топонимдерінде фольклорлық, ертегілік және сиқырлы кейіпкерлер (жын, айдаһар, пері, елес) басым келеді.

Салыстырмалы зерттеу мифологиялық дүниетанымның топонимдер арқылы көрініс табу ерекшеліктерін айқындап, әр халықтың мәдени-когнитивтік коды мен дүниетаным жүйесін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Мифологиялық негіздегі топонимдердің этномәдени сипатын ашу арқылы жаһандану жағдайында ұлттық мәдениеттердің өзіндік ерекшеліктерін сақтау қажеттілігі ғылыми тұрғыда дәлелденді.

Қорытынды

Қазақ және ағылшын топонимиялық кеңістіктеріндегі мифотопонимдерді салыстыра зерттеу нәтижесінде әр ұлттың тарихи жады мен дүниетаным ерекшеліктерінің кеңістіктік атаулар арқылы көрініс табатыны анықталды. Мифологиялық негіздегі жер-су атаулары – тек географиялық нысандардың белгісі ғана емес, сонымен қатар халықтың танымын, наным-сенімін, өмір сүру салтын бейнелейтін маңызды когнитивтік құрал. Қазақ тілі мен ағылшын тіліндегі топонимдердің бірқатары халықтың мифологиялық түсініктерін көрсетеді. Әрбір тілдің мифотопонимиясында сол халықтың тарихи-мәдени тәжірибесі мен когнитивтік санасы өзіндік ерекшеліктерімен көрінеді. Осылайша, мифотопонимдер арқылы ұлттық тілдік сана мен кеңістік арасындағы байланыс айқындалып, топонимиялық атаулардың тек номинативтік емес, сонымен қатар когнитивтік, мәдени-танымдық қызмет атқаратыны дәлелденді.

Қорытындылай келе, қазақ және ағылшын мифотопонимдері – екі түрлі этностың дүниетанымын, рухани мәдениетін, табиғатпен қарым-қатынасын бейнелейтін мәдени-тілдік құбылыстар. Олар тіл мен танымның, тарих пен аңыздың, сакралдық пен фольклордың тоғысқан тұсы болып саналады. Әрбір топоним халықтың табиғатты, қоршаған ортаны қабылдау ерекшелігін және рухани-мәдени түсінігін білдіреді. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей екі мәдениетте де топонимдер халықтың рухани әлемінің көрінісі ретінде қалыптасқан. Табиғи объектілер мифологиялық таныммен ұштасып, халық санасында қасиетті немесе қорқынышты орындар ретінде орныққан. Бұл салыстырмалы зерттеу ұлттық дүниетаным мен тілдің сабақтастығын терең түсінуге мүмкіндік береді және жаһандану жағдайында ұлттық мәдени ерекшеліктерді айқындайтын зерттеу болып саналады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. – 280 б.
- [2] Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы: «Өнер», 2011. – 496 б.
- [3] Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
- [4] Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры 3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.
- [5] Рысберген Қ. Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 328 б.
- [6] Eilert E. The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names. – Oxford: Clarendon Press, 1960. – 624 p.
- [7] Margaret G. Signposts to the Past. – Fillimor, 2010. – 296 p.
- [8] Mills A.D. A Dictionary of British Place Names. London in UK: Oxford University Press. 2011. – 563 p.
- [9] Victor W. The Cambridge Dictionary of English Place-Names. Based on the Collections of the English Place-Name Society, 2011. – 788 p.
- [10] Nicolaisen W. Place-name legends: An onomastic mythology // Folklore. – 1976. – Vol. 87/2. – Pp. 146-159.
- [11] Cameron K. English Place Names. – Batsford, 1996. – 256 p.
- [12] Nicholas J.H., Martin J.R. Place-names, language and the Anglo-Saxon landscape. – Woodbridge in UK. The boydell press, 2011. – 245 p.
- [13] Қараева Б.З., Мейірбеков А.К., Тасполатов Б.Т. Environmental Transformations and Their Impact on Place-Name Evolution: A Comparative Linguistic Analysis of English and Kazakh Geographical Nomenclature // Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL. Series «Philological Sciences». – 2025. – № 4 (79). – Pp. 159-170. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.4.79.011>
- [14] Тасполатов Б.Т. «Қазығұрт топонимдері». Монография. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2016. – 168 б.
- [15] Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2024. – 1040 б.

REFERENCES

- [1] Tileuberdiev B.M. Qazaq onomastikasynyn lingvokognitivtik aspektileri [Linguocognitive aspects of Kazakh onomastics]. – Almaty: «Arys» baspasy, 2006. – 280 b. [in Kaz.]
- [2] Zhanuzaq T. Zher-su ataulary (jetimologijalyq anyqtamalyq) [Place and water names (etymological reference)]. – Almaty: «Oner», 2011. – 496 b. [in Kaz.]
- [3] Qojshybaev E. Qazaqstannyn zher-su attary sozdigi [Dictionary of land and water names of Kazakhstan]. – Almaty: Mektep, 1985. – 256 b. [in Kaz.]

- [4] Zhanuzaq T. Qazaq onomastikasy. Ataular syry 3 [Kazakh onomastics. Names secret 3]. – Almaty: Dajk-Press, 2007. – 524 b. [in Kaz.]
- [5] Rysbergen Q. Ulttyq onomastikanyn lingvokognitivtik negizderi [Linguocognitive foundations of national onomastics]. – Almaty: Dajk-Press, 2011. – 328 b. [in Kaz.]
- [6] Eilert E. The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names. – Oxford: Clarendon Press, 1960. – 624 p.
- [7] Margaret G. Signposts to the Past. – Fillimor, 2010. – 296 p.
- [8] Mills A.D. A Dictionary of British Place Names. London in UK: Oxford University Press. 2011. – 563 p.
- [9] Victor W. The Cambridge Dictionary of English Place-Names (Based on the Collections of the English Place-Name Society, 2011. – 788 p.
- [10] Nicolaisen W.F. Place-name legends: An onomastic mythology // Folklore. – 1976. – Vol. 87/2. – Pp. 146-159.
- [11] Cameron K. English Place Names. – Batsford, 1996. – 256 p.
- [12] Nicholas J.H., Martin J.R. Place-names, language and the Anglo-Saxon landscape. – Woodbridge in UK. The boydell press, 2011. – 245 p.
- [13] Qaraeva B.Z., Mejirbekov A.K., Taspolatov B.T. Environmental Transformations and Their Impact on Place-Name Evolution: A Comparative Linguistic Analysis of English and Kazakh Geographical Nomenclature // Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL. Series «Philological Sciences». – 2025. – № 4 (79). – Pp. 159-170. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.4.79.011>
- [14] Taspolatov B.T. «Qazygurt toponimderi». Monografija [«Toponyms of Kazygurt». Monograph]. – Shymkent: «Alem» baspahanasy, 2016. – 168 b. [in Kaz.]
- [15] Qondybaj S. Argyqazaq mifologijasy [Ancient Kazakh mythology]. – Almaty: «Arys» baspasy, 2024. – 1040 b. [in Kaz.]

ЭТНОКУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МИФОТОПОНИМОВ

*Сматова А.Е.¹, Емкулова З.А.², Морозова В.Ю.³

^{*1,2,3}Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье анализируются лингвокультурные и когнитивные особенности мифотопонимов в казахском и английском языках с точки зрения сравнительной лингвистики. В качестве объекта исследования рассматриваются топонимические единицы, которые занимают важное место в национальной культуре и когнитивном сознании двух народов. Казахские и английские топонимы тесно связаны с определёнными

историческими, социальными и природно-географическими факторами, поэтому их семантические особенности проявляются через различные культурные коды.

Целью исследования является выявление особенностей этнокультурной когнитивной системы казахских и английских мифотопонимов посредством их сравнительного анализа. Исследование направлено на определение значения мифотопонимов как языкового материала, а также на выявление их связи с мифологическим сознанием и этнокультурной картиной мира. Идея исследования заключается в том, что мифотопонимы выступают как языковой феномен, сохраняющий и передающий историческую память, духовные ценности и культурный код определённой этнической группы.

Актуальность исследования определяется активизацией межкультурных контактов в цифровую эпоху и соответственно - интереса к культуре, истории, мировидению другого народа, частью которого являются и мифотопонимы, в которых отражаются исторически сложившиеся духовные ценности народа, его древние верования, легенды и мифы.

В ходе исследования мифотопонимический материал систематизируется, используются сравнительный, описательный, семантический, когнитивный и лингвокультурный методы анализа. Сопоставительный анализ мифотопонимов казахского и английского языков позволил более детально выявить сходства и различия исторической памяти, духовных ценностей, культурных кодов казахов и англичан, их этнокультурных и историко-культурных особенностей.

Новизна исследования заключается в сравнительном анализе концепта этнокультурного пространства на основе мифотопонимов казахского и английского языков. Работа выявляет семантические и культурно-когнитивные особенности мифотопонимов и способы их репрезентации этнокультурного пространства. По результатам исследования с когнитивной точки зрения сопоставляются казахские и английские мифотопонимы, выявляются особенности национального мировоззрения двух народов и формулируются новые научные выводы.

Научная значимость исследования заключается в том, что сравнительный анализ мифотопонимов казахского и английского языков позволяет выявить их когнитивно-семантическую структуру и способствует расширению лингвистических знаний. Практическая значимость работы проявляется в возможности применения полученных результатов в сравнительном языкознании, культурологии, ономастике и лингвокогнитивных исследованиях.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, национальное сознание, топонимическое пространство, мифотопонимика, национальная особенность, культурный код, сравнительный анализ, языковой знак

ETHNOCULTURAL SPACE IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES: A COMPARATIVE ANALYSIS OF MYTHOTOPONYMS

*Smatova A.E.¹, Emkulova Z.A.², Morozova V.Y.³

*^{1,2,3}M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract. This article analyzes the linguocultural and cognitive features of mythotoponyms in Kazakh and English from a comparative linguistic perspective. The research object consists of toponymic units that occupy an important place in the national culture and cognitive consciousness of both peoples. Kazakh and English toponyms are closely connected with specific historical, social, and natural-geographical factors; therefore, their semantic features are expressed through different cultural codes.

The aim of the study is to identify the features of the ethnocultural cognitive system of Kazakh and English mythotoponyms through comparative analysis. The research seeks to define mythotoponyms as linguistic material and to reveal their connection with mythological consciousness and ethnocultural worldview. The central idea of the study is that mythotoponyms function as a linguistic phenomenon that preserves and transmits historical memory, spiritual values, and cultural code of a particular ethnic group.

The relevance of the study is determined by intensification of intercultural communication in the digital era and the growing interest in the culture, history, and worldview of other peoples. Mythotoponyms reflect ancient beliefs, legends, myths, and historically formed spiritual values.

In the course of the research, mythotoponymic material is systematized, and comparative, descriptive, semantic, cognitive, and linguocultural methods are applied. The comparative analysis reveals similarities and differences in historical memory, spiritual values, cultural codes, and ethnocultural characteristics of Kazakh and English peoples.

The novelty of the study lies in comparative analysis of ethnocultural space based on Kazakh and English mythotoponyms. The work identifies their semantic and cognitive features and ways of representing ethnocultural space. The findings highlight differences in national worldviews and lead to new scientific conclusions.

The scientific significance of the study lies in expanding linguistic knowledge through revealing the cognitive-semantic structure of mythotoponyms. The practical significance is reflected in its applicability in comparative linguistics, cultural studies, onomastics, and cognitive research.

Keywords: cognitive linguistics, national consciousness, toponymic space, mythotoponymy, national peculiarity, cultural code, comparative analysis, linguistic sign

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 02.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Сматова Алия Ералиевна – негізгі автор, педагогика ғылымдар магистрі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orchid.org/0000-0001-9920-4676>, e-mail: Smatova.80@mail.ru

Емкулова Закира Алифбаевна – магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orchid.org/0000-0003-1421-6681>, e-mail: Zakira.emkulova@mail.ru

Морозова Валентина Юрьевна – магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orchid.org/0000-0001-9928-4530>, e-mail: Vyu_morozova@mail.ru

Информация об авторах:

Сматова Алия Ералиевна – основной автор, магистр педагогических наук, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, <https://orchid.org/0000-0001-9920-4676>, e-mail: Smatova.80@mail.ru

Емкулова Закира Алифбаевна – магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, <https://orchid.org/0000-0003-1421-6681>, e-mail: Zakira.emkulova@mail.ru

Морозова Валентина Юрьевна – магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, <https://orchid.org/0000-0001-9928-4530>, e-mail: Vyu_morozova@mail.ru

Information about the authors:

Smatova Aliya Eraliyevna – primary author, Master of Pedagogical Sciences, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orchid.org/0000-0001-9920-4676>, e-mail: Smatova.80@mail.ru

Yemkulova Zakira Alifbayevna – Master, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orchid.org/0000-0003-1421-6681>, e-mail: Zakira.emkulova@mail.ru

Morozova Valentina Yurievna – Master, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orchid.org/0000-0001-9928-4530>, e-mail: Vyu_morozova@mail.ru

ӘОЖ 81` 33: 004.8

ГТАХР 16.31.51; 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.026>

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ГЕНЕРАТИВТІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ МӘТІНДЕРІНІҢ ТІЛДІК-СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (OPENAI ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ПЛАТФОРМА НЕГІЗІНДЕ)

*Тәшпеннова Қ.Е.¹, Садирова К.К.²

*^{1,2}Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада генеративті жасанды интеллект (ЖИ) платформаларының қазақ тіліндегі мәтіндерге тән тілдік және стильдік ерекшеліктері салыстырмалы талдау арқылы зерттеледі. Генеративті модельдердің тілдік сапасын бағалау – қазіргі лингвистика мен цифрлық технологиялардың тоғысындағы өзекті мәселе. *Зерттеу нысаны* ретінде OpenAI ұсынған ChatGPT моделі мен отандық ЖИ платформасы таңдалып, олардың қазақ тіліндегі мәтіндерді генерациялау қабілеті бес негізгі критерий бойынша бағаланды: промт талабын орындау, әдеби тіл нормаларына сәйкестік, калька мен кірме құрылымдардың ықпалы, стильдік регистрдің сақталуы және лексикалық байлық. Бағалау процесінде 0–2 балдық шкала қолданылып, әр жауаптың сапалық көрсеткіштері нақты сандармен сипатталды. Талдау нәтижелері OpenAI платформасының мәтіндері мазмұн тереңдігі, стильдік байлық, аргументациялық логика мен бейнелілік тұрғысынан анағұрлым жоғары деңгейде екенін көрсетті. Сонымен қатар, оның көркем-публицистикалық стиль талаптарын орынды қолданатыны байқалды. Ал отандық платформа мәтіндері қысқа, құрылымы жиі қайталанатын, кейде калька үлгілері мен грамматикалық қателерге толы болып шықты. Мұндай айырмашылықтар көбіне платформаларда қолданылған тілдік корпустардың құрамымен, ресми-іскерлік стильге бағдарланған материалдардың басымдығымен байланысты. Мәтіндердегі мәдени-ұлттық мазмұнның көрініс табуы да *зерттеудің маңызды бағыты* болды. *Нәтижелер* қазақ тіліндегі образдылық, мақал-мәтел мен теңеу секілді көркемдік құралдардың генеративті жүйелер арқылы жеткізілуінде шектеулер бар екенін көрсетті. Бұл зерттеу қазақ тілінде сапалы генеративті ЖИ моделін дамыту үшін тілдік нормалар мен стиль үйлесімін ескеру қажеттігін дәлелдейді. Сонымен қатар, зерттеу барысында ЖИ платформаларының мәтін құраудағы прагматикалық сәйкестік пен контексті түсіну деңгейі де жанама түрде қарастырылды. Бұл аспектілер қазақ тілінің семантикалық және дискурстық ерекшеліктерін меңгерудің генеративті модельдер үшін күрделі екендігін аңғартады. Алынған нәтижелер болашақта қазақ тіліне бейімделген ЖИ жүйелерін жасау мен тілдік деректер қорын сапалы қалыптастыруда әдістемелік негіз бола алады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, генеративті жасанды интеллект, мәтін стилистикасы, калька, стильдік регистр, тілдік корпус, отандық платформа, OpenAI

Кіріспе

Қазақ тіліндегі генеративті жасанды интеллект құралдары білім беру, ғылыми жазылым, медиа және ресми коммуникацияда күнделікті қолданылатын технологияға айналып келеді. Соған қарамастан, қазақ тіліндегі жасанды интеллект (әрі қарай ЖИ) мәтіндерінің сапасы көбіне «мазмұн дұрыстығымен» ғана өлшеніп, әдеби тіл нормасына сәйкестік, төл сөздер мен бейнелі-әдеби лексиканы табиғи қолдану, калька мен код-ауысымның деңгейі сияқты тілдік-стилистикалық өлшемдер жеткілікті деңгейде жүйелі талдана бермейді. Әсіресе отандық платформалар мен халықаралық платформалардың қазақша мәтін тудыру қабілеті салыстырылғанда, «қайсысы жақсы?» деген жалпылама бағадан гөрі, нақты тілдік индикаторлар арқылы дәлелді қорытынды жасау қажет. Бұл мәселе қазақ тілінің цифрлық экологиясын сақтау, ресми-іскери стильдің кодификациясын күшейту және көркем-публицистикалық дискурста табиғи сөзқолданысты қолдау тұрғысынан да өзекті. Біздің ұсынып отырған зерттеуіміздің мақсаты – қазақстандық платформа мен OpenAI негізіндегі чат-ассистенттің қазақ тіліндегі мәтіндерінде көрінетін тілдік ерекшеліктерді салыстырмалы түрде сипаттау және әдеби нормаға сәйкестік пен төл тіліміздің әдеби лексикасын қолдану деңгейін нақты тапсырмалар арқылы айқындау. Зерттеу өзегіне «қазақша тапсырма шартын дәл орындау», регистрді ұстану (ғылыми, ресми, публицистикалық, көркем), калька мен орынсыз кірме элементтердің көрінуі, мақал-мәтелді мәтінге табиғи кіріктіру және редакторлық қайта жазудағы нормалау сапасы алынды. Эмпирикалық материал бірдей 5 промт негізінде жиналып, екі платформаның жауаптары мәтін көлемі, құрылымдық толықтық және лексика-стилистикалық сапа тұрғысынан салыстырылды. Бұл тәсіл шағын корпусқа сүйенгенімен, нақты жанрлық тапсырмалар арқылы платформалардың қазақ тіліндегі «тілдік мінезін» айқын ажыратуға мүмкіндік береді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – қазақ тіліндегі генеративті жүйелерді «әдеби тіл» өлшемімен бағалауда мазмұндық дұрыстықты, тілдік норма, регистр және лексикалық табиғилық сияқты көрсеткіштерді біртұтастықта алып кешенді талдауы. Практикалық маңыздылығы нәтижелер қазақша ресми хат жазу, ғылыми түсіндірме құрастыру, публицистикалық мәтін жасау және көркем миниатюра жазу сияқты қолданбалы сценарийлерде қай платформаның қай параметр бойынша сенімді екенін көрсетуге бағытталуымен анықталады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеудің тәжірибелік материалы үшін отандық ISSAI платформасы мен OpenAI ChatGPT (GPT-5.2 Thinking) жүйесінің қазақ тілінде

генерациялаған мәтіндері алынды. Салыстырмалы корпус 5 бірдей промттан құралды:

- 1) «когнитивті диссонанс» ұғымын қазақ тілінде орыс, ағылшын сөздерін қоспай түсіндіру, 120-150 сөз;
- 2) деканға ресми стильде өтініш хат;
- 3) «Еңбек түбі – береке» мәтелін публицистикалық абзацқа кіріктіру;
- 4) теңеу, эпитет қолданылған көркем миниатюра;
- 5) калька мен кірме сөздерді алып тастап, мәтінді әдеби нормаға келтіру.

Әр промт бойынша екі платформаның жауаптары жинақталып, бір құжатқа енгізілді.

Әдістерге келер болсақ, бірдей тапсырмалар арқылы жұптық салыстыру қолданылды. Екі жүйеге бірдей промт мәтіндері бірдей шарттармен беріліп, алынған жауаптар лексика-стистикалық және нормалық көрсеткіштер бойынша салыстырылды. Әрбір мәтін 5 негізгі критерий бойынша сарапталып, 0–2 балл аралығында ұпаймен бағаланды:

1. Промт талабын орындау (көлем, мазмұнның толықтығы, нақты жауап беру),

2. Әдеби нормаға сәйкестік (грамматикалық және синтаксистік тазалық),

3. Калька мен кірме құрылымдардың ықпалы (орыс тілінен сөзбе-сөз аударылған тіркестердің кездесуі),

4. Стильдік регистрдің сақталуы (ресми, публицистикалық, көркем стиль талаптары),

5. Лексикалық байлық пен образдылық (әсіресе көркем мәтінде тіл өрнегі мен сөзқолданыс әртүрлілігі).

Жалпы балл әрбір критерийден алынған ұпайлардың қосындысы арқылы есептелді (максималды балл – 10). Алынған нәтижелер төмендегідей сапалық деңгейлер бойынша жіктелді:

- 9-10 балл – *өте жоғары сапа*: промт шарты толық орындалған, стильдік және грамматикалық норма сақталған;

- 7-8 балл – *жоғары сапа*: негізгі талаптар орындалған, жекелеген ауытқулар болса да, жалпы мазмұн мен тілдік құрылым орнықты;

- 5-6 балл – *орташа сапа*: мәтін талапқа сай, бірақ тілдік және стильдік кемшіліктер кездеседі;

- 3-4 балл – *төмен сапа*: жауап толық емес, стильдік сәйкессіздік, калька және қателер жиі байқалады;

- 0-2 балл – *қанағаттанарлықсыз деңгей*: промтқа жауап берілмеген немесе мазмұн мен құрылым айқын бұзылған.

Мұндай шкала генеративті платформалар тудырған мәтіндерді объективті салыстыруға, олардың қазақ тілінің нормалары мен стильдік ерекшеліктеріне сәйкестігін жүйелі түрде бағалауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер

Нәтижелер бөлімінде екі платформадан алынған жауаптар 5 промт бойынша топтастырылып, салыстырмалы түрде ұсынылды. Әр промтқа берілген мәтіндерден платформалардың қазақ тіліндегі генерациясының негізгі айырмашылықтары – тапсырма шартын сақтау деңгейі, жауаптың құрылымдық толықтығы, стильдік регистрдің орнықтылығы, әдеби тіл нормасына сәйкестік, сондай-ақ төл және бейнелі лексиканы қолдану сипаты – нақты мысалдар арқылы көрсетіледі. Төменде әр тапсырма бойынша екі жүйенің жауаптары қатар беріліп, байқалған айырмашылықтар қысқа түсіндірмемен белгіленді.

1-промт: «Когнитивті диссонанс» ұғымын қазақ тілінде 120 - 150 сөзбен түсіндір. Шарт: орысша, ағылшынша сөз қоспа, халықаралық терминді қолдансаң да, оны қазақша баламамен қатар бер, сөйлемдер әдеби нормада болсын.

Когнитивті диссонанс (танымдық үйлеспеушілік) – адамның санасында бір-біріне сыйыспайтын ой, сенім, бағалау немесе әрекет қатар тұрған кезде пайда болатын ішкі жайсыздық күйі. Мұндайда адам өзін дұрыс сезінбей, көңілі алаңдап, шешіміне күмәндануы мүмкін. Үйлеспеушілік көбіне біз ұстанатын қағида мен нақты іс-әрекет қабыспағанда, не жаңа ақпарат бұрынғы түсінігімізге қайшы келгенде туындайды. Ішкі жайсыздықтан құтылу үшін адам әдетте үш жолдың бірін таңдайды: көзқарасын өзгерту, әрекетін түзету немесе қайшылықты әлсірететін уәж табу. Мысалы, денсаулықты бағалаймын дей тұра зиянды әдеттен бас тартпаған адам өзін ақтау үшін оның зиянын кемітіп көрсетуі мүмкін. Осы құбылыс мінез-құлық пен пікірдің өзгеруіне әсер етеді. <https://chatgpt.com/c/69641c20-b734-8320-97d0-ab00f0d8a51b>

Когнитивті диссонанс — психологиядағы негізгі ұғым, адамның ішкі қайшылықтарынан туындайтын әлеуметтік-психологиялық құбылыс. <https://oylan.nu.edu.kz/oylan/12005>

2-промт. Қазақ тілінде ресми стильде деканға арналған өтініш хат жаз: студент ғылыми конференцияға қатысу үшін 2 күн сабақтан босатуды сұрайды. 120–150 сөз. Шарт: эмоциялық сөздер мен ауызекі тіркестер қолданба.

Құрметті факультет деканы _____ мырза/ханым!
Мен, _____ факультетінің _____
мамандығы бойынша білім алушы _____ курс студенті
_____ (аты-жөні), Сізден _____ (күні)
және _____ (күні) күндері оқу сабақтарынан босатуыңызды
сұраймын. Аталған күндері мен _____
университетінде/қаласында өтетін _____ атты
ғылыми конференцияға қатысамын және баяндама жасаймын (бағыты:
_____).

Конференцияға қатысуым оқу бағдарламасы аясындағы ғылыми-зерттеу жұмысымның нәтижелерін ұсынуға, кәсіби құзыреттерімді жетілдіруге және академиялық тәжірибе алмасуға бағытталған. Сабақтан босатылған күндер бойынша оқу материалдарын өз бетімше меңгеріп, өткізіп алған сабақтарды белгіленген тәртіпке сәйкес толықтыруға міндеттенемін.

Қосымша: конференцияға шақыру хаты/бағдарлама көшірмесі.

Күні: _____

Қолы: _____

Байланыс: _____

<https://chatgpt.com/c/69641c20-b734-8320-97d0-ab00f0d8a51b>

[Студенттің аты-жөні]

[Топ нөмірі]

[Электрондық пошта мекенжайы / телефон нөмірі]

[Күні], [Айы], [Жылы]

Декан [Деканның аты-жөні],

Тақырыбы: Ғылыми конференцияға қатысу үшін сабақтан босату туралы өтініш

Құрметті дегенмен,

Мен [Конференция атауы] атты ғылыми конференцияға қатысу үшін [Басталу күні] мен [Аяқталу күні] күндері арасында сабақтардан босатуды сұраймын. Бұл конференция [нақты пәндерге немесе зерттеулерге байланысты] бағытталған. Сабақтарды өзімнің жұмысын аяқтағаннан кейін қайта оқимын. Жоғалған материалдарды қайта оқып шығу және тапсырмаларды уақтылы орындау үшін қажетті уақытты бөлемін. Конференцияның ресми хаттамасында көрсетілгендей, бұл іс-шара студенттердің академиялық дамуына қатысты.

Өтінішімді қанағаттандыруыңызды сұраймын.

Сіздің құрметпен,

[Студенттің аты-жөні] <https://oylan.nu.edu.kz/oylan/12005>

3-промпт. «Еңбек түбі – береке» мақалын қолдана отырып, жас маман туралы шағын публицистикалық абзац жаз (120–150 сөз). Мақал мәтіннің ішінде табиғи кіріксіз, жасанды болып тұрмасын.

Жас мамандар өз кәсіби жолдарында еңбекке негізделген ұстаныммен алға басады. «Еңбек түбі — береке» деген мақал олардың әрбір қадамындағы сабыр мен ұмтылыстың нәтижесін көрсетеді. Технологиялық өзгерістерге ұшыраған заманда жас мамандар үздіксіз білім алу, инновацияларды іске асыру және өзін-өзі дамыту арқылы өзінің мүмкіндіктерін кеңейтеді. Олардың әрбір жұмысы қоғамға қосатын үлесін арттырып, болашақтағы

жетістіктерге жол ашады. Еңбек пен ұмтылыс – бұл тек жеке өсу ғана емес, сонымен қатар ұрпақтың өркендеуіне үлес қосу. Жас мамандардың әрбір қадамындағы еңбегі қоғамдық прогреске бағытталған, сондықтан олардың әрекеттерінің маңызы зор. <https://oylan.nu.edu.kz/oylan/12005>

Жас маманның ең үлкен капиталы – диплом ғана емес, күн сайынғы табанды еңбегі. Бүгінгі еңбек нарығында тәжірибе талап етілетіні рас, алайда тәжірибе күтумен емес, жауапкершілік алып, ұсақ міндеттен бастап, нәтижеге ұмтылумен жиналады. Қызметке жаңа кірген маман әр тапсырманы “менікі емес” демей, уақытында орындап, қателігін талдап, білігін толықтырса, оның кәсіби беделі де қалыптасады. Ұжыммен тіл табысу, талапқа сай құжат жүргізу, уақытты дұрыс жоспарлау сияқты дағдылар да осы кезеңде бекіп шығады. Тәртіп пен ізденіс қатар жүрген жерде өсім болады: бір күннің еңбегі бір күндік нәтиже бермесе де, тұрақты әрекет алға жетелейді. Сондықтан “Еңбек түбі — береке” деген нақыл жас маманға бағыт-бағдар болып, ертеңгі жетістікке бастайтын қағидаға айналады. <https://chatgpt.com/c/69641c20-b734-8320-97d0-ab00f0d8a51b>

4-промт. Көркем стильде қысқа миниатюра жаз: қысқы кеш, қардың дыбысы, алыстағы шам, үй ішіндегі жылулық. 120–150 сөз. Шарт: кемінде 2 теңеу, 2 эпитет болсын; сөйлемдер әуезді әрі әдеби нормаға сай болсын.

Күн батқан қысқы кеште ақ қар қабырғаларды қаптап, аспандағы жұлдыздар сияқты әлсіз жарқырайды. Қардың сыбдыры құлағымызға ұйқыны ұялататын әуен сияқты естіледі. Алыстағы шам алтын сәулесімен үйдің терезесіне қарап, оның жылулығын өзімізге тартады. Үй ішінде шай қайнап, кітаптардың беттерінің шуы қардың сыбдырына қарама-қарсы келеді. Жылы үйдің ішінде уақыт тоқтап, әлем сыртта ұйқыға батқан сияқты болады. Шамның жарығы қардың ақ қабырғасын қызыл-сары түстерге бояйды, ал үйдің ішінде қоңырау соғып, кітаптардың беттерінің шуы қардың сыбдырына қарама-қарсы келеді. Сырттағы қардың сыбдыры мен үй ішіндегі жылулықтың қарсылығы адамды өзінің ішкі әлеміне қайта оралуға итермелейді. <https://oylan.nu.edu.kz/oylan/12005>

Қысқы кеш аспанның қалың жамылғысындай тұнжырап, даланы үнсіздікке бөлеп тұр. Қардың дыбысы – жібек шапанның сыбдыры секілді, әр қадамды жұмсақ құшақтайды. Аязды ауа мөлдір айнадай жарқырап, тынысты қарып өтеді. Алыстағы жалғыз шам боз тұманның арасынан жұлдыздай жылтырап, жолға үміт шырағын төгеді. Терезе сыртында ақ қар ұлпа мақтадай бұрқырап, қараңғылыққа нәзік сәуле қосқандай. Үй ішіне кіргенде, жылы пештің мейірімді лебі бетке тиіп, көңілдің мұзын ерітеді. Бөлмені жұмсақ жарық тербетіп, шайдың қоңыр иісі тыныштыққа сән береді. Қабырғадағы тынық көлеңкелер баяу сырғып, ошақтың қызыл шоғы жүрекке жылу құяды. Сырттағы сұсты табиғатқа қарсы, іште

жайлы мекен – қорғандай берік. <https://chatgpt.com/c/69641c20-b734-8320-97d0-ab00f0d8a51b>

5-промпт. Төмендегі мәтінді әдеби қазақ тіліне келтіріп, калька мен орынсыз кірме сөздерді алып таста. Мағына сақталсын. Соңында 3 қысқа ереже жаз: қандай түзету принциптерін ұстандың. Мәтін: «Біз бұл зерттеуде өте маңызды проблеманы қарастырамыз, себебі қазіргі таңда бұл сұрақ актуалды болып табылады. Авторлар әртүрлі методтарды қолдана отырып, нәтиженің эффективтілігін көтеруге тырысады. Осыған байланысты қорытынды жасауға болады.»

Біз бұл зерттеуде өте маңызды мәселені қарастырамыз, себебі қазіргі таңда бұл сұрақ өзекті болып табылады. Авторлар әртүрлі әдістерді қолдана отырып, нәтиженің тиімділігін арттыруға тырысады. Осыған байланысты қорытынды жасауға болады. <https://oylan.nu.edu.kz/oylan/12005>

Біз бұл зерттеуде қазіргі кезең үшін өзекті мәселені қарастырамыз. Зерттеу барысында авторлар түрлі тәсілдерді қолданып, алынған нәтижелердің нәтижелілігін арттыруға ұмтылады. Осы негізде тиісті қорытынды жасауға болады. <https://chatgpt.com/c/69641c20-b734-8320-97d0-ab00f0d8a51b>

Бес түрлі промпт негізінде алынған жауаптар екі платформа бойынша жүйеленіп, салыстырмалы түрде 1-кестеде берілді.

Кесте 1. 5 промпт бойынша екі платформадан алынған жауаптардың салыстырмалы кестесі

Көрсеткіш (0–2)	OpenAI (ChatGPT)	Қазақстандық платформа
1) Промт талабын орындау (көлем, шарт, толықтық)	1 — 1-промптта талап орындалған, бірақ 5-промптта “3 ереже” бөлігі берілмеген	0 — 1-промптта жауап бір сөйлеммен шектелген, 5-промптта “3 ереже” берілмеген
2) Әдеби норма (грамматика/синтаксис тазалығы)	2 — сөйлем құрылысы орнықты, түсіндірме логикасы дұрыс	1 — ресми мәтінде синтаксистік дәлсіздік бар (“өзімнің жұмысын...”)
3) Калька/кірме ықпалы (болып табылады, қорытынды жасауға болады т.б.)	1 — калькаға жақын тіркес сақталады (“тиісті қорытынды жасауға болады”)	— калька үлгілері сақталған (“өзекті болып табылады”, “қорытынды жасауға болады”)
4) Стилдік регистрді ұстау (ресми/публицист./көркем)	2 — публицистикада нақты тірек ұғымдар, аргументация жинақы; мақал табиғи кіріккен	1 — публицистикада жалпылама клише көп (“инновация”, “қоғамдық прогрес”); ресми стильде қаратпа/құрылым ауытқуы бар
5) Лексикалық байлық, образдылық (көркем мәтін)	2 — бейнелі теңеу-эпитеттер табиғи (“жібек шапанның сыбдыры”, “ұлпа мактадай”)	1 — көркем мәтінде қайталау мен композициялық ауырлық байқалады

Бес тапсырма бойынша екі платформадан екі түрлі нәтиже алдық. Бағалау нәтижесінде OpenAI жүйесі 8 ұпай алып, жоғары сапа деңгейін көрсетті. Оның мәтіндерінде стильдік регистр сақталып, образдылық пен аргументация көрініс тапты. Ал Қазақстандық платформа 3 ұпай алып, төмен сапа деңгейінде қалып отыр. Тапсырма шартын орындаудан бастап, қазақ тіліне тән әуезділікті, бейнелілікті бере алмады. Бейнелі сөздерді орынсыз қолданғаны мәтіннің мазмұнына нұқсан келтірді. Дегенмен OpenAI платформасында да метатілдік компоненттің әлсіз екенін байқадық. Калькаға қатысты тапсырмада екеуінде де мәтін толықтай таза табиғи түрге ауыспады, сөзбе-сөз аударма үлгілер сақталды.

Талқылау

Қазақ тіліндегі генеративті жасанды интеллект (ЖИ) мәтіндерінің тілдік және стильдік ерекшеліктерін талдау қазіргі таңда маңызды зерттеу бағыттарының біріне айналып отыр. Бұл салада Dong және т.б. ұсынған табиғи тіл генерациясына (NLG) арналған жан-жақты шолу жұмысында қазіргі модельдердің мәтін түзу қабілеті, стильдік вариативтілігі мен бағалау тәсілдері кеңінен қарастырылады [1,15-6.]. Осы теориялық негізге сүйене отырып, біз OpenAI мен отандық ISSAI жүйелерінің қазақ тілінде генерациялаған мәтіндеріндегі лексикалық талдау, синтаксистік құрылым және стильдік үйлесімділікті салыстырмалы түрде талдаймыз. Бұл талдау ЖИ мәтіндерінің тілдік сапасына, прагматикалық сәйкестігіне және оқырман қабылдауына әсер ететін негізгі факторларды ашуға бағытталған.

Зерттеудің нәтижелері екі платформаның қазақ тіліндегі генерацияланған мәтіндерінде әдеби нормаға бағыну, тапсырма шартын орындау және лексикалық-стильдік жағы біркелкі емес екенін көрсетті. Р.Боммазани зерттеуінде ЖИ мәтінді бағалау кезінде HELM тәсілін қолдануды ұсынады [2]. Бұл мәтінді бағалау кезінде жай ғана өз көзқарас тұрғысынан дұрыс не бұрыс демей, нақты регистр, норма, орындаушылық, фразеология сияқты өлшемдермен бағалауды айтамыз. Біздің ойымызша, осындай бағалау ЖИ мәтіндердің дұрыстығын өлшеуге, оны одан әрі жетілдіруге дұрыс бағыт береді деп санаймыз. Жалпы ЖИ-нің нормадан ауытқуы қалыпты нәрсе. Норма контекстке байланысты уәжді, уәжсіз ауытқу жасайды. Кейде ЖИ мәтіндері сенімді көрінгенмен, неге нормадан ауытқиды деген сұраққа Э.Бендер бастаған зерттеушілер былай дейді [3, 612-6.]: LLM-дер мәтін шығару үшін өте үлкен деректерде оқытылатынын, ал ол деректер кітаптар мен сайттардағы мәтіндерді қамтитынын айтады. Мұндай деректердің барлығы бірдей тілдік нормаға сай болмайды. Сол себепті ЖИ-де соған ұқсас мәтіндер тудыруы заңды құбылыс деп санайды. Ал нормадан ауытқуды азайту үшін алдын ала үйретілген модельді нөлден қайта оқытпай-ақ, алдын-ала белгіленген нормаларға сезімтал ету ұсынылады.

ЖИ мәтіндері адам жазған мәтіндерден ерекшеленіп тұратыны белгілі. Ал екі ЖИ платформасындағы айырмашылық неден деген сұрақ туады? «Студент жұмыстарындағы чат GPT генерациялаған мәтінді қалай танимыз» деген А.Мидзумото мынадай қызықты дерек келтіреді [4]. Ол ЖИ мәтіндерінің оңай танылатындығын оның лингвистикалық профильдерінің жүйелілігімен байланыстырады: яғни ЖИ мәтіні бірқалыпты, құрылымы жинақы болуы мүмкін. Соның нәтижесінде ол көп жағдайда табиғи тілдегі жақсы жазылған мәтін әсерін береді. Біздің зерттеуде OpenAI бірдей промтқа жауап бергенде жанрлық талаптарды толық орындап, құрылымды сақтаған. Бұл оның нұсқауды орындау, жанрлық имитациялау қабілеті жоғары екенін көрсетеді.

Осы орайда отандық платформа мәтін генерациялау немесе жауап алудың әлсіздігіне мына факторлар әсер етуі мүмкін:

- қазақ тіліндегі сапалы әдеби, ресми корпустың салыстырмалы тапшылығы;
- жанрлық нормаға сай ресми стильге сай құжаттар үлгілерінің аздығы;
- жауап ұзындығын, құрылымын тұрақты ұстайтын компоненттердің шектеулігі;
- ең соңғысы техникалық себептерге тікелей байланысты дейміз.

М.Маккарти зерттеуінде ЖИ мәтіндеріндегі лексикалық әртүрлілікті өлшеудің тәсілін ұсынады [5, 390-б.]. Ол лексикалық әртүрлілікті (lexical diversity) өлшеудің сенімді тәсілдері ретінде MTLД, vocd-D және HD-D көрсеткіштерін валидтеп, MTLД-тің мәтіндегі сөздік әркелкілікті жолақ-жолақ (string) бойынша есептеп, тек TTR-ға (type-token ratio) сүйенгендегі ұзындыққа тәуелді қателікті азайтатынын түсіндіреді. Мәтінде бейнелі сөздер көбейген сайын мәтінде қайталанбайтын сөздер мен сирек бірліктердің үлесі өседі, демек лексикалық әртүрлілік жоғарылауы ықтимал. Көркем регистрдегі сөздің байлығы мәтіннің көркемдігіне, образдылығына жауап береді деген сөз. Осы автордың басқа мақаласында лексикалық әртүрлілік болса да, қысқа мәтіндерді генерациялау кезінде абай болу керектігін ескертеді. Өйткені кейбір индекстер мәтін ұзындығына тым сезімтал. Мәтін қысқарған сайын тип-токен қатынасы (TTR) секілді көрсеткіштер жасанды түрде өсіп, лексикалық байлықты асыра көрсетеді, ал бұл қысқа генерацияланған мәтіндерді көркем деп қате бағалауға әкеледі.

Лексикалық әртүрлілік индексі мәтін ұзындығына тәуелсіз деген кең тараған сенім толық дұрыс еместігін айтады. Яғни мәтін көлеміне қарай лексикалық әртүрлілік те өзгеріп отырады деген мәселені қарастырады. Лексикалық әртүрлілік индексі (vocd) идеясы мәтіннен белгілі бір көлемде сөздерді қайта-қайта іріктеп алып, тип-токен (type-token) қатынасының қисығын модельдеу арқылы лексикалық әртүрліліктің бір санын шығару. Бірақ McCarthy мен Jarvis бұл процедурадағы бір түйінді мәселені ашады:

- D, шын мәнінде, мәтіндегі сөздердің кездесу ықтималдықтарының агрегатталған бейнесін береді,

- ал ол ықтималдықтардың өзі (әсіресе сирек сөздер немесе қайталаным үлесі) мәтін ұзындығымен өзгеріп отырады, сондықтан D де өзгеруі мүмкін [6].

Осы ойды біздің зерттеуге қатысты айтатын болсақ, мәтіндердегі әдеби, бейнелі сөздердің орнымен қолданылуы, бар болуы мәтін ұзындығына байланысты. Біздің ойымызша, промт бойынша 100-120 сөзден тұратын мәтін үшін тым көп бейнелі сөздер қолданылған. Ол мәтінге жасандылық беріп тұр деген ойдамыз. Сондықтан осы критерийге қатысты мәтінді көлемін теңестіріп, бірнеше рет генерация жасаған дұрыс деп санаймыз.

Отандық зерттеушілер М.Қ.Шенгелбай, Д.А.Әлкебаева, Ж.С.Таласпаева жазған мақалада авторлар ЖИ өнімдері тілдің сыртқы формасын жүйелі берсе де, ұлттық мәдениет пен эмоционалдық мазмұнды жеткізуде әлсіздік танытады деп нақты айтады [7, 140-б.]. Мақалада табиғи тіл мен ЖИ тілі салыстырылғандықтан авторлар табиғи тілдегі мәтіндердің лексикалық әртүрлілігі мол, синтаксисі күрделірек және эмоционалдық-идеологиялық контексті бай деп тұжырымдайды. Біздің зерттеуде екі ЖИ платформасын салыстыру болғандықтан, табиғи тілге қатысты ештеңе айта алмаймыз. Дегенмен, табиғи тілге жақындық OpenAI -да байқалып тұр. Авторлардың ойы біз жоғарыда айтқан тұжырыммен сәйкес келеді. Отандық платформада жауаптардың шаблондануы мен бейнелі сөзқолданыстың сиреуі ЖИ-ге тән экспрессиялық шектеумен, сондай-ақ, қазақ тіліндегі жанрлық-стильдік ресурстардың жеткіліктілігі мәселесімен байланысты, ал OpenAI жүйесінің салыстырмалы түрде жақсы көрінуі көбіне құрылымдық толықтық пен тапсырма талабын орындаудың тұрақтылығынан байқалады. ЖИ мәтіндері көбінесе тілді формалды түрде игергенімен, олардың мазмұнында ұлттық-мәдени мәндер мен тілдік символикалар толық көрініс таба бермейді. Бұл мәселе Г.К.Ахметова мен Ж.М.Байғожина еңбегінде тілдің мәдени кодтарды жеткізуші негізі құрал екендігімен түсіндіріледі [8].

Д.Ахмед-Заки бастаған отандық зерттеушілер қазақ тіліндегі ЖИ мәтін өңдеудің негізгі мәселесін айқындап, «қазақ тілі – ресурсы шектеулі тіл және агглюнативті тіл, сондықтан сапалы генерация үшін корпус, морфологиялық құралдар, дизамбигуация сияқты базалық инфрақұрылым керек», - дейді [9]. ISSAI платформасындағы кемшілікті ресурсы аз тілде модель жанрлық алуандықты толық игеріп үлгермейді, соның нәтижесінде шаблондану, қысқа жауап, калька жиілеуі мүмкін деп санаймыз. Ал OpenAI секілді жүйелер көптілді, үлкен көлемді дерекпен оқытылатындықтан, жанрлық үлгісі кең болады. Бұл шетелдік платформаның тым «ақылды» болуынан емес, дерек көлеміне тікелей байланысты деп тұжырым жасаймыз. Д.Ахмед-Заки және басқа да зерттеуші ғалымдар отандық платформа үшін негізгі ресурс қазақ тілінің медиа корпусы ұсынылатынын айтады.

Қорытындылай айтқанда, егер отандық жүйелердің негізгі дерекқоры көбіне жаңалықтар мен ресми стильдегі мәтіндерден тұрса, модельдің тілдік мінезі заңды түрде ақпараттық-нейтрал реңкке бейімделеді. Соның салдарынан мәтінде көркемдік, бейнелеуіш тәсілдер мен экспрессивті құралдар сирек ұшырасуы мүмкін.

Осы ойды В.Карюкин, Д.Рахимова, А.Карибаева, А.Турганбаева, А.Турарбек те өз зерттеулерінде дамытып, осыған ұқсас тұжырым жасаған. Олар моно-қазақ мәтінін ғылыми журналдардағы редакцияланған сапалы мәтіндерден алғанын арнайы атап өтеді [10]. Бұл тағы да корпустың тым ресми деректерге жүгінетінін көрсетеді. Сонымен қатар авторлар корпусты мақсатты түрде жинап, нормалап, редакциялап, ресми мемлекеттік сайттардан алынған параллель мәтіндер және аударма арқылы жинаған синтетикалық мәтіндерді талқылайды. Бұл өз кезегінде отандық платформа жауаптарының тым қысқалығы, шаблондануы немесе калькаға бейімділігінің себебін көрсетеді. Бұл тұжырым А.Алдаш пен Ә.Сейдамаст зерттеуінде сипатталған қазақ ресми-іскерлік стилінің ерекшеліктерімен үндеседі [11]. Авторлар ресми стильдің прагматикалық табиғаты мен тілдік бірліктерінің стандартты құрылымын сипаттай отырып, ондағы формализм мен бірізділікке негізделген тілдік нұсқалар мен синтаксистік үлгілердің жиілігін атап көрсетеді. Демек, отандық платформалар негізге алған корпус табиғаты – генерацияланған мәтіннің стильдік біртектілігі мен табиғи емес құрылымдардың басты факторларының бірі.

Қазақ тіліне арналған тілдік платформа сапасының төмендеуі көбіне интеллектәлсіздігі емес, сапалы деректің тапшылығынан және синтетикалық деректің әсерінен болуы мүмкін деген тұжырымды Н.Кадырбек, Ж.Түймебаев, М.Мансурова, В.Виегас келтірген [12]. Зерттеушілер корпус үшін сапалы мәтіндерді жинап, оны аударып, кейін қайта базаға қосу керегін айтқан. Олардың ойынша, аударманы негізінен ресми әлеуметтік, саяси және ғылыми мәтіндер қорында сапалы етуге болады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері қазақстандық платформа мен OpenAI жүйесінің қазақ тілінде мәтін тудыру сапасы бірдей тапсырмалар жағдайында тең деңгейде емес екенін көрсетті. Бес промт бойынша OpenAI жауаптары көп жағдайда тапсырма шартын сақтап, мәтінді құрылымдық тұрғыдан толық құрастырып, стильдік регистрді (ғылыми, ресми, публицистикалық, көркем) бірізді ұстауға бейім болды. Отандық платформада кей жауаптардың қысқалығы, шаблонды формулаларға сүйенуі және ресми-іскери мәтінде синтаксистік дәлсіздіктердің көрінуі байқалып, көркем стильде бейнелі-әдеби сөзқолданыстың ауқымы шектеулі екенін аңғартты. Сонымен қатар редакторлық қайта жазу тапсырмасы екі жүйеде де калька құрылымдарының толық жойылмайтынын және метатапсырмалар (мысалы, түзету принциптерін бөлек көрсету) кейде орындалмай қалатынын көрсетті.

Алынған айырмашылықтарды түсіндіруде қазақ тілінің цифрлық ресурс экожүйесі шешуші фактор ретінде көрінеді: қазақ тіліндегі жанрлық тұрғыдан әртарап, редакцияланған корпус пен морфологиялық өңдеу құралдарының жеткіліктілігі генеративті жүйелердің әдеби нормаға жақындауына тікелей ықпал етеді. Сондықтан отандық платформалардың сапасын арттыру үшін ресми үлгілер, публицистикалық мәтіндер, көркем әдебиет және нормаланған редакторлық жұптар (қате→дұрыс) сияқты деректер қорын кеңейту, стильдік бейімдеу критерийлерін күшейту маңызды. Зерттеу шағын промт-жиынтыққа негізделгендіктен, болашақта тапсырмаларды көбейтіп, бір промтты бірнеше рет қайталау арқылы вариативтілікті есепке алу және лексикалық әртүрлілікті ұзындық әсерін бақылай отырып өлшейтін көрсеткіштермен толықтыру көзделіп отыр. Жалпы алғанда, біздің зерттеу нәтижеміз қазақ тіліндегі генеративті платформаларды бағалауда мазмұннан бөлек, әдеби норма мен стильдік табиғилықты өлшем ретінде енгізудің қажеттігін және отандық жүйелерді дамытуда тілдік ресурстарды жүйелі толықтырудың стратегиялық маңызын айқындады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Dong C., Wang J., Zheng Y., Chen Y., Feng Y. A survey of natural language generation // ACM Computing Surveys. – 2022. – Vol. 55, №. 8. – Pp. 1-38. DOI:10.1145/3554727_
- [2] Bommasani R. et al. On the Opportunities and Risks of Foundation Models // arXiv, 2022. <https://arxiv.org/abs/2211.09110> 22.01.2026
- [3] Bender E. M., Gebru T. et al. On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big? // Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT '21). – 2021. – Pp. 610-623. DOI: 10.1145/3442188.3445922
- [4] Mizumoto T., Fujita A., Komachi M. Exploring Evaluation Methods for Large Language Models in Academic Writing Assistance // Artificial Intelligence in Corporate Communications, 2024. – Article 100106. DOI: 10.1016/j.acorp.2024.100106
- [5] McCarthy P. M., Jarvis S. MTLD, vocd-D, and HD-D: A validation study of sophisticated approaches to lexical diversity assessment // Behavior Research Methods. – 2010. – Vol. 42, № 2. – Pp. 381-392. DOI: 10.3758/BRM.42.2.381
- [6] Koizumi R., In'nami Y. Vocabulary Knowledge and Speaking Proficiency among Second Language Learners of English // Language Testing. – 2007. – Vol. 24(3). – P. 289–312. – DOI: 10.1177/0265532207080767
- [7] Шенгелбай М., Алкебаева Д., Таласпаева Ж. Жасанды интеллект тілі: лингвистиканың жаңа көкжиектері // Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series. – 2025. – № 3. – С. 138–149. DOI: 10.59102/kufil/2025/iss3pp138-149
- [8] Ахметова Г. К., Байгожина Ж. М. Тіл – мәдениетті танытушы құрал // Известия. Серия: Педагогические науки. – 2021. – Т. 60. – №1. – С. 34-44. <https://doi.org/10.48371/PEDS.2021.60.1.003>

[9] Ahmed-Zaki, D., Mansurova, M., Madiyeva, G., Kadyrbek, N., & Kyzrbaeva, M. Development of an information system for preliminary processing of texts in the Kazakh language. // Cogent Engineering. – 2021. – Vol. 8(1). DOI: 10.1080/23311916.2021.1896418

[10] Karyukin V., Zhanabergenova D., Kalekeyeva A., Madiyeva G., Sarsenbayev K. Efficient and interpretable text style transfer with mutual information maximization // PeerJ Computer Science. – 2023. – Vol. 9. – Article e1224. DOI: 10.7717/peerj-cs.1224

[11] Алдаш А., Сейдамет Ә. Қазақ ресми-іскерлік стилі: сипаттамасы, стандартты тілдік бірліктердің құрылымы мен мазмұны // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2024. – Т. 74. – № 3. – С. 12-31. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.001>

[12] Kadyrbek N., Tuimebayev Zh., Mansurova M., Viegas V. Automatic Detection of Language Style and Emotional Tone in Multilingual Texts // Big Data and Cognitive Computing. – 2023. – Vol. 9(5). – Article 137. DOI: 10.3390/bdcc9050137

REFERENCES

[1] Dong C., Wang J., Zheng Y., Chen Y., Feng Y. A survey of natural language generation // ACM Computing Surveys. – 2022. – Vol. 55, No. 8. – Pp. 1-38. DOI:10.1145/3554727_

[2] Bommasani R. et al. On the Opportunities and Risks of Foundation Models // arXiv, 2022. <https://arxiv.org/abs/2211.09110> 22.01.2026

[3] Bender E. M., Gebru T. et al. On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big? // Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT '21). – 2021. – Pp. 610–623. DOI: 10.1145/3442188.3445922

[4] Mizumoto T., Fujita A., Komachi M. Exploring Evaluation Methods for Large Language Models in Academic Writing Assistance // Artificial Intelligence in Corporate Communications, 2024. – Article 100106. DOI: 10.1016/j.acorp.2024.100106

[5] McCarthy P. M., Jarvis S. MTLT, vocd-D, and HD-D: A validation study of sophisticated approaches to lexical diversity assessment // Behavior Research Methods. – 2010. – Vol. 42, No. 2. – Pp. 381-392. DOI: 10.3758/BRM.42.2.381

[6] Koizumi R., In'nami Y. Vocabulary Knowledge and Speaking Proficiency among Second Language Learners of English // Language Testing. – 2007. – Vol. 24(3). – P. 289–312. DOI: 10.1177/0265532207080767

[7] Shengelbay M., Alkebaeva D., Talaspayeva Zh. Zhasandy intellekt tili: lingvistikanyng zhana kokzhiekteri [Language of Artificial Intelligence: New Horizons in Linguistics] // Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series. – 2025. – № 3. – Pp. 138-149. – DOI: 10.59102/kufil/2025/iss3pp138-149_[in Kaz].

[8] Akhmetova G. K., Baigozhina Zh. M. Til – madenietti tanytushy

kural [Language as a Tool for Representing Culture] // Izvestiya. Seriya: Pedagogicheskie nauki. – 2021. – Vol. 60. – № 1. – Pp. 34-44. <https://doi.org/10.48371/PEDS.2021.60.1.003> [in Kaz.]

[9] Ahmed-Zaki D., Mansurova M., Madiyeva G., Kadyrbek N., & Kyzrbaeva M. Development of an information system for preliminary processing of texts in the Kazakh language // Cogent Engineering. – 2021. – Vol. 8(1). DOI: 10.1080/23311916.2021.1896418

[10] Karyukin V., Zhanabergenova D., Kalekeyeva A., Madiyeva G., Sarsenbayev K. Efficient and interpretable text style transfer with mutual information maximization // PeerJ Computer Science. – 2023. – Vol. 9. – Article e1224. DOI: 10.7717/peerj-cs.1224

[11] Aldash A., Seydamat A. Qazaq resmi-iskerlik stili: sipattamasy, standarty tildik birlikterdin qurylimy men mazmuny [Kazakh Official-Business Style: Description, Structure and Content of Standard Language Units] // Ablai Khan atyndagy QazHKhZhATU Khabarshysy. Filologiya gylymdary seriasy. – 2024. – T. 74. – № 3. – B. 12-31. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.001> [in Kaz.]

[12] Kadyrbek N., Tuimebayev Zh., Mansurova M., Viegas V. Automatic Detection of Language Style and Emotional Tone in Multilingual Texts // Big Data and Cognitive Computing. – 2023. – Vol. 9(5). – Article 137. – DOI: 10.3390/bdcc9050137

ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТОВ, СГЕНЕРИРОВАННЫХ ГЕНЕРАТИВНЫМ ИСКУССТВЕННЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ (НА ПРИМЕРЕ OPENAI И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПЛАТФОРМЫ)

***Ташпеннова К.Е.¹, Садирова К.К.²**

***^{1,2} Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
Актобе, Казахстан**

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ языковых и стилевых особенностей текстов на казахском языке, сгенерированных генеративными платформами искусственного интеллекта (ИИ). Оценка лингвистического качества генеративных моделей представляет собой актуальную проблему на пересечении современной лингвистики и цифровых технологий. В качестве объекта исследования были выбраны модель ChatGPT от OpenAI и отечественная ИИ-платформа. Их способность генерировать тексты на казахском языке оценивалась по пяти основным критериям: соответствие требованиям промпта, соблюдение литературных норм, влияние кальки и заимствованных конструкций, стилистическая регистровая точность и лексическое разнообразие. Оценка проводилась по шкале от 0 до 2 баллов, с количественным описанием каждого ответа. Результаты анализа показали, что тексты, созданные платформой

OpenAI, отличаются большей содержательной глубиной, стилистическим богатством, логичностью аргументации и выразительностью. Также отмечается адекватное применение норм публицистического и художественного стиля. Тексты отечественной платформы, напротив, были более краткими, шаблонными, в них встречались элементы кальки и грамматические ошибки. Эти различия в первую очередь объясняются составом используемых языковых корпусов и преобладанием материалов в официально-деловом стиле. Особое внимание в исследовании уделено отражению культурно-национального содержания, включая пословицы, метафоры и фольклорные элементы, которые генеративные системы передают с ограничениями. Работа подчеркивает необходимость учета языковых норм и стилиевой согласованности при разработке ИИ-моделей для казахского языка. Также косвенно рассматриваются аспекты прагматической уместности и понимания контекста при генерации текстов. Итоговые выводы могут служить методологической основой для создания более качественных ИИ-систем и языковых корпусов, адаптированных под казахский язык.

Ключевые слова: казахский язык, генеративный искусственный интеллект, стилистика текста, калька, стилиевой регистр, языковой корпус, отечественная платформа, OpenAI

LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF GENERATIVE AI TEXTS IN THE KAZAKH LANGUAGE (BASED ON OPENAI AND A DOMESTIC PLATFORM)

*Tashpenova K.E.¹, Sadyrova K.K.²

*^{1,2} K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. This article presents a comparative analysis of the linguistic and stylistic features of texts generated in the Kazakh language by generative artificial intelligence (AI) platforms. Evaluating the linguistic quality of generative models is a pressing issue at the intersection of modern linguistics and digital technologies. The study focuses on OpenAI's ChatGPT model and a domestic Kazakh AI platform, assessing their ability to generate Kazakh-language texts based on five core criteria: prompt fulfillment, compliance with literary language norms, influence of calques and borrowings, maintenance of stylistic register, and lexical richness. A 0–2 point scale was used for evaluation, with quantitative indicators describing the quality of each response. The results indicate that OpenAI's texts demonstrate greater depth, stylistic richness, coherent argumentative logic, and expressive language. Additionally, its ability to adhere to the norms of publicistic and artistic style was evident. In contrast, the domestic platform's texts tended to be shorter, more templated, and often included calqued structures and grammatical inaccuracies. These differences are primarily linked to the linguistic corpora

used and the predominance of official-business style materials. The study also examines the presence of culturally and nationally specific content, revealing that generative systems have limitations in conveying Kazakh-specific figurative language, such as proverbs and metaphors. The findings emphasize the importance of aligning linguistic norms and stylistic consistency when developing Kazakh-language AI models. The analysis also touches upon pragmatic appropriateness and contextual understanding, highlighting the challenges generative models face in mastering the semantic and discursive nuances of the Kazakh language. These results may serve as a methodological foundation for future improvements in Kazakh-language AI systems and linguistic data resources.

Keywords: Kazakh language, generative artificial intelligence, text stylistics, calque, stylistic register, language corpus, OpenAI, domestic platform

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 25.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Тәшпеннова Құралай Елібайқызы – докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kuralai.tashpenova@mail.ru, <http://orcid.org/0009-0001-4732-2598>

Садирова Кулзат Каниевна – филология ғылымдарының докторы, профессор. Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kulzat.sadirova.70@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-6092-8191>

Информация об авторах:

Ташпеннова Куралай Елибайқызы – докторант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: kuralai.tashpenova@mail.ru, <http://orcid.org/0009-0001-4732-2598>

Садирова Кулзат Каниевна – доктор филологических наук, профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан. e-mail: kulzat.sadirova.70@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-6092-8191>

Information about the author:

Kuralai Yelibaykyzy Tashpenova – PhD student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: kuralai.tashpenova@mail.ru, <http://orcid.org/0009-0001-4732-2598>

Kulzat Kanievna Sadyrova – Doctor of Philology, Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: kulzat.sadirova.70@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-6092-8191>

ӨОЖ 81'37

ГТАХР 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.027>

ҚАРАТАУ ӨңІРІ ТОПОНИМДЕРІНІҢ СЕМИОТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Тлеубердиев Б.М.¹, *Ағабеков О.М.², Ибрагимов Ж.Б.³, Бияров Б.Н.⁴

¹Мемлекеттік тілді дамыту институты

Алматы, Қазақстан

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

Шымкент, Қазақстан

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Түркістан, Қазақстан

⁴С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала аймақтық топонимиканы зерттеуге және Қаратау өңірінің жер-су атауларының семиотикалық ерекшеліктерін анықтауға бағытталған. Зерттеу барысында аймақтың географиялық атауларының қалыптасу негіздері, олардың табиғи орта, тарихи оқиғалар және халықтың дүниетанымымен байланысы талданады. Сондай-ақ топонимдердің этномәдени ақпаратты сақтаушы тілдік бірлік ретіндегі қызметі айқындалады. Зерттеу жұмысының мақсаты – Қаратау өңірі топонимдерінің семиотикалық табиғатын анықтау, олардың таңбалық жүйесін, мағыналық құрылымын ашу.

Зерттеудің негізгі идеясы – жер-су атауларын тек географиялық атаулар ретінде емес, тарихи-мәдени ақпарат пен ұлттық дүниетанымды бейнелейтін таңбалық жүйе ретінде қарастыру. Зерттеу аясында топонимдердің семиотикалық табиғаты табиғи-географиялық және этномәдени факторлармен байланыста айқындалады.

Ғылыми жаңалығы – Қаратау өңірі топонимдерін семиотикалық, тарихи-мәдени және танымдық тұрғыдан кешенді қарастыру арқылы олардың күрделі таңбалық табиғатын айқындап, қазақ топонимикасына жаңа зерттеу бағытын ұсыну.

Зерттеу барысында Қаратау өңірі топонимдерінің семиотикалық ерекшелігін анықтау мақсатында кешенді әдіснамалық тәсілдер қолданылды. Зерттеу барысында Қаратау өңірі топонимдерін жинақтау, жүйелеу, сипаттамалы әдістер, семантикалық және этимологиялық талдаулар қолданылды. Зерттеу нәтижесінде Қаратау өңірі топонимдерінің басым бөлігінің табиғи-географиялық ерекшеліктермен, этномәдени таныммен және тарихи оқиғалармен тығыз байланысты екені анықталды. Топонимдер арқылы өңір халқының дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі, рухани құндылықтары мен тарихи жады көрініс табатыны айқындалды.

Зерттеу қорытындылары қазақ топонимикасының теориялық мәселелерін толықтыруға, тілдік деректерді жүйелеуге және семиотикалық талдаудың әдіснамалық мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал етеді. Зерттеудің практикалық маңызы алынған тұжырымдардың лингвистика, мәдениеттану, өлкетану салаларында, сондай-ақ жоғары оқу орындарында ономастика пәндерін оқыту барысында пайдаланылуымен анықталады. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері өңірлік жер-су атауларын жүйелеу, топонимиялық сөздіктер мен картографиялық материалдар әзірлеу, тарихи-мәдени мұраны сақтау және насихаттау ісінде қолдануға болады.

Тірек сөздер: Қаратау өңірі, топоним, географиялық атау, семиотика, таңба, этномәдени ақпарат, дүниетаным, тарихи жады

Кіріспе

Қазақ тіліндегі топонимиялық жүйе тарихи және географиялық факторлардың ықпалымен қалыптасқан, өзіндік ұлттық-мәдени ерекшеліктері бар тілдік кеңістік ретінде сипатталады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілінің топонимдік қорын ұлттық таным аясында зерделеу қазіргі лингвомәдениеттану мен когнитивтік лингвистика салаларындағы өзекті ғылыми мәселелердің бірі. Ғылыми зерттеулерде топонимдер тек атауыштық қызмет атқаратын тілдік бірлік ретінде ғана емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымын, салт-дәстүрін, тарихи жадысын сақтаушы когнитивтік құрылым ретінде қарастырылады. Ғаламның тілдік бейнесі мен ұлттық болмысы әр этностың өмірлік тәжірибесі мен таным деңгейіне байланысты әрқилы қалыптасады. Тілдік таңбаның қызметі сыртқы болмысты бейнелеумен ғана шектелмей, адамның өмірден жинақтаған білімі мен тәжірибесін, рухани құндылықтарын да қамтиды. Осыған сәйкес әр халықтың тілдік бейнесі мен ұлттық рухани болмысы өзіндік сипатқа ие болады. Сондықтан өңірлік топонимдерді кешенді талдау ұлттық танымның ерекшеліктерін, мәдени кодтарды және кеңістікті бейнелеудің тілдік модельдерін айқындауға негіз болады.

Өңірлік топонимика – белгілі бір географиялық аймаққа тән жер-су атауларын зерттейтін ономастикалық сала. Бұл бағыт тек топонимдердің сөздік формасына назар аударып қана қоймай, олардың шығу тегін, семантикасын, тарихи-мәдени, этнолингвистикалық және когнитивтік мәнін жан-жақты қарастырады. Олар халықтың дүниетанымын, тарихи жадысын, салт-дәстүрін бейнелеп, кеңістікті қабылдау мен оның тілдік бейнесін қалыптастырады. Мысалы, Қаратау өңіріндегі топонимдік атаулар тек географиялық объектілерді білдіріп қана қоймай, тарихи, табиғи және мәдени ерекшеліктерді де сақтайды. Осы тұрғыдан алғанда, өңірлік топонимиканы зерттеу ұлттық тарихи-мәдени құндылықтарды тереңірек ашуға, топонимдік кеңістікті жан-жақты тануға, сондай-ақ тілдік және мәдени феномендерді кешенді түрде түсінуге ықпал етеді.

Топонимдердің семиотикалық жүйесі халықтың танымы мен мәдени тәжірибесімен тығыз байланысты. Бұл жүйе белгілі бір аймаққа тән жер-су атауларының (топонимдердің) таңба ретіндегі қызметін, олардың мағыналық, мәдени, тарихи және когнитивтік қабаттарын зерттеуге бағытталған. Басқаша айтқанда, топонимдер тек географиялық атау ғана емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымын, мәдени кодтарын, тарихи жадысын және кеңістікті бейнелеу үлгілерін көрсететін семиотикалық бірліктер ретінде қарастырылады. Қазақтардың көшпелі мәдениеті сакралды кеңістікті игерудің өзіндік принциптерін қалыптастырған. Осы тұрғыдан қарағанда, Қаратау өңірі топонимдері тек географиялық атаулар ғана емес, сонымен қатар рухани, мәдени-тарихи ақпаратты сақтайтын семиотикалық жүйе болып саналады. Бұл топонимдер халықтың дүниетанымы, тарихи жадысы, салт-дәстүрі мен ұлттық құндылықтарын бейнелеп, кеңістікті қабылдау мен оны тілде бейнелеудің ерекше үлгісін ұсынады.

Географиялық атаулар ұлттық менталитет пен ұлттық таным ерекшеліктерін көрсетеді. Ғалым Г. Мадиеваның тұжырымдауынша топонимдер бірнеше негізгі сипатқа ие. Топонимдердің пайда болуында әр халықтың географиялық атау жасауында тілдік жүйеге сай келетін белгілі бір заңдылық сақталады. Атау беруші топтың әлемге көзқарасы мен қоршаған ортаны қабылдауы топонимде көрініс табады. Адамның құндылықтарына сай ақпарат топонимде көрсетіледі. Топоним мазмұны тарихи, әлеуметтік, географиялық және басқа да экстралингвистикалық факторларға тәуелді болып келеді. Жер-су атаулары тілдің ұлттық-таңбаланушы белгілерін білдіреді. Антропонимдерден кейін ономастикалық кеңістіктің өзегін құрай отырып, адам санасындағы объектілерді және кеңістіктегі қозғалыстың бағыт-бағдарын бейнелейді. ұлттық топонимиконның негізгі қорын ана тіліндегі атаулар құрайды, бірақ жүйе жаңа және кірме атаулар арқылы толықтырылады; топонимдер макрогонимдер (кеңінен танымал) және микрогонимдер (бір аймақ немесе ауыл көлемінде белгілі) болып бөлінеді [1, 36-67 бб.].

Т. Жанұзақтың «Жер-су атаулары» (этимологиялық анықтамалық) [2] еңбегі қазақ тіліндегі жер-су атауларының этимологиясын жүйелі түрде зерттеуге арналған маңызды ғылыми еңбек. Бұл зерттеу қазақ тілінің бай топонимиялық қорын ұлттық дүниетаныммен байланыстыра талдаудың маңыздылығын айқындайды. Сонымен қатар, ғалымның «Тарихи жер-су аттарының түптөркіні» [3] атты зерттеуі тарихи жер-су атауларының генезисін анықтауға арналған және тарихи лингвистика мен этимология тұрғысынан құнды еңбек ретінде бағаланады. Т. Жанұзақтың топонимика саласындағы зерттеулері қазақ жер-су атауларының шығу тегі, мағыналық құрылымы және тарихи-этимологиялық дамуын жүйелі түрде қарастыруымен ерекшеленеді. Ғалымның негізгі еңбектерінде қазақ топонимдері тек географиялық атау ретінде емес, тарихын, мәдениетін,

дүниетанымын және әлеуметтік өмірін бейнелейтін маңызды дереккөз ретінде қарастырылады. «Кең-байтақ, ұлан-ғайыр жеріміздегі миллиондаған жер-су атауларында халық тарихының ізі, халықтың дүниеге көзқарасы, тіршілік қарекеті, тұрмыс-күйі, шаруашылық кәсіптерінің көріністері, әдет-ғұрып, салт-сана, жөн-жоралғының көрік бейнесі айқын зерделенген» [4, 4 б.]. Ғалымның бұл пікірі жер-су атауларының халықтың тарихы мен мәдениетін, дүниетанымы мен өмір салтын тұтас сақтап, бейнелейтін терең мазмұнды тілдік дерек екенін айқындайды.

Б. Тлеубердиевтің «Ономастика: ұлттық-мәдени ерекшеліктері» [5] атты еңбегі жалқы есімдерді когнитивтік лексика мен лингвоконцептология тұрғысынан зерттейді. Ғалым ономастикалық концептіні когнитивтік категория ретінде сипаттай отырып, қазақ жалқы есімдерінің когнитивтік және лингвомәдени аспектілерін жан-жақты талдайды.

Өңірлік топонимиканы зерттеген ғалым Б.Т. Тасполатовтың «Қазығұрт топонимдері» [6] еңбегі өңірлік жер-су атауларын тарихи, мәдени және тілдік тұрғыдан жан-жақты талдауға арналған. Бұл еңбек аймақтық топонимиканы зерттеуге мүмкіндік беретін іргелі зерттеулердің бірі. Ғалым Қазығұрт өңіріндегі топонимдердің шығу төркінін, семантикалық қабаттарын, тарихи және этномәдени мәнін қарастыра отырып, олардың халық сана-сезіміндегі, мәдениеттегі орнын ғылыми тұрғыдан негіздейді.

Топонимдерді зерттеу көптеген ғалымдардың назарын өзіне аударған өзекті мәселе. Жер-су атауларын әртүрлі аспектіде зерттеген шетелдік ғалым Гарсиа-Кера Нурия өзінің «The etymology of opaque place names based on a cognitive and interdisciplinary method» атты зерттеуінде мағынасы көмескеленген топонимдердің этимологиясын зерттеу мәселесі қарастырылады. Ғалым көмескі еуропалық топонимдердің түптөркінін анықтау үшін когнитивтік және географиялық тәсілдерге негізделген жаңа әдістемені ұсына отырып, олардың бастапқы семантикасы ландшафт элементтерімен тығыз байланысты болғанын дәлелдейді [7].

С. Имамбердиева және өзге де авторлардың «Lexico-Semantic Aspect of Ancient Turkic Toponyms of Kazakhstan» [8] атты зерттеуінде Қазақстандағы ежелгі түркі топонимдерінің лексика-семантикалық ерекшеліктері, олардың шығу тегі мен мағыналық құрылымы жан-жақты қарастырылады. Авторлар топонимдердің адам танымы, әлеуметтік құрылым және қоршаған ортамен өзара әрекеттесу сияқты аспектілердің антропоцентристік көзқарас аясында географиялық атауларда қалай көрініс табатынын талдайды. Зерттеуде топонимдердің құрылымы, мағынасы және қолданылу аясы зерттеліп, олардың мәдени мұра мен ұжымдық есте сақтаудағы рөлі анықталады.

А.Б. Сарсембаева, Ж.А. Ағабекованың «Қазақстан топонимдерін стандарттау және унификациялауды зерттеудегі транслитерация мәселелері» [9] атты зерттеулерінде Қазақстандағы географиялық атауларды бір жүйеге келтірудің негізі ұсынылады. Ғалымдар топонимика мәселелері мен

топонимикалық лексиканы, жалқы есімдерді атаудағы заңдылықтарды және олардың құрылымын зерттемейінше, географиялық атаулардың жазылуын бір жүйеге келтіруге, бір қалыпқа келтіруге қол жеткізу мүмкін емес деген тұжырым айтады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Өңірлік топонимиялық атауларды зерттеу ұлттық тарихи-мәдени құндылықтардың мәнін тереңірек ашуға, сондай-ақ белгілі бір аймақтың топонимиялық кеңістігін жан-жақты тануға айрықша ықпал етеді. Аталған зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі еңбектері құрайды. Атап айтқанда, ономастика саласындағы ғылыми бағыттарды айқындауда Т. Жанұзақ, Г. Мәдиева, Е. Керімбаев, Б. Тлеубердиев, Қ. Рысберген және басқа да зерттеушілердің еңбектері негізгі теориялық тірек ретінде пайдаланылды. Бұл ғалымдардың еңбектерінде топонимиялық атаулардың қалыптасу уәждері, семантикалық құрылымы мен тарихи-мәдени сипаты жан-жақты қарастырылған. Аталған зерттеулер өңірлік топонимдерді кешенді түрде талдауға, олардың тілдік, мәдени және танымдық ерекшеліктерін анықтауға ғылыми-теориялық негіз болды. Этнолингвистикалық бағыттағы зерттеулер жүргізген Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігі кейбір топонимдік атаулардың этномәдени сипатын анықтауда дереккөз ретінде қолданылды. Аталған ғылыми еңбектер зерттеу бағытын жүйелеуге және лингвомәдени сипаттағы концепттерді кешенді түрде талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалы ретінде Қаратау өңірі топонимдері талданды. Бұл өңір Қазақстанның оңтүстігінде орналасып, табиғи, тарихи және мәдени тұрғыдан ерекше мәнге ие. Қаратау топонимдері зерттеу үшін қызықты, өйткені олар тек географиялық атаулар ретінде ғана емес, сонымен бірге тарихи оқиғалар, этномәдени тәжірибелер, халықтың дүниетанымы мен өзіндік ерекшелігін бейнелейтін семиотикалық бірліктер болып саналады. Зерттеу барысында өңірдегі жер-су атауларының шығу тегін, семантикасын, тарихи-мәдени сипатын және олардың ұлттық танымдағы рөлін қарастыруға мүмкіндік туды.

Зерттеу барысында төмендегідей негізгі әдістер қолданылды:

1. *Жинақтау әдісі* – Қаратау өңіріндегі жер-су атауларын жинау, топонимдердің толық қорын жасауға бағытталған. Бұл әдіс топонимдердің тарихи, мәдени және лингвистикалық деректерін біріктіруді жүзеге асырады.

2. *Сипаттау әдісі* – зерттеу барысында жиналған топонимдік материалдарды жүйелі түрде талдап, олардың тілдік, семантикалық, тарихи және мәдени ерекшеліктерін сипаттауға мүмкіндік беретін әдіс. Сипаттау әдісі топонимдердің этномәдени, когнитивтік және семиотикалық

аспектілерін ашуға жол береді, яғни әр атаудың халық сана-сезіміндегі, тарихи жадыдағы және мәдени кодтардағы орнын көрсетуге мүмкіндік туғызады.

3. *Семиотикалық талдау* – топонимдерді таңба ретінде қарастыру, олардың мәдени, когнитивтік және ақпараттық қызметін анықтауға бағытталды. Бұл әдіс арқылы топонимдердің халықтың дүниетанымын, тарихи жадысын және мәдени кодтарын бейнелеу рөлі зерттеледі.

4. *Лексика-семантикалық талдау* – топонимдердің мағыналық және символикалық қабаттарын анықтауда қолданылды. Бұл әдіс топонимдердің лексика-семантикалық жүйесін ашуға және олардың ұлттық танымдағы орнын көрсетеді.

5. *Этимологиялық талдау* – тіл білімінің сөздер мен атаулардың шығу төркінін, алғашқы мағынасын, тарихи дамуын және дыбыстық-мағыналық өзгерістерін зерттейтін саласы.

Нәтижелер мен талқылау

Дүниенің топонимиялық көрінісі – бұл топонимдер мен олардың жүйесі негізінде қалыптасқан концептілер арқылы көрініс табатын ментальді-топонимиялық құрылым. Топонимдер тек тілде ғана өмір сүрмей, сонымен қатар адамның, яғни этностың санасында, танымында және тарихи жадысында өз орнын алады. Тілдік жүйе мен табиғи кеңістікті байланыстыратын – адам, оның ойлау жүйесі, сана және когнитивтік қабілеті. Топонимдердің онтологиялық болмысы ментальді болмысымен тығыз байланыста, өйткені олар тілдік бірліктер ретінде ментальді түсініктер мен түйсіктерді бейнелейді. Бұл түсініктер топонимдердің концептілік құрылымында семиотикалық түрде жинақталған және этностық танымның бір бөлігі ретінде қызмет атқарады. Тілдік санада кеңістік жөніндегі ұғымдар әр тарихи дәуірдің ментальді ұстанымдары мен когнитивтік түсініктерін сақтайды. Әр жеке тілдік тұлғада географиялық кеңістік туралы өз ментальді-топонимиялық түсініктері, яғни стереотиптері бар. Бұл түсініктер оның сөз қорының құрамына енген топонимдер жиынтығында жинақталады. Әрбір топонимиялық тұлға өз тілдік санасында топонимдік дүниенің жеке бейнесін қалыптастырады. Сонымен қатар, топонимиконның көлемі мен мазмұны бойынша топонимиялық тұлғалар әртүрлі болып келеді: кейбір адамдардың топонимикалық қоры тар және аз, ал басқаларының топонимиконы бай, лексикалық және ментальді өрісі кең болып, кеңістікті қабылдау мен таным жүйесінде терең семиотикалық бейнелерді қалыптастырады.

Өңірлік топонимдерді зерттеу маңызды болып келеді, өйткені олар тек географиялық объектілерді ғана көрсетіп қоймай, сол өңірдің тарихын, мәдениетін, этникалық ерекшеліктерін және халықтың дүниетанымын бейнелейді. Топонимдер арқылы зерттеуші жергілікті халықтың тілдік ерекшеліктерін, сондай-ақ соңғы ғасырларда қалыптасқан әлеуметтік,

саяси және экологиялық өзгерістерді анықтай алады. Өңірдің географиялық атаулары тек жер бедерін сипаттап қана қоймай, сонымен бірге халықтың тарихи тәжірибесі, мәдени дәстүрлері, тұрмыс-салт ерекшеліктері және этникалық құрылымы туралы мол ақпарат береді. Қаратау өңірдің топонимдік қоры қазақ ономастикасы ғылымында жергілікті атаулардың заңдылықтарын, тарихи дамуын және тілдік ерекшеліктерін зерттеу үшін бағалы дереккөз ретінде құнды. Сонымен қатар, өңірлік топонимдердің шығу тәркінін, этимологиясын, лексика-семантикалық және когнитивтік ерекшеліктерін, сондай-ақ тарихи даму үдерісін зерттеу ұлттық ономастика ғылымының дамуы үшін де маңызды.

Қазақ жерінде Қаратау атты таулар бірнешеу, олардың ең көлемдісі – Түркістан және Жамбыл облыстарының аралығында орналасқан биік емес, аласа тау. Таудың ең биік нүктесі – Мыңжылқыдағы Бессаз шыңы. Аймақта өзендер мен көлдер аз, негізгі су жүйесі – Бөген және Арыс өзендерінің салалары. Олар көктемгі қар суларының әсерінен молаяды. Таудың төбелері тегіс, көбінесе мал жайылымы ретінде пайдаланылады. Бөген өзенінің жоғарғы жағындағы сайда «Әулие» деп аталатын үңгір бар, оның тереңдігі – 30 метр, ұзындығы – 150 метр. Үңгі топырағы тыңайтқыштарға мол, ертеде құстардың мекені болғаны семиотикалық (таңбалық) көріністерімен сабақтастықта қарастырылады. Қаратау – Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан ежелгі табиғаты ерекше аймақтардың бірі. Қаратау тауымен байланысты өлке тек географиялық ерекшелігімен ғана емес, тарихи, археологиялық тұрғыдан да көптеген саяхатшылар мен зерттеушілердің назарын өзіне аударған мекен.

Кез келген тарихи кезеңдегі семиотикалық кодтар белгілі бір тарихи топонимдердің тарихи-мәдени семантикасына топталып, сол арқылы қоғамның әлеуметтік және мәдени даму ерекшеліктерін айқындауға негіз болады. Қазақ халқының сан ғасырлық тарихын зерттеуде маңызды деректердің бірі – топонимдердің семиотикалық тұрғыдан талдануы болып саналады. Топонимиялық жүйе ғасырлар бойы қалыптасып, аймақтың табиғи жағдайларын, оны мекендеген халықтардың көне және жаңа тарихын, сонымен қатар ұлттық рухани және материалдық мәдениетті бейнелейтін атаулардың толық жиынтығын құрайды. Жеке аймақтық немесе ұлттық деңгейдегі топонимдер болсын, олардың әрқайсысы өзіне тән ерекшеліктерімен ерекшеленеді, бұл ерекшеліктер мәдениет негізінде қалыптасып, ғасырлар бойы дамып отырады. Осы тұрғыдан келгенде, Қаратау өңірі топонимдерінің семиотикалық мәні ерекше басымдыққа ие. Өңірдегі атаулар тек географиялық нысандарды белгілеумен шектелмей, табиғат, тарихи оқиғалар, мәдени дәстүрлер мен халық өмірінің әлеуметтік ерекшеліктері туралы ақпарат береді. Әрбір топонимдік атау табиғи орта мен адам әрекетінің өзара байланысын бейнелеп, ландшафт мәтінінің элементі ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар, Қаратау топонимдерінің

семиотикалық талдауы арқылы аймақтың тарихи, мәдени және географиялық ерекшеліктерін тереңірек зерделеуге мүмкіндік туады.

Қазіргі ономастикалық зерттеулер тілді адаммен, объективтік шындықты идеалды түрде бейнелеудің адамға ғана тән ең жоғарғы формасы оның ақыл-ойымен, санасымен, рухани ішкі дүниесімен тығыз байланыста зерттеуге бағытталады. Ұлттың танымымен, санасымен байланысты топонимикалық зерттеулер мәселесі соңғы уақытта мол өзектілікке ие болуда, өйткені топонимдерді адекватты зерттеу ісі оның өз шеңберінен шығып, табиғат пен қоғамдағы белгілі бір ортада өмір сүретіндердің тобына жүгінгенде ғана толық мүмкіндікке ие болмақ. Шығыстың кемеңгер ойшылы Конфуций осыдан екі мың жыл бұрын Қытай билеушілерінің біріне мемлекеттегі істерді оң жолға қоюды атауларды дұрыстаудан бастау керектігі туралы: «Егер атаулар дұрыс болмаса, сөздердің негізі болмайды. Сөздердің негізі болмаған жағдайда, іс те жүрмейді және халық та тығырыққа тіреледі», – деген болатын. «Топонимдердің феномені неде жатыр?» дер болсақ, «олар – тіліміздегі ең көне сөздер ретінде ерте замандардан күні бүгінге дейін жеткен ұлтымыздың рухани мұрасымен, семиотикалық дәстүрімен сабақтастықта жатыр» деген болар едік. Өзінің айрықша тілдік табиғаты, тұрақтылығымен бізге беймәлім арғы ата-бабаларымыздың тілінде өрнектелген ежелгі топонимдердің қазіргі тілдік айналымында болып, қоғам қажетін өтеуінің өзі феномендік факт екені даусыз.

Ұлттық мәдениеттің ең бір озық айғағы жазу-сызу (семиотика, таңба) болса, бұл далада біздің жыл санауымыздан көп бұрын дыбысты әріптер, таңбалар пайда болып, V-VIII ғасырдағы әйгілі Түркі қағанаты кезінде дыбысты әріп танымдық деңгейге жетті. Жазу-сызу да (семиотикалық таңба) ең алдымен байтақ даладағы этникалық тұтастықтың өз ішіндегі сабақтастықты қамтамасыз ететін құрылым ретінде қарастырылады.

V-VIII ғасырдағы тасқашау жазудың (руна жазуы) сөздерін Кіші Қаратаудың солтүстік өңіріндегі *Шарбақты*, *Тәңірқазған*, *Бөрікқазған*, *Ақкөл*, *Қазанған* деп аталатын жерлерден көреміз. Бұл жазуларды қазіргі ұрпағымыз аудармасыз түсінсе, оның басты себебін үзілмей жалғасқан сабақтастықтан іздеу керек.

Топонимикадағы семиотика географиялық атауларды мәдени, тарихи және мағыналық кодтарды беретін таңбалық жүйе ретінде зерттейді. Топонимдер (мекендердің аттары) символдық таңба қызметін атқарып, жер бедері ерекшеліктері, тарихы, құндылықтар жүйесі туралы ақпарат береді. Қасиетті қарт Қаратаудың ең маңызды өзіндік қасиет ерекшеліктері семиотика тұрғысынан сипатталғанда біраз мағлұматтар берері сөзсіз. Топонимді таңба деп, ал топонимияны таңбалық жүйе ретінде түсіндіргенде, семиотикалық нысандардың, объектілердің тілдік семантикасына, сипаты мен олардың коммуникативтік қызметіне назар аударылады.

Қаратау өңіріндегі жер-су атаулары аймақтың табиғи-географиялық ерекшеліктерін ғана емес, халықтың дүниетанымы мен танымдық тәжірибесін де бейнелейтін семиотикалық таңбалар жүйесін құрайды. Мысалы, *Қаратау, Таукент, Хантағы, Жаңатас, Шаштөбе, Сұлтөбе, Жалпақтөбе, Кеңестөбе, Боралдай, Алтынтөбе, Үсіктас, Суындықтөбе, Жартытөбе, Жуантөбе, Ақжал, Көксарай, Мұзбел, Жамантас, Жіңішкежал, Артықтыжон, Айыртас, Керегетас, Шаңырақтас* сияқты атаулардың құрамындағы *тау, төбе, тас, жал, бел, жон* сөздері жер бедерінің табиғи сипатын танытса, олармен біріккен тілдік бірліктер халықтың қоршаған ортаны қабылдау ерекшелігін көрсетеді. Атап айтқанда, *Сұлтөбе, Алтынтөбе* сынды атаулар эстетикалық және символдық мәнге ие болса, *Жамантас, Мұзбел* секілді топонимдер табиғаттың каталдығы мен географиялық ерекшеліктерін білдіреді. Ал *Шаңырақтас, Керегетас* атауларында қазақ халқының тұрмыстық мәдениеті мен ұлттық дүниетанымына тән ұғымдар таңбаланған.

Қаратау өңіріндегі топонимдер – жалқы есімдер жиынтығында көшпелі мал шаруашылығымен байланысты мәдени-образдық жиынтығы мен беретін қосымша мағыналары семиотикалық тұрғыдан бекітілген. Адамдар Қазақстан жерін тас дәуірінен бері мекендегені ғылымда дәлелденген, оны Қаратау сілемдері мен Есіл жағалауларынан, Сарысудың орта ағысы мен Балқаш жағалауынан және Маңғыстау, Жетісу өңірлерінен табылған ежелгі тас құралдары толық анықтап отыр. Этностың шаруашылық ішіндегі осы бір негізгі дәстүрлі түрімен байланысты ұлттық мәдени семантика көптеген өңір топонимдерінде орын алған: *Мыңжылқы, Қошқарата, Қаратау арқары, Қойбағар, Бозінген, Тізе бүккен, Қанжайлау, Төржайлау, Тайатқан, Айғырұшқан, Мыңқауға, Қарабұқа, Жорғабел, Биебайлаған, Бұзаусай, Ботамойнат т.б.* Материалдық мәдениеттің таңбалық семантикасы *Сандықтау, Арба, Балталы, Шоқпар, Ошақ, Балта, Үзеңгі шоқы, Бөрікті, Керегесай, Кетпенқалған, Бесқауға, Шөміштөбе, Бесіктас* т.б. өңір топонимдерінде жинақталған.

Жоғарыдағы дәлелді материалдарды негізге ала отырып, өңір топонимдерін – этномәдени (лингвомәдени) таңба деп те айтуға болады. В.В. Воробьев жазған есімдер мен мәдени құндылықтардың таңбалық қызметіне назар аударар болсақ: «Топонимдер таңбалық жүйе бола отырып, ақпарат беру, сақтау, пайдалану және иелену құралы бола алады. Сондай-ақ тіл сияқты мәдениет те ақпарат бере алатын таңбалық жүйе болып табылады, бірақ тілден бір айырмашылығы өздігінен ұйымдастыруға қабілетсіз болып келеді, өйткені мәдениет дегеніміз – ең алдымен есте сақтау, жады, ал оның негізгі қасиеті жинақтау мен абсолюттік жалпыға талпыну» [10, 12-13-б.], – деп көрсетеді.

Таңбаұғымылингвистика, тарих, әдебиеттану, математика, психология, мәдениеттану, логика сияқты көптеген ғылым салаларында қарастырылатын

эмбебап категория ретінде танылады. Лингвистика ғылымының әрбір даму кезеңінде таңба мәселесі сол уақыттың ғылыми парадигмасына сәйкес қайта пайымдалып, жаңа қырларынан зерттеліп отырады. Бұл, ең алдымен, тілдік таңбалардың дыбыс, сөз, сөйлем, мәтін және олардың сыртқы формаларының өзара байланысқан жүйе құрайтындығымен түсіндіріледі. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу нысаны болып отырған Қаратау өңірі топонимдері де семиотикалық (таңбалық) жүйе ретінде қарастырылады. Аталған топонимдердің әрқайсысы белгілі бір сыртқы формамен қатар, сол атаудың қалыптасуына негіз болған ішкі мазмұнды, яғни тарихи, рухани-мәдени, табиғи және танымдық ақпаратты бойына сіңіреді.

Жалпы алғанда тілдік таңба мәдени құбылыстарды, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды, адамзат қоғамындағы, жануарлар әлеміндегі қарым-қатынастарды, тілдік коммуникацияны сақтайтын және жеткізетін әр түрлі таңбалар жүйесінің құрылымы мен қызметіндегі жалпы мәселелерді зерттейтін ғылыми сала. Өңір топонимдерінің семиотикалық көрінісі деп негізінен экстралингвистикалық сипаттағы оның құрамдас компоненттерінің тіркесімін ұғынамыз, ал ақпарат тілдік, онимдік функциядан, стилистикалық және эстетикалық маңыздылықтардан құралады.

Біз қарастырып отырған Қаратау өңірі топонимдері лингвомәдени таңба ретінде өзінің тарихи-мәдени семантикасында өз бойына түрлі мәдени коннотацияларды жинақтағанын байқауға болады. Мәдени коннотация тіл мен мәдениет семиотикасының сабақтастық негізінде іске асырылып отырылады.

Қаратау өңірі топонимдерін зерттеудегі семиотикалық әдіс шеңберінде біз төмендегідей мәселелерге назар аудардық: 1) өңір топонимдері семантикасында, оның семиотикалық әлеуетінде тарихи, әлеуметтік ақпарат қалай берілген, қалай қалыптандырылған (кодталған); 2) өңір топонимдерінің таңбалық ерекшелігі ретінде дәуірдің тарихи-әлеуметтік коды қоғамның әлеуметтік-мәдени өмірінде қалай ашылып, іске асырылады.

Қаратау өңірі семиотикалық тұрғыдан археологиялық және этнографиялық ескерткіштерге бай болып келеді. Қаратау жотасы мыңдаған жылдар бойы тарихи оқиғалардың куәсі болып табылатындығына таңбалы тастар да куәлік етеді. Қасиетті Қаратау жерінде ежелгі адамдар мекен етіп, аң аулап, түрлі аңның суреттерін тасқа қашап, таңба ретінде кейінгі ұрпаққа қалдырып отырған.

Кеңес заманы өз дегенін іске асырып тұрған кезде Қаратау бөктеріндегі экологиялық жүйеге нұсқан келтірілді, соның салдарынан дерлік барлық жерге мал жайылымына рұқсат беріліп, тауда қазба жұмыстары жүргізіліп, өзендер жағасындағы ағаш-бұталар оталынды. Мысалы: XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың орта тұсында Қаратау аумағын мекендеген Тянь-Шань аюы (*ursus arctos isabellinus*), Түркістан сілеусіні (*lynx kinx isabellina*), Елік (*capreolus pygargus*) сияқты жануарлар антропогендік факторлардың ықпалынан бұл

төңіректен мүлдем жойылып кеткен. Арқарлар мен Бұқар бұғысы әр түрлі табиғи факторлардың себебінен, Қаратау қорығы аумағынан тыс Түркістан орман шаруашылығы жерлері арқылы Қаратау жотасының қиыр шекарасы Қызылорда облысы Шиелі ауданының аумағына қарай қоныс аударуда.

Қаратау өңірінде *Аюлы сай, Сарымсақты, Қазанбұлақ, Майлықара, Қызылсай, Бесшоқы, Ақтастың сайы, Үшайрықтың басы, Бессаз, Келіншектау, Қошқарата, Ақкекіл, Жаңғақты, Жыңғылшық, Боқан, Бұрката, Тектұрмас, Қиынжүрек, Тоқпан, Көкбұлақ* т.б. сай-салаларда Қаратау арқарлары кездеседі. Табиғи ерекшеліктерімен өзгешеленетін түрлі өңірлер мен аймақтардың топонимиясы әр өлкенің флора дүниесіне сай тілдік (онимиялық) өз көрінісін береді. Мәселен, Е.Ә. Керімбаевтың байқауынша Қазақстанның таулы аймақтарында негізінен тауларда өсетін өсімдік атауларынан туындаған оронимдер кездеседі: Аршалы, Аршаты, Ырғайлы, Қайың, Қайыңды, Тобылғы, Тобылғылы, Алмалы, Алмасай, Қарағаш, пістелі, пістелі тау, Доланалы, Өрікті, т.б. жусанның түрлі атаулары, жабайы пияздың түрлері – сарымсақ, жуа, қалба, соғұн т.б. таулы жайылымдарда өседі [11, 21-б.]. Осы тұрғыдан келгенде, Қаратау өңіріндегі семиотикалық код белгілі бір өлкенің флора-фаунасына сай өсімдік дүниесінен көрініс береді. Біздің пікірімізше, өсімдіктерге, жалпы өсімдіктер әлеміне адамдар өміріне қажеттілік тұрғысынан қарау болып табылады. Адам өміріне, шаруашылығына қажетті өсімдікке, жануарларға, табиғи нысандарға, қоршаған ортаға қатысты ақпараттарды жергілікті географиялық объектілер атауларына негіз еткен.

Қаратау өңірінің табиғи-географиялық кеңістігінде кең таралған өсімдіктер қауымдастығы аймақтың атаулар жүйесінде айқын із қалдырған. Өсімдік атаулары семиотикалық тұрғыдан өңір топонимдерінің құрамында белсенді түрде қолданылып, белгілі бір мекеннің флоралық ерекшеліктерін айқындаушы белгі қызметін атқарады. Осыған орай Қаратау аймағы топонимдерінде флора мен фаунаға қатысты мәдени ақпараттың таңбалық-семантикалық қабаты сақталған. Мұндай атаулар қатарына *Қайыңды, Қарағайлы, Қамысты, Үйеңкілі, Өлеңті, Сарымсақ, Үшқатты, Итмұрын, Алмалы, Күйреуік, Бетеге, Тауқонақ, Шәйшөп, Құлынембес, Жапырақтеңге, Жалбыз, Мыңтамыр, Жуалы, Рауаш, Ерменді, Шоқайна, Меңдуана, Қымыздық, Қызсаумалдық, Уқорғасын* және басқа да фитотопонимдер жатады. Сонымен бірге Қаратау өңіріндегі фитотопонимдердің қалыптасуына көптеген өсімдік атаулары негіз болған. Атап айтқанда, *жиде, өлең, шеңгел, қараағаш, шілік, қарақат, итмұрын, тораңғы, мойыл, бетеге, қайың, пісте, пияз, жуа, сарымсақ, қалба, изен, ермен, жусан, өрік, тобылғы, раң, сасыр, тал, долана, емен, терек, қарағай, арша, алма, ши, бидайық, бидай, арпа, сексеуіл, жыңғыл, жантақ, тікен, қамыс, қияқ, қурай, қараған, боз, қоға* секілді өсімдік атаулары аймақтық топонимдер жүйесінде кеңінен көрініс тапқан.

Қаратау өңірі топонимдерінің таңбалық семантикасы ерекше, өйткені олардың бойында мифке, одан қала берді аңыз-әңгімелерге қатысты мифопоэтикалық кейіпкерлер өз белгілерін беріп жатады. Бұл өңір рухани тұрғыдан жаратылған сакральдық әлем ретінде ерекше түрдегі танымдық сипатымен қарастырылады. Аталған өңірде топонимдер құрамында көне жазба мәтіндер, архетиптер мен жергілікті халықтың әр түрлі мифтік тақырып туралы әдет-ғұрыптары мен наным-сенімдерінің семиотикалық сипаты берілген. Қарастырып отырған топонимдердегі архетиптердің таңбалық семантикасы біздің жеке зерттеу тәжірибеміздің нәтижесі емес, ол ата-бабаларымыздың мұрасы. Біздің ойымызша, саналы түрдегі емес инстинкт (түйсік, ырықсыз сезім), символдар архетиптерді жасауға деген тума қабілетке ие деп есептейміз, архетиптер түс көргенде мифтерден, аңыз-әңгімелер мен ертегілерден көрініс табады.

Біздің көзқарасымыз бойынша архетиптер тек фольклорда көрініс таппайды. Кейбір архетиптердің терең таңбалық семантикасы бір қатар Қаратау өңірі топонимдерінің мәдени коннотацияларында қалыптандырылған, кодталған. Мәселен, «архетиптік сұрсана» (коллективном безсознательном) деңгейде әлемдік өс архетипімен байланысты әлемдік тау, әлемдік дарак архетипі орын алған. С. Қондыбай «Арғықазақ мифологиясы» атты еңбегінде бұл тұрғысында мынадай қызықты мәліметтерді келтіреді: «...бүкіл ғаламтау (шенбер), оның ортасында, кіндігінде, қойнауында протокосмос (тіршілік тумасы, космос тумасы, яғни нүкте) бар деген архетипті, мәселен зороастризм абыздары мен дей-түркі абыздарын екі түрлі бағытта дамытты» [12, 83-б.].

Ғалым С. Қондыбай «қара» сөзінің шығу төркінін «Авестадан» іздеп, оның алғашқы мағынасын «түпкі», «бастапқы», «ілікті» деген сөзбен байланыстырады. «Хух Хара» сөзі бүгінгі түркі тілінде «Хара тау» – «Қара тау» деп аударылады, бұл жердегі «қара» сөзі түсті емес, «түпкі, бастапқы» деген мағынаға ие болып тұр. Ең бастысы – осы сөз де, оның осы мағынасы да бүгінгі қазақ тілінде сақталып отыр. Осындай қисын негізінде «Қара құс» сөзінің түпкі нұсқасы мен мағынасын да анықтап білуге болады («түпкі құс»). Сонымен біз, «нар/нгар» «нар» – «қар(а)» сөзі негізінде жасалған «бастапқы тіршілік иесі», «бастапқы тау», «бастапқы су» сияқты ұғымдардың болғандығын анықтап отырмыз» деп тұжырымдайды. [12, 111-112-бб.]. Қазақ халықта «қара тау», «қара халық», «қара сөз», «қара өлең», «қара жол», «қара шаңырақ», деген ұғымдар қалыптасқан. Бұл тіркестердегі «қара» сөзі түстік мағынаны емес, «ежелгі», «негізгі», «бастапқы» деген мағыналарды білдіреді. Олай болса Қаратау топонимдік атауы «ежелгі тау» деген түпкі мағынаны білдіре келе, киелілікті білдіретін символдық мәнге ие.

Қарастырып отырған өңіріміздегі киелі атаулар, төбелер, биіктер, аңғарлар олардың архетипімен байланысты болса керек. Қазақ ономастикасында таулар мен олардың атаулары (оронимдер), сондай-

ақ көптеген жер-су атаулары сакральдық мәнге ие болып келеді. Мұндай атауларда әртүрлі символдық бейнелер көрініс табады. Өмір дарағы, аспан дарағы, бақсы дарағы сияқты ғарыштық және мәдени элементтер арқылы жердің бейнесі көрсетіледі. Сонымен қатар, әлемдік тау, мұнара, бағана, тас, ошақ сияқты табиғи және мәдени нысандар жер мен адамды аспанмен, жаратушы күшпен байланыстыратын символдық функцияны атқарады. Бұл нысандар жаратылыс уақыты мен кеңістікке қатысты танымдық, діни және рухани энергияны білдіретін ерекше семиотикалық мәнге ие болып, халықтың дүниетанымындағы сакральдық орталықтар ретінде қызмет етеді.

Қаратау өңірінің әрбір қойнауы тарихи және рухани сырға толы. Бабатадағы Ысқақ баб, Құмкенттегі Баба Түкті Шашты Әзіз әулиеге қатысты жер-су атаулары халық жадында сақталған тарихи-мәдени деректерден хабар береді. Қаратаудың соңғы сілемдеріндегі Мыңжылқы, Келіншектау шоқылары тағы да басқа жер-су атаулары белгілі бір семиотикалық мәнге ие. Бұл топонимдер арқылы өңірдің табиғи ерекшелігі, тарихи оқиғалары және халықтың дүниетанымы көрініс табады. Әулие-әмбилердің құтты мекеніне айналған Қаратау өңірі киелі кеңістік ретінде ұлттық рухани мәдениетпен тығыз сабақтасып жатыр.

Әулие, баба, ата, ана сияқты киелі ұғымдармен байланысты қалыптасқан «ғайып» этномаркерлі агиотопонимдер де ерекше топты құрайды. Мұндай атаулар Орта Азия халықтарының рухани дүниетанымымен сабақтасып, аймақтың көптеген жерлерінде кең таралған. Осы атаумен байланысты топонимдер Орта Азия аумағының көптеген өңірлерінде кездеседі. Қаратау өңіріндегі Атабай қыстағы маңындағы таулы аймақта екі әулиенің атымен байланысты «Ғайып ата», «Үлкен Ғайып», «Кіші Ғайып» атты агиотопонимдер сақталған. Бұл атаулар халықтың мифологиялық танымы мен діни сенімдерінің көрінісі ретінде ерекшеленеді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қаратау өңірі топонимдері тек географиялық атаулар ғана емес, сондай-ақ мәдени-этнографиялық және тарихи-әлеуметтік ақпарат тасымалдаушысы ретінде қызмет атқарады. Бұл топонимдер көшпелі мал шаруашылығымен байланысты дәстүрлі өмір салты мен этномәдени тәжірибелерді көрсететін семиотикалық бірліктер ретінде қарастырылады. Қаратау өңіріндегі оронимдер табиғи-географиялық ерекшеліктермен, флора мен фаунаың таралуымен, тарихи оқиғалармен және мифопоэтикалық мәдени коннотациялармен тығыз байланыста қалыптасқан.

Фитотопонимдер мен зоотопонимдер аймақтың флорасы мен фаунасын, сондай-ақ адам өмірі мен шаруашылығы үшін маңызды табиғи ресурстарды сипаттайды. Сонымен қатар, көптеген топонимдер мифтік кейіпкерлер, аңыздар мен жергілікті наным-сенімдермен байланысып, өңірдің сакральдық мәдени ландшафтын бейнелейді. Бұл тұрғыдан, Қаратау

топонимдері тарихи жадыны, мәдени мұраны және этнолингвистикалық ақпаратты ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін лингвомәдени таңбалар ретінде бағаланады.

Зерттеу нәтижесінде Қаратау өңірі топонимдерінің семиотикалық табиғаты халықтың таным-түсінігін, дүниетанымын, мәдениеті мен тарихын бейнелейтін таңбалық жүйе ретінде қарастырылды. Қаратау өңірі топонимдері құрамындағы тілдік бірліктер тек жер бедерін сипаттап қана қоймай, этномәдени ақпаратты да сақтайтыны айқындалды. Сонымен бірге кейбір атауларда киелілік ұғымы мен символдық мәннің көрініс тапқаны анықталды. Жалпы алғанда, Қаратау өңірі топонимдерінің ұлттық мәдени кодты сақтаушы семиотикалық бірліктер ретіндегі маңызы ашылды.

Қаратау өңіріндегі топонимдердің зерттелуі қазақ топонимикасы мен ономастикасының теориялық дамуына, өңірлік тілдік деректерді жүйелеуге және семиотикалық әдістерді қолданудың практикалық мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал етеді. Зерттеу барысында қол жеткізген нәтижелерді аймақтық топонимиялық сөздіктерді әзірлеуде пайдалануға болады. Жүргізілген зерттеу қазақ топонимиясын семиотикалық тұрғыдан қарастыру арқылы ономастика, этнолингвистика және когнитивті лингвистика салаларындағы ғылыми талдаулар аясын кеңейтуге ықпал жасайды. Сонымен қатар, ұлттық мәдени мұраны сақтау мен жүйелеуде маңызды рөл атқарады.

Қорытынды

Зерттеу жұмысының нәтижесінде Қаратау өңірі топонимдері тек географиялық атау қызметін атқарып қана қоймай, халықтың тарихи-мәдени тәжірибесін, этномәдени танымын және рухани құндылықтарын сақтайтын маңызды семиотикалық бірліктер екендігіне көз жеткіздік. Топонимдер ұлттық сананың, кеңістікті қабылдаудың және мәдени кодтардың бейнеленуін қамтамасыз етіп, әрбір атау арқылы халықтың өмір салты, дәстүрі, тарихи жадысы мен бағалау жүйесі көрініс табады.

Өңірлік топонимдік атаулар белгілі бір аймақтың табиғи, тарихи және мәдени ерекшеліктерін көрсететін ақпараттық жүйе қызметін атқарады. Әрбір өңірдің өзіндік ерекшеліктерін айқын көрсететін жер-су атауларын зерттеу ұлттық ономастиканың теориялық және қолданбалы мәселелерін түсінуге ықпал етеді. Қаратау өңірі топонимдері мысалында көрініс тапқандай, жер-су атаулары тек географиялық нысанды белгілеп қана қоймай, тарихи оқиғалар, этномәдени тәжірибелер, флора мен фаунаға қатысты мәліметтерді де сақтайды. Олар этномәдени және семиотикалық тұрғыдан маңызды ақпарат тасымалдаушылары ретінде қызмет етеді.

Топонимдердің семиотикалық құрылымы олардың таңбалық және мағыналық қабаттарын аша отырып, аймақ халқының дүниетанымын, шаруашылық әрекеттерін, рухани құндылықтары мен тарихи жадын

бейнелейді. Сонымен қатар, өңір топонимдерінің зерттелуі тілдік және мәдени коннотацияларды анықтап, ұлттық ономастика мен лингвомәдени зерттеулердің әдіснамалық негізін нығайтады. Қаратау өңірі топонимдері тек жер-су атаулары ғана емес, мәдени және тарихи ақпаратты беретін күрделі семиотикалық жүйе.

Қаратау өңіріндегі жер-су атауларының семиотикалық жүйесін талдау олардың мағыналық құрылымын, таңбалық қызметін және тарихи-мәдени сипатын ашуға негіз болады. Сонымен қатар зерттеу топонимдердің ұлттық құндылықтарды сақтаудағы рөлін, мәдени коннотацияларын және этномәдени бірлік ретінде функциясын дәлелдеді. Осылайша, Қаратау өңірі топонимдерінің семиотикалық сипатын зерттеу қазақ топонимикасының теориялық мәселелерін толықтыруға, өңірлік тілдік деректерді жүйелеуге және семиотикалық талдаудың әдіснамалық мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері лингвистика, мәдениеттану және өлкетану салаларында практикалық маңызға ие болып, ұлттық тарихи-мәдени құндылықтарды тануда маңызды дерек көзі ретінде қызмет атқарады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2025-2027 жылдарға арналған «Қолданбалы лексикография: қазақ топонимдерінің этимологиялық сөздігін түзу және оны цифрландыру» атты ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жоба бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды. (Жеке тіркеу нөмірі: AP26103897)

ӘДЕБИЕТ

[1] Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастиканың теориясы мен практикасы. – Алматы: ҚазҰУ «ИС-Сервис» ЖШС, 2015. – 270 б.

[2] Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы: «Өнер», 2011. – 496 б.

[3] Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. – Алматы: «Сөздік-Словарь» ЖШС, 2010. – 356 б.

[4] Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры 3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.

[5] Тлеубердиев Б.М. Ономастика: ұлттық-мәдени ерекшеліктері. Оқу құралы. – Алматы: Alash Book, 2024. – 130 б.

[6] Тасполатов Б.Т. Қазығұрт топонимдері: Монография. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2016. – 168 б.

[7] Garcia-Quera, N. The etymology of opaque place names based on a cognitive and interdisciplinary method. Language Sciences. – 2025. – 107. – 101688. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2024.101688>

[8] Имамбердиева С., Нурдаулетова Б., Кошимова Б., Куламонова З.,

Алимхан А. Lexico-Semantic Aspect of Ancient Turkic Toponyms of Kazakhstan // FLS – Future Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7. – Iss. 8. – Article 9760. DOI: 10.30564/fls.v7i8.9760.

[9] Сарсембаева А.Б., Ағабекова Ж.А. Қазақстан топонимдерін стандарттау және унификациялауды зерттеудегі транслитерация мәселелері // Абылай хан Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – Том 65. № 2. DOI: 10.48371/PHILS.2022.65.2.012.

[10] Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и метод). – М.: Искусство, 2001. – 208 с.

[11] Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном номинативном и функциональном аспектах. – Алматы: Санат, 1995. – 248 с.

[12] Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап. – Алматы: Дайк – Пресс, 2004. – 407 б.

REFERENCES

[1] Madieva G.B., Imanberdieva S.Q. Onomastikanyn teorijasy men praktikasy [Theory and practice of onomastics]. – Almaty: QazUU «IC-Servis» ZhShS, 2015. – 270 b. [in Kaz.]

[2] Zhanuzaq T. Zher-su ataulary (jetimologijalyq anyqtamalyq) [Place and water names (etymological reference)]. – Almaty: «Oner», 2011. – 496 b. [in Kaz.]

[3] Zhanuzaq T. Tarihi zher-su attarynyn tuptorkini [The origins of historical land and water names]. – Almaty: «Sozdik-Slovar'» ZhShS, 2010. – 356 b. [in Kaz.]

[4] Zhanuzaq T. Qazaq onomastikasy. Ataular syry 3 [Kazakh onomastics. Names secret 3]. – Almaty: Dajk-Press, 2007. – 524 b. [in Kaz.]

[5] Tleuberdiev B.M. Onomastika: ulttyq-madeni erekshelekteri. Oqu quraly [Onomastics: national-cultural features. Training manual]. – Almaty: Alash Book, 2024. – 130 b. [in Kaz.]

[6] Taspolatov B.T. Qazugurt toponimderi: Monografija [Toponyms of Qazygurt: monograph]. – Shymkent: «Alem» baspahanasy, 2016. – 168 b. [in Kaz.]

[7] Garcia-Quera, N. The etymology of opaque place names based on a cognitive and interdisciplinary method. Language Sciences. – 2025. – 107. – 101688. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2024.101688>

[8] Imamberdieva S., Nurdauletova B., Koshimova B., Kulamonova Z., Alimhan A. Lexico-Semantic Aspect of Ancient Turkic Toponyms of Kazakhstan // FLS – Future Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7. – Iss. 8. – Article 9760. – DOI: 10.30564/fls.v7i8.9760

[9] Sarsembaeva A.B., Agabekova Zh.A. Qazaqstan toponimderin standarttau zhane unifikacijalaudy zertteudegi transliteraciya maseleleri [Problems of transliteration in the study of standardization and unification of toponyms of

Kazakhstan] // Abylaj han Habarshysy. Filologija serijasy. – 2022. – Tom 65. № 2. DOI: 10.48371/PHILS.2022.65.2.012. [in Kaz.]

[10] Vorob'ev V.V. Lingvokul'turologija (teorija i metod) [Cultural linguistics (theory and method)]. – M.: Iskusstvo, 2001. – 208 s. [in Rus.]

[11] Kerimbaev E.A. Kazahskaja onomastika v jetnokul'turnom nominativnom i funkcional'nom aspektah [Kazakh onomastics in ethnocultural nominative and functional aspects]. – Almaty: Sanat, 1995. – 248 s. [in Rus.]

[12] Qondybaj S. Argyqazaq mifologijasy. Birinshi kitap [Argykazakh mythology. First book]. – Almaty: Dajk – Press, 2004. – 407 b. [in Kaz.]

СЕМИОТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ТОПОНИМОВ РЕГИОНА КАРАТАУ

Тлеубердиев Б.М.¹, *Агабеков О.М.², Ибрагимов Ж.Б.³, Бияров Б.Н.⁴

¹Институт развития государственного языка, Алматы, Казахстан

*² Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

³Международный казахско-турецкий университет имени Кожа Ахмеда
Ясави Туркестан, Казахстан

⁴Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
Усть-Каменогорск, Казахстан

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию региональной топонимики и выявлению семиотических особенностей географических названий Каратауского региона. В ходе исследования анализируются основания формирования географических названий данного региона, их связь с природной средой, историческими событиями и мировоззрением народа. Также определяется функция топонимов как языковых единиц, сохраняющих этнокультурную информацию. Цель исследования – выявить семиотическую природу топонимов Каратауского региона, раскрыть их знаковую систему и смысловую структуру.

Основная идея исследования заключается в рассмотрении географических названий не только как географических обозначений, но и как знаковых систем, отражающих историко-культурную информацию и национальное мировоззрение. В рамках исследования семиотическая природа топонимов определяется во взаимосвязи с природно-географическими и этнокультурными факторами.

Научная новизна работы заключается в комплексном семиотическом, историко-культурном и когнитивном рассмотрении топонимов Каратауского региона, позволяющем выявить их сложную знаковую природу и предложить новое направление в казахстанской топонимике. В ходе исследования для выявления семиотических особенностей топонимов Каратауского региона применялись комплексные методологические подходы. Использовались методы сбора и систематизации материала, описательный метод, а также семантический и этимологический анализ.

В результате установлено, что большинство топонимов Каратауского региона тесно связано с природно-географическими особенностями, этнокультурным сознанием и историческими событиями. Через топонимы отражаются мировоззрение, быт, духовные ценности и историческая память населения региона. Выводы исследования способствуют уточнению теоретических положений казахской топонимики, систематизации языкового материала и расширению методологических возможностей семиотического анализа. Практическая значимость определяется возможностью использования результатов в лингвистике, культурологии, краеведении, а также в преподавании ономастики в высших учебных заведениях. Кроме того, результаты исследования могут быть применены при систематизации региональных географических названий, подготовке топонимических словарей и картографических материалов, а также в сохранении и популяризации историко-культурного наследия.

Ключевое слова: Каратауский регион, топоним, географическое название, семиотика, знак, этнокультурная информация, миропонимание, историческая память

THE SEMIOTIC NATURE OF TOPONYMS IN THE KARATAU REGION

Tleuberdiev B.M.¹, *Agabekov O.M.², Ibragimov Zh.B.³, Biyarov B.N.⁴

¹Institute for the Development of the State Language, Almaty, Kazakhstan

*²South Kazakhstan University named after M. Auezov
Shymkent, Kazakhstan

³Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkistan, Kazakhstan

⁴S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Abstract. This article is devoted to the study of regional toponymy and the identification of semiotic features of geographical names in the Karatau region. The research analyzes the formation principles of place names, as well as their connection with the natural environment, historical events, and the worldview of the local population. It also highlights the function of toponyms as linguistic units that preserve ethno-cultural information. The aim of the study is to determine the semiotic nature of Karatau regional toponyms and to reveal their sign system and semantic structure.

The main idea of the research is to consider geographical names not only as spatial labels but also as sign systems reflecting historical and cultural information and national worldview. The semiotic nature of toponyms is examined in relation to natural-geographical and ethno-cultural factors. The scientific novelty lies in a comprehensive semiotic, historical-cultural, and cognitive analysis of Karatau toponyms, which reveals their complex sign nature and proposes a

new direction in Kazakh toponymy studies. The research employs a set of methodological approaches, including data collection and systematization, descriptive, semantic, and etymological analysis. The results show that most toponyms of the Karatau region are closely associated with natural-geographical features, ethno-cultural cognition, and historical events. Through toponyms, the worldview, everyday life, spiritual values, and historical memory of the local population are reflected. The findings contribute to the development of theoretical issues in Kazakh toponymy, systematization of linguistic data, and expansion of semiotic methodology. The practical significance lies in the applicability of the results in linguistics, cultural studies, regional studies, and the teaching of onomastics in higher education institutions. In addition, the findings can be used in compiling toponymic dictionaries, cartographic materials, and preserving cultural heritage.

Keywords: Karatau region, toponym, geographical name, semiotics, sign, ethnocultural information, worldview, historical memory

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 25.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Тлеубердиев Болатбек Мақұлбекұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекеттік тілді дамыту институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6285-5579>, e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru

Ағабеков Олжас Мұсабекұлы – хат-хабар үшін автор, «8D02310 – Филология» білім беру бағдарламасының докторанты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0003-2222-1736>, e-mail: agabekov.oljas@mail.ru

Ибрагимов Жумағали Баянбайұлы – PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің қауымдастырылған профессор м.а., Түркістан, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-9111-7586>, e-mail: zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz

Бияров Бердібек – филология ғылымдарының кандидаты, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, Өскемен, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-9028-6836>, e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

Информация об авторах:

Тлеубердиев Болатбек Мақұлбекович – доктор филологических наук, профессор, научный сотрудник Института развития государственного языка, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-6285-5579>, e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru

Ағабеков Олжас Мусабекович – автор для корреспонденции, докторант образовательной программы «8D02310 – Филология», Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0003-2222-1736>, e-mail: agabekov.oljas@mail.ru

Ибрагимов Жумагали Баянбаевич – PhD, исполняющий обязанности доцента Международного казахско-турецкого университета имени Кожы Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9111-7586>, e-mail: zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz

Бияров Бердибек – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-9028-6836>, e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

Information about the authors:

Tleuberdiev Bolatbek Makulbekovich – Doctor of Philology, Professor, Research Fellow at the Institute for the Development of the State Language, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6285-5579>, e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru

Agabekov Olzhas Musabekovich – corresponding author, doctoral student of the educational program «8D02310 – Philology», South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-2222-1736>, e-mail: agabekov.oljas@mail.ru

Ibragimov Zhumagali Bayanbaiuly – PhD, Acting Associate Professor at Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9111-7586>, e-mail: zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz

Biyarov Berdibek – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9028-6836>, e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

ӨОЖ 81

ГТАХР 17.82.30

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.028>

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ «ӘКЕ» КОНЦЕПТІСІ: КОНТЕНТ ТАЛДАУ (М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ)

*Толеуконыр Ж.К.¹

¹ «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала қазақ прозасындағы «әке» концептісін контент талдау тұрғысында зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты қазақ прозасындағы «әке» концептісін талдау арқылы ұлттық дүниетаным көріністері мен авторлық концептосфераны анықтау. Гиперконцепт ретінде «әке» концептісінің қазақ прозасында сомдалуы статистикалық тұрғыда нақтылауды қажет етеді. Контент талдау әдісі зерттеу нысаны ретінде алынып отырған М.Әуезов шығармашылығындағы «әке» концептісінің семантикалық, символдық аспектілерін анықтауға мүмкіндік береді. Қаламгердің поэтикалық әлем бейнесінде концептілерді айқындаудың маңызы зор. Автордың поэтикалық әлем бейнесін концептілер құрайды. Осыған сәйкес М.Әуезов шығармасындағы «әке» концептісі контент талдау әдісімен талданып, гиперконцепт ретінде қарастырылды. Гиперконцепт – ментальды құрылымдағы бірнеше концептілердің жүйесі. Зерттеу барысында «әке» гиперконцептісіндегі концептілер жүйесі анықталды. Контент талдау нәтижесінде «әке» концептісінің негізгі категориялары айқындалып, нәтижесі берілді. Мақалада «әке» концептісінің қазақы дүниетанымдағы көрінісі мен автордың поэтикалық әлем бейнесіндегі көрінісі салыстырылды. Автордың поэтикалық әлем бейнесі көркем мәтіннің когнитивті табиғатын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге суреткерлік шеберлігі мен танымдық әрекеті көркем мәтінде көрініс табатындықтан поэтикалық әлем бейнесі мәтіндегі концептілерді тану нәтижесінде анықталады. Осылайша М.Әуезов шығармашылығындағы «әке» концептісі қаламгердің авторлық рефлексиясы мен суреткерлік шеберлігінің ұлттық дүниетаныммен үйлесімінде танылады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей «әке» концептісі ұлттық дүниетанымның маңызды бірлігі және авторлық дүниетанымның нәтижесі.

Зерттеудің практикалық маңызы алынған нәтижелердің когнитивті әдебиеттану, қазіргі қазақ прозасы салаларында пайда болуында. Зерттеу нәтижелері «әке» концептісін контент талдау призмасында анықтауға, талдауға және автордың поэтикалық әлем бейнесінде айқындауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: концепт, концептосфера, гиперконцепт, когнитивті әдебиеттану, когнитивистика, ментальдық құрылым, автордың поэтикалық әлемі, контент талдау, проза

Кіріспе

Мұхтар Әуезовтің шығармашылығының поэтикалық әлем бейнесін зерттеу қазіргі әдебиеттану үшін әлі де өзекті. Біріншіден, қаламгердің танымдық әрекетінің, суреткерлік шеберлігінің нәтижесі поэтикалық әлем бейнесін танытады. Екіншіден, қаламгердің поэтикалық әлем бейнесі мәтін деңгейінде анықталады. Нақтырақ айтатын болсақ, Мұхтар Әуезовтің шығармашылығын (прозалық шығармаларын) зерттеу барысында көркем мәтіндегі концептосферасын модельдеу, ерекшеліктерін топтау, вербалды көріністерін анықтау сынды зерттеулер жүзеге асырылады. Қаламгердің поэтикалық әлем бейнесін зерттеушілер көркемдік әлемі, поэтикалық әлемі сынды ұғымдармен қатар қолданады. Үшіншіден, көркем мәтіннің когнитивтік табиғатын анықтауда қаламгердің поэтикалық әлем бейнесінің маңызы зор. Зерттеуші Л.Чернейко көркем мәтіннің шындықты бейнелеу ерекшелігін атай отыра, болмысты өзіндік бейнеде суреттейтін сананың моделі екенін алға тартады [1, 444 б.]. Көркем мәтін – автордың эстетикалық көзқарастарының ішкі әлемінде түрленуінің, шынайы болмыстың екінші мәрте модельденуінің көрінісі. Туындының негізі шынайы болмыстан бастау алады да, кейіннен автор санасында екінші рет әлемді модельдеу арқылы оқырман санасында түсінік қалыптастырады. Поэтикалық әлем бейнесі ұғымымен қатар әлем бейнесі, әлемнің концептуалды бейнесі тәрізді түсініктер жиі кездеседі. Әлем бейнесі әлемнің жалпы бейнесін білдірсе, әлемнің концептуалды бейнесі концептілер жүйесін танытады, сонымен бірге ондағы ментальдық құрылымдағы ақпараттардың көрінісі. Автордың поэтикалық әлем бейнесі дегеніміз – туындылардағы көркем концептілердің жүйесі. Қаламгердің эстетикалық танымын танытуда поэтикалық әлем бейнесін анықтау үлкен мәнге ие. Десек те автордың поэтикалық әлем бейнесін үш сипатта анықтаймыз: креативтілік, мәдени, концептуализация. Жекелей тоқталсақ, креативтілік шынайы болмысты бейнелеудегі талпынысты көрсетеді. Мәдени сипат автордың ұлттық мәдениет, менталитет мәселелерін қарастыруымен байланысты. Концептуализациялау сипаты – автор дүниетанымына тән ерекше концептілердің доминатты мағынаға ие болу үдерісі. Поэтикалық әлем бейнесіндегі негізгі бірлік – көркем концепт. Мұхтар Әуезовтің шығармашылық әлеміндегі, соның ішінде поэтикалық әлем бейнесіндегі «әке» концептісін анықтау гиперконцепт деңгейінде талдауға мүмкіндік береді. Ғылыми айналымда А.Кушанова, А.Кушкимбаева зерттеу мақаласында Мұхтар Әуезовтің прозалық шығармаларындағы авторлық концептосфера, ондағы «билік» концептісі когнитивті-дискурстық парадигмада қарастырылды [2, 220 б.]. Осы тұста зерттеуді негізге ала отырып, «әке» концептісін көркем концепт, гиперконцепт жүйесінде талдау автордың поэтикалық әлем бейнесіндегі ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мұхтар Әуезов шығармашылығы – қазақ халқының ұлттық дүниетанымын, болмысын, құндылықтарын көркемдік тұрғыдан терең суреттеген құбылыс жиынтығы. Зерттеуші Г.Пірәлі қаламгер шығармаларындағы этностық болмыстың мәдени-діни құндылықтармен сабақтасуын ірі құбылыс деп таниды [3, 45 б.]. М.Әуезов туындыларында тарихи контекст ұлттық дүниетаным элементтерімен қатарласа қолданылады. Мақаладағы зерттеу материалы – қаламгердің «Қараш-қараш оқиғасы» повесі. Зерттеу нысаны повестегі «әке» концептісін талдау. Осыған сәйкес мақалада сипаттау, интерпретациялық талдау, салыстыру әдістері қолданылды. Сонымен бірге зерттеуімізде контент талдау әдісі сәтті жүзеге асырылып, «әке» концептісінің қаламгердің поэтикалық әлем бейнесіндегі образдық, ассоциациялық ерекшеліктері анықталды. Контент талдау арқылы «Қараш-қараш оқиғасы» повесіндегі «әке» концептісінің көрінісі семантикалық, символдық мағыналары жағынан талданды. Зерттеуде «әке» концептісінің категориялары көркем мәтіннен іріктеліп, шығармадан келтірілген үзінділер кейіпкердің мінез-құлқы, авторлық сипаттама, когнитивтік фреймдер негізінде бес сипаттан тұратын категориялар айқындалды. Әр категорияның пайыздық көрсеткіші көркем шығармадан әке концептісіне қатысты барлық мысалдардың жиынтығын есептеу арқылы жүзеге асты.

Талқылау мен нәтижелер

Мұхтар Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасы» повесі – байлық пен кедейліктің диалектикасын суреттейтін философиялық туынды [4, 133 б.]. Туындыдағы әлеуметтік қақтығыс XX ғасыр басындағы қазақ жеріндегі орын алған оқиғаларға негізделген. Қаламгердің шығармашылығындағы ерте кезең реалист жазушының ұлттық әдебиеттануға жаңа көркемдік әдісті алып келуімен байланысты. XX ғасырдың жиырмасыншы жылдары жазылған прозалық шығармаларында жанрлық ерекшеліктермен қатар, көркемдік шеберлігінде де серпіліс бары көрінеді. Бұл жөнінде зерттеуші Е.Лизунованың пікірі бар. Оның айтуынша, М.Әуезовтің жиырмасыншы жылдары жарияланған әңгімелерінде оқиғалардың әлеуметтік салдарлары, психологиялық сипаттамалары прозалық туындыларының ауқымын кеңейткен [5, 271 б.]. «Қараш-қараш оқиғасы» повесі – М.Әуезовтің социалистік реализм негізінде жазылған туындысы. Бақтығұлдың Жарасбай байдан кек алуын, феодалдық бөлініс жайын әңгімелеу арқылы повестегі әлеуметтік қақтығысты айқын көрсеткен. Кейіпкерлер әлеміне тоқталатын болсақ, Бақтығұл XX ғасыр басында жарияланған шығармаларда жиі кездесетін жаңа әлемді құраушы, революционер образында көрінеді. Жалпы аталған кезең қазақ әдебиетіндегі жаңа типтің қалыптасуына әсер етті. Өйткені жаңа саясат, жаңа экономика әлемге басқаша қарауға, соның

негізінде жаңа кейіпкерлердің қалыптасуына ықпалын тигізді. Повестің идеялық-көркемдік концепциясын сол кезеңнен ажыратып ала алмаймыз. Кеңестік әдебиет дәуірінде жазылған туындыда қазақ ауылының тұрмысы асқан дәлдікпен суреттелген. Кедейлердің типтік бейнесі Бақтығұл образынан айқын көрінеді. Бақтығұл – романтикалық белгілер жиі кездесетін қаһарман. Адамдық, әділдік, адалдық сынды қасиеттер Бақтығұлдың болмысын, негізгі құндылықтарын таныта түседі. Шығармада кейіпкердің психологиялық сипаттамасы шарасыздық, қорлық сынды сезімдердің тоғысында көрінеді. Қаламгер Бақтығұлдың болмысын эмоциялы түрде әрі поэтикалық ассоциациялар арқылы танытады. Жарасбай, Сәлмен, Сәт, Сәрсен тәрізді болыс образдары Бақтығұл образымен контраст арқылы суреттелген. Соның ішінде Жарасбай болыстың шынайы бет-бейнесі сайлау жақындағанда көрінеді. Екі кейіпкер арасындағы қақтығыс сыртқы болмысқа емес, ішкі тартысқа құрылған. Осылайша Бақтығұл мен Жарасбай арасындағы қақтығыс реніш емес, феодалды жүйемен күрес деп қабылданады. Жалпы кейіпкерлердің реалистік негізінде тарихи дәлдік, адамдар арасындағы қатынас, ұлттық дәстүрлер, ұлттық болмыс, ұлттық негіз айқын сомдалғанын көреміз. Туындыдағы ұлттық психологизм Бақтығұлдың образын күрделендіре түскен. Әсіресе Бақтығұлдың әке образында танылуы әділеттік үшін күресте айқын көрінеді. Осылайша «әке» концептісінің рухани әке ретіндегі ассоциациялық қатарын құрайды. Әке жайлы түсінік моральдық ұғымдармен анықталады.

Повестегі «әке» концептісі гиперконцепт ретінде бірнеше мағыналық, символдық қатарға ие. Тірегінен айырылған Бақтығұл мен Тектіғұлдың жетімдігі әділетсіз қоғамдағы қорғансыздық символын көрсетеді. Повестің басындағы әке өлімінің берілуі әлеуметтік, рухани мәнге ие. «...Ел ішіне келген қалың сүзектен әке-шеше қатар төсек тартып жығылып, араларына екі-ақ күн салмай, әуелі – шеше, артынан әке өлді...» [6, 89 б.], - дегенде әке концептісінің биологиялық мағынасы көрініс табады. Әке бала үшін қоғаммен байланыс қалыптастырушы ретінде маңызы зор. Өкенің қоғамдағы қызметі баласын өмірге икемдеумен анықталады. Алайда Бақтығұл мен Тектіғұл әкелерінен айырылып, жетімдіктің зардабын тартады. Бұның астарында әділетсіз қоғамдағы қорғансыз қалу символдық мәні жатыр. Сонымен бірге әңгімеде Бақтығұлдың Тектіғұлға әке орнына әке болғаны айтылады. «...Сонда он алты жасар Бақтығұл он жасар осы Тектіғұлды біресе қолынан жетектеп, біресе шаршағанда арқалап алып, әкесі айтқан нағашы деген ел болмысқа бірнеше күн итшілеп жаяу кезіп, зорға жетіп еді» [6, 89 б.], - дегенде Бақтығұлдың інісіне деген әкелік қамқорлығы айқын көрінеді. Әлеуметтік сипатта Бақтығұлдың інісіне әке атануы «әке» концептісінің ассоциациялық қатарында қамқоршы мағынасында танылады.

Көркем туындының негізгі арқауы саналатын әлеуметтік қақтығыс «әке» концептісінің бұзылғанын көрсетеді. Әке болу отбасындағы, жалпы

қоғамдағы тәртіпті сақтау деп түсінсек, Сәт, Сәлмен, Жарасбай болыстардың образы «әке» идеалына қарсы сомдалған. «Әке» идеалында танылатын билік өкілдері қоғамдық тәртіпті сақтау қызметін атқарғанымен, образдық жағынан қарсылыққа ие. Этикалық тұрғыда әке түсінігінің құлдырауы Жарасбай байдың әрекетінен анық көрінеді.

Моральды тұрғыда «әке» концептісі әділет пен болашаққа деген үміттің символы ретінде анықталады. «Әке» концептісінің әділеттілік символы деп көрінуі Бактығұлдың қорлық көрсеткен Жарасбай байды шатқалда атуымен байланысты. Болашаққа деген үміт түрмеге түскен қасына алған баласымен арадағы диалогтан көрінеді. «...Қалқатайым, оқу оқы! Ала қағаздан басыңды алма. Сені бірдеңеге жеткізсе – сол жеткізеді. Әйтпесе көремісің – міне, менің не болғанымды...» [6, 164 б.], – дегенде ендігі үміт баласы Сейітте екенін анық көреміз. Сонымен бірге болашақтан үміт әкенің балаға сенім артуына, оның болашағына шүбәсіз сенуіне себеп Сейіттің оқуы болып отыр. Оқу арқылы әкесінің қорлығы, бастан өткен оқиғалардың есесі кететіні символды түрде тұрғандай. Повесте берілген бір отбасының тарихы арқылы XX ғасыр басындағы қазақ қоғамы жайлы, сонымен бірге отбасы туралы түсініктерді топшылауға мүмкіндік береді. Отбасы дегеніміз – кез келген қоғамның негізгі ұясы, мәдени, рухани құндылықтарды сақтаушысы [7, 407 б.]. «Әке» гиперконцептісінде отбасының маңызы зор, өйткені әке – отбасының тірегі. Халқымызда «Әкесіз жетім – арсыз жетім, анасыз жетім – шерлі жетім» деу арқылы отбасының негізгі тірегі ата-ана екенін көреміз. Бала өмірінде әке мен ананың рөлі жоғары. Олардың бала өмірінде жоқтығы тағдырына да әсер етеді. Повестегі «әке» концептісінің анықталуы сүйеніші жоқ Бактығұл мен Тектіғұлдың жұтаң тұрмысынан да, тағдырынан да анықталады.

Н.Арутюнова пікірінше, концепт – жайлексикалық бірлік емес, этностың философиялық, мәдени көзқарастарын бейнелейтін менталды құрылым [8, 87 б.]. Ю.С. Степанова концепті «мәдени доминант» [9, 43 б.], В.Карасик, Г.Слышкин концепті «сана – мәдениет – тіл» үштігінде қарастырады [10, 76 б.]. «Әке» гиперконцепт ретінде «отбасы» концептісімен байланысты. Отбасы концептісі туыстық қатынаста *отбасы – ру – шежіре – ұлт* деген иерархиялық жіктелімде анықталады. Отбасы әлеуметтік қатынастардың байланысын, мемлекеттің негізін құрайды. «Әке» гиперконцепт ретінде отбасы, ру, шежіре сынды отбасылық категорияға; әділдік, адалдық, ар-намыс деп моральдық категорияға; қамқорлық, мейірімділік, жауапкершілік сынды әлеуметтік категорияға жіктеледі.

М.Әуезов шығармаларындағы қоғамның қайшылығын, трагедиялық ахуалын адам концепциясында зерттеген А.Ісімақова болды [11, 195]. «Әке» гиперконцептісінде «адам» концептісінің анықталуы сан түрлі адами қасиеттер мен мінездерді топшылауға мүмкіндік береді. Повесте қазақ тұрмысында толғағы жеткен мәселелер кейіпкерлер әлемі арқылы көрінеді.

Қоғамдағы теңсіздіктер, қайшылықтар қорғансыздар, жетімдер тағдырымен астаса суреттеледі. Реализм арқылы қоғамдағы өзекті мәселелерді жеткізуге талпыныс авторлық көркемдік идеямен, поэтикалық әлем бейнесімен таныла түседі. Терең психологизммен тұтасқан суреткерлік шеберлік халқымыздың көркем ойлау мәдениетін биікке көтерді. Бақтығұл мен Тектіғұл кейіпкерлерінің табиғатын Жарасбай сынды образдармен контраст арқылы беру автордың негізгі көркемдік идеясына негізделген.

Гиперконцепт – ментальды құрылым ретінде бірнеше концептілердің байланысын құрайтын жүйе. Гиперконцепт мәтіндегі доминантты лексикалық мағынамен тікелей байланысты. Оқырман санасында гиперконцепттің қалыптасуы көркем мәтіннің лексикалық құрылымына негізделеді. Осылайша мәтіннің ассоциациялық өрісі, оқырманның танымдық әрекеті және лексикалық құрылым гиперконцептті қалыптастырады [12, 350 б.]. Гиперконцептінің бірнеше концептілердің жүйесі деп қарайтын болсақ, «әке» концептісі бірнеше жүйелерден құралады (1-сурет).

Сурет 1 – «Әке» гиперконцептісінің жүйесі

«Әке» гиперконцептісінің ішкі мазмұны «адам» концептісімен, анығырақ кейіпкердің тұлғалық қасиеттерімен ашылады. М.Әуезов туындысындағы Бақтығұл бейнесі арқылы әкенің «адам» ретіндегі моральдық бейнесі, яғни әділдіке ұмтылуы, ар-намысын биік қоюы айқын көрінеді. Осы негізде әке биологиялық тұрғыда текті жалғастырушы ғана емес, рухани құндылықтарды тасымалдайтын тұлға ретінде концептуалданады. Ал өз кезегінде «отбасы» концептісі – иерархиялық жүйедегі әкенің әлеуметтік мәртебесінің сипаттамасы. Мәселен Бақтығұлдың баласы Сейітке «оқы» деп бағыт беруі әкенің бағдар беруші рөлін әрі отбасы алдындағы жауапкершілігін танытады. «Әке» гиперконцептісі тұлғалық және қоғамдық деңгейлердің жүйелі байланысынан құрылып, өз кезегінде категорияларға ажыратылады.

Зерттеу барысында Мұхтар Әуезов шығармасындағы «әке» концептісі бірнеше категорияларға бөлу контент талдау әдісімен жүзеге асты. «Әке» концептісінің символдық, мағыналық қатарларды талдау нәтижесінде «Қараш-қараш оқиғасы» повесіндегі негізгі қатарлар анықталды (1-кесте).

Кесте 1. М.Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасы» повесіндегі «әке» концептісінің категорияларда анықталуы

№	Категория	Сипаттама	Туындыдан үзінді	Пайыздық көрсеткіш
1	Биологиялық әке	Шығарма басындағы әке мен ананың өлімі, әсіресе әкенің физикалық тұрғыда жоғалуы баланың ішкі әлемінің тез қалыптасуына әкеледі.	«...Ел ішіне келген қалың сүзектен әке-шеше қатар төсек тартып жығылып, араларына екі-ақ күн салмай, әуелі – шеше, артынан әке өлді...» [6, 89 б.].	25%
2	Әлеуметтік әке	Бақтығұлдың бауыры Тектіғұлға әке орнына жауапкершілік алып, қамқор болуы.	«...немді алмадың? Жанымды да алғансың! Жар дегенде жалғыз қанатым – Тектімді тепкіңмен өлтірмеп пе едің...» [6, 108 б.].	30%
3	Рухани әке	Әке ұғымы әділет, ар-намыс түсініктерімен тығыз байланысты.	«...Сорлы ер кедей ғой, өліп кетсе де шынымен кетеді...» [6, 137 б.].	20%
4	Символдық әке	Моральдық тірек ретінде әкенің қоғамдағы маңызы зор.	«...Қалқатайым, оқу оқы! Ала қағаздан басынды алма. Сені бірденеге жеткізсе – сол жеткізеді. Әйтпесе көремісің – міне, менің не болғанымды...» [6, 164 б.].	10%
5	Жалған әке (жалған қамқорлық)	Әке рөлін атқарғанмен, моральдық тұрғысынан образдар арқылы ашылады.	«...Мықты болыстың нығыз арсыз, жуан жонын көріп тұрып, Бақтығұл тістеніп ап «Қап!» деп ернін шайнады...» [6, 146 б.].	15%

«Қараш-қараш оқиғасы» повесіндегі «әке» концептісіндегі басым категория әлеуметтік әке (30%) анықталып отыр. Бақтығұл бейнесі арқылы әкенің жауапкершілігі мол, мейірімді, өзін құрбан етуге дайын моральдық құндылықтардың жиынтығын құрайды. Келесі кезекте биологиялық әке (25%), рухани әке (20%) категориялары әкенің рухани тірек екенін анықтайды. Жалған әке (15%) қаламгер шығармасындағы билік иелерінің әке рөлін атқарса да, моральдық құндылықтардан жұрдай екенін көрсетеді. Символдық әке категориясы (10%) әкенің баласынан болашақтан күтер үмітін білдіреді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелерін түйіндей келе, М.Әуезов туындысындағы «әке» концептісі ұлттық дүниетаным мен авторлық таным тоғысқан күрделі гиперконцепт екені анықталды. Жүргізілген контент талдау әке

гиперконцептісінің мазмұнын «әке – адам – отбасы» атты өзара байланысқан құрылым айқындай түседі.

Әке бейнесінің негізі, іргетасы оның тұлғалық, адамдық қасиеттерімен ашылады. Өз кезегінде бұндай ерекшелік адам концептісінде айқын көрініс табады. М.Әуезов прозасындағы Бақтығұл образы арқылы әкенің бойындағы ар-намыс, әділдік сынды қасиеттердің маңыздылығы танылып, адами-моральдық негізі айқындалады.

Әкенің қоғамдағы рөлі, отбасындағы маңызы – ұлттық дүниетанымның ажырамас бөлігі. Ұлттық дүниетанымда әке мен баланың байланысы тірек, пана, сынды түсініктермен жүзеге асады. Өз кезегінде Бақтығұлдың баласына тірек бола білуі «оқы» деп бағыт беруінен көрініс табады.

Зерттеуімізде М.Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасы» повесіндегі «әке» концептісін талдау арқылы әкенің әлеуметтік рөлі алдыңғы қатарға шықты. Әкесінен айырылған Бақтығұлдың інісіне қамқорлық танытуы, өз мойнына жауапкершілік алуы әлеуметтік әке категориясында анықталды. М.Әуезов прозасындағы «әке» концептісі биологиялық, әлеуметтік, рухани аспектілерде тоғысады. Әке – текті жалғастырушы ғана емес, әлеуметтік жауапкершілікті арқалайтын, қорған бола білетін әрі бағдар беруші тұлға.

Гиперконцепт ретінде әке концептісі – бүгінгі когнитивті әдебиеттанудың негізгі зерттеу нысаны. Көркем туынды кеңістігінде әке концептісі авторлық концептосфера мен оқырманның рецептивтік-танымдық әрекетінің нәтижесінде көрініс табады.

Қорытындылай келе, «әке» гиперконцептісін когнитивті әдебиеттану тұрғысынан зерделеу қазақ халқының ұлттық болмысын, отбасылық құндылықтарын және қаламгердің поэтикалық әлемін терең түсінуге, пайымдауға жол ашады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Чернейко Л.О. Гипертекст как лингвистическая модель художественного текста // Структура и семантика художественного текста: материалы VII Международной конференции / под ред. Е. И. Дибровой. – Москва, 1999. – С. 438-460.

[2] Кушанова А.Н., Кушкимбаева А.С. «Қилы заман» повесіндегі кейіпкерлердің лингвокогнитологиясы // Абылай хан ат. ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2025. – №1. – Б. 217-229. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.015>

[3] Пірәлі Г.Ж., Құрманбаева А.П. М.Әуезовтің беймәлім мұраларындағы түркі әлемі: жаңаша интерпретация және ғылыми дискурс // Керуен. – 2025. – №2. – Б. 33-48. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.2-02>

[4] Kuchshanova A.N., Kushkimbayeva A.S., Akchambayeva Sh.T., Bostekova A.R. & Mirov M.O. Linguacultural and Cognitive Images of Characters

in Mukhtar Auezov's Literary Works // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2025. – №11 (1). – Pp. 129-138. DOI: <https://doi.org/10.32601/ejal.11112>

[5] Лизунова Е.В. Мастерство Мухтара Ауэзова. Классические исследования: Многотомник. Т. 18: Художественное мастерство М.О.Ауэзова. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. – 424 с.

[6] Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 5-том. Повестер. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 1927-1929. – 376 б.

[7] Тортай Ш.А., Розиева Д.С. Отбасы концепті ирланд және қазақ әлемінің тілдік бейнесінде // Абылай хан ат. ҚазХҚЖӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2025. – №3. – Б. 406-422. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.023>

[8] Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка, событие, факт. – М.: Наука, 1988. – 339 с.

[9] Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Академический Проект, 2001. – 990 с.

[10] Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики, 2001. – С. 75-80.

[11] Ісімақова А. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану (Әдеби зерттеулер) Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 260 б.

[12] Болотнова Н.С. Поэтический текст как форма репрезентации гиперконцепта // Язык и общество в синхронии и диахронии. – Саратов, 2005. – С. 346-352.

REFERENCES

[1] Chernejko L.O. Gipertekst kak lingvisticheskaja model' hudozhestvennogo teksta [Hypertext as a linguistic model of literary text] // Struktura i semantika hudozhestvennogo teksta: materialy VII Mezhdunarodnoj konferencii / pod red. E. I. Dibrovoj. – M., 1999. – S. 438-460. [in Rus.]

[2] Kuchshanova A.N., Kushkimbayeva A.S. «Qily zaman» povesindegi keiipkerlerdin lingvokognitologiasy [Linguocognitology of characters in the story “Kily Zaman”] // Bulletin Kazakh Abylai Khan University of International relations and world languages. – 2025. – №1. – B. 217-229. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.015> [in Kaz.]

[3] Pirali G.Zh., Kurmanbayeva A.P. M.Auezovtin beimalim muralaryndagy turki alemi: janasha interpretasia zhane gylimi diskurs [The turkic world in the unknown legacy of M.Auezov: A new interpretation and scientific discourse] // Keruen. – 2025. – №2. – B. 33-48. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.2-02> [in Kaz.]

[4] Kuchshanova A.N., Kushkimbayeva A.S., Akchambayeva Sh.T., Bostekova A.R. & Mirov M.O. Linguacultural and Cognitive Images of Characters in Mukhtar Auezov's Literary Works // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2025. – 11 (1). – Pp. 129-138. DOI: <https://doi.org/10.32601/ejal.11112>

[5] Lizunova E.V. Masterstvo Muhtara Auejzova [The Mastery of Mukhtar Auezov]. Klassicheskie issledovaniya: Mnogotomnik. T. 18: Hudozhestvennoe masterstvo M.O.Auejzova. – Almaty: «Adebiat alemi», 2013. – 424 s. [in Rus.]

[6] Auezov M. Shygarmalarynyn elu tomdyq tolyq jinagy [A complete collection of his works in fifty volumes]. 5-tom. Povester. – Almaty: «Daur», «Jibek joly», 2014. 1927-1929. – 376 b. [in Kaz.]

[7] Tortay Sh.A., Roziyeva D.S. Otbasy konseptı irland jane qazaq aleminin tildik beinesinde [Concept of Family in the Irish and Kazakh linguistic pictures of the world] // Bulletin Kazakh Abylai Khan University of International relations and world languages. – 2025. – №3. – B. 406-422. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.023> [in Kaz.]

[8] Arutjunova N.D. Tipy jazykovyh znachenij: Ocenka, sobytie, fakt [Types of linguistic meanings: Evaluation, event, fact]. – M.: Nauka, 1988. – 339 s. [in Rus.]

[9] Stepanov Ju.S. Konstanty. Slovar' russkoj kul'tury [Constants. Dictionary of Russian culture]. – M.: Akademicheskij Proekt, 2001. – 990 s. [in Rus.]

[10] Karasik V.I., Slyshkin G.G. Lingvokul'turnyj koncept kak edinica issledovaniya [Lingvocultural concept as a unit of research] // Metodologicheskie problemy kognitivnoj lingvistiki, 2001. – S. 75-80. [in Rus.]

[11] Isimaqova A. Tauelsizdik kezenindegi adebiattanu (Adebi zertteuler) [Literary Studies in the Period of Independence (Literary Studies)]. Oku kuraly. – Almaty: Qazaq universiteti, 2016. – 260 b. [in Kaz.]

[12] Bolotnova N.S. Pojeticheskij tekst kak forma reprezentacii giperkoncepta [Poetic text as a form of representation of a hyperconcept] // Jazyk i obshhestvo v sinhronii i diahronii. – Saratov, 2005. – S. 346-352. [in Rus.]

КОНЦЕПТ «ОТЕЦ» В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ: КОНТЕНТ-АНАЛИЗ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ М. АУЭЗОВА)

*Толеуконыр Ж.К.¹

*¹ «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена исследованию концепта «отец» в казахской прозе в контексте контент-анализа. Цель исследования — определить проявления национального мировоззрения и авторской концептосферы через анализ концепта «отец» в казахской прозе. Как гиперконцепт, концепт «отец» в казахской литературе требует статистического уточнения. Метод контент-анализа позволяет выявить семантические и символические аспекты концепта «отец» в творчестве М. Ауэзова. Определение концептов имеет важное значение для раскрытия поэтической картины мира писателя, поскольку она формируется системой концептов. В соответствии с этим концепт «отец» в произведениях М.

Ауэзова анализируется методом контент-анализа и рассматривается как гиперконцепт. Гиперконцепт представляет собой систему взаимосвязанных концептов в ментальной структуре. В ходе исследования выявлена система концептов, входящих в гиперконцепт «отец». В результате контент-анализа определены основные категории концепта «отец» и представлены итоги исследования. В статье сопоставляются проявления концепта «отец» в казахском мировоззрении и в поэтической картине мира автора. Поэтическая картина мира автора позволяет раскрыть когнитивную природу художественного текста. Поскольку творческое мастерство и познавательная деятельность автора находят отражение в художественном тексте, поэтическая картина мира определяется через анализ концептов. Таким образом, концепт «отец» в творчестве М. Ауэзова проявляется как результат авторской рефлексии и художественного мастерства, гармонично сочетающихся с национальным мировоззрением. Результаты исследования показывают, что концепт «отец» является важной единицей национального мировоззрения и отражением авторского восприятия мира.

Практическая значимость исследования заключается в применимости полученных результатов в областях когнитивного литературоведения и современной казахской прозы. Итоги исследования позволяют определить и проанализировать концепт «отец» через призму контент-анализа, а также выявить его место в поэтической картине мира автора.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, гиперконцепт, когнитивное литературоведение, когнитивистика, ментальная структура, поэтический мир автора, контент-анализ, проза

THE CONCEPT OF “FATHER” IN KAZAKH PROSE: A CONTENT ANALYSIS (BASED ON THE WORKS OF M. AUEZOV)

*Toleukonur Zh.K. ¹

*¹ «Alikhan Bokeikhan University», Semei, Kazakhstan

Abstract. This article examines the concept of “father” in Kazakh prose through the method of content analysis. The aim of the research is to identify the manifestations of national worldview and the author’s conceptual sphere by analyzing the “father” concept in Kazakh prose. As a hyperconcept, the “father” concept in Kazakh literature requires statistical clarification. The content analysis method allows us to explore the semantic and symbolic aspects of the “father” concept in M. Auezov’s works. Identifying concepts is crucial for understanding the author’s poetic worldview, which is formed through a system of interconnected concepts. Accordingly, the “father” concept in M. Auezov’s prose is analyzed using content analysis and is viewed as a hyperconcept. A hyperconcept represents a mental structure composed of interrelated concepts. During the study, the system of concepts constituting the “father” hyperconcept

was identified. As a result of the content analysis, the main categories of the “father” concept were defined, and the outcomes were presented. The article compares the representation of the “father” concept in Kazakh traditional worldview and in the author’s poetic worldview. The author’s poetic worldview enables us to reveal the cognitive nature of the literary text. Since artistic mastery and cognitive activity are embodied in the text, the poetic worldview can be uncovered through the identification of its conceptual structure. Thus, in M. Auezov’s prose, the “father” concept is interpreted as a manifestation of the author’s reflection and artistic mastery, harmoniously aligned with the national worldview. The research results demonstrate that the “father” concept is both a fundamental unit of the national worldview and a reflection of the author’s individual perception of reality.

The practical importance of this study lies in the applicability of its findings to cognitive literary studies and contemporary Kazakh prose. The results contribute to identifying and analyzing the “father” concept through the lens of content analysis and to revealing its function within the author’s poetic worldview.

Keywords: concept, conceptosphere, hyperconcept, cognitive literary studies, cognitive science, mental structure, the author’s poetic world, content analysis, prose

Мақала түсті / Статъя поступила / Received: 26.11.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Автор туралы мәлімет:

Толеуконыр Жадыра Кунанбаевна – PhD докторант, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, Қазақстан, e-mail: jasmin_25.90@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8569-0056>

Информация об авторе:

Толеуконыр Жадыра Кунанбаевна – PhD докторант, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, Казахстан, e-mail: jasmin_25.90@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8569-0056>

Information about the author:

Toleukonryr Zhadyra Kunanbaievna – PhD candidate, «Alikhan Bokeikhan University», Semei, Kazakhstan, e-mail: jasmin_25.90@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8569-0056>

ӘОК 801.81

ГТАХР 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.029>

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ РЕПРЕЗЕНТТЕЛУІ (М.ШАХАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

*Турикбенбаева Н.Т.¹, Дюсембина Г.Е.²

*^{1,2}Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала құндылықтар теориясының шығу тегі, даму жолы және олардың классификациясына арналады. Ұлттық құндылықтардың репрезенттелуі қазақ әдебиетінің сыршыл ақыны М.Шаханов шығармалары негізінде ұсынылады.

Мақалада шетел ғалымдарымен бірге отандық ғалымдардың осы бағытта жазылған монографияларына, мақалаларына шолу жасалды. Құндылықтар теориясының даму жолында философиядан бастау алатын аталмыш теория аксиология ғылымы ретінде жеке бөлініп шығып, лингвистика саласымен пәнаралық байланыс орнатылғандығы жайында баяндалады. Ұлттық құндылықтар лингвистикада Б.С.Ерасовтың классификациясына сәйкес тіршілік; әлеуметтік; саяси; моральдық; діни; эстетикалық деген түрлерге бөліп қарастырылады. Әр этнос өкілдерінің өмірлік ұстанымына, ділдік, тәрбиелік ерекшеліктерінің бағалануына қарай құндылықтар жүйесі әртүрлі болатындығы мақалада кеңінен сөз болады.

Зерттеудің мақсаты – қазақ ұлты өкілдері үшін «ар» құндылығы барлық құндылықтардың бастауында тұратындығын М.Шаханов поэзиясындағы өлең жолдарында кездесетін «ар» концептісін құрушы ассоциативті өрістердің репрезенттелуі арқылы дәйектеу.

Мақала авторлары зерттеу нәтижесінде қазақ халқының ұлттық құндылықтарын «мал – жан – ар» үштік танымында қарастырып, жоғарыда көрсетілген классификацияға сәйкес, «мал» ұғымын әлеуметтік категорияға, «жан» ұғымын тіршілік категориясына, «ар» ұғымын моральдық категорияға жатқызады. Зерттеу нәтижесінде аталған құндылықтардың М.Шаханов шығармашылығында лексикалық және грамматикалық бірліктер мен синтаксистік құрылымдар арқылы репрезенттелетіні дәлелденді.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы: мақалада келтірілген тұжырымдар аксиология, когнитология, лингвомәдениеттану ғылым салаларын түсінуге жол ашады. Зерттеудің теориялық қорытындылары тіл мен ойлау, тіл мен сөйлеудің өзара қарым-қатынасын, ұлттық құндылықтар қызметін түсінуге үлес қосады.

Тірек сөздер: құндылықтар теориясы, құндылықтар жүйесі, ұлттық құндылық, аксиология, репрезентация, лингвомәдениеттану, концепт, когнитивті лингвистика

Кіріспе

Белгілі бір мәдениеттің әлеуметтік субъект үшін маңызды болып табылатын құрылымдық тұтастығы «құндылықтар жүйесі» ұғымымен сипатталады. Зерттеушілердің пайымдауынша, құндылықтар жүйесі бірнеше деңгейден тұрады. *Біріншіден*, өмірдің мәніне қатысты құндылықтар – жақсылық пен жамандық, бақыт, өмірдің мақсаты мен мәні туралы іргелі түсініктер. *Екіншіден*, әмбебап сипаттағы құндылықтар, олардың қатарына: а) тіршілікке қатысты құндылықтар (*өмір, денсаулық, жеке қауіпсіздік, әл-ауқат, отбасы, білім, біліктілік, құқықтық тәртіп*); ә) қоғамның мойындауына негізделген құндылықтар (еңбекқорлық, әлеуметтік мәртебе); б) тұлғааралық қарым-қатынас нормалары (*адалдық, риясыздық, ізгі ниет*); в) демократиялық ұстанымдар (*сөз бостандығы, ар-ождан еркіндігі, егемендік*) жатады. *Үшіншіден*, партикулярлық деңгейдегі құндылықтар айқындалады, олардың құрамына отбасына деген сүйіспеншілік және фетишистік сипаттағы сенімдер (*құдайға сену, абсолютке ұмтылу*) енеді.

Ғылыми дискурста «құндылық» және «құндылықтар жүйесі» категориялары XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап жеке тұлғаның құндылық бағдары ұғымымен сабақтастықта қарастырыла бастады. Бұл түсінік тұлғаның мінез-құлқын реттейтін ішкі тетік әрі әлеуметтік сипаттағы бағдар ретінде сипатталады. Қоғамдағы әлеуметтік-саяси өзгерістер құндылықтар жүйесінің динамикасына ықпал етіп, салыстырмалы түрде тұрақты саналатын құндылық бағдарлардың да трансформациясына әсер етеді.

Қазіргі кезеңде құндылықтар бағдарының материалдық игіліктерге қарай ойысу үрдісі байқалады. Бұл құбылыс қазақ дүниетанымындағы «құндылық» ұғымының теориялық тұрғыдан толық жүйеленбеуімен және ұлттық құндылықтардың тілдік жүйедегі көрінісі мен қызметінің жеткілікті деңгейде зерттелмеуімен байланысты. Осыған орай философиялық негізден бастау алып, әлеуметтану мен лингвистика тоғысында дамыған жалпыадамзаттық құндылықтар категориясын кешенді талдау қажеттілігі туындайды. Ұлттық құндылықтардың қазақ дүниетанымындағы орнын айқындау және олардың көркем мәтінде тілдік репрезенттелу ерекшеліктерін саралау – зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Зерттеу нысаны ретінде құндылықтар теориясына арналған ғылыми еңбектер мен М.Шаханов шығармаларында тілдік бірліктер арқылы көрініс тапқан ұлттық құндылықтар жүйесі алынды.

Мақала жазу барысында жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды жіктеудің ғылыми үлгісі ұсынылып, қазақ аксиосферасының өзегін құрайтын «*мал – жан – ар*» когнитивті триадасының М.Шаханов поэзиясындағы репрезенттелу ерекшеліктері лингвистикалық тұрғыдан негізделді. Сонымен қатар ақын шығармаларындағы құндылықтар жүйесі ассоциативті өрістерді модельдеу әдісі негізінде алғаш рет сараланып, ұлттық кодтың тілдік бірліктердегі көрінісі айқындалды.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Құндылықтар категориясы түсінігі жайында шетел ғалымдары О.Г. Дробницкий, В.В.Ильин, Е.В.Бабаева, А.К.Усачева, С.Н.Виноградов, А.И.Субетто, С.Ф.Анисимов, А.В.Голованова, Е.Ф.Серебренникова, П.Уилиам, және т.б. ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалды. Ал құндылықтар ұғымын классификациялау кезінде Б.С.Ерасовтың еңбегі негізге алынды. Ұлттық құндылықтардың жекелеген категориялары бірқатар отандық зерттеушілердің, атап айтқанда, Т.Б.Жунусова, Д.С.Рыспаева, Ж.Г.Темирова, Н.Ә.Ильясова, Г.Е.Дюсембиналардың еңбектеріне сүйене отырып айқындалды.

Қазақ ұлттық құндылықтарының репрезенттелуі ақын М.Шахановтың поэзиясына сүйене отырып дәйектелді. Ақын шығармашылығы ұлттық болмысты, тарихи сана мен моральдық-этикалық құндылықтарды терең бейнелейтін мазмұнмен ерекшеленеді. Осы орайда, зерттеу материалдары ретінде ақынның «Эверестке шығу» атты өлеңдер жинағындағы «Ғашықтық ғаламаты», «Еркектер жыры», «Арман», «Жайықпен жүздескенде», «Жалын», «Жанерке», «Жігерлендіру» және т.б. 21 өлеңіндегі ұлттық дүниетанымды танытатын тілдік бірліктер контекстуалдық талдау арқылы іріктеліп алынды. Осы әдіс арқылы сөздің немесе сөз тіркесінің мағынасын оның мәтіндегі қолданысына талдау жасай отырып, ұлттық құндылықтарды таңбалаушы бірліктерді анықтауға қол жеткізілді. Мысалы, «ар» құндылығы *«рух, намыс, инабат, ұят»* бірліктері арқылы көрініс тапқан. Ал *«Құмырсқадай құжынаған қалың жылқы белесте, Керек десең, есебінен жаңылыстым емес пе»* деген өлең жолдарындағы *«құмырсқадай құжынаған»* тіркесі мәтіндегі қолданысына қарай материалдық құндылықты құраушы «мал» концептісін меңзеп тұрғандығы анықталды.

Сонымен бірге мақала жазу барысында сөздің жай мағынасын емес, оның астарында жатқан ұлттық танымды, салт-дәстүрді және халықтық менталитетті ашуға бағытталған лингвомәдени талдау әдісі де пайдаланылды. Мысалы, *«көз жұму»*, *«бас құрбан»* *«тән көмілу»* тұрақты тіркестері арқылы «жан» концептісі бейнеленген. *«Көз жұму»* тіркесінің мәдени астары *«бақилық әлемге өту»*, құндылығы қазақ мәдениетінде *«өлді»* деген сөзді тікелей айтудан қашқан, себебі тілдегі «кие» ұғымына сүйенген.

Өлең мәтініндегі құндылықтарды белгілі бір ортақ белгілеріне қарай жүйелеп, категорияларға бөлу мақсатында классификациялау әдісі де қолданылды. Бұл әдіс арқылы М.Шаханов шығармаларындағы тілдік деректер негізінде ұлттық құндылықтардың түрлері (мал, жан, ар) анықталды.

Мақала жазу барысында лексикалық (құндылықты білдіретін атаулар, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер), грамматикалық (жіктік жалғаулары, модальділікті білдіретін құрылымдар, синтаксистік ерекшеліктер) бірліктерге назар аударылды. Бұл бірліктер ұлттық сана мен құндылық концептісінің тілдегі репрезенттелуін айқындауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Құндылық ұғымын зерттеу тарихы ежелгі дәуірден басталса да, бұл өте күрделі, әлі күнге дейін толық нақтыланбаған ұғым. Бұл ұғым философиялық категория ретінде қарастырылады, бірақ жоғарыда айтылғандай, әлеуметтануда құндылық бағдарлары түрінде де пайда болады.

«Құндылық» ұғымы XIX ғасырдың аяғында жеке пән ретінде қалыптасқан құндылықтар теориясының, яғни аксиологияның пайда болуына негіз болды. Аталмыш теория ежелгі философиядан бастау алады.

XX ғасырдың аяғында құндылықтар тіл білімі ғылымының зерттеу нысанына айналады. Осы кезден бастап тіл білімінде «аксиологиялық лингвистика» деген жаңа сала пайда болады. Жаңа саланың зерттеу міндеті тілдік тұлғаның ішкі әлемінің мазмұнын, белгілі бір тілде сөйлейтін жеке тұлға мен қоғамның құндылық бағдарларын зерттеудегі әдістеме мен технологияны анықтауды, сондай-ақ жетістіктерді тіл білімінің әртүрлі салаларына енгізуді көздеді.

Құндылықтарды түсіну мен түсіндіруде әр тарихи дәуір мен философиялық бағыттың өзіндік үлесі бар. Ежелгі дәуірде құндылықтар мәселесіне қатысты сұрақтарды талқылау сұлулық, жақсылық, зұлымдық туралы ойлау түрлерінде кеңінен таралды. Орта ғасырларда құндылықтар Құдай болмысымен байланысты болды; Қайта өрлеу дәуірі гуманизм құндылықтарын бірінші орынға қойды, Жаңа заманда ғылымның дамуы заттар мен құбылыстарды құндылық ретінде қарастырудың негізгі тәсілін анықтады, ал XVII ғасырда адамның еркі, бостандығы, ішкі белсенділігі алғаш рет құндылық ретінде қарастырылды.

Аксиологияда «құндылық» ұғымына берілген бірыңғай анықтама жоқ. Көптеген ғалымдар құндылық ұғымы қызығушылыққа негізделген деп көрсетеді. Мәселен, О.Г.Дробницкий «қалау, қажеттіліктен бастап, ұмтылыс, қызығушылық және т.б. объектісі болып табылатын барлық дүниелерді құндылық» [1, 25 б.] деп тұжырымдайды. Адамзаттың тәжірибесіне, қажеттіліктеріне және әлеуметтік қатынастарына сүйене отырып, адамның бір нәрсеге деген қызығушылығы артады. Мысалға, жеке тұлға немесе этностар тобы белгілі бір нысанға барынша қызығушылық танытатын болса, сол нысанның құндылығы бар деп айтуға болады. В.В.Ильин «белгілі бір қызығушылықтың, қалаудың мәні, адам үшін маңызды нысан құндылық болады» [2, 202 б.] деп көрсетеді.

Философиялық энциклопедияларда бұл ұғымға кеңірек анықтама берілген. Құндылық дегеніміз – жеке тұлғаның бүкіл интенционалды құрылымының ең терең қабатының «вербалды емес», қарапайым құрамдас бөліктері. Құндылықтар заттардың мақсаты (болашақ аспектісі), қазіргі ерекше тәжірибесі (қазіргі аспект) және оның «игілігін» жүректің түкпірінде сақтау (өткен аспект) әрекеттерін қамтиды, бұл жеке тұлғаның бірегей субъективті болмысы ретіндегі ішкі әлемін белгілейді.

Лингвистикалық зерттеулерден де зерттеудің мақсаттары мен

міндеттеріне және сөйлеу материалының сипатына байланысты «құндылық» ұғымына берілген анықтаманың әртүрлі екендігі де байқалады. Н.Ф.Алефиренко «Лингвомәдениеттану. Тілдің құндылық-семантикалық кеңістігі» атты оқу құралында материалдық немесе рухани нысандарды емес, адамның қоршаған әлемге деген құндылық бағдарын білдіретін «модустық (мәдени маңызды) қатынастарды» құндылықтар деп атайды. Кейбір зерттеушілер құндылықты анықтау үшін мінез-құлық сияқты ұғымдарға сүйенеді. Е.В.Бабаева «тұлғаны өзінің әрекетіне бағыттайтын, сонымен бірге оның мінез-құлық нормаларын белгілейтін мақсаттарды» [3, 60 б.] құндылық деп санайды, ал А.Н.Усачеваның анықтамасында құндылық ретінде «белгілі бір этностың бойынан, ана тілінен көрініс табатын әлемнің құндылық бейнесін құрайтын, әлемге деген баға беру және іс-әрекеттік қатынастардан туындайтын, адам мінез-құлқының түрлері туралы тарихи қалыптасқан, жинақталған түсініктер» [4, 26 б.] көрсетіледі.

Лингвомәдениеттану саласына қатысты С.Н.Виноградов құндылыққа «қоғамдық және жеке тұлғалық деңгейдегі нақты объектілер мен құбылыстардың маңыздылығын (мәнін) анықтайтын, сондай-ақ адамдардың іс-әрекетінен көрініс табатын идеалды таным» [5, 93 б.] деген анықтама береді. Ғалымның пікірінше, құндылықтың объективті мәні адамдардың құндылықтар туралы түсініктерін тіл және сөйлеу арқылы, белгілі бір тілде сөйлейтін адам жасаған құндылықтың ауызша модельдері арқылы көрінеді. Құндылықтардың көрініс табу мысалдары олардың *жақсылық, бостандық, әділеттілік, шындық, сұлулық* және т.б. атаулары болуы мүмкін.

Байқап отырғандарыңыздай, ғылымда құндылықтардың біртұтас, толық қамтылған классификациясы жоқ. Ондай көзқарасты қазақ ғалымдары Т.Б.Жунусова мен Д.С.Рыспаеваның мақалаларынан да байқауға болады: «Құндылық» ұғымын түсіндіру қиындық туғызады, өйткені оның әр адам мен әр мәдениет үшін өзіндік маңызы бар. Дегенмен, жалпы алғанда, құндылықты маңызды және қажетті деп танылған нысан ретінде қарастыруға болады» [6]. Ғалымдар көбіне болмыс салалары (*табиғат, мәдениет, қоғам құндылықтары*), өмір сүру тәсілі (*материалдық, рухани, рухани-материалдық*), мазмұны (*заттай, этикалық, эстетикалық, логикалық*), адам өміріндегі маңыздылығы (*күнделікті құндылықтар мен тұтыну құндылықтары*) және т.б. бойынша құндылық түрлерін ажыратып көрсетеді. Ресми тұрғыдан құндылықтар *оң* және *теріс, салыстырмалы* және *абсолютті, субъективті* және *объективті* болып бөлінеді.

Философ-ғалымдар ұсынған кейбір классификацияларға жасалған шолуға сәйкес, А.И.Субетто құндылықтарды «пирамида» түрінде көрсетеді. Оның негізін халық менталитетінің құндылық архетипін құрайтын, баланы мәдени ортаға енгізудің алғашқы кезеңдері арқылы берілетін және өмір бойы тұрақты болып қалатын негізгі құндылықтар құрайды [7, 619 б.]. Құндылықтар пирамидасының жоғарғы қабаттары – тез өзгертін, оңай басқарылатын және әсер ететін құндылықтардан тұрады.

С.Ф.Анисимовтың пікірінше, болмыстың құндылықтарын былайша көрсетуге болады: «1) жоғары құндылықтар – адамзат, адам; 2) материалдық құндылықтар – адамзаттың өмір сүруіне қажетті табиғи ресурстар, еңбек, құралдар және т.б.; 3) әлеуметтік өмірдің құндылықтары – қоғамдық құрылымдар, институттар, отбасы, ұлт, тап, мемлекет; 4) рухани өмір мен мәдениет құндылықтары – рухани қажеттіліктерді қанағаттандыруға арналған ғылыми білім, идеялар, нормалар, идеалдар» [8, 23 б.].

Лингвист ғалымдардың көзқарастары бойынша құндылықтар өзгеше классификацияланады. Мысалы, А.В.Голованованың жұмысында құндылық субъектінің объектіге қатынасы ретінде қарастырылады, сондықтан құндылықты түсіну осы қатынастың табиғатын анықтайтын позицияны анықтауға негізделеді. Олар: «1) этикалық (адамгершілік), 2) эстетикалық, 3) пайдасы тиетін (утилитарлық), 4) гедонистік» [9, 56 б.].

Е.Ф.Серебренникованың классификациясында құндылықтардың 5 арнайы саласы көрсетіледі: «1) Ақиқат саласы (құндылық «шын/жалған» термині арқылы анықталады); 2) Әдемілік саласы (құндылық «әдемі/әдемі емес» термині арқылы анықталады); 3) Этика саласы (құндылық «жақсы/жаман» термині арқылы анықталады); 4) Рақаттану саласы (құндылық «жағымды/жиіркенішті» термині арқылы анықталады); 5) Практикалық пайда саласы (құндылық «пайдалы/пайдасы жоқ/зиянды» термині арқылы анықталады» [10, 29 б.].

Мақала авторларының пікірінше, құндылық дегеніміз – адамдар үшін ең бағалы дүние. Ол зат, әлеуметтік құбылыстар, адамның әрекеттері және моральдық өлшемдер болуы мүмкін. Құндылықтардың негізгі қызметі – белгілі бір әлеуметтік жағдайларда адамның мінез-құлқын реттеу. Құндылықтардың тасымалдаушысы – жеке тұлға. Ол құндылықтарды іштей қабылдау немесе қабылдамау арқылы өзінің ұстанымын білдіріп отырады. Сонымен бірге олардың ерекше сипаты бар деп біледі.

Теориялық жұмыстарға жасалған шолу көрсеткендей, аксиологияда құндылықтарды классификациялаудың түрлі нұсқалары бар. Мақала аясында авторлар Б.Ерасов ұсынған классификацияны [11] негізге алды. Ғалым құндылықтардың алты санатын ажыратып көрсетеді:

Сызба 1 – Құндылықтардың классификациясы
(Б.Ерасов классификациясы)

Осы көрсетіп отырған құндылықтардың барлығы лингвомәдениеттану ғылымы тұрғысынан *жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар* деп екі үлкен топқа жіктеледі.

Ұлттық құндылықтар дегеніміз – белгілі бір мәдени топтың мүшелері бағалы деп санайтын негізгі сенімдер, идеалдар мен принциптер. Олар сол мәдени топтың санасында терең тамыр жайып, өмірдің барлық салаларында, соның ішінде тілде көрініс табады. Көрсетілген құндылық категорияларын әр этнос өкілі өзінше бағамдайды. Г.Е.Дюсембина ұлттық құндылықтардың адам бойына бала кезден бастап, ана сүтімен ана тілі арқылы сіңетіндігі жайында айта келіп, «Құндылықтарды танудағы ең қиын мәселе – нағыз құндылықтарды жалғандарынан ажырата білу» [12, 15 б.] деп көрсетеді. Мақала авторлары қазақ санасындағы құндылық ұғымы «*малым – жанымның садақасы, жаным – арымның садақасы*» деген тұжырымнан тұрады деп болжайды. Себебі, ғалымдардың көрсетуінше «Ұлттық құндылықтар – ұлттың материалдық және рухани жетістіктерін айқындап, әлеуметтік мәдени ортаны сақтауға қызмет атқаратын, қоғамның ұлттық бірегейлігін танытатын категория» [13, 131 б.]. Қазақ үшін материалдық байлық өлшемі мал болатын. Сол үшін де қазақтар ертеректе «*мал-жан аман ба?!*» деп қал сұрасқан. Десек те, басқа іс түскенде малдан қарағанда жанды жоғары қояды. Жан концептісі өмір, отбасы және т.б. сияқты ассоциативті өріске тең. Жоғарыдағы кесте арқылы көрсеткен Б.Ерасов классификациясына сәйкес *мал* әлеуметтік категорияға тең болса, *жан* тіршілік құндылығы категориясына жатады. Қазақ халқы осы екі құндылықтан да моральдық құндылықты әрқашан жоғары ұстағандығын осы келтірілген халық даналығынан анық байқауға болады. Демек бір халықтар үшін моральдық құндылық жетекші рөл атқарса, кейбір халықтар үшін діни құндылық [14, 39 б.] немесе басқа да құндылықтар бірінші орында тұруы мүмкін. Қазақ халқы үшін «ар» моральдық құндылығы әрқашан да жоғары бағаланғандығын бізге дейін «ар» концептісіне қатысты зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектерінен байқауға болады. «Ар» ұғымының бойында ерекше түсінік бар және ол жеке тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқын реттейтін моральдық-этикалық категорияларға жатады. Бұл адамның қадір-қасиеті, адалдығы, жауапкершілігі, шыншылдығы, тектілігі, ар-ожданы сияқты адамгершілік қасиеттерін бағалаумен байланысты қолданылады» [15, 153-154 бб.].

Ғылыми дискурста кез келген лингвомәдени құндылық (концепт) үш компоненттен тұратындығы белгілі: Ұғымдық – бейнелік – құндылық. Мал, жан, ар концептілерінің бейнелік құрылымын төмендегідей кесте арқылы көрсетуге болады.

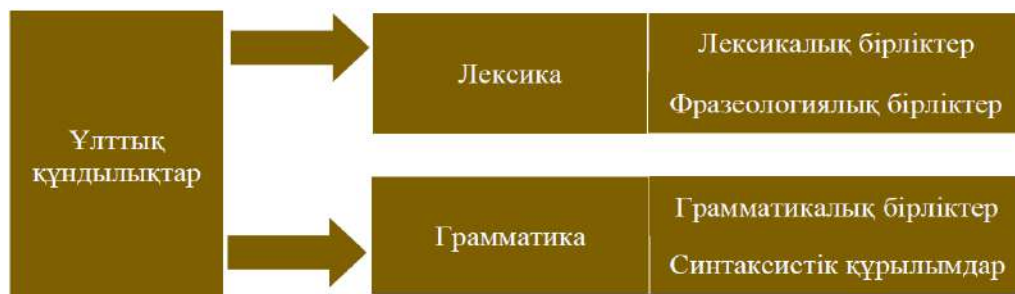
Кесте 1. Мал, жан, ар концептілерінің бейнелік сипаты

концепт	тілдік бейнесі	концептуалдық мәні
мал	Малдану, мал жию, малдың құлы болу, мал-жанның амандығы	Тән қалауы мен мұқтаждық
жан	Көз жұму, тән көмілу, жан тәсілім ету, жаны мұрнының ұшына келу	Тіршілік үшін күрес
ар	Арын сату, ары таза, намыс, ұят	Тұлғалық деңгей, имандылық

Мал – тіршіліктің негізі, өмір сүру үшін қажет нәрсе, байлық. Бейнелік тұрғыдан қажеттілік туған жағдайда қия салатын ең төменгі құндылық. Материалдық деңгей. Жан – өмір, тіршілік иесінің өзі. Малдан биік, ардан төмен тұратын биологиялық/рухани құндылық. Ар – адамды өзге тіршілік иесінен ерекшелейтін рухани тазалық пен намыстың символы. Қазақ халқы үшін ең жоғарғы этикалық/абсолюттік құндылық.

Аталмыш мақала қолданбалы бағытта жазылғандықтан, құндылық ұғымына терең талдау жасалмады. Мақаланың келесі бөлігінде тұлға санасында көрініс тапқан құндылықтардың тіл арқылы репрезенттелу бағытына назар аударылады.

Мақала авторлары «құндылық кез келген этникалық мәдениеттің негізін құрайды» деген ұстанымды басшылыққа алады. Олар тілдік санада көрініс тауып, тілдің барлық жүйесін қамтиды. Атап айтқанда, лексикалық, грамматикалық бірліктерден көрініс табады. Оны сызба арқылы былай көрсетуге болады:

Сызба 2 – Ұлттық құндылықтардың тілдік санада репрезенттелуі

Зерттеу мақала деңгейінде, көлемінің шектеулі болуына орай, қазақ халқының құндылықтар жайындағы ұстанымы *«малым – жанымның садақасы, жаным – арымның садақасы»* фразеологиялық бірлігі төңірегінде өрбиді. Дәлірек айтқанда, қазақ ұғымында құндылықтар пирамидасының жоғарғы жағында сатылап орналасқан «ар», «жан», «мал» концептілерінің М.Шаханов шығармаларында репрезенттелуі жайында талдау жасалмақ.

«Ар» лингвомәдени бірлігі ақын шығармасында *«... жанын қизан ар үшін»* деген грамматикалық бірліктермен репрезенттеледі. Сонымен бірге *«арың өлсе, тәнің қатар өледі», «Егер қарын байлығынан рухымыз пәс*

тұрса» деген синтаксистік құрылым арқылы «ар болмаса, тәннің қажеті жоқ екенін», «ардың қазақ үшін ең жоғары құндылық екендігін» бейнелейді.

Ақын шығармасында «ар» моральдық құндылығы келесідей вербалды бірліктермен бейнеленген:

Лексикалық бірліктер арқылы репрезенттелуі: *«Рух қашып бара жатыр өзің өскен қырқадан», «Рухсыз ел тауыққа ұқсас, шыға алмайды самғауға», «Қастерлеген бақыт атын, ар атын», «Рух қанаты қайырылған, Елден сорлы ел бар ма екен жалғанда!?!», «Намыс туы желбіреген өрінде», «Инабатты, албырт әрі ұятты»* және т.б. Келтірілген мысалдардан ақын «ар» ұлттық құндылығын мағынасы жақын сөздер арқылы (*рух, намыс, инабатты, ұятты*) бейнелеген. Олар «ар» концептісін құрушы өрістер болып табылады.

Грамматикалық бірліктер арқылы репрезенттелуі. Жоғарыда айтылып кеткендей құндылықтардың грамматикалық категория арқылы репрезенттелуі грамматикалық және синтаксистік тәсілдерді қамтиды. Грамматикалық дегенде кейбір грамматикалық формалар (еркелету, кішірейту және т.б.) арқылы жасалған бірліктер, ал синтаксистік дегенде сөйлемдегі сөздердің белгілі бір ретпен келуі айтылып тұр. Мысалға, *«Кімнің ары бір сәтке қалғып кетсе, Шекарада қалуға қақысы жоқ», «Ар-намыстың құрбандығы Аз болмапты, қайраулы әлі әділеттің балтасы», «Кимекпісің қорқақ атын ноқта ғып», «Намыстанам, бүркіт ұшқан қияда, Жапалақтың ұясы бар дегенге», «Орамалың пәктіктің белгісіндей», «Өзінің ең қасиетті әнін қорғай алмаған жан», «Тез сөндірдің жігеріңнің жарқылын», «Қараладың қасиетті мекенді, Жараладың тұрмастай ғып әкеңді», «Қастерлінің бәрін жыққан табанға», «Ұятқа қалмауға тиістіміз, Ақсақал тарихтың алдында»,* және т.б.

М.Шаханов шығармаларынан грамматикалық тәсілдер арқылы берілген ұлттық құндылықтарды кездестіру мүмкін болмады. Авторлар бұл жерде сөз түрлендіруші қосымшалар арқылы жасалған тәсілдер айтылып отырғанын назарларыңызға салып қойғылары келеді. Бірақ ақын ұлттық құндылықты грамматикалық тәсілдер арқылы бермеді деп түбегейлі шешім шығаруға болмайды. Авторлар алдағы уақыттарда шығармаларына толықтай талдау жасау барысында анықталып қалуы мүмкін деген ойда.

Ақын шығармасында «жан» тіршілік құндылығы келесідей вербалды бірліктермен бейнеленген:

Лексикалық бірліктер арқылы репрезенттелуі: *«Жан досының жұбайы да көз жұмыпты мәңгілік» «Ақ тілегің алдыңда болсын, жаным, бас құрбан», «Рухымыз еңкейген жоқ, тек тәніміз көмілді»* және т.б. Лексикалық бірліктер белгілі бір мәдениеттің дүниетанымын білдіреді және осы дүниетанымның ерекшеліктерін көрсететін тұрақты бірліктерді қамтиды. Атап айтқанда, бұл жағдайда фразеологиялық бірліктердің рөлі ерекше. Мақал-мәтелдер және идиомалық тіркестер мәдениеттің

семантикалық әлеуетін көрсете отырып, мінез-құлық нормаларын, адамгершілік принциптерін және адамдардың өмірдің әртүрлі аспектілеріне қатынасын білдіреді. Ақын шығармашылығында келтірілген «көз жұму», «бас құрбан» «тән көмілу» тұрақты сөз тіркестері «жан» құндылығының қасиетін толықтай ашып тұр. Ондай мысалдарды шығарма бойынан көптеп кездестіруге болады.

Грамматикалық бірліктер арқылы репрезенттелуі: «*Жүріп келем, тау суындай тынышымайтын жаным бар, Ай маңдайлы арым бар*», «*Арымды келемін қанат зып, Жаныма бір тыным бермедім*», «*Мен десе жаның даладай*», «*Рухы, жаны аласаның зорлық жатар парқында*», «*Міне солай шорт үзілді асыл ән*», «*Төмпешікке айналар бір жылдарда*», «*Қара жердің құшағында жатарсың*» және т.б. мысалдарда «жан» құндылығы синтаксистік категория тұрғысынан жасалып тұрғанын байқауға болады.

«Мал» әлеуметтік құндылығы келесідей вербалды бірліктермен бейнеленген: «*дәулет*», «*байлық*», «*Құмырсқадай құжынаған қалың жылқы белесте, Керек десең, есебінен жаңылыстым емес пе?*». Бұл жерде «мал» әлеуметтік құндылығы «дәулет», «байлық» синоним сөздері арқылы лексикалық деңгейде репрезенттеліп тұрса, «*Құмырсқадай құжынаған...*» деп басталатын өлең жолдарында «байлық» концептісін құраушы «мал» категориясы белгілі бір сөздердің тіркесуі арқылы синтаксистік деңгейде репрезенттеліп тұр.

Қорытынды

Құндылықтар жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтар деп екі топқа бөлінеді. Ұлттық құндылықтар деп – белгілі бір этнос өкілдерінің білімінде, тәрбиесінде, сенімінде және т.б. бағалы болып табылатын принциптер танылады.

Қазақ халқы ұғымында құндылықтар жүйесінде мал – жан – ар концептілері ерекше орын алады. Бұл концептілер ұлттық құндылықтардың классификациясында материалдық, биологиялық/рухани, этикалық/абсолюттік болып, деңгейлей орналасқан. Лингвомәдениеттану тұрғысынан олардың өзіндік сипаты (концепт, тілдік бейнесі, концептуалдық мәні) бар.

Аталмыш құндылықтар М.Шаханов шығармасында тұрақты тіркестер, бағалауыштық бірліктер және т.б. арқылы лексикалық категорияда, белгілі бір еркелету, кішірейту мағынасындағы сөз түрлендіру жұрнақтары арқылы грамматикалық категорияда, қандай да бір сөздердің белгілі бір ретпен қолданылуы арқылы синтаксистік категорияда репрезенттеледі.

М.Шаханов туындыларында ұлттық құндылықтарды жоғарыда анықталғандай лингвомәдени бірліктер арқылы өз оқырмандарының санасына сіңіруге үлкен күш салғандығын байқауға болады. Нақтырақ айтқанда, тұрақты тіркестер, бағалауыштық бірліктер, синонимдік қатарлар, сөздердің белгілі бір ретпен қолданылуы арқылы малдың (материалдық

құндылық) күнделікті тұрмыс-тіршілікте қажет екендігін, жанның (биологиялық/рухани құндылық) материалдық құндылықтан жоғары тұратындығын, ар үшін (этикалық/абсолюттік құндылық) малды да, жанды да құрбан етуге болатындығын репрезенттейді. Ұлттық құндылықтар ақын туындыларынан әсіресе, фразеологиялық бірліктер арқылы репрезенттелгендігін жиі кездестіруге болады. Оның себебі де жоқ емес. Фразеологиялық бірліктер белгілі бір этностың шығу тегі мен мәдениетін, сондай-ақ тіл мен мәдениеттің ұлттық компоненттерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Дробницкий О.Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей // Проблема ценности в философии / Под ред. А. Г. Харчева. – Л.: Наука, 1966. – С. 25–40.

[2] Ильин В.В. Аксиология. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 216 с.

[3] Бабаева Е.В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира: дис. ... д-ра филол. наук. – Волгоград, 2004. – 438 с.

[4] Усачева А.К. Лингвистические параметры концепта «состояние здоровья» в современном английском языке: дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2002. – 167 с.

[5] Виноградов С.Н. К лингвистическому пониманию ценности // Русская словесность в контексте мировой культуры // Материалы Междунар. науч. конф. РОПРЯЛ. Н. – Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 2007. – С. 93-97.

[6] Жунусова Т.Б., Рыспаева Д.С. Выявление современных тенденций в восприятии понятия «ценность» в казахстанском пространстве // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия филологическая. – 2024. – № 2 (73). – С.69-87. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.73.2.005>

[7] Субетто А.И. Сочинения. Ноосферизм. Том второй. Капиталократия. Мифы либерализма и судьба России Глобальный империализм. Ноосферно-социалистическая альтернатива. Разум и Анти-Разум / Под ред. Л.А. Зеленова. – СПб.: КГУ им. Н.А. Некрасова, «Астерион», 2006. – 694 с.

[8] Анисимов С.Ф. Введение в аксиологию: учебное пособие для изучающих философию. – М.: Современные тетради, 2001. – 128 с.

[9] Голованова А.В. Ценности и оценки в языковом отражении: На материале русского и польского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Пермь, 2002. – 16 с.

[10] Серебrenикова Е.Ф. Этносемиотрия как способ лингвистического аксиологического анализа // Лингвистика и аксиология: этносемиотрия ценностных смыслов: коллективная монография. – М.: ТЕЗАУРУС, 2011. – С. 49-76.

[11] Ерасов Б.С. Социальная культурология: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 591 с.

[12] Дюсембина Г.Е. Мерзімді баспасөздегі ғаламның аксиологиялық бейнесі (саяси мәтіндер негізінде). PhD философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2015. – 190 б.

[13] Ильясова Н.Ә., Тайжанов У.Б., Молдағали Б. Ұлттық құндылықтардың мәнін айқындаудың лингвоаксиологиялық аспектісі // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2025. – № 1. – Б. 129-140. <https://doi.org/10.48081/OLRD4608>

[14] William P. Alston. Religious belief and values // Faith and Philosophy. – 2001. – Vol. 18. – № 1. – P. 36-49. <https://doi.org/10.5840/faithphil200118111>

[15] Юрина Е.А., Темирова Ж.Г. Концепт «честь» и его образные репрезентации в контаминированной картине мира писателя-билингва (на материале рассказа Р. Сейсенбаева «честь») // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2019. – № 61. – С. 149-176. DOI: 10.17223/19986645/61/9

REFERENCES

[1] Drobnickij O.G. Nekotorye aspekty problemy cennostej [Some aspects of the problem of values] // Problema cennosti v filosofii / Pod red. A.G. Harcheva. – L.: Nauka, 1966. – S. 25-40. [in Rus.]

[2] Il'in V.V. Aksiologija [Axiology]. – M.: Izd-vo MGU, 2005. – 216 s. [in Rus.]

[3] Babaeva E.V. Lingvokul'turologicheskie harakteristiki russkoj i nemeckoj aksiologicheskix kartin mira [Linguocultural characteristics of Russian and German axiological pictures of the world]: dissertacija ... doktora filologicheskix nauk. – Volgograd, 2004. – 438 s. [in Rus.]

[4] Usacheva A.K. Lingvisticheskie parametry koncepta «sostojanie zdorov'ja» v sovremennom anglijskom jazyke [Linguistic parameters of the concept 'state of health' in modern English]: dissertacija ... kandidata filologicheskix nauk.. – Volgograd, 2002. – 167 s. [in Rus.]

[5] Vinogradov S.N. K lingvisticheskomu ponimaniju cennosti [To the linguistic understanding of value] // Russkaja slovesnost' v kontekste mirovoj kul'tury // Materialy Mezhdunar. nauch. konf. ROPRJAL. N. – Novgorod: Izd-vo Nizhegorodskogo un-ta, 2007. – S. 93-97. [in Rus.]

[6] Zhunusova T.B., Ryspaeva D.S. Vyjavlenie sovremennyh tendencij v vosprijatii ponjatija «cennost'» v kazahstanskom prostranstve [Identification of current trends in the perception of the concept of «value» in the Kazakh space] // Izvestiya KazUMOiMYA imeni Abylay khana. Serija filologicheskaja. – 2024. – № 2 (73). – S. 69–87. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.73.2.005>. [in Rus.]

[7] Subetto A.I. Sochinenija. Noosferizm. Tom vtoroj. Kapitalokratija. Mify liberalizma i sud'ba Rossii Global'nyj imperializm. Noosferno-socialisticheskaja

al'ternativa. Razum i Anti-Razum [Essays. Noospherism. Volume two. Capitalocracy. Myths of Liberalism and the fate of Russia Global imperialism. The noospheric-socialist alternative. Intelligence and Anti-Intelligence]. Pod red. L.A. Zelenova. – SPb.: KGU im. N.A. Nekrasova, «Asterion», 2006. – 694 s. [in Rus.]

[8] Anisimov S.F. Vvedenie v aksiologiju: uchebnoe posobie dlja izuchajushhih filosofiju [Introduction to axiology: textbook for students of philosophy]. – M.: Sovremennye tetradi, 2001. – 128 s. [in Rus.]

[9] Golovanova A.V. Cennosti i ocenki v jazykovom otrazhenii: Na materiale russkogo i pol'skogo jazykov [Values and evaluations in linguistic reflection: On the material of Russian and Polish languages]: avtoreferat dissertacii ... kandidata filologicheskikh nauk: – Perm', 2002. – 16 s. [in Rus.]

[10] Serebrennikova E.F. Jetnosemiometrija kak sposob lingvisticheskogo aksiologicheskogo analiza [Serebrennikova E.F. Ethnosemiometry as a way of linguistic axiological analysis] // Lingvistika i aksiologija: jetnosemiometrija cennostnyh smyslov: kollektivnaja monografija. – M.: TEZAVURUS, 2011. – S. 49–76. [in Rus.]

[11] Erasov B.S. Social'naya kul'turologiya: Uchebnik dlya studentov vy'sshix uchebny'x zavedenij [Social Cultural Studies: A textbook for university students]. – M.: Aspekt Press, 2000. – 591 s. [in Rus.]

[12] Düsembina G.E. Merzımdı baspasözdegi ğalamnyñ aksiologialyq beinesi (saıası mätinder negızında) [The axiological image of the Universe in periodicals (based on political texts)]: PhD diss. – Almaty, 2015. – P. 190 [in Kaz.]

[13] İläsova N. Ä., Taijanov U. B., Moldağali B. Ülttyq qūndylyqtardıñ mänin aiqyndaudyñ

lingvoaksiologialyq aspektısı [The linguoaxological aspect of defining the essence of national values] // Toraiğyrov universitetiniñ Habarşysy. Filologialyq seria. – 2025. – № 1. – B. 129-140. <https://doi.org/10.48081/OLRD4608> [in Kaz.]

[14] William P. Alston. Religious belief and values // Faith and Philosophy. – 2001. – Vol. 18. – No. 1. – P. 36-49. <https://doi.org/10.5840/faithphil200118111>

[15] Yurina E.A., Temirova Zh.G. Koncept «chest'» i ego obrazny'e reprezentacii v kontaminirovannoj kartine mira pisatelya-bilingva (na materiale rasskaza R. Sejsenbaeva «chest'») [The concept of “honor” and its figurative representations in the contaminated worldview of a bilingual writer (based on the material of R. Seisenbaev's short story «honor»)] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. – 2019. – № 61. – S. 149-176. DOI: 10.17223/19986645/61/9 [in Rus.]

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ М.ШАХАНОВА)

*Турикбенбаева Н.Т.¹, Дюсембина Г.Е.²

^{*1,2} Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена происхождению, этапам развития и классификации теории ценностей. Репрезентация национальных ценностей представлена на основе творчества казахского поэта-лирика Мухтара Шаханова.

В работе рассматриваются как труды зарубежных, так и отечественных учёных, написанные в этом направлении — монографии и статьи. Освещается, как теория ценностей, начавшись с философии, выделилась в самостоятельную науку аксиологию и установила междисциплинарные связи с лингвистикой. В лингвистическом аспекте национальные ценности рассматриваются в соответствии с классификацией Б.С. Ерасова, который делит их на категории: жизненные; социальные; политические; моральные; религиозные; эстетические. В статье подчёркивается, что в зависимости от жизненных ориентиров, менталитета и воспитательных особенностей представителей различных этносов система ценностей может существенно отличаться.

Цель исследования — аргументировать, что для представителей казахского народа ценность «ар» (честь, совесть) находится в основе всей системы ценностей, и доказать это через репрезентацию ассоциативных полей концепта «ар» в поэтических строках М. Шаханова.

В результате исследования авторы приходят к выводу, что национальные ценности казахского народа укладываются в триаду «мал — жан — ар» (имущество — душа — честь), и, согласно приведенной выше классификации, «мал» относится к социальной категории, «жан» — к жизненной, а «ар» — к моральной. В результате исследования доказано, что указанные ценности в произведениях М. Шаханова репрезентируются посредством лексических, грамматических единиц и синтаксических конструкций.

Научная значимость исследования заключается в том, что выводы статьи способствуют углублённому пониманию таких научных направлений, как аксиология, когнитология, лингвокультурология. Теоретические результаты исследования вносят вклад в осмысление взаимосвязи между языком и мышлением, языком и речью, а также в понимание роли национальных ценностей.

Ключевые слова: теория ценностей, система ценностей, национальные ценности, аксиология, репрезентация, лингвокультурология, концепт, когнитивная лингвистика

**REPRESENTATION OF NATIONAL VALUES
(BASED ON THE WORKS OF M. SHAKHANOV)**

* Turikbenbayeva N.¹, Dyusimbina G.²

^{*1, 2} Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the origin, stages of development and classification of the theory of values. The representation of national values is presented on the basis of the work of Kazakh poet-lyricist Mukhtar Shakhanov.

The paper considers both foreign and domestic scientists' works written in this direction – monographs and articles. The paper highlights how the theory of values, having started from philosophy, developed into an independent science of axiology and established interdisciplinary links with linguistics. In the linguistic aspect, national values are considered in accordance with the classification of B.S. Erasov, who divides them into categories: vital; social; political; moral; religious; aesthetic. The article emphasises that depending on the life orientations, mentality and educational peculiarities of representatives of different ethnic groups, the system of values may differ significantly.

The aim of the study is to argue that for the representatives of the Kazakh people the value 'ar' (honour, conscience) is at the heart of the whole system of values, and to prove it through the representation of associative fields of the concept 'ar' in the poetic lines of M. Shakhanov.

As a result of the study, the authors conclude that the national values of the Kazakh people are embodied in the triad "mal – zhan – ar" (livestock/wealth – soul – honor). According to the above classification, mal belongs to the social category, zhan to the life (vital) category, and ar to the moral category. The study demonstrates that these values in the works of M. Shakhanov are represented through lexical and grammatical units as well as syntactic constructions.

The scientific significance of the study lies in the fact that the conclusions of the article contribute to a deeper understanding of such scientific areas as axiology, cognitive science and linguocultural studies. The theoretical results of the study contribute to the comprehension of the relationship between language and thinking, language and speech, as well as to the understanding of the role of national values.

Keywords: value theory, value system, national values, axiology, representation, linguoculturology, concept, cognitive linguistics

Мақала түсті / Статъя поступила / Received: 04.11.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Турикбенбаева Нурсауле Толеповна – докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: 1994nursaule@mail.ru, ORCID: 0009-0008-1285-8852_

Дюсембина Гулсамал Ерболовна – PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: gulka_07@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0121-9069

Информация об авторах:

Нурсауле Туриқбенбаева Толеповна – докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: 1994nursaule@mail.ru, ORCID: 0009-0008-1285-8852

Дюсембина Гулсамал Ерболовна – PhD, и.о.ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: gulka_07@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0121-9069

Information about the authors:

Nursaule Turikbenbayeva – doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: 1994nursaule@mail.ru, ORCID: 0009-0008-1285-8852

Gulsamal Dyusimbina – PhD, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulka_07@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0121-9069

УДК 81.37

МРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.030>

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ВРЕМЯ» В ПОВЕСТИ С. ЖУНУСОВА «ЗАМАНАЙ МЕН АМАНАЙ»

*Ускенбаева С.Т.¹, Жумаханова А.Ж.², Искакова Ш.Г.³

¹Esil University, Астана, Казахстан

²Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана Уральск, Казахстан

³Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
Актобе, Казахстан

Аннотация. Универсальные концепты отражают философский, национально-культурный, психологический аспекты сознания того или иного этноса, которые проявляются через языковые средства. Лингвокогнитология как новое направление лингвистики изучает названные аспекты на материалах фразеологизмов, малых фольклорных жанров и художественных произведений. Целью данного труда является определение специфики концепта «время» в языковой картине мира казахов, представленной в повести С. Жунусова «Заманай мен Аманай». Авторами применялись различные методы исследования: классификации семантических моделей, культурно-исторический, описательный методы и метод междисциплинарного синтеза. В статье освещаются денотативные и коннотативные оттенки концепта «время». Особый интерес вызывает этномаркированная лексема «заман», обладающая яркими коннотативными оттенками в художественном произведении. Авторами дана классификация семантических моделей концепта «время» в повести, определено индивидуально-авторское видение концепта С. Жунусовым. Научная новизна статьи представлена в системном изучении концепта «время» в произведении и включении его в общую картину лингвокогнитивных исследований ментальной единицы, демонстрирующую национально-культурный код казахов, обусловленный различными обстоятельствами их бытия. Теоретическая значимость труда состоит в раскрытии теории концепта «время», которая может стать базой для последующих исследований универсальных концептов. Практическая значимость заключается в возможности применения основных положений статьи при преподавании ряда дисциплин: лингвистика, этнолингвистика, социоллингвистика, казахский язык, история Казахстана, философия, политология, культурология и др. Результаты исследования в целом концепта «время» как одной из универсалий бытия и сознания казахов вносят вклад в изучение концептосферы казахов.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, репрезентация, философский аспект, национально-культурный код, психологический аспект, семантические модели, индивидуально-авторское видение

Введение

Философский, национально-культурный, психологический аспекты тех или иных понятий, проецируемых в сознании человека, выражаются посредством различных языковых средств. По этой причине последние 20 лет внимание лингвистов привлекают ментальные особенности восприятия и отражения объективного мира в языковой картине того или иного этноса. Время – универсальная категория, представляющая значимые связи между действительностью и познанием. Будучи полиаспектным понятием, оно указывает на базис бытия человека и общества, где постоянное взаимодействие факторов объективной реальности порождает события, влияющие на сознание. С точки зрения языковых особенностей важно подчеркнуть, что понятие «время» в казахском языке обладает вариативными коннотациями, встречающимися в различных конструкциях.

Актуальность статьи обусловлена недостаточной изученностью языковой репрезентации концепта «время» в повести С. Жунусова «Заманай мен Аманай». В историко-художественном контексте произведения данный концепт выступает как лингвокультурная единица, репрезентирующая историческую память, ценностные ориентиры и национальное мировосприятие казахов. Анализ его денотативных и коннотативных компонентов позволяет определить особенности художественно-языковой объективации концепта «время» в казахской литературе.

Объектом исследования выступает повесть С. Жунусова «Заманай мен Аманай».

Предметом является репрезентация концепта «время» в повести «Заманай мен Аманай».

Цель исследования заключается в определении специфики концепта «время» в языковой картине мира казахов, представленной в повести С. Жунусова «Заманай мен Аманай». Для достижения цели необходимо решить следующие задачи:

- обозначить обнаруженные в произведении особенности содержания концепта «время» как ментальной единицы, вбирающей в себя разнообразные философские, национально-культурные, психологические коды казахов;
- выявить основные семантические модели, репрезентирующие концепт «время» в повести;
- определить особенности индивидуально-авторского видения концепта «время» и его роль в идейном замысле произведения.

Описание материалов и методов

В ходе исследования применялся комплекс методов, соответствующих

цели и задачам работы. Использование метода классификации семантических моделей способствует систематизации значения концепта «время» и разделению их по типам.

Применение культурно-исторического метода обусловлено изучением развития сюжетной линии произведения, суть которого – повествование о переломных моментах в истории казахов в годы коллективизации. Основная функция метода заключается в том, что он содействует объективному анализу историко-культурного фона для установления авторского замысла. Исследование персонажей на основе их религиозной и культурной идентичности позволит понять художественное произведение как репрезентацию духовного облика целого поколения.

Описательный метод используется для выявления и систематизации языковых единиц, репрезентирующих концепт «время» в тексте, и его контекстуальной интерпретации.

Функция метода междисциплинарного синтеза заключается в неразрывной связи лингвистического аспекта исследуемого феномена с философским, национально-культурным, историческим, психологическим аспектами. Рассматривая концепт «время», опираемся на исторические факты, психологическое состояние героев произведения. Кроме того, посредством применения данного метода исследования формируется целостное понимание концепта «время» как фундаментальной ценности казахов.

Материалом для подготовки к написанию данной статьи послужило изучение общих вопросов теории концепта. В процессе написания статьи мы обращались к трудам зарубежных авторов:

- о концептуализации как активном процессе в человеческом сознании [1];
- о метафорической структуризации концептов [2];
- о связи концепта с культурным контекстом и о фреймовой семантике [3].

В трудах российских ученых, в частности, В.И. Карасика о понятийном, образном и ценностном компонентах лингвокультурных концептов [4], Ю.С. Степанова об активном, пассивном слоях и внутренней форме концептов [5] и др., *время* выступает центральной категорией языковой и концептуальной картин мира. А.Я. Гуревич считает, что концепт «время» наряду с концептами «пространство», «судьба», «измерение» определяет человеческое сознание и как все эти универсалии образует «модель мира» – ту «сетку координат», при посредстве которых люди воспринимают действительность и строят образ мира, существующий в их сознании» [6, с. 25].

В Казахстане изучением концепта «время» занимаются такие ученые, как Л.О. Аскар, М.Т. Даулетова, Е.Р. Когай, Т.Б. Кулынтаева, М.Ш. Мусатаева и др. В диссертации Л.О. Аскара «Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары» исследуются семантическое, концептуальное и функционально-семантическое поля названий времени суток, рассматриваются структура

функционально-семантического поля «периоды суток», формы его репрезентации. Ученый разделил их на несколько семантических групп [7], на которые впоследствии опираются Т.Б. Кулынтаева и Л.А. Еспекова в статье «Тарихи жырлардағы қазақы уақыт өлшем бірліктердің мәні». Анализируя тексты сказаний, авторы сгруппировали значения концепта «время» следующим образом: 1) единицы измерения времени, обусловленные религиозными верованиями; 2) названия, связанные с явлениями природы; 3) названия, возникшие в связи с действиями человека; 4) названия, связанные с животноводческой деятельностью [8].

Важно подчеркнуть, что в трудах ученых Казахстана не в полной мере освещаются самобытность восприятия и отражения времени, обусловленные философскими, национально-культурными, психологическими особенностями казахов.

Результаты

В казахском языке синонимия слова «уақыт» проявляется в ряде таких слов, как «заман», «дәуір», «ғасыр», «кезең». Эти слова связаны значением общности в них каких-либо явлений, процессов в определенный промежуток времени. В толковом словаре казахского языка все эти слова имеют в своих определениях общий семантический компонент: уақыт, мезгіл, мерзім.

Ғасыр – 1. Жүзжылдық мерзімді қамтитын уақыт өлшемі. 2. Белгілі бір тарихи дәуір, заман [9, с. 183] (*Век – 1. Мера времени, охватывающая период в сто лет. 2. Определенная историческая эпоха, время*).

Дәуір – 1. Тарихи кезең, заман. 2. Мөлшерлі уақыт, белгілі мерзім [9, с. 194] (*Эра – 1. Исторический период, эпоха. 2. Количественное время, определенный период*).

Заман – 1. Дәуір, кезең. 2. Уақыт, мезгіл, кез [9, с. 339] (*Эпоха – 1. Исторический период, этап. 2. Время, период*).

Кезең – 1. Кез, уақыт, мезгіл. 2. Белгілі бір оқиғаның, істің дамуымен ерекшеленетін аралық [9, с. 375] (*Период – 1. Этап, время. 2. Интервал, отмеченный развитием определенной ситуации, события*).

Подобный факт позволяет нам понимать эти слова как единую лексико-семантическую группу. Обратив внимание на денотативные оттенки концепта «время», мы в большей мере будем акцентировать внимание на его варианте «заман».

Исследование концепта «время» обуславливает фокус внимания на состояниях, эмоциях и чувствах, потребностях и желаниях людей. Немаловажен ярко представленный С. Жунусовым в повести «Заманай мен Аманай» психологический аспект концепта «время», аккумулирующий в себе знания, опыт, личные переживания героев произведения в переломные моменты истории. «Кодовость» произведению С. Жунусова придает лексема «заман», звучащая рефреном на протяжении всего повествования как скорбь людей, переживших время трагических перемен [10].

В произведении С. Жунусова концепт «время» отражает национально-культурные особенности, на которые наложен отпечаток исторических событий, пережитых казахами в годы насильственной коллективизации. Как и все абстрактные понятия в крупных жанрах художественного стиля, лексема «заман» в повести «Заманай мен Аманай» имеет семантическое поле, которое состоит из ядра и периферии. К ядру относится сама лексема «заман», а к периферии – различные фразеологические сочетания, которые в большинстве своем являются метафорами. Семантические поля образуют дискурсный концепт. Философское, национально-культурное, историческое и психологическое содержание концепта «время» в повести С. Жунусова находит образно-эмоциональное и экспрессивное воплощение в следующих смысловых моделях:

1. Семантическая модель – сакральное значение концепта. В повести широко представлены мифы о вершине Сәукеле, о Қылқөпір, а также религиозные верования казахов. Сакральный смысл концепта «время» находит отражение в описании Сәукеле в период поста ораза и кәдір түні. Кәдір түні – ночь предопределения, важнее тысячи месяцев, в который, по верованиям мусульман, спускаются ангелы с небес для решения различных дел и определения судьбы следующего года. В основу данных мифов автор положил религиозно-культурные традиции казахов, что проявляется как в вере в сверхъестественное, так и в духовности, моральных ценностях. Система духовно-нравственных ценностей как философский базис бытия казахов формирует жизненные цели, смыслы и поступки человека, в целом определяя его мировоззрение. *Бұл оразаның тұсы екен дейді... Бұл түн кәдір түні екен. Оразаның алдында, соңында бір келер кәдір түнінде аспан қақпасы ашылады екен. Аспан қақпасы қайта жабылғанда ақ Сәукеле әп-сәтте аспанмен тілдескен аппақ мұзды шыңға айналыпты. (Говорят, это произошло во время поста, в ночь предопределения. Оказывается, в ночь предопределения, приходящую перед началом и в конце поста, врата небес открываются. Закрываясь, небеса превратили белоснежную Саукеле в перешептывающуюся с вечной обителью белую ледяную вершину.)*

2. Семантическая модель включает экспрессивное значение быстротечности и невозвратности времени. С.Жунусов мастерски изобразил, как оно из категории физической величины переходит в категорию невосполнимой потери, подчеркивая бессилие человека перед потоком событий, неподвластных его желаниям. На родной земле осталась счастливая молодость Балзии, а время на чужбине стремительно бежит, не имея смысла и превращая образ прошлого в недостижимый призрак. *Қоржынның шетін жастана қисайған Балзияның ойы болса, бұл кезде Сәукеледен де алыс – сон-ау жеті таудың ар жағындағы Жеті өзен жұртын шарлап, бұдан табаны жалпақ елу жыл бұрын өткен, елу жыл бұрын шеккен қызық өмірінің, тұрмыс тауқыметінің төңірегінде шарқ ұрып жатыр еді. (Балзия прилегла, подложив под голову край коржына, и*

сознанием была уже далеко от Саукеле – за семью горами, в Семиречье. Ее мысли металась среди воспоминаний о яркой жизни и трудностях быта, пройденных более пятидесяти лет назад.)

3. Семантическая модель подразумевает ценность времени как невозполнимого ресурса. С.Жунусов изображает это посредством сцены стремления Балзии к возвращению внука на родину. В данном случае время рассматривается как возможность успеть исправить ошибку прошлого. Ресурс почти исчерпан: Балзия боится умереть с осознанием невыполненного долга. Опоздать – значит навсегда остаться на чужбине, где потомки забудут о своих корнях. *Оның осы сәттегі бар ішкі толғанысын, орны толмас өкінішін, өткінішідей өте шыққан елу жылдық соңғы ғұмырының қасіретін айналасын қу талдың бұтақтарындай қисық-қисық терең әжім көмкерген сілеусін көзінің жаси қалғанынан-ақ аңғарған еді Томар-Омар. (Томар-Омар понял все ее внутреннее смятение, невозполнимое сожаление и горечь последних пятидесяти лет жизни, промелькнувших как миг, лишь по тому, как увлажнились ее рысьи глаза, окруженные глубокими морщинами, словно кривыми засохшими ветками ивы.)*

4. Семантическая модель вбирает в себя значение времени как субъекта действия и состояния. Эта модель одна из самых ярко изображенных автором характеристик концепта. Само название повести «Заманай мен Аманай» из имен героев произведения значимо; «заман» (эпоха) подразумевает период трагических перемен, пережитых казахами, и «аман» (благополучие и жизнь) – это вера в торжество жизни и преемственность поколений вопреки сложным испытаниям. Выбор имен подчеркивает эмоциональное отношение автора ко времени. Так С. Жунусов «очеловечивает» его, представляя главным персонажем произведения. Время в повести – жестокий судья: оно «требует жертв» и «выносит приговор». Примером служит противостояние Балзии и Атымтая, вызванное трагической смертью отца главной героини, виновником которой становится ее возлюбленный. Осмысление прошлого и беспощадное самообличение Балзии, оторвавшей сына и внука от национальных истоков, становятся внутренней карой, искупить которую она стремится при жизни. Эти события раскрываются посредством различных изобразительно-выразительных средств, придающих лексеме «заман» значения свойств, состояний и действий человека. *О, заман-ай, заманның зауалынан да жаман тиген, тәніме де, жанымда да батқан сол заманның бел баласы, менің тәл баламдай болған Атымтай емес пе? ... Мені мұқаған заман... Мүмкін, заман түзелер. ... Сен қазір байдың қызы емес, жаңа заманның, кеңес өкіметінің қызысың. (О, времена, не Атымтай ли это – истинное дитя времени, что ударило больнее, чем божья кара, терзая мою душу и плоть? ... Меня унизило время... Возможно, времена исправятся... Ты сейчас не дочь бая, ты – дочь новой эпохи, дочь советской власти.)*

5. Семантическая модель – единица измерения времени, включающая различные словосочетания. В повести широко используются лексемы «таң»,

«күн», «кеш», «түн» в многообразных сочетаниях. Такие специфические единицы измерения времени связаны с разносторонним пониманием цикличности явлений природы, которые воспринимаются и распознаются благодаря традиционному укладу жизни казахов: *Таңда тұрып, тау ішін кезген екі аңшы күн еңкейе елге оралып, жап-жасыл жалпақ аңғарға шыққан. ... Ертеден қара кешке жүріп атқанымыз үш-ақ құс. ... Сейітбаттал да менің алдымда бір бие сауым уақыт бұрын оралған екен. ... жеті қараңғы түнде қара жауынның астында жалғыз аяқ шұбыртпаға түскен еді. ... (Двое охотников, с рассвета бродившие по горам, вышли в ярко-зеленую долину и ближе к закату вернулись домой... Пройдя весь день, с раннего утра до позднего вечера, мы добыли всего три птицы... Сейітбаттал, оказывается, вернулся раньше меня, примерно за одну дойку кобылы... Глухой темной ночью под проливным дождем он ступил на извилистую тропу.)*

6. Семантическая модель, обозначающая длительный процесс, основана на движении времени. Время в языковой картине мира казахов «пространственно», поэтому оно связано с длительным действием. Примером этому утверждению служит фрагмент повести о неразрывности понятий *бесконечный путь и долгая дорога возвращения героев на историческую родину. Метафорически это долгий путь исканий и надежд. Бұл жолды қай заманда, қай жасырда кім салғанын ешкім де білмейді. ... Сүрлеу, бір заманда керуен жолы деп аталатын, ат тұяғынан от шашарлық қайрақтай қасқа жол болса керек... (Никто не знает, кто, в какие века и времена проложил этот путь. Должно быть, когда-то эта тропа была знаменитым караванным путем, гладким и твердым, как точильный камень, из которого высекались искры из-под копыт коней.)*

7. Семантическая модель – противопоставление «своего и «чужого» времени. Данный дискурс как фундаментальная оппозиция демонстрируется автором через описание разрушительных социальных потрясений, пришедших в традиционный уклад казахов, обусловленный устоями вечного времени степей. *Сен кексізсің, әке... – Иә, қызым, мен тектімін. Тектіде кек болмайды. ... Бұл заман – кекшілдердің заманы. (Ты не помнишь зла, отец... – Да, дочь, я благородных кровей. У истинно благородных не бывает жажды мести... Это время – время мстительных людей.)* В данном отрывке заключается квинтэссенция противопоставления «своего» – понятного, идеального – «чужому» – непонятному, враждебному.

8. Семантическая модель – событийность времени. Автор освещает трагические перипетии персонажей в неразрывной связи с историей казахского этноса: коллективизацией, иммиграцией. *Сол бір заман – зар заман, ел басына күн туған, атамекеннен ажырап, беті ауған жаққа босқан аласапыран шақ еді. (То было время страданий, когда на долю народа выпали тяжкие испытания, когда люди бежали куда глаза глядят.)* Кроме того, время в повести событийно в демонстрации писателем знаменательных

периодов жизни: рождение, зрелость, смерть – посредством их описания на основе национальных обычаев и традиций.

9. Семантическая модель – значение влияния пережитых казахами событий на генетическую память. Считаю, что данная модель является самой главной для понимания идеи произведения. Вынужденная иммиграция Балзии, жизнь на чужбине изображаются как сбой; время «останавливается», остаются только воспоминания о счастье на родной земле. *Аң аулап қызық қуатын уақыт келмесе кетті ғой. О, заман-ай, енді өзіміз аң болып, тау-тасты сағалап қашатын шығармыз... Қазіргі аумалы-төкпелі заманда сену қиын. ... Бұл да бір заманға лайық, етектегінің төске өрлегені-ау. (Время охоты ради забавы безвозвратно ушло. О, времена, наверно, сами теперь, как дичь, будем скитаться по горам, спасаясь бегством... В нынешнее смутное время трудно кому-то верить... Видимо, это тоже веление времени, когда те, кто был внизу, стремятся к вершине.)* Судьбы Балзии и Атымтая, память о них живут во внуке. Возвращение Аманыя на историческую родину через десятилетия – это голос крови. Так национально-культурный и исторический опыт предков отражается в сознании Аманыя. Предложенная автором развязка является логическим завершением повести. История предков становится будущим для потомков, обеспечивая непрерывную жизнь этноса и сохранение его ценностей. *Елге жетсең, сенің айың туады, құлыным, айың туады оңыңнан... (Если доберешься до родной земли, взойдет твоя луна, жеребеночек мой, твоя счастливая звезда.)*

Выполнив анализ повести, мы убедились, что концепт «время» как ментальная единица вбирает в себя разнообразные философские, национально-культурные, психологические коды казахов. Кроме того, наряду с этим выявили специфику представления концепта «время» в повести, в основу которой положены исторические события, которые, закрепляя опыт, трансформируются в генетическую память. Вклад С. Жунусова состоит в демонстрации глубинного конфликта советской эпохи и романтизации времени предков. Определяя индивидуально-авторское видение концепта «время», остановимся на важных темах повести, которые представляют собой ее идеологический и ценностный каркас.

Во-первых, обратим внимание на тему «Атамекен», раскрывающую неразрывную связь человека с родиной. Мастерство С. Жунусова заключается в предоставлении права читателю анализировать и осмыслить противоречивую природу исторических процессов через иллюстрацию судеб героев произведения. Брошена земля предков, разрушен привычный уклад жизни. Всеобъемлющее чувство тоски по прошлому, по беззаботной юности остались в воспоминаниях главной героини повести. Тема экзистенциальной боли и трагизма человеческих судеб от рождения до самой смерти наиболее полно отразилась в повести. Осмысление темы иммиграции в произведении С.Жунусова дает читателю понимание

трагического периода – зар заман. В авторской картине мира время не существует вне земли. Атамекен укрепляет национальную идентичность казахов. Жизнь на чужбине, потеря родины – это социальная изоляция и выпадение из своего времени.

Во-вторых, авторский замысел раскрывается через композицию и динамику сюжета, отражая тему «Жизненный путь – судьба». С. Жунусов изображает иммиграцию и возвращение на родину как длительное испытание на пути к истокам. Правдиво и убедительно описывает коллективизацию в казахских аулах, когда сталкиваются противоборствующие силы, показывает надежду молодого поколения на будущее, в котором они смогут получить достойное образование и активно участвовать в социально-культурных процессах. Показателен эпизод встречи на узкой дороге Қылкөпір, который представлен автором в мрачных тонах, сам переход как дилемма между привычным прошлым и неизвестным и полным тревог будущим. Дорога домой длиною в жизнь – целый цикл – возвращение Балзии с внуком туда, где она родилась и должна завершить свой путь, давая возможность внуку пустить корни на земле предков. Автор показывает, как время одного человека может противостоять культурно-историческому хаосу, если оно направлено к истокам духовно-нравственных ценностей предков.

В-третьих, четко прослеживается в повести тема «Аманат» – значимая для казахов традиция, воспринимаемая ими как нерушимый завет. Идея и сам процесс установления советской власти и коллективизация обозначили как положительные изменения в казахской степи, так и их разрушительную силу. Трагическое время ломает судьбы людей, пропуская их через жернова страшных по жестокости испытаний. Несмотря на это, оно значимо, пока живет верность аманату. Сила художественного слова позволяет проникнуться трагедией семьи Балзии, пережившей разлад с любимым и утрату близких людей, но до конца жизни сохраняющей надежды на продолжение рода через единственного внука. Балзия понимает необходимость возвращения внука к родным истокам как аманат. Выполнение и передача аманата, аккумулирующего духовно-нравственные ценности казахов, – способ победить разрушительную силу времени.

Для писателя, изображавшего суровое время перемен, необходимо правдиво рассказать об их влиянии на судьбы простых людей. Катарсис как процесс эмоционального воздействия на читателя через сопереживание трагедии родного этноса формирует определенные чувства и мнения. И это важно для истории и для понимания трагических перемен подрастающим поколением. Аманат С. Жунусова молодежи – знать и помнить историю родины.

Таким образом, вклад С. Жунусова в понимание общенациональной концептосферы казахов непревзойден, так как в повести даны ключевые темы «Атамекен», «Аманат», «Жизненный путь – судьба», значимые для казахов в философском, национально-культурном и психологическом аспектах через их интеграцию с универсальным концептом «время».

Выделив 3 ключевые темы повести как идеологическую основу и 9 семантических моделей концепта «время», которые способствуют реализации выявленных тем, установим их соотношение (Таблица 1).

Таблица 1. Структура репрезентации концепта «время» в повести С. Жунусова «Заманай мен Аманай»

№ модели	Семантическая модель	Содержание	Роль в повести / авторское видение
Тема «Атамекен»			
1	Сакральный смысл	Время осмысливается как сакральная категория, связанная с мифологическим сознанием.	Мифы и легенды становятся символами вечных ценностей.
7	Противопоставление «своего и чужого»	Конфликт традиционных, привычных ценностей с нововведениями.	Уникальность и важность родины. Время на земле предков – «свое» понятное, «чужое» – разрушение и забвение.
9	Генетическая память	Влияние опыта предков на сознание потомков.	Изображает вневременную связь героя с атамекен.
Тема «Аманат»			
3	Невосполнимый ресурс	Ценность времени для осуществления главной цели.	Интрига и напряжение в повести: демонстрация стремления успеть вернуться на родину.
4	Субъект действия	Время персонифицируется и выступает как активная сила: испытывает, наказывает, направляет и определяет судьбу героев.	Через испытание временем раскрывается нравственная значимость аманата и ответственность героя перед предками и родной землей.
Тема «Жизненный путь – судьба»			
2	Быстротечность и невозвратность	Трагичность осознания уходящей жизни.	Философское отношение. Путь человека ограничен. Подчеркивает трагедию ушедшей молодости и исчезновения привычного уклада жизни.
5	Единицы измерения	Конкретные и абстрактные обозначения времени.	Придает повести реальную основу, подчеркивая периоды жизненного цикла.
6	Длительный процесс (движение)	Ощущение долгого пути.	Показывает трансформацию героя произведения в течение всей жизни.
8	Событийность	Время раскрывается через последовательность значимых событий, определяющих ход жизни героев.	Жизнь складывается из значимых вех, перемен и внутренних трансформаций героев.

Обсуждение

Изучение вопросов языковой картины мира казахов связано с исследованием аспектов, относящихся к особенностям их ментальных образов, так как язык является инструментом фиксации коллективного сознания. В данной статье мы разносторонне исследовали репрезентацию концепта «время» в повести С. Жунусова «Заманай мен Аманай» и убедились в том, что он является одним из ключевых в языковой картине казахов. Нами выявлены несколько семантических моделей, которые демонстрируют широту и многогранность рассматриваемого концепта. Представленные классификация семантических моделей и ключевые темы повести, отражающие индивидуально-авторское видение концепта «время», являются одним из вариантов решения поставленных задач исследования. Некоторые вопросы предполагают более тщательное изучение и детализацию в рамках отдельных статей. Кроме того, необходимы исследования универсальных концептов в произведениях классиков казахской литературы для понимания ментальных особенностей этноса. Особое место должно быть уделено исторической прозе и жанрам устного народного творчества как источникам познания философии, национально-культурных особенностей и психологии казахов. Для фундаментальности и весомости аналитико-синтетической работы по ним рекомендуется освещать в крупных жанрах научного стиля – в монографиях и диссертациях.

Заключение

Таким образом, подчеркнем главные результаты нашего исследования:

- содержание концепта «время» в произведении Сакена Жунусова многогранно, что раскрывается посредством повествования об исторических событиях и описания экзистенциального состояния казахов во время насильственной коллективизации. Автор прослеживает связь между судьбой предков и генетической памятью потомков, зашифрованную в национально-культурных кодах. Комплексный анализ философского, национально-культурного и психологического аспектов исследуемого концепта позволяет интерпретировать время как фундамент, объединяющий поколения и определяющий судьбу этноса;

- выявленные семантические модели, репрезентирующие концепт «время» в повести «Заманай мен Аманай», демонстрируют синтез истории этноса и экзистенциального опыта героев произведения. Модели подчеркивают специфику национального мировосприятия, где время служит фундаментом для связи поколений и осмысления исторического пути казахов;

- индивидуально-авторское видение концепта «время» базируется на выделенных в статье 9 семантических моделях, которые отражают особенности языковой картины мира казахов. Через систему семантических моделей автор транслирует ключевые для сознания казахов идеи «атамекен»,

«аманат», «жизненный путь – судьба», делая их основными темами произведения.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Langacker R.W. Foundation of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites. – Stanford University Press, 1987. - 540 p.

[2] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – University of Chicago Press, 1980. – 308 p.

[3] Fillmore C.J. Frames and the semantics of understanding // Quaderni di Semantica. – 1985. – 6(2). – Pp. 222-254.

[4] Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

[5] Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. 3-е изд., испр и доп. – Москва: Академический проект, 2004. – 992 с.

[6] Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.

[7] Асқар Л.О. Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары: филол. ғыл. канд. ...дис. автореф. – Алматы, 2005. – 24 б.

[8] Кулынтаева Т.Б. и Еспекова Л.А. Тарихи жырлардағы қазақы уақыт өлшем бірліктердің мәні // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2023. – № 2 (69). – Б.109-123.

[9] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

[10] Жунусов С. Зманай мен Аманай: повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы. 1987. – 384 б.

REFERENCES

[1] Langacker R.W. Foundation of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites. – Stanford University Press, 1987. - 540 p.

[2] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – University of Chicago Press, 1980. – 308 p.

[3] Fillmore C.J. Frames and the semantics of understanding // Quaderni di Semantica. – 1985. – 6(2). – Pp. 222-254.

[4] Karasik V.I. Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs [Language circle: Personality, Concepts, Discourse]. – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 s. [in Rus.]

[5] Stepanov Ju.S. Konstanty: slovar' russkoj kul'tury [Constants: dictionary of Russian culture]. 3-e izd., ispr i dop. – Moskva: Akademicheskij proekt, 2004. – 992 s. [in Rus.]

[6] Gurevich A. Ja. Kategorii srednevekovoj kul'tury [Categories of Medieval Culture]. – 2-e izd., ispr. i dop. – M.: Iskustvo, 1984. – 350 s. [in Rus.]

[7] Asqar L.O. Qazaq tilindegi täulik kezeñderi ataulary [Names of periods

Репрезентация концепта «время» в повести С. Жунусова «Заманай мен ... of the day in Kazakh language]: filol.ğyl. kand. dis. avtoref. – Almaty, 2005. – 24 b. [in Kaz.]

[8] Kulyntaeva T.B., Espekova L.A. Tarihi zhirlardaǵı qazaqı uaqyt ölsheı birlikterdiń mäni // Ablai khan atındaǵı QazaqXQ jáne ÄTU Xhabarşisi. Filologiya ğilimdari seriyası. – 2023. – № 2 (69). – B.109–123. [in Kaz.]

[9] Qazaq tilindegi tusindirme sözdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language] / Zhalpi redaksiyasın basqarǵan T.Zhanuzaqov. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 b. [in Kaz.]

[10] Zhunusiv S. Zamanai men Amanai: povester men äñgimeler [Zamanai and Amanai: novellas and short stories]. – Almaty: Zhazushi, 1987. – 384 b. [in Kaz.]

С. ЖҮНІСОВТИҢ «ЗАМАНАЙ МЕН АМАНАЙ» ПОВЕСІНДЕГІ «УАҚЫТ» КОНЦЕПТІСІН РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАУ

***Ускенбаева С.Т.¹, Жумаханова А.Ж.², Искакова Ш.Г.³**

^{*1} Esil University, Астана, Қазақстан

² Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

**³ Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық
университеті Орал, Қазақстан**

Аңдатпа. Универсалды концептілер белгілі бір этностың санасында қалыптасқан философиялық, ұлттық-мәдени және психологиялық қырларды бейнелейді және олар тілдік құралдар арқылы көрініс табады. Лингвокогнитология лингвистиканың жаңа бағыты ретінде аталған қырларды фразеологизмдер, шағын фольклорлық жанрлар мен көркем шығармалар материалдары негізінде зерттейді. Мақаланың өзектілігі тарихи повестердегі этностың мәдени құндылықтарын ғылыми талдау арқылы жеткізудің қажаттелігін айқындайды. Бұл еңбектің мақсаты – С. Жүнісовтің «Заманай мен Аманай» повесінде көрініс тапқан қазақ халқының тілдік дүниетанымындағы «уақыт» концептісінің өзіндік ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу барысында семантикалық модельдерді жіктеу әдісі, сондай-ақ мәдени-тарихи, сипаттамалы әдістер және пәнаралық синтез әдісі қолданылды. Мақалада «уақыт» концептісінің денотативтік және коннотативтік реңктері талданады. Көркем шығармада айқын коннотативтік мәнге ие этномаркерленген «заман» лексемасы ерекше қызығушылық тудырады. Авторлар повестегі «уақыт» концептісінің семантикалық модельдерін жіктеп, С.Жүнісовтің концептіге қатысты өзіндік пайымын анықтады. Мақаланың ғылыми жаңалығы С. Жүнісов шығармасындағы «уақыт» концептісінің жүйелі түрде зерттелуімен және оны қазақ халқының болмыс жағдайларымен айқындалатын ұлттық-мәдени кодты көрсететін ментальді бірлік ретіндегі лингвокогнитивтік зерттеулердің жалпы арнасына енгізуімен сипатталады. Зерттеудің теориялық маңызы – «уақыт» концептісі теориясын тереңдетуінде, бұл болашақта универсалды концептілерді

зерттеуге негіз бола алады. Практикалық маңызы – мақаланың негізгі тұжырымдарын лингвистика, этнолингвистика, социоллингвистика, қазақ тілі, Қазақстан тарихы, философия, саясаттану, мәдениеттану және басқа да пәндерді оқыту барысында қолдану мүмкіндігінде. «Уақыт» концептісін қазақ халқының болмысы мен санасының универсалиясы ретінде кешенді зерттеу нәтижелері қазақ концептосферасын зерделеуге өз үлесін қосады.

Тірек сөздер: концепт, концептосфера, репрезентация, философиялық аспект, ұлттық-мәдени код, психологиялық аспект, семантикалық модельдер, автордың дербес пайымдауы

REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF «TIME» IN THE NOVEL «ZAMANAY MEN AMANAY» BY S. ZHUNUSOV

*Uskenbayeva S.T.¹, Zhumakhanova A.Zh.², Iskakova Sh.G.³

¹Esil University, Astana, Kazakhstan

²K.Zhubanov University, Aktobe, Kazakhstan

³Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical University
Uralsk, Kazakhstan

Abstract. Universal concepts reflect the philosophical, national-cultural, and psychological aspects of a given ethnic group's consciousness, which are manifested through linguistic means. Linguistic cognition, as a new branch of linguistics, studies these aspects using idioms, short folklore genres, and works of fiction. The aim of this study is to identify the specific features of the concept of "time" in the Kazakh linguistic worldview, as presented in S. Zhunusov's novella "Zamanay men Amanay." The authors employed various research methods: classification of semantic models, cultural-historical and descriptive methods, and the method of interdisciplinary synthesis. The article highlights the denotative and connotative nuances of the "time" concept. Of particular interest is the ethno-marked lexeme "zaman," which possesses vivid connotative nuances in the literary work. The authors provide a classification of semantic models of the "time" concept in the novel and identify S. Zhunusov's individual authorial vision of the concept. The scientific novelty of the article lies in the systematic study of the concept of "time" in the work and its inclusion in the broader framework of linguo-cognitive studies of the mental unit, demonstrating the national-cultural code of the Kazakhs, shaped by the various circumstances of their existence. The theoretical significance of the work lies in the elaboration of the theory of the concept of "time," which can serve as a basis for subsequent research on universal concepts. The practical significance lies in the applicability of the article's main provisions to the teaching of a range of disciplines, including linguistics, ethnolinguistics, sociolinguistics, the Kazakh language, the history of Kazakhstan, philosophy, political science, cultural studies, and others. The results of the study of the concept of "time" as one of the universals of Kazakh existence and consciousness contribute to the study of the Kazakh conceptual sphere.

Keywords: concept, conceptual sphere, representation, philosophical aspect, national-cultural code, psychological aspect, semantic models, individual authorial vision

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 25.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.*

Информация об авторах:

Ускенбаева Сымбат Тулегеновна – кандидат педагогических наук, Esil University, Астана, Казахстан, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2274-513X>, e-mail: symbat_uskenbaev@mail.ru

Жумаханова Анаргүль Жумахановна – магистр гуманитарных наук, НАО «Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова», Актобе, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-1414-1889>, e-mail: an.zhumakhanova@gmail.com

Искакова Шынар Гильмановна – старший преподаватель, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Уральск, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7715-357X>, e-mail: shynar_iskakova@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Ускенбаева Сымбат Тулегеновна – педагогика ғылымының кандидаты, Esil University, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2274-513X>, e-mail: symbat_uskenbaev@mail.ru

Жумаханова Анаргүль Жумахановна – гуманитарлық ғылым магистрі, «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-1414-1889>, e-mail: an.zhumakhanova@gmail.com

Искакова Шынар Гильмановна – аға оқытушы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-7715-357X>, e-mail: shynar_iskakova@mail.ru

Information about authors:

Uskenbayeva Symbat Tulegenovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Esil University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2274-513X>, e-mail: symbat_uskenbaev@mail.ru

Zhumakhanova Anargul Zhumakhanovna – MA, NJSC «K.Zhubanov University», Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1414-1889>, e-mail: an.zhumakhanova@gmail.com

Iskakova Shynar Gilmanovna – Senior Lecturer, Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical University, Uralsk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7715-357X>, e-mail: shynar_iskakova@mail.ru

UDC 81'243:81'222:811.133

IRSTI 16.21.21

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.031>

TRANSLANGUAGING IN THE SPEECH PRACTICES OF KAZAKH–RUSSIAN-ENGLISH BILINGUALS: COGNITIVE, PRAGMATIC, AND SOCIOLINGUISTIC ASPECTS

Khussainova G. Zh.¹, *Bazarbekov B.M.², Beknazarova R.K.³

^{1,*2,3} South Kazakhstan University named after M.Auezov,

Shymkent, Kazakhstan

Abstract. This scientific article investigates translanguaging practices among Kazakh–Russian–English bilingual speakers, focusing on their cognitive, pragmatic, and sociolinguistic dimensions. Drawing on contemporary theories of translanguaging and multilingual competence, the research challenges traditional views of bilingualism that conceptualize languages as separate and autonomous systems.

The study employs a mixed-methods approach combining a philological experiment, discourse analysis, and frequency-based analysis of multilingual speech data. The experimental design includes cognitive, pragmatic, and sociolinguistic tasks that allow unrestricted language use in order to elicit natural translanguaging behavior. The corpus consists of audio-recorded and transcribed speech produced by 30 bilingual participants.

The results demonstrate that translanguaging is a systematic and purposeful communicative practice rather than random language mixing. Findings reveal that bilingual speakers activate an integrated multilingual repertoire in response to cognitive demands, communicative goals, and sociolinguistic context. Translanguaging functions as a cognitive strategy facilitating lexical retrieval and fluency, a pragmatic resource enhancing interactional effectiveness, and a sociolinguistic mechanism for identity construction and negotiation. The functional distribution of Kazakh, Russian, and English reflects clear patterns of specialization shaped by domain, interlocutor, and language ideology. The study contributes to translanguaging research by providing empirical evidence from an underexplored trilingual. It expands existing theoretical frameworks by demonstrating the complexity of translanguaging practices beyond binary language models and highlights implications for sociolinguistics, applied linguistics, and multilingual education.

Keywords: translanguaging, multilingualism, bilingual speech practices, cognitive linguistics, pragmatics, sociolinguistics, language identity, philological experiment

Introduction

The increasing prevalence of multilingual environments in Kazakhstan has led to heightened interest in the speech practices of bilingual and trilingual

speakers. In particular, Kazakh–Russian–English bilinguals frequently engage in translanguaging, a dynamic process in which speakers strategically draw on multiple linguistic resources to communicate effectively. Translanguaging not only reflects cognitive flexibility, but also serves pragmatic and sociolinguistic functions, facilitating meaning-making, identity negotiation and social interaction. Despite growing global research on translanguaging, there remains a gap in understanding its specific manifestations among Kazakh–Russian–English bilinguals, especially in relation to cognitive strategies, pragmatic usage, and sociolinguistic patterns.

Understanding translanguaging in this context is essential for both theoretical and applied linguistics, as it informs language education, bilingual pedagogy and policy-making in multilingual societies. This study situates translanguaging within cognitive, pragmatic and sociolinguistic frameworks to explore how bilinguals navigate and integrate their linguistic repertoires in daily communication.

The primary aim of this study is to investigate translanguaging practices among Kazakh–Russian–English bilinguals, focusing on:

- cognitive aspects – examining how bilinguals manage and activate multiple language systems during speech;
- pragmatic aspects – analyzing the communicative functions and strategies underlying translanguaging in various contexts;
- sociolinguistic aspects – exploring how translanguaging reflects social identity, cultural norms and group membership.

By exploring these dimensions, the study aims to develop a holistic account of translanguaging as a complex and multidimensional linguistic phenomenon within Kazakhstan’s multilingual environment.

The specific objectives of the study are:

- to examine the linguistic structures and features characterizing translanguaging practices among Kazakh–Russian–English bilingual speakers;
- to identify systematic patterns of code-switching and language mixing at the lexical, grammatical and discourse levels;
- to investigate the ways in which translanguaging reflects sociolinguistic norms and contributes to the construction of cultural identity in bilingual communication.

The concept of translanguaging emerged as a response to traditional bilingual models, which treated languages as separate, autonomous systems [1]. Classical approaches viewed bilingualism as the mastery of two independent codes, each with its own linguistic inventory. Contemporary research, however, emphasizes the dynamic and hybrid nature of bilingual language practice, where speakers alternate, mix, and integrate languages to communicate effectively [2].

Translanguaging is not merely code-switching; it is a cognitively active strategy through which bilinguals manage their linguistic repertoire to enhance

meaning-making, expressivity and social interaction [3]. This concept has influenced sociolinguistics, applied linguistics and research in intercultural communication.

From a cognitive perspective, translanguaging studies focus on how bilinguals process, store, and activate multiple language codes simultaneously. Cognitive linguistics research shows that bilingual competence involves a single integrated linguistic repertoire rather than parallel systems, activated depending on the communicative context [4].

Processing studies indicate that translanguaging engages higher cognitive functions - attention, working memory and executive control allowing efficient language switching. Moreover, bilinguals demonstrate *metalinguistic awareness*, fostering complex linguistic strategies and enhancing communicative flexibility [5].

The pragmatic perspective examines translanguaging as a tool to achieve communicative goals. Code-switching and language mixing are often employed to express emotions, clarify meaning, attract attention or signal social identity [6].

Empirical studies in multilingual communities show that strategic language alternation serves several pragmatic functions: clarification of complex concepts, mitigation of speech acts (politeness strategies), fostering group cohesion.

This is particularly relevant in contexts with high bilingualism rates, such as Kazakhstan, where translanguaging reflects both communicative needs and sociocultural practices [7].

Sociolinguistic research emphasizes that translanguaging serves as a marker of social identity and cultural belonging. In polylingual contexts like Kazakhstan, it mirrors complex sociocultural relationships between Kazakh, Russian and English [8].

Studies of Kazakh–Russian bilingualism reveal that language choice is influenced by domain, interlocutor status and language attitudes [9]. English, in this linguistic ecology, often functions as a prestige or instrumental code, linked to global mobility and education [10].

Thus, translanguaging operates not only as a communicative strategy but also as a mechanism of social self-definition, highlighting the intricate interaction of language, power, and culture [11].

However, most empirical studies focus on English–Spanish bilingual environments or dual-language settings. Research on the Kazakh–Russian–English trilingual context remains limited.

Despite extensive studies on translanguaging in bilingual communities, gaps remain limited cognitive characterization of translanguaging in trilingual contexts, insufficient attention to pragmatic functions among Kazakh–Russian–English speakers, few sociolinguistic studies exploring the relationship between translanguaging and identity in Kazakhstan's multilingual environment.

These gaps form the rationale for the present study, which investigates

cognitive, pragmatic, and sociolinguistic aspects of translanguaging in Kazakh–Russian–English bilingual speech practices.

The literature demonstrates growing interest in multilingual speech practices, emphasizing cognitive complexity, pragmatic efficiency and sociocultural significance. However, a comprehensive understanding of translanguaging in the Kazakhstani context, particularly within Kazakh–Russian–English trilingual practices, requires further research integrating cognitive, pragmatic and sociolinguistic perspectives.

Methods and materials

The present study employs a qualitative–quantitative mixed-methods design to investigate translanguaging practices among Kazakh–Russian–English bilingual speakers. The research is grounded in a philological and sociolinguistic framework, integrating elements of discourse analysis, functional pragmatics and cognitive linguistics.

A philological experiment was selected as the primary methodological approach, as it allows for the observation of naturally occurring multilingual speech under controlled communicative conditions. The study focuses on identifying cognitive, pragmatic and sociolinguistic factors influencing translanguaging behavior.

The study involved 30 Kazakh–Russian–English bilingual participants aged between 18 and 23. All participants met the following criteria:

- native or near-native proficiency in Kazakh and Russian;
- at least intermediate proficiency in English;
- regular use of two or more languages in everyday communication;
- residence in an urban multilingual environment in Kazakhstan.

Participants were selected using purposive sampling, ensuring representation of active bilingual speakers with comparable educational backgrounds. All participants provided informed consent prior to participation.

The research materials consisted of three sets of experimental tasks, each designed to elicit translanguaging in different communicative contexts.

1. Cognitive Tasks

Participants were asked to explain abstract or academic concepts (e.g., *education, identity, technology, culture*) without language restrictions. These tasks aimed to examine translanguaging under conditions of increased cognitive load.

2. Pragmatic Tasks

Pragmatic tasks included role-play dialogues requiring: clarification of information, persuasion, expression of emotions or attitudes, mitigation of potentially face-threatening acts. These tasks were designed to elicit interactionally motivated language alternation.

3. Sociolinguistic Tasks

Participants were asked to discuss the same topic across different imagined communicative domains: informal peer interaction, academic

discussion, institutional or professional context. This task type allowed for the analysis of domain-specific language choice and sociolinguistic conditioning of translanguaging.

All experimental sessions were conducted individually in a quiet environment. Speech data were audio-recorded using digital recording devices to ensure high-quality data capture.

The total corpus consisted of approximately 15 hours of recorded speech. All recordings were orthographically transcribed, with instances of translanguaging annotated according to language choice and function.

Instances of translanguaging were identified as utterances involving the combined use of lexical, grammatical or discourse-level resources from two or more languages within a single communicative event. Each translanguaging instance was coded according to its dominant communicative function: cognitive (lexical retrieval, explanation), pragmatic (emotion, politeness, emphasis), sociolinguistic (identity marking, solidarity, domain alignment).

The classification was informed by functional-pragmatic and sociolinguistic models of language use.

The quantitative analysis served a descriptive and supportive role, complementing qualitative interpretation rather than providing statistical generalization.

To enhance reliability, a subset of the data (20%) was independently coded by a second linguist. Inter-coder agreement reached a high level, confirming the consistency of functional classification.

Validity was ensured through triangulation of task types, alignment of experimental design with research hypotheses, integration of qualitative and quantitative analyses.

Results and discussion

The sociolinguistic findings resonate with studies on multilingualism in Kazakhstan, which emphasize the role of language ideology, prestige and identity. Translanguaging emerges as a mechanism through which speakers negotiate their linguistic identities in a multilingual environment shaped by historical, political and global influences.

The positive attitudes toward translanguaging among younger speakers suggest an ongoing shift from monolingual norms toward flexible multilingual practices, particularly in urban and educational settings.

This study contributes to translanguaging research by addressing an underexplored trilingual context. Unlike much of the existing literature focused on bilingual settings, the Kazakh–Russian–English environment reveals additional layers of cognitive and sociolinguistic complexity. The findings highlight the need to reconceptualize translanguaging beyond binary language models and incorporate trilingual and post-Soviet multilingual ecologies.

While the study provides valuable insights, it is limited by its focus on specific communicative contexts. Future research should include longitudinal data, experimental cognitive measures and broader regional samples. Further investigation into translanguaging in educational and digital environments would deepen understanding of its pedagogical and societal implications.

The collected data consisted of audio-recorded speech samples, which were transcribed and subjected to qualitative and frequency-based analysis. Instances of translanguaging were identified and categorized according to their dominant function.

The data indicate that bilingual speakers do not compartmentalize Kazakh, Russian, and English into separate mental systems. Instead, they exhibit an integrated multilingual competence, dynamically activating lexical and structural elements from different languages. Translanguaging in cognitive tasks served several key functions: reduction of cognitive load, maintenance of speech fluency, facilitation of lexical retrieval.

These findings suggest that translanguaging functions as a cognitive strategy that optimizes real-time language processing and problem-solving.

Questionnaire Items

Participants responded to the following prompts, using any language or combination of languages they considered appropriate:

1. When explaining complex ideas, do you use more than one language? Why?

2. In which situations do you most often switch between Kazakh, Russian, and English?

3. Which language do you prefer for expressing emotions or personal attitudes? Explain your choice.

4. Does your language use change depending on whether you are speaking in informal or formal contexts?

5. How do you perceive translanguaging: as a communicative advantage or a difficulty?

6. Responses were analyzed qualitatively to identify recurring cognitive, pragmatic, and sociolinguistic patterns.

Semi-Structured Interview Prompts

The interview guide included open-ended questions aimed at eliciting reflective accounts of translanguaging practices:

1. Can you describe a situation in which you naturally used more than one language in conversation?

2. How do you decide which language to use when explaining something difficult?

3. Does switching languages help you express emotions or attitudes more effectively?

4. How does your language use differ when speaking with friends, teachers, or colleagues?

5.What does using multiple languages mean for your sense of identity?

The semi-structured format allowed flexibility while ensuring thematic consistency across interviews.

Younger speakers, in particular, associated translanguageing with a modern multilingual identity rather than linguistic deficiency. Negative attitudes were rare and mainly linked to formal language norms in institutional contexts rather than everyday communication.

Table 1. Distribution of Translanguageing Functions Across Experimental Tasks (%)

Function	Cognitive Tasks	Pragmatic Tasks	Sociolinguistic Tasks
Clarification / Explanation	38%	22%	18%
Lexical Retrieval	31%	15%	12%
Emotional Expression	9%	26%	14%
Politeness / Mitigation	7%	21%	19%
Identity / Solidarity Marking	15%	16%	37%

Source: authors’ own development.

The data presented in Table 1 demonstrate that translanguageing functions vary significantly depending on task type. Cognitive tasks are dominated by clarification and lexical retrieval, pragmatic tasks by emotional expression and mitigation strategies, and sociolinguistic tasks by identity-related functions.

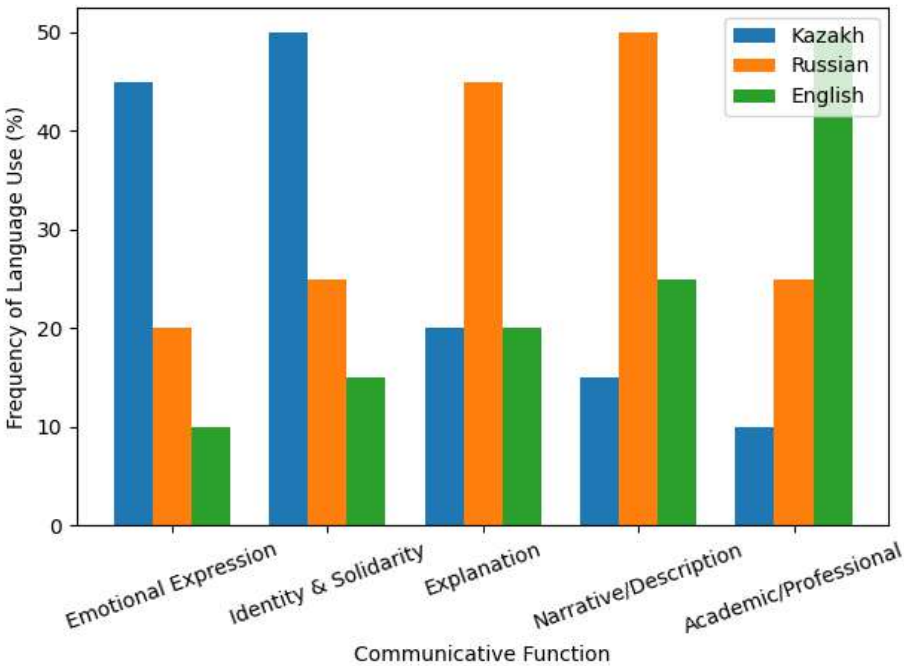

Figure 1 – Functional Distribution of Languages in Translanguageing Practices

The clustered bar chart illustrates the functional distribution of Kazakh, Russian, and English across key communicative functions in translanguaging practices.

As shown in Figure 1, Kazakh demonstrates the highest frequency in functions related to emotional expression and identity and solidarity marking, indicating its strong role in conveying cultural affiliation and interpersonal closeness. This confirms the status of Kazakh as a primary language of affective and identity-based communication.

Russian predominates in explanatory, narrative, and descriptive discourse, reflecting its mediating role in structured communication and information transmission. The high frequency of Russian in these domains suggests its continued importance as a language of cognitive organization and extended discourse.

English appears primarily in academic, professional, and institutional contexts, where it is associated with specialized terminology and formal communication. Its functional distribution reflects its symbolic value as a language of global mobility, education and professional competence.

Analysis of pragmatic tasks revealed that translanguaging is employed strategically to achieve specific interactional goals. Language alternation was not random but closely aligned with communicative intentions.

The most prominent pragmatic functions included: clarification and emphasis of meaning, expression of emotions and personal attitudes, mitigation of face-threatening acts, signaling in-group solidarity.

Kazakh was predominantly used to convey emotional nuance and cultural closeness, Russian functioned as the main explanatory and descriptive language, while English was primarily associated with academic and professional terminology. This functional differentiation reflects a high level of pragmatic competence and sensitivity to audience and context.

In informal settings, participants demonstrated greater flexibility in language mixing, frequently combining all three languages within a single interaction. In contrast, institutional and academic contexts were characterized by more structured and predictable translanguaging patterns.

English emerged as a symbolic and instrumental language associated with education, modernity and global mobility. Russian served as a mediating language facilitating explanation and interaction, while Kazakh played a central role in expressing identity and cultural affiliation.

The findings reveal a strong connection between translanguaging and identity construction. The majority of participants evaluated translanguaging positively, perceiving it as a marker of linguistic competence, adaptability and communicative efficiency.

Table 2. Statistical significance of differences across task types

Parameter	Value	Interpretation
Statistical Test	Chi-square test of independence	Appropriate for categorical frequency data
Significance Level	$p < 0.01$	Differences are statistically significant
Effect Size	Cramér's $V = 0.34$	Moderate association between variables
Relationship Tested	Task type $\times$ Translanguaging function	Functional distribution depends on context
Overall Interpretation	Significant variation across task types	Translanguaging is systematic and context-sensitive

Source: Author's own elaboration based on empirical data

The frequency distribution presented in Table 1 demonstrates clear variation in translanguaging functions across task types. However, frequency data alone do not confirm whether these differences are statistically meaningful. The results summarized in Table 2 indicate that the variation is statistically significant ($p < 0.01$), with a moderate effect size (Cramér's $V = 0.34$), suggesting a meaningful association between communicative context and functional language use.

Cognitive tasks are primarily associated with clarification and lexical retrieval, supporting the interpretation of translanguaging as a cognitive processing strategy. Pragmatic tasks emphasize emotional expression and politeness strategies, while sociolinguistic tasks are strongly oriented toward identity construction and solidarity marking. These findings confirm that translanguaging practices are structured, functionally differentiated and context-dependent rather than random.

To elicit translanguaging under different communicative conditions, participants completed three task types without restrictions on language choice.

In conclusion, the diagram clearly demonstrates a pattern of functional specialization of languages, rather than random or chaotic language mixing. Translanguaging practices are shown to be systematic and purpose-driven, with each language fulfilling distinct communicative roles depending on context and interactional goals.

Conclusion

This study examined translanguaging practices among Kazakh–Russian–English bilingual speakers from cognitive, pragmatic, and sociolinguistic perspectives. The findings demonstrate that translanguaging constitutes a systematic and purposeful communicative practice rather than random language mixing. Bilingual speakers were shown to draw on an integrated multilingual repertoire, dynamically activating linguistic resources in response to cognitive demands, interactional goals and contextual constraints.

The results reveal that translanguaging functions as a cognitive strategy facilitating lexical retrieval and fluency, a pragmatic resource enhancing communicative effectiveness, and a sociolinguistic mechanism for negotiating

identity and social alignment. The functional distribution of Kazakh, Russian and English reflects clear patterns of specialization shaped by communicative domain, interlocutor and language ideology.

By providing empirical evidence from an underexplored trilingual, post-Soviet context, this study extends existing translanguaging frameworks beyond binary models of bilingualism. It highlights the need for theoretical approaches that account for multilingual repertoires and context-dependent language practices. Future research may further explore translanguaging across age groups, regions and institutional settings, as well as its implications for multilingual education and language policy.

REFERENCES

- [1] García O., Flores N. Multilingual pedagogies. The multilingual turn. – New York: Routledge, 2014. – Pp. 245-266.
- [2] Canagarajah S. Translanguaging in the classroom: Emerging issues for research and pedagogy // *Applied Linguistics Review*. – 2011. – №2. – Pp.1-28. <https://doi.org/10.1515/9783110239331.1>
- [3] Creese A., Blackledge A. Translanguaging in the bilingual classroom: A pedagogy for learning and teaching? // *The Modern Language Journal*. – 2010. – №94. – Pp.103-115. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.2009.00986.x>
- [4] Cook V. Second language learning and language teaching (5th ed.). – London: Routledge, 2016.
- [5] Bialystok E. Cognitive effects of bilingualism: How linguistic experience leads to cognitive change // *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. – 2007. – №10. – Pp.21-223. <https://doi.org/10.2167/beb441.0>
- [6] Auer P. Code-switching in conversation: Language, interaction and identity. – London: Routledge, 2001. -
- [7] Chernyaev M. Language choice and code-switching in urban Kazakhstan // *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. – 2019. – №40. – Pp.512-526. <https://doi.org/10.1080/01434632.2018.1530134>
- [8] Kamp M., Smieja B. Language ideologies and multilingualism in post-Soviet Kazakhstan // *Central Asian Survey*. – 2019. – №38. – Pp.379-395. <https://doi.org/10.1080/02634937.2019.1580765>
- [9] Davydova Y., Kinzhalova E., Smagulova, J. Language attitudes and language choice in Kazakhstan // *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. – 2017. – №20. – Pp.562-578. <https://doi.org/10.1080/13670050.2015.1080652>
- [10] Sharipova D. English as a language of prestige in Kazakhstan's multilingual education // *Journal of Language, Identity & Education*. – 2021. – №20. – Pp.253-267. <https://doi.org/10.1080/15348458.2020.1818076>
- [11] Seltzer K. Translanguaging, writing, and rhetorical agency // *Journal of Second Language Writing*. – 2016. – №34. – Pp.25-69. <https://doi.org/10.1016/j.jslw.2016.10.005>

ҚАЗАҚ–ОРЫС–АҒЫЛШЫН БИЛИНГВТЕРІНІҢ СӨЙЛЕУ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ТРАНСЛИНГВИНГ: КОГНИТИВТІК, ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ СОЦИОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Хусаинова Г.Ж.¹, *Базарбеков Б.М.², Бекназарова Р.К.³

^{1, *2,3} М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада қазақ–орыс–ағылшын билингвтерінің сөйлеу тәжірибесіндегі транслингвинг құбылысы когнитивтік, прагматикалық және социолингвистикалық қырларынан қарастырылады. Транслингвинг пен көптілді құзыреттілікке қатысты заманауи теорияларға сүйене отырып, зерттеу тілдерді бір-бірінен оқшау, дербес жүйелер ретінде қарастыратын билингвизмнің дәстүрлі көзқарастарына сын көзбен қарайды.

Зерттеуде филологиялық экспериментті, дискурс-талдауды және көптілді сөйлеу деректерінің жиілік талдауын біріктіретін аралас әдістемелік тәсіл қолданылады. Эксперименттік дизайн когнитивтік, прагматикалық және социолингвистикалық тапсырмаларды қамтиды және транслингвингтің табиғи көріністерін анықтау мақсатында тілдік шектеулерсіз орындауға мүмкіндік береді. Зерттеу корпусы 72 билингв қатысушының аудиожазбаға түсірілген және транскрипцияланған сөйлеу материалдарынан тұрады.

Зерттеу нәтижелері транслингвингтің кездейсоқ тіл араластыру емес, жүйелі әрі мақсатты коммуникативтік тәжірибе екенін дәлелдейді. Нәтижелер билингв сөйлеушілердің когнитивтік талаптарға, коммуникативтік мақсаттарға және социолингвистикалық контекске сәйкес біріктірілген көптілді репертуарды белсенді түрде қолданатынын көрсетеді. Транслингвинг лексикалық бірліктерді оңай меңгеруге және сөйлеу еркіндігін арттыруға ықпал ететін когнитивтік стратегия, өзара әрекеттестік тиімділігін күшейтетін прагматикалық ресурс, сондай-ақ тілдік сәйкестікті қалыптастыру мен келісу үдерісінің социолингвистикалық тетігі ретінде қызмет атқарады. Қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің функционалдық бөлінісі қарым-қатынас саласына, адресатқа және тілдік идеологияға байланысты айқын мамандану үлгілерін көрсетеді. Бұл зерттеу транслингвингті зерттеу саласына жеткілікті зерттелмеген үштілді контекстен алынған эмпирикалық деректер ұсыну арқылы үлес қосады. Зерттеу бинарлы тілдік модельдер шеңберінен тыс транслингвинг тәжірибелерінің күрделілігін айқындап, қолданыстағы теориялық негіздерді кеңейтеді және социолингвистика, қолданбалы лингвистика мен көптілді білім беру салалары үшін алынған нәтижелердің маңыздылығын көрсетеді.

Тірек сөздер: транслингвинг, көптілділік, билингвтік сөйлеу тәжірибелері, когнитивтік лингвистика, прагматика, социолингвистика, тілдік сәйкестік, филологиялық эксперимент

Translanguaging in the speech practices of Kazakh–Russian–English ...

**ТРАНСЛИНГВИРОВАНИЕ В РЕЧЕВЫХ ПРАКТИКАХ КАЗАХСКО-
РУССКО-АНГЛИЙСКИХ БИЛИНГВОВ: КОГНИТИВНЫЕ,
ПРАГМАТИЧЕСКИЕ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ**

Хусаинова Г.Ж.¹, *Базарбеков Б.М.², Бекназарова Р.К.³

^{1,*,2,3} Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова
Шымкент, Казахстан

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются практики транслингвирования в речи казахско-русско-английских билингвов с акцентом на их когнитивные, прагматические и социолингвистические измерения. Опираясь на современные теории транслингвирования и многоязычной компетенции, исследование ставит под сомнение традиционные представления о билингвизме, согласно которым языки рассматриваются как обособленные и автономные системы.

В исследовании используется смешанный методологический подход, сочетающий филологический эксперимент, дискурс-анализ и частотный анализ многоязычных речевых данных. Экспериментальный дизайн включает когнитивные, прагматические и социолингвистические задания, допускающие свободный выбор языка с целью выявления естественных практик транслингвирования. Корпус исследования состоит из аудиозаписей и расшифрованных речевых данных, полученных от 72 билингвальных участников.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что транслингвирование представляет собой систематическую и целенаправленную коммуникативную практику, а не случайное смешение языков. Результаты показывают, что билингвальные говорящие активизируют интегрированный многоязычный репертуар в зависимости от когнитивных требований, коммуникативных целей и социолингвистического контекста. Транслингвирование функционирует как когнитивная стратегия, способствующая лексическому извлечению и беглости речи, как прагматический ресурс, повышающий эффективность взаимодействия, а также как социолингвистический механизм конструирования и переговоров идентичности. Функциональное распределение казахского, русского и английского языков демонстрирует чёткие модели специализации, обусловленные сферой общения, типом собеседника и языковой идеологией. Данное исследование вносит вклад в изучение транслингвирования, предоставляя эмпирические данные из недостаточно изученного трилингвального контекста. Оно расширяет существующие теоретические рамки, демонстрируя сложность практик транслингвирования за пределами бинарных языковых моделей, и подчёркивает значимость полученных результатов для социолингвистики, прикладной лингвистики и многоязычного образования.

Ключевые слова: транслингвирование, многоязычие, билингвальные речевые практики, когнитивная лингвистика, прагматика, социолингвистика, языковая идентичность, филологический эксперимент

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 12.03.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.*

Информация об авторах:

Хусаинова Гульмира Жангалиевна – доктор философии (PhD), Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, e-mail: sola_cor@mail.ru, orcid.org/0000-0003-1269-2887

Базарбеков Бакберди Мураталиевич – PhD, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, e-mail: bakbergenbazarbekov1983@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2356-7432

Бекназарова Раушан Кадырбековна – старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, e-mail: brk01011969@gmail.com, ORCID ID 0009-0006-6394-8060

Авторлар туралы мәлімет:

Хусаинова Гульмира Жангалиевна – философия докторы (PhD), М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: sola_cor@mail.ru, orcid.org/0000-0003-1269-2887

Базарбеков Бакберди Мураталиевич – философия докторы (PhD), М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: bakbergenbazarbekov1983@gmail.com, ORCID ID 0000-0003-2356-7432

Бекназарова Раушан Кадырбековна – аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: brk01011969@gmail.com, ORCID ID 0009-0006-6394-8060

Information about the authors:

Khussainova Gulmira Zhangaliyevna – PhD, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: sola_cor@mail.ru, orcid.org/0000-0003-1269-2887

Bazarbekov Bakberdi – PhD, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: bakbergenbazarbekov1983@gmail.com, ORCID ID 0000-0003-2356-7432

Beknazarova Raushan Khadyrbekovana – senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: brk01011969@gmail.com, ORCID ID 0009-0006-6394-8060

ӨОЖ 81.116.6

ГТАХР 16.21.35

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.032>

ТІЛДІ МОДЕЛДЕУ: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН ТАБИҒИ ТІЛДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ MORFOLOGИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

***Шенгелбай М.Қ.¹, Алкебаева Д.А.²**

***^{1,2}әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан**

Аңдатпа. Цифрлану дәуірі әлемге үлкен өзгерістер әкелді. Бұл ғылым саласының дамуында елеулі екені белгілі. Лингвистика саласында да цифрландыру үдерісінің әкелген жаңалығы мол және ықпалы зор. Цифрландырудың жемісі саналатын жасанды интеллекті (ЖИ) әлемнің, ғылымның үлкен жаңалығы ретінде танылып, бұл технологиялар жиынтығын қолдану адам өмірінің тиімділігін арттыруға бағытталды. Жасанды интеллект ұсынған мәтіндердің лингвистикалық өзгешеліктерінің түрлі тетіктерін ашу, адам интеллектісі мен жасанды интеллектінің жазу мен сөйлеудегі ерекшеліктерін жүйелеу тіл ғылымы үшін өзекті. Жасанды интеллект дайындаған мәтіндерге ғылыми филологиялық зерттеулер мен сараптама жасау ұлттық тіл үшін өте маңызды. Адам тілі мен жасанды интеллект тілінің құрылымында едәуір айырмашылықтар бар. Жасанды интеллектінің күнделікті өмірге, коммуникацияға тез ену үдерісі тілге де елеулі өзгерістер әкеліп жатыр. Зерттеудің мақсаты: Тілдің моделдену сипаты мен құрылымдық айырмашылықтарды тану, семантикалық мағынаның өзгерістерін ашу.

Бұл мақалада нейрожелілердің және тілдің даму кезеңдері, өзгеруі зерделенеді. ChatGPT дайындаған мәтіндер мен табиғи тілде жасалған мәтіндердің айырмашылықтары, ерекшеліктері сараланады. Жасанды интеллектінің семантикалық мәнді түсіну қабілеті мен морфологиялық құрылымдарды тани алу мүмкіндігі айқындалады.

Зерттеу барысында тіл эволюциясына қатысты, машиналық оқытуға байланысты теориялық тұжырымдар негізге алынды. Мақаланың әдіснамалық бөлімінде ғылыми пайымдау, жинақтау, салыстыру, моделдеу, талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде семантикалық мағынаны мысалдар арқылы талдап, тілді моделдеудің шектеулері мен қиындықтары анықталып, нейрожелілерді моделдеудегі этикалық қарама-қайшылықтардың себептері нақтыланды.

Зерттеудің құндылығы – жасанды интеллект тілін талдау арқылы цифрландыру үдерісінде ұлттық тілдің бояуын, ерекшелігін сақтаудың маңызын көрсету. Жұмыстың практикалық маңыздылығы мақаланы

жоғары оқу орындарында оқытылатын «Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы», «Қазіргі қазақ тілі морфологиясы» пәндеріне материал ретінде қолдануға болады.

Тірек сөздер: жасанды интеллект тілі, тіл эволюциясы, табиғи тіл, семантика, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, этнографиялық атаулар, тілдік модель, мәдени код, морфологиялық құрылым

Кіріспе

Жаһандану дәуірі тіл эволюциясына зор әсерін тигізді. ХХІ ғасырдың ширегінде жасанды интеллекті (ЖИ) әлемдегі озық технология жаңалығы деп қарастырылды. Бұл ғылымның әртүрлі салаларында атап айтқанда, медицина, құқық, экономика, инженерия, қаржы салаларында танымал. Тіл ғылымы саласында да жасанды интеллекті өзіндік орнын белгіледі.

Говард Гарднер интеллект түрлерін бірнеше салаға бөледі. Г. Гарднер адам интеллектісін сипаттай отырып, физикалық, эмоционалдық, шығармашылық, кинестетикалық, лингвистикалық интеллект, логика-математикалық сынды түрлерін бөліп көрсетеді [1, 12 б.]. Осы интеллект шеңберінде ғалымдар робототехника, жасанды интеллект, нейрожелі секілді құрылғыларды жасап шығарды. Адам алдымен табиғатты тану арқылы ұшақ, көлік түрлерін жасады. Оған әсер еткен жан-жануарлар, жәндіктер, құстар болды. Адам өзін тани түсу арқылы адамға ұқсас құралдарды ойлап тапты. Адам жұмысын автоматтандыратын жүйе жасанды интеллектіні шығарды.

Интеллект – ақпаратты қабылдау, өңдеу, талдау және шешім қабылдау қабілеті. Адамның интеллектісі әртүрлі қабілет пен ойлау жүйесіне қатысты, ал ЖИ – адамның ойлау үдерістерін имитациялайтын технологиялық жүйе. Жасанды интеллектінің қазіргі лингвистикалық деңгейіне жетуі біршама уақыттың, дамытудың нәтижесінде болды.

Эволюция – бұл өзгеру, даму, өсудің кезеңдері. Ноам Хомскийдің жасаған тілдің әмбебап грамматикасы (генеративті лингвистикасы) ХХ ғасырдың орта шенінде әлемдегі озық бір жаңалық ретінде танылды. Америка ғалымы Н.Хомский революциясы тіл ғылымын «басынан аяғына дейін» таныған теория болды. Бұл теория бойынша мәтін пайда болу процесінде фонологиядан бастап синтаксиске қарай жүретінін негіздейді [2, 518 б.]. Ал бұған дейін синтаксистен фонологияға қарай қарастырылатын. Дәл осы теория машиналық аудармаға жол ашты.

Н. Хомский теориясында: Баланың сөйлеу кезеңінде бала өзіне қонымды сөйлеу конструкцияларын орта арқылы жасайды. Ғалымның теориясы бойынша «сөз сыйы» яғни балада универсалды тілдік құрылым болады деп тұжырымдайды. Хомскийдің зерттеулерінде грамматика адамның санасында туа біткен жүйе деп қарастырылады. Ал тілдік модельдерде ондай жүйе болмайды. Ол қондырғы ретінде танылады [3, 27 б.].

Хомскийдің генеративті лингвистикасы негізінде компьютерлік лингвистика мен табиғи тілді өңдеу саласы дамыды. Бұл теориялық ілім бойынша сөйлем грамматикалық дұрыс құрылуы мүмкін, бірақ сөйлем мағынасыз бола алады [2, 504 б.]. Жасанды интеллект тілін талдау барысында осы теорияның негізі басшылыққа алынды.

Д. Журафский мен Ж. Мартин өздерінің зерттеуінде жасанды интеллектінің қалай сөйлем құрайтынын көрсетеді [4]. Осы зерттеуде жасанды интеллект тіліне тән терминдерге анықтама береді. Мына терминдерді қарастырдық:

Токенизация (Tokenization – сөйлемді сөздерге бөліп тастау). Сөйлемді немесе мәтінді жеке сөздерге, белгілерге, кейде морфемаларға бөлу. Мысалы: Мен / кітап/ оқыдым. Сөйлем сөздерге бөлінген.

Лемметизация (Lemmatization) Мәтіндегі сөздерді негізгі түбір қалпына келтіру. Мақсаты – бір мағынадағы әртүрлі сөз формаларын (етістік шақтары, көпше түр) бір леммаға келтіру. Мысалы: «оқыдым», «окиды», «оқып жатыр» → «оқу». Негізгі түбір «оқу» сөзінен бірнеше сөз формалары шығады.

LLM – тілдерді бірнеше деректер арқылы оқыту. Бұл модельдер миллиардтаған сөздер мен сөйлемдерден үйреніп, тілді қолданудың үлгілерін меңгереді. Олар контексті сақтап, күрделі сұрақтарға жауап береді [4].

Тіл эволюциясы мен жасанды интеллект эволюциясын қарастырған уақытта, тіл қолданушылардың үлкен тілдік модельдерге жүгінуі бағдарға алынды. Жасанды интеллект тілін моделдеу токендер арқылы іске асады. Сөз формасы лемматизация арқылы айқындалады. Семантикалық ерекшелігі жайлы айтсақ, табиғи тіл яғни адам тілінде контекст, интенция, прагматика бар, ал жасанды интеллект тілі контекстуалды ықтималдық арқылы мәтін жасайды.

Үлкен тілдік модельдерде ең жиі қолданылатын декодтау әдісі «іріктеу» саналады. Іріктеу – модель ықтималдықтары бойынша кездейсоқ сөз таңдау. Әрбір қадамда сөздерді модель контекстке қатысты берген ықтималдыққа сәйкес таңдайды. Модель қайсыбір сөзге жоғары ықтималдық көрсетсе, сол сөздің таңдалуы жиі болады, керісінше ықтималдығы төмен сөздер сирек таңдалады [4, 276-277 бб.]. Біз осы зерттеу арқылы жасанды интеллектінің тілді қалай өңдейтінін аңғардық, бұл біздің зерттеу мақаламызда негізгі өзек болады. Салыстыру жұмысында осы жасанды интеллект жасаған жауаптардың қалай жасалауына қатысты мән беріледі.

ЖИ қысқа уақыт ішінде компьютерлік көру және табиғи тілді өңдеудің жетілдірілген әдістері сияқты көптеген технологиялық жетістіктерге жетті. Қазіргі таңда ол көп жағдайларда адам интеллектісінің баламасы ретінде қарастырылады. Бүгінгі даму қарқынына қарай, ЖИ-дің адам интеллектісінен асып түсу болжамы бар. Сондықтан ЖИ-дің түрлі

салалардағы қолданылуын қарастыру өте өзекті мәселе болып отыр [5]. Әсіресе, лингвистика саласындағы ерекшеліктерін, ақпаратты беру әдісін, кемшіліктері мен жетістіктерін таныту басты назарға алыну қажет.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу мақаламызда жасанды интеллект негізінде жасалған үлкен тілдік модельдердің қазақ тіліндегі семантикалық және морфологиялық құрылымды игеру деңгейі талданды. Зерттеу барысында қазақ тіліндегі 50 тұрақты тіркес, 50 мақал-мәтел, 30 этнографиялық атаулар және морфологиялық құрылымды зерделеуге байланысты 30 сөйлем материал ретінде алынды. Осы тілдік бірліктерге қатысты жасанды интеллектіге әртүрлі тапсырмалар берілді:

- Фразеологизмнің мағынасын түсіндіру;
- Мақалдың екінші бөлігін аяқтау;
- Этнографиялық атаудың түсіндірмесін беру;
- Әртүрлі тақырыпқа сөйлемдер құрау.

Зерттеу материалы негізінде ғылыми пайымдаулар жасалып, жинақтау, салыстыру, талдау, моделдеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Табиғи тіл мен ЖИ тілі берген ақпаратты салыстыру барысында ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталды. Салыстыру жұмысы семантикалық және морфологиялық құрылымдық ерекшеліктерді тануға бағытталды. ЖИ тілінің сұрауға жауап беруі тез, табиғи тілден керек ақпаратты іздеу үшін біршама уақыт кетеді. Жасанды интеллектінің мәтінді интерпретациялауы, өз нұсқасын жасай алуы ақпараттың нақты, шындық екенін тексеруді талап етеді.

Мақал-мәтелді салыстыру.

Ел жасымен көрікті.

Тау тасымен көрікті,

Аяқ асымен мықты [6, 6 б.].

ЖИ тілі:

Ел жасымен мықты.

Жер шөбімен мықты.

Берілген мақал-мәтелдің бірінші бөлігі айтылып, жалғастырылуы сұралды. Қазақ мақал-мәтел жинағындағы нұсқамен сәйкес келмейді. Қазақ мақал-мәтелі дыбыстық үйлесімділікке құрылғанын байқаймыз, «жас», «тас», «ас» сөздерінің өзара дыбыстық байланысы, алдыңғы сөздің мәнімен үйлесуі танылады. Ал ЖИ тілінде ықтимал үлгі ретінде екінші жалғасы берілген. «Жаңбыр жауса жер ырысы, батыр туса ел ырысы» деген мақал-мәтелдің ықтималдығы негізінде «Ел жасымен мықты, жер шөбімен мықты» деген нұсқаны ұсынған. Бұл ел, жер сөздерінің қатар қолданысына қатысты түзілу орын алған.

Елдің көркі – сақал

Сөздің көркі – мақал [6, 108 б.].

ЖИ жауабы:

Ердің көркі – сақал,

Елдің көркі – ақыл.

Тағы бір нұсқа (ЖИ):

Ердің көркі – сақал,

Етектің көркі – шұғала.

Жасанды интеллект жаңа мақал жасауға шебер екені көрінеді. ЖИ ықтималдық негізінде мақалға арналған сөз тандап, мақалға жаңа өңдеу жасайды. Бұл тіптен мақал-мәтелдің мәнін, өңін құбылтып, өзгертіп жібереді. Біз қазақ тілінің ұлттық мәдени мазмұнды моделдейтін үлкен тілдік модельдерді жасауға жұмыс жасалуды құп көреміз. Қазақ халқының ерекшелігі – айтыс өнері. Әр сөзді ұйқасқа құруы, әрбір мақалы белгілі бір ұйқастың, дыбыстардың үндесуі ғана емес, сөздің, мағынаның үйлесімін дәл береді. «Сақал, мақал» сөздері де дыбыстық үйлесімділікке сай құрылған. Жасанды интеллект берген нұсқада сақал мен ақыл сөздері дыбыстық үйлесімге келмейді, ал екінші нұсқасындағы «Етектің көркі – шұғала» деген жалғасының беретін мәні мүлдем анық емес.

Келесі бір мақалды талдап көрейік:

Қанағат қарын тойғызар,

Қанағатсыз жарлының жалғыз атын сойғызар [7, 33 б.].

ЖИ жауабы:

Қанағат – қарын тойғызар,

Құныққан – өлім тойғызар.

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі ерекшелік – екі құбылысты салыстыру, салғастыру. Бұл тұста да қанағат пен қанағатсыздықтың арасындағы құбылыстар салыстырылады. Ал ЖИ берген жауап қанағатсыз сөзін «құныққан» сөзімен алмастырған, «өлім тойғызар» тіркесі грамматикалық жағынан қате құрылған тіркес екені танылады, мағыналық жақтан да берілген мақалдың мәнін аша алмайды. «Өлім тойғызу» деген тіркес қазақ тілінде мүлдем кездеспейді. Қазақ мақал-мәтелі – қаншама жылдардан бері бекіген, халық аузынан шыққан сөздің халық танымында орныққан асыл сөз екені айқын. Демек, жасанды интеллект жасайтын нұсқалардың ешқайсысы мақал-мәтелдің өз жалғастығының орнын өзгерте алмайды.

Фразеологизмдерді салыстыру. І. Кеңесбаев редакторлығымен шыққан фразеологиялық сөздіктегі 50 фразеологизмнің мағынасы жасанды интеллектіден сұралды. Жауаптардың жартысынан көбі семантикалық мағынаны қате етіп моделдеді.

Фразеологиялық сөздік ұсынған мәлімет:

Апталығы шықты. *Әбден қалжырады, шаршады, діңкесі құрыды.* Апталығым шығып, әзер бітірдім [8, 43 б.].

ЖИ жауабы: *Апталығы шықты. Фразеологизм қазақ тілінде адамның немесе жануардың қатты арықтап, жүдеп кеткенін білдіреді. Бұл тіркес адамның немесе жануардың денесіндегі қабырғаларының айқын көрініп тұруын сипаттайды, яғни олардың арық екенін көрсетеді. Мысал: Ауыр жұмыс пен тамақтанбаудың салдарынан ол қатты жүдеп, апталығы шықты.*

Салыстыра қарасақ, ЖИ тіліндегі фразеологизмнің мәні мен табиғи тілдегі мән сәйкес емес. Екеуі екі түрлі мағынаны көрсеткен. Қазіргі сандық технология ақпаратты жылдам іздеуге бағытталған. Адам бұл фразеологизмді іздеуде ЖИ ұсынатын мәліметтерге бірден сүйенеді. Кейбір ақпараттың дәл берілмеуі қарама-қайшылық туғызып қана қоймай, нақты ақпаратты білмеуге әкеледі.

Табиғи тілде *«Араны жүрді»* тіркесі *«айтқаны болды»* деген мағынаны береді [8, 45 б.].

ЖИ жауабы: *«Араны жүрді»* фразеологизмі қазақ тілінде адамның немесе жануардың ашқарақтық, тойымсыздық қасиетін білдіреді. Бұл тіркес біреудің ашкөздікпен, қомағайлықпен әрекет етіп жатқанын сипаттау үшін қолданылады.

Қазақ тілінде *«араны ашылды»* деген фразеологизм бар. Оның мағынасы *«ашкөздікті»* білдіреді. Фразеологизм құрамындағы бірліктер, етістіктер бірігіп бір мағынаны береді, ал ЖИ белгілі бір тіркесті ғана айқындай алады, сұрауға жауап беру үшін соған ұқсас фразеологизмнің беретін мағынасын ұсынған. *«Араны ашылды»* фразеологизмінің беретін мағынасын *«араны жүрді»* деген фразеологизмі орнына қолданған.

Табиғи тіл: *Азу шалды. Ұлғайды, егде тартты, қартайды* [8, 15 б.].

ЖИ тілі: *«Азу шалды»* фразеологизмі адамның егде тартқанын, жасының ұлғайғанын білдіреді. *Dositen.prib*

Бұл сұрауда фразеологизмнің мағынасын ашу үшін белгілі бір дереккөз қолданылған, сілтемесі көрсетілген. Соған сай, фразеологизмнің мағынасы да дұрыс берілген.

Табиғи тіл: *Арда бала. Әкесінің үйінен екіқабат болып келген келіншектен туған бала немесе неке қиылғаннан кейін аз уақыттың ішінде туған бала* [8, 46 б.].

ЖИ тілі: *«Арда бала»* – қазақ тіліндегі тұрақты тіркес, бірақ ол классикалық фразеологизм ретінде кең таралмаған. Мағынасы (фразеологиялық тұрғыдан): *Құрметке лайық, асыл, үлгілі бала, ел үшін бағалы, қадірлі жас ұрпақ.*

Табиғи тіл: *Арда емді. 1. Тай шыққанша, есейгенше емді. Ақ тай енесінің асаулығынан былтыр байланған. Биыл арда емді. 2. Оңаша, еркін иемденді. Магниткадан көтеріліп ұшқан бозғылт түтін аспанның төсін арда емген қаз бауыр бұлт мәнзелдес* [8, 46 б.].

ЖИ тілі: *«Арда емді»* – қазақ тіліндегі тұрақты тіркес. Мағынасы: *өте қадірлі, қымбат бағалы, ерекше құрметке лайық. Толығырақ түсінік:*

Арда – құрметті, қымбат мағынада.

Емді – белгілі бір нәрсеге лайықты, сай, тең.

ЖИ тілінде «арда бала» және «арда емді» фразеологизмдерінің мағынасы қате көрсетілді. Бұл ықтимал үлгіге салып, әрі фразеологизмнің әр компонентін бөлшектеп көрсетуден де туды. «Арда» сөзін «ардақты» сөзіне үйлестіру негізінде фразеологизмнің мән-мағынасын басқа арнаға бұрып жіберді.

Табиғи тіл: *Арқадан бүрді. Суыққысты, тоңдырды. – Мынау аяз қойды қинап тұрған жоқ. Өстіп, міне, өзімізді де арқадан бүріп, бүршеңдетіп тұр* [8, 47 б.].

ЖИ тілі: *«Арқадан бүрді» – қазақ тіліндегі фразеологизм, яғни тұрақты тіркес. Оның мағынасы: Күтпеген жерден бірдеңе болу немесе орын алу.*

Қысқаша:

«Арқадан» – кенеттен, күтпеген жерден

«Бүрді» – шықты, пайда болды.

Мысалы: Ол жұмысқа кешігіп, бастығы «арқадан бүрді» деді. Берілген мысал да фразеологизмнің мәнін аша алмайды. Мысал тұрғысынан сөйлемнің семантикалық мәнін түсініксіз етіп берген.

Берілген салыстыру жұмысынан шығатын қорытынды:

1. Фразеологизмдер құрамындағы сөздер бірігіп, тұтас бір мағынаны береді. ЖИ тілінде фразеологизмдік құрамды бөлшектеп, әр сөздің мағынасын беру арқылы мәнді ашқан. Бұл тіпті берілген фразеологизмнің беретін мағынасына мүлдем сай келмейді.

2. Берілген мысалды да ЖИ өзі құрастырады. Бұл мысалдардан байқайтынымыз, сөйлемдегі құрылымның дұрыс еместігін, мағынасы үйлесімсіз құрылғанын байқауға болады.

Фразеологизмдер ұлттық мәдениетті және дүниетанымды бейнелейтін ұлттық кодтың бөлігі ретінде қызмет етеді. Олар ұлттың мінез-құлқын, құндылықтарын және дүниетанымын көрсетеді, сондықтан фразеологизмдердің маңыздылығы олардың ұлтты танытатын, мәдениетті жалғастыратын қызметінде жатыр [9, 145 б.]. Жасанды интеллекті ұлттық кодты тануы мүмкін емес, ұлттық код ол ұлттың санасында орныққан мәдениетін бейнелейді және таңбалайды.

Жасанды интеллект тілі табиғи тілдің кейбір құрылымдық және семантикалық ерекшелігін қайталауға тырысса да, деректер жиынтығына тәуелді екені айқындалады. Р. Бинс өз мақаласында жасанды интеллектіге қатысты философиялық тұрғыда сараптама жасайды. Бинстың негіздеуінше, техникалық шешімдерде яғни ЖИ жауабында этикалық бейтараптық жоқ. Біз де бұл пікірді басшылыққа ала отырып, ЖИ тілінің құрылымы бейтарап емес екенін атап өтеміз және жасанды интеллект мәтіні деректерді таңдау мен өңдеу нәтижесінде қалыптасатынын негіздейміз. Тұжырымдай келе,

табиғи тіл эволюциялық, мәдени, прагматикалық тұрғыда қалыптасса, ал ЖИ мақсатты түрде моделденетін, бұл моделдену алгоритмдік логикаға сүйенетіні танылды. Берілген мысалдардан ЖИ тілінің тек деректерді тандап, өңдеп беретіні айқындалды, бұл этикалық мәселелердің туындауына әкеледі. Яғни қате ақпараттың берілуі ЖИ тілінде өте жиі кездеседі. Бұл қазақ тіліндегі деректердің ғаламтор желісінде аз болуына да қатысты.

ЖИ-дің сұрауға жауап беруін талдайық. ЖИ-ға берілген промт мынадай:

«Аманай мен Заманай» шығармасының авторы кім?

ЖИ жауабы: *«Аманай мен Заманай» — бұл шығарма қазақтың белгілі жазушысы Дулат Исабековтің туындысы.*

Негізгі кейіпкерлер:

• *Аманай — адал, шынайы сезім иесі, әділеттілікті іздейтін жас жігіт*

• *Заманай — атастыру арқылы басқа адамға тұрмысқа шығуға мәжбүр болған, бірақ Аманайды сүйетін қыз*

Тілдік модельдер шындыққа жанаспайтын, жалған ақпарат айтуы мүмкін. Бұл құбылыс «галлюцинация» деп аталады. Бұндай модельдер мәтіннің болжамға негізделуіне үйретіледі, бірақ оқыту алгоритмдері мәтіннің дұрыс немесе шынайы болуын қамтамасыз ете алмайды. Бұл әсіресе фактіге негізделген ақпараттық қорларға кері әсер етпек [10, 280 б.]. Осы тұста шығатын қорытынды: Мәтіннің болжамға негізделуі шынайы ақпаратты тануға кедергі келтіреді. Chatgpt – бірнеше функция атқара алатын, көбіне мәтіндік деректерді жеткізетін, ақпараттық көмекші рөлді атқаратын құрал. Бірақ тіл қолданудағы семантикалық дәлдіктің жоқтығы, ақпаратты қатесіз беруге қатысты өзіндік шектеулері бар. ЖИ моделі «Аманай мен Заманай» туындысын белгілі жазушы Дулат Исабековке теліп, Сәкен Жүнісов авторлығын ескермей жауап беруі жасанды интеллектінің тілдік білім қоры тек статистикалық ықтималдықтарға негізделетінін анықтайды. Жасанды интеллект өз жауабында қазақ әдеби шығармаларындағы ықтимал нұсқаны берген. Бұл жерде авторды ғана қате айтқан жоқ, шығармадағы кейіпкерлердің образдары, олардың кім екендігінен бейхабар, шынайы ақпаратты бере алмайды.

Ж. Манкееваның «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері» еңбегінен қазақ тіліндегі этнолексикалық ұғымдардың беретін мағынасын жасанды интеллектіге сұрау жіберу арқылы іздестірдік. ЖИ жауабында *көнек, тегене, шығыр, қауға, шалғы, желінқап, кебеже* сынды біршама этнографиялық атаулардың мән-мағынасы дәл берілді. Ал мына мысалдарда жасанды интеллекті ұғымдардың беретін мағынасын мүлдем басқа бағытқа бұрмалап жіберген.

Сыпыра – *қамыр илейтін жұқа жарғақ тері* [11, 104 б.].

ЖИ жауабы: *Зат есім тұрғысынан «сыпыра» сөзі – көбінесе көне немесе әдеби тілде қолданылатын сөз және ол мынадай мағына береді:*

«Сыпыра» – зат есім. Мағынасы: түгел, жаппай, барлығы яғни, жалпылықты білдіретін сөз. Мысал: «Сыпыра қазақ» бүкіл қазақ халқы деген мағынада.

Түймеш – туралып, жанышылып, кішірек етіп доғалақталынып майға қуырылған ет тағам [11, 116 б.].

ЖИ жауабы: Тағам атауы ретінде «түймеш» сөзі кейбір өңірлік нұсқаларда кездеседі. Бұл жағдайда түймеш – ұннан немесе еттен жасалатын ұсақ түйірлі тағам түрін білдіруі мүмкін. Енді ықтимал мағынасы:

Түймеш – ұннан жасалатын ұсақ түйірлі тағам (ботқа түрі) Ұн, май, су немесе сүт қосылып, қуырылады немесе қайнатылады. Етті тағамдар қатарына емес, көбіне қарапайым, тоқ тағам ретінде дайындалған.

Сарбөртпе – екі-үш рет суға шайып, біршама қан-сөлінен арылтқан қыран құсқа беретін ас [11, 116 б.].

ЖИ жауабы: Сарбөртпе – бұл сөз қазақтың көне тұрмысында сирек қолданылатын, мағынасы ұмыт бола бастаған этнографиялық атау. Оның нақты мағынасы өңірлік диалект пен контекстке байланысты әртүрлі болуы мүмкін, бірақ ең ықтимал түсіндірмелер мыналар: Киіз үй жабдықтарына қатысты атау (болжамды)

Кейбір деректерде «сарбөртпе» сөзі киіз үйдің ішкі сәндік жабдықтарының бірі, яғни өрнектелген киіз немесе алаша түскиіз іспеттес бұйым ретінде айтылған.

ChatGPT-дің ең үлкен ерекшелігі – ол әрдайым үйренуші. Ол өзі жасаған қатені түзетуге ұмтылады, мәтін стилін есте сақтай алады, мәтін аудиториясын тандап, соған арнап мәтін құра алады. Жасанды интеллектіге тек дұрыс бағдар жасап отыру маңызды, қате ақпаратты бірден дұрыстауды да сұрау қажет. Жалған ақпаратты берген кезде ықтимал түрде немесе ескі, көнеден келе жатқан, диалекті деген ақпараттарды қосымша айту ЖИ тілінде кездеседі, бұл берілген ақпараттың шынайы емес екеніне дәлел бола алады, мәтінді тексеруді ұсынады. «Сыпыра», «түймеш», «сарбөртпе» сынды этнолексиканы түсіндіруді сұрағанда болжамды жауап екенін көрсеткен, бұл ақпаратты тексеруге бағыттайды.

LLM модельдері жіктеу тапсырмаларында жақсы нәтиже көрсетіп, генеративті тапсырмаларда қиындықтарға тап болды. Кейбір тапсырмалар мен модельдер үшін ағылшын тіліндегі нұсқаулар нәтиженің сапасын жақсартады [12]. Классификация – бір жауапты таңдау, ал генеративті тапсырма – жаңа мәтін жасау, сұраққа жауап бере отырып, мәтінді ары қарай жалғастыру, жалғастыруды сұрау. Генеративті тапсырмаларда ЖИ модельдері қазақ тілінің грамматикасы, морфологиясы, стильдік ерекшеліктерін түсінбей жиі қателеседі. Сондықтан генерация нәтижесі бұрмалануы мүмкін. Ал жіктеу тапсырмаларында жауаптар шектеулі болғандықтан, модельге жеңіл болады.

Морфологиялық құрылымды жасанды интеллекті қалай танитынын, қандай шектеулері бар екенін қарастырайық:

ЖИ тіліне берілген сұрау: Аяқ бау ма, аяқбау ма?

Дұрыс жазылуы: аяқбау(біріктіріліп жазылады)

Түсіндірме:

«Аяқбау» сөзі екі түбірден құралған: «аяқ» және «бау»

Бұл сөз мағыналық тұтастықты білдіреді(аяқты байлау немесе бекіту үшін қолданылатын бау) сондықтан бірге жазылады.

Ереже: Қазақ тілінің орфографиялық нормаларына сәйкес, мағыналық және қызметтік бірлікті білдіретін сөздер біріктіріліп жазылады.

Р.Сыздық өз еңбегінде:

*Ереже: «Екі (кейде одан да көп) сөз қатар айтылып, бір ғана ұғымды білдіретін, яғни бір ғана затты, **құбылысты, қимылды, түр-түсті, санды атайтын** күрделі сөздердің әрбір компоненті бөлек жазылады.»*

Ғалым өз еңбегінде екінші компоненті бау, жіп, сап, киім, қалта, қағаз, ағаш сияқты зат есімдерден тұратын және олардың түрлік ерекшелігін айқындайтын сапалық не қатыстық мәндегі есім сөздерді қарастырады. Мысалы, бау сөзімен келетін: аяқ бау, балақ бау, жел бау, қарғы бау, тамақ бау деген күрделі сөздердің барлығында да алдыңғы компонент баудың түрлерін атайды [13, 42 б.]. Дұрысында, аяқбау болып жазылу қажет. Ал жасанды интеллекті морфологиялық ерекшелікті ескермегендіктен, бірге жазылады деген нұсқаны ұсынған.

ЖИ-ға берілген сұрау: Жолсерік пе әлде жолсерік пе?

ЖИ жауабы: Дұрыс нұсқасы – жолсерік.(біріктіріліп жазылады) Бұл сөз – біріккен сөз, яғни екі сөздің бірігіп, жаңа мағына беріп тұрған түрі. «Жол» - бағыт, сапар. «Серік» - бірге жүретін адам, жолдас. Жолсерік – дұрыс, орфографиялық сөздіктерде де осылай жазылады.

Р.Сыздық еңбегінде: Әр алуан мамандық, кәсіп иелерінің аттары және белгілі бір іске (әрекетке, жұмысқа т.б.) бейім адамдардың атаулары да екі сөз арқылы білдірілсе, біріккен сөз болады: алыпсатар, атқамінер, теміржолшы, жолсерік, өнертапқыш [13, 47 б.].

Бұл сұрауға ЖИ дұрыс жауап берді, орфографиялық сөздікті негізге алғаны байқалды. ЖИ жауабында үнемі екі сөздің мағынасын бөлек алып қарастыру жиі ұшырайды. «Жол» және «серік» сөздерін бөліп қарауды негізге алған, ал қазақ тілінде екі сөздің бірігіп, бір мағынаны беретінін көрсетеді.

ЖИ дайындаған сөйлемдерге талдау:

*1. Қорқыныш сезімі кейде адамның дұрыс шешім қабылдауына кедергі келтіреді, бірақ оны **басқаруға үйренуге** болады. «Басқаруды үйренуге болады» деген тіркеспен сөйлем аяқталуы қажет. ЖИ септік жалғауларының ықтималдыққа салғанда тұйық етістік формалы сөздерге қаз-қатар жалғаған. Бұл тұста бірінші тұйық етістік формасына табыс септік формасын жалғау мағыналық, грамматикалық жағынан дұрыс келеді.*

2. *Егер таң ерте тұрсаң, күндізгі жұмысқа көп үлгеруге болады.* Бұл сөйлемде де септік жалғауы қалыс қалған. «Таңда ерте тұрсаң» деген грамматикалық нұсқа дұрыс болады. «Күндізгі жұмысқа көп үлгеруге болады» деген сөйлем бөлігінде де грамматикалық қателер көрінеді. «Күндіз көп жұмыс істеп үлгеруге болады» деген нұсқаны ұсынамыз. «Көп үлгеруге болады» тіркесінде баяндауыштың анықтауышы болмайтыны ескеріледі. Демек «көп» сөзі «үлгеруге болады» тіркесінің алдында тұра алмайды.

3. *Егер біз бір-біріміздің көзқарасын тыңдай білсек, өзара түсіністік артады.* «Көзқарасымызды» деген тәуелдік формасының көпше формасы қолданылуы қажет. Өйткені, көзқарасын сөзінің алдында *бір-біріміздің* деген сөз тәуелдік септігінің көпше формасында айтылған.

4. *Армандарсыз өмір – түссіз және мәнсіз сияқты көрінеді.* «Арман, үміт, қуаныш, мұң» сынды дерексіз зат есімдерге көптік жалғауы жалғанбайды. Ал бұл сөйлемде «армандарсыз» деп беру қате, «Армансыз адам қанатсыз құспен тең» деген мақалда көптік форма жалғанбаған, осы сынды нұсқалар ЖИ тіліне ықтимал формаларды ұсыну тұрғысынан көмектесуі қажет.

Жасанды интеллект негізіндегі тіл модельдері табиғи тілді өңдеуде біршама жетістіктерге жеткенімен, күрделі мағыналық құрылымдар мен фразеологизмдерді түсіну барысында шектеулері анықталды.

Біріншіден, фразеологизмдердің, этнографиялық атаулардың астарлы, мәдени мазмұнға негізделген мағынасын дәл жеткізе алмады. Бұл тілдің семантикалық тереңдігі мен когнитивті құрылымдарының толық моделденбегенін көрсетеді. Тұрақты тіркестің беретін мағынасын дұрыс интерпретация жасай алмады, ЖИ фразеологиялық бірліктерді тұтас мағыналық бөлік ретінде емес, жеке-жеке сөздерін бөліп қарастыратынын көрсетті. Тілдік модель мақал-мәтелдің құрылымдық тұтастығын айқындай алмады. ЖИ жауабында мақалдың логикалық жалғасы, екінші бөлігі дұрыс танылмады.

Екіншіден, тіл модельдері морфологиялық құрылымдарды беру кезінде белгілі бір деңгейде қателер жіберді. Көптеген мысалдарда көптік жалғаулары, септік формаларын, етістік шақтарын дұрыс қолданбауы қазақ тілінің табиғатын толық игермегенін аңғартады. Бұл әсіресе қазақ тілі секілді жалғамалы тілдер үшін өзекті мәселе болмақ. Зерттеу нәтижелері тілді моделдеу саласында семантикалық және морфологиялық деңгейдегі жетілдірудің қажеттілігін көрсетеді. Әсіресе фразеологизмдер мен ұлттық мәдени мазмұндағы сөз қолданыстарын моделдеу бағытында терең лингвистикалық әдіс пен қосымша дереккөз енгізу маңызды болып отыр.

Маңызды мәселе – LLM-модельдердің қандай тілдерді өңдей алатынын қарастыру. Себебі бұл модельдер тілдік гегемонияны күшейтіп, лингвистикалық әрі мәдени әртүрлілікке кері әсер етуі мүмкін. Зерттеу LLM-модельдердің ағылшын және тағы бірнеше тілде өте жақсы жұмыс істейтінін көрсеткенімен, жаһанның оңтүстігіндегі елдердің тілдеріне келгенде бұл көрсеткіш айтарлықтай төмен екенін дәлелдейді. Ал аз ұлттар тілі, байырғы

және жойылып бара жатқан тілдер туралы айтудың өзі қиын [14]. Тілдік гегемония – белгілі бір тілдің басқа тілден үстемтұруы, ғылымда, технологияда, білім беру мен халықаралық қатынаста басымдыққа ие болуы. Қазақ тілі – жалғамалы тіл. Ағылшын тілі – флективті тіл. Екі тілдің құрылымы бір-біріне сәйкес емес. Ағылшын тілінің үстемдігі үлкен тілдік модельдерде айқын көрінеді. Үлкен тілдік модельдердегі айырмашылықтар лингвистикалық бөлінуге әкелуі мүмкін. Бұл технологиялық мәселе ғана емес, мәдени, әлеуметтік, идеологиялық мәселе болатыны айқын. Жаһандану кезеңінде технологиялардың тоғысуы, ұлт мәдениеті мен ұлттық сананы, ұлттық тілді өзгертуге күш салып жатыр. Бұл тіпті ана тілінің басты мәселелеріне айналып отыр. Тіл тек құрылымын ғана сақтап қоймайды, ұлттық мазмұн мен мәдени кодтарды сақтау назарға алынады. Агглютинативті тілдерде морфемалар түбірге жалғанып, семантикалық қана емес, синтаксистік қатынастарды да білдіреді. Сондықтан мұндай тілдерде морфологиялық көпмағыналылық әртүрлі формада көрінеді және кей жағдайларда оны шешу үшін әрі синтаксистік, әрі семантикалық талдау қажет.

Табиғи тілде түбір мен қосымшаға ажырайды, сөз формалары шақ, жақ, рай арқылы, септік, тәуелдік сынды жалғаулар арқылы көрінеді, қазақ тілінің семантикалық деңгейі мен морфологиялық құрылымындағы қателер, этикалық қарама-қайшылықтар лингвистикалық түсіндіру мен дереккөздің көп енгізілуіне де қатысты мәселе болмақ. Жасанды интеллект тілі түбір мен қосымшаны ажыратпастан, деректер қорына сүйенеді. Қазақ тілін сақтап қалу әрі әлемдік деңгейде дамуы үшін цифрландыру үрдісін сапалы әрі жылдам жүргізу талап етіледі. Тілдің үстемдікке ие болуы мақсатында тілдің ұлттық бояуы жоғалмайтындай дереккөздерді көбейту, тілдің грамматикалық ережелерге бағынатындай дәрежесін жасанды интеллектіге енгізуді қолға алу шарт. Дархан Ахмет-Зәки бастаған отандық ғалымдардың мақаласында қазақ тілінің медиа-корпусы үшін мәтінді автоматты алдын ала өңдеудің үш құралы ұсынылған: Сөз формаларын генерациялау құралы, морфологиялық талдағыш, морфологиялық көпмағыналылықты ажырату құралы. Морфологиялық көпмағыналылықты ажырату әзірге эксперименттік сипатта екені көрсетіледі. Оған себеп, белгіленген корпус болмағандықтан, сөйлем құрылымының үлгілік моделіне сүйене отырып жасалған. Зерттеу барысында контекстік және статистикалық-ықтималдық тәсілдерді біріктіруге талпыныстар жасалған [15]. Бұл зерттеу қазақ тілінің корпусық белгіленімі үшін өзекті жұмыс екені танылады. Аталған тәсілдер сөз формаларының түрлі нұсқаларын ұсына алады. ЖИ тек қана статистикалық-ықтималдық тәсілді пайдаланса, қазақ тілінің кейбір заңдылықтарын ескерместен жауап ұсынуы мүмкін. Сол себепті контекстік тәсілді біріктіру оңтайлы ұсыныстардың бірі деп танылмақ.

Қорытынды

Жасанды нейрондық желілер бүгінгі таңда табиғи тілді өңдеу бойынша жоғары нәтижелерге қол жеткізді, біршама шектеулері де

Тілді моделдеу: жасанды интеллект пен табиғи тілдің семантикалық және..

танылды. Зерттеу нәтижелері бойынша, ЖИ модельдері адам тілінің күрделі мағыналық, грамматикалық ерекшеліктерін игеруде әлі де мүмкіндіктерінің жетіспеушілігі байқалады. ЖИ тілінің ерекшелігін саралай отырып, мынадай нәтижелерді атап көрсетуге болады:

– ЖИ берген жауаптар фразеологиялық сөздік, мақал-мәтелдер жинағы, ғалымдардың еңбегі негізінде салыстырылып, жауаптың дәлдігі мен сәйкестігі анықталды. Салыстыру нәтижесінде тілді моделдеудің сипаты табиғи тіл мен ЖИ тілінде танылып, лексикалық, морфологиялық айырмашылықтары айқындалды.

– Машиналық оқыту мен адам тілі мағына және форма жағынан ерекшеленетіні негізделді.

– Үлкен тілдік модель дайындаған жауаптардағы мәдени мазмұнға сай келмейтін тұстар, морфологиялық қателер жеке-жеке белгіленді.

– Зерттеу негізінде тілдік модельдің қазақ тіліне тән мағыналық құрылымдарды, тұрақты тіркес және грамматикалық ерекшеліктерді тану деңгейі жүйелі түрде бағаланды.

ЖИ тілі – мәтіндік дереккөздегі жиілік пен үлгіні қолданады, сол себепті қате жауап жиі кездеседі. Семантикалық деңгейде тіл модельдерінің тұрақты тіркестер мен этнографиялық атаулардың мағынасын дұрыс өңдеу жасай алмағаны мысалдардан көрінді. Ал кейбір лексикология саласының элементтерін дұрыс тани алады, бұл дереккөздерді айқын пайдалана алудың нәтижесін көрсетеді. ЖИ тілі лексикалық үйлесімділік, жинақталған мағынаны болжау сияқты қабілеттерге ие болғанымен, адам тіліне тән семантикалық мазмұнды, мағыналық түрленуді, тілдік вариативтілік және морфологиялық күрделілік сияқты терең құрылымдарды толық игере алмайды. Тілдік модельдер үлкен мәтіндік корпус негізінде статистикалық заңдылықтарды меңгергенімен, оларда мән мен мағынаға бағытталған когнитивтік қабілет жоқ. Дегенмен жасанды тілдік модельдер моделдеу құралы ретінде лингвистикалық зерттеулерге тың серпін беріп отыр. Тіл мен интеллектінің түйісу нүктесінде жатқан бұл мәселе қазіргі пәнаралық зерттеулер үшін өте өзекті, әрі лингвистикалық теория мен технологияны байланыстыратын көпір қызметін атқармақ.

ӘДЕБИЕТ

[1] Гарднер Г. Структура разума: теория множественного интеллекта. – Москва: И.Д.Вильямс, 2007. – 512 с.

[2] Хомский Н. Синтаксические структуры. – М., 1962. – 527 с.

[3] Millière R. Language Models as Models of Language. – Oxford University Press, 2024. – 55 p.

[4] Jurafsky D., Martin J. H. Speech and language processing. – 2024. <https://web.stanford.edu/~jurafsky/slp3/>. 12.01.2025

[5] Rahman A., Raj A., Tomy P. et al. A comprehensive bibliometric and content analysis of artificial intelligence in language learning: tracing between

the years 2017 and 2023. *Artif Intell Review*. – 2024. – Vol. 57. – 107. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10462-023-10643-9>

[6] Қазақтың мақал-мәтелдері / Құрастырған: Смайлова А.Т. – Алматы: Көшпенділер, 2003. – 312 б.

[7] Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдері / Құрастырған: С.Садырбайұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 230 б.

[8] Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / Ред: Кеңесбаев І.К. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

[9] Қоянбекова С.Б., Сатинбекова М.М., Кубдашева К.Б., Нұрмұхаметова Қ.Т. Экспрессивтік стилистика: қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ұлттық кодтағы лингвомәдени парадигмалар // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы, Филология ғылымдары сериясы. – 2024. – №3 (72). – Б. 498-512. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.008>

[10] Binns R. Fairness in Machine Learning: Lessons from Political Philosophy // *Proceedings of the 1st Conference on Fairness, Accountability and Transparency* – 2020. – № 81. – Pp. 149-159.

[11] Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.

[12] Maxutov A., Myrzakhmet A., Braslavski P. Do LLMs Speak Kazakh? A Pilot Evaluation of Seven Models // *Proceedings of the First Workshop on Natural Language Processing for Turkic Languages*. – 2024. – Pp.81-91.

[13] Сыздық Р. Емле және тыныс белгілері. – Алматы: Рауан, 1996. – 285 б.

[14] Choudhury M. Generative AI has a language problem // *Nature Human Behavior*. – 2023. – Vol. 7. – Issue 11. – Pp. 1802-1803. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41562-023-01716-4>

[15] Darhan A., Mansurova M., Madiyeva G., Kadyrbek N., Kyrgyzbayeva M. Development of the Information System for the Kazakh Language Preprocessing. *Cogent Engineering*. – 2021. – Vol. 8 (1). DOI: <https://doi.org/10.1080/23311916.2021.1896418>

REFERENCES

[1] Gardner G. *Struktura razuma: teorija mnozhestvennogo intellekta* [The structure of the mind: the theory of multiple intelligences]. – Moskva: I.D.Vil'jams, 2007. – 512 s.[in Rus.]

[2] Homskij N. *Sintaksicheskie struktury* [Syntactic structures]. – М., 1962. – 527 s. [in Rus.]

[3] Millièrè R. *Language Models as Models of Language*. – Oxford University Press, 2024. – 55 p.

[4] Jurafsky D., Martin J. H. *Speech and language processing*. – 2024. <https://web.stanford.edu/~jurafsky/slp3/>. 12.01.2025

[5] Rahman A., Raj A., Tomy P. et al. A comprehensive bibliometric and content analysis of artificial intelligence in language learning: tracing between

the years 2017 and 2023. Artif Intell Review. – 2024. – Vol. 57. – Article 107.

DOI: <https://doi.org/10.1007/s10462-023-10643-9>

[6] Qazaqtyñ maqal-mätelderi [Kazakh proverbs and sayings]. Qūrastyrğan: Smailova A.T. – Almaty: Köşpendiler, 2003. – 312 b.[in Kaz.]

[7] Qazaq halqynyñ maqaldary men mätelderi [Proverbs and sayings of the Kazakh people]. Qūrastyrğan: S.Sadyrbaiūly. – Almaty: Qazaq universiteti, 2012. – 230 b.[in Kaz.]

[8] Qazaq tılınñ frazeologialyq sözdıǵı [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. Red: Keñesbaev I.K. – Almaty: Ğylym, 1977. – 712 b. [in Kaz.]

[9] Qoianbekova S.B., Satinbekova M.M., Kubdaşeva K.B., Nürmühametova Q.T. Expressive Stylistics: linguocultural paradigms in the National Code of phraseology in the Kazakh language // Abylai han atyndaǵy QazHQ jáne ÄTU Habarşysy, Filologia ğylymdary seriesy. – 2024. – №3 (74). – B.498-512. – DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.008> [in Kaz.]

[10] Binns R. Fairness in Machine Learning: Lessons from Political Philosophy // Proceedings of the 1st Conference on Fairness, Accountability and Transparency. – 2020. – Vol 81, – Pp. 149-159.

[11] Mankeeva J.A. Qazaq tılındegi etnomädeni ataulardyñ tanymdyq negızderi [Cognitive foundations of ethno-cultural terms in the Kazakh language]. – Almaty: Jibek joly, 2008. – 356 b. [in Kaz.]

[12] Maxutov A., Myrzakhmet A., Braslavski P. Do LLMs Speak Kazakh? A Pilot Evaluation of Seven Models // Proceedings of the First Workshop on Natural Language Processing for Turkic Languages, 2024. – Pp. 81-91.

[13] Syzdyq R. Emle jáne tynys belgileri [Spelling and punctuation marks]. – Almaty: Rauan, 1996. – 285 b. [in Kaz.]

[14] Choudhury M. Generative AI has a language problem // Nature Human Behavior. – 2023. – Vol. 7. – Issue 11. – Pp. 1802-1803. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41562-023-01716-4>

[15] Darhan A., Mansurova M., Madiyeva G., Kadyrbek N., Kyrgyzbayeva M. Development of the Information System for the Kazakh Language Preprocessing. Cogent Engineering. – 2021. – Vol. 8 (1). DOI: <https://doi.org/10.1080/23311916.2021.1896418>

МОДЕЛИРОВАНИЕ ЯЗЫКА: ОСОБЕННОСТИ СЕМАНТИЧЕСКОЙ И МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ЕСТЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА

***Шенгелбай М.К.¹, Алкебаева Д.А.²**

***^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан**

Аннотация. Эпоха цифровизации принесла миру значительные изменения. Известно, что это значимо в развитии отрасли науки. В

области лингвистики процесс цифровизации также характеризуется новыми научными направлениями и значительным влиянием на развитие исследований. Искусственный интеллект (ИИ), являющийся результатом цифровизации, признан одним из значимых достижений современной науки и технологий, а применение этих технологий направлено на повышение эффективности жизни человека. Выявление различных механизмов лингвистических особенностей текстов, создаваемых искусственным интеллектом, а также систематизация различий между человеческим интеллектом и искусственным интеллектом в письменной и устной речи являются актуальными задачами языкознания. Научно-филологическое исследование и экспертиза текстов, подготовленных искусственным интеллектом, имеют большое значение для национального языка. Между структурой человеческого языка и языка искусственного интеллекта существуют существенные различия. Быстрое внедрение искусственного интеллекта в повседневную жизнь и коммуникацию также оказывает заметное влияние на язык. Цель исследования: распознать моделирующий характер языка и структурные различия, выявить изменения смыслового значения.

В статье рассматриваются этапы развития и изменения нейронных сетей и языка. Проводится анализ различий и особенностей текстов, созданных ChatGPT, и текстов, написанных на естественном языке. Определяется способность искусственного интеллекта понимать семантическое значение и распознавать морфологические структуры.

В ходе исследования были использованы теоретические положения, связанные с эволюцией языка и машинным обучением. В методологической части статьи применяются методы научного рассуждения, обобщения, сравнения, моделирования и анализа. В результате исследования семантические значения анализируются на основе примеров, выявляются ограничения и трудности языкового моделирования, а также уточняются причины этических противоречий в моделировании нейронных сетей.

Научная ценность исследования заключается в анализе языка искусственного интеллекта и обосновании важности сохранения национальной языковой специфики и культурной окраски языка в условиях цифровизации. Практическая значимость исследования заключается в том, что его результаты используются в качестве учебного материала для дисциплин «Лексикология современного казахского языка», «Морфология современного казахского языка» изучаемых в вузах.

Ключевые слова: язык искусственного интеллекта, эволюция языка, естественный язык, семантика, фразеологизмы, пословицы, этнографические названия, языковая модель, культурный код, морфологическая структура

LANGUAGE MODELING: FEATURES OF THE SEMANTIC AND MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND NATURAL LANGUAGE

*Shengelbay M.K.¹, Alkebaeva D.A.²

*^{1,2}al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The era of digitalization has brought significant changes to the world. It is known that this is significant in the development of the branch of science. In linguistics, the process of digitalization is also characterized by the emergence of new research directions and a significant impact on scientific studies. Artificial intelligence (AI), which is the result of digitalization, is recognized as one of the important achievements of modern science and technology, and the use of these technologies is aimed at improving the efficiency of human life. Identifying the mechanisms of linguistic features of texts generated by artificial intelligence, as well as systematizing the differences between human intelligence and artificial intelligence in written and spoken communication, are relevant tasks for linguistic research. Scientific and philological analysis and examination of texts produced by artificial intelligence are of great importance for the national language. There are significant differences between the structure of human language and the language generated by artificial intelligence. The rapid integration of artificial intelligence into everyday life and communication also has a noticeable impact on language. The aim of the study is to identify the characteristics of language modeling and structural differences, as well as to reveal changes in semantic meaning.

The article examines the stages of development and transformation of neural networks and language. It analyzes the differences and specific features of texts generated by ChatGPT and texts written in natural language. The ability of artificial intelligence to understand semantic meaning and recognize morphological structures is also determined.

The study is based on theoretical concepts related to language evolution and machine learning. In the methodological section of the article, the methods of scientific reasoning, generalization, comparison, modeling, and analysis are used. As a result of the study, semantic meanings are analyzed using examples, the limitations and challenges of language modeling are identified, and the causes of ethical contradictions in neural network modeling are clarified.

The scientific value of the study lies in analyzing the language of artificial intelligence and substantiating the importance of preserving the national linguistic specificity and cultural coloring of language in the context of digitalization. The practical significance of the research lies in the fact that its results can be used as teaching material for the disciplines “Lexicology of the Modern Kazakh Language” and “Morphology of the Modern Kazakh Language”, studied in universities.

Keywords: artificial intelligence language, language evolution, natural language, semantics, phraseological units, proverbs, ethnographic names, language model, cultural code, morphological structure

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 05.09.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.*

Авторлар туралы мәлімет:

Шенгелбай Мәдина Қайратбекқызы – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: madinashengelbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7289-5948>

Алкебаева Дина Акбергенқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: alkebaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2348-4047>

Информация об авторах:

Шенгелбай Мадина Кайратбековна – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: madinashengelbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7289-5948>

Алкебаева Дина Акбергеновна – доктор филологических наук, профессор, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: alkebaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2348-4047>

Information about the authors:

Shengelbay Madina Kairatbekkyzy – doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: madinashengelbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7289-5948>

Alkebaeva Dina Akbergenkyzy – Doctor of Philological Sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: alkebaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2348-4047>

2 БӨЛІМ.
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ
САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
РАЗДЕЛ 2.
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА
PART 2.
RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

ӘОЖ 81.33

ГТАХР 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.033>

МО ЯННЫҢ «ӨМІР МЕН ӨЛІМ АЗАБЫ» РОМАНЫНДАҒЫ
ЖЕРГІЛІКТІ ТІЛДІҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ: МӘДЕНИ-
ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ АУДАРМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Дәнкей Б.¹, Талғатқызы Г.², *Джельдыбаева Р.Б.³

¹ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

² А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

^{*3} Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Қытайдың көрнекті жазушысы Мо Ян шығармашылығы, әсіресе «Өмір мен өлім азабы» романы қытай қоғамындағы тарихи-әлеуметтік өзгерістердің көпқабатты сипатын және ауылдық кеңістіктің күрделі болмысын ұлттық-тілдік дүниетаным арқылы көркем бейнелеуімен ерекшеленеді. Роман композициясында көрінетін аллегориялық қайта туу, буддистік және мифологиялық таным элементтері, сондай-ақ халықтық тілдік материалдардың мол қамтылуы мәтіннің көркемдік құрылымын тереңдетіп, оны философиялық-антропологиялық деңгейге көтереді. Қайта туу идеясы кейіпкер тағдырын бір ғана уақыт шеңберінде тұйықтамай, ұрпақ ауысуы мен тарихи кезеңдердің сабақтастығын, кінә-жаза, өмір-өлім, әділет-қиянат тәрізді іргелі бинарлық оппозициялардың үздіксіз қозғалысын көрсетуге мүмкіндік береді. Романдағы диалект сөздер, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, тұрмыстық-экспрессивті лексика, сондай-ақ халықтық өлең-жыр үлгілері шығарманың ұлттық болмысын танытатын негізгі тілдік-мәдени тетіктер ретінде арнайы талдауды қажет етеді.

Зерттеудің мақсаты – шығармадағы жергілікті ауызекі тіл бірліктерінің (диалект сөздер, идиомалар мен тұрақты тіркестер, эмоционалды-экспрессивті лексемалар, халықтық жырлар) мәдени-танымдық қызметін анықтау және олардың қазақша аудармадағы ерекшелігін салыстырмалы

тұрғыда сипаттау. Бұл мақсатқа сәйкес жұмыста мәтіндегі тілдік бірліктердің семантикалық құрылымы, бағалауыш-экспрессивтік реңкі, контекстік қызметі және мәдени ишаралық мазмұны айқындалып, түпнұсқа мен аударма арасындағы мағыналық сәйкестігі қарастырылады.

Зерттеу жұмысында бірнеше әдістер қолданылды: концептуалды талдау (мәдени-танымдық ұғымдар мен концепт өрістерін айқындау), семантикалық талдау (мағына компоненттерін және контекстік түрленулерін сипаттау), компаративтік талдау (түпнұсқа-аударма сәйкестігін салыстыру).

Зерттеу нәтижелері ұлттық-мәдени мазмұны қанық бірліктерді аударуда қандай тәсілдердің ұтымды екенін, қай жағдайда мағыналық, көркем мәтіннің тілдік колоритін сақтауда, қандай функционалды баламалар тиімді екенін айқындауға көмектеседі.

Тірек сөздер: роман, шығарма, идиома, қытай тілі, жергілікті тіл, ұлттық код, семантика, көркем мәтін

Кіріспе

Қытайдың көрнекті жазушысы, Мо Яннің шығармашылығының ерекшелігі – сыншыл реализмі мен натурализмі. Оның шығармаларының өзегі Қытай қоғамындағы келеңсіздіктер, теңсіздіктер, социалистік режимдегі адам құқығы, адам ақысы, өркениеттер қақтығысы. Дәстүрлі қоғамның өркениет қақтығысы кезіндегі жағдайы, қытай қоғамындағы жабық тақырыптар мысалы, адам етін, маймылды тірідей пісіріп жеу сияқты миф сарындас, бірақ болуы мүмкін деген оқиғаларды жеткізген алғашқы жазушы. Барлық шығармаларында өзі өмір сүрген қоғамның шындығын, саяси-әлеуметтік жағдайын, әділетсіздіктерді ашық жазады. «Өмір мен өлім азабы» романы Қытай коммунистік жүйе орнаған кезеңнен бергі әр түрлі реформаларды коллектендіру, ортақ коммуна т.б. саясаттардың адам жанына салған ауыр жарасы, ауыл өмірін, халықтық дәстүрлерін, діни-мифологиялық түсініктерін және жергілікті тілдік ерекшеліктерін бір кейіпкерді бірнеше түрге ауыстыра отырып суреттейді. Шығармадан тарихи-әлеуметтік жағдаймен қатар, көркем шебер қолданыстағы тілдік құралдар, әсіресе идиомалар мен тұрақты тіркестер, жергілікті диалект сөздерді кейіпкер арқылы жеткізу, ұлттық ойлау жүйесін, моральдық құндылықтар мен мәдени кодтарды көрсетеді. Көріктеуіш құралдар романда ұтымды қолданылған, тарихи жады және рухани құндылықтарды сақтаушы мәдени-танымдық элементтер ретінде қызмет етеді. Олар кейіпкерлердің психологиялық портретін айқындауға, әлеуметтік қатынастарды сипаттауға және ауыл өмірінің рухани-танымдық атмосферасын жеткізуге мүмкіндік береді. Романдағы идиомалардың семантикалық құрылымы және прагматикалық қолданысы тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланыс және когнитивтік модельдердің ерекшелігін ашады.

Қытай тілі әлемдегі ең күрделі тілдерге тобына жатады, олай болатыны қытай тілінде 50 мыңнан астам иероглиф қолданысы бар. «Қытай көп ұлтты

мемлекет hanzu ұлтынан басқа 55 аз санды ұлттар бар. Әр бір ұлттың яғни көпшілігінің өз тілдері бар. Тұрғындардың басым көпшілігі қытай тілін қолданғандықтан қытай тілі мемлекеттегі, әр бір ұлттың арасындағы қарым-қатынас тіліне айналды» [1]. Осы ерекшелігіне байланысты қытай тілінде жергілікті ауызекі тіл немесе диалект сөздерді зерттеу өзекті тақырыптардың бірі. Әсіресе, шығармалар тіліндегі жергілікті сөзқолданыстар, аймақтық ерекшеліктерді сақтау үшін көбіне кейіпкер тілімен, анықтама беріп қолданып отыру үрдісі кеңінен қолданады.

Қытай тілінде жергілікті ауызекі тіл (乡土语言) көркем мәтіндегі дербес әрі көпқабатты тілдік қабат ретінде лингвистика мен әдебиеттануда зерттеліп келеді. Бұл тілдік құбылыс ресми әдеби нормадан тыс қалыптасып, халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне, әлеуметтік ортасына, тарихи тәжірибесіне және дәстүрлі дүниетанымына тікелей байланысты қолданысымен ерекшеленеді [2, 341]. Қытай әдеби тілі орталықтандырылған, жеңілдетілген тіл болып саналады. Әр түрлі ұлыстардың жиынтығынан құралған Қытай елінде жергілікті диалектілік ерекшеліктердің айырмасы қатты білінеді. Тек сөйлеу тілінде ғана емес, жазу графикасында да айтарлықтай ерекшеліктер бар.

Қытай көркем әдеби тілінде идиомалар мен тұрақты тіркестер әлеуметтік қатынастардың иерархиялық сипатын және халықтық танымның өзіндік логикасын көркемдік тұрғыдан жеткізудің негізгі құралы ретінде қызмет атқарады. Бұл тілдік бірліктер қытай халқының тұрмыстық тәжірибесін, тарихи жадын, мифологиялық және діни түсініктерін жинақтаған мәдени-символдық кодтар ретінде көрініс табады [3, 75].

Мо Ян шығармашылығы мәдени-танымдық мазмұнның тереңдігімен әрі көпқабаттылығымен ерекшеленеді. Жазушы Нобель әдебиет сыйлығын алғаннан кейін оның туындылары қытай қоғамындағы әлеуметтік трансформация үдерістерін, ауылдық кеңістіктің күрделі болмысын және халықтық дүниетанымның эволюциясын бейнелеуі тұрғысынан халықаралық ғылыми айналымға кеңінен енді. Мо Ян прозасының басты ерекшелігі – магиялық реализм элементтерін қарапайым шебер тілмен, оның ішінде идиомалар мен бейнелі тұрақты тіркестермен ұштастыра отырып, қарапайым халықтың тарихи тағдырын, психологиялық күйін және өмірлік философиясын көркемдік тұрғыдан терең пайымдауы [3, 75]. Мо Ян шығармаларындағы идиомалар тек стилистикалық амал ретінде ғана емес, мәдени жадыны сақтайтын, ұлттық ойлау жүйесін бейнелейтін әрі көркем мәтіндегі когнитивтік құрылымдарды қалыптастыратын маңызды тілдік-мәдени феномен ретінде қарастырылады.

«Өмір мен өлім азабы» романы Мо Ян шығармашылығындағы ең ауқымды әрі идеялық-көркемдік тұрғыдан жоғары саналатын туындылардың бірі ретінде бағаланады. Шығарма тілі, сөзқолданысы, тілдік ерекшеліктері туралы зерттеулер қытай тілінде де көп жазылды. Роман оқиғалары Қытай

Халық Республикасы құрылған алғашқы жылдардан бастап реформалар мен ашықтық кезеңіне дейінгі қытай ауыл өмірінің елу жылдан астам уақытын қамтып, ел тарихындағы күрделі әлеуметтік-саяси өзгерістерді жеке адам тағдырымен байланыстыра бейнелейді. Шығарманың негізгі сюжеті Си Мын НАО есімді жер иесінің алты мәрте – есек, шошқа, сиыр, ит, маймыл және ақырында адам кейпінде дүниеге келуі арқылы өрбиді. Бұл метаморфозалар жүйесі арқылы жазушы ауыл қоғамындағы әлеуметтік әділетсіздікті, билік пен қарапайым халық арасындағы қайшылықтарды, сондай-ақ тарихи өзгерістердің адам санасы мен тағдырына тигізген ықпалын символдық әрі гротесктік формада көрсетеді. Мұндағы қайта туу буддизм мен ежелгі діни таныммен сабақтасып жатыр.

Романда жануарлар бейнесі аллегориялық қызмет атқарып, әрбір қайта туу кезеңі қытай ауылындағы белгілі бір тарихи-әлеуметтік жағдаймен астасып жатады. Аталған көркемдік жүйеде жергілікті идиомалар мен тұрақты тіркестер, көне атаулар айрықша мәнге ие. Олар тек стилистикалық амал ретінде ғана емес, ауыл тұрмысының рухын, халықтық даналықты және дәстүрлі дүниетанымды жинақтаған мәдени-танымдық бірліктер ретінде қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, идиомалар шығарманың ұлттық ерекшелігін айқындайтын, тарихи жады мен мәдени кодтарды сақтаушы әрі жеткізуші көркемдік механизм ретінде қарастырылады [4, 131].

Біз қарастырған мәселе Мо Ян шығармашылығын диалектілік тұрғысынан зерттеген қазақ тіліндегі алғашқы мақалалардың бірі. Сондықтан ғылыми жаңалығы ретінде қытай көркем әдебиеті мен жергілікті ерекшеліктерін қатар қарастырып отыруға тырыстық.

Мо Янның өз айтуынша, роман атауы буддистік сутралардан алынған, ал буддизм іліміндегі алты қайта туу шеңбері Си Мын НАО бейнесі арқылы көркемдік тұрғыдан қайта жаңғыртылады. Бұл бейне XX ғасырдың ортасындағы қытай ауылындағы әлеуметтік өзгерістерді, жер иеленуші табының тарихи күйреуін және дәстүрлі құндылықтар жүйесінің ыдырауын философиялық деңгейде түсіндіруге мүмкіндік береді [5, 84].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Бұл зерттеуде негізгі әдіс ретінде концептуалды талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс тілдік бірліктердің тек сыртқы формасын ғана емес, олардың артында жатқан мәдени, философиялық және танымдық мазмұнды кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді. Романдағы идиомалар арқылы өмір мен өлім, қайта туу, тағдыр, әділет, жазмыш секілді философиялық концептілер ұлттық таным шеңберінде бейнеленіп, фольклорлық таныммен астасып оқырманға қытай халқының әлемді қабылдау үлгісін танытады. Концептуалды талдау арқылы романдағы идиомалардың семантикалық құрылымы, символдық мәні және олардың мәдени-танымдық функциясы жүйелі түрде зерттелді.

Сонымен қатар зерттеуде компаративтік талдау әдісі де қолданылды. Мо Ян романындағы идиомалардың түпнұсқадағы және аудармадағы қолданысын салыстыруға, олардың мағыналық, стилистикалық және мәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Салыстыру барысында идиомалардың семантикалық дәлдігі, эмоционалды-экспрессивтік реңкі, ұлттық-мәдени коннотациясы және аудармада қолданылған трансформация түрлері талданды. Бұл тәсіл мәдени-когнитивтік бос орындарды (cultural gap) зерттеу үшін маңызды болып табылады.

Зерттеуде сондай-ақ семантикалық талдау әдісі пайдаланылады. Ол идиомалардың мағынасы, метафоралық бейнелілігі, халықтық наным-сенімдер мен дәстүрлі мәдени элементтер арқылы көркем мәтіннің танымдық және философиялық мазмұнын ашуға бағытталған. Семантикалық әдістің басты ұстанымдарының бірі мағынасы болғандықтан, талдау кезінде аудармасының мағынасы, идиомаларды аударудағы түсіндірмелері қалай берілетінін, егер толық болмаса, өз жанымыздан қосымша сипаттап көрсетуге тырыстық.

Қосымша ретінде интердисциплинарлық тәсіл қолданылды, ол әдебиеттану, лингвистика, мәдениеттану және аударматану әдістерін біріктіріп, идиомаларды зерттеудің кешенді ғылыми негізін қамтамасыз етеді. Бұл тәсіл арқылы идиомалардың тарихи, әлеуметтік және мәдени контексті, олардың әдеби мәтіндегі рөлі және аудармадағы трансформациясы терең талданды.

Осы әдістерді біріктіре қолдану Мо Янның «Өмір мен өлім азабы» романындағы идиомалардың мәдени-танымдық сипатын кешенді зерттеуге, олардың семантикалық ерекшеліктерін, тарихи және әлеуметтік мәнін, сондай-ақ аудармадағы интерпретациясын ғылыми тұрғыда анықтауға мүмкіндік берді.

«Өмір мен өлім азабы» романын ағылшын тіліне аудару аударматану ғылымында қалыптасқан классикалық теориялық үлгілер мен қазіргі заманауи тұжырымдамаларға сүйене отырып жүзеге асырылады. Атап айтқанда, П. Ньюмарктың еңбектерінде [6] семантикалық аударма, эквиваленттілік түрлері және мәдени бейімдеу мәселелері жан-жақты қарастырылады. Бұл тұжырымдар романдағы жергілікті тіл ерекшеліктерін, бейнелі сөздер мен тұрақты тіркестерді аудару және түсіндіруде маңызды рөл атқарады.

Л. Вентути [7] аудармашының «көрінбейтін» концептісі арқылы доместикация мен форенизация стратегияларының мәдени семантикасын нақты жеткізуді көздейді. Бұл тәсіл жазушы қолданған Шаньдун диалектісін ағылшын тілінде бейнелеуде нақты көрсетеді. Антуан Берман [8] әдеби аударманың этикасына тоқталып, мәдени астарлары мол ұғымдарды аударуда түпнұсқаның рухын сақтау міндетін айқындайды. Осы тұжырымдар романды шетелдік оқырманға жеткізуде шешуші рөл атқарады. Жазушының

шын аты – Гуан Мое. Мо Ян шығармашылығындағы лақап аты, Мо Ян қытай тілінде «үндеме» деген мағынаны білдіреді [кітаптан]. «Көрінбейтін» және «үндеме» концептілерінде өзіндік үндестік болуы мүмкін деген гипотеза ұсынамыз. Дегенмен ол алдағы зерттеулерге арқау болады.

Сонымен қатар, У. Вилсс [9] аудармадағы тілдік және мәдени сәйкестіктерді талдай отырып, интерпретациялық еркіндік пен шектеудің өзара байланысын зерттеді. Бұл зерттеулер романдағы тұрақты тіркестер мен көне архаизм сөздерді аударуда түпнұқалық мағынаны сақтауға көмек болады.

Қытай ғалымдарының зерттеулері шетел әдебиетінің Қытайды қабылдануы мен интерпретациясына бағытталған. 葛浩文 (2014) және 莫言 (2017) еңбектері Мо Ян шығармашылығын, оның ішінде магиялық реализм элементтері мен жергілікті тілдің ерекшеліктерін сипаттайды. 王瑾 (2015) және 汪笑纯 (2022) зерттеулері романдағы мәдени ерекшеліктерді аудару тәсілдерін талдайды. Олар халықтық наным-сенімдер, ауылдық әндер мен көне-диалект сөздерді аудару тәжірибесін сипаттай отырып, Шаньдун мәдениеті мен тұрмысын дәл жеткізудің жолдарын көрсетеді.

张今 (1987) және 吴文安 (2003) зерттеулері көркем аударма мен эстетика арасындағы байланысты қарастырып, түпнұсқаның көркемдік мәнін сақтау әдістерін сипаттайды. Сонымен қатар, романдағы діни-мифологиялық жүйелер («алты қайта туу», Ямаража, Сиырбасы мен Атбас) мәдени контекст ескеріле отырып аударылады. 杨东英 және 郭惠敏 (2014) мәдени феномендерді аудару кезінде семантикалық және коммуникативтік тәсілдерді талдайды, бұл Мо Ян романының мифологиялық элементтерін интерпретациялауға теориялық негіз береді.

周领顺 (2016) зерттеулері ауылдық тілдің аудармасындағы қиындықтарды, оның ішінде диалект сөздер, тұрақты тіркестер мен сарқит сөздерді сипаттайды және мәдени бос орынды толтырудың әдістерін ұсынады. Сондай-ақ, 王笑纯 (2020) және 李秀敏 (2018) халықтық наным-сенімдер мен дәстүрлі әдет-ғұрыптарды аударудағы тәжірибелік стратегияларды қарастырады.

Нәтижелер

«Өмір мен өлім азабы» романы 2016 жылы Шыңжаң халық баспасынан жарық көрді. Екі томнан тұратын романды Ж. Мұхамедхан мен Д. Әлімақын аударды [11]. Аталған еңбек қытай көркем әдебиетін қазақ оқырманына жақындатуда маңызды рөл атқарып, екі халық арасындағы мәдени-әдеби байланысты нығайтуға елеулі үлес қосты.

Роман атауындағы «生死疲勞» тіркесі буддистік дүниетанымдағы тіршілік иелерінің алты рет қайта туу кезінде үздіксіз «өмір мен өлім» арасында рухани әрі тәндік қажуды білдіреді. Бұл мағына шығарманың негізгі идеясы – қайта туу, тағдыр және төзім концептілерімен тығыз

байланысып тұр. Кейіпкердің бастапқы қарсылық пен ашу-ыза күйінен біртіндеп тағдырға мойынсұнуы роман тақырыбының философиялық мазмұнын тереңдете түседі [6].

Аудармашылардың кітапты «Өмір мен өлім азабы» деп беруі түпнұсқадағы мағыналық өзекті дәл әрі сәтті жеткізген шешім. Қазақ тіліндегі «азап» лексемасы «қасірет», «жан қиналысы», «үздіксіз күйзеліс» сияқты семантикалық мағыналарды сақтай отырып, романдағы тоқтаусыз рухани және физикалық шаршау идеясын нақты жеткізеді.

Роман оқиғалары Шаньдун өлкесіндегі Гауми аймағына қарасты Доң би ауылында өрбиді. Аталған өңірдің тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен тілдік ерекшеліктері жазушының көркем әлемінің негізгі іргетасын құрайды. Мо Ян өз шығармаларында туған жері Гаумиге деген терең рухани байланысын көркемдік дүниетанымының өзегі ретінде қарастырады. Шығарма тілінде Шаньдун аймақтық диалектісіндегі сөздер қолданысы да көп кездеседі.

Романда жергілікті ауызекі тіл, диалект сөздер, мақал-мәтелдер мен идиомалар кеңінен қолданылады. Бұл тілдік бірліктер көркем мәтінде тек стилистикалық құрал қызметін атқарып қана қоймай, ауыл адамдарының дүниетанымын, әлеуметтік тәжірибесін және мәдени жадын бейнелейтін танымдық кодтар ретінде көрінеді [12]. Жергілікті тілдік элементтер арқылы жазушы қарапайым ауыл тұрғындарының ойлау жүйесін, құндылықтар иерархиясын және өмір салтын табиғи әрі нанымды түрде ашады.

Романның бірқатар эпизодтарында халық әндері мен жергілікті жаргон, афоризмдерді қолданылуы жергілікті ауызекі тілдің көркемдік әлеуетін айқындай түседі. Мұндай қолданыстар кейіпкерлердің әлеуметтік ортасын, күнделікті тіршілігін және халықтық ойлау жүйесін экспрессивті түрде бейнелеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар автор өңірлік тілдік ерекшелікті күшейту мақсатында мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерді жиі пайдаланады. Бұл идиомалар баяндаудың халықтық сипатын арттырып, оқиғаны қарапайым ауыл адамдарының таным-түсінігі тұрғысынан жеткізудің тиімді құралына айналады. Нәтижесінде жергілікті идиомалар романда мәдени-танымдық мазмұнға ие болып, өмір мен өлім, тағдыр мен төзім сияқты іргелі концептілерді бейнелеудің маңызды көркемдік механизмі ретінде көрініс табады. Олар шығарманың ұлттық болмысын айқындап, тарихи жады мен мәдени кодтарды сақтаушы тілдік құрал қызметін атқарады. Дыбысталуы мен графикалық формасы сәйкес келетін дыбыстар мен баламасы жоқ сөздер бұрынғы зерттеулерде де кездеседі, оны мағынаны толық ашу мақсатында мазмұны сәйкес аударма жасалады [12].

«Қытай диалект сөздігінің үлкен энциклопедиясы» негізінде роман мәтінінен алынған диалект сөздерді жинақтап талдағанда, қайталамай есептегенде шамамен *170 диалект сөзі* анықталды. Бұл сөздер төмендегідей категорияларға бөлінеді:

Кесте 1-1. «Өмір мен өлім азабы» романындағы диалект сөздердің жіктелуі.

Диалект түрі	Нақты мысалдар
Зат есімдер	白面饽饽, 杂合面, 屯, 麻子, 血胸膛, 盅, 墒沟, 堂屋, 庄户饭, 黄眇, 黄毛丫头, 银耗子, 夜猫子
Атаулар (апелляциялар)	他大婶, 俺孩他娘, 老子, 他爹, 重山哥哥, 老婶子, 姨太太, 掌柜的, 半大小子, 亲姊热妹, 俺
Етістіктер	抻, 擣, 攢, 揉, 擢, 揼, 揼, 揼, 困弄, 骗腿, 困觉
Сын есімдер	活泛, 牙碜, 气不忿儿, 倚里倚气, 筋道
Басқа	五冬六夏, 哩, 丝丝缕缕, 转节子

Айта кететін жайт бұл тізімдегі кейбір сөздер тек Шаньдун, Гаоми өңіріне тән болса, басқа сөздер кеңінен қолданылатын, ауыл реңкі айқын көрінетін тілдік бірліктер болып табылады. Мәселен, 屯 (tún – шаруашылық қорғаны), 大婶 (dàshēn – апа), 爹娘 (diēniáng – әке-ана), 麻子 (mázi – безек дақтары бар), 鸡巴 (jībā – дөрекі сөз) және 犁把子 (lí bǎzi – өрік тұтқасы) сияқты сөздер кеңірек қолданыстағы ауылдық сөздер қатарына жатады, және олар романның мәдени-танымдық мазмұнын байытатын жергілікті тіл элементтері ретінде қарастырылады.

Кесте 1-2. «Өмір мен өлім азабы» романындағы диалект сөздердің қазақша аудармасы мен түсіндірмесі

Диалект түрі	Түпнұсқа сөз (пиньинь)	Қазақша аудармасы / түсіндірмесі
Зат есімдер	白面饽饽 (báimiàn bōbo)	ақ ұннан жасалған ауыл наны / ақ бидай бауыры (диалект тағам атауы)
	杂合面 (záhémian)	аралас ұннан жасалған қамыр/ұлттық ауыл қамыры
	屯 (tún)	ауылдық қорғаныс не қойма (тұрмыстық құрылыс)
Диалект түрі	Түпнұсқа сөз (пиньинь)	Қазақша аудармасы / түсіндірмесі
	麻子 (mázi)	безеу дақтары/бет терісінің дақтары (дене белгісі)
	盅 (zhōng)	кішкентай құмыра/шағын ыдыс
	堂屋 (tángwū)	асхана/кинетін бөлме (ауыл үйінің басты бөлмесі)
	庄户饭 (zhuānghùfàn)	шаруаларға тән ауылдық тамақ
	黄眇 (huángchī)	ауылда «өткір көзді» бала
	黄毛丫头 (huángmáo yātou)	бойжеткен жас қыз
	银耗子 (yínhàozǐ)	күмістей тышқан (жыртқыш көрініс/атау)

Мо Янның «Өмір мен Өлім Азабы» романындағы жергілікті тілдің ...

	夜猫子 (yèmāozi)	түнгі бала/түнде оялатын адам
Атаулар	他大婶 (tā dàshěn)	сол ауылдағы үлкен апа
	俺孩他娘 (ǎn hái tā niáng)	менің баламның шешесі
	老子 (lǎozi)	мен/менің өзім (жаргондық өзі туралы айтылуы)
	他爹 (tā diē)	оның әкесі
	重山哥哥 (zhòngshān gēge)	Құрметті ағай
	老婶子 (lǎoshēnzi)	апа (әлденеше құрметтеу)
	姨太太 (yítàitai)	екінші әйел / әже
	掌柜的 (zhǎngguì de)	дүкен жақтағы адам
	半大小子 (bàndà xiǎozi)	жас жігіт/жартылай ересек бала
	亲姊妹 (qīn zǐ mèi)	туған әпке-қарындас
	俺 (ǎn)	мен (ауызекі меншіктеу)
Етістік	抻 (chēn)	созу/жіңішкерту
	擂 (léi)	ұнтақтау/тұрмыстық соғу
	攥 (guàn)	лақтырып тастау
	揉 (róu)	итеру
	摺 (biāo)	лақтыру
Диалект түрі	Түпнұсқа сөз (пиньинь)	Қазақша аудармасы / түсіндірмесі
	揼 (xuān)	итеру (қолмен)
	撇 (piē)	тастау/шығару
	团弄 (tuán nòng)	ойнату/домалау
	骗腿 (piàn tuǐ)	алдау/аяқтай тарту (игра сөз)
	困觉 (kùn jué)	ұйықтап қалу
Сын есім	活泛 (huófàn)	сергек, епті
	牙碜 (yáchěn)	ұнамсыз/діріл сөз
	气不忿儿 (qì bù fèn'r)	ашулы/ризасыз
	倚里倚气 (yǐlǐyǐqì)	дөрекі, күйлес сөйлеу
	筋道 (jīndào)	қатты/тығыз (тамақта/талшық)
Басқа	五冬六夏 (wǔ dōng liù xià)	барлық жыл мезгілдері («бірақ жалпақ сөз»)
	哩 (li)	«осы жерде» (жергілікті шылау)
	丝丝缕缕 (sī sī liǔ liǔ)	жұқа/теңіздей тұтас пішін

Диалект сөздердің барлығы бірдей тек белгілі бір өңір шеңберінде ғана қолданылмайды. Олардың бір бөлігі нақты аймаққа тән болса, екінші бір бөлігі ауылдық реңкі арқылы кең таралып, халықтың күнделікті сөйлеуде қолданады. Осы себепті мұндай лексемаларды тар мағынадағы диалект

бірліктері ретінде ғана емес, жергілікті ауызекі тілдің құрамдас бөлігі ретінде де қарастыру орынды.

Талқылау

Романдағы бірқатар эпизодтарда халық әндері мен диалект сөздер, көне атаулар арқылы жергілікті ауызекі тілдің көркемдік ерекшелігі айқын көрініс табады. Бұл әндерде тұрмыстық лексикамен қатар өңірге тән диалект элементтер молынан кездесіп, кейіпкерлердің әлеуметтік жағдайын, өмір салтын және халықтық ойлау жүйесін табиғи түрде ашуға мүмкіндік береді. Мұндай қолданыстар көркем мәтінге өміршендік пен нанымдылық дарытып, баяндаудың ауызекі, халықтық сипатын күшейтеді.

Жергілікті ауызекі тілді зерттеу Қытай тіл білімінде соңғы жылдары дербес ғылыми бағыт ретінде зерттеліп келе жатыр, оның теориялық негіздері бұған дейін-ақ әртүрлі лингвистикалық салалар аясында қалыптасқан. Атап айтқанда, диалектология, фразеология, мақал-мәтелдер теориясы, мәдени-коннотативті лексика және тұрмыстық сөйлеу тілін зерттеу бағыттары жергілікті тіл құбылысының жекелеген қырларын ертерек кезеңдерден бастап қарастырған. Бұл зерттеулер көбіне нақты көркем мәтіндер мен аймақтық тілдік материалдарға сүйенді.

Әдеби тұрғыдан алғанда, жергілікті ауызекі тіл көркем шығармаларда маңызды стильдік қызмет атқарады. Ол өңірлік атмосфера қалыптастыруға, ұлттық және жерлік реңкті күшейтуге, кейіпкер бейнесін нақтылауға, оның мінез-құлқы мен әлеуметтік болмысын ашуға, сондай-ақ шығарманың идеялық-тақырыптық мазмұнын тереңдетуге мүмкіндік береді.

Мо Янның «Өмір мен өлім азабы» романындағы нақты тілдік материалды негізге ала отырып, бұл зерттеуде жергілікті ауызекі тіл төрт негізгі топқа жіктеледі:

1. диалект сөздер;
2. тұрақты сөз орамдары мен идиомалар;
3. эмоционалды-экспрессивті реңкі бар тұрмыстық-ауызекі лексемалар;
4. халықтық өлең-жырлар.

Мұндай жіктеу роман тіліндегі жергілікті тілдік қабатты жүйелі түрде сипаттауға, сондай-ақ олардың мәдени-танымдық және прагматикалық қызметін кешенді түрде ашуға мүмкіндік береді.

Қытайдың географиялық ауқымының кеңдігі диалект түрлерінің көп болуына алып келді. Алайда жергілікті ауызекі тіл мен диалект арасындағы шекара әрдайым айқын бола бермейді: кейбір жағдайларда олар семантикалық ауқымы мен қызметі жағынан бір-бірімен қабаттасып жатады.

Мо Янның «Өмір мен өлім азабы» романындағы көркем тілдік құралдар (乡土语言) – ерекше тілдік құбылыс ретінде әдебиеттанушылар мен

аудармашылардың назарын аударған. Сондықтан оны зерттеу барысында стильдік, семантикалық және мәдени қырлар талқыланады. Романдағы ауылдық тіл Қытайдағы дәстүрлі тұрмысты, наным-сенімдер мен моральдық қағидаларды бейнелейді, сондай-ақ мәдени кодтарды жеткізудің маңызды факторы болып табылады.

Мысал: Ауыл әні

太阳一出照西墙,
东墙西边有阴凉;
锅灶里烧火炕头上热,
仰着睡觉烫脊梁;
稀粥烫嘴吹吹喝,
行善总比为恶强;
俺说这话您若不信,
回家去问你的娘...

Қазақша нұсқа аударма:

Күн шықса, батыс қабырғаға түседі,
Шығыс пен батыстың арасында сая бар;
Қазан-ошақта от жанса,
Пеш үсті ыстық – шалқасынан жатсаң, арқаң күйер.
Сұйық көже ауызды күйдірсе, үрлеп ішерсің,
Жақсылық жасау – жамандық қылудан әрқашан артық.
Айтқаныма сенбесең,
Үйіне барып, анаңнан сұра... [10].

1. Стильдік ерекшеліктер

Қытайша түпнұсқа мәтін ырғақты, қайталанымға және көркемдік құралдарға бай. Сөйлемдер ауызекі тілге тән құрылымда, тұрмыстық лексика қолданылады. Қазақша аудармада ырғақ, қайталаным сақталған, сөйлем құрылымы табиғи мағына мен ұйқас дұрыс сақталған. Түпнұсқадағы тұрмыстық бейнелер – күн сәулесі, ошақтың оты, көженің дәмі – қазақ тілінде де теңеулер мен бейнелі сөздер арқылы дәл жеткізілген. «锅灶» (ошақ), «炕» (төсек), «稀粥» (сұйық көже), «俺» (мен), «娘» (шеше) – бұл сөздер Шаньдунге тән диалект сөздер, ауылдың өмірін бейнелейді.

2. Тұрмыстық мән және мәдени код

Түпнұсқадағы бейнелер тұрмыстық контекстпен тығыз байланысқан: ошақ отының жылытуы, тағамның дәмі мен күйі, жақсылық пен жамандыққа қатысты моральдық салыстырулар. Қазақша аудармада бұл бейнелер қазақ ауыл тұрмысына сәйкес бейімделген. Екі тілде де ауызекі тілдің табиғи сипаты көрініс табады: диалект сөздер, тұрмыстық тіркестер және халық даналығы біріктіріліп, оқырманға ауылдық өмірдің шынайы көрінісін береді. Қазақ тұрмысында да пеш, ошақ атаулары кеңінен қолданады, сондықтан біздің танымға жат ұғым емес, ал қытайдың өзге провинциялық аумақтарында ол атаулар диалект болып саналады.

Тұрмыстық мән мен мәдени кодтар да сақталған. Мысалы, түпнұсқадағы «锅灶里烧火炕头上热» (ошақ отының жылытуы) және «行善总比为恶强» (жақсылық әрдайым жамандықтан артық) сияқты бейнелер қазақша нұсқада да дәл берілген, бұл аударма арқылы оқырманға мәдени және тұрмыстық контекст түсінікті болады.

«Өмір мен өлім азабы» романының қазақша аудармасы түпнұсқаның семантикасын, стильдік ерекшелігін және мәдени контекстін сақтай отырып, жергілікті тілдің байлығын, тұрмыстық тілдік кодтарды және халықтық дүниетанымды оқырманға түсінікті аударылған кейбір тіркестер. Мысалы «құлындаған даусым құраққа шығып», «көзіңді құзғын шұқып, соқыр боп қалғансың ба?» деген аудармалар мағына сақтаған, семантикасы дұрыс көрсетілген тіркестер.

Өңірлік реңкті күшейту үшін автор көптеген мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер және диалект сөздерін қолданады. Мұндай ауызекі тіл элементтері шығарманың халық көзқарасынан жазылғанын айғақтайды және Мо Янның ауыл адамдарының тұрмысын соншалықты дәл бейнелей алуына себеп болған [9]

Мысал, “小兔崽子，你还我的牛胯骨”. Қазақша нұсқа: «Кішкентай құрт, менің сиыр омыртқамды қайтар!» [11, 125]. Бұл жерде «小兔崽子» – балағат сөз, бірақ қазақша балама да эмоциялық реңкті көрсету үшін «кішкентай құрт» деп аударады. Калька аудармада «оңбаған», «сүмелек», «сорақы», «иттің баласы» деген сөздермен сәйкес келеді, бірақ Шаньдун аймағындағы негізгі қолданысқа жақын қылып «кішкентай құрт» аудармасымен сәтті беріледі. Тағы бір мысал: 最后他画蛇添足般地端碗..... 敬祝合作与解放幸福圆满. Қазақша нұсқа: «...соңында, бәлкім артық болса да, оларға бақыт тілеп ыдысын ұсынды, ...»

«画蛇添足» – артық әрекет жасау деген мағынада; қазақша нұсқада «бәлкім артық болса да, ыдысын ұсынды» деп берілген. Мақалдың мәні сақталып, сөйлем құрылымы оқырманға түсінікті болу үшін жеңілдетілді. Ыдысын ұсыну, дәстүрлі қытай қоғамындағы бейбербалды сыйластық әрекеті. Қолындағы ыдысын басынан асыра жоғары көретіп, құрмет көрсету белгісі.

Жергілікті тіл элементтері – Қытай мәдениетінің асыл қазынасы, сондай-ақ халық өмірін ең шынайы бейнелейтін тілдік форма. Мазмұны бай, формасы әртүрлі болғандықтан, көптеген сарапшылар мен ғалымдардың назарын аударады. Автор «Өмір мен өлім азабындағы» жергілікті тілдерді талдап, ерекшеліктерін мынадай түрде қорытындылады:

1. Қарапайым және халыққа тән. «Топырақ» деген ауыл, туған жер деген мағынаны білдіреді, ол – халықтың тілдік шығармашылық жемісі болып табылады, әр сөз, әр сөйлем халықтың ой-пікірін көрсетеді. Қарапайымдылық – халықтың синонимі әрі ауылдық тілдің ең негізгі ерекшелігі болып табылады. Мысалы, Чэнь Дафудың әйелі босанған кезде автор «帶丫把的» сөзін ұл бала туылғанын білдіру үшін қолданған; Си Мын

Нао сиыр болып қайта туылып, базарда сатылған кезде «子儿» сөзін ақша ретінде пайдаланған; мәтінде көптеген көне сөздер бар: «孙子», «奶奶个熊», «狗娘养的», «猪脑子», «王八蛋» және т.б. Бұл «халыққа тән» тіл батыл әрі әуезді, романды өмірге жақындатады және оқырманға Шаньдуннің ерекше мәдениетін тереңірек таныстырады.

2. *Аймақтық сипат өте күшті.* «Өмір мен өлім азабында» Шаньдун диалектісі арқылы Гаоми оқиғасы жазылған, мәтінде «杂合面», «铁鏊子», «热鏊子», «车轱辘话», «鏊羔子», «擻», «嫚» және «白面饽饽» сияқты ауылдық сипаттағы сөздер бар. Автор бұл ауылдық сөздерді романда қолдану арқылы романды аймақтық тілдік бояумен толықтырған.

«Өмір мен өлім азабы» романы халық пен жер арасындағы махаббат пен өшпенділік қайшылықтарын суреттейді, сондықтан жаңа Қытай құрылғаннан кейінгі Шаньдун өлкесі Гаоми қаласы халқының тұрмыстық өмірін бейнелеу үшін көптеген жергілікті тілдік элементтер қолданылған.

Жергілікті ауызекі тіл мен диалект ұғымдарының арақатынасы лингвистикада ұзақ уақыт бойы пікірталас нысаны болып келеді. Бұл қатынасты қамту сипатындағы (инклюзивті) байланыс ретінде қарастыруға болады: диалект жергілікті ауызекі тілдің құрамына енуі мүмкін, алайда жергілікті ауызекі тіл диалектілік бірліктермен ғана шектелмейді. Мұндай айырмашылық жергілікті ауызекі тілдің функционалдық және семантикалық икемділігін, сондай-ақ оның мәдени-танымдық әлеуетінің кеңдігін көрсетеді.

Мәселен, «石碾子» (shí gǔnzi) – астықты бастыруға арналған дәстүрлі халықтық құрал, «土围子» (tǔ wéizi) – тас пен топырақтан тұрғызылған қорғаныс қабырғасы. Бұл атаулар халықтың күнделікті сөйлеу тілінде жиі қолданылғанымен, тар мағынадағы диалект сөздер қатарына жатпайды, өйткені олар стандарт қытай тілінде де түсінікті және белгілі бір өңірмен қатаң шектелмейді. Дегенмен, ауыл шаруашылығы мен дәстүрлі тұрмысқа тән ұғымдарды білдіруіне байланысты, мұндай лексемалар жергілікті ауызекі тілдің құрамына еніп, халықтық мәдениеттің тілдік репрезентациясы ретінде қызмет атқарады.

Ал «白面饽饽» (báimiàn bōbo), «屯» (tún), «粮囤» (liáng tún) тәрізді атаулар екіұдай сипатқа ие: бір жағынан, олар өңірлік-диалектілік ерекшелікті көрсетсе, екінші жағынан, ауылдық өмір тәжірибесі мен дәстүрлі шаруашылық құрылымына негізделгендіктен, жергілікті ауызекі тілдің кеңірек қабатына да жатады. Сондықтан мұндай лексемаларды диалект пен жергілікті ауызекі тіл арасындағы өтпелі, аралық бірліктер ретінде қарастыруға болады.

Мо Янның «Өмір мен өлім азабы» романындағы оқиғалар негізінен Шаньдун провинциясының Гаоми уезі аумағында өрбиді. Географиялық орналасуына байланысты Шаньдун диалектісі көбіне Солтүстік Қытай (北方方言) диалектілер тобына жатқызылады. Мо Ян шығармаларындағы

жергілікті ауызекі тілдің ұлттық әдеби кеңістікке табиғи түрде енуіне және оқырманға түсінікті болуына ықпал етеді.

Мо Янның «Өмір мен өлім азабы» романында кездесетін мынадай тілдік бірліктер осы құбылысты айқын көрсетеді:

白面饽饽 – ақ бидай ұнынан жасалған дәстүрлі тағам (бауырсақ);

屯 – ауылдағы азық-түлік сақталатын қойма;

大婶 – белгілі бір әйелге қатысты қолданылатын, туыстық-әлеуметтік мәні бар атау;

抻, 擀 – ауылдық тұрмыста жиі қолданылатын әрекет атаулары.

Романда автор кейбір жалпыға белгілі идиомаларды жергілікті ауызекі тіл нормасына бейімдеп, оларды ауылдық реңкі бар нұсқада ұсынады. Мәселен:

隔墙有耳 («Қабырғаның құлағы бар») → 茅厕里说话, 墙外有人听

(«Әжетханада сөйлессең, қабырға сыртында тыңдаушы бар»);

不说话没人把你当哑巴 («Сөйлемесең, ешкім сені мылқау деп ойламайды») →

闭上你的臭嘴, 没人把你当哑巴卖了!

(«Тотығыңды жап, ешкім сені мылқау деп сатып жібермейді!»).

Мұндай тұрақты тіркестерді қарапайым халыққа жақындатып, мәтіннің ауызекі, тұрмыстық сипатын күшейтеді. Сонымен қатар олар кейіпкерлердің эмоциялық күйін, әлеуметтік қарым-қатынасын және ауылдық ортаға тән сөйлеу мәдениетін нақты көрсетеді.

Романда Шаньдун өңіріне тән бірқатар тұрақты тіркестер де кездеседі. Мысалы:

三九天的大葱, 根枯皮干心不死 – «Үш тоғыз күннің пиязы: тамыры құрғап, қабығы кеуіп тұрса да, өзегі өлмеген», яғни сырттай әлсірегенімен, ішкі ниет пен табандылықтың сақталуын білдіреді;

石头蛋子腌咸菜, 油盐不进 – «Тас жұмыртқаны тұздағандай, май да, тұз да сіңбейді», яғни қандай да бір адамды немесе жағдайды ешбір тәсілмен өзгерту мүмкін еместігін бейнелейді.

Аталған тұрақты тіркестер Шаньдун өңіріне тән халықтық ойлау жүйесін, тұрмыстық философияны және мінез-құлық стереотиптерін көрсетеді. Олар мәтінге ауыл өмірінің шынайы көрінісін енгізіп, романның халықтық әрі ұлттық сипатын күшейтеді. Осылайша, жергілікті тұрақты тіркестер Мо Ян прозасында тек тілдік құрал ғана емес, мәдени-танымдық мазмұнды жеткізетін маңызды көркем элемент ретінде қызмет атқарады.

Кесте 1-3. Жергілікті тұрақты тіркестер қазақша аудармасымен

Түпнұсқа (қытайша)	Қазақша аудармасы	Функциясы/ерекшелігі
白面饽饽	Ақ бидай ұнынан жасалған бауырсақ	Диалект сөз, ауылдық тағам, жергілікті тұрмыс көрінісі

屯	Азық-түлік қоймасы	Диалект сөз, ауылдық өмір салты
Түпнұсқа (қытайша)	Қазақша аудармасы	Функциясы/ерекшелігі
他大婶	Белгілі бір әйелге арналған атау	Диалект сөз, әлеуметтік-әлеуметтік реңк
抻、擀	Ауызша тұрмыстық етістіктер	Экспрессивті тұрмыстық сөздер, ауылдық әрекет сипаттау
隔墙有耳 → 茅厕里说话，墙外有人听	«Әжетханада сөйлесен, қабырға сыртында тыңдаушы бар»	Тұрақты тіркес, идиома бейімделген, халықтық даналықты көрсету
不说话没人把你当哑巴 → 闭上你的臭嘴，没人把你当哑巴卖了！	«Тотығынды жап, ешкім саған саңырау деп қарамайды»	Тұрақты тіркес, ауылдық сөйлеу ерекшелігі, экспрессивтілік
三九天的大葱，根枯皮干心不死	«Үш тоғыз күннің пиязы: тамыры құрғап, қабығы кеуіп, ішінде өлім жоқ»	Тұрақты тіркес, Шаньдун мәдениетін көрсету, өміршендік пен табандылық символы
石头蛋子腌咸菜，油盐不进	«Тас жұмыртқаны тұздағандай, май мен тұз кірмейді»	Тұрақты тіркес, әдіспен сендіру мүмкін еместігін бейнелеу, халықтық ойлау

Мо Янның «Өмір мен өлім азабы» романында жергілікті диалект сөздер мен идиомалар ауылдық өмірдің шынайылығын, мәдени ерекшелігін және кейіпкерлердің мінез-құлқын көрсету үшін маңызды құрал ретінде қызмет атқарады. Романда кездесетін диалект сөздер, тұрақты тіркестер мәтіннің мәдени-танымдық мазмұнын байытады. Мысалы, «帶丫把的» тіркесі бала туылуын білдіретін қарапайым ауылдық тіркес болып, «балалы» немесе «ұл бала туған» деп аударылған. Бұл аударма тек мағынаны сақтап қана қоймай, қазақ оқырманына дәстүрлі отбасылық құрылым мен әулеттің жалғасуы идеяларын жеткізеді. Сол сияқты, «子儿» сөзі ауылдық тұрмыста ақша немесе сауда-саттықты білдіреді. Қазақ тіліндегі аудармасы «ақша» болып, мағыналық және мәдени сәйкестік сақталған, бұл тіркес арқылы оқырман ауыл тұрғындарының шаруашылығы мен сауда дәстүрімен кеңірек таныса түседі.

Романдағы мына тіркестер («孙子», «奶奶个熊», «狗娘养的», «猪脑子», «王八蛋») кейіпкерлердің ашу-ызасын, эмоциялық реакциясын және әлеуметтік қатынасын айқын көрсетеді. Қазақша аудармасы «аттөк», «иттің баласы», «шошқаның мидығы» сияқты тіркестер арқылы беріледі, бұл түпнұсқаның эмоционалдық және мәдени реңкін сақтай отырып, ауылдық ортадағы күнделікті шынайылықты оқырманға жеткізеді. Мұндай саркіт сөздер арқылы автор ауыл өмірінің ашықтығын, кейде әзіл-қалжыңға толы табиғи көңіл-күйін көрсетуге мүмкіндік алады.

Жалпы алғанда, диалект сөздер мен идиомалардың аудармасы романның мәдени-танымдық мазмұнын сақтауға, кейіпкерлердің әлеуметтік жағдайын, тұрмыс ерекшеліктерін және ұлттық дүниетанымын көрсетеді

Мысалы:

• 杂种 (зачжун), 野杂种, 狗杂种 – адамға бағытталған дөрекі сөздер, басқаларды төмендету және жануардан жоғары тұру дегенді білдіреді;

• 破鞋, 骚货 – дәстүрлі әйелдік мінез-құлыққа сай келмейтін әйелдерді сипаттап, ер адамның үстемдігін көрсетуге қызмет етеді;

• 操你妈, 我日你祖宗, 鸡屁眼子, 我操你们这些王八蛋的亲娘 – ашық тілдік формалар, Шаньдун халқының батыл, тік мінезін бейнелейді.

Мысал: 换上新的铁蹄之后, 它四蹄轻快, 一路如风般飞奔; 忘却了前世的种种不顺, 西门欢快而轻松地骑在驴背上; 他昂起头, 对着天空放声呼喊: “啊—哦~~啊—哦~~啊—哦~~”. Аудармасы:

«Жаңа темір таяқшаларын таққан соң төрт аяғы жеңіл, жол бойы желдей жылдам жүгіреді; алдыңғы өмірдегі сәтсіздіктерді ұмытып, Сымэнь есекке қуанышпен және жеңілдікпен мінеді; басын көтеріп аспанға айқайлайды, аа-о~~ аа-о~~ аа-о~~»

Мұнда Си Мын НАО есектің жаңа темір табанын таққаннан кейінгі көңіл-күйі бейнеленеді. Сонымен қатар, Си Мын НАО есек өміріне үйренгенін көрсетеді.

Романда жиі кездесетін ұғымдар: «Ямаража» (Өлім патшасы), «Сиырбас мен Атбас» (өлілер әлемінің күзетшілері), «Жер рухының храмы». Қазақ тілінде бұлардың тікелей баламасы жоқ, сондықтан аудармашылар тікелей аударған, ал төл нұсқа тілде бұл атаулардың поэтикалық, философиялық мәні бар.

Қытайдың кең аумағы әртүрлі өңірлік мәдениеттерге бай, және бұл ерекшеліктер дәстүрлі әдет-ғұрыптарда айқын көрінеді. «Өмір мен өлім азабы» романында бірнеше маңызды дәстүр суреттеледі:

• *Жерлеу рәсімдері* – ауыл тұрғындарының өлімге қатынасы, рухани дәстүрлері мен отбасылық міндеттері бейнеленеді.

• *Үйлену салттары* – ауыл өміріндегі некелік қатынастар мен отбасылық құрылым көрсетіледі.

• *Ауыл шаруашылығының маусымдық дәстүрлері* – егіншілік, мал шаруашылығы, еңбекке қатысты мерекелік салт-дәстүрлер романдағы күнделікті тұрмысқа енгізілген.

• *Жерге қатысты ырымдар мен тыйымдар* – табиғатқа және жерге қатысты дәстүрлі сенімдер, халықтық ырымдар романдағы ауылдық нақышты күшейтеді.

Осы этнографиялық сипаттамалар романға *терең ұлттық колорит*, ауыл өмірінің шынайы бейнесін береді.

Мысал 1

Түпнұсқа: 土地庙, 关帝庙

Талдау:

土地庙 – жер рухына арналған жергілікті ғибадатхана;

关帝庙 – Гуань Юй батырын ұлықтайтын храм.

Мо Ян романда жерлеу рәсімдерін, үйлену әдет-ғұрыптарын,

шаруашылық күнтізбесін және жерге байланысты ырымдарды нақты жазады.

Диалект сөздер тек белгілі бір өңірде қолданылады және олардың тура аудармасы сирек кездеседі. Мысалы, 熬大鷹 тіркесі жабайы қыранды бірнеше күн бойы жүйкесін тоздыру арқылы үйрету тәсілін сипаттайды, бірақ контекстте кейіпкердің жан қысымына түсуін білдіреді. Сол сияқты 小兔崽子 балағат сөз ретінде эмоциялық реңкті жеткізеді, ашулы кейіпкердің күйін айқын көрсетеді. Мұндай диалект сөздер оқырманға ауылдық ортаның сезімдік және әлеуметтік ерекшелігін таныстырады.

Фразеологизмдер мен тұрақты тіркестер де романға ерекше мән береді. Мысалы, 鸡毛拌韭菜 тіркесі қатынастың шатастық сипатын бейнелейді, ал 画蛇添足 мақал-мәтелі «артық ету» дегенді білдіріп, автордың ирониялық мағынасын жеткізеді.

Халықтық дәстүрлер мен күнтізбелік іс-әрекеттер де аудармада маңызды рөл атқарады. Мысалы, 冲喜 дәстүрі ауыр науқасты қуанышпен сейілту мағынасын береді, ал 三月扶犁, 四月播种, 五月割麦, 六月栽瓜 тіркесі ауылшаруашылық күнтізбесін, әр айдағы егіншілік әрекеттерді көркем бейнелейді. Аудармашы бұл элементтерді түсіндірмелі түрде бере отырып, мәдени бос орынды толықтырады.

Романдағы балағат сөздер мен саркит сөздер (мысалы, 杂种, 狗杂种, 破鞋) кейіпкерлердің ашуын, эмоциялық күйін және әлеуметтік реңкін білдіреді. Олар ауылдық тілдің батылдығын, тікелейлігін көрсетіп, оқырманға Шаньдун Гаоми аймағының мәдени ерекшелігін сезіндіреді. Ал халықтық әндер мен өлең-жырлар, мысалы, Сымэнь есектің жаңа темір табанын таққандағы мінез-құлқын сипаттайтын әндер, ауылдық өмірдің эмоционалды бейнесін толықтырып, романды халықтық реңкімен байытады және ұлттық колорит береді.

Қорытынды

Зерттеу барысында Мо Янның «Өмір мен өлім азабы» романындағы жергілікті ауызекі тіл бірліктерінің көркемдік және мәдени-танымдық қызметі анықталды.

Зерттеу нәтижесінде жергілікті ауызекі тіл бірліктері төрт топқа жіктеліп, олардың кейіпкер мінезін ашу, әлеуметтік қатынасты бейнелеу, аймақтық колорит қалыптастыру және мәдени мазмұнды жеткізу қызметтері сараланды.

Зерттеу жергілікті ауызекі тіл мен диалект арасындағы шекараның әрдайым нақты бола бермейтінін және кейбір тілдік бірліктердің аралық сипатта қолданылатынын көрсетті. Алынған нәтижелер көркем аудармадағы мәдени кодтарды жеткізу мәселесін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және болашақ зерттеулерде диалект пен идиомалардың аудармадағы трансформациясын арнайы қарастыруға негіз бола алады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Kazakh Wikipedia <https://surl.li/sfgzas>
- [2] Xiaoping Gao. Teachers' perceptions of effective strategies for developing intercultural competence // *Global Chinese* – 2020. – № 6(2). – Pp.333-358.
- [3] 都翔蕤. 外国文学在中国的传播与文化动态 [J]. 北京大学学报 (哲学社会科学版). – 2021. – №57 (4). – Pp.67-75.
- [4] Ding R., & Wang L. Mo Yan's style in using colour expressions and Goldblatt's translation strategies: A corpus-based study // *Asia Pacific Translation and Intercultural Studies*,. – 2017. – №4(2). – Pp.117-131.
- [5] Дой Цзин. Языковые особенности наименований в произведении Мо Яня «Сорок одна хлопущка» // *Вестник науки*. – 2020. <https://cyberleninka.ru>.
- [6] Newmark P. *Approaches to Translating*. – Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 2001. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1937158>.
- [7] Venuti L. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. – London: Routledge, 1995. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1546058>.
- [8] Berman A. *The Experience of the Foreign: Culture and Translation in Romantic Germany* [M]. – Albany: SUNY Press, 1999. <https://archive.org/details/experienceoffore0000berm>.
- [9] Wilss W. *The Science of Translation: Problems and Methods*. <https://archive.org/details/scienceoftransla0000wils/page/n9/mode/2up>.
- [10] Мо Ян. Өмір мен өлім азабы. (Қытай тілінен аударған Ж. Мұхамедқан, Д. Әлімақын). – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 736 б.
- [11] Қойбақова А.С., Қалибекұлы Қ. Қытай онимдерін қазақ латын графикасында трансформациялау мәселесі // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2022. – № 2 (65). – Б.83-100. <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/355/135>
- [12] Sabirova M., Kalibekuly T. , & Jeldybayeva R. Linguocultural aspect of phraseological units (Guanyongyu) in modern Chinese language // *Global Chinese*/2024. – № 10(2). – Pp.155-173. <https://doi.org/10.1515/glochi-2024-0016>

REFERENCES

- [1] Kazakh Wikipedia <https://kk.wikipedia>
- [2] Xiaoping Gao. Teachers' perceptions of effective strategies for developing intercultural competence // *Global Chinese* – 2020. – № 6(2). – Pp.333–358.
- [3] 都翔蕤. 外国文学在中国的传播与文化动态 [J]. 北京大学学报 (哲学社会科学版). – 2021. – №57 (4). – Pp.67-75. [in Chinese.].

[4] Ding R., & Wang L. Mo Yan's style in using colour expressions and Goldblatt's translation strategies: A corpus-based study // Asia Pacific Translation and Intercultural Studies. – 2017. – №4(2). – Pp.117–131.

[5] Dou Tszin. Iazykovye osobennosti naimenovaniy v proizvedenii Mo Iania «Sorok odna khlopushka» [Linguistic Features of Proper Names in the Novel Forty-One Firecrackers by Mo Yan] // Vestnik nauki. – 2020. <https://cyberleninka.ru>. [in Rus.].

[6] Newmark P. Approaches to Translation. – Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 2001. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1937158>.

[7] Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation [M]. – London: Routledge, 1995. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1546058>.

[8] Berman A. The Experience of the Foreign: Culture and Translation in Romantic Germany [M]. – Albany: SUNY Press, 1999. <https://archive.org/details/experienceoffore0000berm>.

[9] Wilss W. The Science of Translation: Problems and Methods [M]. <https://archive.org/details/scienceoftransla0000wils/page/n9/mode/2up>.

[10] Mo Ian. Ómir men ólim azaby. (Qytaı tilinen aýdargan J. Muhamedqan, D. Álimaqyn). [Life and Death Are Wearing Me Out. (Translated from Chinese by Zh. Mukhamedkan and D. Alimaqyn.)]. – Nur-Sultan: Foliant, 2021. – 736 b. [in Kaz.].

[11] Qoibaqova A.S., Qalibekuly Q. Qytaı onimderin qazaq latyn grafikasynda transformasualau máselesi [The Issue of Transforming Chinese Product Names into the Kazakh Latin Script] // Abylai han atyndaǵy QazHq jáne ÁTU Habarshysy. «Filologiya ǵylymdary» seriasy. – 2022. – № 2 (65). – B.83-100. <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/355/135>. [in Kaz.].

[12] Sabirova M., Kalibekuly T., & Jeldybayeva R. Linguocultural aspect of phraseological units (Guanyongyu) in modern Chinese language // Global Chinese/2024. – № 10(2). – Pp.155-173. <https://doi.org/10.1515/glochi-2024-0016>

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ МЕСТНОЙ РЕЧИ В РОМАНЕ МО ЯН «УСТАЛ РОЖДАТЬСЯ И УМИРАТЬ»: КУЛЬТУРНО- КОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ И КАЗАХСКИЙ ПЕРЕВОД

Дәнкей Б.¹, Талғатқызы Г.², *Джельдыбаева Р.Б.³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

²Институт языкознания имени А. Байтұрсынулы, Алматы, Казахстан

³ КазУМО и МЯ имени Абылай Хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Творчество видного китайского писателя Мо Ян, особенно роман «Мучение жизни и смерти», отличается художественным

воплощением – через национально-языковую картину мира – многослойного характера историко-социальных изменений в китайском обществе и сложной природы сельского пространства. Аллегорическая система перерождений, проявляющаяся в композиции романа, элементы буддийско-мифологического мировосприятия, а также широкое использование народного языкового материала углубляют художественную структуру текста и выводят его на философско-антропологический уровень. Идея перерождения не замыкает судьбу персонажа в пределах одного временного круга, а позволяет показать преемственность смены поколений и исторических периодов, непрерывное движение фундаментальных бинарных оппозиций – вина-наказание, жизнь-смерть, справедливость-беззаконие. В этом художественном мире мифо-религиозный пласт и социальная реальность взаимно переплетаются, формируя посредством языковых средств изображения единое смысловое поле.

В связи с этим диалектная лексика, пословицы и поговорки, устойчивые выражения, разговорно-экспрессивные единицы, а также образцы народных песен и стихов в романе требуют специального анализа как ключевые лингвокультурные механизмы, раскрывающие национальную самобытность произведения. Цель исследования – определить культурно-познавательные функции единиц местной разговорной речи в романе «Мучение жизни и смерти» (диалектные слова, идиомы и устойчивые выражения, эмоционально-экспрессивные лексемы, народные стихотворно-песенные тексты) и в сравнительном аспекте описать особенности их передачи в казахском переводе. В соответствии с поставленной целью в работе рассматриваются семантическая структура языковых единиц, их оценочно-экспрессивная окраска, контекстуальные функции и культурно-аллюзивное содержание, а также степень смыслового соответствия между оригиналом и переводом. В качестве методологической основы используются концептуальный анализ (выявление культурно-познавательных понятий и концептосфер), семантический анализ (описание компонентов значения и контекстных модификаций), компаративный анализ (сопоставление соответствий оригинал–перевод); в результате систематизируются функции языкового слоя в художественном тексте и способы достижения переводческой эквивалентности.

Результаты исследования позволяют упорядочить локальный языковой пласт в китайском художественном тексте, уточнить механизмы передачи культурных кодов средствами языка и расширить научную базу оценки культурно-познавательной эквивалентности в переводе. Кроме того, полученные выводы помогают определить, какие приёмы наиболее эффективны при переводе единиц, насыщенных национально-культурным содержанием, в каких случаях возникает смысловая потеря и какие функциональные эквиваленты способствуют сохранению языкового колорита художественного текста.

Ключевые слова: роман, идиома, произведение, китайский язык, местная речь, национальный код, семантика, художественный текст

**THE ARTISTIC POTENTIAL OF VERNACULAR LANGUAGE
IN MO YAN'S NOVEL «LIFE AND DEATH ARE WEARING ME
OUT»: A CULTURAL-COGNITIVE ANALYSIS AND THE KAZAKH
TRANSLATION**

Dankey B.¹, Talgatkyzy G.², *Jeldybaeva R.³

¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

³Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract The works of the prominent Chinese writer Mo Yan, especially the novel *Life and Death Are Wearing Me Out*, stand out for their artistic representation – through a national linguistic worldview – of the multilayered nature of historical and social changes in Chinese society and the complex realities of rural space. The novel's composition, marked by an allegorical system of reincarnation, elements of Buddhist and mythological consciousness, and extensive use of folk linguistic material, deepens its artistic structure and elevates the text to a philosophical and anthropological level. The idea of reincarnation does not confine the protagonist's fate within a single temporal frame; instead, it reveals the continuity of generational change and historical periods, as well as the ongoing dynamics of fundamental binary oppositions such as guilt and punishment, life and death, and justice and injustice. Within this artistic universe, the mythic-religious layer and social reality intertwine, forming a unified semantic field through linguistic modes of representation.

Accordingly, dialect words, proverbs and sayings, set expressions, colloquial and expressive vocabulary, as well as folk songs and poetic forms in the novel require focused analysis as key linguistic and cultural mechanisms that reveal the work's national identity. The aim of the study is to identify the cultural and cognitive functions of local colloquial language units in the novel *Life and Death Are Wearing Me Out* (dialect words, idioms and set expressions, emotional and expressive lexemes, folk verse and songs) and to comparatively describe the specific features of their rendering in the Kazakh translation. In line with this aim, the research examines the semantic structure of these units, their evaluative and expressive colouring, contextual functions, and cultural allusive content, and assesses the degree of semantic equivalence between the source text and the translation. Methodologically, the study employs conceptual analysis (to identify cultural-cognitive notions and conceptual fields), semantic analysis (to describe meaning components and contextual variation), and comparative analysis (to compare source-translation correspondences); as a

result, the functions of the linguistic layer in the literary text and the pathways of translational equivalence are systematised.

The findings contribute to systematising the local linguistic layer in Chinese literary texts, clarifying mechanisms through which cultural codes are conveyed by language, and expanding the scholarly basis for evaluating cultural-cognitive equivalence in translation studies. In addition, these conclusions help determine which strategies are most effective for translating units rich in national-cultural content, under what conditions semantic loss occurs, and which functional equivalents best preserve the linguistic colour of a literary text.

Keywords: novel, idiom, a piece of work, Chinese language, local speech, national code, semantics, literary text

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 12.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Дәнкей Бақнар – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Шығыстану факультеті, қытайтану кафедрасы, 1 курс докторнаты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0008-0485-6873>, e-mail: bahnar786@gmail.com

Талғатқызы Гулнара – философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-9312-6651>, e-mail: gulalyzhan@mail.ru

Джельдыбаева Раушан Базикенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан, ORCID: 0000-0002-3912-3054 e-mail: nawrao@mail.ru

Информация об авторах:

Данкей Бакнар – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, докторант 1 курса аакультета востоковедения, кафедра китаеведения, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0008-0485-6873>, e-mail: bahnar786@gmail.com

Талгатқызы Гулнара – доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-9312-6651>, e-mail: gulalyzhan@mail.ru

Джельдыбаева Раушан Базикенқызы – кандидат филологических наук, КазУМО и МЯ имени Абылай Хана, Алматы, Казахстан, ORCID: 0000-0002-3912-3054 e-mail: nawrao@mail.ru

Information about the authors:

Dankey Baknar – al-Farabi Kazakh National University, a first-year PhD

student of faculty of Oriental Studies, department of Chinese Studies, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-0485-6873>, e-mail: bahnar786@gmail.com

Talgatkyzy Gulnara – Doctor of Philosophy (PhD), A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9312-6651>, e-mail: gulalyzhan@mail.ru

Jeldybaeva Raushan – Candidate of Philological Sciences, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, ORCID: 0000-0002-3912-3054 e-mail: nawrao@mail.ru

ӘОЖ 81.33

ГТАХР 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.034>

АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІН ҚЫТАЙ ТІЛІНЕ АУДАРУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

*Ершат А.¹, Рамазанов Т.², Есенбай А.³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Алматы, Қазақстан

³Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлы қарасөздерінің қытай тіліне аудару барысында ұлттық-мәдени концептілердің трансформациялану үдерісі лингвомәдени және аударматанымдық тұрғыдан жан-жақты қарастырылады. Абай мұрасының көркемдік-эстетикалық табиғаты мен дүниетанымдық-философиялық тереңдігі қазақ халқының рухани-этикалық құндылықтарымен, тарихи-мәдени тәжірибесімен және ұлттық болмысымен өзара тығыз байланысты. Сол себепті ақын қарасөздерін қытай тіліне аудару тек тілдік сәйкестікті қамтамасыз ету міндетімен шектелмей, түпнұсқадағы мәдени-символдық мазмұнды мүмкіндігінше дәл әрі көркем жеткізуді талап етеді. Алайда бұл мазмұнның аудармада берілу ерекшеліктері жеткілікті деңгейде нақты талданбаған, бұл зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Зерттеудің мақсаты – ұлттық-мәдени концептілердің трансформациялану тетігін түсіндіру және түпнұсқадағы мәдени-символдық мәндердің аудармада қалай сақталатынын, қысқаратынын немесе қайта құрылатынын көрсету.

Осы мақсатта «ұлттық-мәдени концепт» ұғымының теориялық негіздері айқындалып, Абай қарасөздеріндегі негізгі мәдени кодтардың қытай тіліндегі аудармаларда қандай өзгеріске ұшырайтыны нақты мәтіндік деректер негізінде талданады. Эмпирикалық база ретінде Абайдың қарасөздері мен олардың қытай тіліндегі аудармалары алынып, прагматикалық шешімдердің мәтінді қабылдауға, эстетикалық әсерге және мәдени мағыналардың сақталуына ықпалы қарастырылады. Автор эквиваленттік аударма, мәдени реалияларды түсіндірмелі интерпретациялау, транслитерация және мәдени бейімдеу сияқты аударматанымдық әдістердің тиімділігі мен шектеулерін жүйелі түрде талдайды. Аудармашылардың қолданған стратегияларының мәтіннің қабылдануына, эстетикалық әсеріне және мәдени мағыналардың сақталуына ықпалы жинақталып көрсетіледі.

Зерттеудің ғылыми нәтижесі – Абайдың қарасөздеріндегі ұлттық-мәдени мазмұнды дәл әрі мағыналық тұрғыдан толық жеткізу қытай оқырманының мәтінді терең түсінуіне жағдай жасайтыны, ал түпнұсқаның

көркемдік болмысын сақтау ғылыми негізделген бейімдеу тәсілдерін қажет ететіні анықталды. Қытай тіліндегі нұсқаларға сүйенген мәтіндік талдаулар ұлттық-мәдени концептілердің трансформациясы мәдени дистанция, ұғымдық сәйкессіздік және семантикалық астардың көмескіленуі не қайта құрылуы сияқты факторлармен тікелей байланысты екенін көрсетті. Ғылыми маңыздылығы – ұлттық-мәдени мазмұнның аудармадағы өзгерісін лингвомәдени және аударматанымдық тұрғыдан жүйелеу. Практикалық құндылығы – аудармашыларға мәдени реалияларды беру, түсіндірме беру ауқымын таңдау, аударма сапасын арттыру және Абай мәтіндерінің эстетикалық тұтастығын сақтауға әдістемелік негіз беру.

Тірек сөздер: Абай Құнанбайұлы, қарасөз, көркем аударма, ұлттық-мәдени концепт, мәдени реалия, қытай тілі, мәтін, түпнұсқа, трансформация

Кіріспе

Абай Құнанбайұлы шығармашылық мұрасы қазақ әдебиетінің шеңберімен ғана шектелмей, тұтас түркі дүниесінің рухани-мәдени қазынасынан орын алған аса іргелі феномен ретінде бағаланады. Ақынның поэзиясы мен қарасөздері терең философиялық пайымға, эстетикалық кемелдікке және этикалық тұтастыққа негізделе отырып, қазақ халқының дүниетанымдық жүйесін, моральдық-адамгершілік ұстанымдарын, рухани болмысын жан-жақты сипаттайды. Абай мәтіндерінде көрініс тапқан ұлттық-мәдени концептілер белгілі бір тарихи дәуірдің ғана емес, этностың ұжымдық санасы мен мәдени жадының көркем-танымдық бейнесін айқындайтын маңызды семиотикалық бірліктер ретінде қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, Абай шығармаларын өзге тілге, соның ішінде қытай тіліне аудару – таза лингвистикалық әрекеттен гөрі, мәдени-символдық мазмұнды интерпретациялау үдерісі болып табылады.

Ұлттық-мәдени концептілер белгілі бір халықтың әлемді қабылдау үлгісін, құндылықтық бағдарын, рухани мұратын және әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін жинақтайтын көпқабатты мәдени-танымдық құрылымдар ретінде белгілі. Қазақ мәдени кеңістігінде «ар», «намыс», «рақым», «жүрек» секілді ұғымдар жеке адамның ішкі дүниесін айқындайтын, этикалық әрі философиялық мәні терең категориялар деңгейінде қалыптасқан. Абай бұл концептілерді дәстүрлі мораль нормаларының шегінде ғана қарастырмай, оларды ойшылдық биікке көтеріп, жалпыадамзаттық гуманистік идеялармен ұштастырады. Аталған ұғымдар арқылы ақын адам мен қоғамның өзара байланысын, рух пен болмыстың үйлесімін, моральдық жауапкершілік пен әрекеттің мәнін терең пайымдайды.

Когнитивті лингвистика тұрғысынан алғанда, мұндай ұғымдар адамның дүниені тану тәсілімен және ұлттық ойлау жүйесімен тығыз байланысты қарастырылады. Концепт ұғымы ұлттық мәдени тәжірибені, рухани құндылықтарды және дүниетанымдық үлгілерді жинақтайтын

негізгі танымдық бірлік ретінде қызмет етеді [1]. Осы тұрғыдан Абай қарасөздеріндегі «ар», «ұят», «қанағат», «иман» сияқты ұғымдар тек тілдік бірлік емес, тұтас мәдени-танымдық код ретінде көрінеді.

Алайда мұндай ұлттық-мәдени концептілерді қытай тіліне аудару барысында олардың мағыналық құрылымы, эмоциялық-экспрессивтік реңкі, мәдени астары мен философиялық салмағы толық сақтала бермейді. Бұл жағдай, ең алдымен, қазақ және қытай тілдері мен мәдениеттерінің тарихи дамуы, дүниетанымдық негіздері, құндылықтық жүйелері мен концептуалдық өрістерінің бір-бірінен елеулі айырмашылықтарға ие болуымен түсіндіріледі.

Тілдердің типологиялық ерекшеліктері, мәдени кодтардың сәйкес келмеуі және ұғымдық жүйелердің әркелкілігі аударма барысында семантикалық әрі прагматикалық трансформациялардың орын алуына себепші болады. Бұл құбылыс, ең алдымен, қазақ және қытай тілдері мен мәдениеттерінің тарихи дамуы, дүниетанымдық негіздері, құндылықтық жүйелері мен концептуалдық өрістерінің бір-бірінен елеулі айырмашылықтарға ие болуымен түсіндіріледі [2].

Абай шығармаларын қытай тіліне аудару тәжірибесіне назар аударсақ, аудармашылардың көбінесе эквиваленттік сәйкестікке ұмтылу, мәдени түсіндірме беру, лексикалық бейімдеу, кей жағдайда транслитерация тәсілдеріне жүгінетіні байқалады. Аталған стратегиялардың әрқайсысы белгілі бір деңгейде функционалдық міндет атқарғанымен, ұлттық-мәдени концептілердің түпкі мағыналық және символдық мазмұнын толық жеткізуге үнемі мүмкіндік бере бермейді. Соның салдарынан түпнұсқадағы философиялық тереңдік пен поэтикалық астар әлсіреп, кей жағдайда мәтін жаңа интерпретациялық мағынаға ауысады. Бұл құбылыс аудармада мәдени мазмұнның толық баламасының болмауымен және ұғымдық сәйкессіздікпен байланысты екенін нақты мәтіндік мысалдар да көрсетеді. Сонымен қатар, ұлттық-мәдени концептілердің тілдік емес мәдени мазмұнға негізделуі олардың өзге тілде дәл берілуін күрделендіреді.

Қазіргі зерттеулерде ұлттық-мәдени концептілердің аудармадағы берілуін түсіндіруде лингвомәдени және прагматикалық бағыттар ерекше мәнге ие. Бұл бағыттар ұлттық мазмұнды жеткізуде тілдік сәйкестікпен қатар, мәдени сәйкестікті сақтау қажеттігін алға тартады, алайда нақты мәтіндік деңгейде концептілердің трансформациясы жеткілікті дәрежеде жүйеленбеген.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қызылордада өткен Ұлттық құрылтайдың бесінші отырысында Абай ілімінің ұлттық бірегейлік пен болмыстың өзегі болуы керегін атап, ақынның ой-толғамдары уақыт озған сайын мәнін жоймайтынын айтты. Сондай-ақ «Адал азамат» тұжырымдамасы «Толық адам» идеясымен сабақтас екенін нақтылап, Абайдың «Қарасөздерін» ЮНЕСКО-ның «Әлем жады» тізіміне енгізу қажет деген ұстаным білдірді. Бұл пікір Абай мәтінін бүгінгі мәдени-рухани кеңістікте ғана емес, халықаралық деңгейде де жүйелі танытудың маңызын

күшейтіп, аударма арқылы ұлттық мазмұнның өзегін сақтау мәселесін күн тәртібіне шығарады [3].

Мақаланың өзектілігі де дәл осы мәселелермен айқындалады. Қазіргі ғылыми еңбектерде Абай қарасөздеріндегі ұлттық-мәдени концептілердің қытай тіліндегі аудармалардағы нақты трансформациясы (сақталу, ықшамдалу, қайта құрылу) жүйелі мәтіндік талдау негізінде жеткілікті зерттелмеген, бұл зерттеуде толтырылатын ғылыми олқылықты көрсетеді. Қазіргі кезеңде Абай мұрасын қытай тілді оқырманға кеңінен таныстыру, қазақ әдебиетін халықаралық ғылыми-мәдени кеңістікке енгізу маңызды стратегиялық міндеттердің қатарында. Қытай тіліндегі Абай аудармаларының саны артқан сайын, оқырманның түпнұсқалық мәтінді барабар қабылдауы, оның символдық-философиялық табиғатын терең түсінуі тікелей аударма сапасына тәуелді. Сондықтан Абай қарасөздерінің ұлттық-мәдени концептілердің қытай тілінде аударылу ерекшеліктерін кешенді талдау әдеби-мәдени байланыстарды нығайтуға, мәдениаралық коммуникацияны дамытуға және аударма тәжірибесін жетілдіруге бағытталған ғылыми қажеттілік болып отыр.

Ұсынылып отырған зерттеу Абай Құнанбайұлы қарасөздеріндегі негізгі ұлттық-мәдени концептілердің қытай тіліндегі аудармаларда қандай семантикалық, прагматикалық және мәдени өзгерістерге ұшырайтынын анықтауға бағытталған. Зерттеу мақсатына сәйкес негізгі концептілер айқындалып, олардың аудармадағы берілу тәсілдері талданады, трансформация түрлері жүйеленеді және аудармашылық стратегиялардың тиімділігі бағаланады. Сонымен қатар зерттеу барысында аталған концептілердің трансформациялану себептері лингвомәдени, аударматанымдық және семантикалық тұрғыдан қарастырылып, қытай тіліндегі аудармаларда қолданылған әдеби-стилистикалық және прагматикалық тәсілдердің түпнұсқаның мәдени-символдық мазмұнын жеткізудегі мүмкіндіктері сараланады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеудің материалдық базасын Абай мәтіндерінің қытай тіліне аударылу тарихы мен сол аудармалардың сипатын сипаттайтын ғылыми және аударматанулық деректер құрады. Материалдарды іріктеу барысында Қытайдағы Абай шығармаларының аударылу тәжірибесіне қатысты еңбектер мен басылымдар негізге алынды. Атап айтқанда, «阿拜箴言录» басылымына қатысты деректерде «Қарасөздердің» алғашқы нұсқаларының орыс тілі арқылы жанама аударылғаны, кейін қазақ тіліндегі түпнұсқасына сүйене отырып қайта өңделіп, түсіндірмелермен толықтырылғаны көрсетіледі. Бұл деректер аралық тіл арқылы жасалған аудармаларда ұлттық-мәдени концептілердің мағыналық қабаты әлсіреуі мүмкін екенін, ал түпнұсқаға негізделген аудармаларда мәдени мазмұнның салыстырмалы түрде жақсырақ сақталатынын айқындауға мүмкіндік береді [4].

Сонымен қатар зерттеу материалдарына қытайдағы қазақ қаламгер-аудармашыларының Абай мұрасын аудару тәжірибесіне қатысты мәліметтер енгізілді. Атап айтқанда, Әкпар Мәжитұлының Абайдың өлеңдері мен қарасөздерін аударудағы тәжірибесі, сондай-ақ Ха Хуаньчжанның (қазақша есімі – Қабай) Абай шығармаларын қытай тіліне алғаш аударған қаламгерлердің бірі ретіндегі шығармашылығы қарастырылды. Бұл материалдар аудармашылық мектептің қалыптасу ерекшеліктерін және аудармашының мәдениаралық дәнекер ретіндегі рөлін сипаттауға мүмкіндік береді [5].

Негізгі зерттеу материалы ретінде Абай Құнанбайұлының 14, 17, 22, 38-қарасөздері және олардың қытай тіліндегі аудармалары алынды. Қарасөздерді іріктеу барысында мәтіндерде «ар», «намыс», «қанағат», «жүрек», «иман» сияқты ұлттық-мәдени концептілердің айқын көрініс табуы, философиялық және моральдық мазмұнының тереңдігі негізгі критерий ретінде белгіленді. Сонымен қатар мәтіндердің құрылымдық ықшамдылығы мен салыстырмалы талдау жүргізуге қолайлылығы ескерілді. Қытай тіліндегі аударма материалы ретінде аудармашы-қаламгер Әкпар Мәжитұлының 2020 жылы жарық көрген аудармасы пайдаланылды.

Зерттеуде негізгі әдіс ретінде концептуалды талдау әдісі қолданылды. Әдістемелік талдау бірнеше кезең бойынша жүзеге асырылды: мәтіннен ұлттық-мәдени концептілерді білдіретін тілдік бірліктерді іріктеу; олардың түпнұсқадағы семантикалық және мәдени мазмұнын сипаттау; қытай тіліндегі аудармамен салыстыру; аудармада орын алған өзгерістерді (сақталу, ықшамдалу, трансформация) анықтау; аталған өзгерістердің себептерін лингвомәдени және прагматикалық тұрғыдан түсіндіру.

Салыстырмалы талдау барысында талдау бірлігі ретінде жеке сөздер, тұрақты тіркестер және мәтін ішіндегі концептуалды мағына беретін фрагменттер алынды. Бағалау критерийлері ретінде семантикалық дәлдік, мәдени мазмұнның сақталу деңгейі және прагматикалық әсердің берілу ерекшеліктері негізге алынды.

Алынған нәтижелерді жүйелеу мақсатында салыстырмалы талдау және сипаттамалық әдістер қолданылды. Бұл әдістер концептілердің аудармадағы өзгеру заңдылықтарын айқындауға және оларды типологиялық тұрғыдан топтастыруға мүмкіндік берді.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижелері Абай Құнанбайұлы қарасөздеріндегі ұлттық-мәдени концептілердің қытай тіліне аударылу барысында жүйелі әрі көпдеңгейлі трансформацияға ұшырайтынын көрсетті. Талдау нақты мәтіндік деректерге сүйене отырып жүргізілді және концептілердің берілуіндегі тұрақты өзгеріс бағыттары айқындалды.

Алынған деректер ұлттық-мәдени концептілердің аудармада ең алдымен семантикалық қайта құрылуға ұшырайтынын көрсетті. Мысалы,

38-қарасөзді салыстырмалы талдау барысында «ар» және «намыс» концептілерінің түпнұсқадағы тұлғалық-ішкі мазмұны аудармада абстрактілі және жалпыланған категориялар арқылы берілетіні анықталды. Қазақ мәтінінде «ар» адамның ішкі моральдық өлшемі ретінде сипатталса, қытай тіліндегі нұсқада ол көбіне әділет немесе жалпы этикалық қағида деңгейінде түсіндіріледі. Сол сияқты «намыс» концептісі де ішкі рухани серпін емес, «міндет» және «жауапкершілік» тәрізді сыртқы нормалармен байланысты беріледі. Бұл деректер концептілердің антропоөзектік мазмұнының әлсіреп, рационалдық-логикалық жүйеге бейімделетінін нақты көрсетеді.

Талдау нәтижелері сондай-ақ концептілердің прагматикалық тұрғыдан қайта бағдарланатынын көрсетті. 17-қарасөз материалдары негізінде «ақыл» және «жүрек» ұғымдарының аудармада функционалдық сипатқа ие болатыны байқалды. Түпнұсқада «ақыл» танымдық әрі этикалық жетекші күш ретінде көрінсе, аудармада ол әрекетке бағыттайтын «табандылық» сипатымен түсіндіріледі. Ал «жүрек» қазақ дүниетанымында рухани-этикалық орталық ретінде сипатталса, қытай тіліндегі нұсқада көбіне әлеуметтік нәтижеге, мінез-құлыққа және практикалық әрекетке қатысты түсіндіріледі. Нәтижесінде концептілердің философиялық мазмұны толық жойылмай сақталғанымен, олардың тәрбиелік-нормативтік функциясы күшейеді.

Зерттеу барысында ұлттық-мәдени ұғымдардың аудармада мәдени бейімдеу және түсіндірмелі беру арқылы жеткізілетіні де анықталды. 22-қарасөзді талдау «момын» сияқты концептілердің қытай тілінде кеңейтілген сипаттамалар арқылы берілетінін көрсетті. Мұндай тәсілде ұғым бейбіт мінез, тәртіпке бағыну және әлеуметтік үйлесім сияқты сипаттармен толықтырылады. Бұл жалпы мағынаны жеткізуге мүмкіндік бергенімен, концептінің қазақ дүниетанымындағы ішкі моральдық және мәдени реңктері толық сақталмайды.

Алынған деректер концептілердің тұлғалық мазмұнының дерексіз деңгейге ауысу үрдісін де айқын көрсетті. Түпнұсқада адамның ішкі рухани тәжірибесіне тікелей қатысты ұғымдар аудармада жалпы философиялық немесе универсалды мораль категорияларына айналады. Бұл, әсіресе, «ар» және «намыс» концептілерінің берілуінен анық байқалады.

Зерттеу нәтижелері ұлттық-мәдени концептілердің эмоциялық және бағалауыш компоненттерінің де аудармада әлсірейтінін көрсетті. Қазақ мәтініндегі «жүрек» ұғымы жанашырлық, рақым, әділет сияқты күрделі моральдық категорияларды қамтыса, қытай тіліндегі нұсқада ол көбінесе психологиялық немесе рационалдық сипатта беріледі. Нәтижесінде концептінің аксиологиялық мазмұны ішінара редукцияға ұшырайды.

Сонымен бірге, кейбір концептілердің аудармада тікелей балама арқылы емес, контекстік кеңейту және түсіндіру арқылы берілетіні анықталды. Бұл аударманың түсіндірмелі стратегияға тәуелділігін және ұлттық-мәдени ұғымдардың басқа тілде толық баламасының болмауын көрсетеді.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер ұлттық-мәдени концептілердің аудармада толық жоғалмайтынын, алайда олардың мазмұны қабылдаушы мәдениеттің танымдық және нормативтік жүйесіне сәйкес қайта құрылатынын көрсетті. Аударма барысында концептілердің семантикалық қайта құрылуы, прагматикалық ығысуы, мәдени бейімделуі, ықшамдалуы және эмоциялық реңктерінің әлсіреуі сияқты тұрақты заңдылықтар байқалды. Сонымен қатар, аударма тәжірибесіне қатысты деректер көрсеткендей, кейбір нұсқалардың аралық тіл (орыс тілі) арқылы берілуі ұлттық-мәдени мазмұнның әлсіреуіне ықпал етсе, түпнұсқаға тікелей сүйенген аудармаларда концептілердің мәдени өзегі салыстырмалы түрде жақсырақ сақталады. Осылайша, зерттеу нәтижелері ұлттық-мәдени концептілердің аудармадағы трансформациясы кездейсоқ құбылыс емес, мәдениаралық бейімделудің жүйелі әрі заңды үдерісі екенін нақты мәтіндік деректер негізінде дәлелдейді.

Талқылау

Ұлттық-мәдени концепт мәселесі қазақ тіл біліміндегі лингвомәдени және когнитивтік бағыттағы зерттеулерде жан-жақты қарастырылып келеді. Бұл ғылыми бағыттар тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, ұлттық дүниетанымның тіл арқылы берілу ерекшеліктерін және мәдени мазмұнның коммуникациядағы қызметін түсіндіруге мүмкіндік береді. Осы ғылыми арнада Қ. Жаманбаева концепт табиғатын эмоциялық-символдық мазмұнмен бірлікте қарастырып, ұлттық ұғымдардың тілдегі көріну жолдарын когнитивтік негізде сипаттайды. Ғалымның бұл тұжырымдары Абай мәтіндеріндегі мәдени кодтардың аударма барысында көмескіленуі, өзгеруі немесе қайта құрылуы сияқты құбылыстарды түсіндіруге теориялық негіз болады [6]. Сондықтан Абай қарасөздеріндегі ұлттық-мәдени мазмұнның қытай тіліне берілуін тек тілдік сәйкестік тұрғысынан емес, танымдық және мәдени трансформациялар аясында қарастыру маңызды.

Ұлттық мағынаны мәтін ішінде дұрыс жеткізу мәселесі тіл мәдениеті мен прагматикалық бағыттағы зерттеулерде де айқын көрініс табады. Ғалым Н. Уәли сөз мәдениетін тілдік норма, коммуникативтік мақсат және мәдени ұстанымның бірлігі ретінде қарастырып, сөздің тек «дұрыс айтылуы» ғана емес, оның «орынды қолданылуы» мәтіннің әсерін айқындайтынын көрсетеді. Бұл ұстаным аударма үдерісіндегі прагматикалық шешімдерді ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік береді [7]. Осы тұрғыдан алғанда, аудармадағы дәлдік тек тілдік деңгеймен шектелмей, прагматикалық сәйкестік арқылы бағалануы тиіс.

Ұлттық мәдени мазмұнды тануда этнолингвистикалық және лингвомәдени бағыттағы зерттеулердің де маңызы зор. Профессор Ж. Манкеева этномәдени атаулар мен танымдық негіз мәселесін тілдік деректер арқылы айқындап, ұлттық болмысты танытатын бірліктердің жүйелі сипатын ашады. Бұл тұғыр Абай қарасөздеріндегі мәдени белгілердің қытай тіліндегі

баламасын таңдауда қандай мазмұнды «өзек мән» ретінде сақтау қажет екенін және қай жағдайда түсіндірмелі тәсілдерге жүгіну орынды екенін ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік береді [8]. Профессор А. Алдашева аударманы тек лингвистикалық емес, сонымен қатар лингвомәдени құбылыс ретінде қарастырып, тілдік сәйкестікпен қатар мәдени сәйкестіктің де маңызды екенін көрсетеді. Оның еңбектерінде балама таңдау, ұлттық реңкті сақтау, қажет жағдайда түсіндірмелі аудармаға жүгіну сияқты амалдардың теориялық негіздері айқындалады. Бұл ұстанымдар Абай мәтіндерінің мәдени-символдық мазмұнын өзге тілде жеткізу тәсілдерімен тікелей сабақтасады [9]. Бұл тұжырым Абай мәтіндерін аударуда ұлттық реңкті сақтау мәселесінің негізгі критерийге айналатынын дәлелдейді.

Осы теориялық тұғырлар қазақ мәдени кеңістігіндегі «ар», «намыс», «рақым», «жүрек» сияқты ұғымдардың ұлттық-мәдени концептілер жүйесінің өзегін құрайтынын айқындайды. Абай Құнанбайұлы қарасөздерінде бұл концептілер тек этикалық өлшемдер деңгейінде ғана емес, қазақ халқының рухани болмысын, дүниетанымдық бағдарын және адамгершілік идеалдарын білдіретін терең философиялық категориялар ретінде көрінеді. Сондықтан оларды қытай тіліне аудару барысында тілдік сәйкестікті ғана қамтамасыз ету жеткіліксіз болып, мәдени-мағыналық және прагматикалық эквиваленттілік мәселесі алдыңғы қатарға шығады.

Абай шығармаларын қытай тіліне аударуда ерекше еңбек сіңірген аудармашылардың бірі – қытайлық аудармашы Қабай (哈焕章). Ол Абайдың 167 өлеңін, үш поэмасын және 45 қарасөзін қытай тіліне аударған. Сонымен қатар Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын да қытай оқырмандарына таныстыруға үлкен үлес қосты. Қабайдың аудармашылық қызметі қазақ әдебиетін қытай оқырманына таныстыруда маңызды рөл атқарып қана қоймай, ұлттық-мәдени концептілерді өзге тілдік ортада жеткізудің күрделі сипатын нақты көрсетеді. Бұл тәжірибе ұлттық мазмұнды өзге мәдениетте бейімдеу үдерісінің күрделілігін айқын көрсетеді.

Абайдың философиялық категориялары қытай тіліне аударуда ерекше интерпретациялық қиындықтар туғызады. Мысалы, «жүрек» ұғымы қазақ дүниетанымында адамның рухани-этикалық орталығы ретінде қарастырылса, қытай тіліндегі 心 лексемасының семантикасы көбінесе эмоциялық немесе рационалдық мазмұнмен шектеледі. Бұл айырмашылық Абайдың адамгершілік іліміндегі «жүрек» концептісінің философиялық мазмұнын жеткізуде семантикалық тарылуға әкеледі. Сонымен қатар «Толық адам» тұжырымдамасын қытай философиясындағы 君子 ұғымымен сәйкестендіру әрекеттері де оның мазмұнын толық ашып бере алмайды.

Мұндай семантикалық және аксиологиялық айырмашылықтар тек жекелеген концептілерге ғана емес, жалпы ұлттық дүниетанымға тән ұғымдардың барлығына қатысты байқалады. Осыған ұқсас құбылыстар лингвомәдени зерттеулерде де айқын көрінеді: мақала авторлары қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі «өмір» концептісінің мазмұны мен

бағалау қырларын салыстыра талдай отырып, әр мәдениетте бір ұғымның семантикалық құрылымы мен аксиологиялық мәні әртүрлі қалыптасатынын көрсетеді. Мұндай айырмашылықтар концептілердің аудармада трансформациялануын заңды құбылыс ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді және Абай мәтініндегі «өмір», «ғұмыр», «қанағат», «ар», «ұят» сияқты ұғымдардың неге жиі өзгеріске ұшырайтынын айқындайды [10].

38-қарасөзде «ар» концептісі де ерекше философиялық салмаққа ие. «Құдай тағала әділетті, рақымды. Бірақ адам баласының қиянаты мен залымдығы өзінен» [11,180-б.] деген ой қазақ мәтінінде «арды» адамның ішкі моральдық таразысы, әділет пен қиянатты айыратын рухани өлшем ретінде сипаттайды. Қытайша аудармада бұл тұжырым «真主是最公正的, 毫无弱点、过错。但让人作恶的并不是真主» [5, 330-б.] түрінде беріліп, ар ұғымы жеке тұлғаның ішкі ұяты немесе ар-ожданымен емес, Құдайға тән абсолютті әділет категориясы арқылы түсіндіріледі. Яғни қазақ мәтініндегі ардың ішкі, тұлғалық сипаты қытайша нұсқада дерексіз деңгейге көшірілген. Мұнда «良心» (ар-ождан) немесе «廉耻» (ұят) сияқты антропoeзекті ұғымдардың қолданылмауы ар концептісінің экспликация және абстракция стратегиясы арқылы қайта интерпретацияланғанын көрсетеді.

Ал «намыс» концептісінің аудармадағы көрінісі функционалдық алмастыру стратегиясымен сипатталады. Қазақ дүниетанымында намыс - адамның өзін төмендетпеуі, ар алдындағы жауапкершілігі және еркін ерікпен тікелей байланысты рухани серпін. Абай мәтініндегі «Адам баласы өз мінезіне өзі жауапты. Жақсылық та, жамандық та адамның өз еркінде» [11, 180-б.] деген ой намысты ішкі моральдық жауапкершілік ретінде айқындайды. Қытайша нұсқада бұл мазмұн «每一位具有信仰的人应当履行为信仰所承诺的义务» түрінде беріліп [5, 331-б.], намыс *尊严* (қадір-қасиет) ұғымымен емес, *义务* (міндет) және *责任* (жауапкершілік) категориялары арқылы түсіндіріледі. Нәтижесінде намыс адамның ішкі рухани таңдауы емес, сенімге қатысты нормативтік талап ретінде түсіндіріледі. Бұл аудармада концептінің мазмұнын сақтау үшін функционалдық эквивалентке сүйену стратегиясының қолданылғанын көрсетеді.

38-қарасөздің қытайша нұсқасында қазақ мәтініндегі негізгі тірек ұғымдардың бірі саналатын «жүрек» сөзінің тікелей баламасы ретінде қолданылатын «心» сөзі адамның «іші», сезімі, ойы деген мағынада. Оның орнына жүрекке тән рухани-функционалдық мазмұн «理智» (*ақыл-парасат*), «思想» (*ойлау*), «信仰» (*наным-сенім*) секілді абстрактілі ұғымдар арқылы жеткізіледі.

«Алла тағала адам баласына ақыл, ғылым, жүрек берді. Жүрек - иманның орны, хақиқаттың мекені» [11, 181-б.] деген тұжырым қытай тілінде «真主赐予人类理智、知识与心灵。心灵是信仰的所在» түрінде беріледі [5, 331-б.]

Қазақ дүниетанымында «жүрек» ұғымы тек физиологиялық немесе эмоциялық категория ғана емес, адамның имани таңдауы мен моральдық бағдарын айқындайтын рухани орталық ретінде қабылданады. Ал

аудармада қолданылған «心灵» лексемасы көбіне психологиялық және рухани кеңістікпен шектеліп, жүрекке тән этикалық және имандылық өлшемдерді толық қамти алмайды. Нәтижесінде түпнұсқадағы жүрекке негізделген рухани интуиция аудармада ақылға сүйенген рационалдық субъект бейнесімен алмастырылады.

Бұл үрдіс мейірім мен әділет концептілерінің берілуінен де көрініс табады. Мәселен, түпнұсқадағы «Әддүния мәзрәгәтул-ахирет дегендей, ахиретке егіндік болатын дүние сол» [11,180-б.] деген тұжырым қытай тілінде «他们的行为大多是世事，但这些智者所做、所传的行为，就是为后世播下正义的种子» түрінде аударылған [5, 331-б.]. Мұнда «мейірім» ұғымы 慈悲 лексемасы арқылы жеткізіліп, адамның өзгелерге жанашырлығы мен гуманистік ұстанымын білдіреді. Қытай аудармасында 慈悲 ұғымы этикалық тұрғыдан жеткілікті болғанымен, қазақ мәтініндегі мейірімнің діни-имани және рухани астары толық ашылмай, жалпыадамзаттық адамгершілік категория деңгейінде беріледі. Абай дүниетанымында әділет пен мейірім бір-бірінен ажырамайтын тұтас жүйе ретінде көрінсе, аудармада бұл байланыс белгілі бір дәрежеде концептуалдық жалпылауға ұшыраған.

Абайдың 22-қарасөзінде «Шын момын байларды аямасаң һәм соның тілеуін тілемесең болмайды» [11, 159-б.] деген тұжырымда «момын» концептісі әділдік пен қарапайымдылықты білдіретін маңызды ұлттық-мәдени категория ретінде көрініс табады. Қазақ мәдениетінде момын болу – біреуге зиян тигізбейтін, мейірімді және әділ болу, яғни адамның жеке мінез-құлқы мен қоғам алдындағы моральдық жауапкершілігін сипаттайтын терең ұғым. Қытай тіліндегі аудармада бұл ұғым «只好去同情那些恪守“和气生财”信条的本分人家» деп беріледі [5, 290-б.]. Мұндағы «恪守“和气生财”» фразасы қазақ мәдениетіндегі момын болу принципін – бейбітшілік пен әділдік арқылы өмір сүруді жеткізуге бағытталған.

Сондай-ақ, 22-қарасөзде Абай «намысты» жеке адамның ғана емес, бүкіл қауымның абыройына байланысты рухани категория ретінде қарастырады. Қазақ дүниетанымында «ар-намыс» ұғымдары біртұтас моральдық өлшемді қалыптастырады, адамның жеке қасиеттері мен әлеуметтік рөлі арасындағы үйлесімділікті көрсетеді. Қытай тілінде бұл ұғымдарға белгілі бір деңгейде сәйкес сөздер болса да, қазақ мәдениетіндегі әлеуметтік-рухани жүктеме мен контекст толық беріле бермейді. Сондықтан «намыс» концептісін аудару кезінде мәдени адаптация, түсіндірмелі тәсілдер және контекстік кеңейту әдістерін қолдану қажет.

Қазақ мәтінінде нақты «ар» немесе «намыс» сөздері кездеспесе де, идеялық деңгейде олар кейбір сөйлемдерде айқын көрініс табады. Мысалы, «Болыс пен биді құрметтейін десең, құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ» [11,159-б.] деген тұжырым адамдық намыс пен әділеттілікке, моральдық арға сілтеме жасайды. Қытайша аудармада «那些花钱买来的、卖身投靠得来的官，当是一文不值» деп беріліп [5, 290-б.], шынайы болыс пен биліктің орнына сатып алынғандар ешқандай құндылыққа ие емес

екенін көрсетеді. Бұл қазақ «ар» концептінің әлеуметтік және моральдық реңкін жеткізетін көрнекті мысал болып табылады.

Абайдың «*Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ...*» деген сөзі адамдық қадір-қасиет пен өз абыройын сақтауға ұмтылуды, яғни намыс сезімін көрсетеді. Қытай тіліндегі аудармада бұл «*当今世上没有真正的绅士可言*» деп беріледі, нәтижесінде қазақ мәдениетіндегі «ар» және «намыс» мәні белгілі деңгейде жеткізіледі. Ескере кететін жайт: *绅士* қытай тілінде бастапқыда *ақсүйек, оқымысты, жергілікті элита өкілі* деген мағыналарды білдірген. Кейінірек бұл сөз ағылшын тіліндегі *gentleman (джентльмен)* ұғымының баламасы ретінде де қолданыла бастады.

Абайдың 14-қарасөзінде «*жүрек*» концептісі қазақ дүниетанымындағы ең іргелі рухани-этикалық өлшем ретінде танылады. Түпнұсқадағы «*Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздегі қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі*» [11,140-б.] деген ой жүректі тек сезімнің белгісі емес, адамның қайраты мен ар-ұятына тірек болатын ішкі өзек ретінде көрсетеді. Қытайша нұсқада бұл сөйлем «*对于一个人来说, 还有什么比心更为珍贵的东西? 哈萨克人把那些有雄心的人成称为巴特尔 — 英雄*» түрінде беріледі [5, 280-б.]. Мұнда «жүрек» сөзі «*心*» арқылы тура сақталғанымен, «жүректі кісі» ұғымының мәдени салмағы біршама ауысқанын байқаймыз: қазақшада «жүректі» – ерлікпен бірге рухани беріктік, намыс, тәуекел сияқты тұтас мінез өлшемін берсе, қытайшада *有雄心* тіркесі батырлық мағынасын өршілдікке, биік мақсатқа ұмтылысқа жақындатып береді. Яғни түпнұсқадағы жүрек - рухани-этикалық сапа болса, аудармада жүрекке қатысты реңк психологиялық жігерге қарай ығысады.

Қарасөздің келесі тұсында жүрек концептісі адамның адамгершілік әрекеттерін туғызатын рухани бастау ретінде ашылады. Түпнұсқада «*Рақымдылық, мейірбандылық... бұлар – жүрек ісі. Асықтық та – жүректің ісі*» деп жүрекке тән қимыл-әрекеттер нақты моральдық категориялармен байланыстырылса [11, 159-б.], қытайша аудармада бұл ой «*除此, 至于心还另有些别的功能... 仁慈、善良...这都是心的倾诉. 爱也是心的一种愿望*» түрінде беріледі [5, 280-б.]. Мұнда «*仁慈*» (*рақым*) мен «*善良*» (*мейірім/ізгілік*) түпнұсқадағы негізгі мәнді сақтайды, алайда «жүрек ісі» деген ұлттық ойлау жүйесіне тән тұтастық қытайшада «*心的倾诉*» (жүректің сыр айтуы) және «*心的一种愿望*» (*жүректің бір қалауы*) арқылы лирикалық-психологиялық реңкке ауысады. Ең басты трансформация «*асықтық*» ұғымында көрінеді: түпнұсқада асықтық - қазақ мәдениетінде ынтықтық, елігу, алаң күй, тіпті мінезге әсер ететін ішкі серпін ретінде терең ұғым болса, аудармада ол «*爱*» (*махаббат*) деңгейіне жинақталып, мағынасы жалпыланып кетеді. Демек, қытайша нұсқа жүрекке қатысты моральдық-психологиялық мазмұнды сақтағанымен, қазақшадағы «асықтық» сияқты нәзік мінездік реңкті жалпыға ортақ ұғыммен алмастырып, концептінің семантикалық қабаттарын азайтады.

Ең айқын айырма жүрек-тіл-амал байланысын берген жолдарда байқалады. Түпнұсқада *«Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды... Қазақтың жүректісі мақтауға сыймайды»* деп [11,159-б.], «жүрек» адамның шынайылық өлшеміне айналады әрі «жүректісі» тіркесі белгілі бір ұлттық бағалау мәнінде жұмсалады: бұл жерде Абай «жүректімін» деп дарақылануды да сынап отыр. Бірақ қытайша нұсқада: *«人要是能把心口如一, 也就不会有谎言了。只有仁是心非的人才把心拘在一边...实际上心常恶如仇»* деген тұжырым беріліп, соңғы сөйлемнің мазмұны басқа арнаға кетеді [5, 280-б.]. *«Жүректісі мақтауға сыймайды»* деген сыншыл-қоғамдық астардың орнына аудармада «жүрегі бар» деп аталатындардың «жауыздыққа толы» болуы туралы өте қатқыл моральдық айыптау пайда болады. Бұл жерде түпнұсқадағы әлеуметтік-мәдени бағалау (мақтаншақтықты әшкерелеу) қытайшада этикалық қаралау (жамандыққа толы жүрек) сипатына ауысып, мәтіннің прагматикасы өзгерген.

Түпнұсқа: *«Қазақ та адам баласы зой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады»* [11,159-б.]. Қытайша аудармасы: *«他们中的很多人走上邪路并非因为自己糊涂, 而是由于缺乏接受智者劝谏的勇气和执心所致»* – *«Олардың көбісі жолдан жаңылып кетсе, өздерінің ақымақтығынан емес, даналардың кеңесін қабылдауға батылдық пен табандылықтың жетіспеуінен болады»* [5, 281-б.]. Бұл жерде негізгі ой сақталғанымен, түпнұсқадағы «жүректе жігер, қайрат, байлаулылық» сияқты рухани-эмоциялық ішкі тіректер қытайшада *«қабылдау батылдығы мен табандылық»* түрінде беріледі.

Осыған ұқсас үрдіс «батыр» концептісін беруде де көрінеді. Түпнұсқа мәтіні: *«Қазақ дүниетанымында «батыр» – тек физикалық күштің иесі емес, рухани беріктігі, әділетшілдігі және халқына адалдығы бар тұлға»*. Қытай аудармасында бұл мазмұн жалпы дұрыс беріледі, яғни батырлық физикалық қуаттан гөрі рухани қасиеттермен байланыстырылады. Бірақ қоғамдық жауапкершілік, ішкі қайрат сияқты ұлттық реңкі бар эмоциялық салмақ кей тұста абстрактілі сипатқа ауысып кетеді. Ал моральдық сынға келгенде аударма түпнұсқаның бағалау бағытын жақсы сақтайды. Түпнұсқа: *«Осы жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, нысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі - пәлеге, жаманшылыққа еліртпек үшін... тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі?»* [11, 160-б.]. Қытай тіліндегі аудармасы: *«那些被民众常常提及的所谓智勇双全的好汉们, 只不过是些高呼着“前进, 勇士们”的口号, 互壮声威, 不顾后果, 招灾惹祸的鲁莽之辈。...他们甚至不能算做一个人.»*. Мұндағы «智勇双全的好汉们» тіркесі қазақшадағы *«мықты жігіт, ер жігіт, нысық жігіт»* ұғымдарын жинақтап береді, ал *«他们甚至不能算做一个人»* нұсқасы түпнұсқадағы *«әуелі адам ба өзі?»* деген философиялық-этикалық үкімнің өткірлігін сақтайды [5, 281-б.].

Абайдың 17-қарасөзіндегі негізгі идея – адам болмысының рухани тірегі саналатын *ақыл, жүрек, ар-ұят, рақым, әділет* сияқты категориялардың өзара байланысын көрсету. Түпнұсқада ақыл адамның дүниелік және рухани

жолын айқындайтын танымдық әрі этикалық бағдар ретінде сөйлейді: *«Ақыл айтыпты: «Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын - мен, сенің сөзіңді ұғатұғын - мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды?» - депті»* [11,150-б.]. Ал қытайша аудармада «ақылдың» сөзі басқаша беріледі: *«毅力说: “喂, 科学, 你是知晓的, 世上有哪件事离了我可以办成。就拿掌握你——科学来说吧, 必须孜孜不倦地学习, 这就属于我的公干了»* [5, 285-б.]. Мұнда түпнұсқадағы «ақылдың» жетекші философиялық қызметі «毅力» (жігер, табандылық) ұғымына көшірілген. Нәтижесінде Абайдағы ақылдың логикалық-танымдық және моральдық «басқарушы» рөлі аудармада әрекетке итермелейтін, еңбектенуге үндейтін сипатқа ауысады. Бұл айырма қытайша нұсқада Абайдың ойы түсінікті болсын деген ниеттен туғанымен, түпнұсқадағы ақыл концептісінің кең философиялық салмағын тарылтып, оны мінездік-психологиялық қасиет деңгейіне жақындатады.

Жүрек концептісінде де осы бағыттағы өзгеріс анық байқалады. Түпнұсқада жүрек адам денесінің ғана емес, бүкіл рухани әлемнің «орталығы» ретінде сөйлейді: *«Онан соң жүрек айтыпты: «Мен - адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын - мен»* [11,150-б.]. Ал қытайша аудармада жүрек кей тұста рухани аяға емес, өмірлік әрекеттің «қозғаушы күші» ретінде түсіндіріледі: *再如, 若欲膜拜真主, 信守真主之道, 也得依赖于我的相助。在这个世上要掌握适合于自己的一技之长获取财富, 只有靠奋斗才能获得荣誉和地位。这些自然离不开我。* [5, 285-б.]. Мұнда жүректің адамға жанашырлық танытқызатын, кедейдің халін ойлататын эмоциялық-этикалық өзегі толық ашылмай, оның орнына еңбек ету, табыс табу, мәртебеге жету сияқты функционалдық мазмұн алға шығады. Сол сияқты түпнұсқадағы *«Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын - мен... әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбанишылық... бәрі менен шығады»* деген тұтас моральдық жүйе жүректің рухани жетекшілігін көрсетсе [11,150-б.], қытайша нұсқада бұл мағына көбінесе мінезді тәртіптеуге жақын сөздермен беріледі: *也正是我阻止人们去追逐蝇头小利, 让他们洁身自好; 拯救他们有失检点, 朝三暮四, 轻浮冒失; 不受欲望的驱使和诱惑, 使那些迷途的人回心转意。而这两位怎么也敢与我比肩?* [5, 285-б.]. Яғни *«ар-ұят, рақым, нысап»* тәрізді ұлттық-мәдени ұғымдар көбінесе *洁身自好 (өзін таза ұстау), 不受欲望驱使(құмарлыққа ермеу)* сияқты жалпы моральдық формулалармен жеткізіледі. Бұл тәсіл негізгі идеяны сақтайды, бірақ Абайдың жүрек туралы ойындағы терең философиялық-моральдық жүйе кей тұста ықшамдалып, қытай мәдениетіне тән тәртіп, ұстамдылық, әрекетшілдік өлшеміне ыңғайланады.

Осылайша, 17-қарасөздің қытайша аудармасында Абайдың ұлттық-мәдени концептілері толық жоғалып кетпейді, бірақ олардың берілу тәсілі өзгереді: түпнұсқадағы рухани-этикалық құрылым кеңінен ашылса, аудармада кей ұғымдар түсініктірек болу үшін практикалық әрі тәрбиелік сипатқа жақындап беріледі. «Ақыл» ұғымының «毅力» ретінде ауысуы, «жүрек» концептісінің жанашырлықтан гөрі әрекет пен табандылыққа тіреліп түсіндірілуі – осы трансформацияның айқын мысалдары.

Кесте 1. Абайдың 17-қарасөзіндегі концепттердің трансформациясы

Концепт	Түпнұсқа	Қытайша аудармасы
Ақыл (парасат)	«Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын – мен»	«科学，你是知道的，世上有哪件事离了我可以办成»
Ақыл (табандылық, білім)	«Менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен»	«必须孜孜不倦地学习，这就属于我的公干了»
Жүрек (жүректілік, мейірім)	«Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын – мен».	«我能让人对长者心存敬畏，对晚辈心生怜悯»
Жүрек (адамгершілік, сезім)	«Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жаксылыққа елжіреп еритұғын – мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын – мен»	«如果我纯净，人类不会受欺骗：他们会为善而感动，会远离恶行»
Батырлық (ақыл мен жүректің үйлесімі)	«Қайырымды іс үшін, қиындық болса да, батыл шығу керек»	«凡是正义的事业，即使有天大的困难，他也会挺身而出捍卫»
Намыс / өз-өзіне құрмет	«Олар өз-өзіне құрмет пен махаббатты білмегендіктен және ерік-жігері жоқ болғандықтан қателікке ұшырайды»	«不懂得自尊自爱和缺乏意志才不知不觉地堕落»

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері Абай Құнанбайұлы 38, 14, 22 және 17-қарасөздеріндегі ұлттық-мәдени концептілердің қытай тіліне аударылу барысында түпнұсқаның жалпы философиялық бағыты сақталуға ұмтылатынын, алайда олардың мағыналық құрылымы қабылдаушы мәдениеттің танымдық ерекшеліктеріне сәйкес белгілі бір деңгейде қайта ұйымдастырылатынын көрсетті. Атап айтқанда, «жүрек», «ар», «намыс», «рақым», «әділет», «батырлық» сияқты концептілер қазақ дүниетанымында адамның ішкі моральдық өлшемі мен рухани таңдауының өзегін құраса, қытай тіліндегі нұсқаларда олар көбіне жалпылау, түсіндірмелі беру және мазмұнды жүйелеу тәсілдері арқылы жеткізіледі.

Талдау барысында 38-қарасөздегі «ар» мен «намыс» концептілерінің аудармада ішкі моральдық-эмоциялық өлшемнен гөрі міндет, жауапкершілік және қоғамдық тәртіп сияқты нормативтік категорияларға жақындау үрдісі анықталды. Бұл тәсіл негізгі мағынаны сақтағанымен, концептінің ұлттық-мәдени реңкін әлсіретіп, оны рационалдық және қағидалық сипатқа бейімдейді. Ал 14 және 17-қарасөздердегі «батырлық», «ақыл», «қайрат», «жүрек» жүйесінің аудармасында концептілердің функционалдық қайта құрылуы байқалады: түпнұсқадағы рухани-этикалық мазмұн ішінара сақталғанымен, кей жағдайларда олардың бағалаушы және философиялық тереңдігі жалпыланып беріледі. Әсіресе «ақыл» концептісінің «табандылық» және «жігер» ұғымдарымен алмастырылуы Абайдың танымдық-этикалық жүйесінің құрылымына әсер етіп, оның моральдық бағдар беруші қызметін толық көлемде жеткізуге әрдайым мүмкіндік бермейтінін көрсетті.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері ұлттық-мәдени концептілердің аудармада толық жоғалмайтынын, бірақ олардың мазмұны мәдени бейімдеу, рационалдану және нормативтену бағытында қайта құрылатынын дәлелдейді. Бұл құбылыс концептілердің көпқабатты семантикалық табиғатымен және мәдениаралық айырмашылықтармен тікелей байланысты.

Осыдан шығатын қорытынды – Абай қарасөздерін қытай тіліне аудару үдерісі тек тілдік сәйкестікті қамтамасыз етумен шектелмей, ұлттық дүниетанымдық мазмұнды сақтауға бағытталған мәдени және философиялық дәлдікті талап етеді. Мұндай аудармада түсіндірмелі тәсілдер мен мәдени бейімдеу стратегияларын ғылыми негізде үйлестіру қажет.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы ұлттық-мәдени концептілердің аудармадағы трансформациясын жүйелі түрде сипаттап, олардың өзгеру заңдылықтарын айқындауында көрінеді. Ал практикалық құндылығы аудармашыларға мәдени мазмұнды жеткізудің тиімді тәсілдерін таңдауға, сондай-ақ Абай мәтіндерінің эстетикалық және философиялық тұтастығын сақтауға бағытталған әдістемелік негіз ұсынуында жатыр.

ӘДЕБИЕТ

[1] Айткулова Г., Розиева Д. Поэтикалық мәтіндердегі еңбекқорлық /

жалқаулық» концептілерінің вербалдану ерекшелігі // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2023. – № 3 (70). – Б. 24-38. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.70.3.002>

[2] Уәли Н. Тілтанымдық зерттеулер. Бірінші кітап. – Алматы: Асыл ЖК, 2025. – 424 б.

[3] Тоқаев Қ. Ұлттық құрылтайдың бесінші отырысында сөйлеген сөзі // Қызылорда, 2026. 20 қаңтар. https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulttyk-kuryltaidyyn-besinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-2005352?utm_source=chatgpt.com

[4] 阿拜·库南拜乌勒. 阿拜箴言录 : 汉哈对照 / 译者: 粟周熊, 艾克拜尔·米吉提. 北京 : 民族出版社, 1995. 110 页.

[5] 阿拜·库南巴耶夫. 阿拜 / 译者: 艾克拜尔·米吉提. 杭州 : 浙江文艺出版社, 2020. 533 页.

[6] Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.

[7] Уәли Н. Сөз мәдениетінің теориялық негіздері. 2-басылым. – Алматы: Асыл, 2025. – 424 б.

[8] Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.

[9] Алдаш А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. Оқу құралы. – Алматы: Арда, 2006. – 243 б.

[10] Islam A., Karibayeva B., Kurmanbayeva D., Sopieva B., Muratova Zh., Aldasheva K. Specificity of the Concept «Life» in the Kazakh and English Linguacultures // Theory and Practice in Language Studies. – 2025. – Vol. 15, No. 6. – Pp. 1817–1824. DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1506.10>

[11] Құнанбаев А. Қара сөздер. – Алматы: Алматыкітап, 2022. – 224 б.

REFERENCES

[1] Aitkýlova G., Rozieva D. Poetikalyq mánderdegi «eńbekqorlyq // jalqaýlyq» konseptileriniń verbaldaný erekshelegi (Features of the Verbalization of the «Diligence // Laziness» Concepts in Poetic Texts) // Abylai han atyndaǵy QazHQ jáne ÁTY Habarshysy. «Filologia ǵylymdary» seriasy. – 2023. – № 3 (70). – B.24-38. [in Kaz.]

[2] Ýalı N. Tiltanymdyq zertteýler. Birinshi kitap (Linguistic Studies. Book One). – Almaty: Asyl JK, 2025. – 424 b. [in Kaz.]

[3] Toqaeв Q. Ulttyq quryltaidyń besinshi otyrysynda sóilegen sózi (A speech delivered at the Fifth Session of the National Kurultai) // Qyzylorda, 2026. 20 qańtar. https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulttyk-kuryltaidyyn-besinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-2005352?utm_source=chatgpt.com [in Kaz.]

[4] 阿拜·库南拜乌勒. 阿拜箴言录 : 汉哈对照 / 译者: 粟周熊, 艾克拜尔·米吉提. 北京: 民族出版社, 1995. 110 页. [in Chines.]

[5] 阿拜·库南巴耶夫 著 《阿拜》, 艾克拜尔·米吉提译. – 杭州 : 浙江文艺出版社, 2020. 533 页 [in Chinese]

[6] Jamanbaeva Q. Til qoldanysynyń kognıtvıtk negizderi: emosiа, sımvол, tildik sana (Cognitive Foundations of Language Use: Emotion, Symbol, and Linguistic Consciousness). – Almaty: Gylym, 1998. – 140 b. [in Kaz.]

[7] Ýalı N. Sóz mádenietiniń teorıalyq negizderi. 2-basylym (Theoretical Foundations of Speech Culture. 2nd Edition). – Almaty: Asyl, 2025. – 424 b. [in Kaz.]

[8] Mankeeva J. Qazaq tilindegi etnomádeni ataýlardyń tanymdyq negizderi (Cognitive Foundations of Ethnocultural Terms in the Kazakh Language). – Almaty: Jibek joly, 2008. – 356 b. [in Kaz.]

[9] Aldash A. Aýdarmataný: lingvistikalyq jáne lingvomádeni máseleler (Translation Studies: Linguistic and Linguocultural Issues). Oqú quraly. – Almaty: Arda, 2006. – 243 b. [in Kaz.]

[10] Islam A., Karibayeva B., Kurmanbayeva D., Sopieva B., Muratova Zh., Aldasheva K. Specificity of the Concept «Life» in the Kazakh and English Linguacultures // Theory and Practice in Language Studies. – 2025. – Vol. 15, № 6. – Pp. 1817–1824. DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1506.10>

[11] Qunanbaev A. Qara sózder (Abai's Words of Edification). – Almaty: Almatykitap, 2022. – 224 b. [in Kaz.]

ТРАНСФОРМАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ КОНЦЕПТОВ ПРИ ПЕРЕВОДЕ СЛОВ НАЗИДАНИЯ АБАЯ НА КИТАЙСКИЙ ЯЗЫК

*Ершат А.¹, Рамазанов Т.², Есенбай А.³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

²Институт языкознания имени А. Байтурсынулы Алматы, Казахстан

³Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается процесс трансформации национально-культурных концептов при переводе «Слов наиздания» Абай Құнанбайұлы на китайский язык с позиций лингвокультурологии и переводоведения. Художественно-эстетическая природа и мировоззренческо-философская глубина наследия Абая тесно связаны с духовно-этическими ценностями, историко-культурным опытом и национальной идентичностью казахского народа. В связи с этим перевод его прозы не ограничивается обеспечением языковой эквивалентности, а требует максимально точной и художественно адекватной передачи культурно-символического содержания оригинала. Однако особенности репрезентации данного содержания в переводе остаются недостаточно разработанными, что определяет актуальность настоящего исследования.

Цель исследования – раскрыть механизм трансформации национально-культурных концептов и показать, каким образом культурно-символические значения оригинала сохраняются, редуцируются или реконструируются в переводе.

В соответствии с поставленной целью уточняются теоретические основы понятия «национально-культурный концепт», а также на основе конкретного текстового материала анализируются изменения, которым подвергаются ключевые культурные коды в китайских переводах «Слов назидания». Эмпирическую базу составляют тексты Абая и их китайские переводы; рассматривается влияние прагматических решений на восприятие текста, его эстетическое воздействие и сохранение культурных смыслов.

Автор системно анализирует эффективность и ограничения таких переводческих методов, как эквивалентный перевод, интерпретация культурных реалий с разъяснениями, транслитерация и культурная адаптация. Обобщённо представлены результаты анализа влияния переводческих стратегий на восприятие текста, его эстетическое воздействие и сохранение культурных смыслов. Научный результат исследования состоит в том, что точная и смысловая полнота передачи национально-культурного содержания «Слов назидания» способствует более глубокому пониманию текста китайским читателем, тогда как сохранение художественной природы оригинала требует применения научно обоснованных адаптационных стратегий. Анализ китайских переводов показал, что трансформация национально-культурных концептов напрямую связана с культурной дистанцией, концептуальными несоответствиями и ослаблением либо реконструкцией семантического подтекста.

Научная значимость исследования заключается в систематизации изменений национально-культурного содержания в переводе с позиций лингвокультурологии и переводоведения. Практическая ценность работы состоит в разработке методических ориентиров для переводчиков, направленных на адекватную передачу культурных реалий, выбор объёма пояснений, повышение качества перевода и сохранение эстетической целостности текстов Абая.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, слова назидания, художественный перевод, национально-культурный концепт, культурная реалия, китайский язык, текст, оригинал, трансформация

TRANSFORMATION OF NATIONAL-CULTURAL CONCEPTS IN TRANSLATING ABAI'S WORDS OF EDIFICATION INTO CHINESE

*Yershat A.¹, Ramazanov T.², Yessenbay A.³

¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

³Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World
Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article provides a comprehensive linguocultural and translation-oriented analysis of the transformation of national-cultural concepts in the process of translating the “Words of Edification” of Abai Kunanbayev into Chinese. The artistic and aesthetic nature and the philosophical depth of Abai’s

heritage are closely connected with the spiritual and ethical values, historical and cultural experience, and national identity of the Kazakh people. Therefore, translating his prose into Chinese is not limited to achieving linguistic equivalence but requires an accurate and aesthetically adequate rendering of the cultural and symbolic content of the original. However, the specific features of representing this content in translation have not been sufficiently and systematically examined, which determines the relevance of the present study.

The aim of the research is to explain the mechanisms of transformation of national-cultural concepts and to demonstrate how the cultural and symbolic meanings of the original are preserved, reduced, or reconstructed in translation.

To achieve this aim, the theoretical foundations of the notion of “national-cultural concept” are clarified, and the changes affecting key cultural codes in the Chinese translations of Abai’s prose are analyzed on the basis of concrete textual data.

The empirical basis of the study consists of Abai’s prose texts and their Chinese translations. Particular attention is paid to the impact of pragmatic decisions on text reception, aesthetic effect, and the preservation of cultural meanings.

The author systematically analyzes the effectiveness and limitations of such translation strategies as equivalence-based translation, explanatory interpretation of cultural realia, transliteration, and cultural adaptation. The influence of translators’ strategies on text reception, aesthetic impact, and the preservation of cultural meanings is also summarized.

The main research findings indicate that an accurate and semantically complete rendering of the national-cultural content of Abai’s prose contributes to a deeper understanding of the text by Chinese readers, while preserving the artistic integrity of the original requires the application of theoretically grounded adaptation strategies. The analysis of Chinese translations demonstrates that the transformation of national-cultural concepts is directly related to cultural distance, conceptual mismatches, and the attenuation or reconstruction of implicit semantic layers.

The scientific significance of the study lies in the systematization of changes in national-cultural content in translation from the perspectives of linguocultural studies and translation theory. The practical value of the research consists in providing methodological guidelines for translators on rendering cultural realia, determining the scope of explanatory additions, improving translation quality, and preserving the aesthetic integrity of Abai’s texts.

Keywords: Abai Kunanbayev, Words of Edification, literary translation, national-cultural concept, cultural realia, Chinese language, text, original, transformation

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 20.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Ершат Ардақ – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0005-3899-6733>, e-mail: e.ardak1011@gmail.com

Рамазанов Талғат Бекболатұлы – философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы, <https://orcid.org/0000-0002-4405-5914>, e-mail: tphd-92@mail.ru

Есенбай Анар Заманбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0002-8967-5399>, e-mail: esenbay.anar64@gmail.com

Информация об авторах:

Ершат Ардақ – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0005-3899-6733>, e-mail: e.ardak1011@gmail.com

Рамазанов Талгат Бекболатович – доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, Алматы, <https://orcid.org/0000-0002-4405-5914>, e-mail: tphd-92@mail.ru

Есенбай Анар Заманбековна – кандидат филологических наук, университет КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0002-8967-5399>, e-mail: esenbay.anar64@gmail.com

Information about the authors:

Yershat Ardak – doctoral student at al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-3899-6733>, e-mail: e.ardak1011@gmail.com

Ramazanov Talgat Bekbolatuly – Doctor of Philosophy (PhD), A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4405-5914>, e-mail: tphd-92@mail.ru

Yessenbay Anar Zamanbekkyzy – Candidate of Philological Sciences, Ablai Khan KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-8967-5399>, e-mail: esenbay.anar64@gmail.com

UDC 81.255

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.035>

COMPARATIVE ANALYSIS OF TRANSLATION OF ECOLOGICAL TERMINOLOGY IN ENGLISH, KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES

* Kuanyshbayeva A.N.¹, Aldabergenova A.A.²

*^{1,2} Ablai khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan

Abstract. In the context of globalization and digitalization, translation is becoming an essential tool for intercultural communication and integration. This is especially common in scientific fields, such as ecology, where accurate transmission of specialized terminology is required. The purpose of this study is to identify the features and difficulties of translating environmental terms between English, Russian and Kazakh languages, as well as to analyze the influence of internationalisms and borrowings on the formation of environmental discourse.

The study is based on the theoretical approaches of such scholars as E.A.Nida, C.Nord, H.J.Vermeer, M. Baker, A. Pym. In this article we used the methods of content analysis, comparative analysis and lexical semantic study of terms. Particular attention was paid to the functional and pragmatic aspects of translation, as well as cultural adaptation.

The analysis revealed that a significant number of terms in the environmental sphere are of international origin and function as internationalisms in three studied languages (Kazakh, Russian and English). These terms often originate from Greek, Latin, French and German and retain graphic and semantic similarities. We also considered examples of calque that helps to transfer the scientific concepts. We can state that successful translation of environmental terminology requires not only linguistic accuracy, but also consideration of the cultural context, communication goals and specifics of the target audience. The theoretical significance of the study lies in understanding translation as a complex interlingual and intercultural process. The practical significance lies in using the data obtained in creating dictionaries, teaching aids and training translators, especially in the multilingual space of Kazakhstan.

Keywords: ecological terminology, translation, internationalism, translation transformations, borrowings, calque, interlinguistics, politics

Introduction

Translation in the modern world is becoming a key tool for integration, globalization and intercultural dialogue. With the development of technology, its importance will only increase, playing an important role in the formation of a connected and mutually understanding world. Translators remain important

figures in this process, despite the growing role of automation, since their knowledge and ability to understand cultural nuances cannot be completely replaced by technology. Still there are some nuances, inadequacies and problems during translation that may happen. Translation problems are a set of issues and difficulties that a translator faces when conveying the content of a text from one language to another. These difficulties are related to differences in linguistic, cultural, cognitive, communicative and technical aspects. The theoretical basis of this work: translation theory – C.Nord, E.A.Nida, H.J.Vermeer, M. Baker, A.Islam, A.A. Aldabergenova, V.V. Akulenko, I.S. Kubryakov, and V.V. Krasnykh. Practical significance - the results of the work can be used in the preparation of educational materials and dictionaries in the field of ecodiscourse. The materials can be effectively used in the disciplines of linguistics and translation, intercultural communication, cognitive linguistics and future scientific research.

According to M.I. Qani the main translation problems can be divided into the following aspects: linguistic aspects (interlingual asymmetry, polysemy and homonymy, idioms and phraseological units); cultural aspects (realia, connotations, cross-cultural adaptation), pragmatic issues (author's intention, target audience, context); cognitive issues (perception and interpretation, conveying meaning); technical aspects (machine translation, working with terminology, text formatting); ethical aspects (authorial identity, censorship and adaptation, translator's responsibility); genres and style (preservation of the author's style, translation of poetry) [1].

The problems of translation are a multifaceted area that includes both linguistic and cultural aspects, as well as cognitive, technical, and ethical issues. For a successful translation, a translator must take all these factors into account in order to ensure adequate transmission of the meaning, style, and functionality of the text in another language and culture. During the study we used such methods as content analysis, comparative analysis and linguistic analysis.

In order to make the translation successful we need to take into consideration some aspects of translation and refer to some popular founders of modern translation theory, like E.A.Nida, H.J.Vermeer, C.Nord, A. Pym, L. Venuti, M. Baker, D.D. Geert and etc.

C.Nord, a German translation scholar known for her work in the field of the functional approach to translation, focused on the pragmatic aspects of translation and the role of text in the process of intercultural communication. The main ideas related to the problems of translation according to C.Nord can be formulated as follows: Functional theory of translation, the problem of equivalence and adequacy, analysis of the source text, intercultural communication, ethical aspects of translation, the role of the translator. Translation cannot be carried out without text interpretation, which represents the fundamental procedure in any type of translation [2]. According to C.Nord the adequate translation is to find a balance between preserving the meaning, function of the text and adaptation to the target

culture. Her works have made a significant contribution to the understanding that translation is not just a linguistic process, but a complex cultural and pragmatic phenomenon that requires analysis, flexibility and responsibility [3].

E.A.Nida, one of the founders of modern translation theory, made a significant contribution to the study of translation. He focused on such key aspects like equivalence, intercultural differences, and how the translator preserves the original sense of the content. According to E.A.Nida, the inadequacy of translation is associated with the need to take into account many factors: equivalence, cultural and semantic differences, background, and the translator's responsibility for communication process. His ideas laid the foundations for the functional and intercultural approaches to translation, which remain relevant today [4].

H.J.Vermeer believed that the main problem of translation is the necessity to take into account the purpose (skopos) of the text, cultural differences and the expectations of the target audience. His functional approach implies flexibility and adaptation, which makes translation complex but more result-oriented. H.J.Vermeer's theory remains one of the most influential in modern translation practice [5].

A.Pym emphasizes that the adequate translation goes beyond purely linguistic issues. They include ethical, cultural, technological and professional aspects. His work is relevant for understanding how translation functions in today's globalized world, where not only accuracy and equivalence are important, but also adaptability, creativity and cultural awareness [6].

Nowadays, the movement toward language unification is advancing at a tremendous pace. Internationalisms fulfill the primary role of communication in the present-day Russian language. They engage in syntagmatic and paradigmatic connections, by contributing to word formation, and as a result, expand the lexicons of Russian and Kazakh languages [7]. International vocabulary is a set of internationalisms used in various related and unrelated languages within a given cultural and linguistic area [8].

In connection with the significant successes of England and the USA in science and technology, since the 19th century many English terms have been borrowed into many languages worldwide, and this process continues to this day. Although many English words are themselves ultimately derived from Latin, there is a growing tendency when borrowing to retain English pronunciation rather than reconstructing traditional Latin (for example, combine).

It is important to take into account different linguistic and contextual aspects during translation. Linguistic factors incorporate not only subtle linguistic features but also stylistic devices, various cultural allusions, and historical background. Contextual factors require an understanding of the political, social, and cultural environment in which the speech is delivered [9].

Based on the abovementioned information we can state that translation is a very complex process and requires a thorough approach and also translation in the modern world is a multifaceted activity related to interlingual and intercultural

communication, which plays a key role in a globalized society. It goes beyond the simple transfer of information between languages and covers cultural, economic, technological and social aspects.

Materials and methods

The study is based on a comparative linguistic and translation analysis of environmental (ecological) terminology in English, Russian, and Kazakh languages. The main objective was to identify the similarities and differences in the structure, origin, and semantic characteristics of ecological terms across these languages, as well as to explore translation problems and strategies for adequate rendering of such terms.

The research material included authentic texts and terminological sources in the field of ecology and environmental protection in English, Russian, and Kazakh languages by R.Nurdillayeva [10]. Scientific and academic works on translation theory and terminology by both foreign and Kazakhstani scholars (e.g., C.Nord, E.A.Nida, H.J.Vermeer, M. Baker, A.Islam, A.A. Aldabergenova, S.S. Kunanbayeva, A.K.Zhumabekova) have been analyzed. Lexical data from specialized ecological dictionaries, glossaries, and linguistic corpora were used in this study.

Several research methods were applied in the study: content analysis – to select and classify ecological terms and translation examples from linguistic sources; comparative analysis – to identify similarities and differences between English, Russian, and Kazakh equivalents, as well as to examine the structure and semantics of internationalisms and borrowings; linguistic analysis – to study morphological, syntactic, and semantic features of ecological terminology and its translation equivalents; etymological analysis – to trace the origin and historical development of ecological terms from Greek and Latin roots;

The research process involved several stages: collecting and organizing terminological data from multilingual sources; analyzing translation correspondences and adaptation patterns; summarizing the results to determine the main tendencies in the formation and translation of ecological terminology across the three languages.

Results and discussion

Nowadays, actual directions of linguistics are actively developing terminology. D.S. Lotte, T.L. Kandelaki, I.S. Kvito, A.A. Reformatskiy worked on terminology. Y. Averbukh, L.M. Alekseeva, M.N. Volodina, E.I. Golovanova, B.N. Golovin, S.V. Grinev-Grinevich, V.P. Danilenko are working on terminological system of languages. Interlinguistic interaction in different spheres of activity is actual in our times. Consequently, comparative linguistic research, including comparative terminology becomes very important. Ecology and environmental protection are very relevant worldwide and terminology in this sphere is in need of study.

Among Kazakhstani authors who have worked on translation theory and practice we can mention S.S. Kunanbayeva, A.K. Zhumabekova, A.S. Ermagambetova, R.Z. Zagidullin, A.Islam, A.A. Aldabergenova, A.Aldasheva and others.

Doctor of Philology and Professor A.Islam emphasizes the importance of achieving semantic equivalence in translating texts. She notes that official statements contain specific vocabulary and cliched phrases that require special attention during translation to maintain accuracy and adequacy of meaning. A.Islam's research focuses on translation strategies aimed at achieving semantic equivalence in official statements, which is a key aspect in intercultural communication and diplomacy [11].

According to A.A. Aldabergenova and A.K. Zhumabekova technological progress and globalization have increased the demand for translation in the wake of the need for rapid and effective dissemination of information. The work is aimed at an in-depth study of the complexities of translation with an emphasis on intercultural interaction, which contributes to the development of translation theory in Kazakhstan [12].

It is obvious that we need high-quality and precise translation, since in the era of globalization, accuracy in conveying the meaning of every term and concept is essential for effective comprehension and communication. This is especially true for environmental discourse, where even a slight inaccuracy in translating an ecological term may distort the meaning of a scientific concept.

One of the main ways to enrich any language, including the ecological lexicon, is borrowing: the process of transferring lexical units from one language into another. Many environmental terms are internationalisms that share common roots in Latin and Greek, such as ecology, biosphere, ecosystem, evolution, and anthropogenic. Because of their shared origin, these terms resemble each other both phonetically and graphically, which makes them widely recognizable across languages and facilitates international scientific communication. For instance, the English term *sustainable development* is translated into Kazakh as *тұрақты даму*, and into Russian as *устойчивое развитие*. Although the lexical forms differ, the underlying ecological concept remains the same, demonstrating functional equivalence across languages.

In the development of ecological terminology, interlinguistic interaction plays a significant role. Researchers such as L.V. Shcherba, E. Haugen, and W. Weinreich have emphasized that borrowing and bilingualism are natural mechanisms of lexical growth [13]. In the modern context, the interaction between English, Russian, and Kazakh languages in the ecological domain leads to the formation of a shared international ecological lexicon. This lexicon includes both classical borrowings from ancient languages (*biology, hydrocarbon, photosynthesis*) and modern terms originating from English (*greenhouse effect, climate change, carbon footprint*).

Ecological terminology in the three languages can be classified into several groups according to their origin and structure:

International terms of Greek and Latin origin (*biosphere, ecosystem, evolution, atmosphere*).

Loan translations (calques): terms translated structurally (*greenhouse effect* – парниковый эффект – парниктік әсер).

Culturally adapted terms, where local linguistic features influence the ecological meaning (*steppe ecosystem* – степная экосистема – дала экожүйесі).

Internationalisms emerge as a result of global communication, scientific collaboration, and technological progress. These words maintain stable meanings across languages and fields such as science, technology, and environmental studies [14]. Thus, international ecological vocabulary functions as a bridge between languages and cultures, reflecting both universal scientific concepts and local linguistic adaptation.

In recent years, environmental issues have become a key focus of scientific, political, and social discussions, which has led to the rapid development of ecological terminology. The analysis of English, Russian, and Kazakh ecological terms shows that this field reflects not only scientific and linguistic evolution but also cultural and cognitive aspects of each language.

The linguistic analysis demonstrated that ecological terminology is characterized by morphological transparency and semantic precision. Most terms consist of two components: a scientific prefix of Greek or Latin origin (*bio-, eco-, hydro-, geo-*) and a native lexical base that specifies the phenomenon (*system, zone, balance, resource*). Such structures make ecological terms easily translatable across languages, while maintaining scientific accuracy.

In the process of translation, several difficulties arise:

Polysemy and contextual variation (e.g., *pollution* may refer to air, water, or soil contamination, depending on context);

Differences in word-formation models between English, Russian, and Kazakh (*biodiversity* – биоразнообразие – биоалуантүрлілік);

Semantic shifts when translating culture-specific or newly coined ecological terms;

Terminological inconsistency in Kazakh ecological discourse due to ongoing standardization processes.

To achieve adequate translation of ecological terms, translators must consider both the scientific precision of the source term and the cultural and linguistic norms of the target language. Functional equivalence, as emphasized by C.Nord and E.A.Nida, is achieved when the translated ecological term fulfills the same communicative purpose within the target linguistic community [15].

Thus, the analysis proves that ecological terminology in English, Russian, and Kazakh languages is largely international in nature, but each language

demonstrates a specific pattern of adaptation and integration. The translation of ecological terms requires balancing linguistic equivalence with contextual and cultural adequacy, which ensures accurate cross-linguistic communication in the field of ecology.

Borrowings can be classified into two categories:

Lexical borrowings. Elements transferred from one language system into another language system (borrowed words, lexicon); (foreign language, language aggregates, transliterated borrowings). Ecological words are borrowed in Kazakh, Russian and English from Greek, Latin, German, French and other languages.

Биосфера – biosphere – [biosphare] немецкий

Аббисаль – zone of great sea and ocean depth – [oceanic depth] французский

Баланс – balance – [equilibrium] французский

Эволюция – evolution – [evolutio] латинский

Semantic borrowings (calque/ copy). Semantic borrowings are borrowed translations – exact translation. Calque – is one of the ways to borrow new ecological terms. There is a difference between lexical calque and semantic calque. Lexical (structural) calques can be word formative or syntactical. Lexical calques can be complete or incomplete. Complete means calque, incomplete means half calque. Semantic borrowings are borrowed translations.

Internationalism is very important part of international terminology. Internationalisms are lexemes and they are very similar in the meaning and external form.

For example,

Table 1. International terms

Kazakh, Russian	English	Origin
Экология	Ecology	O'bgie – German Ecologie – French
Экосистема	Ecosystem	Ocosystem – German
Гидрометеорология	Hydrometeorology	Hydrometeorologie – German

Many international terms are artificially created and material for creation of such terms is taken from Latin and Greek morphemes:

Table 2. International terms from Greek origin

Kazakh, Russian	English	Origin
Антропоэкология	Antropoecology	Greek
Антициклон	Anticyclone	Greek

There are also lexical calques, which may be partly borrowed and partly translated, for example.

Table 3. Terms with syntactic total calque

English	Russian	Kazakh
<i>Agricultural</i>	<i>Сельскохозяйственный</i>	<i>Ауыл шаруашылық</i>
<i>Microwave</i>	<i>Микроволновый</i>	<i>Микротолқынды</i>
<i>Internal consumption</i>	<i>Внутреннее потребление</i>	<i>Ішкі тұтынушылық</i>

Table 4. Terms with syntactic half calque

English	Russian	Kazakh
<i>Soil bacteria</i>	<i>Почвенные бактерии</i>	<i>Топырақ бактериясы</i>
<i>Greenhouse gas</i>	<i>Парниковый газ</i>	<i>Парникті газ</i>
<i>Global warming</i>	<i>Глобальное потепление</i>	<i>Жаһандық жылыну</i>
<i>Sea-water culture</i>	<i>Морская культура</i>	<i>Теңіз мәдениеті</i>

A Multilingual Glossary by R.Nurdillayeva revealed a number of linguistic, structural, and conceptual challenges that arise when translating ecological terms between English, Russian, and Kazakh. The results demonstrate that the three languages differ considerably in their morphological typology, term-formation mechanisms, and strategies for representing scientific concepts, which directly influences the accuracy, clarity, and consistency of ecological terminology.

First, the study shows that English ecological terms are predominantly analytic, compact, and often formed through multi-component nominal structures such as *groundwater recharge*, *climate-resilient water infrastructure*, or *integrated water cycle management*. These structures pose difficulties for both Russian and Kazakh, where equivalents require syntactic expansion and reorganization. Russian tends to render such terms through adjective–noun combinations (*интегрированное управление водным циклом*), while Kazakh frequently relies on multiword descriptive constructions (*су айналымын интеграцияланған басқару*), which may increase length and reduce terminological density.

Second, a significant number of English ecological concepts have no direct equivalents in Russian or Kazakh, creating terminological lacunae. This is especially noticeable in Kazakh, where ecological terminology has been actively developing only in recent decades. Terms such as *water footprint*, *ecosystem services*, or *sustainable drainage system* require either structural calques, functional analogues, or descriptive translations. As a result, even authoritative sources contain variations, making standardization difficult.

Third, the analysis revealed important differences in the adaptation of international morphemes. Russian easily incorporates Greek and Latin components (*био-, гидро-, эко-*), whereas Kazakh translations may involve either direct borrowing (*гидрогеология*), hybrid forms (*экожүйе*), or fully descriptive equivalents (*биоалуантүрлілік*). This leads to competition between borrowed and indigenous forms, affecting terminological consistency.

Fourth, polysemy and context-dependent meanings create additional translation challenges. Terms such as *runoff*, *discharge*, *mitigation*, or *resilience*

exhibit semantic variation across environmental science, engineering, and climate policy, requiring careful contextual interpretation. The glossary helped identify several cases where one English term corresponds to two or more distinct equivalents in Russian and Kazakh, highlighting the need for precise differentiation in translation.

Finally, the comparison of three languages demonstrated differences in the degree of terminological standardization. English terminology benefits from well-established norms developed by international institutions (UNEP, IPCC, EU Water Framework Directive), whereas Russian allows a greater degree of variation, and Kazakh terminology is still in the process of consolidation. Because of this, translators frequently rely on descriptive methods, leading to longer and more complex term constructions in Kazakh compared to English and Russian.

Overall, the results indicate that translating ecological terminology requires not only linguistic equivalence but also conceptual alignment. The multilingual glossary proved to be an essential reference, enabling terminological comparison and helping identify gaps, inconsistencies, and patterns in translation practices.

Conclusion

The study examined the peculiarities of ecological terminology and its translation in English, Russian, and Kazakh within the framework of modern translation theory. The study achieved several important results related to identifying and analyzing the specific challenges of translating ecological terminology among English, Russian, and Kazakh languages. Based on the multilingual ecological glossary, the research demonstrates that:

1. The main structural and semantic features of ecological terms were identified. It was found that ecological terminology is characterized by a high degree of internationalization, scientific precision, and the dominance of terms derived from Latin and Greek roots (*biosphere, ecosystem, evolution, pollution*).

2. The main translation difficulties were identified as the absence of one-to-one equivalents, the need to maintain terminological consistency, and the challenge of conveying culturally specific ecological concepts in Kazakh.

3. Key structural differences between the three languages significantly influence term formation and translation strategies.

4. Terminological lacunae were identified in both Russian and Kazakh, with the highest number appearing in Kazakh due to the relatively recent formation of ecological terminology.

5. Variation in the adaptation of international morphemes leads to competing forms and complicates terminological standardization.

6. Polysemous ecological terms often require contextual clarification to avoid misinterpretation in translation.

7. English shows a higher degree of standardization, while Russian and especially Kazakh display multiple competing equivalents for newly emerging ecological concepts.

8. The multilingual glossary proved effective for cross-linguistic comparison and served as a reliable reference for establishing consistent terminology.

Overall, the research contributes to a clearer understanding of the linguistic and conceptual difficulties inherent in translating ecological terminology in a trilingual context. The findings may serve as a basis for improving translation practices, developing standardized ecological terminology in Kazakh, and enhancing the quality of multilingual environmental communication.

REFERENCES

[1] Mohammad I.Q. Problems of Non-equivalent Words in Technical Translation // Arts and Human Science. – 2023. – Pp. 200-205.

[2] Gizdatov G. G., Aldabergenova A. A. Discursive Interpretations of the Novel of J. Heller “Catch-22” // Translation Practice. Critique and Semiotics. – 2021. – № 2. – Pp.160-177. DOI 10.25205/2307-1737-2021-2-160-177 [in Rus.]

[3] Nord, C. Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained. – Manchester: Manchester University Press, 2006. – 288 p.

[4] Nida E. A., Taber C. R. The Theory and Practice of Translation. – Leiden: E. J. Brill, 1969. – 272 p.

[5] Vermeer H. J. Skopos and Commission in Translational Action. – Berlin: Walter de Gruyter, 2000. – 200 p.

[6] Baker M., Saldanha G. (eds.) The Routledge Handbook of Translation Studies. – London: Routledge, – 2009. – 512 p.

[7] Volodarskaya E. F. Zaimstvovanie kak universal’noe yazykovoe yavlenie [Borrowing as a universal linguistic phenomenon] // Questions of Philology. – 2001. – № 1 (7). –S. 11-27. [in Rus.]

[8] Kubryakova E. S., Demyankov V. Z., Pankrats Yu. G., Luzina L. G. Kratkiy slovar’ kognitivnykh terminov [A Brief Dictionary of Cognitive Terms] – M.: Publishing house, 1996. – 285s. [in Rus.]

[9] Asanova G.S., Jailganova D.A. Interpreting Political Discourse: Simultaneous Interpretation Analysis of Donald Trump’s Inaugural Address from English to Russian // Journal Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series: Philological Sciences – 2024. – Pp. 359-373.

[10] Integrated Water Cycle Management: A multilingual glossary: English–Russian–Kazakh. (2016). Qazag University. Retrieved November 26, 2025, from [https://carececo.org/upload/02/IWCM%20A%20Multilingual%20Glossary%20final%20published%20\(1\).pdf](https://carececo.org/upload/02/IWCM%20A%20Multilingual%20Glossary%20final%20published%20(1).pdf)

[11] Islām A., Beisebaeva A. Ofi’cial’nyye zayavleniya kak chast’ dīplomāticheskogo diskursa i problemy ikh perevoda [Official statements as part of diplomatic discourse and problems of their translation] // Language knowledge. – 2024. – № 3. – S. 121-128. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-121-128> [in Rus.]

[12] Aldabergenova A. A., Zhumabekova A. K. Zhańa audarma mætinderiń

balamalıq deñgei [Equivalence level of new translation texts] // Bulletin of Toraygyrov University. – 2024. – B. 50-51. [in Kaz.]

[13] Akulenko V. V. Sushchestvuet li mezhdunarodnyy slovar'? [Is there an international dictionary?] // Questions of linguistics. – 1961. – № 3. – S. 60-69. [in Rus.]

[14] Akulenko V. V. Problemy internatsionalizatsii leksiki yazyka. [Problems of internationalization of language vocabulary] – Kharkov: Kharkov University Publishing House, 1972. – 215 s. [in Rus.]

[15] Bankav A. Yu. Rol' frantsuzskogo yazyka v internatsionalizatsii leksiki neromanskikh yazykov [The Role of French in the Internationalization of the Vocabulary of Non-Romance Languages] // Modern problems of Romance languages: functional semantics: Proceedings of the All-Russian Conference on Romance Linguistics. – Kalinin: Kalinin State University, 1986. – T.1. – S. 17-19. [in Rus.]

АҒЫЛШЫН, ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭКОЛОГИЯ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫН АУДАРУДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

* Куанышбаева А.Н. ¹, Алдабергенова А.А. ²

^{1,2} Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Жаһандану және жаңа технология заманында аударма түрлі елдердің арасындағы байланыс пен өзара ықпалдастықтың ең маңызды құралдарының біріне айналды. Бұл әсіресе экология сияқты ғылыми салаларда өзекті, себебі мұнда арнайы терминологияны дәл әрі нақты жеткізу өте маңызды. Зерттеудің мақсаты – экологиялық терминологияны аудару кезінде лексикалық, стильдік және концептуалды аспектілерді ескере отырып, аударма кезіндегі қиыншылықтарды анықтау. Сондай-ақ, экологиялық терминологияның ғылыми-ақпараттық жанрларда экологиялық терминологияның қалыптасуына әсер ететін экстралингвистикалық факторларды анықтауда, құрылымдық семантикалық талдау мен пәнаралық байланыстарды анықтауда тіл білімінің дамуына үлес қосатыны дәлелденді.

Бұл жұмыста лингвистикалық, мәдени және прагматикалық факторлардың аударма үдерісіне әсері Э. Найда, К. Норд, Х. Вермеер сынды ғалымдардың теорияларына сүйене отырып, көрсетілген. Зерттеуде контент-талдау, салыстырмалы талдау, лингвистикалық талдау сияқты әдістемелік тәсілдер қолданылды. Бұл жұмыста аударманың функционалдық және прагматикалық аспектілері, сондай-ақ мәдени бейімделу ерекше атап өтілді.

Талдау барысында экология саласындағы көптеген терминдердің интернационализм қатарына кіретінін ашып көрсетіп, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бірдей қолданылатыны анықталды. Бұл терминдер көбінесе грек, латын, француз және неміс тілдерінен енген және графика әрі мағыналары жағынан бір-біріне ұқсас деп атап өтілген. Сонымен қатар,

ғылыми ұғымдарды жеткізуде толық және жартылай калькалау мысалдары қарастырылды. Экологиялық терминологияны дұрыс аудару тек тілдік дәлдікті ғана емес, сонымен қатар мәдени контексті, коммуникация мақсатын және мақсатты аудиторияның ерекшеліктерін ескеруді талап ететіні анықталды. Аталмыш жұмыстың теориялық маңыздылығы аударма үдерісінің тілаларлық әрі мәдениетаралық күрделілігін терең түсінумен айқындалады. Практикалық маңыздылығы – алынған мәліметтерді сөздіктер мен оқу құралдарын дайындауда, сондай-ақ Қазақстандағы көптілді кеңістікте аудармашыларды дайындауда оқу-әдістемелік құрал қолдануға болады.

Тірек сөздер: экологиялық термин, аударма, интернационализм, калька, аударма трансформациялары, кірме сөздер, тілаларлық, саясат

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДА ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В АНГЛИЙСКОМ, КАЗАХСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

* Куанышбаева А.Н. ¹, Алдабергенова А.А. ²

*^{1,2} КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В условиях глобализации и цифровизации перевод становится важнейшим инструментом межкультурной коммуникации и интеграции. Особенно это актуально в научных сферах, таких как экология, где требуется точная передача специализированной терминологии. Цель настоящего исследования — выявить особенности и трудности перевода экологических терминов между английским, русским и казахским языками, а также проанализировать влияние интернационализмов и заимствований на формирование экологического дискурса.

Исследование опирается на теоретические подходы таких учёных, как Ю. Найда, К. Норд, Х. Вермер, М. Бейкер, А. Пим. Применялись методы контент-анализа, сравнительно-сопоставительного анализа и лексико-семантического изучения терминов. Особое внимание уделялось функциональному и прагматическому аспектам перевода, а также культурной адаптации.

В ходе анализа было выявлено, что значительное число терминов в экологической сфере имеют международное происхождение и функционируют как интернационализмы в трёх исследуемых языках. Эти термины часто происходят из греческого, латинского, французского и немецкого языков и сохраняют графическое и семантическое сходство. Также рассмотрены примеры калькирования — как полного, так и частичного — при передаче научных понятий. Успешный перевод экологической терминологии требует не только языковой точности, но и учёта культурного контекста, целей коммуникации и специфики целевой аудитории. Теоретическая значимость исследования заключается в понимании перевода

как сложного межъязыкового и межкультурного процесса. Практическая значимость заключается в использовании полученных данных при создании словарей, учебных пособий и обучении переводчиков, особенно в условиях многоязычного пространства Казахстана.

Ключевые слова: экологический термин, перевод, интернационализм, калька, переводческие трансформации, заимствования, интерлингвистика, политика

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 08.09.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.*

Information about the authors:

Kuanyshbayeva Arailym Nurgazievna – Teacher, PhD student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-5799-7429>, e-mail: arailym.kuanyshbayeva@gmail.com

Aldabergenova Aiym Aldabergenovna – Associate Professor of the Department of Simultaneous Interpretation, Doctor of Philosophy, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, <https://orcid.org/0000-0001-5162-6853>, e-mail: aiyma.algabergenova@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Куанышбаева Арайлым Нұрғазықызы – оқытушы, докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0007-5799-7429>, e-mail: arailym.kuanyshbayeva@gmail.com

Алдабергенова Айым Алдабергеновна – синхронды аударма кафедрасының қауымдастырылған профессоры, философия докторы (PhD), Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-5162-6853>, e-mail: aiyma.algabergenova@gmail.com

Информация об авторах:

Куанышбаева Арайлым Нургазиевна – преподаватель, докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0007-5799-7429>, e-mail: arailym.kuanyshbayeva@gmail.com

Алдабергенова Айым Алдабергеновна – ассоциированный профессор кафедры синхронного перевода, доктор философии (PhD), Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-5162-6853>, e-mail: aiyma.algabergenova@gmail.com

УДК 811.111'25

МРНТИ 16.31.21

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.036>

АУДИОВИЗУАЛЬНЫЙ ПЕРЕВОД В ЭПОХУ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

*Тухтарова А.С.¹, Жетесова Ж.А.², Сапарғалиева Д.Д.³

*^{1,2,3} Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова
Актобе, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются особенности развития аудиовизуального перевода в условиях цифровой трансформации переводческой отрасли. Особое внимание уделяется изучению влияния систем автоматизированного перевода, распознавания и синтеза речи на традиционный процесс дубляжа аудиовизуальных произведений. Целью исследования является анализ эффективности применения искусственного интеллекта при дубляже анимационного фильма «Король Лев» на русский и казахский языки.

В ходе исследования был проведен комплексный анализ фрагментов диалогов и песен из указанного фильма, при дубляже которых частично использовались технологии искусственного интеллекта. В частности, использование сравнительно-сопоставительного метода позволило выявить различия между традиционным и автоматизированным дубляжом, а также определить специфику выбора переводческих стратегий в русском и казахском языках. Семантический анализ был применен для оценки степени полноты передачи смыслового содержания оригинала в дублированных переводах. Лингвопрагматический анализ был использован для определения коммуникативного эффекта перевода и его соответствия ожиданиям целевой аудитории. Мультиmodalный дискурс-анализ был направлен на определение степени синхронизации речи с движениями губ персонажей и оценку временных параметров и интонационных характеристик дублированного аудиовизуального материала. Кроме того, с помощью метода сплошной выборки был осуществлен отбор эмпирического материала из разных сцен анализируемого фильма. Следовательно, комплексный подход к анализу автоматизированного дубляжа анимационного фильма «Король Лев» на русский и казахский языки позволил выявить особенности передачи смыслового содержания, авторского стиля, эмоциональной выразительности, культурной специфики оригинала и его синхронизации с аудио- и видеорядом в двух вариантах перевода.

Результаты исследования показали, что искусственный интеллект наиболее эффективен при выполнении технических задач, таких как предсинхронизация речи, обработка звука и подбор лексических единиц

с учетом временных и артикуляционных ограничений. Вместе с тем было установлено, что технологии искусственного интеллекта пока не способны полностью заменить человека в творческих аспектах перевода, связанных с передачей авторского замысла, оказания эмоционального воздействия и культурной адаптацией аудиовизуального материала для целевой аудитории. Практическая значимость исследования заключается в том, что полученные выводы могут быть полезны переводчикам, преподавателям, исследователям и представителям аудиовизуального рынка, заинтересованным в эффективном и этически ответственном использовании технологий искусственного интеллекта.

Ключевые слова: аудиовизуальный перевод, искусственный интеллект, дубляж, закадровый перевод, субтитрование, адаптация, синтез речи, синхронизация, цифровизация

Введение

В последние годы индустрия аудиовизуального перевода претерпела значительные изменения благодаря внедрению технологий искусственного интеллекта. Перевод аудиовизуальных произведений с использованием дубляжа, субтитров и закадрового перевода представляет собой сложный процесс, требующий от переводчика высокого уровня мастерства и творческого подхода [1]. В современном мире наблюдается стремительное развитие машинного перевода и систем распознавания и синтеза речи. Это не только предоставляет переводчикам новые возможности, но и ставит перед ними новые задачи. Кроме того, особое значение имеет создание генеративных моделей искусственного интеллекта, способных воспроизводить эмоционально окрашенную речь. Эти модели могут адаптировать темп, высоту тона, интонацию и артикуляцию, создавая уникальные голоса для дублирования, озвучивания и субтитрования аудиовизуальных материалов [2].

Применение переводческих инструментов на базе искусственного интеллекта позволяет автоматизировать многие рутинные задачи, что значительно ускоряет процесс перевода [3, с. 2-5]. Специалисты отмечают растущую тенденцию в области аудиовизуального перевода к использованию гибридных моделей, где машинный перевод аудиовизуального контента сопровождается профессиональным постредактированием для обеспечения высокого качества перевода [4, с. 140-142].

Глобальная цифровизация оказывает существенное влияние на рынок аудиовизуальных медиа и переводческих услуг в Казахстане. Государственные программы по цифровизации страны подчеркивают важность развития технологий искусственного интеллекта и их внедрения в гуманитарные отрасли. Так, в своем Послании народу Казахстана от 8 сентября 2025 года «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта:

актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию» Глава государства Касым-Жомарт Кемелевич Токаев акцентирует внимание на ключевой роли создания локальных инструментов искусственного интеллекта и их интеграции в медиапространство и переводческую отрасль Казахстана [5].

В условиях стремительного роста объемов цифрового контента и интенсивного межкультурного взаимодействия потребность в аудиовизуальном переводе возрастает. С одной стороны, применение искусственного интеллекта обеспечивает быстрый и качественный перевод, что делает его более доступным для широкой аудитории. Однако, с другой стороны, его внедрение требует осмысления этических, профессиональных и других аспектов.

Исследования показывают, что интеграция технологий, основанных на искусственном интеллекте, приводит не к исчезновению профессии переводчика, а к ее трансформации [6, с. 10]. Переводчик все чаще выступает в роли многопрофильного специалиста, который занимается не только переводом, но и редактирует материалы, а также проводит экспертную оценку результатов, сгенерированных системами искусственного интеллекта. В связи с этим на первый план выходят следующие аспекты профессиональной деятельности переводчика:

1) культурная адаптация: сохранение культурной специфики при переводе, что крайне важно для адекватного восприятия аудиовизуального произведения целевой аудиторией;

2) сохранение авторского стиля: передача индивидуального авторского стиля и смысла подлинника;

3) предотвращение алгоритмических искажений: выявление и исправление ошибок, вызванных особенностями работы алгоритмов искусственного интеллекта, которые могут привести к неточностям или искажениям смысла;

4) соблюдение этических норм: защита авторских прав, предотвращение дискриминации и соблюдение конфиденциальности данных.

Таким образом, успешное внедрение искусственного интеллекта в переводческую практику требует комплексного подхода, учитывающего как технологические возможности, так и потенциальные риски, связанные с этическими вопросами, профессиональной ответственностью и сохранением качества перевода. Автоматизированный дубляж или создание субтитров с помощью интерактивных мультимодальных систем на базе искусственного интеллекта открывает новые горизонты, однако перед исследователями и специалистами аудиовизуальной индустрии стоит задача обеспечения устойчивого и эффективного взаимодействия человека с машиной. Настоящая статья направлена на анализ текущего состояния аудиовизуального перевода в эпоху искусственного интеллекта

и оценку перспектив развития этой области как в мировом масштабе, так и в Казахстане.

Описание материалов и методов

Теоретико-методологической базой исследования послужили труды отечественных и зарубежных ученых по теории и практике аудиовизуального перевода, медиалингвистике и применению технологий искусственного интеллекта в гуманитарных науках. В данной работе использованы концепции аудиовизуального перевода и дубляжа, разработанные Х. Диаз-Синтасом [1] и Ф. Чауме [2], а также исследования в области нейронного машинного перевода и синтеза речи, проведенные Д. Багданау [3], П. Георгакопулу [4], Д.Х.Р. Шпеннеманном [7], Р. Сасмитом [8], Н.К. Гарбовским [6] и Р.Ф. Бурнашевым [9]. Особое внимание уделено вкладу казахстанских исследователей А.Е. Ибрайымова [10] и А.С. Смагуловой [11] в изучение проблем, связанных с внедрением искусственного интеллекта в процесс локализации аудиовизуальных произведений на казахский язык. Теоретические концепции и основополагающие идеи, изложенные в трудах вышеупомянутых казахстанских и зарубежных авторов, составили методологическую основу для комплексного анализа роли искусственного интеллекта в современном аудиовизуальном переводе. Материалом для исследования послужили фрагменты диалогов и песен из анимационного фильма «Король Лев» (2019) и их профессиональный дубляж на русский и казахский языки.

В соответствии с поставленной целью были применены следующие методы исследования:

- сравнительно-сопоставительный метод, позволивший выявить сходства и различия между традиционным и автоматизированным дубляжом, а также между русским и казахским дублированным переводом анимационного фильма «Король Лев»;
- метод семантического анализа, использованный для оценки степени полноты передачи смыслового содержания оригинального аудиовизуального произведения в двух вариантах перевода;
- метод лингвопрагматического анализа, примененный для определения коммуникативного эффекта перевода и его соответствия ожиданиям целевой аудитории;
- метод мультимодального дискурс-анализа, направленный на определение степени синхронизации речи с движениями губ персонажей, а также на оценку временных параметров и интонационных характеристик дублированного материала;
- метод сплошной выборки, в рамках которого был осуществлен отбор материала для исследования из разных сцен анимационного фильма «Король Лев».

Анализ, проведенный с использованием описанных методов, позволил детально изучить взаимодействие технологий искусственного интеллекта и профессиональной деятельности переводчика, а также оценить эффективность применения автоматизированных инструментов на разных этапах дубляжа. Комплексное применение теоретических и эмпирических методов обеспечило объективность и полноту исследования, что, в свою очередь, способствовало выявлению ключевых тенденций и перспектив развития аудиовизуального перевода в эпоху искусственного интеллекта.

Результаты и обсуждение

В ходе исследования был проведен комплексный анализ применения технологий искусственного интеллекта в процессе автоматизированного дубляжа аудиовизуальной продукции. Особое внимание уделено анализу русской и казахской версий дубляжа анимационного фильма «Король Лев», выполненных с частичным использованием инструментов искусственного интеллекта.

В условиях растущего объема аудиовизуального контента и необходимости его быстрой адаптации для различных культур искусственный интеллект становится ключевым инструментом в процессе аудиовизуального перевода [7]. Стриминговые платформы, такие как Netflix, Amazon Prime, Ivi и Okko, активно расширяют свое присутствие на международном рынке, предлагая фильмы и сериалы на различных языках. Для достижения этой цели им необходимы эффективные инструменты, способные существенно ускорить процесс дубляжа и снизить его стоимость, сохраняя при этом высокое качество конечного продукта. Как отмечают исследователи Х. Диаз-Синтас и А. Ремаэль, традиционные методы аудиовизуального перевода уже не справляются с темпами современной медиаиндустрии, что открывает возможности для внедрения технологий искусственного интеллекта [1, с. 58].

Современные системы синтеза речи на базе искусственного интеллекта достигли значительного прогресса, существенно изменив подходы к работе с аудиовизуальной продукцией. Ключевую роль в этом сыграла разработка инновационных технологических решений с высокоточными нейронными сетями в системах искусственного интеллекта [9, с. 41]. Они позволили не только добиться стабильности тембра и улучшенной дикции, но и внести вариативность в просодические элементы – интонацию, ритм и ударения, что делает синтезированную речь более естественной и выразительной. Современные технологии, такие как WaveNet, Tacotron 2 и RVC, открывают новые возможности для автоматизации рутинных этапов дубляжа. Это позволяет эффективно и качественно выполнять задачи, которые раньше требовали значительных человеческих ресурсов и времени. Данная тенденция подтверждается исследованиями казахстанских

ученых, которые отмечают, что внедрение искусственного интеллекта в процессы локализации аудиовизуальных произведений может стать мощным инструментом для обеспечения казахстанского зрителя доступом к широкому спектру мировой кинопродукции [10, с. 104]. Такой подход существенно расширит аудиторию и географию распространения мирового кино в Казахстане, делая его доступным для зрителей по всей стране.

Рассмотрим основные различия между традиционным дубляжом, выполняемым профессиональными актерами и звукорежиссерами, и автоматизированным дубляжом, использующим технологии искусственного интеллекта. Подробный анализ представлен ниже в 1-таблице:

Таблица 1. Сравнительный анализ традиционного и автоматизированного дубляжа

Критерий сравнения	Традиционный дубляж	Автоматизированный дубляж
Время выполнения	<i>Длительный процесс (кастинг, запись, монтаж, объем материала)</i>	Минимальные сроки (автоматизация процесса)
Стоимость	<i>Высокая (оплата труда большого числа специалистов и аренда студий)</i>	Низкая (автоматизация процесса, минимизация участия человека)
Качество голоса и интонации	<i>Изменчивое (усталость актера, смена актерского состава)</i>	Стабильное (зависит от настроек алгоритмов искусственного интеллекта)
Эмоциональная выразительность	<i>Естественная и глубокая (живая игра актеров)</i>	Ограниченная (неполная передача тонких оттенков эмоций и настроения)
Культурная адаптация	<i>Корректная (тонкая передача юмора, идиом, культурных отсылок)</i>	Поверхностная (зависит от сложности алгоритмов искусственного интеллекта)
Масштабируемость	<i>Ограничена человеческими ресурсами и графиком работы актеров</i>	Неограниченная (автоматизированное дублирование большого объема материала на множество языков)
Гибкость вправок	<i>Ограниченная (повторная запись актеров)</i>	Высокая (мгновенное внесение изменений и корректировок)
Область применения	<i>Художественные фильмы, сериалы, мультфильмы, рекламные ролики, высокобюджетные проекты</i>	Обучающие материалы, корпоративные видеоролики, аудиокниги, черновой дубляж, низкобюджетные проекты
Этические риски	<i>Минимальные (использование естественной человеческой речи)</i>	Высокие (клонирование голоса и его несанкционированное использование)

Результаты сравнительного анализа, представленные в 1-таблице, показывают, что выбор между традиционным и автоматизированным

дубляжом зависит от бюджета, сроков и требований к качеству переводимой аудиовизуальной продукции. Традиционный дубляж остается предпочтительным для высокобюджетных художественных фильмов, где важны глубокая эмоциональная выразительность и культурная адаптация. Однако этот метод сопряжен со значительными временными и финансовыми затратами. Автоматизированный дубляж, в свою очередь, становится незаменимым инструментом для перевода обучающих материалов, корпоративных видеороликов, чернового дубляжа и других аудиовизуальных материалов, где приоритет отдается скорости производства и снижению затрат. Хотя современные технологии искусственного интеллекта не способны передавать сложные эмоции и обеспечивать тонкую культурную адаптацию, их эффективное применение по-прежнему требует участия человека [11, с. 438]. С развитием технологий искусственного интеллекта различия в качестве между этими двумя методами могут постепенно сокращаться, но этические вопросы, связанные с использованием синтезированных голосов, будут сохранять свою актуальность, требуя дальнейшего осмысления и нормативно-правового регулирования [8]. Это подтверждают результаты практических экспериментов, которые были проведены в 2023-2024 годах ведущими студиями дубляжа и описаны в отчетах Netflix Research [12].

Как отмечалось ранее, современные технологии на базе искусственного интеллекта позволяют создавать высококачественный аудиовизуальный продукт, реализуя полный цикл автоматизированного дубляжа. Этот процесс охватывает все этапы, начиная с ввода текста до получения финальной аудио- и видеодорожки. Ниже приведена упрощенная схема, наглядно иллюстрирующая основные этапы этого процесса:

Схема 1 – Основные этапы процесса автоматизированного дубляжа

Как видно из 1-схемы, процесс автоматизированного дубляжа представляет собой модульную последовательность, в которой каждый

этап может быть оптимизирован или адаптирован под конкретный аудиовизуальный продукт, что обеспечивает гибкость и высокое качество конечного результата.

На 1-рисунке представлена оценка текущего уровня автоматизации различных этапов локализации аудиовизуальных материалов с применением технологий искусственного интеллекта [12]:

Рисунок 1 – Степень использования искусственного интеллекта на разных этапах локализации аудиовизуальных материалов

Как показано на 1-рисунке, искусственный интеллект наиболее эффективен в решении технических задач, где эмоциональный аспект имеет минимальное значение. В частности, черновой дубляж и пост-обработка речи характеризуются высокой степенью автоматизации (70% и 60% соответственно). Это объясняется тем, что на этих этапах искусственный интеллект успешно справляется с рутинными операциями, такими как синхронизация с движением губ (липсинк), шумоподавление и базовая обработка звука. Однако этапы, требующие более глубокого понимания контекста, культурных особенностей и эмоциональной составляющей, такие как перевод текста и актерская озвучка, показывают значительно более низкий уровень автоматизации (30% и 20% соответственно). Это свидетельствует о том, что участие человека остается крайне важным в процессах, требующих творческого подхода, умения интерпретировать и передавать тонкие оттенки смысла.

С целью выявления особенностей и оценки эффективности применения искусственного интеллекта в дубляже был проведен анализ анимационного фильма «Король Лев», вышедшего в мировой прокат в 2019 году. В частности, были исследованы русский и казахский варианты дубляжа, созданные с использованием частично автоматизированных моделей. В процессе

работы над этим фильмом были применены передовые технологии на базе искусственного интеллекта не только для создания визуальных эффектов, но и для его локализации на разные языки. Особый интерес представляет дубляж данной киноленты на русский и казахский языки, в котором активно использовались алгоритмы автоматической предсинхронизации речи. Эти алгоритмы обеспечили точное соответствие реплик актеров дубляжа артикуляции анимированных персонажей. Так, с помощью искусственного интеллекта был проведен анализ исходной звуковой дорожки и видеоряда для определения оптимального времени начала и окончания каждой реплики в дублированном тексте, что обеспечило максимальную синхронизацию озвучиваемого перевода с движениями губ персонажей. Такой подход частично автоматизировал работу звукорежиссеров и значительно сократил длительность этапа пост-обработки речи, сохранив при этом высокое качество фонетической синхронизации. Несмотря на то, что в некоторых эпизодах для второстепенных персонажей и фоновых реплик применялась машинная озвучка, основной процесс дубляжа базировался на работе профессиональных переводчиков. Искусственный интеллект в данном случае выступал в роли вспомогательного инструмента адаптации, осуществляя подбор фраз, наиболее точно соответствующих продолжительности оригинальной реплики, и корректируя интонационные характеристики речи для более эффективной передачи эмоций персонажей.

Приступим к анализу отдельных речевых фрагментов из анимационного фильма «Король Лев» в русском и казахском дубляже. Русский дубляж был выполнен студией «Невафильм», а казахский – студией «Arau Media Group» в рамках проекта Disney «Өзіңнен баста». В приведенном ниже эпизоде Муфаса наставляет юного Симбу, объясняя ему границы их владений (2-таблица):

Таблица 2. Сравнительный анализ качества дублированных переводов анимационного фильма «Король Лев» с использованием технологий искусственного интеллекта

Оригинал	
Mufasa: «Everything the light touches is our kingdom.» [13]	
Русский дубляж	Казахский дубляж
Муфаса: «Все, на что падает свет – это наши земли.» [14]	Муфаса: «Күннің сәулесі түскен жердің бәрі – біздің патшалық.» [15]

В данном примере прослеживается высокая степень синхронизации слов с движениями губ персонажа, речь которого характеризуется размеренным темпом и длительными паузами. В обеих версиях дубляжа инструменты искусственного интеллекта были задействованы в первую очередь для предсинхронизации речи с видеорядом. Затем команда переводчиков работала над адаптацией текста, стремясь к естественности

звучания, сохранению темпаречи, эмоциональной глубины и художественной целостности сцены. В русском дубляже замена лексемы «kingdom» (букв. «королевство») на «земли» влечет за собой семантический сдвиг, поскольку в переводе акцент смещается с политической составляющей (власть, суверенитет) на географическую (территория, владения). Такое решение может быть обусловлено двумя факторами. Во-первых, слово «земли» короче и легче произносится, что облегчает синхронизацию движений губ персонажа, чем «королевство». Во-вторых, это может быть стилистическим приемом, который придает речи Муфасы более естественный и первозданный оттенок, отражающий мир животных. В казахском дубляже, напротив, слово «патшалық» переведено буквально как «королевство» (от каз. «патша» – царь, король). Переводчики сохранили исходный смысл, связанный с монархической властью и правом наследования. Кроме того, в казахском переводе удалось достичь впечатляющей визуальной синхронизации с анимацией открывающего пасть льва благодаря использованию широких гласных [а] и [э] в словах «бәрі» (все) и «патшалық» (королевство). Выбор данных лексем не случаен, поскольку он не только обеспечивает гармоничное сочетание звука и изображения, но и позволяет сохранить торжественный и величественный тон, присущий образу Муфасы. Таким образом, анализ данного примера показывает, что, несмотря на применение технологий искусственного интеллекта для технической синхронизации, окончательное решение всегда остается за переводчиком и режиссером дубляжа. Предложенный искусственным интеллектом вариант «земли» оказался оптимальным по длительности и артикуляции для русского языка, в то время как для казахского языка слово «патшалық» стало наиболее подходящим эквивалентом, не требующим смысловых замен.

Перевод песен является одним из самых сложных задач в дубляже, так как помимо полной передачи смыслового содержания и синхронизации с движением губ персонажей, необходимо также сохранить музыкальный ритм, рифму и эмоциональное воздействие оригинала. Рассмотрим отрывок из знаменитой песни «Hakuna Matata» (Акуна Матата), исполняемой Тимоном и Пумбой, которая выражает их беззаботную жизненную философию (3-таблица):

Таблица 3. Сравнительный анализ качества дублированных переводов анимационного фильма «Король Лев» с использованием технологий искусственного интеллекта

Оригинал	
Timon and Pumbaa: «Hakuna matata! What a wonderful phrase. Hakuna matata! Ain't no passing craze.» [13]	
Русский дубляж	Казахский дубляж
Тимон и Пумба: «Акуна Матата! Золотые слова. Акуна Матата! Ты знай свои права.» [14]	Тимон мен Пумба: «Акуна Матата! Керемет сөз неткен. Акуна Матата! Бәрін де өзгерткен.» [15]

Прежде всего следует отметить, что фраза «Ain't no passing craze» в английском языке означает не мимолетное увлечение, а постоянную жизненную философию. В русском дубляже для сохранения рифмы к строке «Золотые слова» была подобрана фраза «Ты знай свои права». В рамках фонетических и ритмических аспектов такой перевод можно считать удачным, поскольку русская фраза сочетается с музыкой и соответствует артикуляции персонажей. Однако семантически русский перевод значительно отходит от оригинала. Понятие «знать свои права» несет юридический или социальный подтекст и не передает идею беззаботности, заложенную в английской фразе. На наш взгляд, переводчики могли пойти на смысловую жертву, чтобы сохранить рифму и ритм, что является распространенной практикой в поэтическом переводе. В отличие от русского дубляжа, в казахском переводе фраза «Бәрін де өзгерткен» (букв. «[То, что] все изменило») не только идеально рифмуется с предыдущей строкой «Керемет сөз неткен» (букв. «Какое прекрасное слово»), но и глубже раскрывает идею оригинала. Она представляет философию «Акуна Матата» как поворотное событие, изменившее жизнь героев, что является более сильной интерпретацией, чем просто «не мимолетное увлечение». Таким образом, казахским переводчикам удалось найти баланс между соблюдением строгих технических требований к рифме и ритму и адекватной передачей смысла оригинального произведения. Анализ данного примера наглядно демонстрирует, что даже при использовании инструментов искусственного интеллекта для подбора вариантов перевода, окончательное творческое решение переводчика определяет качество и глубину адаптации аудиовизуального материала.

Проанализируем другой фрагмент из анимационного фильма «Король Лев», где Симба впервые пробует жука. При дубляже данного юмористического эпизода на русский и казахский языки ключевой задачей было сохранение остроумия Симбы, а также использование стилистических приемов, таких как аллитерация и звукоподражание, для усиления комического эффекта (4-таблица):

Таблица 4. Сравнительный анализ качества дублированных переводов анимационного фильма «Король Лев» с использованием технологий искусственного интеллекта

Оригинал	
Simba: «Slimy, yet satisfying.» [13]	
Русский дубляж	Казахский дубляж
Симба: «Слизко, но сытненько.» [14]	Симба: «Жеркенішті, бірақ құнарлы.» [15]

В английской фразе «Slimy, yet satisfying» используется аллитерация (повторение звука [s]), что придает ей ритмичность и легкость запоминания. В данном случае комический эффект достигается за счет контраста между неприятной текстурой (англ. «slimy» – слизкий, мерзкий) и

приятным ощущением (англ. «satisfying» – приносящий удовольствие, удовлетворяющий). В русском дубляже переводчикам удалось не только передать смысл исходной фразы, но и полностью воссоздать ее звуковую структуру, повторив аллитерацию на звук [с] («слизко», «сытненько»). Если слово «слизко» в русском языке точно описывает ощущение, которое испытывает персонаж, когда ест непривычную пищу, то использование уменьшительно-ласкательной формы «сытненько» вместо нейтрального «сытно» добавляет речи юного Симбы детской непосредственности и юмора. В казахском переводе, в отличие от оригинала и русского дубляжа, аллитерация не сохраняется. Переводчики сосредоточились не на фонетическом сходстве, а на смысловой полноте и культурной адаптации представленного анимационного фильма для казахоязычного зрителя. Вместо сохранения аллитерации были выбраны слова, наиболее точно передающие реакцию Симбы на поедание жука: выраженное неприятие (каз. «жеркенішті» – отвратительный) и прагматичное признание его питательной ценности (каз. «құнарлы» – питательный). Следует отметить, что применение искусственного интеллекта в русском и казахском дубляже значительно ускорило процесс подбора лексических эквивалентов, полностью или частично совпадающих с оригиналом не только по смыслу, но и по длительности и фонетическим признакам. Это обеспечило точную синхронизацию речи с движением губ персонажа, делая обе версии дубляжа более естественными и качественными. Проанализировав оба варианта перевода, мы пришли к выводу, что русский дубляж отдает приоритет сохранению стилистических особенностей оригинала, в то время как казахский – смысловой полноте и прагматического потенциала подлинника.

В одной из самых трагических сцен анализируемой киноленты юный Симба, охваченный горем и отчаянием, безуспешно пытается разбудить своего отца Муфасу, который пал жертвой коварного заговора. Данный драматический эпизод характеризуется высокой эмоциональной напряженностью и короткими, отрывистыми репликами Симбы. При его дублировании на русский и казахский языки была поставлена задача сохранить горечь призывов и детскую надежду в голосе плачущего львенка, а также обеспечить синхронность с его артикуляцией (5-таблица):

Таблица 5. Сравнительный анализ качества дублированных переводов анимационного фильма «Король Лев» с использованием технологий искусственного интеллекта

Оригинал	
Simba: «Dad! Dad, come on, wake up!» [13]	
Русский дубляж	Казахский дубляж
Симба: «Пап! Папа, пойдем, вставай!» [14]	Симба: «Әке! Әкешім, тұршы!» [15]

Как мы видим, в обоих вариантах дубляжа переводчики стремятся не просто выполнить дословный перевод, а передать зрителю эмоциональное

состояние персонажа, а также адаптировать его реплики таким образом, чтобы они гармонично сочетались с его артикуляцией. Фраза «Пап! Папа» в русском дубляже отражает нарастающее отчаяние маленького Симбы. Короткое «Пап!» звучит как резкий оклик, выражая мгновенный шок и попытку привлечь внимание. Более протяжное «Папа» превращается в мольбу, отражая осознание трагедии и безысходность ситуации. В то же время добавление в русском переводе глагола «пойдем» вместо прямого аналога «come on» (букв. «давай же») передает детскую логику и надежду: Симба не просто просит отца очнуться, а предлагает ему уйти, как будто это может отменить случившееся. Эта деталь подчеркивает невинность и наивность детского восприятия горя. Ритмически фраза «Папа, пойдем, вставай!» точно ложится на движения губ львенка, обеспечивая идеальную синхронизацию. В казахском переводе применен схожий прием эмоционального усиления с учетом грамматических особенностей казахского языка. Первая фраза «Әке!» (букв. «отец») представляет собой стандартное обращение, отражающее первоначальный шок Симбы. Вторая фраза «Әкешім» (букв. «папочка») содержит уменьшительно-ласкательный суффикс «-шім». Этот суффикс передает чувства нежности и сыновней любви, тем самым усиливая трагизм момента и подчеркивая глубину переживаемой утраты. Глагол «тұршы» (букв. «встань же, пожалуйста») образован с помощью побудительной частицы «-шы», которая придает просьбе оттенок мольбы. В казахском языке данное грамматическое средство позволяет более кратко и точно выразить ту же эмоцию, для которой в английском используется «come on», а в русском – «пойдем, вставай». Следовательно, в английском и русском языках для достижения схожего эффекта необходимо использовать сочетания слов, тогда как в казахском языке достаточно применить одну частицу, интегрированную в глагол. Как и в предыдущих примерах, в данном случае искусственный интеллект эффективно автоматизирует технические аспекты перевода, позволяя переводчикам сосредоточиться на творческих задачах.

Рассмотрим финальный эпизод анимационного фильма «Король Лев», где Зазу сообщает Сараби о разрушении Земель Прайда. Основной задачей при дубляже данной сцены на русский и казахский языки было достоверно передать эмоциональный переход персонажа от шуточного настроения к глубокому отчаянию и безысходности посредством тонкой смены интонации (6-таблица):

Таблица 6. Сравнительный анализ качества дублированных переводов анимационного фильма «Король Лев» с использованием технологий искусственного интеллекта

Оригинал	
Zazu: «Your Majesty! the Pride Lands are in imminent danger.» [13]	
Русский дубляж	Казахский дубляж
Зазу: «Ваше Величество! Земли Прайда, по сути, опустели.» [14]	Зазу: «Ұлы Мәртебелім! Біздің Прайдқа үлкен қауып төніп тұр.» [15]

В данном примере мы вновь видим, как инструменты искусственного обеспечивают высокую степень синхронизации слов с движениями губ персонажа. Однако выбор лексики, культурная адаптация аудиовизуального произведения и оказание эмоционального воздействия на зрителя остаются в компетенции профессиональных переводчиков. Как в русском, так и в казахском дубляже английское обращение «Your Majesty» переведено буквально как «Ваше Величество» и «Ұлы Мәртебелім» соответственно. На наш взгляд, такой вариант перевода считается вполне обоснованным, поскольку он отражает традиционный стиль обращения к высокопоставленным лицам в каждой из представленных культур. В контексте анализируемой кинокартины данное обращение подчеркивает глубокое почтение и уважение к Сараби как к королеве. Кроме того, в русском дубляже название географического объекта «Pride Lands» транслитерировано как «Земли Прайда», а в казахском – как «Біздің Прайд». В данном случае казахское выражение «Біздің Прайд» по значению шире, чем русское «Земли Прайда», что обусловлено грамматическими и синтаксическими особенностями казахского языка. Тем не менее, оба варианта перевода сохраняют оригинальное название, делая акцент на слове «Прайд» (от англ. «pride» – гордость, стая львов), которое давно укоренилось в сознании русскоязычных и казахоязычных зрителей благодаря предыдущим версиям анимационного фильма «Король Лев». Английская фраза «imminent danger» в русском дубляже адаптирована как «по сути, опустели», а в казахском – как «үлкен қауып төніп тұр». Выбор слова «опустели» в русском языке является отступлением от прямого перевода оригинальной фразы «imminent danger» (букв. «неминуемая опасность»). Такой вариант перевода усиливает эмоциональный фон сцены, создавая ощущение безысходности и уже случившейся катастрофы, а не только будущей угрозы. В отличие от русского аналога, в казахском языке фраза «үлкен қауып төніп тұр» (букв. «нависла большая опасность») является более точным эквивалентом английского выражения «imminent danger», передающим суть надвигающейся угрозы. Что касается инструментов искусственного интеллекта, то их использование обеспечило точное совпадение длительности реплик в русском и казахском дубляже с движениями губ Зазу. Более того, автоматическая адаптация интонационных характеристик персонажа позволила наилучшим образом передать эмоциональный переход от шутливого к отчаянному состоянию. Анализ заключительного эпизода анимационного фильма «Король Лев» демонстрирует гибридный характер современного дубляжа, где технологии искусственного интеллекта и человеческий опыт успешно дополняют друг друга.

Таким образом, проведенный анализ показывает, что применение технологий искусственного интеллекта в русском и казахском дубляже анимационного фильма «Король Лев» существенно повышает эффективность

аудиовизуального перевода, прежде всего за счет автоматизации предсинхронизации речи с видеорядом и подбора лексических единиц, соответствующих артикуляционным и временным параметрам оригинала. Вместе с тем результаты исследования подтверждают, что создание качественного дубляжа зависит от профессионализма переводчиков и режиссера дубляжа. Именно они принимают ключевые творческие решения, стремясь достичь баланса между полной передачей смысла, стилистическими особенностями, эмоциональной выразительностью и культурной адаптацией аудиовизуального произведения для целевой аудитории. Сравнительный анализ русской и казахской версий перевода позволил выявить существенные различия в выборе переводческих стратегий. Русский дубляж преимущественно фокусируется на сохранении фонетических и стилистических характеристик оригинала, тогда как казахский перевод отдает приоритет точности в передаче смыслового содержания и прагматического потенциала подлинника. В целом исследование демонстрирует, что искусственный интеллект не заменяет переводчика, а расширяет его возможности. Он способствует повышению качества дубляжа, что особенно актуально в эпоху современных цифровых технологий.

Заключение

В заключение следует отметить, что стремительное развитие технологий искусственного интеллекта открывает новые горизонты в области аудиовизуального перевода, позволяя значительно ускорить и оптимизировать процессы дубляжа и локализации аудиовизуальных произведений на разные языки. В ходе исследования было установлено, что искусственный интеллект особенно эффективен при решении технических задач, таких как предсинхронизация речи с видеорядом, обработка звука и подбор лексических единиц с учетом временных и артикуляционных ограничений. Это способствует экономии времени и ресурсов, делая аудиовизуальный контент более доступным для широкой аудитории.

В то же время анализ русской и казахской версий дубляжа анимационного фильма «Король Лев» показал, что в создании качественного аудиовизуального перевода по-прежнему ключевую роль играет человек. Профессиональные переводчики и режиссеры дубляжа принимают основные творческие решения, обеспечивая адекватную и полную передачу смыслового содержания, эмоциональной выразительности, авторского стиля и культурных особенностей оригинального аудиовизуального произведения в переводе. В этом процессе искусственный интеллект не заменяет специалиста, а выступает в качестве вспомогательного инструмента, который расширяет его профессиональные возможности.

Анализ переводческих стратегий выявил, что русский дубляж чаще

ориентируется на сохранение фонетических и стилистических особенностей оригинала, тогда как казахский дубляж в большей степени стремится к полноте передачи содержания и прагматической адаптации исходного аудиовизуального материала для целевой аудитории. Эти различия подчеркивают важность учета языковой и культурной специфики при использовании технологий искусственного интеллекта в аудиовизуальном переводе.

Таким образом, перспективы развития аудиовизуального перевода в эпоху искусственного интеллекта тесно связаны с формированием гибридных моделей взаимодействия человека и машины. Успешное внедрение таких технологий требует комплексного подхода, включающего не только техническое совершенствование алгоритмов, но и ответственное отношение к этическим аспектам, профессиональным стандартам и системе подготовки переводчиков. В этих условиях искусственный интеллект становится ключевым фактором развития индустрии аудиовизуального перевода, способствуя повышению качества и доступности переводимой продукции как на мировом рынке, так и в Казахстане.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Díaz-Cintas J., Remael A. Subtitling: Concepts and Practices. – London: Routledge, 2021. – 292 p.

[2] Chaume F. Audiovisual Translation: Dubbing. – London: Routledge, 2020. – 228 p.

[3] Bahdanau D., Cho K., Bengio Y. Neural Machine Translation by Jointly Learning to Align and Translate // International Conference on Learning Representations. – 2015. – №6. – Pp. 1-15. DOI: 10.48550/arXiv.1409.0473

[4] Georgakopoulou P. Template Files: The Holy Grail of Subtitling // Journal of Audiovisual Translation. – 2019. – №2 (2). – Pp. 137-160. DOI: 10.47476/jat.v2i2.84

[5] Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 8 сентября 2025 года «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию». https://adilet.zan.kz/rus/docs/K25002025_1#z1 26.12.2025

[6] Гарбовский Н.К., Костикова О.И. Интеллект для перевода: искусный или искусственный? // Вестник Московского университета. Серия 22: Теория перевода. – 2019. – №4. – С. 3-25.

[7] Spennemann D.H.R. ChatGPT and the Generation of Digitally Born “Knowledge”: How Does a Generative AI Language Model Interpret Cultural Heritage Values? // New Trends in Knowledge Creation and Retention. – 2023. – №3 (3). – Pp. 480-512. DOI: 10.3390/knowledge3030032

[8] Sasmita R., Marpaung T. Code of Ethics for the Use of AI in Translation // BLAZE Jurnal Bahasa dan Sastra dalam Pendidikan Linguistik dan

Pengembangan. – 2024. – №3. – Pp. 108-119. DOI: 10.59841/blaze.v3i1.2260

[9] Бурнашев Р.Ф., Анварова Л.А. Применение нейронных сетей в автоматическом переводе и обработке естественного языка // *Universum: Технические науки*. – 2024. – №4 (121). – С. 39-43.

[10] Ибрайымов А.Е., Айдарбеков А.У. Кино және медиадағы жасанды интеллект (ЖИ) репрезентациясы // *ҚАЗҰУ хабаршысы. «Журналистика» сериясы*. – 2023. – №4 (70). – Б. 94-106.

[11] Smagulova A.S., Muratbek N.M., Rakhimbaeva R.M. The Impact of Artificial Intelligence on Translation: Current State and Future Prospects // *Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series “Philological sciences”*. – 2025. – №1 (76). – Pp. 433-446.

[12] Using Generative AI in Content Production. <https://partnerhelp.netflixstudios.com/hc/en-us/articles/43393929218323-Using-Generative-AI-in-Content-Production> 29.12.2025

[13] The Lion King (2019) Full Movie. <https://kinogo.wales/multifilmy/31314-korol-lev.html> 24.05.2025

[14] Король Лев (2019) в русском дубляже от студии «Невафильм». <https://yandex.kz/video/preview/11167049825678415609> 24.05.2025

[15] Арыстан Патша (2019) «Aray Media Group» студиясының қазақ дубляжында. https://vk.com/video-70095498_456240603 24.05.2025

REFERENCES

[1] Díaz-Cintas J., Remael A. Subtitling: Concepts and Practices. – London: Routledge, 2021. – 292 p.

[2] Chaume F. Audiovisual Translation: Dubbing. – London: Routledge, 2020. – 228 p.

[3] Bahdanau D., Cho K., Bengio Y. Neural Machine Translation by Jointly Learning to Align and Translate // *International Conference on Learning Representations*. – 2015. – №6. – Pp. 1-15. DOI: 10.48550/arXiv.1409.0473

[4] Georgakopoulou P. Template Files: The Holy Grail of Subtitling // *Journal of Audiovisual Translation*. – 2019. – №2 (2). – Pp. 137-160. DOI: 10.47476/jat.v2i2.84

[5] Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana ot 8 sentjabrja 2025 goda «Kazahstan v jepohu iskusstvennogo intellekta: aktual'nye zadachi i ih reshenija cherez cifrovuju transformaciju» [Address of President Kassym-Jomart Tokayev to the People of Kazakhstan “Kazakhstan in the Era of Artificial Intelligence: Current Challenges and Their Solutions through Digital Transformation” dated September 8, 2025]. https://adilet.zan.kz/rus/docs/K25002025_1#z1 26.12.2025 [in Rus.]

[6] Garbovskij N.K., Kostikova O.I. Intellekt dlja perevoda: iskusnyj ili iskusstvennyj? [Intelligence for Translation: Skillful or Artificial?] // *Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 22: Teorija perevoda*. – 2019. – №4. – S. 3-25.

[in Rus.]

[7] Spennemann D.H.R. ChatGPT and the Generation of Digitally Born “Knowledge”: How Does a Generative AI Language Model Interpret Cultural Heritage Values? // New Trends in Knowledge Creation and Retention. – 2023. – №3 (3). – Pp. 480-512. DOI: 10.3390/knowledge3030032

[8] Sasmita R., Marpaung T. Code of Ethics for the Use of AI in Translation // BLAZE Jurnal Bahasa dan Sastra dalam Pendidikan Linguistik dan Pengembangan. – 2024. – №3. – Pp. 108-119. DOI: 10.59841/blaze.v3i1.2260

[9] Burnashev R.F., Anvarova L.A. Primenenie nejronnyh setej v avtomaticheskom perevode i obrabotke estestvennogo jazyka [Application of Neural Networks in Automated Translation and Natural Language Processing] // Universum: Tehnicheskie nauki. – 2024. – №4 (121). – S. 39-43. [in Rus.]

[10] Ibraimov A.E., Aidarbekov A.U. Kino jäne mediadağy jasandy intellekt (JI) reprezentaciasy [Representation of Artificial Intelligence (AI) in Cinema and Media] // QAZŪU habarşysy. «Jurnalistika» seriesy. – 2023. – №4 (70). – B. 94-106. [in Kaz.]

[11] Smagulova A.S., Muratbek N.M., Rakhimbaeva R.M. The Impact of Artificial Intelligence on Translation: Current State and Future Prospects // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series “Philological sciences”. – 2025. – №1 (76). – Pp. 433-446.

[12] Using Generative AI in Content Production. <https://partnerhelp.netflixstudios.com/hc/en-us/articles/43393929218323-Using-Generative-AI-in-Content-Production> 29.12.2025

[13] The Lion King (2019) Full Movie. <https://kinogo.wales/multifilm/31314-korol-lev.html> 24.05.2025

[14] Korol’ Lev (2019) v russkom dubljazhe ot studii «Nevafil’m» [The Lion King (2019) in Russian dubbing by «NevaFilm» studio]. <https://yandex.kz/video/preview/11167049825678415609> 24.05.2025

[15] Arystan Patşa (2019) «Arary Media Group» studiasynyñ qazaq dubläjynda [The Lion King (2019) in Kazakh dubbing by «Arary Media Group» studio]. https://vk.com/video-70095498_456240603 24.05.2025

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІНДЕГІ АУДИОВИЗУАЛДЫ АУДАРМА: ЖАҢА КӨКЖИЕКТЕР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

*Тухтарова А.С.¹, Жетесова Ж.А.², Сапарғалиева Д.Д.³

*^{1,2,3} Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада аудиовизуалды аударманың цифрлық трансформация жағдайында дамуының ерекшеліктері қарастырылады. Машиналық аударманың, сөйлеуді тану және синтездеудің автоматтандырылған құралдарының аудиовизуалды шығармаларды

дәстүрлі дубляждау үдерісіне әсерін зерттеуге ерекше назар аударылады. Зерттеудің мақсаты – «Арыстан патша» анимациялық фильміне орыс және қазақ тілдеріне дубляж жасауда жасанды интеллектінің қолданылу тиімділігін талдау.

Зерттеу барысында аталған фильмнің диалогтары мен әндерінің фрагменттеріне кешенді талдау жүргізіліп, дубляжда жасанды интеллект технологиялары ішінара пайдаланылды. Атап айтқанда, салыстырмалы әдісті қолдану дәстүрлі және автоматтандырылған дубляж арасындағы айырмашылықтарды анықтауға, сондай-ақ орыс және қазақ тілдеріне аудару стратегияларын таңдаудың ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді. Семантикалық талдау дубляждалған аудармаларда түпнұсқа мазмұнын толық жеткізу дәрежесін бағалау үшін қолданылды. Лингвопрагматикалық талдау аударманың коммуникативтік әсерін және оның мақсатты аудиторияға сәйкестігін анықтау үшін пайдаланылды. Мультимодальды дискурс-талдау кейіпкерлердің ерін қозғалысымен сөздің синхронизация дәрежесін анықтауға, дубляждалған аудиовизуалды материалдың уақыттық параметрлері мен интонациялық сипаттамаларын бағалауға бағытталды. Сонымен қатар, үздіксіз іріктеу әдісі арқылы зерттелетін фильмнің әртүрлі көріністерінен эмпирикалық материал іріктелді. Осыған сәйкес, «Арыстан патша» анимациялық фильміне орыс және қазақ тілдерінде автоматтандырылған дубляж жасауды кешенді талдау түпнұсқаның мазмұнын, авторлық стилін, эмоционалдық көркемдігін, мәдени ерекшеліктерін және оның аудио және бейне тізбекпен синхронизациясын екі аударма нұсқасында жеткізу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері жасанды интеллекттің алдын ала сөйлеу синхронизациясы, дыбысты өңдеу және уақыттық және артикуляциялық шектеулерді ескере отырып лексикалық бірліктерді таңдау сияқты техникалық тапсырмаларды орындауда ең тиімді екенін көрсетті. Сонымен қатар, жасанды интеллект технологиялары аударманың авторлық ойды жеткізу, эмоционалдық әсер ету және мақсатты аудиторияға аудиовизуалды материалды мәдени бейімдеу сияқты шығармашылық аспектілерінде адамды толық алмастыра алмайтыны анықталды. Зерттеудің практикалық маңызы – алынған қорытындылар аудармашыларға, оқытушыларға, зерттеушілерге және аудиовизуалды индустрия өкілдеріне жасанды интеллект технологияларын тиімді және этикалық тұрғыдан жауапты пайдалану үшін пайдалы болуы мүмкін.

Тірек сөздер: аудиовизуалды аударма, жасанды интеллект, дубляждау, кадр сыртынан түсінік беру, субтитрлеу, бейімделу, сөйлеу синтезі, синхрондау, цифрландыру

AUDIOVISUAL TRANSLATION IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: NEW HORIZONS AND PROSPECTS

*Tukhtarova A.S.¹, Zhetessova Zh.A.², Sapargaliyeva D.D.³

*^{1,2,3} K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. The article examines the key features of audiovisual translation in the age of digital transformation. The research specifically explores how artificial intelligence-based tools such as machine translation, speech recognition, and speech synthesis are reshaping the traditional dubbing process for audiovisual content. The aim of the study is to evaluate the effectiveness of applying artificial intelligence for dubbing “The Lion King” animated film into Russian and Kazakh.

The research involved a comprehensive analysis of dialogue and song fragments from the film, where artificial intelligence-powered technologies were partially used in the dubbing process. In particular, the comparative method made it possible to identify differences between traditional and automated dubbing, as well as to reveal the specific features influencing the choice of translation strategies in both Russian and Kazakh languages. Semantic analysis was applied to evaluate the degree of accuracy in preserving the original meaning in the dubbed versions. Linguopragmatic analysis was used to determine the communicative effect of the translation and its adequate perception by the target audience. Multimodal discourse analysis focused on evaluating the degree of synchronization between on-screen characters’ speech and their lip movements, as well as examining the timing and intonational characteristics of the dubbed audiovisual material. In addition, the continuous sampling method was employed to select empirical material from various scenes of the film being analyzed. Thus, the comprehensive approach to analyzing the automated Russian and Kazakh dubbing of “The Lion King” animated film enabled the authors to reveal how the original meaning, emotional impact, stylistic and cultural peculiarities were preserved and synchronized with the audio and visual tracks in both translation versions.

The research findings demonstrate that artificial intelligence is considered the most effective tool for performing basic technical tasks such as preliminary speech synchronization, sound processing, and the choice of lexical units based on precise timing and articulatory constraints. However, the study proves that artificial intelligence-driven tools cannot fully replace human translators since they lack the capacity to accurately convey the original message, evoke specific emotions, and perform cultural adaptation of audiovisual material for the target audience. The research has practical significance as its findings can benefit translators, educators, researchers, and professionals in the audiovisual industry who are interested in the responsible and ethical use of artificial intelligence-powered technologies.

Keywords: audiovisual translation, artificial intelligence, dubbing, voice-

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 23.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Информация об авторах:

Тухтарова Акмарал Сердалиевна – PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-3018-2004>, e-mail: akmaral.1990@mail.ru

Жетесова Жанар Алмасовна – PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7594-1695>, e-mail: zhanar_almasovna@mail.ru

Сапарғалиева Динара Димиуқызы – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-7222-8184>, e-mail: dinara.sapargalieva@list.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Тухтарова Акмарал Сердалиевна – PhD, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-3018-2004>, e-mail: akmaral.1990@mail.ru

Жетесова Жанар Алмасовна – PhD, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-7594-1695>, e-mail: zhanar_almasovna@mail.ru

Сапарғалиева Динара Димиуқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-7222-8184>, e-mail: dinara.sapargalieva@list.ru

Information about the authors:

Tukhtarova Akmaral Serdalievna – PhD, Senior Lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3018-2004>, e-mail: akmaral.1990@mail.ru

Zhetessova Zhanar Almasovna – PhD, Senior Lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7594-1695>, e-mail: zhanar_almasovna@mail.ru

Sapargaliyeva Dinara Dimiukyzy – Master of Arts, Senior Lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7222-8184>, e-mail: dinara.sapargalieva@list.ru

UDC 81

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.37>

**STRATEGIES IN TRANSLATING IDIOMS IN ABAI KUNANBAEV'S
"WORDS OF EDIFICATION": DIRECT AND INDIRECT
TRANSLATION APPROACHES IN TURKISH, RUSSIAN,
AND ENGLISH**

*Shaimanov A.S.¹, Kuleli.M.², Mirzoyeva L. Yu.³

¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Bolu Abant Izzet Baysal University, Bolu, Turkey

³Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the translation of idiomatic expressions representing culture-specific animalistic and figurative idioms in Abai Kunanbaev's *Words of Edification* into Turkish, Russian, and English. The relevance of the study lies in the fact that phraseological units function as carriers of national worldview and cultural code, while their translation requires balancing semantic accuracy with stylistic expressiveness. The aim of research is to identify the semantic, pragmatic, and expressive features of the source idioms and, through comparative analysis, determine the patterns of translation problem solutions in direct (Turkish, Russian) and indirect (English) translations. The study focuses on semantic transformations, stylistic shifts, and the degree of cultural adaptation. The central argument is that the choice of translation strategy depends not only on linguistic relatedness but also on cultural proximity and direct or indirect character of translation.

The methodological framework combines comparative and pragmatic analysis with the classification of idiom translation strategies suggested by María Labarta Postigo. Source and target texts are examined at semantic, structural, and stylistic levels.

Our findings demonstrate the predominance of the "explicit meaning" strategy in the Turkish, Russian, and English translations, whereas the "partial equivalence" strategy is primarily observed in the Turkish and Russian versions. In contrast, the strategies of "total equivalence" and "omission" are not observed in any of the analyzed examples. Scientific value of the study lies in clarifying cultural-pragmatic dimensions of idiom translation, while its practical significance consists in offering methodological recommendations for preserving national coloring and expressive force in literary translation.

Keywords: Abai Kunanbaev, Words of Edification, translation strategies, translation of idioms, Turkish language, Russian language, English Language, (in)direct translation

Introduction

Nationalities' forms of life are easily seen in their languages. Be it in the lexicon, phrases or pronunciation and articulation, any dimension of a language is subject to the effect of a society's lifestyles or manners. These effects can be particularly manifested through diachronic studies into languages. While the current form of any language is perceived as something given for its speakers, languages generally take on their present form in an evolutionary process. Just as the lifestyles or manners of societies can change over time, be it in a short time or over an extended period of time, so do the linguistic conventions or units undergo transformation under the erosive power of time, accompanied by the social transformation in any community.

In this regard, Logi and Zappavigna [1] argue that the relationship between the signifier and signified is not stable but dynamically reconstructed in the communication, particularly in digital semiotic environments. This proposition can be taken as the sound rationale for the suggestion that languages are almost perfect reflections of their speech communities. Saussure further draws attention to a one-to-one correspondence between a signifier and signified, implying that the language, as the means of communication inherited from the previous generations, bears a fluid structure already manifest in the collective mind. This feature of fluidity can be attributed to all linguistic units of a language, ranging from phonemes, morphemes, lexemes, or phrases to patterns in Saussure's proposition [2]. Therefore, the presence of a signifier should refer to a collectively pre-determined signified in each speaker's mind. It is beyond doubt that this "collective pre-determiner" is the society itself, with its conventions and culture enjoying the status of the primary agent in this process.

While each linguistic unit attracts scholarly attention in studies on language or literature, phrases can be positioned differently based on the focus of studies on linguistic units. While the relevant literature abounds in the structure of noun phrases, adjective phrases, adverb phrases or verb phrases besides prepositional phrases in different languages, idiomatic expressions are also taken as phrases in studies on their composition, function, or meaning across languages, such as those by Mackenzie, 1879; Titone – Connine, 1999; Sprenger et al., 2006; Alipova – Bekkozhanova, 2012; Alieva – Ibraeva, 2024; Yerekhanova et al., 2024. The reason for the high number of studies on the structure and function of idioms can be tied to the fact that idiomaticity is often structurally realized through different syntactic configurations and shows variation across languages and constructions [3].

The question is of whether idiomatic expressions are universal or culture-specific is closely related to how the notion of *idiom* is defined. In simple words, idiomatic expressions are fixed or semi-fixed combinations whose meaning cannot be derived from the literal meanings of their individual components [4]. Similarly, drawing on the theory of conceptual metaphor or metonymy, idioms

are multi-word expressions whose meanings are not fully predictable from the meanings of their individual components. Both definitions express that the single words which form an idiom do not function as reliable indicators of its meaning. However, this principle is not absolute, as certain idioms allow partial semantic motivation, which leads to the attribution of metaphorical structuring to idiomatic expressions [5].

This complexity becomes particularly significant in the translation of culturally embedded concepts, where meaning is deeply shaped by national identity and ethical perspectives. Such challenges are especially evident in the works of Abai Kunanbayev (1845-1904), the renowned Kazakh poet, reformer, and philosopher, whose writings uniquely combine modern philosophical thought, Islamic spirituality, and traditional Kazakh values [6, p. 1169].

The rationale for employing María Labarta Postigo's framework in the present study is related to the complex and culturally embedded nature of idiomatic expressions in translation. As Labarta Postigo [7, p. 47] explains, idioms are closely connected with metaphorical conceptualization and often create difficulties in translation because translators must choose between preserving figurative language and rendering explicit meaning. In audiovisual and literary translation, translators frequently face situations where "idiom and explicit meaning" compete with one another, particularly when the source-language expression lacks an equivalent form in the target language. Therefore, the translation of idioms requires a cognitive and strategic decision-making process in order to maintain semantic meaning, stylistic effect, and cultural relevance in the target text.

Another reason for adopting this framework is its emphasis on the relationship between metaphor and translation. Labarta Postigo [7, pp. 50-53] demonstrates that metaphorical expressions are not merely stylistic devices but also conceptual structures that reflect cultural and cognitive patterns. For this reason, the framework enables researchers to examine whether the translator preserves the original metaphorical imagery, replaces it with another culturally acceptable metaphor, or explicates the meaning through paraphrase. Such an approach is especially relevant in the translation of culturally marked idioms and ethnocultural expressions, where direct equivalence is often impossible.

Furthermore, the framework is appropriate because it applies a contrastive analytical method to the study of idiomatic expressions. According to Labarta Postigo [7, pp. 54-58], translation strategies can be categorized into "total equivalence", "partial equivalence", "explicit meaning", and "omission", depending on the degree to which idiomaticity and figurative meaning are preserved in the target text. In cases of "total equivalence", the advantage lies in the full preservation of both metaphorical imagery and semantic meaning, allowing the target text to maintain the stylistic richness of the source text. In "partial equivalence", translators benefit from preserving the core meaning of the idiom while adapting its lexical or metaphorical form to fit the target language

norms, ensuring naturalness and fluency. The strategy of "explicit meaning" provides the advantage of clarity and accessibility, particularly when idioms are culturally specific or unfamiliar to the target reader, thereby reducing ambiguity and ensuring accurate communication. Finally, "omission" may be advantageous in cases where the idiom does not significantly contribute to meaning or where its translation would disrupt textual cohesion, thus preserving readability and stylistic flow in the target text.

Building on this classification, Labarta Postigo's model provides a comprehensive methodological basis for analyzing idiom translation in literary texts because it integrates cognitive linguistics, metaphor studies, and translation theory [7, pp. 60-65]. As argued in the study, translators often negotiate between faithfulness to the source text and accessibility for the target reader, especially when translating culturally specific figurative expressions. Therefore, the framework is particularly suitable for investigating the translation of idiomatic expressions and metaphorical meanings in the works of Abai Kunanbaev.

In this study, we identify and discuss the meanings of selected culture-specific animalistic and figurative idiomatic expressions found in *Қапа Сөздер* (*Words of Edifications*) by Kazakh intellectual, writer, translator Abai Kunanbaev. This is followed by an analysis of their translations into Turkish, Russian, and English in order to identify translation strategies employed in the target texts. *Words of Edification* reflects Abai's philosophical views, extending to his personal and socio-political teachings, and includes strong criticism of the negative attitudes of the Kazakh people toward life in the emerging social order. These criticisms are accompanied by moralistic recommendations aimed at the formation of Kazakh national identity. Comprising forty-five chapters, the work reveals that Abai Kunanbaev "condemns laziness, boastfulness and wastefulness among Kazakh people, while promoting Islamic values as a foundation for moral integrity" [8, p. 74].

Methods and materials

This study is based on a comparative pragmatic analysis employing the translation categories proposed in María Labarta Postigo's [7, pp. 46-69] framework for idiom translation, which focuses on the cognitive and contrastive analysis of idiomatic expressions and metaphors in audiovisual and literary contexts. The framework includes four translation categories: (1) total equivalence, (2) partial equivalence, (3) explicit meaning, and (4) omission. This set of categories is adopted in the present study to examine the translation of idiomatic expressions in Abai Kunanbaev's *Қапа сөздер* (*Words of Edification*) from Kazakh into Turkish and Russian, as well as its indirect translation into English.

In applying this framework, the study first identifies idiomatic expressions in the source text and then compares them with their corresponding renderings in the target languages. A key analytical procedure involves determining

whether the target expressions function as idioms within the respective target languages and cultures, since the identification of the appropriate translation strategy depends on whether the meaning is reproduced through an equivalent idiom, a literal rendering, or an everyday non-idiomatic expression. To ensure accuracy in this classification process, the target expressions are verified using comprehensive online dictionaries and idiomatic databases for each language. This step is essential for distinguishing between true idiomatic equivalence and non-idiomatic paraphrase, thereby enabling a more precise application of Labarta Postigo's categories in the comparative analysis¹.

Results and discussion

The culture-specific animalistic and figurative idioms in Abai Kunanbaev's work titled "Қара сөздер" [9] are examined together with their Turkish [10], Russian [11], and English [11]² translations. The analysis focuses on the meanings of the source-language idioms and the meanings reproduced in the target texts as a result of the translation strategies employed. The strategies used in translating of idioms are identified and discussed based in accordance with framework proposed by María Labarta Postigo [7]. As the thematic categorization of the idioms is already applied during the data collection stage, the idioms are represented in order of their appearance in the source text rather than in subthemes.

Table 1: Culture-specific Animalistic and Figurative Idiom

Source idiom	T u r k i s h translation	Russian translation	English translation
Есер кісі орнын таппай не болса сол бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен дағы, күнінде өкінгені пайда болмай-ды екен [8, p. 39].	Ne olursa o; belirsiz, değersiz bir şeye ilgi duyar, k a p l l r m i ş ; ömrünün en değerli ve ilginç çağını, it zavallılığı ile geçirirmiş. [9, p. 48]	Если же человек не нашел своего места скотски провел самую интересную и дорогую пору жизни, страстно забавляясь чем попало, пустым и дешевым, то сожаления не приносят пользы [10, p. 172].	If a man fails to find his place in life, spending his most interesting and precious days – obsessively amusing himself with the first empty and brutish passion he encounters then his later regrets will serve him no purpose [10, p. 286].

The first idiomatic expression that we can see in Table 1 is *итқорлықпен өткізін*³ (to spend by doggish dishonesty), which can be used to define a person who achieves something and overcomes difficulties not by honesty but by disgraceful

1 The online dictionary for proverbs and idioms in Turkish provided by *Türk Dil Kurumu Sözlükleri* (Turkish Language Association Dictionary) on <https://sozluk.gov.tr/>; the online dictionary of idioms in Russian provided by *Карта слов и выражений русского языка [Karta slov i virojenii ruskogo yazika]* (Map of Words and Expressions in the Russian language) on <https://kartaslov.ru/>; the online dictionary for idioms in English provided by *The Free Dictionary* on <https://idioms.thefreedictionary.com>

2 The Russian and English translations are compiled in the same book published in 2021.

3 In this part of the study, the idiomatic expressions in Kazakh language and their translations into Turkish and Russian languages are rendered into English literally by the researchers.

and humiliating behavior. This idiom is translated into Turkish as [*zamanı*] *it zavallılığı ile geçirirmiş* (would spend time with doggish deplorability). This target expression can be read as an explication of the source idiom. Yet, it is also worth noting that the target expression in Turkish is not a common usage in Turkish. Therefore, this could be given as an example to "explicit meaning" strategy. When it comes to the Russian target text, the expression *скотски провел* (spent like cattle) does not exist as an idiomatic unit in the Russian language or culture. Rather, the meaning of the source idiom is made explicit to the target reader, which falls under the strategy of "explicit meaning". Similar to the situation in the direct translations, the English indirect translation also comes with "explicit meaning" strategy through the target expression *with the first empty and brutish passion*, which reproduces the meaning of the source idiom by explaining its meaning through nonfigurative language.

Table 2: Culture-specific Animalistic and Figurative Idiom

Source idiom	Turkish translation	Russian translation	English translation
Саудагер несиесін жия келгенде «тапқаным осы, біттім деп, алсаң - ал, әйтпесе саған бола жерден мал қазам ба?» дейтұғыны болушы еді ғой [8, p. 41].	Tüccar borcunu öderken "kazancım bu, bittim" der, borcunu ödemek istemez. "Alacaksan al, yoksa sana para mı basayım? [9, p. 48].	«Вот все, что имею, возьмишь – заканчивай и бери, не хочешь – я что, ради тебя скот из-под земли достану?» [10, p. 174].	He behaves like a merchant setting out his wares: «That's my lot. If you want it? Thaen take it or leave it. But I can't conjure a cow the ground for your sake! » [10, p. 288].

The idiom *жерден мал қазам ба?* (Shall I dig cattle out of the ground?) in Table 2 reflects a person's sense of helplessness to accomplish an unrealistic demand from others. From a lingua-cultural point of view, the idiomatic expression comes from the traditional Kazakh way of life, where livestock played a significant role as the primary source of subsistence and a symbol of wealth. This source idiom is used in a figurative sense to imply a situation in which a person is asked to accomplish the impossible or to produce something out of nothing. The given idiom is translated into Turkish as *para mı basayım?* (Shall I mint money?). The expression *para basmak* [12] (mint money) is used as an idiom in Turkish. While its metaphorical meaning implies earning a lot of money in a short time, its denotative meaning refers to the actual act of minting money. We find the latter meaning in the Turkish target context. This target idiom is used to show that merchants try to convince the payee that they have run out of money. In order to exaggerate that it is impossible for them to find any more money to pay, they utter this expression since the payee also knows that money can only be minted at bank note printing houses. Therefore, the meaning of helplessness when faced with a difficult demand is reproduced in Turkish with an idiom which bears a "partial equivalence" given that it is not only the lexicon but also

the perspective that differs from the source idiom. However, the source idiom can be found as *скот из-под земли достану?* (I'll get the cattle from under the ground?) in the Russian target text, which is a literal translation and does not function as an idiom in the Russian socio-linguistic and cultural paradigm. Thus, the translation strategy here can be labeled “explicit meaning” given the idiomatic expression is made explicit to the target reader through nonfigurative language. As to the English translation, the expression *But I can't conjure a cow the ground for your sake!* can be claimed to be ungrammatical in syntax conventions of the target language. This target expression lacks the obligatory prepositional element that would form a coherent syntactic relationship between the verb and its complement. In English language usage, verbs such as *conjure* would require a preposition if it expresses the act of producing something from a particular source. Accordingly, the corrected form could be suggested as *conjure a cow out of the ground* or *conjure a cow from the ground* for syntactic accuracy and semantic clarity. Since the English target expression does not make sense due to the syntactical problem, probably stemming from an undeliberately missed preposition as suggested in our corrected version here, it cannot be categorized under any strategy for translation of idioms.

Table 3: Culture-specific Animalistic and Figurative Idiom

Source idiom	Turkish translation	Russian translation	English translation
Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме? [8, p.137].	Dünyalığa gerek duyunca, dürüst çalışmayla kazanan kişi; böyle tavrı, itlik gibi hor görmez mi? [9, p.134].	Если нужен достаток, разве человек, занятый честным трудом, не сочтет такую собачью жизнь унизительной? [10, p. 246].	Surely any honest man who works hard to get by would such a dog's life humiliating? [10, p. 367].

The next source idiom in Table 3 is a highly figurative fixed idiomatic expression with a distinctly negative connotation. The source idiom *иттей қорлық* (dog-like humiliation) is predominantly used to express situations of extreme humiliation or intolerable suffering where the zoomorphic metaphor *ummeй* (dog-like) serves to intensify the semantic force of disgrace and dehumanization. Such usage illustrates the broader tendency in Kazakh linguistic culture to employ animal imagery as a means of amplifying a negative effect and moral judgement. This idiomatic expression is rendered into Turkish as *itlik gibi hor görmez mi?* (doesn't treat (someone) like a dog). As in the source culture, Turkish culture also uses animal names to increase the severity of an undesirable situation. In the target expression, the preposition *gibi* (like) compares an undesirable act by a human to the undesired acts by naughty dogs. In fact, Turkish abounds in idioms constructed with the expression *it gibi* (dog-like). However, the target expression in this context is not an idiom in Turkish. Instead, the literal meaning of the source idiom is reproduced with the “explicit meaning”. When it comes to the Russian

translation, we find the expression *собачью жизнь* [13] (a dog's life), which does not function as a fully established idiomatic expression but operates primarily as a descriptive or figurative idiomatic unit rather than a conventionalized idiom. Due to the figurative unit reproduced in the Russian target text, the strategy could be labeled as "partial equivalence". In contrast, the English target expression *a dog's life humiliating* cannot be classified as an idiomatic expression or figurative use in English culture. This target expression echoes the meaning of the source idiom with a nonfigurative and explanatory language use. Consequently, it can preserve the meaning of the idiom in Kazakh language, which inherently encodes extreme humiliation and degradation. For this reason, the strategy here can be thought as "explicit meaning".

Table 4: Culture-specific Animalistic and Figurative Idiom

Source idiom	T u r k i s h translation	Russian translation	English translation
М а л д ы л а р малын өңкей малшыларға, бала- шағаға тапсырып, қолдағы құдай берген азды-көпті дәулеті қызықсыз көрініп, оның ұры- бөріге жем болып, қарға-жарға ұшырауына шыдайды [8, р. 137].	Mallılar, malının tamamını çobanlara, çoluk-çocuğa teslim eder; elindeki, Allah'ın verdiği az-çok zenginliği, gözünden düşer; bunların, hırsıza- kurda yem olmasına, kara-uçuruma yuvarlanmasına dayanır [9, p. 134].	Живущие в достатке терпят, когда, вечно поручают скот пастухам, семье, теряя интерес к порученному Всевышнему какому- никакому богатству, когда имущество попадает в беды и холода, становясь добычей ворья и зверья [10, p. 246].	Those who have enough to gey by are happy forever leaving their herds in the lands of their hired hands or family, showing little interest in the blessings that have been entrusted to them by the Almighty when their cattlefall prey to thieves and wild beasts or misfortune and frost [10, p. 367].

In Table 4, we find the Kazakh idiomatic expression *қарға-жарға ұшырауына* (to fall onto a snow and a cliff) used to express the experience of difficulties or failures in real-life. This idiomatic unit denotes the cultural perception of emphasizing the inevitability of encountering challenges in the course of human activity. From a linguistic perspective, it functions as a metaphorical expression, which conveys not merely a literal sense of misfortune but also the social and psychological implications associated with unexpected setbacks. This expression is translated into Turkish as *kara-uçuruma yuvarlanmasına* [12] (to roll into the black cliff), which is generally used as an idiom to imply the failure when confronted with difficulties in life. On the other hand, the descriptive adjective *kara* (black) is used to increase the severity of the cliff, that is the fall or failure in life, probably used to connote the meaning of *қарға ұшырай* (fall to the snow), is associated with misfortune in source text. Since the idiom used in the Turkish target text is associatively similar to the source idiom but lexically and structurally quite distinct from it, the strategy here can be taken as "partial equivalence". In the other direct translation, that is Russian, we find the

expression *нонадает в беды и холода* (gets into troubles and cold), yet it does not function as an idiomatic expression within Russian linguistic framework. The Russian translation is indeed an explanation of the meaning of the source idiom. Therefore, this decision can be given as an example to “explicit meaning” strategy. In exactly the same way, the source idiomatic unit is translated into English as *misfortune and frost*. Though this phrase does not constitute an idiom in English language, it can still make the meaning of the source idiom explicit to the indirect target reader. In this case, the employed translation strategy here can be regarded as “explicit meaning”.

Table 5. Culture-specific Animalistic and Figurative Idiom

Source idiom	Turkish translation	Russian translation	English translation
Бұл қуаттың ішінде үш артық қуат бар, зинһар, соны жоғалтып алу жарамас, ол жоғалса, адам ұғылы хайуан болды , адамшылықтан шықты [8, p. 143].	Allah Teâlâ, ona “görme, işitme; işittiğine, gördüğüne dikkat etme; “Oyun, eğlenceyle; yemek, içmek, uyumakla; övüngenlikle meşgul ol da, içindeki hazineyi yok edip, hayvan ol ” demedi ya! [9, p. 138].	Внутри этой силы есть три выдающихся свойства, очень прошу, не к лицу потерять их, если утратится, значит сын человеческий стал животным , лишился я человечности [10, p. 250].	The power of the soul contains three exceptional properties and I beg you to treasure and never lose them, for once they are lost a man becomes like a brute beast and loses all humanity [10, p. 372].

The last idiomatic expression on negative human traits in the source text is *хайуан болды* (became an animal). In Kazakh cultural and linguistic tradition, the word *хайуан* (animal) is applied to characterize a negative behavior perceived as unworthy of a human being. The source idiomatic expression *хайуан болды* functions as an idiomatic unit that expresses a strong evaluative judgment. Its figurative usage denotes the loss of humanity or the abandonment of moral values. The expression is translated into Turkish as *hayvan ol* (become an animal). This phrase in Turkish also refers to losing humanly attributes but it cannot function as an idiom, rather it is the literal translation of the source idiom. With this literal translation, the source idiom can be said to be translated into Turkish with “explicit meaning” strategy. In the Russian target text, the phrase *стал животным* (became an animal) is also a literal translation that preserves the essential meaning of the source idiom, yet it does not function as an idiomatic unit. By omitting the play on the idiom, the translator ensures that the meaning is conveyed, although the stylistic and evaluative force of the source context is inevitably affected. Therefore, the instance can be regarded as translation by “explicit meaning”. Regarding the English translation, the source idiom is rendered as *loses all humanity*. Despite accurately reflecting the denotative meaning of the source idiomatic expression, the English form is not recognized as an idiom within the English linguistic system. Through the use of paraphrase, the translator succeeds in transmitting the essential meaning of the

idiomatic expression; however, the expressive and evaluative dimensions of the source text are also unavoidably affected in the indirect translation. Accordingly, the chosen strategy can be characterized as an instance of “explicit meaning”. We accumulated all the represented strategies in Table 6 (see below):

Table 6: Distribution of Strategies in Translation of Idiomatic Expressions

Strategy	Turkish translation	Russian translation	English translation
Total equivalence	--	--	--
Partial equivalence	1	1	--
Explicit meaning	4	4	4
Omission	--	--	--

The analysis of the principal strategies employed in the translation of idiomatic expressions demonstrates the clear predominance of the “explicit meaning” strategy across all target languages. This strategy occurs four times in each of the English, Russian, and Turkish translations, indicating the translators’ preference for conveying the semantic content of the source idioms directly and comprehensibly rather than preserving their figurative or culturally bound imagery. Such a tendency suggests that the translators prioritized clarity and accessibility for the target audience, particularly in cases where a direct idiomatic equivalent was unavailable or culturally incompatible. The partial equivalence strategy, by contrast, appears only once in the Turkish and Russian translations, whereas no instances of total equivalence or omission were identified in the analyzed material.

The absence of total equivalence indicates that the idiomatic expressions under examination do not possess exact counterparts capable of reproducing the original metaphorical structure, imagery, and pragmatic effect in the target languages. At the same time, the lack of omission demonstrates the translators’ consistent effort to preserve the communicative value of the idioms rather than excluding them from the translated text. This tendency further reveals that the analyzed idioms correspond predominantly to free word combinations in translation, since paraphrasing appears to be more appropriate and effective than searching for fully equivalent idiomatic expressions.

In this regard, Abdullayeva A.A., Ashimkhanova S.A., and Korach Hikmet also emphasize the importance of descriptive translation and paraphrasing in language pairs such as Kazakh-Russian and Kazakh-English, highlighting these strategies as essential means of achieving semantic clarity and pragmatic adequacy in intercultural translation [14, p. 197].

Conclusion

This study undertakes a comparative pragmatic analysis and draws on María Labarta Postigo’s classification of idiom translation strategies to examine

the Turkish, Russian, and English translations of idioms in Abai Kunanbaev's *Words of Edification*. As it was stated, for instance, by Davier, L., Marin-Lacarta, M., Pöchhacker, F., Gambier, Y., Ivaska, L., & Pięta, H., "indirect translation appears to be widespread, although its existence often remains inferential rather than directly variable" [15, p. 826]. The Turkish and Russian languages serve as the target for the direct translations of the work, while the English text is taken as an indirect translation mediated through Russian as the intermediary language. The source idioms are then compared to their translations in accordance with María Labarta Postigo's taxonomy of idiom translation strategies. The translation strategies used are determined through an analytical of the semantic and formal features of the source and target idiomatic expressions.

The most frequently employed translation strategies in the Turkish direct translations are "explicit meaning" and "partial equivalence", indicating a tendency to render idiomatic expressions either through paraphrastic explicitation or through partially corresponding figurative expressions that preserve the core meaning while adapting the lexical form. This suggests that, despite certain cultural and linguistic affinities between Turkish and Kazakh, direct idiomatic equivalence is not always available, and translators often need to rely on adaptive or explanatory strategies to achieve accurate rendering.

A similar pattern is observed in the Russian translations, where "explicit meaning" and "partial equivalence" also function as dominant strategies. The reliance on these approaches reflects the considerable linguistic and cultural distance between the Kazakh and Russian languages. In cases where Turkish and Russian translations lack consistent direct idiomatic equivalents, translators tend to favor paraphrase, explicitation, and adaptive translation techniques in order to ensure semantic accuracy and communicative clarity.

In the English translations, the "explicit meaning" strategy appears in four instances, which may be attributed to indirect translation processes and the possible influence of a mediating language on the final target text. Overall, these findings support the applicability of María Labarta Postigo's classification of idiom translation strategies and demonstrate that linguistic and cultural differences play a decisive role in shaping translators' strategic decisions across the analyzed language pairs.

REFERENCES

- [1] Logi L., Zappavigna M. A social semiotic perspective on emoji: How emoji and language interact to make meaning in digital messages // *New Media & Society*. – 2021. – 25 (12). – Pp. 1-33. <https://doi.org/10.1177/14614448211032965>
- [2] Saussure F. de. *Course in General Linguistics*. trans. from French by W. Baskin. – New York: Philosophical Library, 2011. – 240 p.
- [3] Sánchez Fajardo J. A. From work one's ass off to bite one's face off: Understanding the degree of idiomaticity through syntactic inheritance //

Complutense Journal of English Studies. – 2024. – 25. – Pp. 1-16. <https://doi.org/10.5209/cjes.95678>

[4] Rakhmidinova G. Theoretical Background of Idioms as Phraseological Units // American Journal of Philological Sciences. – 2024. – Vol. 4. – №. 10. – Pp. 110-112. <https://doi.org/10.37547/ajps/Volume04Issue10-16>

[5] Kyriacou M., Köder F. Not Batting an Eye: Figurative Meanings of L2 Idioms Do Not Interfere with Literal Uses // Languages. – 2024. – Vol. 9. – №. 1. – Pp. 1-15. <https://doi.org/10.3390/languages9010032>

[6] Bailiyeva U., Dadebaev Z., Dautova B. From "Aqyl" to Reason: Challenges of Translating Kazakh Concept in Abai Kunanbayev's Works // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7. – №. 11. – Pp. 1168-1180. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i11.11683>

[7] Labarta Postigo, M. A metaphorical map of sub-titling: Idiom vs. explicit meaning in translated filmic texts // Babel. – 2021. – Vol. 66. – №. 1. – Pp. 46-69. <https://doi.org/10.1075/babel.00141.pos>

[8] Kayaaltı A. A Book Review on Abay Kunanbayev's "Book of Words" // World Language Studies (WLS). – 2021. – Vol.1. – №. 3. – Pp. 73-76.

[9] Kūnanbaev A. Qara söz [Book of words]. – Almaty: Köşpendiler baspasy, 2011. – 184 b. [in Kaz.]

[10] Kunanbayev A. Nasihatler-Kara Sözler / trans. Zafer Kibar. – Ankara: Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, 2014. – 256 p.

[11] Kunanbaev A. Qara sözder. Slova Nazidanija [Words of Edification]. aud.: E. Jūmağūl (Orys tılı), S. Geigan (Ağylşyn tılı). – Almaty: İdan baspasy, 2021. – 384 b. [in Kaz.]

[12] Türk Dil Kurumu Sözlükleri. <https://sozluk.gov.tr> 07.01.2026

[13] Karta slov i vyrazhenij russkogo jazyka [Map of Words and Expressions in the Russian language]. <https://kartaslov.ru> 07.01.2026 [in Rus.]

[14] Abdullayeva A.A., Ashimkhanova S.A., Korach Hikmet Translation Features for Metaphors and Figurative Comparisons in K. Zhumadilov's Dilogy "Daraboz" into English and Russian Language // Journal Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series «Philological sciences». – 2024. – № 2 (73). – Pp. 187-201. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.73.2.014>

[15] Davier L., Marin-Lacarta M., Pöchhacker F., Gambier Y., Ivaska L., Pięta, H. Studying indirect translation: a conversation with and between L. Davier, M. Marin-Lacarta and F. Pöchhacker // Perspectives: Studies in Translation Theory and Practice – 2023. – 31(5). – Pp. 822-838. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2023.2221389>

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ “ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ” ИДИОМАЛАРДЫ АУДАРУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ: ТҮРІК, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТУРА ЖӘНЕ САТЫЛЫ АУДАРМА ТӘСІЛДЕРІ

*Шайманов А.С.¹, Күлели М.², Мирзоева Л.Ю.³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

²Болу Абант Иззет Байсал университеті, Болу, Түркия

³Сүлейман Демирел университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Абай Құнанбаевтың *Қара сөздерінің* түрік, орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларында мәдени құндылықтарды бейнелейтін жануар бейнесіне негізделген және бейнелі идиоматикалық сөз тіркестерінің аудармасының кешенді талдауы ұсынылған. Бұл зерттеудің өзектілігі фразеологиялық бірліктердің тек белгілі бір семантиканы білдіру үшін ғана емес, сонымен қатар ұлттың ұлттық дүниетанымының, мәдени кодының және құндылықтар жүйесінің тасымалдаушысы ретінде де қызмет ететіндігінде. Оларды аудару семантикалық дәлдікті және сонымен бірге стильдік экспрессивтілікті сақтау үшін күрделі жұмысты қажет етеді, бұл әсіресе мәтіннің көркемдік және философиялық мазмұнын жеткізу кезінде маңызды.

Зерттеудің негізгі мақсаты - түпнұсқа идиомалардың семантикалық, прагматикалық және экспрессивті ерекшеліктерін анықтау және салыстырмалы талдау негізінде тікелей аудармада (түрік және орыс тілдерінде) және сатылы аудармада (ағылшын тілінде) аударма стратегияларының үлгілері мен принциптерін анықтау. Зерттеу семантикалық трансформациялардың, стилистикалық өзгерістердің және мәдени бейімделудің егжей-тегжейлі талдауын қамтиды, бұл бізге нақты аударма стратегиясын таңдауға тілдік және мәдени жақындықтың әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Жұмыстың негізгі тезисі - аударма стратегиясын таңдау тек тілдердің генеалогиялық туыстық байланысымен ғана емес, сонымен қатар мәдени жақындығымен, сондай-ақ аударманың тікелей немесе сатылы сипатымен де анықталады.

Зерттеудің әдіснамалық негізі - Мария Лабарта Постиго ұсынған идиомаларды аудару стратегияларын салыстырмалы талдау мен жіктеуге негізделеді. Түпнұсқа және аударылған мәтіндер семантикалық, құрылымдық және стилистикалық деңгейде зерттеледі, бұл идиомаларды аударудың ерекшеліктерін анықтауға және қолданылған стратегиялардың тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері түрік, орыс және ағылшын аудармаларында «эксплицитті мағына» стратегиясының басым қолданылатынын көрсетеді, ал «жартылай баламалылық» стратегиясы негізінен түрік және орыс нұсқаларында байқалады. Ал «толық баламалылық» және «түсіріп қалдыру» стратегиялары талданған мысалдардың ешқайсысында кездеспейді.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы идиомаларды аударудың мәдени және прагматикалық аспектілерін нақтылау мен жүйелеуде, ал практикалық маңыздылығы көркемдік ауысу кезінде ұлттық сипатты, экспрессивтілікті және стилистикалық экспрессивтілікті сақтауға бағытталған әдіснамалық ұсыныстарды әзірлеуде көрінеді, бұл қолданбалы лингвистика және аударма саласындағы аудармашылар, мұғалімдер және зерттеушілер үшін пайдалы болуы мүмкін.

Тірек сөздер: Абай Құнанбаев, Қара Сөздер, аударма стратегиялары, идиомалардың аудармасы, түрік тілі, орыс тілі, ағылшын тілі, (сатылы) тура аударма

СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА ИДИОМ В “СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ” АБАЯ КУНАНБАЕВА: ПРЯМОЙ И НЕПРЯМЫЙ ПОДХОДЫ НА ТУРЕЦКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

*Шайманов А.С.¹, Кулели М.², Мирзоева Л. Ю.³

*1Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

²Университет Болу Абант Иззет Байсал, Болу, Турция

³Университет Сулейман Демирель, Алматы, Казахстан

Аннотация. В данной статье представлен комплексный анализ перевода идиоматических выражений, основанных на образах животных и образной метафорике, отражающих культурные ценности в переводах *Слов Назидания* Абая Кунанбаева на турецкий, русский и английский языки.

Актуальность данного исследования определяется тем, что фразеологические единицы не только служат для выражения определенной семантики, но и выступают как носители национального мировоззрения, культурного кода и ценностной системы народа. Их перевод предполагает сложную работу по сохранению семантической точности и одновременно стилистической выразительности, что особенно важно при передаче художественного и философского содержания текста.

Основной целью исследования является выявление семантических, прагматических и экспрессивных особенностей исходных идиом и определение закономерностей и принципов принятия переводческих решений в прямом переводе (на турецкий и русский языки) и непрямом переводе (на английский язык) на основе компаративного анализа. В рамках исследования проводится детальный анализ семантических трансформаций, стилистических изменений и культурной адаптации, что позволяет определить влияние языковой и культурной близости на выбор конкретной переводческой стратегии. Центральным тезисом работы является утверждение, что выбор стратегии перевода определяется не только генеалогическим родством языков, но и близостью культур, а также прямым или непрямым характером перевода.

Методологическая рамка сочетает сравнительный и прагматический анализ с классификацией стратегий перевода идиом, предложенной Марией Лабарта Постиго. Оригинал и переводные тексты рассматриваются на семантическом, структурном и стилистическом уровнях, что позволяет выявить особенности передачи идиом и оценить эффективность применяемых стратегий.

Наши результаты демонстрируют преобладание стратегии «эксплицитного значения» в турецких, русских и английских переводах, тогда как стратегия «частичной эквивалентности» преимущественно наблюдается в турецкой и русской версиях. В противоположность этому, стратегии «полной эквивалентности» и «опущения» не встречаются ни в одном из проанализированных примеров. Научная значимость работы заключается в уточнении и систематизации культурно-прагматических аспектов перевода идиом, а практическая значимость выражается в разработке методических рекомендаций, направленных на сохранение национального колорита, экспрессивности и стилистической выразительности при художественном переходе, что может быть полезно для переводчиков, преподавателей и исследователей в области прикладной лингвистики и перевода.

Ключевые слова: Абай Құнанбаев, Слова Назидания, стратегии перевода, перевод идиом, турецкий язык, русский язык, английский язык, (не)прямой перевод

Мақала түсті / Стаття поступила / Received: 12.03.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публікації / Accepted: 25.06.2026.

Information about the authors:

Shaimanov Armon Sarmanovich – PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-7008-2360>, e-mail: shaimanovarman7@gmail.com

Mesut Kuleli – PhD, Professor, Bolu Abant Izzet Baysal University Bolu, Turkey, <https://orcid.org/0000-0002-3477-0412>, e-mail: mesut.kuleli@ibu.edu.tr

Mirzoyeva Leila Yurievna – Doctor of Philology, Professor, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0003-4174-9897>, e-mail: mirzoeva@list.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Шайманов Армон Сарманович – PhD докторант, Ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0004-7008-2360>, e-mail: shaimanovarman7@gmail.com

Кулели Месут – PhD доктор, профессор, Болу Абант Иззет Байсал университеті, Болу, Түркия, <https://orcid.org/0000-0002-3477-0412>, e-mail: mesut.kuleli@ibu.edu.tr

Мирзоева Лейла Юрьевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Сүлейман Демирель университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>, e-mail: mirzoeva@list.ru

Информация об авторах:

Шайманов Армон Сарманович – PhD докторант, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0004-7008-2360>, e-mail: shaimanovarm7@gmail.com

Кулели Месут – PhD доктор, Профессор, университет Болу Абант Иззет Байсал, Болу, Турция, <https://orcid.org/0000-0002-3477-04120>, e-mail: mesut.kuleli@ibu.edu.tr

Мирзоева Лейла Юрьевна – доктор филологических наук, профессор, университет Сулеймана Демиреля, <http://orcid.org/0000-0003-4174-9897>, Алматы, Казахстан, e-mail: mirzoeva@list.ru

UDC 81'253

IRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.038>

QUALITY ASSESSMENT OF PRESS CONFERENCE INTERPRETING

* Zhumaliyeva Zh.K.¹, Islam A.I.²

*^{1,2} Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This study investigates the quality assessment of simultaneous interpreting at official press conferences, a critical communicative situation for information dissemination through local and foreign mass media. The purpose of the study is to identify the applicability of assessment model suggested by Wu to simultaneous interpreting in the context of the press conference and analyze factors influencing its quality. Fairclough's 3-D critical discourse analysis is used for identification of linguistic and discursive features of the presidential press conference in Kazakhstan. Comparative analysis of variations of TL text in different sources is used to obtain the data for the experimental part of the study. Research experiment is based on analysis of data collected from assessment lists of research participants. The results show the discrepancies between interpreter's fundamental abilities and audience perception, as well as challenges in speed of interpretation delivery impacted by ear voice span and the impact of syntactic differences between languages. The research concludes that the lack of a quality evaluation for interpreters shows the need for standards of assessment criteria. The study contributes to bridging the gap between the theory and practice of oral interpreting. Practical significance is identified by demonstration of main challenges in high-stakes settings, underlining the need for professional standards to ensure high-quality interpretation.

Keywords: simultaneous interpretation, press conference, quality assessment, critical discourse analysis, interpreter, mass media, journalist, trilingual context

Introduction

The type of press conference can vary according to the aims of those who organize this communicative setting. Press conferences vary in purpose depending on the aims of their organizers: the introduction of a new policy to the nation, the government's response to emergency situations, comments by official authorities on particular occasions, end-of-year or end-of-term reports, and announcements related to sports or cultural events. Conference interpreting is an indispensable part of all mentioned gatherings in Kazakhstan due to several reasons. The first is the bilingualism of society. Kazakh and Russian languages are equally used in interaction between government and local media. Second, the nature of press conferences presupposes distribution of the first-hand information to all interested parties. In this term, representatives of foreign media are usually invited to the media events with the participation of the presidents and government leaders. The English

language is a lingua franca for all foreign journalists attending press conferences in Kazakhstan. Moreover, often recording and transcripts of press conferences are available on the official websites of organizing institution which guarantee free public access to information. In terms of the theory of communication, the recorded message (content of the press conference) sent to receivers (participating journalists) in real time is available to chance receivers (anyone with an access to the video) through the medium (YouTube channel or website) of online platforms. Accessibility of the material increases demand for the quality of the interpretation during such gatherings.

Empirically, the quality of interpretation is a complex phenomenon which has not yet been standardized in Translation Studies. This is a problematic situation: there is widespread interest in conference interpreting, yet comprehensive answers to the questions surrounding its quality remain scarce. There is a general interest for conference interpreting, but lack of comprehensive answers to the questions of its quality. This confirms the theoretical importance of developing sophisticated assessment criteria for oral interpreting. The practical importance of the study is justified by the need of ensuring dissemination of accurate and adequate information in multilingual contexts. The relevance of the study is determined by the pivotal role of adequacy of translation, as journalists consuming the information through the means of translation write news articles based on what they hear through the headphones.

The object of the research is a simultaneous interpretation in press conferences and analyzed language combination is defined by the availability of complete, audible material by publicly accessible recording of presidential press conferences. The assessment of the quality of simultaneous interpretation (SI) identifies the subject of the study. The aim is to apply one of the existing assessment models to described setting of communication and identify challenges related to both linguistic and extra-linguistic features the interpreter might supposedly face. Overall, the quality of SI in high-stake communicative situations is predominantly assessed by the impression it makes on the receivers, due to the evanescent nature of interpretation. Therefore, the lack of available and standardized assessment model for oral interpreting, particularly in Kazakh language combinations represent a significant challenge. The following objectives are expected to be achieved by the analysis and research experiment:

To analyze fundamental theoretical models of translation quality assessment (TQA) and their applicability to oral interpreting;

To examine the criteria for interpretation quality of professional associations and organizations for accreditation and certification of translators and interpreters;

To examine translation quality assessment criteria developed by Wu in press conference;

House's TQA models, first and updated versions, are predominantly based on evaluation of written texts, particularly literary genres such as poetry and prose. She points out categorization of the text based on their communicative functions. In

her research House describes translation cognitively complex process and suggests several approaches to assessing its quality. The model is one of the foundational classics in translation analysis due to its provision of reliable criteria and standards, emphasizing linguistic-discursive and situational-cultural specificities inherent in both source and target texts [1]. The formulation of TQA models further integrates functionalist and Skopos theories proposed by Reiss and Vermeer alongside Toury's conceptualizations and different definitions of translation equivalence [2].

However, these models are primarily formulated for the assessment of written translation quality.

Process of the interpretation aligns with the process of translation in general senses, nevertheless, due to its form, interpretation activates different and additional cognitive processes in interpreter's brain.

According to Mason and Hatim, the framework for interpretation quality assessment has been adapted to align with those of language testing and educational assessment, primarily due to its methodological preciseness of these disciplines [3].

Impression is usually the only thing which is left after SI in any gatherings. And by impression we usually assess reliability and validity of interpretation after all. Riccardi mentions: "interpreting is something evanescent, which vanishes as soon as it is performed. What remains are the impressions received by the audience" [4, p.53]. This indicates that the receivers' point of view is pivotal in the assessment process.

In his "Efforts Models" Gile points out several features that should be counted in interpretation quality: "the fidelity of the target language speech, the quality of interpreter's linguistic output, the quality of his or her voice, the prosodic characteristics of his or her delivery, the quality of his or her terminological usage" [5, p.118]. It is believed that these features play a great deal in assessment of SI as well as in the improvement of its performance.

In this perspective we need to take into consideration the application of above-mentioned models in practice. To do this we study major professional organizations and associations, that offer assessment standards of professional skills of specialists which allow them to obtain diploma or certificates and enables to offer translation and interpretation services in certain domains. American Translator's Association (ATA) certification program is designed for examination of specific language pairs. Although the association is the main accreditation center for translators in the United States, it does not provide professional quality assessment for oral interpreting. National Accreditation Authority for Translators and Interpreters (NAATI) based in Australia is an organization that sets and maintains high national standards for translators as well as interpreters. Professional Associations such as International Association of Conference Interpreters (AIIC) or American Association of Language Specialists (TAALS) do not provide elaborate data on certification process on their websites except for membership requirements and interpreter's ethics. It should be noted that these associations do not offer trainings for those specialists who practice translation in the Kazakh language combinations. School

of Conference Interpreting and Translation (SCIT) in Saint-Petersburg offers non-degree postgraduate professional training programs for specialists mainly from former Soviet republics. 11 conference interpreters of the Ministry of Foreign Affairs in Kazakhstan graduated from this school in 2023. Regulations of the school provides information about training and procedures of several assessments albeit without precise assessment criteria. It reads that performance standards are usually agreed by Commission members during final examinations. Universities in Kazakhstan offer graduate and postgraduate educational programs on Translation Studies on and provides diploma after completion. They do not provide special permits or licenses for translators and interpreters for regulated fields such as legal, medical or diplomatic settings.

Materials and methods

The study uses a fragment of a presidential press conference as the main source of research material. The choice is justified by frequency of the communicative settings, spontaneity of the source language (SL) and target language (TL), and complexity of the role of TL. Challenges of the press conference interpreters face are high emotional tension typical of such events, difficulty to anticipate the forthcoming questions and answers, extra-linguistic variability of the speech. It is caused by the active role of journalists in press conference e.g. participating journalists are active addresses of communicative situation [8]. Interpretation during this press conference was provided in simultaneous mode in Kazakh, Russian, and English. At the event, the President answered 27 questions: 6 in Kazakh, 6 in English, and 15 in Russian. Among the questions in Russian, 7 are posed by foreign media representatives and 8 by local journalists. The President responded in the same language in which each question was asked creating a naturally multilingual context for interpretation. Only Russian interpretation could be heard in the video, whereas the Kazakh and English interpretations are partially available or not captured at all. Accessibility of interpretation in only one language along with the number of questions asked in it in trilingual context already shows the preference of the language of interaction between government and media.

Therefore, analyzed fragment of the video provides 1 question of the journalist from Kazinform news agency in Kazakh (SL) and its SI into Russian (TL) as well as President's answer in Kazakh (SL) and its SI in Russian (TL) respectively. English translation of both sequences provided for explanatory purpose.

Official transcript of the press conference is not posted in the websites of relevant governmental institutions such as of the Presidential Press Service or the Ministry of Culture and Information of Kazakhstan. Accessibility of the materials of press event in different forms should be provided in open resources to ensure public accessibility. Therefore, the primary data resource was a video recording posted on the YouTube channel of Kazakhstan's Embassy to Finland. The analyzed segment of the recording covers 1 minute and 45 seconds, from 14:25 to 16:10 [9].

The present study attempts to apply complex methodology which combines

Fairclough’s 3D critical discourse analysis integrated with Wu’s model of SI assessment, comparative analysis, and quantitative analysis of obtained results.

The first stage of analysis involves transcribing this segment and cross-checking the transcript to avoid omissions and misspellings. Because SI involves overlapping speech, the interpreter’s voices are not always fully audible in the recording, which imposed certain analytical limitations.

Obtaining results from critical discourse analysis of the material is crucial for the completeness of the study though it is not the main aim of the research. Our intention is justified by the application of only certain elements of N. Fairclough’s 3D Model to identify key features of the communicative situation such as text (message), discursive practice (role of senders, receivers and their interrelations) and social practice (impact on society, pragmatics of translation) [6].

Ambiguity in interpretation quality standards poses a challenge for ensuring the reliability and validity of interpretation. Accordingly, this study is aimed at finding the answers to the following research questions:

RQ1: Given the absence of standardized evaluation criteria of SI in Kazakhstan, how effective is Wu’s method for assessing interpretation quality in press conference setting?

RQ2: What linguistic, pragmatic or situational factors influence the accuracy, completeness and delivery of interpretation in this context?

The research hypothesis presupposes that suggested method provides a practical and structured approach for evaluating quality of interpretation, but its effectiveness maybe influenced by peculiarities of press conference in trilingual context. In this light, Wu suggested to apply the Grounded Theory to analyze the performance and results of SI. Researcher introduces assessment criteria for SI examination based on the widespread qualitative research methodology in social science. Rather than testing existing theories, Grounded Theory activates conceptual thinking and theory building, in other words it creates tabula rasa for exploring and testing new approaches based on coding the data collected through the means of numerous interviews. In this research Wu model of SI assessment was adopted as methodological foundation. The model identifies six conceptual categories of quality assessment criteria: Presentation and Delivery, Fidelity and Completeness, Audience Point of View, Interpreting Skills and Strategies, Foundation Abilities for Interpreting and Examiner Behavior [7]. The last category, as the author states, is an external factor that might influence the assessment but not a criterion, therefore general information about Examiners is collected to contextualize the results. The remaining five criteria contain specific dimensions that together provide a comprehensive understanding of assessment criteria:

Table 1. Quality assessment criteria [7]

Criteria	Dimensions
Presentation and Delivery	Acoustic Word/phrase usage Flow of information

Quality assessment of press conference interpreting

Fidelity and Completeness	Content accuracy Speaker intention Contextual consistency
Audience Point of View	Gain confidence Faithful deliver
Interpreting Skills and Strategies	Resourcefulness Multi-tasking
Foundation Abilities for Interpreting	Personality and aptitude Listening comprehension

The assessment was conducted by 4 Examiners, including 2 university instructors in Translation Studies and 2 professional interpreters. Working language pairs of all participants are Kazakh-Russian. 2 of them are native speakers of Kazakh, 2 have Russian as their dominant language. Each Examiner received the transcript of the source text along with an assessment sheet where they need to rate each criterion out of 10. Data collected from assessment sheets were combined by calculating the mean score for each criterion across all 4 Examiners. Later on, these average scores were used as the overall performance metric for subsequent analysis. Examiners also received video recording of the interpreted segment. Before the evaluation began, the experiment's procedure and the application of Wu's criteria were explained in detail to ensure accuracy across assessments.

Results and discussion

Table 2. Question of the journalist from Kazinform, international news agency

SI text	TL text	English translation of the interpreted segment
“Қазақпарат халықаралық ақпарат агенттігі, Марғұлан Жиенбай: “Сіз өзіңіздің сайлауалды тұғырмаңызда сыбайлас жемқорлық мәселесіне айрықша назар аудардыңыз. Бұл бағытта жұмысты бастап та кеттіңіз. Дегенмен, осынау қоғамдық дертпен күресте тағы қандай тиімді шараларды, тетіктерді қолға алу жоспарыңызда бар?” [9].	“(pause) Международное агентство Казинформ: в предвыборной платформой [sic] кампании вы уделили особое внимание борьбе с коррупцией. Какие еще эффективные механизмы в борьбе с этим общественным злом вы предполагаете?” [9].	“International news agency Kazinform: in the election campaign, you paid special attention to the fight against corruption. What other effective mechanisms do you envision in the fight against this social evil?”

Kazinform is international news agency that distributes national and regional news. It is one of the largest governmental news agencies in Kazakhstan functioning since 1920.

Table 3. Answer of the President

SL text	TL text	English translation of the interpreted segment
“Сыбайлас жемқорлық деген бұл өте күрделі құбылыс. Былай айтқанда бұл (uh) дерт, кесел деп айтуға болады. Батпандап кіретін, мысқылдап шығатын кесел. Сондықтан бұл дертпен міндетті түрде, бәріміз қоғам ретінде, ұлт ретінде күресуіміз керек. Әйтпесе (uh) кеш болып қалуы мүмкін. Сыбайлас жемқорлықтың кесірінен алып мемлекеттер, ірі мемлекеттер, құлағанын біз бәріміз білеміз, куә болдық. Сондықтан бұл өте осындай өзекті мақсат. Сыбайлас жемқорлық әрбір мемлекетте, солардың ішінде ең дамыған (дамыған) мемлекеттер де бар. Сондықтан біз сыбайлас жемқорлық туралы ашық түрде айтамыз. Бізде сыбайлас жемқорлық - өте үлкен проблема, үлкен құбылыс. Біздің қауіпсіздігімізге сын-қатер, сондықтан менің приоритетім – осы сыбайлас жемқорлықпен күресу. Жақында, (uh) мамыр айында Ақордада үлкен жиналыс болды осы мәселеге арналған. Сондықтан кешенді іс-шараларды (uh) қолданамыз деп мен үміттенемін. Халыққа есеп береміз”[9].	“Коррупция это большое зло, которое приходит очень легко, но искоренить его очень сложно. С этим общественным злом мы должны как общество, как нация, все вместе бороться. Может быть очень поздно если мы сейчас мы не будем бороться. Из-за коррупции мы из истории знаем, что крупные империи и государства пали именно из-за коррупции. Это очень актуальный вопрос. Поэтому (pause) коррупция в каждом государстве и даже в самых разных государствах имеет место быть. И о коррупции мы всегда говорим открыто. И в (uh) у нас коррупция является большой проблемой. (uh) для нашей безопасности это большой риск. И поэтому моя цель – это борьба с коррупцией. Недавно в мае у нас по данному вопросу состоялся большой [sic] (uh) совещание. Я думаю, мы будем предпринимать конкретные меры и работать вместе с населением” [9].	Corruption is a great evil that comes very easily but very difficult to eradicate. We must, as a society and as a nation, fight this social evil together. It may be very late if we don't fight now. because of corruption, we know from history that large empires and states fell due to corruption. This is very relevant question. Therefore, corruption occurs in every state and even in very different states. And we always talk openly about corruption. And in...corruption is a big problem here. This is also a big risk for our safety. Therefore, my goal is fight corruption. Recently in May we help a large meeting on this issue. I think we will take concrete measures and work together with the population.

Presentation and Delivery. According to Wu, Acoustic dimension forms the first impression about the interpreter and his/her performance as it is the first that listeners notice when they listen to the interpretation. Interpretation is started with delay of 16 seconds after journalist had already asked the question.

Examiner 1: Delay of the interpretation caused inaccurate and incomplete translation.

Examiner 2: The interpreter did not translate the journalist question in time which caused interpreting Tokayev's speech at a very fast speed. Pauses, mumbling.

Although the professionalism of the interpreter helped her to cover all important information though she ought to speak fast with a little nervousness. Her speech is steady; voice is clear in a booth manner. We assume that these are

the qualities of a well-trained interpreter.

Examiner 2: Although the interpreter spoke quickly, her voice was clear and distinct.

Examiner 4: The interpreter's voice is pleasant for the audience, but I felt how she got nervous in the beginning.

The following results shows word/phrase usage dimension of the first criterion. Term “сайлауалды тұғырнама” as “предвыборная платформная кампания”. We notice that the interpreter mispronounces the word “платформа” and adds the word “кампания”. In this sentence “предвыборная платформа” (party platform or political party platform) would have been a better choice. “Political platform” is often used in short in American English is a term for official document which describes aims, promises and statements of the candidate for presidency or political party during pre-election campaign [10]. The root of the word is “тұғыр” (draft horse, falconry block or pedestal) traces its origin to the hunting with an eagle, tradition form of falconry of Kazakh nation. The meaning is “the throne of an eagle” or “block with three legs”. With word formative suffix “-нама”, “тұғырнама” is widely used as a socio-political term in Kazakh language.

Replying the journalist's question, President uses idiomatic expression “батпандап кіретін, мысқылдап шығатын” (comes very easily but very difficult to eradicate). He refers to the complexity of the nature of corruption. There are its equivalences in Russian “болезнь входит пудами и выходит золотниками” and in English “agues come on horseback but go away on foot”. Interpreter's explanatory translation of the expression shows one of the daunting challenges that SI specialists usually face – translation of idioms in SI.

Minor but noticeable grammatical mistakes might be mentioned in translation.

Examiner 4: ...mistake like “большой совещание”.

However, they do not influence the overall outcome or general comprehension. Interpretation transcript shows occasional discrepancies of structure in TL sentences.

Examiner 4: Her target is good but feels like it is not her native language. This is clear by her pronunciation of certain words. Fluency is good but word order could be better.

In next section we tried to provide other explanation of the “imperfect” structure of the sentence in TL.

Flow of information. Coherence and cohesion in and between sentences make interpretation comprehensible and comfortable for receivers. In general, correctly chosen terms and expressions have guaranteed the overall adequacy and fidelity of the interpretation. Gerver suggests that interpreters' performance declines with high speech rate [11]. Speech rate of the President in this fragment is 96 wpm (word per minute) which is moderate or slow. According to the

experimental study of Shelsinger, if the ST language is identified with a left-branching noun, the slow rate of it can cause lags in TL speech [12]. Kazakh language is SOV (subject-object-verb) language. And most SOV languages have left-branching phrases. Slow speed of speech in Kazakh can cause difficulties in SI to Russian/English languages or at least, impacts the structure of TL speech. The information flow remains stable, even though the ear-voice span is considerable at the outset.

Examiner 1: interpreter's speed affected the accuracy of the translation. Due to rushing, there were several instances where the translation was inaccurate or incomplete.

Examiner 3: there is one inconvenience concerning her speed of interpretation. Speaking in a fast way decreases the comprehension of meaning.

Examiner 4: message rendered ok but meaning got lost in a certain time, because in order to keep the speed of the speaker, she used /added/ predicted extra words.

Fidelity and completeness. The function of the discourse in the form of a question and of an answer are both informative which actually aligns with the purpose of the communicative situation. The intended purpose of the journalist is to show that the President is a reliable person and keeps his promises in pre-election campaign (Бұл бағытта жұмысты бастап та кеттіңіз) and keeps working on solving critically important issues such as corruption. This information is omitted in TL in the answer session is pretty accurate, and the intended purpose of the speaker is delivered.

Examiner 1: The speaker's overall intention was effectively conveyed, and the audience could grasp the main points.

When it comes to contextual consistency Examiners share the same point of view.

Examiner 1: while it was sometimes difficult to follow the context consistency, the fundamental meaning was still communicated.

Examiner 2: ...hesitations, which disrupted the natural flow of the conversation and made the interpretation, feel disjointed at times. There were sentences that were not connected to each other.

Examiner 4: Transition from question to answer was instant which made disconnected ideas, general but contextual consistency makes sense.

Audience point of view. The number of participating journalists in the press conference is 107 from 66 media corporations. 22 of them are foreign media, whereas 44 are local corporations. 6 questions out of 27 are asked in Kazakh and accordingly interpreted into Russian. Journalists compete with each other and try to deliver the information first and they create the content to release right on the spot. Video shows journalists take notes of the speech of the President directly through interpretation. Here are several news blocks from different news agencies which include "direct speech" of the President.

Table 4. Media reports

Interpretation	Lenta. ru	Sarangazeti	Zakon.kz
Коррупция это большое зло, которое приходит очень легко, но искоренить его очень сложно. С этим общественным злом мы должны как нация все вместе бороться. Может быть очень поздно если мы сейчас мы не будем бороться. Из-за коррупции мы из истории знаем, что крупные империи и государства пали именно из-за коррупции. Это очень актуальный вопрос. Поэтому коррупция в каждом государстве и даже в самых разных государствах имеет место быть.	Коррупция — это большое зло, которое приходит очень легко, но искоренить его очень сложно. С этим общественным злом мы должны как общество вместе бороться. Может быть очень поздно, если мы не будем бороться сейчас». «История знает немало примеров, когда крупные империи пали именно из-за коррупции. Это очень актуальный вопрос, и даже в самых развитых государствах коррупция имеет место [13].	Коррупция — это большое зло, которое п р и х о д и т очень легко, но искоренить его очень сложно. С этим общественным злом мы должны как общество, вместе бороться. Может быть очень поздно, если мы не будем бороться сейчас [14].	Коррупция — это большое зло, которое приходит очень легко, но искоренить его очень сложно. С этим о б щ е с т в е н н ы м злом мы должны как общество, вместе бороться. Может быть очень поздно, если мы не будем бороться сейчас. — Это очень а к т у а л ь н ы й вопрос, и даже в самых развитых г о с у д а р с т в а х коррупция имеет место [15].

All three agencies seem to maintain the message without editing the original interpretation. Style and impact are not adapted to their editorial tone and audience expectations. Although it shows slightest variations in sentences. Russian news agency, Lenta.ru, made a small change of the word order in the last sentence to make it more natural in TL. Sarangazeti omitted the second part of the message. Zakon.kz compressed the message for its clarity and emphasis. It shows that news agencies' complete reliance on information provided by SI.

It is generally accepted that the interpreter and the interpretation itself are faithful, and receivers are confident in fidelity of the information. We must mention the existence of stylistic and linguistic difference between spoken speech (interpretation) and written text (journalist's report). When it comes to the Audience point of view, Examiners responses show significant differences.

Examiner 1: She managed to keep the interpretation going, ensuring that the audience could follow along. All four times that I listened to the fragment, her efforts ensured that the audience received the main points and intentions of the original message.

Examiner 2: Due to the fast pace of speech, the audience may not be able to process the information correctly... Because the translator failed to keep up with the speaker properly, the connection between the speaker and the recipient was unstable, and the information presented became disorganized.

Examiner 3: Interpreter kept the audience waiting.

Interpreting Skills and Strategies. In the question section, the interpreter omitted the name of the journalist. It can be explained with the delay of the information and the intended purpose of the interpretation which is to deliver the content of the question. In the context of asking questions during the press conference, while declaring the name of the news agency the speaker can formulate his/her answer properly suited to the policy of the news agency. And the name of the representative who is aligned to the institution is not that important. It is unlikely that the interpreter took all these details into consideration due to the nature of her job while omitting the name of the journalist. Using strategy of compression for the speech redundancy is effective especially during SI.

Examiner 2: However, the omission technique was also observed...There were many instances of omission.

Examiner 3: Language combination made her to compress information in TL.

Examiner 4: interpreter used “pauses” and “stalling”, “Ақордадағы журналдыс” is important though it was omitted.

Foundation abilities for Interpreting. It can be assumed that the interpreter is experienced and has undergone extensive training. Profession of simultaneous interpreter requires a specific aptitude for quick thinking, analyzing and, wit as well as swift reaction. In this regard, Examiners note confidence, quick reaction along with professionalism of the interpreter.

Examiner 1: while there are still room for improvement, the interpreter successfully conveyed the core ideas and essential meaning of the Kazakh speech.

Examiner 2: She came across as confident, with good vocal tone and a fast pace of speech. Despite some hesitations, she spoke assuredly.

Nevertheless,

Examiner 3: at times, her voice conveyed a lack of confidence, which had an impact on the translation.

After thorough considerations and comments, Examiners evaluations unfold the following results:

Table 5. Interpretation quality assessment scores

Criteria	Examiner 1	Examiner 2	Examiner 3	Examiner 4	Overall
Presentation and Delivery	6	5	5	7	5,75
Fidelity and Completeness	8	7	6	7	7
Audience Point of View	8	6	5	5	6
Interpreting Skills and Strategies	8	8	6	7	7,25
Foundation Abilities for Interpreting	9	10	7	9	8,75

Foundation Abilities for Interpreting (Score 8.75): This is by far the interpreter’s highest score, indicating excellent core competencies. The issue is

not a lack of ability, but rather the application of that ability under the specific conditions of a communicative situation such as a press conference.

Interpreting Skills and Strategies (Score 7.25). it might be explained by the gap between theoretical knowledge and practical application. The interpreter may struggle to select and deploy the right strategy at the right moment. This is typical of active practitioners.

Fidelity and Completeness (Score: 7.0) Score shows that the interpreter does not omit major chunks of meaning. However, it is not exceptional. The interpreter may be making minor errors, simplification during the interpreting process.

Audience Point of View (Score: 6.0) This represents a critical finding and constitutes the interpretation's most significant weakness. The lowest score shows the largest disparity between Examiners (8 and 5). The interpretation, while somewhat accurate, is delivered in a way that was hard to follow, difficulty to listen to, or failed to convey the speaker's intent effectively.

Presentation and Delivery (Score: 5.75) This is the lowest score, confirming the problem identified in the "Audience Point of View" criteria. The scores of 6 and 7 from Examiners 1 and 4 suggest they may be prioritizing content, while Examiners 2 and 3 are much stricter on standards of delivery.

Conclusion

Research provides short and clear analysis of theoretical frameworks for translation quality assessment taking into consideration international standards of certification and accreditation of specialists. Though it shows that quality assessment traditionally applicable to written translation. The importance of quality assessment of press conference interpreting in Kazakhstan raises awareness on adequacy and accuracy of simultaneous interpreting. The results addressing the first research question (RQ1), concerning the effectiveness of Wu's model, demonstrate the applicability of SI quality assessment based on criteria such as Presentation and Delivery, Fidelity and Completeness, Audience Point of View, Interpreting Skills and Strategies, Foundation Abilities for Interpreting. Data culled from assessment sheets of Examiners illustrates interpreter's excellent core competences as foundational abilities and advanced professional skills demonstrated in application of interpretation strategies. Quality assessment score in Table 5 declines to its nadir on delivery performance criterion which might be conditioned by the intensity of communicative setting. Data collected from media reports denies the evanescent nature of SI and reaffirms the importance of accuracy of interpretation in media context. Comparative analysis in Table 4 shows the tendency of news agencies in maintaining delivered message without editing the original interpretation except from slightest change in word order in sentences.

Addressing the second research question (RQ2) regarding linguistic,

pragmatic or situational factors that influence the accuracy, completeness and delivery of interpretation in the context of press conference study explores clear results. Linguistic factors shown in word/phrase usage dimension in Presentation and Delivery criterion such as mispronunciation, incorrect choice of words, gender agreement errors as well as different syntactic structure of SL and TL that causes huge ear-voice span impact delivery and completeness of interpretation.

Pragmatic factor is defined by register shift in rendering the idiom. Elevated and expressive register of the idiom in SL carries moral and traditional weight while in TL it has more neutral and explanatory tone and lacks persuasive effect.

A significant situational factor affecting interpretation accuracy is complexity of communicative setting which includes lack of advance access to the ST, spontaneity of SL and TL, high emotional tension caused by rapidly switching senders, difficulty to anticipate questions and answers, extra-linguistic variability of the speech.

Applied research methods can provide reliable data and results can be used in development of more sophisticated methods of assessment criteria. Obtained results might be expanded in further research to form a practical part of the manuals for training trilingual interpreters for different communicative settings in Kazakhstan.

REFERENCES

- [1] House J. Translation quality assessment: Past and Present. – New York: Routledge, 2015. – 25 p.
- [2] Reiss K., Vermeer H. Towards general theory of translational action: Skopos Theory explained. – New York: Routledge, 2013. – 100 p.
- [3] Hatim B., & Mason I. The Translator as Communicator. – London & New York: Routledge, 1997. – 113 p.
- [4] Riccardi A. Evaluation in interpreting: Macrocriteria and microcriteria. – Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 2002. – 53 p.
- [5] Gile D. Fidelity Assessment in Consecutive Interpretation: An Experiment. – Amsterdam: Target, 1995. – 118 p.
- [6] Fairclough N. Media discourse. – Wiltshire: Redwood Books, 1992. – 54 p.
- [7] Wu Sh. Assessing simultaneous interpreting: a study on test reliability and examiners' assessment behavior: PhD thesis: 01.08.2010. – 327 p.
- [8] Zhumaliyeva Zh.K., Islam A.I. Translation strategies of political mediadiscourse // Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Philology Series. – Almaty, 2022. – № 3(66). – Pp. 265-276.
- [9] Press conference of the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev. [Video] / Embassy of Kazakhstan to Finland. YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=BiT-8L3seK4&t=970s> 05.06.2025

[10] Britannica. (n.d.). Party platform. In Britannica.com encyclopedia. <https://www.britannica.com/search?query=party+platform> 04.07.2024

[11] Gerver D. Simultaneous listening and speaking and retention of prose // Quarterly Journal of Experimental Psychology. – 1974. – № 26(3). – 337-341p. <https://doi.org/10.1080/14640747408400422>

[12] Shlesinger M. Sociocultural aspects of translating and interpreting // International Conference on Translation and Interpreting. – 2003. – № 1(67). – Pp.230-246. <https://doi.org/10.7202/017832ar>

[13] Lenta.ru. Tokaev rasskazal o svoih zadachah na postu prezidenta. [Tokayev spoke about his tasks as president]. https://lenta.ru/news/2019/06/10/tokaev_future/ 10.08.2025. [in Rus.]

[14] Saran gazeti. Protivodejstvie korrupcii – sostavnoj jelement sovershenstvovaniya gosudarstvennogo upravleniya. [Corruption is an integral element of improving public administration]. <http://www.sarangazeti.kz/ru/novosti/3035-aza-tili-rukhani-bajly-ty-ajnar-b-la-y-3.html> 11.08.2025. [in Rus.]

[15] Zakon.kz. Prezident RK rasskazal o planah po bor'be s korrupciej: Jeto bol'shoe zlo. [The President of Kazakhstan spoke about plans to combat corruption: It is a great evil]. <https://www.zakon.kz/redaktsiia-zakonkz/4973027-prezident-rk-rasskazal-o-planah-po.html> 15.08.2025. [in Rus.]

БАСПАСӨЗ МӘСЛИХАТЫНДАҒЫ АУДАРМА САПАСЫН БАҒАЛАУ

* Жумалиева Ж.К.¹, Ислам А.И.²

*^{1,2}Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеу ресми баспасөз мәслихаттарындағы, жергілікті және шетелдік БАҚ арқылы ақпарат тарату үшін өте маңызды коммуникативті жағдаят барысындағы ілеспе аударманың сапасын бағалауға арналған. Зерттеудің мақсаты - баспасөз мәслихаттары контекстінде ілеспе аударманы бағалаудың ұсынылған Ву моделінің қолданылуын анықтау және оның сапасына әсер ететін факторларды талдау. Қазақстандағы президенттік баспасөз мәслихаттарының лингвистикалық және дискурсивті ерекшеліктерін анықтау үшін Фэрклоның 3D дискурс-анализі қолданылады. Зерттеудің эксперименттік бөлігіне арналған деректерді алу үшін әртүрлі дереккөздердегі аударма тіліндегі мәтіннің салыстырмалы талдауы қолданылады. Зерттеу эксперименті зерттеуге қатысушылардың бағалау парақтарынан жиналған деректерді талдауға негізделген. Нәтижелер аудармашының негізгі қабілеттері мен аудиторияның қабылдауы арасындағы сәйкессіздіктерді, сондай-ақ есту қабылдау диапазоны мен тілдердің синтаксистік айырмашылықтары әсер ететін аудару жылдамдығындағы мәселелерді көрсетеді. Зерттеу аудармашылардың сапасын бағалаудың жоқтығы бағалау критерийлерінің стандарттарын әзірлеу қажеттігін

көрсетеді. Зерттеудің құндылығы аударма теориясы мен практикасы арасындағы алшақтықты жоюға үлес қосады. Практикалық маңыздылығы жоғары қысым жағдайлардағы негізгі проблемаларды көрсету арқылы жоғары сапалы аударманы қамтамасыз ету үшін кәсіби стандарттардың қажеттілігін атап өтумен анықталады.

Тірек сөздер: ілеспе аударма, баспасөз мәслихаты, сапаны бағалау, сыни дискурс талдауы, аудармашы, бұқаралық ақпарат құралдары, журналист, үш тілді контекст

ОЦЕНКА КАЧЕСТВА УСТНОГО ПЕРЕВОДА НА ПРЕСС-КОНФЕРЕНЦИИ

* Жумалиева Ж.К.¹, Ислам А.И.²

*^{1, 2} КазУМОиМЯ имени Абылай Хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Данное исследование посвящено оценке качества синхронного перевода на официальных пресс-конференциях - критически важной коммуникативной ситуации для распространения информации через местные и зарубежные СМИ. Цель исследования - определить применимость предложенной модели Ву оценки синхронного перевода в контексте пресс-конференций и проанализировать факторы, влияющие на его качество. Для выявления лингвистических и дискурсивных особенностей президентских пресс-конференций в Казахстане используется 3D дискурс-анализ Фэркло. Сравнительный анализ текста на языке перевода в различных источниках используется для получения данных для экспериментальной части исследования. Исследовательский эксперимент основан на анализе данных, собранных из оценочных листов участников исследования. Результаты показывают расхождения между фундаментальными способностями переводчика и восприятием аудитории, а также проблемы со скоростью подачи перевода, на которую влияет диапазон слухового восприятия и различия в синтаксисе языков. Исследование приходит к выводу, что отсутствие оценки качества переводчиков свидетельствует о необходимости разработки стандартов оценочных критериев. Ценность исследования заключается в его вкладе в преодоление разрыва между теорией и практикой устного перевода. Практическая значимость определяется демонстрацией основных проблем в ситуациях высокого риска, подчеркивая необходимость профессиональных стандартов для обеспечения высококачественного перевода.

Ключевые слова: синхронный перевод, пресс-конференция, оценка качества, критический дискурс-анализ, переводчик, средства массовой информации, журналист, трехязычный контекст

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 10.04.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Information about authors:

Zhumaliyeva Zhansaya Kaldybekovna – PhD Candidate, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: j.jumaliye@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-3303-5085>

Islam Aybarsha Islamovna – Doctor of Philological Sciences, Professor, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aisha_ling@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8920-9294>

Авторлар туралы мәлімет:

Жумалиева Жансая Калдыбековна – докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: j.jumaliye@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-3303-5085>

Ислам Айбарша Исламовна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aisha_ling@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8920-9294>

Информация об авторах:

Жумалиева Жансая Калдыбековна – докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: j.jumaliye@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-3303-5085>

Ислам Айбарша Исламовна – доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: aisha_ling@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8920-9294>

**3 БӨЛІМ.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
PART 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF
FOREIGN LANGUAGE TEACHING**

UDC 81'246.2:378.147

IRSTI 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.039>

**PRAGMATIC FUNCTIONS OF CODE-SWITCHING IN ACADEMIC
DISCOURSE OF A MULTILINGUAL UNIVERSITY CLASSROOM**

Beskempirova G. K.^{1, *} Yeltayeva Zh. K.², Berdauletova Sh. Zh.³

^{1, *2, 3} Mukhtar Auezov South Kazakhstan Research University
Shymkent, Kazakhstan

Abstract. The present study focuses on the role of code-switching in the academic discourse of a multilingual university classroom, where language choice does not remain fixed but develops gradually in interaction. The research draws on observations conducted with first-year students over the course of one semester in a naturally occurring educational setting. At the initial stages, participation in English discussions was often accompanied by hesitation, slightly noticeable in pauses or incomplete utterances and, in some cases, by a shift into another language.

The aim of the study is to examine how code-switching functions in real classroom communication and to determine its role in sustaining interaction under conditions of linguistic uncertainty. The methodological framework is based on qualitative research, including systematic classroom observation, teacher field notes, and the analysis of recorded discussions. Rather than measuring frequency, the analysis concentrates on communicative situations in which language alternation becomes relevant.

The findings indicate that code-switching does not simply compensate for lexical gaps. It appears at specific moments - during clarification, argumentation, or when a speaker attempts to refine meaning and, over time, becomes part of the interaction itself. In several cases, language switching helped maintain

the continuity of thought, even when expression in a single language seemed temporarily limited.

The study suggests that code-switching should be considered not as a deviation from academic norms, but as an adaptive communicative practice that supports meaning-making and participation. Its significance lies in revealing how multilingual resources are used in real academic contexts, where communication is shaped not only by linguistic competence but also by situational and interactional factors.

Keywords: code-switching, multilingual classroom interaction, academic discourse development, communicative strategies, language alternation in education, meaning-making processes, student participation dynamics, resources of language

Introduction

In fact, the educational space of the modern university has long transcended the boundaries of the monolingual academic environment and has become an arena for interplay between students with varying linguistic experiences. In classes conducted in a multilingual classroom, it is not only carried out within the boundaries of a single language. The students, while expressing their ideas, opinions or explaining complex concepts, tend to use more than one linguistic resource at a time. In such a context, language switching is an integral feature of academic discourse, which enables the students to maintain the speech process. This phenomenon, which takes place in a multilingual university classroom, is not an amalgamation of two language systems; it is viewed as a pragmatic action for a particular communicative purpose.

In recent years, the phenomenon of language switching in multilingual academic environments has attracted increasing attention in linguistic research. In many studies, code-switching is described as a natural feature of bilingual and multilingual communication, sometimes associated with identity and social positioning and in other cases understood as a communicative strategy employed by speakers; however, despite this growing body of work, its pragmatic function in real academic discourse remains insufficiently clarified. This becomes particularly evident in intellectually demanding contexts such as literary text analysis, debate or collaborative discussion, where language use does not follow predefined patterns but develops in response to interaction as it unfolds. From this perspective, Li Wei's interpretation of translanguaging provides an important point of reference, as it allows language alternation to be seen not as a mechanical shift between separate systems, but as a practical way in which multilingual speakers organize meaning in real interaction. As Li Wei notes, the value of translanguaging becomes especially visible where communication cannot be fully contained within the boundaries of a single named language; when this view is applied to the present study, code-switching appears less as a

disruption and more as a moment in which thought continues - sometimes with slight hesitation, in some cases through partial reformulation - as speakers draw on available linguistic resources to sustain academic interaction [1].

In this regard, academic discourse in a multilingual university classroom is an essential area of research to examine the communicative mechanisms of language switching. If students of different linguistic backgrounds are in the same academic environment, they don't only depend on language standards that are predetermined. In fact, they even make use of different languages to make up for what they lack, to make complex ideas clear, or to convey what they think more adequately. It has been noted that language switches are not arbitrary, as they have a particular pragmatic function.

The object of this study is academic discourse in a multilingual university classroom. The subject of the study is the pragmatic functions of language switching that arise during academic communication. The aim of the study is to determine the communicative and pragmatic role of language switching observed in the context of discussions and group discussions in a multilingual university classroom. To achieve this goal, the following tasks were set: to identify communicative situations in which language switching occurs in academic discourse; to analyze the reasons for the exchange of languages during speech in a multilingual classroom; to describe the pragmatic functions of language switching, such as expressing opinions, explaining and clarifying meaning.

García, Johnson and Seltzer describe the multilingual classroom as a space in which students do not treat their linguistic resources as separate and rigid systems but instead draw on them as part of a developing and integrated repertoire [2]. From this perspective, academic interaction may be sustained through the flexible use of more than one language, particularly in situations where meaning needs to be negotiated or clarified. This view provides a useful framework for interpreting the material examined in the present study, which is based on the observation of naturally occurring speech situations in a multilingual classroom. The data were collected during academic lessons, including discussions and group work, where students engaged in collaborative tasks and exchanged ideas in real time. The observations indicate that language switching does not occur randomly; rather, it emerges in response to communicative needs and appears to function as a resource that supports interaction. In some cases, it allows speakers to maintain the flow of discussion, especially when a precise formulation is still in progress or when hesitation becomes noticeable. In this respect, the findings contribute to a more nuanced understanding of the linguistic organization of academic discourse in multilingual university settings, suggesting that flexible language use plays a role not only in communication, but also in the development of participation itself.

Materials and methods

The empirical base of the study took shape gradually through regular classroom work, rather than within a specially designed experimental framework. The material did not emerge all at once; it accumulated over time, in fragments, as attention was drawn to how students spoke during discussion - at moments of hesitation, when ideas were still forming or when they were trying to make themselves understood more precisely. These observations suggest that classroom interaction develops unevenly, often depending on how comfortably participants can draw on their available linguistic resources. In this respect, the perspective proposed by Cenoz and Gorter becomes particularly relevant, as they argue that pedagogical translanguaging proves productive when multilingual practices are not treated as disorder, but as meaningful educational resources [3]. When viewed alongside the present data, this implies that language flexibility does not simply accompany interaction but may actively support it, allowing students to remain engaged in discussion and, over time, to participate more confidently in the development of academic discourse.

At first, these moments appeared incidentally. Later, they began to form a pattern.

Table 1. Description of the research setting and participants

Group	Code	Number of students	Linguistic composition	Language use in classroom	Type of interaction
Kazakh group	FI-25-3κ1	23	Kazakh-speaking students	Kazakh and Russian (in mixed sessions)	Discussion, text interpretation
Russian group	FI-25-7r	18	R u s s i a n - s p e a k i n g students	Russian and Kazakh (in joint classes)	Discussion, argumentation
Turkmen group	FI-25-2r4	23	T u r k m e n - s p e a k i n g students	Russian with shifts to Turkmen and occasional Kazakh	Discussion, clarification, group work

The authors' own development

As shown in Table 1, the multilingual composition of the groups created conditions in which two or more languages were regularly involved in classroom interaction. The observations were conducted over one academic semester with first-year student groups. In total, three groups were included in this study: Kazakh group (FI-25-3κ1, 23 students), Russian group (FI-25-7r, 18 students) and Turkmen group (FI-25-2r4, 23 students). The linguistic characteristics of these groups created a setting in which multiple languages coexisted within a single academic space. There were situations where Kazakh and Russian groups students were combined to study together, where interaction happened using both languages. There were situations, especially with the Turkmen group, where Russian was used as a main medium of instruction. Nevertheless, this does not

always guarantee effective communicative processes. When the students face difficulties in expressing complex ideas, there have been moments where their native Turkmen language comes through before finally reaching a common ground for effective communication. There were moments where the instructor's speech would use Kazakh, adding one more layer to the communicative process. As a result, classroom communication in these groups developed across two or at times, three languages simultaneously.

The material for analysis consisted of fragments of classroom discourse that emerged during discussion and the collective interpretation of academic content, without the use of specially designed experimental tasks. Attention was directed to naturally occurring communicative situations, such as the exchange of opinions, clarification of meaning, or the gradual construction of an argument in a group setting. In literature classes, this often took the form of interpretative work, where students commented on meaning, evaluated ideas and responded to one another's perspectives; in language classes, similar patterns could be observed during the explanation of linguistic forms, short discussions, and collaborative exercises. Across these contexts, language alternation did not follow a fixed pattern, but appeared where it was needed, sometimes at moments when formulation was still in progress or when meaning required further refinement. This observation can be viewed in relation to Macaro's work on English-medium instruction, which suggests that language and content cannot be easily separated when students engage with cognitively demanding material [4]. From this standpoint, the shifts between languages observed in the present study may be understood not as avoidance, but as part of an ongoing effort to remain engaged with academic content and to sustain participation in the process of meaning construction.

All observations were recorded in the form of written notes taken during and immediately after the lessons. These notes have focused on those episodes where a clear change in language is observable, especially where this change has an impact on the progression of the interaction. The aim is not to describe every change in language use, but to focus on those episodes where the impact of language change is observable.

The analysis unfolded in several stages and did not follow a strict linear procedure. At the initial stage, the collected fragments were reviewed to identify recurring situations in which language switching appeared. This was followed by a more detailed examination of the communicative context surrounding each instance: what preceded the shift, how it developed, and how the interaction continued afterwards. Particular attention was given to the function of these moments within discourse - whether they contributed to clarification, supported the expression of an idea, or helped maintain the continuity of dialogue. In some cases, the shift occurred almost unnoticed; in others, it coincided with hesitation, when the formulation was still taking shape. This way of approaching the data corresponds with Lin's view that language use in multilingual classrooms

should be understood as dynamic, situated, and shaped by actual communicative demands [5]. When considered in relation to the present study, this suggests that code-switching does not arise in isolation but tends to emerge precisely at those points where interaction requires additional support, allowing communication to continue without interruption.

Creese and Blackledge demonstrate that translanguaging in educational settings is closely connected to identity work, as speakers position themselves socially and interactionally through their language choices [6]. At the same time, when their perspective is considered alongside the present study, it becomes evident that classroom code-switching cannot be reduced to identity-related functions alone. The analysis suggests that it is also closely linked to the practical management of meaning in academic interaction, particularly in situations where ideas are still developing or require further clarification. In this sense, multilingual discourse may remain coherent even when participants do not remain within a single linguistic code, as language alternation appears to support rather than disrupt the flow of communication. Methodologically, the study is grounded in approaches associated with discourse analysis and the pragmatic interpretation of language use, where language switching is not treated as an isolated structural feature, but as part of a broader communicative process. From this perspective, code-switching is examined within the context of academic interaction itself, where it tends to emerge at specific moments - sometimes with slight hesitation, sometimes as part of ongoing formulation - when the flow of speech requires additional support. This pattern suggests that language switching in a multilingual classroom is not random but reflects the adaptive nature of linguistic behavior in real academic settings.

Results and discussion

The process of classroom interaction observed over the course of the semester did not develop in a steady or uniform manner. At times it progressed with hesitation; at other moments it became more fluid, depending on how confidently students were able to express their ideas. Within this dynamic, language switching did not appear as an external or disruptive factor. Rather, it seemed to emerge from within the discourse itself, particularly at points where a single language was no longer sufficient to carry the thought forward. This observation can be considered in light of the perspective proposed by García and Li Wei, who argue that multilingual speakers draw on an integrated linguistic repertoire rather than on separate and fully isolated language systems [7]. When viewed from this standpoint, the movement between languages observed in the present classroom data does not interrupt communication. Instead, it allows interaction to continue, often without being perceived by participants as a break, even in cases where the formulation of meaning is still in progress or where slight hesitation becomes noticeable.

One of the first patterns that became noticeable concerned moments of hesitation. When students were searching for an appropriate word or trying to structure an idea, a brief pause often preceded a shift into another language. These transitions were not marked by any explicit intention. They occurred quietly, almost instinctively. Yet they allowed the speaker to continue. In such cases, language switching functioned as a means of maintaining the continuity of speech rather than interrupting it.

A different type of situation emerged when students attempted to clarify meaning, which became especially noticeable in the discussion of literary texts. In such cases, a term introduced in one language was often paraphrased or reformulated in another. This repetition did not appear redundant; rather, it carried a slightly different nuance, as if the second formulation helped to stabilize or anchor the meaning that remained uncertain in the first. In these moments, switching between languages functioned as a tool for semantic clarification, allowing students to refine their understanding while continuing the discussion. This observation can be considered in relation to Matras's view of language contact as a natural outcome of overlapping linguistic environments rather than an exceptional or accidental phenomenon [8]. From this perspective, the multilingual classroom discourse observed in the present study may be understood not as a deviation from pedagogical order, but as an expected form of interaction, where language alternation supports the gradual construction of meaning and the continuity of academic communication.

Yet another pattern that emerged was associated with more complex ideas being expressed. When a conversation went beyond simple answers and required interpretation or evaluation, it did not necessarily follow that a student remained within a single linguistic framework. A thought that started in Russian may have continued in Turkmen or Kazakh before being completed. Such shifts did not weaken the structure of discourse. On the contrary, they allowed the idea to unfold more fully.

Language switching also played a noticeable role in shaping the dynamics of classroom discussion. Students often responded in a different language from the one used by the previous speaker, yet this did not lead to fragmentation of interaction. On the contrary, it seemed to create a flexible conversational space in which participants were able to engage with one another without being constrained by a single linguistic code. Similar patterns became visible in group work, where interaction moved freely across languages, particularly when students were working toward a shared understanding or attempting to align their interpretations. In such moments, the choice of language appeared less fixed and more responsive to the immediate needs of communication. This observation can be interpreted in light of Canagarajah's notion of translingual practice, which emphasizes how speakers coordinate available linguistic resources in order to sustain communication even when strict language boundaries might otherwise limit expression [9]. Within the context of the present study, this perspective

supports the view that code-switching is not an external interruption, but rather part of the unfolding logic of discourse, allowing interaction to continue while meanings are negotiated and refined.

At times, language switching carried an additional expressive weight that went beyond its immediate communicative function. Some words or short phrases appeared in a student's native language regardless of how the rest of the utterance was constructed and these brief insertions, although minimal in form, were often meaningful. They seemed to provide emphasis, evaluation or an emotional nuance that might not have been conveyed with the same clarity in another language. This observation can be considered alongside the study by Novozhilova, Baiteliyeva, and Gribenyuk, which indicates that supportive instructional strategies can strengthen learners' confidence and sustain active participation in language-related tasks [10]. Although their work focuses on scaffolding rather than directly on code-switching, it offers a useful parallel: in both cases, flexible forms of support appear to reduce communicative hesitation and allow students to remain engaged in academic interaction, even when expression is not fully stable.

The recurring nature of these situations made it possible to identify several functional patterns of language switching. These patterns are summarized in Table 2.

Table 2. Pragmatic functions of language switching in classroom discourse

Situation of use	Description	Example of interaction	Pragmatic function
Hesitation or lexical search	A speaker pauses and shifts to another language while searching for an appropriate word	A student begins speaking in Russian, pauses, and completes the idea in Kazakh or Turkmen	M a i n t a i n i n g continuity of speech
Clarification of meaning	Switching occurs when a concept needs further explanation	A term is introduced in one language and then explained in another	Clarifying meaning
Expression of complex ideas	A shift occurs when a thought cannot be fully expressed in one language	A discussion starts in Russian and continues in Turkmen to complete the idea	Expanding expressive capacity
Response in discussion	Language switching appears when reacting to another participant's statement	A student responds in a different language from the previous speaker	Supporting interaction dynamics
G r o u p collaboration	Participants use different languages while working together	M i x e d - l a n g u a g e interaction during group tasks	F a c i l i t a t i n g cooperation
E m o t i o n a l or evaluative emphasis	A shift is used to add emphasis or express attitude	Key words or phrases are expressed in the speaker's native language	Adding expressive nuance

Source: authors' own development

The categories listed above were not arrived at as a pre-established classification. Rather, they were developed through gradual observation of classroom interaction. What is significant in the above formulation is not the number of categories, but the fact that language switching was related to certain communicative needs.

The categories presented above did not emerge as a fixed classification. Rather, they were shaped gradually through repeated observations of classroom interaction. It is important to note that the key aspect here is not the number of categories, but the fact that language switching occurred in relation to specific communicative needs. In this sense, switching between languages is less about signalling belonging and more about sustaining the process of meaning-making itself.

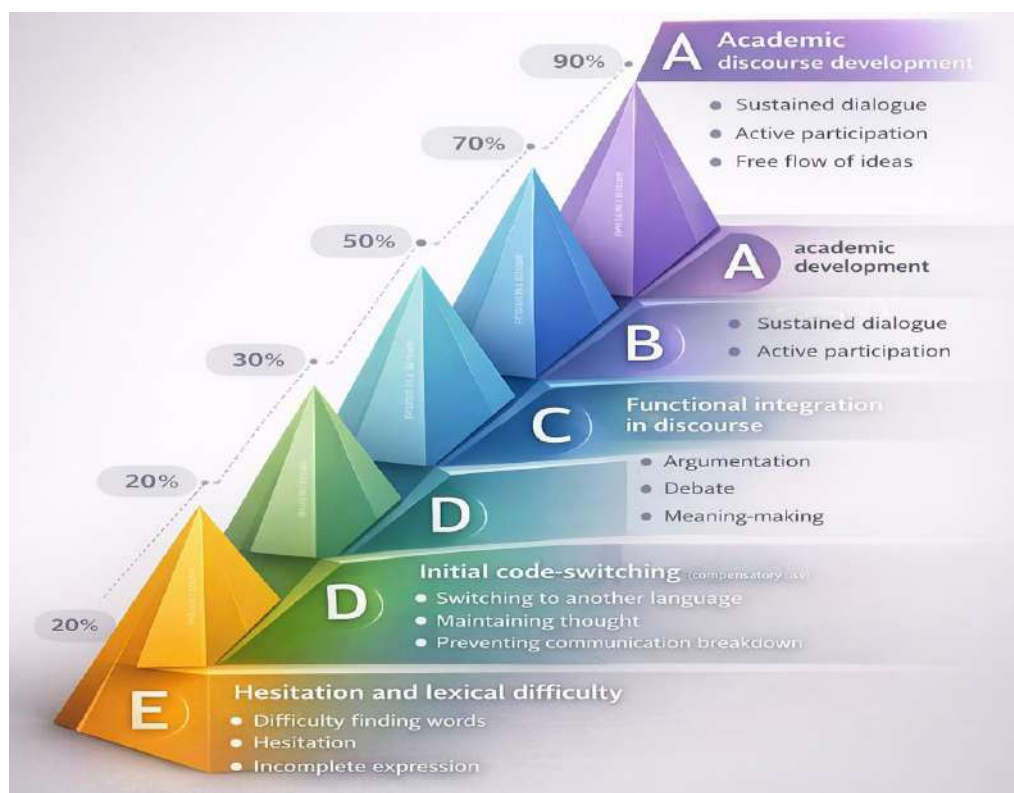

Figure 1 – Stages of code-switching development in academic classroom interaction

The figure shows how code-switching develops in classroom interaction across several stages, presented in an ascending sequence and marked with percentages that reflect the gradual stabilization of language use. At the initial stage (20%), communication is characterized by hesitation, lexical difficulty,

and incomplete expression, where speech is often interrupted. At the next level (30%), switching between languages begins to appear more clearly and helps students maintain the flow of speech when linguistic resources are limited. In the middle stage (50%), language alternation is used for clarification, as students explain, repeat, and adjust meaning, which makes interaction more stable. At a higher level (70%), switching is no longer limited to difficulty but becomes part of discussion itself, supporting argumentation and explanation. The final stage (90%) represents a more developed form of academic interaction, where participation is more active and communication becomes continuous, with fewer interruptions.

Overall, the figure reflects a gradual shift from unstable communication to a more confident and functionally integrated use of multilingual resources.

This observation can be considered alongside the findings of Seidin and colleagues, who show that code-switching in university classrooms is not necessarily perceived as a disruption, but may support the flow of discussion and help maintain interaction in situations of linguistic difficulty [11]. From this perspective, language switching in academic discourse may be understood not as a deviation from normative language use, but as an adaptive response to the demands of communication. It tends to emerge at those moments where explanation requires precision, where interaction depends on continuity or where thought cannot be fully contained within a single linguistic form. In this sense, the multilingual classroom appears not as a space of linguistic fragmentation, but as a space of subtle coordination between languages, where academic dialogue is sustained through the flexible use of available linguistic resources.

Conclusion

The purpose of this study was to examine the pragmatic functions of code-switching in the academic discourse of a multilingual university classroom and to determine how language alternation supports the continuity of interaction in real communicative situations. This objective was approached through qualitative analysis based on systematic classroom observation conducted over one academic semester, with particular attention given to naturally occurring episodes of discussion, clarification, and collaborative interpretation among first-year students from different linguistic backgrounds.

The methodological design, which avoided artificially constructed tasks and relied instead on naturally emerging interaction, made it possible to observe language switching as it occurred in authentic academic settings. The analysis of classroom discourse fragments, supported by field notes and close examination of communicative contexts, showed that code-switching consistently appeared at specific moments rather than randomly. These moments were often associated with hesitation - sometimes slightly, almost unnoticeable-lexical search, or the need to refine meaning in the process of developing an idea.

The findings demonstrate that code-switching fulfills several interconnected pragmatic functions. It supports the continuity of speech when a single language proves temporarily insufficient; it facilitates clarification, particularly in the interpretation of academic content; and it expands the expressive capacity of speakers when dealing with more complex ideas. In addition, language alternation contributes to the dynamics of interaction itself, allowing participants to engage in discussion without being restricted to a single linguistic code. In group work and collective interpretation, this flexibility becomes especially visible, as interaction moves across languages while maintaining coherence.

At the same time, the development of code-switching observed in the study does not follow a strictly linear trajectory. In the initial stages, switching appeared more fragmented and, in some cases, slightly hesitant. However, as interaction became more stable, its function shifted. It gradually moved beyond a purely compensatory role and became integrated into the structure of discourse, supporting argumentation, explanation, and collaborative meaning-making. This transition, while not uniform, reflects the adaptive nature of language use in multilingual academic environments.

Taken together, these results suggest that code-switching should not be interpreted as a deviation from academic norms or as a sign of linguistic deficiency. Rather, it represents an adaptive communicative practice that emerges in response to the demands of interaction. It allows students to remain within academic discourse, sustain participation, and develop ideas even under conditions of linguistic constraint. In this sense, the multilingual classroom appears not as a space of fragmentation, but as a space of coordinated linguistic resources.

The practical significance of the study lies in the possibility of rethinking language use in multilingual classrooms. A more flexible approach to language choice may contribute to increased student participation and to the creation of a more inclusive academic environment, where hesitation does not lead to withdrawal from interaction. At the same time, further research may focus on other educational contexts, as well as on different levels of language proficiency, to better understand how code-switching develops under varying conditions.

REFERENCES

- [1] Li Wei. Translanguaging as a Practical Theory of Language // *Applied Linguistics*. – 2018. – Vol. 39, No. 1. – Pp. 9-30. DOI: 10.1093/applin/amx039
- [2] García O., Johnson S., Seltzer K. *The Translanguaging Classroom: Leveraging Student Bilingualism for Learning*. – Philadelphia: Caslon, 2017. – 168 p.
- [3] Cenoz J., Gorter D. *Pedagogical Translanguaging // Language Teaching*. – 2020. – Vol. 53, No. 3. – Pp. 300–311. DOI: 10.1017/S0261444819000262
- [4] Macaro E. *English Medium Instruction: Content and Language in Policy and Practice*. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 320 p.

[5] Lin A. Multilingual Education and Translanguaging // Annual Review of Applied Linguistics. – 2019. – Vol. 39. – P. 1-19. DOI: 10.1017/S026719051900006X

[6] Creese A., Blackledge A. Translanguaging and Identity in Educational Settings // Modern Language Journal. – 2015. – Vol. 99, No. 1. – Pp. 103-115. DOI: 10.1111/modl.12196

[7] García O., Li Wei. Translanguaging: Language, Bilingualism and Education. – London: Palgrave Macmillan, 2014. – 165 p.

[8] Matras Y. Language Contact: An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 400 p.

[9] Canagarajah S. Translingual Practice: Global Englishes and Cosmopolitan Relations. – London: Routledge, 2013. – 240 p.

[10] Novozhilova M. V., Baiteliyeva M. A., Gribenyuk M. A. Integrating scaffolding techniques into the foreign language learning process to foster students' language proficiency // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series "Philological Sciences". – 2025. – No. 3. – Pp. 624-642.

[11] Seidin A., Mambetalina D. A., Bahytzhanova G. B., Mussagali G. Student Attitude Towards Code-Switching and Factors that Influence Code-Switching in a Kazakhstani EMI University // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series "Philological Sciences". – 2022. – №. 2(65). – Pp. 263-273. DOI: 10.48371/PHILS.2022.65.2.020.

КӨПТІЛДІ УНИВЕРСИТЕТ АУДИТОРИЯСЫНДАҒЫ АКАДЕМИЯЛЫҚ ДИСКУРС ТА КОД-АУЫСУДЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Бескемпирова Г. К.¹, *Елтаева Ж.К.², Бердаuletova Ш. Ж.³
^{1, *2,3} М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті
Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеу көптілді университет аудиториясындағы академиялық дискурста код-ауысудың атқаратын қызметін қарастыруға арналған. Мұндай ортада тіл таңдау алдын ала бекітілген жүйе бойынша емес, өзара әрекет барысында біртіндеп қалыптасып отырады. Зерттеу бір семестр бойы бірінші курс студенттерінің қатысуымен өткен сабақтарды бақылау негізінде жүргізілді. Алғашқы кезеңдерде ағылшын тіліндегі талқылауларға қатысу көбіне кідірістермен, толық аяқталмаған ойлармен, кей жағдайда басқа тілге ауысумен қатар жүрді.

Зерттеудің негізгі мақсаты – код-ауысудың нақты аудиториялық қарым-қатынаста қалай көрініс табатынын және тілдік белгісіздік жағдайында өзара әрекетті сақтаудағы рөлін анықтау. Әдіснамалық тұрғыдан жұмыс сапалық талдауға сүйенеді: жүйелі бақылау, оқытушының жазбалары және студенттердің пікірталас жазбалары қарастырылды. Зерттеу барысында

тіл ауысудың жиілігіне емес, оның пайда болатын нақты коммуникативтік жағдайларына назар аударылды.

Алынған нәтижелер код-ауысудың тек лексикалық қиындықтарды өтеу құралы емес екенін көрсетеді. Ол көбіне мағынаны нақтылау, ойды дәл жеткізу немесе пікір алмасу кезінде пайда болып, уақыт өте келе өзара әрекеттің табиғи бөлігіне айналады. Кейбір жағдайларда тіл ауысу бір тіл шеңберінде жеткізу қиын болған кезде ой ағымын үзбей жалғастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері осылайша, код-ауысуды академиялық нормадан ауытқу ретінде қарастыру жеткіліксіз екенін көрсетеді. Керісінше, ол мағына құруды, қатысуды және өзара әрекетті қолдайтын икемді коммуникативтік тәсіл ретінде көрінеді. Бұл зерттеу көптілді ортада тілдік ресурстардың қалай қолданылатынын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және академиялық қарым-қатынастың тек тілдік біліммен ғана емес, сонымен қатар жағдайлық және өзара әрекеттік факторлармен де анықталатынын көрсетеді.

Тірек сөздер: код-ауысу, көптілді аудиториядағы өзара әрекет, академиялық дискурстың дамуы, коммуникативтік стратегиялар, білім беру үдерісіндегі тілдік ауысу, мағына қалыптастыру үдерістері, студенттердің қатысу динамикасы, тілдік ресурстар

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ КОД-ПЕРЕКЛЮЧЕНИЯ В АКАДЕМИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ МНОГОЯЗЫЧНОЙ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ АУДИТОРИИ

Бескемпирова Г. К.¹, *Елтаева Ж.К.², Бердаулетова Ш. Ж.³

^{1,*2,3} Южно-Казахстанский исследовательский университет
имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Аннотация. Данное исследование посвящено рассмотрению функций код-переключения в академическом дискурсе многоязычной университетской аудитории. В подобных условиях выбор языка не задаётся заранее, а формируется в процессе взаимодействия. Материалом исследования послужили наблюдения за занятиями студентов первого курса, проводившиеся на протяжении одного семестра. На начальном этапе участие в обсуждениях на английском языке сопровождалось паузами, незавершёнными высказываниями и в отдельных случаях, переходом на другой язык.

Цель работы заключается в том, чтобы определить, каким образом код-переключение проявляется в реальном учебном общении и какую роль оно играет в поддержании взаимодействия в условиях языковой неопределённости. Исследование опирается на качественный подход: анализ проводился на основе систематических наблюдений, преподавательских записей и материалов аудиторных обсуждений. Основное внимание уделено

не количеству случаев переключения, а тем коммуникативным ситуациям, в которых оно возникает.

Результаты показывают, что код-переключение не ограничивается компенсацией лексических затруднений. Оно возникает в моменты уточнения, аргументации или поиска более точной формулировки и со временем становится частью самого взаимодействия. В ряде случаев смена языка позволяла сохранить ход мысли даже тогда, когда выражение в рамках одного языка оказывалось затруднённым.

Таким образом, код-переключение нельзя рассматривать исключительно как отклонение от академических норм. Оно выступает как гибкий коммуникативный инструмент, способствующий формированию смысла и поддержанию участия. Полученные результаты позволяют глубже понять, каким образом языковые ресурсы используются в реальных академических условиях, где коммуникация определяется не только уровнем владения языком, но и ситуационными и коммуникативными факторами.

Ключевые слова: код-переключение, взаимодействие в многоязычной аудитории, развитие академического дискурса, коммуникативные стратегии, языковая смена в образовании, процессы формирования смысла, динамика участия студентов, языковые ресурсы

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 08.04.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Information about the authors:

Beskempirova Gulzhan Kenesovna – Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: gulzhan.beskempirova@mail.ru, ORCID ID 0009-0001-4173-7098

Yeltayeva Zhanar Kuanishbekovna – Master of Philological Sciences, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: keystone-86@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-6884-6630

Berdauletova Sholpan Zhaksylykovna – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: Sholpan_ber@mail.ru, ORCID ID 0009-0009-4312-4357

Авторлар туралы мәлімет:

Бескемпирова Гульжан Кенесовна – аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: gulzhan.beskempirova@mail.ru, ORCID ID 0009-0001-4173-7098

Елтаева Жанар Қуанышбековна – филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: keystone-86@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-6884-6630

Бердаулетова Шолпан Жаксылыковна – педагогика ғылымының магистрі, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: Sholpan_ber@mail.ru, ORCID ID 0009-0009-4312-4357

Информация об авторах:

Бескемпирова Гульжан Кенесовна – старший преподаватель, Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан, e-mail: gulzhan.beskempirova@mail.ru, ORCID ID 0009-0001-4173-7098

Елтаева Жанар Куанышбековна – магистр филологических наук, старший преподаватель, Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан, e-mail: keystone-86@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-6884-6630

Бердаулетова Шолпан Жаксылыковна – магистр педагогических наук, старший преподаватель, Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, e-mail: Sholpan_ber@mail.ru, ORCID ID 0009-0009-4312-4357

ӨОЖ 811.5

ГТАХР 16.31.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.040>

ТҮРКІТІЛДЕС СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖАЗБА ДИСКУРСЫНДАҒЫ КОГЕЗИЯ МЕН КОГЕРЕНТТІЛІККЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯНЫҢ ЫҚПАЛЫ

*Өмірзақова А.К.¹, Оданова С.А.², Сатинбекова М.М.³

*^{1,2,3}Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілін шет тілі ретінде үйреніп жүрген түрікмен студенттердің жазба дискурсындағы грамматикалық интерференция мәселесі және аталған интерференциялық ауытқулардың туындауына негіз болатын себептер қарастырылады. Түркітілдес аудиторияға арналған оқыту әдістемесінің жеткіліксіздігі мақала тақырыбының өзектілігін айқындайды. Зерттеу жұмысы интерференцияның инофондардың жазба мәтіндеріндегі когезия мен когеренттілік көрсеткіштеріне тигізетін ықпалын анықтауға бағытталған.

Зерттеудің мақсаты – түрікмен студенттердің қазақ тіліндегі жазба жұмыстарында кездесетін грамматикалық интерференцияның мәтіннің құрылымдық және мағыналық тұтастығына әсерін айқындау және оны азайтудың тиімді әдістемелік жолдарын ұсыну. Мақаланың басты идеясы білім алушылардың ана тілі (L1) ресурстарын екінші тілді (L2) меңгеруге кедергі ретінде емес, керісінше, саналы әрі мақсатты түрде пайдаланылатын тірек ретінде қарастыруға негізделеді.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі интерлингвистикалық, дискурстық және лингводидактикалық тәсілдердің үйлесімінен тұрады. Зерттеу барысында салғастырмалы-салыстырмалы әдіс, қателерді талдау, сапалық стилистикалық талдау және педагогикалық эксперимент қолданылды. Зерттеу материалы ретінде қазақ тілін А2 деңгейінде үйреніп жүрген түрікмен студенттердің мазмұндама жанрындағы жазбаша жұмыстары пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері түрікмен студенттердің жазба дискурсында морфологиялық интерференцияның тұрақты әрі жүйелі сипатта көрінетінін көрсетті. Қосымшалардың алломорфтарын дұрыс қолданбау, ана тіліндегі грамматикалық үлгілерді қазақ тіліне механикалық көшіру және мәтін түзу дағдыларының жеткіліксіз қалыптасуы когезия мен когеренттілікті әлсірететін негізгі факторлар ретінде айқындалды.

Зерттеу жұмысының құндылығы грамматикалық интерференцияның жазба мәтіннің микродеңгейлік (когезия) және макродеңгейлік (когеренттілік) құрылымына бір мезгілде әсер ететінін дәлелдеуімен ерекшеленеді. Бұл

түркітілдес студенттердің академиялық жазылым дағдыларын дамытуға бағытталған теориялық тұжырымдарды тереңдетеді.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы грамматикалық интерференцияны «жалаң» қателер жиынтығы ретінде емес, когнитивтік және дискурстық деңгейлерде көрінетін күрделі құбылыс ретінде сипаттауымен айқындалады. Алынған нәтижелер қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту теориясын түркітілдес аудитория контексінде толықтырып, когезия мен когеренттілік ұғымдарының оқыту процесіндегі рөлін нақтылайды.

Зерттеу нәтижелері, практикалық тұрғыдан қазақ тілін оқыту әдістемесін жетілдіруге және арнайы оқу материалдарын әзірлеуге негіз болады. Берілген тәсілдер студенттердің жазба жұмыстарындағы грамматикалық дәлдікті, логикалық жүйелілікті және стильдік бірізділікті арттыруға, интерференциялық қателерді жүйелі түрде азайтуға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: грамматикалық интерференция, когезия, когеренттілік, транслингвалды әдіс, жазба дискурс, мазмұндама, оқыту әдістемесі, қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту

Кіріспе

Соңғы жылғы статистикаға сүйенсек, еліміздегі шетелдік студенттердің ішінде түрікмен студенттерінің үлесі айтарлықтай артқан. Бұл құбылыс қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесін жаңа қырынан қарастыруды талап етеді, өйткені бұған дейінгі бағдарламалар көбіне туыс емес тілдер – орыс және ағылшын тілді аудиторияларға бейімделген болатын. Сондықтан бүгінгі таңда түркітілдес аудиторияларға, соның ішінде түрікмен студенттеріне қазақ тілін меңгертуде жаңаша методология мен арнайы әдістер әзірлеу қажеттігі туындап отыр. Қазақ және түрікмен тілдері типологиялық тұрғыдан агглютинативті, SOV құрылымды, үндестік заңдылығына бағынатын туыс тілдер болғанымен, олардың морфемдік парадигмаларында, фонема-графема сәйкестіктерінде әрі лексикалық семантикасында елеулі өзгешеліктер бар. Бұл ұқсастық пен айырмашылық оң (facilitative) тіларалық ауысу мен теріс (inhibitive) тіларалық ауысудың қатар жүруін тудырады. Нақтырақ айтқанда, студент бір жағынан ұқсас құрылымдарды жылдам меңгерсе, екінші жағынан жалған балама құрылымдар мен морфологиялық алмастырулар тұрақты қате үлгілеріне айналдырады. Сондықтан интерференцияны арнайы диагностикалау, типтік қателер корпусын құру және салыстырмалы-транслингвалды жаттығуларды енгізу – түркітілдес аудиторияда қазақ тілін тиімді меңгертудің әдіснамалық алғышарты. Мұндай тәсіл студенттің оқу уақыты мен ресурсын үнемдейді әрі студенттің метатілдік рефлексиясын дамытып, тұрақты тілдік құзыреттіліктің қалыптасуын жеделдетеді.

Интерференция – көптілді ортада әртүрлі тілдік жүйелердің когнитивтік өзара ықпалдасуынан пайда болатын заңды құбылыс. Ол ана

тілінің морфосинтаксистік үлгілерін екінші тілге бейсаналы түрде көшіру нәтижесінде туындап, фонетикалықтан бастап мәтіндік-прагматикалық деңгейге дейінгі барлық қабатты қамтиды [1-2]. Тілдік интерференция – екі не бірнеше тілде сөйлейтін адамның ойлау жүйесіне әсер ететін күрделі психо- және социолингвистикалық құбылыс. Оны зерттеу тек қателерді жіктеумен шектелмей, когнитивтік, прагматикалық және дискурстық қырларын да қамтуылуы тиіс. Осы тұрғыдан келгенде, жұмысымыздың зерттеу нысаны ретінде жазба дискурсындағы когезия (мәтін ішіндегі лексика-грамматикалық байланыстардың формалды жүйесі) [3] мен когеренттілік (мәтін мазмұнының мағыналық-логикалық ұйымдасуы) ұғымдарын алып отырмыз.

Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда білім алушылардың жазылым дағдыларын қалыптастыру – ең маңызды әрі өзекті міндеттердің бірі. Өйткені жазба тіл – ойды жүйелі жеткізудің, дәлел келтіріп, пайымдауды негіздеудің негізгі құралы. Студенттің академиялық жетістігі, ең алдымен, эссе, реферат, баяндама, мақала сияқты ғылыми-оқу жанрларында сауатты мәтін құра білуіне байланысты. Студенттің жазылым дағдысы жеткіліксіз болса, оқу бағдарламасының когнитивтік-зерттеушілік талаптарын толық орындай алмайтыны анық.

Көптеген психолингвистикалық зерттеулерде жазу әрекеті когнитивтік рефлексияны күшейтіп, метатілдік сананы қалыптастыратындығы айтылған. L. Flower және J.R. Hayes жазуды мақсат қою, жоспарлау, мәтін өндіру және қайта қарау сияқты өзара тоғысқан когнитивтік процестер жүйесі ретінде сипаттайды [4, 369-б.]. Олар осы кезеңдердің әрқайсысында тілдік бірліктердің жүйелі түрде ұйымдасатынын, яғни автордың метатілдік интуициясы үнемі белсенді болатынын атап көрсетеді. M. Halliday және R. Hasan жазба дискурстағы когезиялық тізбектерді саналы түрде таңдауды «коммуникативтік жобалау», - деп [5, 299-305-бб.] қарастырса, R. Kellogg жазуды «психикалық көпқырлы жүктеме» [6, 9-б.] ретінде сипаттайды. Оның пайымдауынша, жазу барысында жады, тілдік жоспарлау және өзін-өзі бақылау бір мезетте іске қосылып, метатілдік сананың дамуына тікелей ықпал етеді. E. Bialystok метатілдік сананың өсуін екінші тілдегі жазу көлемінің артуымен байланыстырса [7], W. Grabe және R. Kaplan академиялық L2 жазылымында дискурстық стратегияларды саналы таңдауды мәдениаралық бейімделудің негізгі шарты деп көрсетеді [8].

Педагогикалық бақылау нәтижелері түрікмен студенттердің қазақ тілі сабақтарында жазба тапсырмаларын орындау кезінде ана тілінің құрылымына сүйеніп, қазақ тілінің нормаларына сай келмейтін синтаксистік және морфологиялық үлгілерді жиі қолданатынын көрсетті. Мұндай интерференция когезия мен когеренттілік деңгейінде де айқын байқалып, мәтіннің мазмұндық тұтастығын, логикалық жүйелілігін және стилистикалық дәлдігін әлсіретеді [9-11]. Мысалы, сөз тәртібінің бұзылуы, септік жалғауларының алломорфтарын дұрыс жалғамауы немесе

жалғаулықтардың орынсыз қолданылуы сөйлемдер арасындағы мағыналық байланыстарды ішінара үзеді де, оқу дискурсының сапасын төмендетеді. Бұл құбылыс студенттердің академиялық тілдік-коммуникативтік құзыретін толық қалыптастыруға кедергі жасайды.

Түркітілдес аудиторияда грамматикалық интерференцияның тілдік-дискурстық салдарын айқындау үшін мазмұндама жанрын таңдаудың бірнеше ғылыми уәждемесі бар. Біріншіден, мазмұндама – қазақ тілін меңгертудің А2 деңгейіндегі сөйлеу әрекетінің продуктивті дағдыларын дамытатын құралдың бірі деп санаймыз. Өйткені оның мақсаты – дайын ақпаратты қысқартып, жүйелі түрде қайта баяндау; бұл жерде студент жаңа идея тудырмай, түпнұсқа мәтінді тілдік құралдар арқылы қайта жаңғыртады. Мұндай формат жазба дискурстағы когезия деңгейіндегі интерференцияны дәл анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, мазмұндамада когезиялық тізбектер (референция, субституция, эллипсис, дискурстық маркерлер) мен когеренттілік көрсеткіштері (тақырыптық прогрессия, себеп-салдар, қарама-қарсылық) формалды тұрғыда айқын көрінеді; оларды сапалық-сандық талдау интерференцияның мәтін құрылымын бұзу механизмдерін нақты сипаттауға жағдай жасайды. Үшіншіден, мазмұндама – жазба дискурсының жанрлары (эссе, реферат, аннотация) үшін «дайындық алаңы» іспетті. Осы жанрда қалыптасатын когезиялық әрі когеренттік дағдылар академиялық жазылымның бүкіл жүйесіне негіз болады. Сондықтан мұнда анықталған интерференциялық ауытқуларды дер кезінде түзету студенттің кейінгі ғылыми мәтіндердегі табысына тікелей әсер етеді. Төртіншіден, мазмұндама бағалау критерийлері жағынан стандартталған: сөйлемдер саны, ақпарат көлемі, логикалық дәйектілік нақты регламенттелгендіктен, интерференциялық қателерді тіркеу мен сандық өлшеу статистикалық тұрғыдан талдау жасауға мүмкіндік береді. Бесіншіден, мазмұндама жазу барысында кездесетін типтік қателерді лингводидактикалық тұрғыдан жедел түзетуге болады: абзацаралық байланысты күшейту, шылауларды орынды қолдану, септік/жіктік тұлғаларын бекіту сияқты мақсатты жаттығулар студенттердің жазылым сапасын едәуір арттырады. Осы аталған факторлар мазмұндама жанрын когезия мен когеренттілікке грамматикалық интерференцияның әсерін зерттеуге әдістемелік тұрғыдан тиімді нысан етеді әрі алынған нәтижелерді практикалық сабақтарға тікелей енгізуге жағдай жасайды.

Мақаланың өзектілігі интерференциялық қателердің (түрікмен студенттер мысалында) мәтіннің құрылымы, логикалық жүйелілігі және стилистикалық біртұтастығына әсерін анықтауымен негізделеді. Мұндай талдау лингводидактикалық тәжірибені толықтырып қана қоймай, қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесіне жаңаша қырынан қарауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, алынған ғылыми нәтижелер интерференцияны азайтуға арналған оқу материалдары мен оқыту стратегияларын әзірлеуге теориялық әрі практикалық база қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда,

түркітілдес студенттердің жазба дискурсында когезия мен когеренттілік көрсеткіштеріне грамматикалық интерференцияның ықпалын зерделеу – қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың тиімділігін арттыруға бағытталған өзекті ғылыми-әдістемелік міндет болып табылады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жұмысы қазақ тілін шет тілі ретінде оқып жүрген түрікмен студенттердің жазба дискурсында жиі кездесетін грамматикалық интерференцияны лингвистикалық, мәтіндік және лингводидактикалық тұрғыдан кешенді талдауға арналған. Зерттеудің басты мақсаты – интерференцияның мәтіннің құрылымдық және мағыналық тұтастығына, яғни когезия мен когеренттілік көрсеткіштеріне ықпалын анықтау әрі оны азайтудың әдістемелік жолдарын ұсыну.

Мақаланың әдіснамалық негізі интерлингвистикалық, дискурстық және педагогикалық тәсілдердің үйлесімінен тұрады. Зерттеудің материалдық базасына ағымдағы оқу жылында жиналған, қазақ тілін А2 деңгейінде оқып жүрген түрікмен студенттердің жазбаша жұмыстары (мазмұндама) енгізілді. Аталған мәтіндер интерференциялық құбылыстарды сипаттайтын корпус қызметін атқарады.

Түркітілдес студенттердің жазба жұмыстарындағы когезия мен когеренттілікке грамматикалық интерференцияның ықпалын анықтау мақсатында зерттеу үш кезеңде жүзеге асты. *Дайындық кезеңінде* мазмұндамалар корпуста біріктіріліп, когезия мен когеренттілікті бағалау критерийлері белгіленді. *Аналитикалық кезеңде* қазақ және түрікмен тілдерінің морфологиялық-синтаксистік жүйелері салыстырмалы-типологиялық әдіспен қарастырылып, интерференциялық қателер түрлері жіктелді. *Қорытынды кезеңде* алынған деректер негізінде грамматикалық интерференцияны түзетуге арналған арнайы лингводидактикалық тапсырмалар кешені әзірленіп, оқу процесінде сынақтан өткізілді; нәтижесінде ұсынылған тапсырмалардың тиімділігі нақты оқыту жағдайында дәлелденді.

Зерттеу жұмысында келесі әдістер қолданылды: *салғастырмалы-салыстырмалы әдіс* – қазақ және түрікмен тілдеріндегі грамматикалық жүйелерді салыстыру арқылы интерференцияға бейім құрылымдар анықталды. *Қателерді талдау әдісі* – жазбаша мәтіндерде жиі кездесетін грамматикалық ауытқулар сипатталып, олардың себептері мен жиілігі сараланды; сапалық стилистикалық талдау – мәтіндердің стильдік дәлдігі мен логикалық тұтастығы сараптамалық тұрғыдан бағаланды. Бұл ретте М. Halliday және R. Hasan [5], T. van Dijk [12], ұсынған когезия мен когеренттілік модельдері теориялық негіз ретінде алынды. *Эксперименттік әдіс* – зерттеу барысында әзірленген әдістемелік тапсырмалар оқу процесіне енгізіліп, олардың практикалық тиімділігі бағаланды. Осы әдістердің үйлесімді және кезеңдік қолданылуы интерференция құбылысының тілдік

және дискурстық сипаттарын жан-жақты сипаттауға, сондай-ақ оны азайтуға бағытталған тиімді әдістемелік тәсілдерді ұсынуға мүмкіндік берді.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижелері қазақ тілін базалық деңгейінде оқитын түрікмен студенттердің жазба дискурсында грамматикалық интерференцияның тұрақты әрі жоғары көрсеткіші байқалатынын дәлелдеді. Бұл топ сөйлеу тілінің құрылымдық үлгілерін жазба дискурс нормаларымен үйлестіруде елеулі қиындықтарға тап болып, дискурстық маркерлерді де шектеулі қолданатыны анықталды. Ауытқулардың негізгі себептері – екі тіл арасындағы құрылымдық-функционалдық айырмашылықтарды толық игермеу және стильдік-жанрлық бейімделудің жеткіліксіздігі. Мұндай көріністің басты алғышарты – базалық деңгейдегі студенттердің тілдік құзыреттері әлі қалыптасу үстінде болуы және олардың қазақ тілінің лексикалық қоры мен грамматикалық жүйесін толық меңгермеуі. Демек, мәтін түзу мен метатілдік рефлексия, яғни тілдік бірліктерді (дыбыс, морфема, сөз, сөз тіркесі, сөйлем, дискурс) олардың қызметінен бөліп, объект ретінде саналы талдау және тілдік формалар мен қызметтердің ара-қатынасын түсіндіру дағдылары да қалыптасу сатысында тұр. Осыған орай интерференция деңгейін төмендету үшін транслингвалды тәсілге негізделген арнайы лингводидактикалық қолдау кешендерін әзірлеу қажет деп санаймыз.

Түрікмен студенттердің жазбаша жұмыстарында морфосинтаксистік деңгейдегі интерференция келесі типтік көріністер арқылы сипатталды:

1) *Аффикстердің дыбыстық вариативтілігінің шектеулігі.* Қазақ және түрікмен тілдерінің синтаксистік типологиясы (SOV) ұқсас болғанымен, морфологиялық деңгейдегі үндестік заңрежелері айтарлықтай ерекшеленеді және грамматикалық интерференцияның негізгі көзіне айналады. Түрікмен тілінде қосымшалар көбіне буын үндестігі (жуан / жіңішке) бойынша жалғанса, ал дауыссыздардың позициялық ассимиляциясы жүйелі түрде іске аспайды. Қазақ тілінде, керісінше, сөз тудырушы және сөз түрлендіруші қосымшалардың алломорфтары буын сингармонизмімен бірге үнді-қатаң-ұяң дауыссыздардың ассимиляциясына бағынып, фонетикалық нұсқалары кең ауқымда өзгереді. Соның нәтижесінде қосымшалардың фонетикалық нұсқалары түрікмен тіліне қарағанда әлдеқайда алуан түрлі. Мысалы:

Кесте 1. Аффикстердің дыбыстық вариативтілігінің шектеулігі

Көптік жалғау		Интерференция көрінісі
Қазақ тілі	Түрікмен тілі	
-лар/-лер, -тар/-тер	-lar/-ler	Gyzlar – қызлар (қыздар) Mekdepler – мектеплер (мектептер) Agaçlar – ағашлар (ағаштар)
Табыс септігі		Gyzny – қызны (қызды)
-ны/-ні, -ды/-ді, -ты/-ті	-ny/- ni	Mekdepni – мектепні (мектепті) Agaçny – ағашны (ағашты)

Түрікмен студенттері дәл осы дыбыстық вариативтілікті меңгеруде қиналатындықтан, қосымшаларды үндестік заңына сәйкес тұлғалай алмай, септік, көптік және жіктік формаларында жиі қате жібереді.

2) *Тіл үйренушілердің ана тілінде мәтін түзу дағдысының жеткіліксіз қалыптасуы.* Оқу процесіндегі педагогикалық бақылау түрікмен студенттерінің көпшілігінде L1-де мәтін түзу дағдысының әлсіз екенін көрсетті: олар мазмұндама жанрында күрделі жазба мәтін құрауда айтарлықтай қиындыққа тап болады. Бұл тек грамматикалық қателер санын өсіріп қоймай, мәтіннің когеренттілік сипаттамаларын да әлсіретеді. Атап айтқанда, мазмұндама жанрында жазылған жұмыстарда үш жүйелі кемшілік анықталды:

1. *Тақырыптық прогрессияның әлсіздігі* – негізгі идеялардың логикалық өрбуін қамтамасыз ететін себеп-салдар және рет-уақыт маркерлері жеткіліксіз, нәтижесінде дискурс үзік-үзік сипат алады.

2. *Абзацаралық байланыстардың «әлсіз» болуы* – логикалық өткел қызметін атқаратын дискурстық маркерлер (шылау сөздер, қыстырма сөздер, одағай және т.б.) сирек қолданылып, мәтіннің құрылымдық тұтастығы бұзылады.

3. *Когеренттілік пен логикалық жүйеліліктің әлсіреуі* – мәтіндегі ойлар хронологиялық не себеп-салдар тәртібімен өрбімегендіктен, оқырман мәтіннің мағыналық ағымын қабылдауда қиындыққа тап болады. Нәтижесінде мәтіннің жергілікті когезиясына (сөйлемдер арасындағы грамматикалық-лексикалық байланыстар) да, жалпы когеренттілігіне (мәтіннің мағыналық тұтастығына) нұқсан келеді. Бұл дерек J.Cummins тұжырымдамасын растап, ана тіліндегі жазба құзыреттілікті жүйелі дамыту L2-де академиялық тұрғыдан сауатты, когерентті мәтін құраудың алғышарты екенін айғақтайды.

3) *L1-дегі өнімді қосымшалар жүйесін L2-де қолдану.* Педагогикалық мониторинг қазақ тілін шет тіл ретінде оқитын түрікмен студенттердің жазба дискурсындағы интерференцияның, негізінен, ана тіліндегі (L1) өнімді грамматикалық үлгілерді екінші тілге (L2) механикалық көшіруден туындайтынын көрсетті. Қазақ және түрікмен тілдері агглютинативтік сипатты ортақ бөліскенімен, олардың морфологиялық нормаларында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Солардың бірі – шақ категориясы мен жіктік/көптік көрсеткіштерінің үйлесімі. Түрікмен тілінде III жақта көптік жалғауы (-lar/-ler) шақ формасымен бірге жалғануы қалыпты саналады (*olar oýnadylar*). Студенттер осы үлгіні қазақ тіліне тікелей тасымалдап, «*Çagalar bagçada oýnadylar* – Балалар бақшада ойнадылар» тәрізді комбинацияны жиі қолданады, ал қазақ тілінің нормасы көптікті жіктік жалғауының нөлдік формасымен (*балалар ойнады*) беріледі.

4) *L1-дегі грамматикалық құрылымдарды L2-ге механикалық көшіру.* Оқу процесінде студенттер өнімді аффикстермен қоса, дайын грамматикалық

үлгілерді де қазақ тіліне тікелей көшіріп қолданатыны байқалды [11]. Соның бірі – сөйлеушінің ниетін, ықылас-тілегін білдіретін қалау рай категориясы. Аталған тұлғаның морфологиялық түзілуі мен шақ-жақтық түрленімдері екі тілде ұқсас болғанымен, бірқатар айырмашылықтар интерференциялық қателерге негіз болады.

Қазақ және түрікмен тілдерінде қалау рай етістік түбіріне *-қы/-кі, -ғы/-гі (-asy/-esi)* жұрнақтарын жалғап, тиісті тәуелдік жалғауын (*-м, -ң, -ы/-і, -ымыз т.б.*) қосу арқылы жасалады; одан кейін көмекші *кел(у) (gelmek)* етістігі тіркеседі. Жақтық мән (субъектке қатысы) екі тілде де тәуелдік жалғауы арқылы берілсе, көмекші етістіктің шақтық түрленімі сөйлемнің уақытына қатысын көрсетеді. Мысалы:

Кесте 2. L1-ден → L2 -ге грамматикалық құрылымдарды механикалық көшіру

Шақ формалары	Қазақ тілі	Түрікмен тілі
Ауыспалы осы шақ	<i>Менің бар+ғым келеді</i>	<i>Men suw iç-es-im gelyär-in</i>
Жедел өткен шақ	<i>Менің бар+ғым келді</i>	<i>Men suw iç-es-im gelyär-di</i>
Дағдылы өткен шақ	<i>Менің бар+ғым келетін</i>	
Нақ осы шақ	<i>Менің бар+ғым келіп тұр</i>	<i>Men suw iç-es-im gelyär</i>

Қазақ тілін оқып жатқан түрікмен аудиториясының жазба және ауызша дискурсында жиі ұшырасатын қателердің бірі – көмекші етістіктің шақтық формасын дәл бере алмауы. Мысалы, түрікмен *gelyär* тұлғасы қазақша *келеді* формасына, *gelyär-di* тұлғасы *келді, келетін* формасына сәйкес келуі керек болса да, студенттер бұл сәйкестікті жиі бұзады.

Бұл ауытқулардың когнитивтік негізінде екі тілдегі қалау рай тұлғаларының морфемалық ұқсастығы (*-asy/-esi – -қы/-кі, -ғы/-гі*) жатқанмен, көмекші етістіктің шақ-жақтық бейімделуі әрқелкі болғандықтан, механикалық көшіру грамматикалық дәлдікке ғана емес, мәтіннің когезиялық-когеренттілік көрсеткіштеріне де теріс әсер етеді.

Талқылау

Зерттеу нәтижелері қазақ тілін шет тілі ретінде оқып жатқан түрікмен студенттердің жазбаша мәтіндерінде грамматикалық интерференция құбылысы жиі әрі жүйелі кездесетінін көрсетті. Мұндай тілдік ауытқулар екі тіл арасындағы құрылымдық және когнитивтік айырмашылықтардың толық еңсерілмеуімен тікелей байланысты. Әсіресе, түрікмен тілінен қазақ тіліне тіларалық ауысу барысында енген грамматикалық үлгілер жазба дискурстың когезиясы мен когеренттілігін әлсіретіп, жанрлық талаптар мен стильдік нормаларға қайшы келетін сөйлемдердің қалыптасуына әкеледі.

M.Halliday және R.Hasan мен T.van Dijk ұсынған дискурстық модельдерге сәйкес, логикалық тұтастықты қамтамасыз ететін тілдік құралдарды жеткілікті деңгейде меңгермеу интерференциялық құбылысты одан әрі өршіте түседі. M.Halliday және R. Hasan мәтін-когезиялық моделі

когезияны мәтінді біртұтас ететін тілдік байланыстар жүйесі ретінде сипаттайды [5]. Авторлар мәтін құрылымын қамтамасыз ететін бес негізгі көрсеткішті ажыратады: референция, субституция, эллипсис, жалғаулықтық байланыс (conjunction), лексикалық когезия. Аталған көрсеткіштер мәтін элементтерін өзара байланыстырып, мағыналық әрі құрылымдық тұтастықты сақтайды.

T.van Dijk макроқұрылымдық моделі, керісінше, мәтіннің семантикалық-когнитивтік ұйымдасуын алдыңғы орынға қояды. Ғалым микроқұрылым (жеке сөйлем деңгейіндегі мағыналық байланыстар) мен макроқұрылым (мәтіннің жаһандық тақырыптық схемасы) ара қатынасын түсіндіреді. Макроқұрылым макропропозициялар жиыны арқылы көрініс табады. Оларды білім алушы мәтінді өңдеу кезінде бірнеше когнитивтік операция (жою, жалпылау, құрастыру) арқылы ықшамдап түзейді. Сонымен қатар, T.van Dijk мәтін жанрына тән «суперқұрылымды» бөліп көрсетеді: кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды секілді макрокомпоненттер мәтінге жанрлық-логикалық реттілік береді. Демек, когеренттілік – микро- және макроқұрылымдар арасындағы мәндік сабақтастықтың сақталуы нәтижесінде қалыптасады [12]. Екі модельдің негізгі айырмашылығы талдауларында: M.Halliday және R. Hasan когезияны негізінен грамматикалық-лексикалық маркерлер арқылы өлшесе, T.van Dijk когеренттілікті семантикалық-когнитивтік деңгейде түсіндіреді. Дегенмен, олар өзара тоғыса отырып, мәтін тұтастығын кешенді сипаттауға мүмкіндік береді: когезиялық байламдардың бұзылуы логикалық бірлікті (когеренттілікті) әлсіретсе, макроқұрылымдық үзінділер өз кезегінде когезия құралдарының қызметінің бұзулуына әкелуі мүмкін.

Алломорфтық сәйкессіздіктер, алдымен, когезияны әлсіретеді: референция тізбектері үзіліп, бастауыш пен толықтауыштың грамматикалық рөлдері бұлыңғырланады. Бұдан бөлек, қате жалғанған септік пен жіктік формалары сөйлемаралық семантикалық дәйектілікті бұзып, макропропозицияларды дұрыс байланыстыруды қиындатады [12]. Соның салдарынан мәтіннің жалпы когеренттілігі де зардап шегеді: аргументтер реттілігі бұлыңғыр болып, оқырманға тақырыптық желіні түсінуін қиындатады. Бұл морфологиялық интерференция мәтіннің әрі микродеңгейлік байламдарын (когезияны), әрі макроқұрылымдық логикасын (когеренттілікті) бір мезгілде әлсіретеді.

J.Cummins тіларалық тасымалдау тұжырымдамасына сәйкес, тілдердің фонетикалық, лексикалық және грамматикалық жүйелері өзара дербес болғанымен, олардың негізінде ортақ когнитивтік-академиялық база жатады. Ана тілінде (L1) қалыптасқан мәтін түзу, талдау, ақпаратты құрылымдау, сыни ойлау сияқты дағдылар екінші тілде (L2) де функционалдық тұрғыдан тиімді жұмсалуды мүмкін. Алайда мұндай ауысудың нәтижелілігі L1-дегі академиялық құзырет деңгейіне тікелей тәуелді: ана тіліндегі жазба дағдысы әлсіз болса, L2-ні меңгеру процесі де баяулайды [13-14].

Инофон жұмыстарындағы морфологиялық сәйкессіздік когезиялық тұрғыдан бастауыш пен баяндауыштың морфологиялық келісімін (қиысуын) бұзып, референциялық тізбектерді әлсіретеді; когеренттілік тұрғыдан субъект саны мен уақытты бірізді сақтай алмау мәтіннің уақыттық-логикалық прогрессиясын көмескілендіреді. Демек, L1 → L2 механикалық ауысу грамматикалық дәлдікке ғана емес, мәтіннің тұтастығына да кері әсер етеді.

Морфологиялық деңгейдегі қателер қазақ пен түрікмен тілдерінің грамматикалық жүйелері ұқсас болғанына қарамастан, олардың категориялық ерекшеліктері айтарлықтай айырмашылықта екенін көрсетті. Бұл мәселені шешу үшін транслингвалды тәсілдің интегративтік әлеуеті пайдаланылды: студенттің L1 ресурстары «кедергі» емес, L2 нормаларын саналы игеруге дәнекер болатын «көпір» ретінде берілді. Әсіресе «код-комментарий» (code-comment) және «фондық транслитерация» (background transliteration) әдістері тиімді деп танылды: алдымен мәтін түрікмен тілінде жазылып, шақ-жақ көрсеткіштері визуалды түрде белгіленеді, содан кейін олар қазақ тілінің нормаларына сәйкестендіріледі. Мұндай екі тілде беру етістіктің шақтық түрленімдерін салыстыруға мүмкіндік беріп, жүйелі қателерді рефлексивті түрде жоюға септігін тигізеді.

Мәтіннің макроқұрылымдық тұтастығын қамтамасыз ету үшін студенттерге билингвалды (көстілді) ой карталарын пайдалану ұсынылады. «Тақырып-Рема» (Theme–Rheme) сызбасы алдымен түрікмен тілінде құрастырылып, кейін қазақша тезистермен толықтырылады; бұл әдіс тақырыптық прогрессияны жоспарлауға және мәтіндегі ой желісін иерархиялық ұйымдастыруға жағдай жасайды. Абзацаралық дәнекерді күшейту мақсатында екі тілдегі дискурстық маркерлердің интерактивті қоры жасалып, олардың прагматикалық функциялары контекстік мысалдар арқылы талданады. Жалпы когеренттілікті бекіту үшін «үлгі негізінде жазу» (*shadow-writing*) техникасы қолдану тиімді деп есептейміз. Өйткені студент алдымен түрікменше қысқа хроникалық мәтін құрап, сол құрылымды қазақ тілінде қайта жазады. Берілген хронологиялық маркерлер екі тілде параллель белгіленеді, бұл уақыт реттілігін сақтау дағдысын автоматтандырады.

«Метатілдік рефлексия журналын» жүргізу оқыту процесінің барлық кезеңінде тиімділігін көрсетті: студент апта сайын L1→L2 өтпеліндегі үзінділерін тандап, қателердің табиғатын, түзету стратегиясын және нәтижесін сипаттайды. Мұндай рефлексивті цикл когнитивтік мониторингті күшейтіп, интерференцияны саналы деңгейде бақылауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Түркітілдес аудиторияның қазақ тіліндегі жазба дағдыларын дамыту процесінде кездесетін негізгі кедергілердің бірі – морфологиялық интерференция мен макроқұрылымдық әлсіздіктердің тоғысуынан туындайды. Бұл кедергілерді транслингвизм тұжырымдамасының

негізгі теорияларымен түсіндіруге болады. Мәселен, В.Вайнрайхтың интерференция теориясы билингвтердің (қостілді) сөйлеу барысында екі тілдің элементтерін бір мезетте жұмылдыратынын, ал олардың өзара әрекеттестігі фонологиялық, морфологиялық, синтаксистік және лексикалық деңгейлерде жүйелі ауытқуларға алып келетінін көрсетеді. Олай болса, қазақ және түрікмен тілдерінің грамматикалық ұқсастығы мұндай ауытқулардың жиі әрі айқын көрінуіне жағдай жасап, мәтіннің когезиясына кері әсер етеді. J. Cummins тіларалық тасымалдау моделіне сәйкес, білім алушының ана тіліндегі (L1) когнитивтік-академиялық негізінің жеткіліксіз дамуы екінші тілдегі (L2) жазба құзыреттіліктің баяу қалыптасуына себеп болады [13]. Демек, түрікмен студенттерінің қазақ тілінде мәтін түзу дағдыларының әлсіздігі, ең алдымен, L1 деңгейіндегі дискурстық құзыреттердің шектеулілігімен түсіндіреміз: бұл өз кезегінде мәтіннің когеренттілігіне тікелей ықпал етеді.

Зерттеу деректері грамматикалық интерференцияны тек тілдік қателік деңгейінде ғана емес, сонымен бірге когнитивтік әрі дискурстық құбылыс ретінде сипаттауға мүмкіндік береді. Интерференция – студенттің ана тілі мен екінші тілі арасындағы құрылымдық айырмашылықтарды автоматты түрде еңсере алмауынан туындайтын табиғи тілдік механизм. Сондықтан интерференцияның алдын алу және оны болдырмау үшін оқыту мазмұнында жалаң грамматикалық жаттығулардан гөрі тілдік рефлексияны, метатілдік түсінікті және дискурстық стратегияларды жүйелі дамытуға басымдық беру қажет. Зерттеу барысында аталған грамматикалық интерференциялардың мәтіннің когезиясы мен когеренттілігіне кері әсерін азайту мақсатында бірқатар әдістемелік шешімдер қолданылып, оң нәтиже алынды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ұсынылған транслингвалды интервенциялар, яғни мақсатты түрде жоспарлы араласу морфологиялық дәлдікпен қатар, жергілікті когезияны да, жалпы когеренттілікті де жүйелі түрде жақсартты. Түрікмен тіліндегі грамматикалық құрылымдарды қазақ тілінің нормаларымен салыстыра отырып, тілдік құзыреттілікті біртіндеп дамыту және сол ресурстарды L2-ні (қазақ тілін) саналы меңгеруге конструктивті түрде бағыттау – түркітілдес студенттердің қазақша жазба дискурсын сапалы деңгейге көтерудің шешуші тетігі болып табылады.

Грамматикалық интерференцияларды болдырмауға бағытталған оқу жаттығуларын транслингвалды интервенциялардың өзге компоненттерімен бірлесе қолдану студенттердің интерференциялық қателерін жүйелі түрде түзетуіне елеулі ықпал етті. Эмпириялық деректер A2 деңгейіндегі білім алушылардың сөйлем құрылымын құру, грамматикалық формаларды орынды қолдану және логикалық байланыстарды ұйымдастыру құзыреттері жақсарғандығын көрсетті. Нақтырақ айтқанда, морфологиялық қателердің жиілігі орта есеппен 28 %-ке, ал тақырыптық прогрессиядағы үзілімдер 31 %-ке төмендеді. Аталған көрсеткіштер ұсынылған транслингвалды және лингводидактикалық тәсілдердің тиімділігін дәлелдейді әрі түркітілдес

аудиторияның қазақ тіліндегі жазба дағдыларын сапалы деңгейге көтерудің перспективалы бағыты екендігін айғақтайды.

Алынған нәтижелер грамматикалық интерференцияны жалаң қателер жиынтығы емес, көптілді студенттің когнитивтік-дискурстық жүйесінде болатын процестің көрсеткіші екенін дәлелдеді. Бұл түркі тілдес студенттердің ана тілінің (L1) ресурстарын қазақ тіліндегі (L2) жазба құзыреттілікті дамытуға саналы түрде жұмылдыру арқылы метатілдік рефлексияны едәуір күшейтетінін көрсетеді. Ұсынылған лингводидактикалық жаттығулар интерференциялық ауытқуларды айтарлықтай азайтып, жазбаша жұмыстардың грамматикалық дәлдігін, құрылымдық-логикалық дәйектілігін және стильдік біркелкілігін арттырды. Демек, грамматикалық интерференция студент мәтіндеріне тек морфологиялық деңгейде ғана емес, сондай-ақ тақырыптық-логикалық тұтастық пен стилистикалық бірізділікке де ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования / пер. Ю. А. Жлуктенко. – Киев: Вища школа, 1979. – 263 с.

[2] Grosjean F. Studying bilinguals: Methodological and conceptual issues // *Bilingualism: Language and Cognition*. – 1998. – Vol. 1, № 2. – Pp. 131-149. <https://doi.org/10.1017/S136672899800025X>

[3] Кембаева А., Жұбай О., Жакипова М. Тілдік тұлға дискурсындағы когезия мен ретроспекция тәсілдері // *Еуразиялық гуманитарлық университетінің хабаршысы*. – 2025. – № 1. – Б.25-34.

[4] Flower L., Hayes J. R. A cognitive process theory of writing // *College Composition and Communication*. – 1981. – Vol. 32, № 4. – Pp. 365-387.

[5] Halliday M. A. K., Hasan R. *Cohesion in English*. – London: Longman, 1976. – 374 p.

[6] Kellogg R. T. *The Psychology of Writing*. – New York: Oxford University Press, 1994. – 239 p.

[7] Bialystok E. *Metalinguistic Awareness and Second-Language Reading*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 210 p.

[8] Grabe W., Kaplan R. B. *Theory and Practice of Writing: An Applied Linguistic Perspective*. – London: Longman, 1996. – 295 p.

[9] Toluspayeva D. et al. Affixation in morphological word formation and construction of lexemes in the English and Kazakh languages // *International Journal of Society, Culture & Language*. – 2024. – Vol. 12, № 1. – Pp. 326-336. <https://doi.org/10.22034/ijsc.2024.2019058.3318>

[10] Загадуллина А. А. Текст и дискурс как основные формы коммуникации // *Абылайхан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы*. – 2021. – № 3 (62). – С. 24-34. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2021.62.3>

[11] Омурзакова А. К. Явление грамматической интерференции в условиях билингвизма // Вызовы и тренды мировой лингвистики. – Казань, 2020. – Т. 16. – С. 261-264.

[12] van Dijk T. A. Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. – London: Longman, 1977. – 259 p.

[13] Cummins J. Bilingualism and Special Education: Issues in Assessment and Pedagogy. – Clevedon: Multilingual Matters, 1984. – 225 p.

[14] Tan S. Translanguaging in second language writing processes // Linguistics and Education. – 2024. – Vol. 83. – Article 101333. <https://doi.org/10.1016/j.linged.2024.101333>

[15] García O., Wei L. Translanguaging: Language, Bilingualism and Education. – London: Palgrave Macmillan, 2014. – 239 p. <https://doi.org/10.1057/9781137385765>

REFERENCES

[1] Vajnrakh U. Yazykovye kontakty: Sostoyanie i problemy issledovaniya / per. Yu. A. Zhuktenko. – Kiev: Vishcha shkola, 1979. – 263 s.

[2] Grosjean F. Studying bilinguals: Methodological and conceptual issues // Bilingualism: Language and Cognition. – 1998. – Vol. 1, № 2. – Pp. 131-149. <https://doi.org/10.1017/S136672899800025X>

[3] Kembraeva A., Júbai O., Jakipova M. Tildik tulga diskursyndaǵy kogeziya men retrospektiya táilderi // Eurazialyq gumanitarlyq universitetiniń habarshysy. – 2025. – № 1. – B.25-34.

[4] Flower L., Hayes J. R. A cognitive process theory of writing // College Composition and Communication. – 1981. – Vol. 32, № 4. – Pp. 365-387.

[5] Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976. – 374 p.

[6] Kellogg R. T. The Psychology of Writing. – New York: Oxford University Press, 1994. – 239 p.

[7] Bialystok E. Metalinguistic Awareness and Second-Language Reading. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 210 p.

[8] Grabe W., Kaplan R. B. Theory and Practice of Writing: An Applied Linguistic Perspective. – London: Longman, 1996. – 295 p.

[9] Toluspayeva D. et al. Affixation in morphological word formation and construction of lexemes in the English and Kazakh languages // International Journal of Society, Culture & Language. – 2024. – Vol. 12, № 1. – Pp. 326-336. <https://doi.org/10.22034/ijsc.2024.2019058.3318>

[10] Zagadullina A. A. Tekst i diskurs kak osnovnye formy kommunikatsii // Abylai Khan atyndaǵy QazKhQzháneÁTU habarshysy. Filologiya ǵylymdary seriyasy. – 2021. – № 3 (62). – S. 24-34. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2021.62.3>

[11] Omurzakova A. K. Yavlenie grammaticheskoy interferentsii v usloviyakh bilingvizma // Vyzovy i trendy mirovoy lingvistiki. – Kazan', 2020. – Т. 16. – S. 261–264.

[12] van Dijk T. A. Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. – London: Longman, 1977. – 259 p.

[13] Cummins J. Bilingualism and Special Education: Issues in Assessment and Pedagogy. – Clevedon: Multilingual Matters, 1984. – 225 p.

[14] Tan S. Translanguaging in second language writing processes // Linguistics and Education. – 2024. – Vol. 83. – Article 101333. <https://doi.org/10.1016/j.linged.2024.101333>

[15] García O., Wei L. Translanguaging: Language, Bilingualism and Education. – London: Palgrave Macmillan, 2014. – 239 p. <https://doi.org/10.1057/9781137385765>

ВЛИЯНИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ НА КОГЕЗИЮ И КОГЕРЕНТНОСТЬ В ПИСЬМЕННОМ ДИСКУРСЕ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ СТУДЕНТОВ

*Омурзақова А.К.¹, Оданова С.А.², Сатинбекова М.М.³

^{*1,2,3}Казахский национальный исследовательский технический университет
имени К.И.Сатпаева, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается проблема грамматической интерференции в письменном дискурсе туркменских студентов, изучающих казахский язык как иностранный, а также анализируются причины, обуславливающие возникновение указанных интерференционных отклонений. Недостаточная разработанность методики обучения, ориентированной на тюркоязычную аудиторию, определяет актуальность заявленной темы. Исследование направлено на выявление влияния интерференции на показатели когезии и когерентности письменных текстов инофонов.

Цель исследования заключается в определении воздействия грамматической интерференции, проявляющейся в письменных работах туркменских студентов на казахском языке, на структурную и смысловую целостность текста, а также в разработке эффективных методических путей ее минимизации. Ключевая идея статьи основывается на рассмотрении ресурсов родного языка обучающихся (L1) не как препятствия в освоении второго языка (L2), а как опоры, осознанно и целенаправленно используемой в процессе обучения.

Методологическую основу исследования составляет интеграция интерлингвистического, дискурсивного и лингводидактического подходов. В ходе работы применялись сопоставительно-сравнительный метод, анализ ошибок, качественный стилистический анализ и педагогический эксперимент. В качестве эмпирического материала использованы письменные работы туркменских студентов, изучающих казахский язык на уровне А2, выполненные в жанре изложения.

Результаты исследования показали, что в письменном дискурсе

туркменских студентов морфологическая интерференция носит устойчивый и системный характер. Неправильное употребление алломорфов аффиксов, механический перенос грамматических моделей родного языка в казахский язык, а также недостаточная сформированность навыков текстообразования были определены как основные факторы, ослабляющие когезию и когерентность письменного текста.

Ценность исследования заключается в обосновании положения о том, что грамматическая интерференция оказывает одновременное влияние как на микроструктурный уровень письменного текста (когезию), так и на его макроструктурную организацию (когерентность). Данный вывод углубляет теоретические подходы к развитию академических навыков письменной речи у тюркоязычных студентов.

Научная значимость исследования определяется трактовкой грамматической интерференции не как совокупности изолированных ошибок, а как сложного явления, проявляющегося на когнитивном и дискурсивном уровнях. Полученные результаты дополняют теорию преподавания казахского языка как иностранного в контексте тюркоязычной аудитории и уточняют роль понятий когезии и когерентности в образовательном процессе.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования полученных результатов для совершенствования методики преподавания казахского языка, а также для разработки специализированных учебных материалов. Предложенные подходы способствуют повышению грамматической точности, логической последовательности и стилевой целостности письменных работ студентов, а также систематическому снижению интерференционных ошибок.

Ключевые слова: грамматическая интерференция, когезия, когерентность, транслингвальный метод, письменный дискурс, изложение, методика обучения, обучение казахского языка как иностранного

THE IMPACT OF GRAMMATICAL INTERFERENCE ON COHESION AND COHERENCE IN THE WRITTEN DISCOURSE OF TURKIC-SPEAKING STUDENTS

* Omurzakova A.¹, Odanova S.², Satinbekova M.³

^{*1,2,3}Satbayev Kazakh National Research Technical University
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines the problem of grammatical interference in the written discourse of Turkmen students studying Kazakh as a foreign language and analyzes the factors contributing to the emergence of such interference-related deviations. The relevance of the topic is обусловлена недостаточной разработанностью методик обучения, ориентированных на тюркоязычную аудиторию. The study focuses on identifying the impact of interference on the cohesion and coherence of written texts produced by non-native speakers.

The aim of the study is to determine how grammatical interference manifested in the written works of Turkmen students affects the structural and semantic integrity of texts in Kazakh, as well as to propose effective methodological approaches for its reduction. The central premise of the article is based on viewing learners' first language (L1) resources not as an obstacle to second language (L2) acquisition, but as a support that can be consciously and purposefully utilized in the learning process.

The methodological framework of the study integrates interlinguistic, discourse-based, and linguodidactic approaches. The research employed comparative analysis, error analysis, qualitative stylistic analysis, and a pedagogical experiment. The empirical data consist of written compositions produced by Turkmen students studying Kazakh at the A2 proficiency level.

The results demonstrate that morphological interference in the written discourse of Turkmen students is persistent and systematic. Incorrect use of affix allomorphs, mechanical transfer of grammatical patterns from the native language into Kazakh, and insufficiently developed text production skills were identified as the main factors weakening textual cohesion and coherence.

The value of the study lies in substantiating the claim that grammatical interference simultaneously affects both the microstructural level of written texts (cohesion) and their macrostructural organization (coherence). This finding contributes to the development of theoretical approaches to enhancing academic writing skills among Turkic-speaking learners.

The scientific significance of the research stems from its interpretation of grammatical interference not as a set of isolated errors, but as a complex phenomenon manifested at both cognitive and discourse levels. The findings enrich the theory of teaching Kazakh as a foreign language in the context of a Turkic-speaking audience and clarify the role of cohesion and coherence in the instructional process.

The practical significance of the study lies in the potential application of the results to improve the methodology of teaching Kazakh and to develop specialized instructional materials. The proposed approaches contribute to increased grammatical accuracy, logical consistency, and stylistic coherence in students' written work, as well as to the systematic reduction of interference-related errors.

Keywords: grammatical interference, cohesion, coherence, translanguaging method, written discourse, retelling, teaching methodology, teaching Kazakh as a foreign language

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 03.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.*

Авторлар туралы мәлімет:

Өмірзақова Альфия Кеңесқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-9120-6199>, e-mail: a.omurzakova@satbayev.university

Оданова Сагира Амангелдіқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-2939-7198>, e-mail: s.odanova@satbayev.university

Сатинбекова Меруерт Мірқадырқызы – Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-8636-3942>, e-mail: s.satinbekova@satbayev.university

Информация об авторах:

Омурзакова Альфия Кенесовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального исследовательского технического университета имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-9120-6199>, e-mail: a.omurzakova@satbayev.university

Оданова Сагира Амангельдиевна – кандидат филологических наук, профессор Казахского национального исследовательского технического университета имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-2939-7198>, e-mail: s.odanova@satbayev.university

Сатинбекова Меруерт Мирхадировна – старший преподаватель Казахского национального исследовательского технического университета имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8636-3942>, e-mail: s.satinbekova@satbayev.university,

Information about the authors:

Omurzakova Alfiya – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at Satbayev University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9120-6199>, e-mail: a.omurzakova@satbayev.university,

Odanova Sagira – Candidate of Philological Sciences, Professor at Satbayev University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2939-7198>, e-mail: s.odanova@satbayev.university,

Satinbekova Meruert – Senior Lecturer at Satbayev University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8636-3942>, e-mail: s.satinbekova@satbayev.university

4 БӨЛІМ.
ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
РАЗДЕЛ 4.
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
PART 4.
LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

ӨОЖ 821.512.122

ҒТАХР 17.82.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.041>

**Т. ӘСЕМҚҰЛОВТЫҢ «АТАЙЫ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ
ФАНТАСМАГОРИЯ ЖӘНЕ АВТОР ПОЗИЦИЯСЫНЫҢ
ДЕКОНСТРУКЦИЯСЫ**

*Абдуллина А.Б.¹

*¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада постмодернистік әдебиеттану аясында берілетін фантасмагориялық, интермәтінділік, «автор өлімі» әдістердің қолданылуы сөз болады. Алдымен психологиялық, әдебиеттану тұрғысынан теориялық негіздемесі қарастырылып, «бірегейлік», «ұлттық сана», «халықтық таным» түсініктері зерделенеді. Осы мақсатта қазіргі қазақ әдебиетіндегі аталған бағытты берік ұстанған жазушы Т.Әсемқұловтің «Атайы» әңгімесі зерттеу нысанына алынып, оның «аллегориялық әңгіме» жанрында жазылған шығармасы кеңінен талданады. Әдебиеттану тұрғысынан салыстырмалы-тарихи, символдық-архетиптік, интермәтінділік, концептуалдық, герменевтикалық талдаулар негізінде контенттік, сапалық-сандық зерттеулер жүргізіледі. Мақаладағы жанрлық трансформация, абсурдтық идея, авторлық концепция мен симуляция, «автор өлімі» ұғымдарына семиотикалық бағытта түсінік беріледі. Әңгімедегі постирония, архетип, мифореставрация, мифтік таным, аллегориялық тәсіл, этиологиялық нышан постмодерннің басты талабы ретінде алына отырып, неоромантикалық, неофантастикалық бағыттағы утопиялық мәніне сәйкес келетін идея талқыланады және ұлттық код тұрғысынан қарастырылады.

Әдебиеттегі аллегория жанры – жануарлар жайын ғана емес, жалпыадамзаттық мәселелерді астыртын жеткізудің тәсілі. Осыған сәйкес аллегориялық әңгіме жанры мақаланың теориялық және практикалық маңызын көрсетеді. Зерттеу ғылыми маңызы – қазіргі қазақ прозасындағы аллегориялық әңгіме жанрының жалпыадамзаттық, ұлттық тақырыптарды айқындалуымен байланысты. Зерттеудің практикалық маңызы – алынған

нәтижелерді қазіргі қазақ әдебиеті, қазіргі қазақ прозасы туралы курстарда, ХХІ ғасырдағы әдеби үдерісті талдау мен оқытуда қолдануға арналған. Адамзаттың болмысын сатиралау фантазмагория әдісі арқылы жүзеге асқан «Атайы» әңгімесі – бірнеше құрылымда, бағытта, сипатта анықталатын аллегориялық әңгіме. Бұл мақала қазіргі қазақ әдебиеті, қазіргі қазақ прозасы саласында айтулы үлесін қосып, бүгінгі әдеби тенденциядағы құбылыстар, терминдер туралы түсініктерімізді кеңейтеді.

Тірек сөздер: қазіргі қазақ әдебиеті, ұлттық код, бірегейлік, жанр, постмодернизм, фантазмагория, аллегория, интермәтінділік, архетип

Кіріспе

Фантазмагория алдымен өнертану саласында, оның ішінде театр әлемінде алғаш көрініп, одан кейін барлық өнер түрлерінде айқын біліне бастады. Параллель, қосәлемдік, рефлексиялық (зеркальность) бейнелеулер арқылы түпкі ойды суреттеу өнері десек те болады. Аллегориялық сипаттан гөрі реалистік және романтистік бағыттарды шағылыстыратын гибрид-тәсіл ретінде көрінетін фантазмагория хаос, фантазия, бұлыңғырлық, белгісіздік, гротеск секілді образдылықтармен қатар бейнеленеді. Бұл тәсілдің ерекшелігі – сатиралық, гротескілік негізде сипаттау. Негізгі мақсаты – образды тек сатирамен түйреп, ирониямен, кекесінмен сыбау емес, өмір шындығын, адами таным-түсінікті, қоғамдық-саяси, әлеуметтік мәселелерді түсіндіру үшін екі түрлі әлемді, екі түрлі ғаламды шендестіре отырып, ортақ нәтиже шығару. Осы орайда біз мақалада Т.Әсемқұловтың «Атайы» әңгімесін негізге ала отырып, қазақ әдебиетіндегі метамодернистік бағыт нышандарымен көмкерілген туындыдағы жанрлық ерекшелік, идеялық мән, интермәтінділік сипат жан-жақты қарастырылды. Автор шығарма жанрын аллегориялық әңгіме деп айдар тағып, аполог стилінде сөйлеткен. Аллегория – мысал, аполог жанрларының басты көркемдеу құралы болғанымен, бұл шығарма жанрлық трансформацияға ұшырап, деканонизацияланған. Басты кейіпкерлері – жануарлар болғанымен, шығарма тұтасымен хайуанаттар әлемінен бөлек, реалистік сюжеттерді де қамтиды. Әдетте аллегориялық жанрдың басты ерекшелігі – жануарларды, өсімдіктерді сипаттай отырып, адамзаттық мәселелерді, мінез-құлықты астарлап білдіру десек, көпфондылыққа қарағанда бұл жанрға тек біртектілік, анығырақ монокеңістік тән. Фантазмагориялық тәсілде басты кейіпкерлер тек қана адамдар ғана емес, сонымен бірге жануарлар да, пейзаждар да бола алады. Ю.М.Лотманның пікірін негізге алар болсақ, өмірді танытудың көркемдік әдісі ретінде фантазмагорияның рөлі ерекше: «наиболее элементарным случаем перераспределения» явлений окружающей нас действительности с целью «дешифровки» их смысла: «явление реального мира предстаёт в неожиданных, запрещённых бытовой практикой сочетаниях или в такой перспективе, которая раскрывает скрытые стороны его внутренней

сущности» [1, 200-б]. Дешифрлау, декодтау негізінде фантазмагорияның маңызы да ерекше. Себебі кодталған образдылық, кейіпкерлер, идеялар түпкі мәнінде «автор өлімі» концепциясы аясында ашылады. Ролан Барттың «автор өлімі» концепциясы туралы зерттеуінде интермәтінділік мәселесі аясындағы категория ретінде қарайды, яғни көркем туынды дүниеге келісімен, мәтіннің авторы «өледі», ал мәтін әр оқырманның таным көкжиегінде өз өмірін сүре бастайды. Бұл дегеніміз шығарма мен авторды алшақтатып, екеуара қатынасты мүлде жоққа шығарады. Шындығында, қазіргі постмодернистік бағыттың да бағдары осында. Көркем шығарма жоғарыда аталғандай, бірнеше ағымдар мен бағыттардың қосындысынан сүзіліп, дараланып дүниеге келеді, дәстүрлі деңгейдегі туындылар секілді шығарманың идеясы, тақырыбы, мақсаты, өзегі, діттегені, авторлық позициясы көрінбейді. Міне, қазіргі шығармаларда автор мен оқырман арасындағы байланысының жоқтығы осы интермәтінділіктің теориясына келіп саяды. Ағылшын ғалымы G.Kowalik пікірінше, жиырма бірінші ғасырдың тоғысында қазіргі фантастика тірек ретінде прецеденті болады, өйткені жеке адам позициясы ағым мен бағыт дамуына сай ауысып отырады [2, 7- 6]. Әңгімені зерттеу барысында біз ұлттық таным мен халықтық сана мәселесін шет қалдыра алмаймыз. Себебі қаламгер постмодернистік бағытта жаза отырып, ұлттық интеграцияны алдыға шығарады. Әдебиеттанудағы «өзін-өзі сәйкестендіру» [3, 501-6] мәселесі әлі күнге өзекті екені белгілі, алайда белгілі бір ұлтты «өзек» ретінде тұтас әлем кезегінде алған уақытта, «ұлтты тану» мәселесін психология, әлеуметтану, антропология, тарих, мәдениет, этнология секілді салалармен бірлікте қарастыру жөн саналады [4, 310-6]. Осы теорияны негізге алсақ, «Атайы» әңгімесінде аллегориялық тәсілдің астарында ұлттық идеология жатқандығы белгілі. Психологиялық жағынан алғанда, «сәйкестендіру» ұғымы эмоционалдық байланысты, өзінің ішкі әлемін іске қосуды өзіндік «құндылық» есебінде қабылдау, басқа индивидпен, топпен сәйкестендірудің танымдық үдерісі, соның нәтижесінде «тұлғаның» қалыптасуы деп түсіндірілсе [5, 181-6], мәтіндік тұрғыға келгенде, индивидтік өлшем «ұлт» категориясымен ұштасады деп айта аламыз. Осылайша эголық, жекелік, индивидтік сәйкестігі уақыт пен кеңістік аясында бірегейленіп, әлеуметтік (топтық) сәйкестендіру (идентификация) позициясына көшеді [6, 151-6]. Міне, қаламгер әңгімесінде образдар жеке-даралықтан гөрі, топтық, типтік мәнді беруге ұмтылған.

Жазушы Т.Әсемқұловтың прозасы, соның ішінде романдары мен повестері кең талданғанмен, «Атайы» әңгімесі бірде-бір рет ғылыми-зерттеудің нысанына айналмаған екен. Сол себепті осы мақалада қазақ әдебиетіне жаңаша леп әкелген «Атайы» әңгімесіндегі интермәтінділік аясында екі әдісті қарастыруды жөн деп санадық. Сыртқы пошымына қарасақ, эко-сын, этиологиялық, анималистік, зоологиялық бағытта жазылған шығармаларға ұқсас болғанымен, жанрлық түпкі арнасы

постмодернистік бағыт аясындағы фантазмагориялық әдіс негізінде жазылғанына көзімізді жеткіземіз. Шетел әдебиетінде қарыштап дамып кеткенімен, қазақ әдебиетінде сондай биік деңгейге жете алмады [7, 171-б]. Зерттеуші Ч.Браун фантастикалық бағытта жазылған шығармаларды утопиялық, яки болашаққа бағытталған футуристік негіздегі туындылар дейді [8, 37-б]. Постмодерндік әдебиетте әдеби кейіпкерді түрлі ракурстан қарау басшылыққа алынады. Ағылшын ғалымы К.Брук-Роуз өз зерттеуінде көркем шығармадағы дәстүрлілік сипаттың күйреуіне бес түрлі негізгі себепті айтады және оның пікірінше, қазіргі оқырман деректілікті, таза фантастиканы артығырақ көреді [9, 231-б]. Шындығына келгенде, қазіргі жанрлық трансформациялар аясында шекаралардың бұзылуынан бұрын күңгірттенуі басым десек болады. Ал ғалым И.Ильин болса, постструктурализмнің «шаршауынан» дүниеге келген постмодернизм аясындағы симуляцияны, «автор өлімі» тұжырымдамасының алмасуымен байланыстырады [10, 158-б]. Осы ретте К.Кумардың бұл теорияның жаңа әрі «таза» шындықты беруі ғана емес, әр индивид түсінігіндегі «ақиқатты» танытуға ұмтылыс жасауында дегені көңілге қонымды [11, 32-б]. Аталған теорияларды негіздей келе, біз америкалық әдебиеттанушы И.Хассанның [12, 46-б], Ресей зерттеушісі М.Эпштейннің [13, 12-б] постмодернизмге берген тұжырымдарының Т.Әсемқұловтің «Атайы» әңгімесімен тұспа-тұс сәйкес келетінін толық айталамыз. Ғалымдар көрсеткен басты ерекшеліктің әңгімедегі көрінісін мақалада толық аша алдық деп ойлаймыз.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеудің материалы ретінде Т.Әсемқұловтің «Атайы» әңгімесі алынып, дискурстық, интермәтіндік, контент талдау әдістері негізінде зерттеу жүргізілді. Әдеби-дискурстық талдау аясында көркем шығармадағы астарлы ой, аллегориялық сипат, постмодернистік дискурс басшылыққа алынды. Осының негізінде коллизия, «автор өлімі», аллюзия, стильдік конвергенция, абсурдтық идея, жанрлық деканонизация секілді интермәтінділік теориясы да басшылыққа алынды. Шығарманы автор аллегориялық әңгіме деп атағанымен, туындының өн бойында бірнеше бағыттар мен ағымдардың нышандары бар. Архетиптік талдау арқылы, әңгімедегі бағзыбейне, түпбейнелер образдылық, символикалық мәнде қарастырылды. Герменевтикалық талдау әдісі бойынша көркем мәтіндегі әр деталь, штрих, коллизиялық түзілістер, сюжеттік-композициялық желілер мәнмәтіндік деңгейде түсіндірілді. Символикалық-аллегориялық әдіс арқылы көркем шығармадағы авторлық позиция, ұттық идея, сана, халықтық интеграция мәселесі зерделенді. Бұл мақалада сонымен қатар жаңашылдық ретінде интерпретативті-перцептивтік талдау әдісін басшылыққа алдық. Постмодернистік шығармаларға тән «автор өлімі» позициясы аясында біз оқырманның мәтінді қабылдауы мен тануы, түсінуі

мен санасында өңделу үдерісіне орай зерделеуді де мақсат еттік. Бұл әдіс аясында мәтінді рационалдық деңгейде түсіну, эмоционалдық әсерде қабылдау, экзистенциалдық негізде сіңіру бағыттары шеңберінде оқырман реакциясы мен символикалық мән алдыңғы шепке шығады. Жалпы алғанда, когнициялық-интерпретациялық жүйе басшылыққа алынады.

Нәтижелер мен талқылау

1. Жанр деканонизациясы. Шығарманың басталуы этиологиялық ертегілік сарында жүзеге асады. Бағыз арыстанның қартайып, бүкіл Қара орман елін жинап, өз орнына лайықты тұлғаны тағайындап, мәңгілік өмірге аттану барысымен басталады. Шығарманың өн бойы түрлі метафоралық, градациялық, экспрессиялық бояулармен оқырманын еліте түседі. «Қомданған қанат, кейкиген бастар. Шошайған, жер сызған ұзынды-қысқалы құйрықтар. Тікірейген, қалқиған құлақтар. Қасқайып көкке біленген қылыштай азулар. Жерді тілгілей тарпыған тұяқтар. Ара-арасында шаңқ еткен, қаңқ еткен, арсылдаған, ырсылдаған абыр-сабыр сүт пісірім уақытқа созылды» [14], - деген жолдардағы қанат, бас, азу, құйрық образды түрде символданып, метонимияланған. Осы ауыстыру арқылы да қаламгер шығарма қаһармандарының бір парасына аңдатпа жасайды. Аллюзиямен көмкерілген шығарманың дамуы мысалдық бағытқа емеурін тастайды. Стилдік конвергенцияға ұшыраған шығармада түрлі мотивтік бағытта өріліп жатқанына куә боламыз. Шежірелік сипатта әріден ру тарихын айта келе, мифтік байламмен өреді. О бастағы жұмырласқан хаостан тіршілік иесі бөлініп, Дария анадан, яки сонау жаратылыс басынан өрбіген ұрпақтардың космогониялық сипатын келтіреді. Бұл жердегі ерекшелік – барлық төрт аяқтылардың ілгі атасы ретінде Дария ана көрінеді. Кей түсініктерде Жер-ана, жер – әйел бейнесімен ұштасса, төменгі әлем ретінде Дария әйел бейнесінде сомдалып тұр. Қара орманның ықылым заманнан бергі тарихын, тағдырын таразылап, өмір өткелдеріне көз жүгіртіп, еске салып, үлкен бір империялық алып құрылымдық мемлекет ретінде шолу жасап, мұрагерлік тағайындауды бастайды. Кәрі кірпі келіп, абадандар тайпасынан Атайыны, жолбарыстар ордасынан Мамытты ұсынып, бірі патша, бірі уәзір ретінде ел билеуге рұқсатын алады. Бағыз екі басшыны ертіп, осы уақытқа дейін Қара орманды басқарып о дүниелік болған патшалардың қорымына шығарып салуды, үлкен өсиетін айтуды мақсат етеді. Шаршаған Бағыздың соңғы өсиеті аңыздық прозаның ішінде космогониялық мифке негізделген эпсанаға жуық келеді. Шығарманың шиеленісінде жануарлар мен адамдар бетпе-бет кездесіп, соғысып, орман қызыл қанға боялып, эпсаналық, ертегілік сарынмен жалғасады. Шығарманың басталуына қарап біз өн бойы мысалдық сарынмен жалғасып, шешімі де этиологиялық бағытта аяқталатынына іштей сенгенмен, оқырманын жанрлық жүйеде «шалыс» бастырып, «алдап соғып», симуляциялықпен әдіспен мистикаға, магиялық

реализмге әкеліп ұластырады. Жан-жануарлар мен адамдар арасындағы конфликт, байланыс, шиенеліс, шарықтау шегі – неоромантикалық бағыттың ерекше үлгісіне әкеліп соғады. Көп жағдайда аллегориялық прозада насихат, үгіт, дидактика негізге алынса, бұл әңгімеде керісінше мистикалық, фантастикалық, магиялық идея реализммен ұштасады. Бұл әңгіменің жанрлық ерекшелігінде де қиял мен реалийлер қатар үндесіп, шындық әлемнің ғажайып бейнесі жатыр. Контент талдау негізінде осы бөлімше бойынша мазмұндық басты элементтердің көрсеткішін былайша кестеледік (1-кесте):

Кесте 1. Әдеби шығармадағы мазмұнды компоненттердің үлес салмағы

Компонент	Салмақтық үлес	Түсіндірме
Жанрлық сипаты	15 (%)	Этиология ертегі + магиялық реализм
Мифтік / космогониялық мотив	20 (%)	Дария ана, жұмыртқа моделі, шежіре, жаратылыс
Символика және аллегория	15 (%)	Жануарлар арқылы әлеуметтік бейнелеу, астарлы мағына
Конфликт және сюжет	20 (%)	Жануарлар мен адамдар соғысы, шиеленіс динамикасы
Көркемдік тәсілдер	15 (%)	Метафора, метонимия, экспрессия, аллюзия
Автор идея мен ұстаным	15 (%)	Ұлттық дүниетанымды жаңаша көркемдеу, «автор өлімі» позициясы, стильдік симуляция

Көркем шығармадағы уақыт пен кеңістік авторлық призмадан түрлі әдіс-тәсілдер арқылы көрініс беретінін байқадық. Бұның негізінде қарама-қайшылыққа толы диалектикалық мәндер әңгімеде бинарлық оппозицияда бір-бірімен қабысып жатыр. Адам мен жануар, жақсылық пен жамандық, мейірім мен өшпенділік, қайырымдылық пен қатыгездік секілді ұғымдар бір-бірімен теке-тіресіп экзистенциалдық мәнде көрінеді. Әңгімеде жалпыадамзаттық мәселелер аллегориялық тәсілмен берілгенімен, дихотомиялық негізде қарама-қайшылықтарға толы экзистенциялық леппен көрінеді.

2. Фантазмагория. Жоғарыда айтқан пікірімізді әрі қарай өрбітер болсақ, шығарманың өн бойындағы оқиғаны беру тәсілі – фантазмагория. Құпия да өзгеше әлемнің табиғи және мистикалық өлшеммен қатар өрілуі – постмодернистік өнер туындысына тән құбылыс. Мәселен әңгімедегі мына үзіндіге назар аударсақ: «...Бұл бұдан неше ықылым заман бұрын болған оқиға. Бұл хикаяны менің аталарымның атасының жетпісінші аталары өсиет етіп айтқан көрінеді. Ол тірі жан Дария ананың құрсағынан жаңа ғана шығып, жарық дүниеге көзін жаңа ашқан кез. Аңдар шөп қана жейді екен. Ол кезде олар бірінің етіне бірі жерік емес екен...» [14]. Бұл шағын

эпсаналық-хикаятта бірнеше мағлұмат берілген. Дүниенің, жануардың, адамның, табиғаттың жаралуынан бөлек, Дария-ана образы да бірнеше жерде көрінеді. Тіршілік атаулының түп-тамырының, бастау бұлағының қайнары ретінде адалдық, тыныштық, адамдық, мейірім, қайырым, махаббат секілді ұғымдармен түйістіреді. Дария-ананың құшағынан жаратылған барлық тіршілік иесіне тән қасиет те өсіп-өну, бірлікте өмір сүру, тыныштықта күй кешу, ешкімге соқтығыспай, момын тірлік етуге келіп саяды. Сол тыныштықты бұзушы ретінде адамды антипод образ ретінде көрсету уақыт пен кеңістіктегі психологиялық қақтығыстарды, мекен мен мекеншақтағы бейсаналық тартыстарды сана ағымымен суреттеумен жүзеге асты. Осылайша адами болмыс, ойлар, пікірлер, ішкі деградация, күйініш-сүйініш сезімдер қайшылықты форматпен жанрлық, құрылымдық негізге бағынбай, тіпті кереғарлық екіұшты ойлармен жарыса көрініс берді.

3. Абсурдтық идея. Мифорестафрациялық әдіспен жазылған шығарма шындығында бірнеше жанрлық тәсілдің кірігуі байқалады. Күштілердің озбырлығы, жуастардың әлсіздігі, дәрменсіздігі, адамгершілік пен адалдықтың аяққа тапталып, жазықсыздың жапа шегуі, қатыгездік пен озбырлықтың кесепаты, тіршілік иелерінің менмендігі, тәкаппарлығы, бейшараның шарасыздығы секілді түрлі психологиялық проблемаларды қаламгер шығармадағы басты кейіпкерлер Бағыз, Атайы, Мамыттың көзімен жеткізеді. Шығарманың аллегориялық әдіспен жазылғандығының ұтымды тұсы – адамдықтың екі типінің көрсетілуінде. «Адам» деп аталғанмен, төрт аяқтының тірлігін жасап, тіпті одан да бетер әрекеттердің сойқандығын «шығаратын» тіршілік иесінің қос-бейнесі жасалған. Адамның психологиялық екіге бөлініп, өз-өзінен жиреніп, нәпсісіне құл болып, өз арнасынан тасып, бағынбай, басқа бір «жан иесіне» көшу – тек қазіргі заманда емес, жеке тұлға болып қалыптасқалы қатар жүретін «көлеңкесі». «Мінсіз қаһарман», «мінсіз бейне», «адал адам», «дұрыс адам» образдарына қанық қазақ оқырманы бұл типтес шығармаларды қабылдай қоймағаны рас. Қалайша, жануарлардың алдында адамзаттың бейнесі осынша озбыр, қанішер, қатыгез, зорлықшыл, іске алғысыз тиран ретінде көрінді деген секілді абсурдтық идеялар белең алды. Шығармадағы Қара орман мекеншағы утопиялық сарынды еске салады, яки бірнеше мың жыл адам атты аждаһаның тау-тасқа көшіп, «қой үстінде бозторғай жұмыртқалайтын» мезетте өмір сүрген патшалықты елестетеміз. Жануар мен адамдар арасындағы тартыс аясындағы Сарқыттың да аралық образ ретінде көрінуі – екі әлемді байланыстырушы тотемдік символ ретіндегі бернесі. Тәжірибелі Бағыздың отыз күн той үстінде Сарқыттан көз алмай, одан күдіктенуі де жайдан-жай емес. Мойындаудан гөрі оқшауланып, бас игеннен гөрі немқұрайлылық танытып, ерекше мінезімен бөлектенген итті тек Бағыз ғана байқады, оның осыншама уақыт патшалықты ұстап, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, мақұлық атаулының басын біріктірген стратег, психолог, ішкі түйсігі жоғары энтузиаст, білгір де сезімтал басшы

екені білінеді. Оның барлық жауапкершілікті Атайыға артып, мәңгілік мекеніне асыққаны – екі аяқтыларды «мойындап», оның алдындағы дәрменсіздігіне бас ұруы, шарасы таусылуы, белгісіздік күйге түсіп, «таза жеңілістің» болатынына кәміл сенуі. Оның ішкі түйсігінде де лажсыздық, шарасыздық сана ағымының дамуына әкеледі. Жазушы да өз ойын, идеясын абсурдтық түсінікпен білдіреді. Себебі жануар мен адамның теке-тіресі, адам мен табиғаттың апаты, «Адамға табын, Жер, енді» түсінігі, табиғи болмысты сындыру, табиғатқа қарсы шығу, жаратылыс иесінің ақысына кіру, тіршілік атаулыны менсінбеу, өзін зор, «басқаны қор санау» секілді иррационалдық бағытта білдіреді. Жалпы, аксиологиялық мәндегі құндылықтар атаулының «құнсыздану» идеясы шығарманың басты қазығы болмақ.

4. Коллизия. Енді шығарманың ішкі мазмұнына бойлайық. Әдебиеттану ғылымында конфликт пен коллизия мәселесі бойынша көптеген ғалымдар еңбектенгені мәлім. Жоғарыда атап өткеніміздей, шығарманың мазмұны мен пішіні эклектизмге негізделіп, бірнеше жанрлық бірліктердің бір арнаға тоғысып, тұтастықтағы ойды білдірудегі қызметін сәтті орындап шықты. Мистикалық, ертегілік, мифтік, үрейлік, футуристік, романтикалық, психологиялық, неонатуралистік, философиялық идеялардың барлығы осы шығармада тоғысқан. Коллизия – ұғымы шығармадағы тартыспен қатар жүретін құбылыс, яки қалыптасқан заңдылықтардың орындарының бұзылуы, абсолютті шындықтың бұлыңғырланып, сюжеттік шиеленістердің қайшылықтары, қалыпты жағдайдың ауытқуы десек те болады. Шығармадағы негізгі өзек – теңдік, тек адамдардың ғана емес, барлық жаратылыс арасындағы тепе-теңдік. Атайыға екі аяқтылардың ерекшеленген қаруы – өнерінде екенін айтқан Бағыздың сөзінен-ақ адамзаттық прогрессия, дамудың биік сатысына қызығуды немесе қорқуды көрмейміз, керісінше сол өнерді игермей, бір жерде дамымай тұрып қалған ортаға налығанын байқаймыз. Дүниенің төрт бұрышын жайлап, «өнерді» игеріп, жасанды қарудың құлағында ойнаған адамзаттан өздері олардан асып түспесе кем түспейтін барлық қажыр-қайратқа, бірлікке, айлаға, соғыс тактикасына, түрлі әдіс-тәсілдерге қанық болса да, өнер-білімсіз жеңіліске ұшырайтынын да аңдатады. Тіпті «...Ешкімнің жоқ екенін көріп тұрып қалған екі аяқтылардың тұлғасын Атайы жауынгердің жіті көзімен шолып өткен. Асып бара жатқан ештеңесі көрінбеді. Орта бойлы. Артқы екі аяқпен жүргені болмаса бұның да төрт мүшесі, бір басы бар екен...» [14], - деген Атайының ойынан да екі аяқтыларды пір тұтып, ақыл мен сана тұрғысынан әлдеқандай биік, өзгеше де ерекше жан иесі деп қарамай, немесе өздерін биік те санамай, өздеріндей тіршілік иесі ретінде көруі де – адамзаттық теңдікті, теңбіл тіршіліктегі жаратылыс атаулының біркелкілігін айтқысы келсе керек. Қара орман елі мен екі аяқтылардың соғысы – тарихи тақырыптағы әскери тактикаларды еске түсіретін коллизиялық формалардың бірі.

Жеңіліске ұшыраған Атайы терең күйзеліп, Дария-анамен сырласуы, үнсіз түсінісуі, жүрегіндегі үлкен аманатты орындай алмай қалған сызатты өкініші, барынан айырылған шарасыздығы, халық алдындағы өз-өзін жегідей жеуі – барлығы терең де әсерлі көрініс берген. Атайының Сауранмен байланысы да ер мен әйел орнын түсіндіруге арналған ишара секілді. Атайының амалы құрып, Мұзғарға барып, бар ойын жинақтап, көкжиекпен кеңесуі де, «намыс» атты қасиетті бойына сіңіріп өзін тасқа соғуы – ішкі монологтың айрықша үлгісі ғана емес, Атайының азаматтық позициясының биік шыңы. Шығарманың шешімінде Бағыз, Атайы, Мамыр, Қадырхан, тағы да басқа барлық мақұлықтар хайуанаттар бағына тоғытылып, темір тордың ішінде өмір сүреді. Кең сахараға, Қара орманға, дүниенің төрт бұрышына сыйған мақұлықтарды екі аяқты антипод образ – адамдар кішкентай жәшікке қамап қана қоймай, өз қалауларымен жүргізіп, үстемдік етті.

Атайы секілді елін өрге сүйреп, халқы үшін жанын беруге даяр, шыбын жанын шүберекке түйген жандар қаншама. Шығарманың «Атайы» атануы да бекер емес. Басты образ Бағыз болғанымен, жас әрі іскер ретінде арлан Атайыны патша ету де жайдан-жай емес. Атайы – иісі қазақтың жалпы жиынтық бейнесі. Атайы – сонау көкбөрілердің жалғасы, түркілердің бас көтерер тұлғасы. Көкбөрі бағзыбейнесін (архетип) атамай кетуге болмайды. Түркі халқының таным-түсінігінде көк бөрінің алатын орны ерекше. Сол себепті шығармаға басты өзек ретінде Атайының алынуы тегіннен-тегін емес. Жалпы, шығармадағы Қара Орман елі – қазақ елінің аллегориялық тұспалы. Төрт құбыласы тең, өз шекарасында күй кешіп, ешкімнен бес бересі, алты аласы жоқ күй кешкен момын да қарапайым ел екендігін Қара орманды сипаттаған Бағыздың монологынан байқаймыз. Бұл монологта Қара орман елінің түрлі соғыстар мен алаңдардан аман қалып, батырлар мен қолбасшылардың арқасында аман қалып, азайған халық қайта өсіп, өніп, дегендеріне жеткені сөз болады. Қазақ тарихында түрлі небір зұлмат тарихи оқиғалар, қанды қырғындар, ойрат, жоңғар, қалмақтармен соғыстар, ашаршылық сынды нәубеттерді бернелейді. Шығармада көп кездесетін тіркес – жетпісінші аталар, жетпісінші ұрпақ секілді жетпіс санымен байланысты ұғымдар. Бұның мәні де – қазақ халқының жетпіс жылдық бодандығында, бас бостандығының кемдігінде. Емеурінмен, соның ішінде синекдохалық әдіспен көрініс тапқан. Ал шығармадағы екі аяқтылар дегені – патшалық, отаршылдық қамыты, «өнер-білімге» бай, оқыған «орыс зиялыларын» қара халықты өзіне бағындыруында. Тіпті шығарма соңындағы торға байлануы да – символданған эпизод. Төмендегі кесте арқылы шығармада қолданылған басты зерттеу әдіс-тәсілдерімізге орай жасақталған ойымызды көрсетуге болады.

Кесте 2. Зерттеу нәтижелері бойынша ұсыным-кесте

Талдау нысаны	Символдық мәні	Әдеби әдіс	Зерттеу нәтижесі
Атайы	Көкбөрі архетипі, ұлттың қорғаушысы	Архетиптік талдау	Түркілік мәдениеттегі көкбөрі бейнесінің заманауи көркем әдебиеттегі жаңғыруы
Қара орман	Қазақ елі, дәстүр мен табиғаттың символы	Аллегориялық талдау	Тарихи жады, тәуелсіздікке дейінгі қазақ халқының символдық мекені
Екі аяқтылар	Отарлаушы күш (патшалық Ресей, Кеңес жүйесі)	Герменевтикалық талдау	Озық технологияға ие, бірақ рухани мешеу күш ретінде бейнеленуі
Жетпіс ата, ұрпақ	Кеңестік бодандықтың метафорасы	Контент-талдау	70 жылдық отарлық езгінің көркемдік тәсілмен берілуі
Темір тор, хайуанаттар бағы	Еркіндіктен айырылған халық, рухани шектеу	Символикалық-аллегориялық	Еркін халықтың торға камалуы – рухани күйреу мен тәуелсіздікті жоғалту метафорасы

5. «Автор өлімі» концепциясы. Жоғарыда біз әңгімедегі аллегориялық сипатты өзімізше бағамдап көрдік. Осы негізде кеңестік идеологияны, саяси-қоғамдық мәселелерді астарлап жеткізуі мүмкін деген ойға келдік. Ал оқырман позициясы тұрғысынан алып қарасақ, «автор өлімі» концепциясын басшылыққа алар болсақ, нақты идея, авторлық идея бізге беймәлім, Р.Барттың пайымдағанындай, әр оқырман санасы мен мәтін тікелей дискурстық қатынаста болады. Жалпы автор концепциясы кеңістік пен кейіпкерлердің тағдыр байланысын көрсетуге бағытталады [15, 707-б]. Шығармадағы тағы бір ойға оралатын идея – адамның жан бостандығы, жан жүйесі, психологиясы. Бәлкім, біз пайымдағандай емес, аллегориялық сипаттағы Қара орман – адамның болмысы, оның ішіндегі түрлі мақұлықтар адамның мінез-құлқы, ортасы, аурасы, ал екі аяқты дегені – нәпсісі, егер нәпсіні жеңе алмаса, соның құлы болар деген де ой болар. Өлі де шешімін таппаған жан ілімінің түрлі қатпарлары мен сезім иірімдері шығар деген де ой келеді. Қаламгердің шеберлігі сонда, бұл идеяны – өз оқырманына қалдырғандығында. Әркімнің жүрегінде өз Таласбегі бар, әр адамның когнициялық, интеллектуалдық, психологиялық, рационалдық бағамына орай танып алар ой таразысы бар. «...Жарлығың неткен қатты еді! Қара Орман қайда? Оны мекендеген қасиетті халық қайда? Жердегі жан-жәндіктің шыққан Отаны – Ұлы Дария ана. Сен де сол Дария ананың бір баласысың. Біздің бауырымызсың» [14]. Шығармадағы осы ой адам жанының қалтарысын, ішкі әлемнің айқасын, бір-біріне бұлқына бағынбаған сезім сарайын, арнадан тасыған, буырқанған жан сарайын тұспалдайтын да секілді. Қорытатын болсақ, «автор өлімі» позициясындағы ойымызды дәлелдеу мақсатында төмендегі кестені келтіруді жөн көреміз.

Кесте 3. Интерпретативті-перцептивті талдау

Талдау қабаты	Мәтіндік элемент / үзінді	Оқырман реакциясы / қабылдауы	Мағыналық интерпретация
1. Когнитивтік (ақылмен қабылдау)	«Міне, тәж. Міне, тақ».	Сюжеттік шешім, оқиға аяқталды деген сигнал	Билікті, жауапкершілікті тапсыру, бірақ ирониямен айтылған – моральдық күйреу белгісі
2. Эмоциялық (жүреппен сезіну)	«Халқыммен бірге мен де өлдім. Сен жеңдің. Мен жеңілдім».	Қайғы, өкініш, күйзеліс	Ішкі рухтың құлдырауы, ұлттық рухтың жан дағдарысы
3. Экзистенциалдық (жанмен ұғыну)	«Қара орман – адамның болмысы... мақұлықтар – адамның мінезі... екі аяқты – нәпсісі».	Адам өмірінің мәнін іздеу, нәпсі мен рух күресі	Шығарма – адамның ішкі әлемі туралы психологиялық аллегория, өзін-өзі тану процесі

Сайып келгенде, «Атайы» әңгімесінің жанрлық, идеялық, көркемдік қыры – көпфонды функцияларға толы дейміз. Шағын ғана әңгіменің поэтикалық қыры да өзгеше.

Қорытынды

Қорытындылайтын болсақ, Т.Әсемқұловтің «Атайы» әңгімесі – аллегориялық негізде жазылған әңгіме дедік. Алайда бойына түрлі жанрлық трансформациялар мен идеялық мәндегі мазмұндық ерекшеліктерді жинаған әңгіме десек те болады. Әңгіменің өн бойындағы постмодерндік бағыттың аясынан дамитын мифтік-символикалық, фантазмагориялық сипат негізінде көптеген мәселелердің астары ашылады. Кейіпкерлер жандүниесіндегі мифопоэтикалық жад нәтижесінен туындаған архетиптік-символдық бейнелер, авторлық концепция, идеялық мазмұн жымдасып жатқан әңгімедегі интермәтінділік мәселесі де бір-бірімен жымдасқан.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Лотман Ю. М. О принципах художественной фантастики // История и типология русской культуры / Ю. М. Лотман. – СПб., 2002. – 769 с.
- [2] Kowalik G. Post-Postmodernism, the “Affective Turn”, and Inauthenticity // Humanities. – 2023. – Vol. 12. – Pp. 1-15 <https://doi.org/10.3390/h12010007>
- [3] Kitagawa Y. Copying identity // Natural Language & Linguistic Theory. – 1991. – Vol. 9, №3. – P. 497-536. <https://doi.org/10.1007/BF00135356>
- [4] Skinner H., Kubacki K. Unravelling the complex relationship between nationhood, national and cultural identity, and place branding // Place Branding and Public Diplomacy. – 2007. – Vol. 3, №4. – Pp. 305-316. <https://doi.org/10.1057/palgrave.pb.6000072>
- [5] McCarthy J.J., Kimper W., Mullin K. Reduplication in harmonic

serialism // Morphology. – 2012. – Vol. 22, №2. – Pp. 173-232. <https://doi.org/10.1007/s11525-012-9203-3>

[6] Kokkola L. Envisaging “our” nation: politicized effects in minority language literature // Children’s Literature in Education. – 2019. – Vol. 50, №2. – Pp. 142-159. <http://dx.doi.org/10.1007/s10583-017-9340-8>

[7] Сәулембек Г. Мистика: іргелес жанрлармен өзара байланысы мен кейіпкерлер жүйесі // «Керуен». – 2024. – №1 (82). – Б.169-184.

[8] Brown CN. Genre fiction science fiction the quest for utopia // Foreign Literature Studies. – 2005. – Vol. 27, №6. – P. 36-40.

[9] Новейший философский словарь. Постмодернизм / Гл. науч. ред. и сост. А.А.Грицанов. – Минск: Современный литератор, 2007. – 816 с.

[10] Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, 1998. – 158 с.

[11] Kumar K. From Post-Industrial to Post-Modern Society. New Theories of the Contemporary World. – Oxford (UK): Cambridge (USA), 1995. – 256 p.

[12] Hassan I. The Postmodern Turn: Essays in Postmodern Theory and Culture. – Columbus, Oh, 1987. – 230 p.

[13] Эпштейн М.Н. Постмодерн в русской литературе: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. шк., 2005. – 287 с.

[14] Әсемқұлов Т. Атайы <https://qazaqadebieti.kz/16153/atajy> 21.07.2025

[15] Шаинова Г.Б., Нурпеисова Г.М., Смагулова Ш.К. Архетип дома как пространственно-временная категория романа «Трон сатаны» Р.Сейсенбаева // Известия КазМОиМЯ им. Абылай хана. Серия «Филологические науки». – 2025. – №3. – Б. 702-712. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.041>

REFERENCES

[1] Lotman Yu.M. O principah hudozhestvennoj fantastiki. [The principles of fiction]. Istoriya i tipologiya russkoj kul’tury. – Sankt-Peterburg, 2002. – 769 s. [in Rus.].

[2] Kowalik G. Post-Postmodernism, the “Affective Turn”, and Inauthenticity // Humanities. – 2023. – Vol. 12. – Pp. 1-15 <https://doi.org/10.3390/h12010007>

[3] Kitagawa Y. Copying identity // Natural Language & Linguistic Theory. – 1991. – Vol. 9, №3. – Pp. 497-536. <https://doi.org/10.1007/BF00135356>

[4] Skinner H., Kubacki K. Unravelling the complex relationship between nationhood, national and cultural identity, and place branding // Place Branding and Public Diplomacy. – 2007. – Vol. 3, №4. – Pp. 305-316. <https://doi.org/10.1057/palgrave.pb.6000072>

[5] McCarthy J.J., Kimper W., Mullin K. Reduplication in harmonic serialism // Morphology. – 2012. – Vol. 22, №2. – Pp. 173-232. <https://doi.org/10.1007/s11525-012-9203-3>

[6] Kokkola L. Envisaging “our” nation: politicized effects in minority language literature // Children’s Literature in Education. – 2019. – Vol. 50, №2. – Pp. 142-159 <http://dx.doi.org/10.1007/s10583-017-9340-8>

[7] Saulembek G. Mistika: irgeles janrlarmen ozara bailanysy men keipkerler zhuesi. [Mysticism: relationship with related genres and character system]. Keruen. – 2024. – №1 (82). – B.169-184. [in Kaz.]

[8] Brown CN. Genre fiction science fiction the quest for utopia // Foreign Literature Studies. – 2005. – Vol. 27, №6. – P. 36-40.

[9] Novejshij filosofskij slovar. Postmodernizm [Postmodernism]. – Minsk: Sovremennyyj literator, 2007. – 816 s. [in Rus.]

[10] Ilin I.P. Postmodernizm ot istokov do konca stoletiya: evolyuciya nauchnogo mifa. [Postmodernism from the beginning to the end of the century: the evolution of the scientific myth]. – Moskva: Intrada, 1998. – 158 s. [in Rus.].

[11] Kumar K. From Post-Industrial to Post-Modern Society. New Theories of the Contemporary World. – Oxford (UK): Cambridge (USA), 1995. – 256 p.

[12] Hassan I. The Postmodern Turn: Essays in Postmodern Theory and Culture. – Columbus, Oh, 1987. – 230 p.

[13] Epshtein M.N. Postmodern v russkoj literature. [Postmodernity in Russian literature]. – Moskva, Vysshaya shkola, 2005. – 287 s. [in Rus.].

[14] Assemkulov T. Ataiyi. [Ataiyi] <https://qazaqadebieti.kz/16153/atajy> 21.07.2025

[15] Shainova G.B., Nurpeisova G.M., Smagulova Sh.K. Arhetip doma kak prostranstvenno-vremennaja kategorija romana «Tron satany» R.Sejsenbaeva [Archetype of the house as a spatial-time category of the novel “Throne of satan” R.Seisenbaev] // Bulletin Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. – 2025. – №3. – S. 702-712. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.041> [in Rus.]

ФАНТАСМАГОРИЯ И ДЕКОНСТРУКЦИЯ АВТОРСКОЙ ПОЗИЦИИ В РАССКАЗЕ Т. АСЕМКУЛОВА «АТАЙЫ»

*Абдуллина А.Б.¹

*¹Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова
Актобе, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается применение таких постмодернистских литературоведческих методов, как фантасмагория, интертекстуальность и концепция «смерти автора». Сначала анализируются теоретические основы этих подходов с точки зрения психологии и литературоведения, а также исследуются понятия «идентичность», «национальное сознание», «народное мировоззрение». В этом контексте объектом исследования становится рассказ «Атайы» писателя Таласбека Асемкулова, как одного из ярких представителей данного направления в современной казахской литературе. Произведение, написанное в жанре аллегорического рассказа, подвергается всестороннему анализу. С позиции литературоведения проводится сопоставительно-исторический, символично-архетипический, интертекстуальный, концептуальный и

герменевтический анализ с использованием контент-анализа, а также качественных и количественных методов исследования. В статье рассматриваются жанровая трансформация, идеи абсурда, авторская концепция и симуляция, понятие «смерти автора» с семиотической точки зрения. Рассказ анализируется через такие ключевые категории постмодерна, как постирония, архетип, мифореставрация, мифологическое мышление, аллегорический приём, этиологический элемент, а также в контексте утопических идей неоромантического и неофантастического направления. Особое внимание уделяется интерпретации через призму национального кода.

Жанр аллегории в литературе — это способ скрытой передачи не только историй о животных, но и общечеловеческих проблем. В соответствии с этим, жанр аллегорического рассказа отражает теоретическую и практическую значимость статьи. Научная ценность исследования связана с тем, что в современной казахской прозе жанр аллегорического рассказа используется для раскрытия общечеловеческих и национальных тем. Практическая значимость исследования заключается в том, что полученные результаты могут быть применены в курсах по современной казахской литературе, современной казахской прозе, а также при анализе и преподавании литературного процесса XXI века. Рассказ «Атайы», в котором сатирическое изображение человеческой сущности реализовано посредством метода фантасмагии, является аллегорическим рассказом, определяемым в нескольких структурах, направлениях и характеристиках. Данная статья внесет значимый вклад в область современной казахской литературы и прозы, а также расширит наше понимание явлений и терминов, присутствующих в современных литературных тенденциях.

Ключевые слова: современная казахская литература, национальный код, идентичность, жанр, постмодернизм, фантасмагория, аллегория, интертекстуальность, архетип

PHANTASMAGORIA AND DECONSTRUCTION OF THE AUTHORIAL POSITION IN T. ASEMKULOV'S SHORT STORY "ATAI"

*Abdullina A.B.¹

*¹K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. This article explores the use of phantasmagoria, intertextuality, and the concept of the “death of the author” within the framework of postmodern literary criticism. First, the theoretical foundations of these approaches are examined from psychological and literary perspectives, followed by an analysis of the concepts of identity, national consciousness, and folk worldview. In this context, the study focuses on the short story “Atayy” by Talasbek Asemkulov, a prominent representative of this direction in contemporary Kazakh literature. His work, written in the genre of allegorical narrative, is subjected to in-depth analysis.

From a literary perspective, the study employs comparative-historical, symbolic-archetypal, intertextual, conceptual, and hermeneutic methods, combined with content analysis, including both qualitative and quantitative approaches. The article provides a semiotic interpretation of such notions as genre transformation, the absurd, authorial conception and simulation, and the “death of the author.” The narrative is further explored through key postmodern categories, including post-irony, archetype, myth-restoration, mythological consciousness, allegorical technique, and etiological motifs. These elements are analyzed in relation to neo-romantic and neo-fantastic utopian ideas, while also being interpreted through the lens of the national code.

The genre of allegory in literature is a method of subtly conveying not only the narratives of animals but also universal human issues. Accordingly, the genre of allegorical story reflects the theoretical and practical significance of the article. The scientific value of the research is connected with the clarification of universal human and national themes within the genre of allegorical story in contemporary Kazakh prose. The practical significance of the research is that the results obtained can be utilized in courses on contemporary Kazakh literature, contemporary Kazakh prose, and in the analysis and teaching of the literary process of the 21st century. The story “Atayı,” where the satire of human existence is realized through the method of phantasmagoria, is an allegorical story identified across several structures, directions, and characteristics. This article will make a notable contribution to the field of contemporary Kazakh literature and contemporary Kazakh prose, and will expand our understanding of the phenomena and terms present in today’s literary trends.

Keywords: contemporary Kazakh literature, national code, identity, genre, postmodernism, phantasmagoria, allegory, intertextuality, archetype

*Мақала түсті / Статъя поступила / Received: 23.02.2026.
Жариялауга қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.*

Автор туралы мәлімет:

Абдуллина Анар Борановна – PhD, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: anar.abdullina@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8695-7417>

Информация об авторе:

Абдуллина Анар Борановна – PhD, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актөбе, Казахстан, e-mail: anar.abdullina@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8695-7417>

Information about the author:

Abdullina Anar Boranovna – PhD, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: anar.abdullina@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8695-7417>

ӨОЖ 82-311.1

ГТАХР 17.82.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.042>

Т. ӘСЕМҚҰЛОВТЫҢ «ТАЛТҮС» РОМАНЫНДАҒЫ ЖЕТІМ БАЛАНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫ

* Айдарбекова А.А.¹

^{*1}әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Т. Әсемқұловтың «Талтүс» романы – жетім бала психологиясын, дүниетанымын аша алған шығарма. Прозалық шығармадағы жетім бала бейнесі арқылы жеке адамның тағдырын ғана емес, жалпыадамзаттық болмысты тануға болады. Романда атасы әке-шешенің жоқтығын білдірмеуге тырысып, жасырып-жасқаса да бала бойында метафизикалық сағыныш менмұндалайды. Өгей шешеден теперіш көрген баланың ішкі қорқыныштары мен күрескерлік қасиеті шебер суреттеледі. Сондықтан болар, бас кейіпкер өзін кітаптардан, домбыра пернесінен, дастархан басындағы тағылымды әңгімелерден құрап алуға тырысады.

Мақаланың негізгі мақсаты – автордың «Талтүс» романындағы жетім бала Әжігерейдің ішкі әлемін суреттеу және экзистенциалдық жалғыздық мәселесіне үңілу. Бұл мақалада жетім баланың жан-дүниесіне жан-жақты барлау жасалып, рухани жалғыздық мәселесі философиялық және психологиялық тұрғыдан зерделенеді. Негізгі идеясы – жаны жараланған кейіпкерді суреттеудегі автордың қолданған көркемдік тәсілдерін талдау. Тамырсыздық, белгісіздік мәселелерінің кейіпкер санасына әсер етуі арқылы рухани аш жетім баланың өзіндік «менін» іздеу жолындағы сапарын сипаттау. Зерттеуде көркем-әдеби талдау әдісі, психологиялық талдау әдісі, когнитивтік талдау әдісі, экзистенциалдық-философиялық әдіс және болжамдық әдіс қолданылады.

Зерттеу нәтижесінде, автордың «Талтүс» романы – күйшілік өнерден сыр шерту ғана емес, күй арқылы өзін табуға тырысқан жетім баланың талпысы, тұлға ретінде қалыптасу жолы, символика арқылы берілген сана түкпіріндегі қорқыныштары зерттелген шығарма екені анықталады. Сонымен қатар, жетімнің ішкі күйі мен тартқан күйіндегі байланыс тұжырымдалады. «Талтүс» романының негізгі тақырыптарының бірі күй өнерінің дамуы ғана емес, жетім баланың ішкі күйіне үңілу екені анықталады. Автордың бас кейіпкерді жетім бала ретінде алу себептері зерттеліп, тиісті қорытындылар жасалады. Бас кейіпкердің жетімдіктен алған жарақаттарын күй өнері, яғни музыкалық терапия арқылы емдеуге тырысқаны да зерделенеді. Зерттеу жетім бейнесін әдеби-теориялық тұрғыда талдауға негіз болып, алынған нәтижелерді оқу және ғылыми тәжірибелерде қолдануға ұсынылады.

Тірек сөздер: талтүс, жетім бала, жалғыздық, жан жарақаты, тұлға, өнер, музыка, күй, балалық шақ

Кіріспе

Т. Әсемқұловтың «Талтүс» романы – қазақ даласында күй өнері мен күйшілерді жаңғыртуға тырысатын, күйлердің тарихын, орындалу жүйесін, дәстүрлі музыкалық терминді зерттейтін шығарма. Алайда, автордың өзі айтқандай, роман адамзаттық деңгейдегі бірнеше мәселелерді қозғайды. Оның ең маңыздысы – романдағы бас кейіпкер Әжігерейдің жетімдігі. Әжігерейдің жетімдігі – физикалық қана жетімдік емес, рухани және экзистенциалды жетімдік. Әлем әдебиетінде жетімдік тақырыбы – ең көне тақырыптардың бірі. «Библиядан» басталып «Квазимодо», одан қалды Ф. Достоевскийдің «Жасөспіріміне» дейін жалғасатын туындылар адамзат санасында когнитивтік тепе-теңдікті орнатуда. Ал қазақ әдебиетінде Әжігерей секілді жетім балалар көп. М. Омарханұлының «Жетімі», «Қорғансыздың күні», «Көксерегі», С. Мұратбековтың «Жабайы Алмасы», «Жусан иісі», «Жанболаты», О. Бөкейдің «Тортай мінген ақ боз аты», Д. Исабековтың «Бекеті», «Сүйекшісі», т.с.с. Бұл жетімдерден Әжігерейдің айырмашылығы өзін өнерден іздеп жолға шыққаны еді.

Жалпы жетімдік ұғымы адамзатқа тән. Бірақ оны кім, қалай көтереді, түсінеді, соған байланысты. Кейіпкер жетімдігін экзистенциалық трансценденцияға айналдырды, сырын күйге ашты, күйшілік өнерді жанына серік етті, қуанышын да, қайғысын да, өкпе-ренішін де домбыра шанағымен сөйлетті. Нақтыласақ, романның алғашқы сөйлемдерінен бастап Әжігерей жетімдіктің ащы дәмін татады. «Бақытты балалық шақ деген сөздің мағынасын ешқашан байыптаған емес. Тіпті, балалық шақ болып па еді, есіне түсіре алмайды» [1, 9 б.]. Бұл жолдар Әжігерей тағдырынан сыр шертеді. Әуелден өгей шешесі Күлбағиланың қолынан күніне бірнеше мәрте таяқ жеп, итаяқтан су ішіп, «қорғасындай ауыр көзқарасынан» сескеніп өмір сүреді [1, 26 б.]. Күй өнерінің киесін арқалап жүрген жас балаға өгей шешенің қорлық көрсетуі – өлім туралы ойларға да жетелейді. Осы сәтте бала мен табиғат арасындағы параллелизм шебер суреттелген. Ол өлім мен өмір арасындағы арпалыста жүріп, жарыққа қарай ұмтылады, Жер Анадан күш-қуатын жинайды. Кемеңгер табиғатпен тілдесіп, тіршілік берген Құдай басқасын да беретінін жақсы түсінеді [1, 31 б.]. Көсеге сияқты өмірге сорың қалың болып келіп, тіршілікке бауыр басып үлгермей жатып, өмірден өтудің азабынан сескенеді. Ақырында Сабыт ақсақалға өгей шешесінен құқай көріп жүргенін айтады. Сабыт ақсақал балаға зорлық көрсеткені үшін қатты күйініп, Күлбағиланы сабай жөнеледі. Дәл солай зорлықты зорлықпен тыйғысы келеді. Күлбағила ауылына кетеді. Бірақ аз уақыт өткен соң Күлбағила қайта келіп, Әжігерейге мейірімділік таныта бастайды. Осы сәтте Әжігерейдің бойында туған анасымен қауышқандай ерекше қуаныш

сезімі жүріп өтеді. Бірақ, көп ұзамай Әжігерей артына қарағанда апасының тісі ақсып, қорқынышты кейіпке айналып кеткенін аңғарамыз. Демек, кейіпкер санасында өгей шешеге деген қорқыныш мифтік мыстан бейнесін оятып, мифопоэтикалық тұрғыда репрезентацияланады. Осыдан-ақ, жетім баланың көрер азабы алда екенін болжаймыз.

Осы ретте айта кету керек, Күлбағиланың өзі де тағдырлы кейіпкер. Шығарма соңына қарай автор Әжігерей апасының қатігез болмысының қалыптасу себептерін біртіндеп ашады. Ол 10 жасында ақтың әскерлері үй ішін түгелімен қырып кеткенін өз көзімен көрген. 10 жастағы балаға ең аяулы адамдарының қанға бөгіп, аса қатыгездікпен өліп жатқанын көру – жан дүниесінде мәңгілік жазылмас жара қалдырады. Бала бейсанасында өлімді ерте тану феномені оянып, жетімдік архетипі белсендіріледі. «Бала жаны – мөлдір әйнек іспеттес. Оған түскен әрбір сәуле – мәңгілік із қалдырады» [1, 81 б.]. Оның қатігездігінің, қатандығының артында өткен өмірінің көріністері менмұндалайды. Осылайша, Күлбағила да жетім қалған. Бұл – Д. Риццолаттидің «Айна» теориясына сәйкеседі. «Бір адам екінші адамның бойынан өзі сезінген эмоцияларды сезінсе, әрекетін өзіне ұқсатса, бұрынғы күйді бастан өткергендей болады» [3, 11 б.]. Сәйкесінше, Әжігерейдің бойындағы жетімге тән әрекеттері мен қылықтары Күлбағиланың жан-жарақаттарын қозғап жіберген. Бұл Күлбағиланың бойында ашушандық мінез-құлқын туғызып, күш көрсетуге үйірсектікті қалыптастырады.

Бақсақ, Сабыт ақсақал Күлбағилаға, Күлбағила Әжігерейге зорлық көрсетеді. Бұл әрекеттер ашаршылық, бодандық, соғысты бастан кешкен қазақ ауылдарының адамдарында бейсаналы түрде жүріп жатады. Ал Әжігерейдің жетімдігіне әлімжеттік қосылып, жан жарақаттарын тереңдетіп жібереді. Атап айтсақ, кейіпкердің физикалық, психологиялық және экзистенциалдық жетімдігі – бала бойындағы ішкі «меннің» бөлшектенуіне әкеледі. Әдетте адам бойын физикалық немесе рухани аштық бойлап алғанда моральдық тұлғалалары, ішкі дүниесі, кісілік салттары түбегейлі өзгерістерге ұшырап отырады. Негізгі қалыбы, құрылымы бұзылады. Нәтижесінде, бірнеше «мен» адам бойында адам айтса нанғысыз күреске түседі.

Бірі – тамырынан ажыраған, белгісіздікте өмір сүріп жүрген бала бейнесі. Ең қиын дүние – ата-анасыз өсу, бірақ одан да ауыры қайдан тамырлағанынан хабарсыз болу. Әжігерей де әңгіме арасында абайсызда «апа» деп жүргені өз анасы емес екенін естіп қалады. «Ата» деп жүргені әке емес. Сонда анасы кім, әкесі кім, Әжігерейдің өзі кім? Күлбағила қанша жерден таяқтаса да «анам ғой» деген ой тыныштық тапқызатын. Ал енді аталған оқиға бала бойында бостық сезімін тудырып қана қоймай, оқырмандарды да ойлантады. Осы сәттен бастап, кейіпкердің өзіне және айналасына сенімсіздігі үңірейе түседі. Қысқа-қысқа диалогтар. Көпшілік ортада тұйықталып қалу. Өзінің жетім екенін білдірмеуге тырысып, кезіккен

адамдармен жадырап сөйлесу. Өлімнен қорықпау. Домбыра құлағында жылдар бойы ойнаса да, сыныбына күйшілік өнері бар екенін білдірмеу. Жарыққа шығуға ұмтылмау. Кейіннен «Қандай ғажап күйшісің», «сабақты да 5-ке оқисың» деген секілді сөздерден өзін құрап алуға тырысу. Осы аталған әрекеттердің барлығы бала санасында экзистенциалдық жалғыздық күйі жүріп жатқанының дәлелі еді. Жүсіпбек Аймауытовша айтсақ, ата-анасының кім екенін, қайдан шыққанын, немен айналысқанын білмей өскен балада ішкі тірек болмайды [2, 15 б.]. Ал ішкі тірек дегеніміз не? Ол не үшін керек? А. Құнанбайұлы «ішкі тіректі» ақыл, қайрат, жүрек деп білсе, Ш. Құдайбердіұлы ар ілімі екенін алға тартады. К. Роджерс «әр адамның жан дүниесінде өсуге, жетілдіруге ұмтылдыратын ядросы болады», – дейді. Демек, ішкі тірек – адамның құндылықтары мен мақсатын қалыптастыратын, болашақта табысқа жетуге ұмтылдыратын, жанға тыныштық сыйлайтын әлдеқандай күш.

Сондықтан болар, Әжігерей жанарына үңілген әр ер адамнан «әке», балам деп басынан сипағаннан «ана» іздеп тұрады. Кейде көшеде кетіп бара жатқан жүзі жылы әйелді көре қалса, «бәлкім, осы анам шығар» деген ой жылт ете қалады. Жанынан өте шыққанда өмірге деген өкпе-наласы қайтадан оянып, жанын отқа салады. Өзін ешқашан «толық адам» сезінбейді. Осы ретте шығармадан түс символикасын да бірнеше мәрте аңғара аламыз. Әдетте түске сену, түстен алған әсерлерімен тояттану – баланың тағы да ішті тіректі қалыптастыру жолы. Романның басында, ортасында және аяғында Әжігерей әлдебір мейірімді адамның бейнесін түсінде көреді. «Әлдебір мейірімді адам... кім екені белгісіз... әйтеуір, мейірімді екенін біледі... Қолынан нық ұстап жетелеп келеді. Жол иісі аңқыған қаншама, өзен-көлдер» [1, 26 б.]. Жұпар аңқыған жолда жан-дүниесі мейірімге тұнып тұрған әлдебір адамның жетелеп келе жатуы анасы болуы мүмкін деп болжаймыз. Себебі, мейірімді адам десе, есімізге ең әуелі ананың махаббатқа толы жүрегі түсетіні белгілі. «Әлдебір жақта туған анам өмір сүріп жатыр» деген ой Әжігерейдің санасынан бір сәтке де өшкен емес [1, 294 б.]. Бәлкім, дәл осындай түс көру себебі де бейсанасында орныққан ақпараттардан болуы мүмкін. Ал, екінші мағынасы ретінде атасы Сабыт ақсақалды да алуға болады. Сабыт – әкенің де, ананың да орнын басқан, күйшілік өнерге қолынан тартып, жетелеп келе жатқан жебеушісі іспеттес. Одан бөлек, Әжігерей дастархан басында Иләпі туралы айтылғанда да төбеден үш періштенің ұшып өткенін сезінеді. Жетім баланың «ішті тірек» іздеу жолындағы қиялы қияларға бастайды...

Екінші «мен» – өзін табуға ұмтылған, күйшілік өнермен айналысатын, ақылы толысқан болашағы жарқын азамат бейнесі. Шығармада Әжігерейдің ойлау жүйесімен барланатын оқиғалар ретіне бойлау арқылы жетім баланың болашағына сеніммен қарай аламыз. Ол әр күйдің тарихын білуге ұмтылып, күйшілермен терең сұқбаттар құрып, күй қағыстарын үйренеді. Тіпті, жаңа күй шығаруға бейімделеді. Көненің көзі саналатын Сәруар

қарттан жаңа күйлер үйреніп, ауылына дейін іздеп барады. Одан бөлек, мектептің аядай ғана кітапханасынан өз жасына сай емес, ересектердің өзі бірнеше мәрте қайталап оқығанда әрең түсінетін Эмиль Золяның «Жерминалын», Жеромскийдің «Евасын» оқиды. Дастархан басында Сабыт ақсақалдың айтқан әңгімелерін жадына жазып алады. Одан өзіндік ойын қалыптастырады. Мектепте де үздік оқуға тырысады. Тіпті, ұлдармен төбелесте де жеңіп шыққысы келеді. Мұның барлығының артында «маған біреу жылы сөзін арнаса екен», «мейірім көрсетсе екен» деген қалау, тілек жатыр. Кейіпкер қай «менді» көбірек қоректендірсе, сол «мен» Әжігерейдің болмысын құрап шығарады. Себебі, өмірдің мәні конструктивті ғылымнан тұрады. Адам дүниеге келгеннен анасынан, әкесінен, ата-әжесінен, туғандарынан, айналасы, дос-жаранынан, олардың ойлары мен сөздерінен, қызығушылықтарынан құралады. Бұл романда да Әжігерей өзінің жетім екеніне іштей қынжылса да ондай «көлеңкелі тұсын» көпшіліктен жасыруға тырысады, позитивті ойлау дағдысын қалыптастырады. Бәлкім, Әжігерей Күлбағиладан қорлық көріп жүрген шағында көп түңіліп, ертеңіне өкінішпен қараса, өз-өзін қамшыламаса, одан дарынды күй шығар ма еді, шықпас па еді, кім білсін?!

Үшіншісі – қорқыныштарынан құралған, ішкі сезімдерін толық танымайтын, бәрін үнсіз көтеретін «мен». Шығарманың аяғына қарай Сабыт ақсақал өмірден өтеді. Сабыт – дүниеге келе салып, бауырына басқан, бар жылы-жұмсақты аузына салған, «балам» деп еркелетіп, кісілік салттарды бойға дарытқан «әке» орнын толықтырған адам. Әйткенмен, автор Сабыт келместің қайығына мініп кете барғанда да аталап боздамайды, қыстығып жылап та алмайды. Жан дүниесінде жүріп өткен алапат күй ашылмай қалады. Оған себеп – жаны жарақаттанған балалар балалық шағынан алекситимиялық күй кешеді [4, 5 б.]. Сезімдерін өзге түгілі өзінен жасырып, эмоцияларын көрсете алмайды, қорғаныс механизміне тығылады. Ол іштей осы оқиғаға дайын жүруі де мүмкін. Бірақ «жыласам да енді жұбататын кімім бар» деген ой кейіпкердің бойын керней береді. Сондықтан болар, ол бар мұң-қайғысын күйге төгеді. Дәл осыған ұқсас жағдай Әжігерейдің алғашқы махаббатынан ажырауында да көрініс табады. Гүлшатпен махаббаты әдемі басталып, барлық сатыларынан қол ұстасып өтеді. Әжігерей аспанда қалықтап жүргендей ерекше бақытты күй кешеді. Тіпті, азын-аулақ уақытқа күй өнерінен алыстап та кетеді. Бірақ өкініштісі, шығарма соңында Гүлшат «Сенің сорың қалың. Өйткені өнерің биік. Атаң өнерді сор ғана көтереді деген» деп қоштасу сөзін айтқанда да Әжігерей жан дүниесімен Гүлшаттан ажырағысы келмесе де үнсіз қалады [1, 94 б.]. Үнсіздік – келісу емес, сезімдердің жасырылуы. Осы ретте күрескерлік танытпай, қыз шешіміне келісе салуында да психикалық жарақаттарының әсері жоғары.

Шығарманың соңында Әжігерей анасы Қалимамен қауышады. Өгейлік көрсетіп жүрген Күлбағила да ол кезде Әжігерейді өз баласындай

сезініп қалған еді. Қимайды. Қимаса да жақсы көргендіктен «анаңа бара ғой» деп рұқсатын береді. Бұл жерде де жетім баланың бойын қуаныш не өкініш кернемейді, тағы үнсіздікке жұтылады. Сезімдерінен қашады. Оған себеп 18 жасында анасымен қауышуы – биографиялық факт еді. Бірақ, 18 жыл бойғы болмаған балалық шағы – мәңгілік жетімдік ретінде сана ағымында жатталып қалады. Осылайша, тағы да Әжігерей күй арқылы өткенге сағынышын білдіреді.

Бұл мақаланы жазудағы басты мақсатымыз – Т. Әсемқұловтың «Талтүс» прозалық шығармасы арқылы жетім баланың жан дүниесіне бойлау, жетімдік архетипін репрезентациялау, экзистенциалдық жалғыздық мәнін қарастыру, қазақ әдебиетіндегі өзіндік орнын ерекшелеу. Мақалада зерттеу 4 кезеңнен тұрады. Бірінші кезең – теориялық түсіндірме беру. Қазақ әдебиетіндегі жетім мотивінің қолданылу аясы қарастырылды. Екінші кезең – көркем шығарма арқылы талдау жұмыстарын жүргізу. Т. Әсемқұловтың «Талтүс» романындағы жетімдік мәселесінің түп тамырына үңілдік, жетімдіктің бала психологиясына әсеріне зерттеу жұмысы жүргізілді. Кейіпкердің ішкі әлеміне психоаналитикалық талдау жасалды. Үшінші кезең – мәдени мифологиялық, когнитивтік тұрғыдан зерделенді. Бас кейіпкердің өгей шешесін мыстан кейпінде көруі, төбеден періштелердің ұшуы, түс көру символикасы мен оның мәні мақала барысында анықталды. Біртұтас «меннің» бірнеше «менге» ыдырауы кейіпкердің бойында қалай көрініс тапқанына мысалдар келтірілді. Төртінші кезең – тұжырымдау. Қазақ әдебиетіндегі жетім бала бейнесінің қолданылу себебі, автордың өмірбаянында көрініс табу мәселесіне қатысты тұжырымдар жасалды. Тақырыптың көркемдік-идеялық мәні толығымен ашылды.

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Жұмыстың зерттеу материалы ретінде Т. Әсемқұловтың «Талтүс» романы негізге алынды. «Талтүс» романындағы жетімдік мәселесін бірнеше түрге бөліп қарастырдық. Атап айтсақ, рухани күйзеліс тұрғысынан, әлеуметтік құбылыс ретінде және ұлттық болмыспен байланыстырылды.

Зерттеу барысында қазақ әдебиетіндегі жетім бала дүниетанымын ашу мақсатында бірнеше ғылыми әдістер қолданылды. Әдіснамалық негіз ретінде көркем-әдеби талдау әдісі, психологиялық талдау әдісі, когнитивтік талдау әдісі, экзистенциалдық-философиялық әдіс және болжамдық әдіс тандап алынды. Бұл әдістер мақаланың мәнін толығымен ашып, ғылыми негіздеме жасауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің бастапқы кезеңінде көркем-әдеби талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс Т. Әсемқұловтың «Талтүс» романына толығымен бойлауға септігін тигізді. Автордың романды жазу себебі, бас кейіпкер ретінде жетім баланы алуы, оның бойындағы психологиялық жарақаттары, экзистенциалдық жалғыздық мәселесі, жетімнің ішкі күйі мен тартқан күйі арасындағы байланысы сипатталды. Бала әуелден ата-анасының кім екенін білмей өссе,

оған өгей шешенің зорлық көрсетуі жанына «қосарланған жарақат» салғаны жөнінде шығармадан мысалдар келтірілді.

Көркем-әдеби талдау әдісімен қатар, психологиялық талдау әдісі жүргізілді. Бұл әдіс барысында Ж. Аймауытовтың «Психология» және К. Юнгтың ғылыми тұжырымдары негізге алынды. Бас кейіпкердің өмірден қоштасқысы келген сәтінде қалай аяққа тұрғаны, өгей шешесіне қарсы күрескерлік танытқаны, күй өнерін жанына жалау еткені сипатталды. Өгей шешенің өзі бала кезінен жетім екені анықталып, Д. Риццолаттидің «Айна» теориясы арқылы түсіндірілді.

Когнитивтік талдау әдісі – жетім баланың дүниені қабылдау ерекшеліктеріне сәйкес зерттелді. Аталған әдіс зерттеудің негізгі әдісі ретінде қолданылды. Бір «меннің» үш «менге» ыдырауы туралы кейіпкер өмірінен мысалдар келтіріліп, түсіндірілді. Тамырынан ажыраған, белгісіздікте өмір сүріп жүрген баланың дүниетанымына барлау жасалды. Сондай-ақ, ақылы толысқан, болашағы жарқын азаматтың бейнесі ретінде де қарастырылып, соған сай нақты мысалдар келтірілді. Үшінші «мен» ретінде ішкі сезімдерін танымайтын, эмоцияларын жасыратын кейіпкер «мені» қарастырылды. Сондай-ақ, бәрін үнсіз көтеретін «меннің» астарында жасырынған жан жарақаты ашып көрсетілді. Экзистенциалдық-философиялық әдіс түрі – өмірдің мәнін түсінуге ұмтылдырып, өлімнен қорықпау себептерін айқындайды. Сондай-ақ, еркіндік, жауапкершілік, құндылық, өмірлік шектеулердің қабылдау мәселелерін де зерттейді. Аталған әдіс түрінде бас кейіпкердің бойындағы құндылығы күйшілік өнер екенін тануға мүмкіндік берді. Өмірлік шектеулерді қабылдау барысында атасы Сабыт ақсақалдың өмірден өтуі, Гүлшаттан ажырауы секілді қиындықтарға тап болып және сол сәттерде қалай әрекет еткеніне мысалдар келтірілді. Бас кейіпкердің ішкі дағдарысы, өзін жоғалтып алған сәттерде өмір сүруге ұмтылысына экзистенциалдық-философиялық әдіс тұрғысынан баға берілді. Кейіпкер «мен кіммін», «әкем кім», «анам кім» деген сұрақтарға жауап іздеді.

Соңғы әдіс түрі – болжамдық әдіс. Зерттеу барысында кейіпкерлердің әрекетіне қарай оқиғаның қалай өрбитініне байланысты болжамдар келтірілді. Атап айтсақ, өгей шешесінің мифтік мыстан бейнесінде көрінуіне қарап, болашақта да жетім баланың әлімжеттік көретінін болжадық. Кейіпкердің түс көру барысында жағымды, мейірімді бейнені көруіне қарап, ол «анасы» болуы мүмкін деген болжамдар жасалды. Әжігерейдің әрекеттеріне қарай ғылыми тұрғыдан мысалдар келтіріп, гипотезалық әдіс қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу барысында Т. Әсемқұловтың «Талтүс» романы негізінде жетім бала Әжігерейдің ішкі әлеміне, жан дүниесіне, құндылықтарына, сезімдеріне барлау жасалып, экзистенциалдық жалғыздық мәселесіне үңілдік. Көркем-әдеби талдау әдісі, психологиялық талдау әдісі, когнитивтік талдау әдісі, экзистенциалдық-философиялық әдіс және болжамдық әдістер

арқылы жетім бейнесі кеңінен ашылып, кейіпкердің дүниені қабылдау ерекшеліктері сараланды. Сонымен қатар, жетім бала өгейлік көрсе, алатын жарақаттары қосарланатыны дәлелденді. Зерттеу барысында жетімдікпен қатар жүретін жалғыздық мәселесіне де талдаулар жүргізілді. Жетімдіктің бір мағынасы жалғыздық. Бас кейіпкердің физикалық жалғыздығынан бөлек, рухани жалғыздығы да шығарманы талдау барысында көрініс тапты. Мәселен, адам өмірге жалғыз келіп, жалғыз кетеді. Онтологиялық жалғыздық – абсолютті ақиқат. Бірақ адам жалғыздығы тереңдеген сайын қауіп пен үрей күшейеді. Қарым-қатынасқа зәрулік туады. Әжігерейдің Гүлшатпен махаббат құруында да ата-анадан алуы тиіс сезімдері, сүйіспеншілікке деген терең қажеттілігі жатуы мүмкін деген болжамға келеміз. Есейген шақта кеудедегі бос орынды адамдар уақытша қарым-қатынаспен толықтырғысы келіп тұрады. Бірақ, мұндай адамдардың кейде қауіптілігі де болуы мүмкін. Себебі, ішкі бостықты толтыру мақсатында қарым-қатынас құру толыққанды махаббат деген сөз емес.

Сондай-ақ, шығармада кездесетін Әжігерей мен Күлбағиланың жетімдігіне, ішкі күйлеріне психологиялық және философиялық зерттеулер жасалды. Ең маңыздысы, тамырсыздық, белгісіздікте өсіп келе жатқан жастың жан дүниесіне оқиғалардың әсер етуі сараланды. Одан бөлек, зерттеу барысында Т. Әсемқұлов бас кейіпкердің прототипі екені анықталды. Кейіпкердің негізі мәселесі ретінде физикалық жетімдікте дүниеге келу себептері көркем суреттелді.

Нәтижелесек, автордың «Талтүс» романының көтерген тақырыбы – мәңгілік өмір сарыны. Әлемде жетімдер болмаса дейміз, бірақ жетімдік тақырыбы жазылмаса, қай тарапта тартарымыз белгісіз. С. Қасқабасов: «Жетімдік мәселесі – қазақ эпостары мен ертегілерінің негізгі фабулалық өзегі», – дейді [5, 220 б.]. Ал, романда жетімдік мәселесінен туындаған мөлдір мұнның әлдіі әуезді шығады. Автор негізгі мәселе ретінде күйшілік өнерді шеберден шәкіртке қалдыруға ден қойғанымен, жасырын түрде жетім мәселесін алға тартады. Өзінің өміріндегі тар жол, тайғақ кешуін суреттейді. Әдетте, балалар 18 жыл бойы ата-анадан тәлім мен мейірімге қанып өсіп, 18 жасында ұядан түлеп ұшып жатса, Әжігерейде заңдылығы бұзылады. 18 жыл бойы тұл жетімдіктің күйін кешіп, әбден ер жетіп, ес тоқтатқанда ата-анасын табуы кейіпкер үшін аса түсініксіз еді. Ерте жастан тұрақты эмоциялық байланыс орнамаған. Сондықтан бала күніндегідей еркелей алмайды, тактильді қарым-қатынас құра алмайды. Мүлде бір бөтен адамдардың ортасына түсіп кеткендей күй кешеді. Одан бөлек, кейіпкер бойында тағы да ата-ананы жоғалтып алу қорқынышы туады. Д. Боулбидің түсіндірмесінде мұны «екінші жарақаттануға деген үрей сезімі» дейді [6]. Соның әсерінен бала ата-анадан бойын аулақ ұстап, өзі алыстап кетуі де мүмкін деп болжанады. Қалыптасқан «мендермен» психологиялық реализм сәйкес келмейді. Мұндай кейіпкерлер қазақ және әлем әдебиетінде жиі кездеседі. Мәселен, О. Бөкейдің «Қар қызында» Қоңқай деп жүрген ішкі

қайшылықтары басым, қоғамнан шет қалған, жағымсыз кейіпкер әкелері болып шығады. Қоңқай бейнесі – экзистенциалдық жалғыздық бейнесімен пара-пар. Десе де, шығарма соңында үш жігіттің біреуі әкесімен тұруға шешім қабылдайды. Одан бөлек, әлем әдебиетінде Марк Твеннің «Гекльберри Финннің бастан кешкендері» атты шығармасында да осы тәжірибе кездеседі. Гекльдің ұзақ уақыт бойы әкесінің болмауы және кейіннен пайда болуы, бас кейіпкердің санасында жарылыс сезімдерін тудырады [7].

Осы ретте шығармадағы негізгі кейіпкердің басты мәселесі неге жетімдік деген сұраққа жауап беріп көрелік. Әрине, жетімдік тақырыбы – К. Юнг ілімі бойынша, әмбебап архетип. Жетім баланың ішкі әлемі қашан да жұмбақ. Ал әдебиеттегі жетім кейіпкердің болмысын ашу қоғам мен адам арасында мәңгілік көпір орнатады. Жетім бала тақырыбы сол дәуірдің әлеуметтік мәселелерін ашады. Оқырмандардың да қорғансыз кейіпкерге деген аяушылық сезімі оянып, экзистенциалдық үрей кешеді. Осы ретте қорғансыздық түсінігі кейіпкердің әрекетке қабілетсіздігі, ерік-жігерінің жоғалуы, жағдайға бағыну сынды контекстік белгілер арқылы вербалданады [8, 101 б.]. Әуелгі себеп автор бас кейіпкерге 1889 жылы дүниеге келген атақты күйші Әжігерей Дүйсеғұлұлының есімін берген. Бұл күйшінің де өмірбаянын ақтарсақ, ата-анадан ерте айырылып, жетім өскенін аңғара аламыз. Десе де, шығармада Әжігерей Дүйсеғұлұлының тағдыры суреттелмейді. Себебі, автордың санасында кейіпкерін Әжігерей деп атауының артында Әжігерей секілді күйші болса екен деген қалау мен ниет қана жатыр. Негізінен Т. Әсемқұловтың өмір жолынан таған тартады. Демек, романдағы Әжігерейдің прототипі – автордың өзі. Таласбек – шертпе күй мектебінің өкілі, өз жанынан туған 8 авторлық күйі бар. Автор да ерте есейіп, бақытсыз балалық шақтың дәмін татқан. Дүние есігін аша салып, дәл Әжігерей секілді нағашы атасының бауырында өседі. 7 жасынан 18 жасына дейін атасы Жүнісбай Стамбаев дәстүрлі музыкалық өнерді бала жанына сіңіреді. Таласбек 18 жасқа келгенде күйші атасы өмірден өтеді. Осы ретте Таласбек сұқбаттарынан да, «Талтүс» романынан да «ата-ана махабатынан қағылдым» деген атасына деген реніші бірде-бір рет байқалмайды. Себебі, Таласбек атасының арқасында күйшілік өнерді жанына серік еткені өмір бойына азық болды. Бұл ретте, кейіпкерді толық тану үшін, жан дүниесіне бойлау үшін авторды білуіміз керек. Оның санасындағы әлем моделі, ұлттық мәдени коды, өмірбаяны, туып өскен жері, сенсорлық қабылдауы, жан-жарақаттары кейіпкерде көрініс таппай қоймайды. Дарем атты Англия университетінің ғалымдары жүргізген зерттеуге сәйкес, 181 жазушының 63 пайызы шығармадағы кейіпкерлердің дауысын күнделікті еститінін айтса, 15 пайызы сөйлесіп жүргенін жеткізеді. Демек, автор үшін кейіпкер өмір сүретін әлем – параллелді әлем, ал кейіпкер болса, автордың екінші бір жағы немесе көлеңкелі тұсы деген сөз.

Э. Хемингуэйдің «Нағыз жазушы жетімнен шығады» («Настоящий писатель вырастает из сироты») деген тұжырымына сүйенсек [9, 157 б.],

Т. Әсемқұловтың жетімдік тақырыбына именбей баруына да өз басынан өткен оқиғасы, өмірбаяны толықтай әсер еткен. Сондай-ақ, өмірде көрген көптеген қиындықтар мен бейсанасында сақталып қалған оқиғалар желісі шығарма жазу барысында көрініс тапқан.

Қазақ әдебиетінде жетімдер туралы қалам тартқан жазушы жетімдер де баршылық. Мысалы, «О, Ақтан жас, Ақтан жас» деп жырлаған Д. Бабатайұлы, «Әпке», «Бекет» шығармаларын жазған Д. Исабеков, «Кәдімгі өздеріміз туралы» мен «Жылдар мен ойлардың» авторы әкесінен 6 жасында айырылған Ә.Тәжібаев, «Болмаған балалық шақтың» авторы А. Елгезек, «Имештің» авторы С. Шаймерден ата-анасынан ерте жастан айырылған, т.с.с. Байқасақ, осы аталған шығармаларды жазған авторлар санасындағы әлем моделін қағаз бетіне боямасыз түсірген. Дегенмен М. Мағауин «Мен» ғұмырбаяндық романында «Жазушы жетімнен шығады» деген сөзбен келіспейтінін айтады [10, 156-158 б.]. Себебі жетім адам көп жағдайда тұңғыққа құлауға бейім болады, ондай адамнан жазушы шығуы екіталай. Ал, Қ. Мырза Әлі «Иірімінде» Э. Хемингуейдің сөзімен келіседі. «Мен де жоқшылықтың, қиындықтың әсерінен ақын болып шықтым», – дейді [11, 359 б.]. Қалай тартсақ та, жазушылардың жетімдік тақырыбына баруына әсер етуші факторлар көп.

Одан бөлек, жетпісінші жылдардың басында «Жеті жетім» деген физикалық және әлеуметтік жетімдігіне орай жан достардың тобы құрылған. Атауы нашар естілгенімен қазақ әдебиетіндегі жетімдік мәселесінің жазушылардың бойында көрініс табу мәселесін осы жерден де аңғарамыз. «Жеті жетімнің» басын қосқан О. Бөкей. Топта бізге белгілі жазушылар А. Сейдімбек, Б. Нұржекеев, С. Әбдірайым, К. Ахметбеков, К. Сегізбаев кіреді. Бұл суретте алтауы тұр. Жетінші топ мүшесі, суретті түсіріп тұрған – Б. Нұржекеев еді (1-сурет).

Сурет 1 – «Жеті жетім» атты қаламгерлер, құрдастар тобы [12]

Міне, осындай психологиялық қарама-қайшылықтардан қашқан бас кейіпкер Әжігерей ұлт аманатын арқалауға шешім қабылдайды. Әрине, бұл болашаққа деген ұмтылыс болғанымен когнитивті бұзылыстар айқын көрінеді. Кейіпкер өз-өзінен қашады. Бірақ жетімдік пен күйшілік өнердің

ортасында жан мен тәннің жақындығындай байланыс жатыр. Себебі, ол үшін күй сазы – қайғының баламасы істеттес еді. Домбыраның әр пернесінде балалық шағына деген аңсау сезімі жатты. Мақалада зерттеу нәтижелері ойын баласының қалай уайым баласына айналғаны жөнінде мысалдар келтірілді. «Қайғылы күйдің асқына келе ақырында диюға айналып, домбырадан бөлініп, өзінше жеке тіршілік құратынын бірінші рет көрді» деген жолдардан-ақ күйдің де мұң секілді өзінше тіршілік кеше алу қабілеті бар екенін ұғынады [1, 165 б.]. Ақындар жан дүниесіндегі болып жатқан арпалыстарды өлеңмен шығаратыны сынды Әжігерей де бар уайымын күйге төгеді. Мұны «музыкалық терапия» дейді. Әжігерей күй тартқанда мұңын күйге көшіреді. Ішкі қысым сыртқа шығу барысында музыкалық тірек табады. Демек, осы мысалдарды негізге ала отырып, Әжігерейдің жетімдіктен құтқарушы ішкі тірегі – музыка деген шешімге келеміз.

Қорытынды

Жетім тақырыбы – әдебиетте қоғамның ұят-ары іспеттес көркем бейне болса, ғылыми интеграцияда психологиялық, көркемдік, әлеуметтік тақырып ретінде сипатталады. Жетімдік – қоғамдағы институттардың жұмысының әлсіздігін бейнелейтін көрсеткіш. Жетімдік – биографиялық факт болғанымен, тұлғаның рухани жетілуіне жол ашатын баспалдақ. Ал прозалық шығармадағы Әжігерей сол баспалдақпен биікке көтеріліп, жетімдігінің салдарынан туған жан жарақаттарын күй өнерімен, нақтыласақ музыкалық терапиямен емдей алған тұлға. Ал Т. Әсемқұлов тыңнан түрен салған жазушы. Сондықтан Т. Әсемқұловтың «Талтүсі» жетімдік пен күйшілік тақырыбын қатар алып, шебер суреттей білген тұғыры биік, өнер тілімен өнерілген психоэстетикалық роман.

Зерттеудің әдістері мен мақсаттары прозалық шығармалардағы жетім бейнесіне үңілуге, олардың қат-қабат психологиялық қырларын түсінуге үгіттейді. Зерттеудің келешегі Т. Әсемқұловтың тек күй өнерін ғана шебер суреттеуін емес, жетім мәселесінің музыкалық терапия арқылы жанына жұбаныш тапқанын бағдарлайды. Жетім бейнесі арқылы жазушылар қоғамдағы әділетсіздік, қатыгездік, жалғыздық пен үміттену мәселелерін тереңінен түсіндіреді. Кейіпкерлер арқылы оқырман жетімдік мәселесін өн-бойынан өткізеді. Сондықтан моральдық құндылықтардың дағдарысын ашып суреттейтін жетімдік күйі Т. Әсемқұлов шығармасында ерек ойлармен өрілгенін ғылыми мақалада дәлелдедік. Физикалық жетімдіктің рухани жетімдікке ұласуы адам тағдырын күйрететіні жөнінде мысалдар келтірген. Прозалық туындыдағы экзистенциалдық сарын мәселесі талданып, тұлға концептісіне зерделей баға берілді. Ғылыми мақалада С. Қасқабасовтың қазақ ертегілерінен бастау алған жетімдік мотивін зерттеу еңбегіне шолулар жасалып, түсініктеме жасалды. Сондай-ақ, Ж. Аймауытовтың «Психология» еңбегіндегі «ішкі тірек» мәселесіне және «жазушы – жетімнен шығады» анықтамасына талдау жұмыстары жүргізілді. Ғылыми психологиядағы

«Бір меннің бірнеше менге ыдырауы», «Қосарланған жетімдік», «Айна» секілді теорияларға мысалдар келтіру арқылы тұжырымдалды. Зерттеудің нәтижесі Т. Әсемқұловтың «Талтүс» романындағы Әжігерейдің жетімдік күйін, тұлғалық дағдарысын, трагедиясы мен уәжін, жан жарақаттарын сипаттау арқылы дәлелденді. Автордың бас кейіпкерді жетім бала ретінде сипаттауы автордың жеке биографиясынан екені анықталды. Соған сай өзге жазушылардан да мысалдар келтірілді. Ата-анасыз өскен кейіпкердің кейінгі өміріндегі эмоционалдық күйзелістері психологиялық тұрғыдан қарастырылды. Ұлттық прозадағы осыған ұқсас шығармалардан деректер келтірілді. Одан бөлек, қорғансыз кейіпкер бейнесінің жан жарақаттары арқылы түрлі күйге енетін, бірақ өз жарасын өзі емдейтін жаңа әдеби формасы пайда болды. Тамырсыздық, белгісіздік мәселелерінің кейіпкер санасында жарылыс туғызатыны сипатталды. Осы аталған ой-тұжырымдарды ескере келе, мақала келешекте де балалар әдебиетіндегі зерттеу жұмыстарына теориялық тұрғыдан көмекші құрал бола алады деген пікірдеміз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Әсемқұлов Т. Талтүс, Тәттімбет сері: роман. – Астана: Лиля Калаус баспа үйі, 2020. – 432 б.

[2] Аймауытов Ж. Психология: оқу құралы. – Алматы: Мазмұндама, 1927. – 446 б.

[3] Rizzolatti G., Craighero L. The mirror neuron system // Oxford Handbook of Cognitive Neuroscience. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – Pp. 12-32.

[4] Nemiah J. C., Freyberger H., Sifneos P. E. Alexithymia: Toward an Experimental, Processual Affective Science. – London: Routledge, 1970. – 345 p.

[5] Қасқабасов С. Таңдамалы шығармалар. – Астана: Фолиант, 1991. – 424 б.

[6] Bowlby J. A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development. – New York: Basic Books, 1988. – 564 p.

[7]. Twain M. The Adventures of Huckleberry Finn. – London: Chatto & Windus, 1885. – 561 p.

[8] Исакова Г.Ж., Таңсықбай Ә.Қ., Төлеутаева А.Ғ., Шарипов Р.Х. Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романында «қорқыныш» пен «қорғансыздық» концептілерінің вербализациялануы // ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2025. – №4 (79). – Б. 92–107. <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/issue/view/53/68>.

[9] Hemingway E. Selected Essays and Interviews. – New York: Modern Library, 1961. – Pp. 156-158.

[10] Мағауин М. Мен: роман. – Алматы: Қасым баспа үйі, 1998. – 573 б.

[11] Мырза Әлі Қ. Иірім: өлеңдер жинағы. – Алматы: Атамұра, 2004. – 360 б.

[12] Ақмолда Ә. Instagram әлеуметтік желісіндегі жарияланым //

REFERENCES

- [1] Asemqulov T. Taltus, Tatimbet seri [Novel]. – Astana: Liliya Kalas baspa uyi, 2020. – 432 b. [in Kaz.].
- [2] Aimauytov J. Psikhologiya [Psychology: textbook]. – Almaty: Mazmundama, 1927. – 446 b. [in Kaz.].
- [3] Rizzolatti G., Craighero L. The mirror neuron system // Oxford Handbook of Cognitive Neuroscience. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – Pp. 12-32.
- [4] Nemiah J. C., Freyberger H., Sifneos P. E. Alexithymia: Toward an Experimental, Processual Affective Science. – London: Routledge, 1970. – 345 p.
- [5] Qasqabasov S. Tandamaly shygarmalar [Selected works]. – Astana: Foliant, 1991. – 424 p. [in Kaz.].
- [6] Bowlby J. A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development. – New York: Basic Books, 1988. – 564 p.
- [7] Twain M. The Adventures of Huckleberry Finn. – London: Chatto & Windus, 1885. – 561 p.
- [8] Iskakova G.Zh., Tanysbay A.K., Toletaeva A.G., Sharipov R.Kh. Z. Aimaytovtyng «Aqbilek» romanında «qorqunysh» pen «qorğansyzdıq» konseptilerining verbalizatsiyalanuy [Verbalization of the concepts “fear” and “vulnerability” in Z. Aimaytov’s novel “Akbilek”] // ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. «Philological Sciences» series. – 2025. – No 4 (79). – B. 92-107. <https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/issue/view/53/68>. [in Kaz.].
- [9] Hemingway E. Selected Essays and Interviews [Collected essays and interviews]. – New York: Modern Library, 1961. – 157 p.
- [10] Magauin M. Men [Novel]. – Almaty: Qasym baspa uyi, 1998. – 573 b. [in Kaz.].
- [11] Myrza Ali Q. Iirim [Poetry collection]. – Almaty: Atamura, 2004. – 360 b. [in Kaz.].
- [12] Aqmolda A. Instagram post // Instagram. – 2025. – 15 September. <https://www.instagram.com/p/CpGFRlrLPHw/> 15.09.2025

МИРОВОЗЗРЕНИЕ РЕБЕНКА-СИРОТЫ В РОМАНЕ Т. АСЕМКУЛОВА «ПОЛДЕНЬ»

* Айдарбекова А. А.¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. Роман Т. Асемкулова «Полдень» – произведение, раскрывающее психологию и мировоззрение ребенка-сироты. Через образ сироты в прозаическом произведении можно понять не только судьбу

личности, но и общечеловеческое бытие. В романе дедушка, стараясь скрыть отсутствие родителей, всеми силами пытался оградить внука от чувства утраты, но в душе мальчика все равно проступает тоска. Умело показаны внутренние страхи и борьба ребенка, подвергавшегося жестокости со стороны мачехи. Вероятно, поэтому главный герой стремится собрать самого себя из книг, звуков домбры и поучительных бесед за семейным столом.

Основная цель этой статьи — изобразить внутренний мир сироты Ажигера в романе автора «Полдень» и углубиться в проблему экзистенциального одиночества. В статье проводится всестороннее исследование духовного мира сироты и анализируется проблема духовного одиночества с философской и психологической точек зрения. Ее центральная идея заключается в анализе художественных приемов, которые автор использует для изображения психологически травмированного персонажа. Описание пути духовно голодного сироты к поиску своего «я» через воздействие на сознание героя проблем безродности, неопределенности. В исследовании используются метод художественно-литературного анализа, метод психологического анализа, метод когнитивного анализа, экзистенциально-философский метод и прогностический метод. Произведение, в котором раскрываются не только эмоциональные переживания ребенка-сироты, но и его стремление к самоидентификации через музыку, процесс формирования личности и экзистенциальные страхи, переданные посредством символической системы. Кроме того, была выявлена связь между внутренним состоянием сироты и его кюем — музыкальным произведением, отражающим его переживания. Установлено, что одной из основных тем романа «Полдень» является не только развитие искусства кюя, но и погружение во внутреннее состояние ребенка-сироты. Исследуются причины выбора автором в качестве главного героя сироты и делаются соответствующие выводы. Также исследуются попытки главного героя залечить раны сиротства с помощью искусства куй, то есть музыкальной терапии. Исследование служит основой для литературно-теоретического анализа образа сироты, а полученные результаты рекомендуются для использования в учебной и научной практике.

Ключевые слова: полдень, сирота, одиночество, душевная травма, личность, искусство, музыка, состояние, детство

THE WORLDVIEW OF AN ORPHAN CHILD IN T. ASEMKULOV'S NOVEL «A LIFE AT NOON»

*Aidarbekova A. A.¹

¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. Roman T. Asemkulov's novel «A life at noon» is a work that reveals the psychology and worldview of an orphaned child. Through the image

of an orphan in a prose work, one can understand not only the fate of an individual, but also the universal human condition. In the novel, the grandfather tries to hide the absence of the parents, but a metaphysical longing wells up within the child. This is probably why the main character seeks to find himself in books, the sounds of the dombra, and instructive conversations at the family table.

The main purpose of the article is to describe the inner world of the orphan Azhigerei in the novel «A life at noon» and to examine the problem of existential loneliness. The article conducts a comprehensive study of the spiritual world of the orphan and analyzes the problem of spiritual loneliness from a philosophical and psychological point of view. The main idea is to analyse the artistic techniques the author has used in depicting a wounded character. The study employs the methods of literary-artistic analysis, psychological analysis, cognitive analysis, existential-philosophical analysis and speculative analysis.

As a result of the study, it turns out that the author's novel «A life at noon» is a work that explores not only the history of Kui art, but also the aspirations of an orphan child who tries to find himself through Kui, the path of formation as a person, fears in the depths of consciousness expressed through symbolism. The study serves as a basis for the literary-theoretical analysis of the orphan image and the findings are recommended for use in teaching and scientific practice.

Keywords: a life at noon, orphan, loneliness, emotional trauma, personality, art, music, fortune, childhood

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 25.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Автор туралы мәлімет:

Айдарбекова Ақгүл Айдарбекқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: aydarbekova.akgul@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-0556-3353>

Сведения об авторе:

Айдарбекова Ақгүл Айдарбековна – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: aydarbekova.akgul@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-0556-3353>

Information about the author:

Aidarbekova Akgul Aidarbekkyzy – doctoral Student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aydarbekova.akgul@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-0556-3353>

ӘОЖ 82

ГТАХР 17.07.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.043>

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ АВТОР ДАУЫСЫ МЕН НАРРАТОР БЕЙНЕСІ: ЖАҢА ӘДІСНАМАЛЫҚ ҚАДАМДАР

* Жорашова А.М.¹, Баймыш Л.Қ.²

*¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

² Central Asian Innovative University, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі әдебиеттану ғылымында көркем мәтіндегі автор дауысы мен нарратор бейнесін ажырату мәселесі маңызды теориялық және әдіснамалық бағыттардың біріне айналып отыр. Қазақ әдебиетінде, әсіресе прозалық шығармаларда, баяндау жүйесінің күрделенуі, авторлық ұстанымның тікелей емес, жанама әрі көпқабатты түрде берілуі бұл мәселені жаңа қырынан қарастыруды қажет етеді. Осы зерттеудің мақсаты – көркем мәтіндегі автор бейнесі мен нарратор тұлғасының арақатынасын анықтау, олардың көркемдік-функционалдық қызметін нақтылау және заманауи әдеби-теориялық әдіснамалар негізінде талдау жасау. Зерттеудің негізгі идеясы авторды тек биографиялық тұлға ретінде шектеуге болмайтынын, оның мәтінде имплицитті түрде, нарратор арқылы көрінетін күрделі категория екенін дәлелдеу болып табылады. Зерттеу барысында постструктуралистік бағыттағы теориялық тұжырымдар, соның ішінде деконструкция әдісі, когнитивтік нарратология және дискурсивтік талдау тәсілдері қолданылды. Бұл әдістер көркем мәтіндегі баяндау дауыстарының құрылымын, көзқарастар жүйесін және авторлық ұстанымның жасырын формаларын айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде автор мен нарратор бейнесінің ара жігі нақтыланып, нарратордың автор идеяларын тікелей емес, жанама түрде жеткізетін дербес әрі күрделі көркем тұлға екені анықталды. Автор бейнесі бір ғана баяндау дауысына телінбейді, ол мәтін құрылымы арқылы көпқырлы сипатта көрініс табады деген қорытынды жасалды. Зерттеу қазақ әдебиеттануындағы нарратологиялық талдауларды жүйелеуге, ұғымдық-терминологиялық аппаратты нақтылауға және ұлттық прозаның стильдік, идеялық ерекшеліктерін тереңірек түсінуге үлес қосады. Зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарында әдебиет теориясын оқытуда, қазақ прозасын кешенді талдауға арналған оқу-әдістемелік құралдар дайындауда, сондай-ақ мектеп пен ЖОО деңгейіндегі мәтіндік талдау тәжірибесінде тиімді қолдануға болады.

Тірек сөздер: көркем мәтін, автор бейнесі, нарратор, баяндау жүйесі, когнитивтік нарратология, дискурсивтік талдау, көркем шығарма, имплицитті автор

Кіріспе

Көркем шығарма – өмір шындығын қарапайым баяндау емес, оны көркемдік ой елегінен өткізіп, рухани тереңдікпен бейнелеу. Бұл – жазушының дүниетанымы, ішкі жан сыры, өмір мен адам болмысына қатысты көзқарасы жинақталған тұтас бір рухани кеңістік. Әрбір көркем мәтіннің түбінде нақты авторлық сана тұрады. Алайда біз авторды шығармадан тікелей кездестірмейміз. Ол оқырманмен ашық диалогке түспейді, бірақ оның үні, әлемді қабылдау және бейнелеу тәсілі мәтіннің ішкі құрылымында, сөз ырғағында, стильдік реңінде тоғысып жатады. Ал оқиғаны баяндап, авторлық ойды жеткізетін тұлға – нарратор. Осы екі ұғым – автор дауысы мен нарратор бейнесі – көркем мәтінді ғылыми тұрғыдан талдауда айрықша маңызға ие.

Көп жағдайда оқырман шығарманы қабылдау барысында «автордың пікірі осы» деген тұжырымға тез бейім болады. Бірақ көркем туындыдағы баяндаушы – автордың өзі емес, оның атынан сөйлейтін, көркемдік тұрғыда сомдалған тұлға – нарратор. Нарратор авторлық оймен үндесуі мүмкін, бірақ ол міндетті түрде сәйкес келеді деген ұстаным дұрыс емес. Автор – шығармашылық еркіндікке ие тұлға ретінде түрлі баяндау формаларын, әртүрлі нарративтік позицияларды қолдана отырып, оқырман мен мәтін арасында ерекше көпір орнатады.

Автор дауысы – шығарманың өзегін құрайтын ішкі мән. Ол мәтіндегі интонация, стиль, кейіпкерлерді сипаттау тәсілі, оқиғаға деген көзқарас сынды көркемдік құралдар арқылы беріледі. Бұл дауыс – көбіне жасырын, бірақ айқын сезілетін рухани бағыт. Ал нарратор – сол ішкі мазмұнды жарыққа шығарып, оқырманға жол сілтейтін, мәтін әлеміндегі нақты баяншы. Ол – кейде бейтарап, кейде эмоцияға толы, кейде тіпті оқырманмен сырласатын кейіпте көрінеді.

Нарратология көркем мәтіндегі баяндау құрылымын, әңгімелеу тәсілін, оқиға мен баяндаушы арасындағы байланысты зерттейді. Әдебиет теориясында баяндау формасына назар аудару XX ғасырдың екінші жартысынан бастап жүйелі түрде қолға алынып, қазіргі таңда дербес пән ретінде қалыптасты. Сол уақыттан бері нарратология әдебиеттанудың тек қосалқы саласы емес, шығарманы құрылымдық және семантикалық тұрғыдан терең түсіндіретін теориялық негізге айналды. Кейде бұл ұғым «әңгімелеу теориясы» немесе «сюжет пен баяндау құрылымы» деген атаулармен де қолданылады. Бұл сала тек әдебиеттанушылар үшін ғана емес, тұтас гуманитарлық ғылымдар кеңістігі үшін маңызды. Мысалы, тарих ғылымында оқиғаларды баяндау формасына назар аудару тарихи шындықты тануға, мәдениеттану мен философияда – жеке тұлғаның және қоғамның дүниетанымын пайымдауға, психологияда – адамның ішкі әлеміндегі қабылдау ерекшеліктерін ашуға көмектеседі.

Қазіргі қазақ әдебиеттануында да нарратологиялық тәсілдерге негізделген зерттеулер жиілеп келеді. Өйткені көркем мәтіндегі баяндау

формасы – шығарманың жанрлық табиғатын, стильдік даралығын және идеялық мазмұнын айқындайтын басты көрсеткіштердің бірі. Баяндаушы мен баяндалушының арақатынасы, нарратор бейнесінің типологиясы, авторлық позиция мен фокализация мәселелері – бұлар тек теориялық ұғымдар ғана емес, көркем шығарманың ішкі логикасын ашуға бағытталған құралдар.

Осы тұрғыдан алғанда, көркем мәтінді терең түсіну үшін автор дауысы мен нарратор бейнесін өзара байланыстыра қарастыру – әдебиеттанудағы басты бағыттардың бірі болып отыр. Бұл мақалада біз нарратология аясындағы осы екі ұғымды негізге ала отырып, көркем шығарма құрылымын жаңа қырынан талдауды мақсат етеміз.

Нарратология ғылымының іргетасы классикалық дәуірге, Аристотельдің «Поэтикасында» айтылған «mythos» – яғни оқиға баяндау іліміне барып тіреледі. Ұлы ойшыл көркем туындының негізі әрекетке еліктеу (mimēsis praxeōs) арқылы жүзеге асатынын айта келе, фактілердің белгілі бір реттілікпен құрылуын, яғни сюжеттік жүйені эстетикалық заңдылық ретінде таныған. Бұл – кейінгі дәуірлерде қалыптасқан нарратологиялық теориялардың алғышартын айқындап берген басты қағидалардың бірі.

XX ғасырдың екінші жартысында нарратология әдебиеттанудың дербес бағытына айналды. Бұл салада Ролан Барт [1], Жерар Женетт [2], Майкл Риффатер [3], Эмилио Прието [4] сынды зерттеушілердің еңбектері маңызды орын алады (Кесте 1). Олар көркем мәтіндегі баяндау формаларын жүйелі түрде зерттеп, нарративтің құрылымын, уақыт пен кеңістік қатынасын, баяндаушының қызметін теориялық тұрғыдан негіздеді. Орыс әдебиеттануында М.Ю. Лотман мен Р.Якобсонның сюжет түзілімі жөніндегі тұжырымдары нарратологиялық зерттеулердің мазмұнын тереңдете түсті.

Кесте 1. Әлемдік нарратологиялық зерттеулердің көрнекті өкілдері

Зерттеуші	Негізгі еңбегі	Үлесі мен ерекшелігі
Ролан Барт	«Көркем баяндау мәтіндерін құрылымдық талдауға кіріспе»	Баяндаушы жанрлардың сан алуандығын көрсетті; нарративтің тек тілмен емес, ым, музыка, көркем бейнелер арқылы да жеткізілетінін дәлелдеді
Жерар Женетт	«Narrative Discourse», «Narrative Discourse Revisited»	Баяндау деңгейлері, фокализация, дискурс пен тарих арасындағы арақатынасты терең теориялық тұрғыда жүйеледі
Майкл Риффатер	«Fictional Truth»	Интертекстуалдық бейсаналық, нарративтік мағына мен семиотикалық құрылымдарды жаңаша зерделеді
Эмилио Прието	Нарратология бойынша испан әдебиетіне арналған ғылыми еңбектер	Испан әдебиетіндегі баяндау формаларын талдап, нарратологияның кең таралуына ықпал етті

Орыс филологі әрі әдебиеттанушысы Г.К. Косиков нарратологияға мынадай анықтама береді: «Нарратив (ағылш. narrative) – әңгімелеу, баяндау [5]. Нарратология теориясы сюжеттік баяндаудың құрылымын (ағылш. plot, story; франц. histoire, récit, intrigue; нем. geschichte) және сюжет түзілісінің барлық заңдылықтарын зерделейді. Нарратологияның негіздері Аристотельдің «фактілер реттілігі» түрінде қорытындыланатын «әрекетке, оқиғаға еліктеуден» туындаған баяндау ілімінде жатыр».

XX ғасырдың 60-70 жылдары көркем баяндау табиғатына деген қызығушылық жаңа ғылыми кеңістікке жол ашты. Бұл кезеңде А.Данто, М.Бахтин, Ж.Женетт сынды ғалымдардың еңбектерінде нарративтілік ұғымы түрлі қырынан талқыға түсті. Нарратологияның теориялық өзегі осы жылдарда нақты жүйеленіп, әдебиеттану шеңберінен шығып, жалпы гуманитарлық білімге ортақ әмбебап ілімге айнала бастады.

Орыс зерттеушісі В.Тюпа нарратологияның басты мәселесі А.Дантоның мына бір тұжырымында тұнып тұрғанын атап өтеді: «Барлық әңгімелеу – бұл оларды бір-бірімен жіктеп, топтастыратын және кейбірі жеткіліксіз сипатта болғаны себепті шығарылып тасталатын оқиғаға бағынышты құрылым». Бұл пікір – нарратив табиғатының құрылымдық күрделілігі мен іріктеу сипатын дәл көрсететін тұжырымдардың бірі. Осылайша, баяндау дискурсы тек оқиғалар тізбегі емес, мағына мен реттілікке бағынған композициялық модель ретінде қабылданады.

Зерттеуші В.Шмид нарратологияны «баяндау теориясы ретінде әдебиеттанудың бір саласы ғана емес, кез келген жанр мен функционалдық мәтіннің баяндалу құрылымын ашуға ұмтылатын әмбебап гуманитарлық пән» деп сипаттайды. Оның пікірінше, нарратология – нақты мәтіндерді талдаудан бұрын, баяндаудың жалпы заңдылықтарын тануға бағытталған теориялық парадигма.

Нарратологияның қазіргі келбеті 1960 жылдардағы құрылымдаушы парадигмадан (структурализм) бастау алса да, оның терең тарихи тамыры XX ғасырдың басындағы орыс формалистерінің еңбектерінен көрінеді. В.Шкловский, Б.Томашевский, В.Пропп, Б.Эйхенбаум сынды зерттеушілер көркем мәтіннің құрылымын талдауға алғашқы ғылыми негіз қалап берді. Сонымен қатар М.Бахтиннің полифония туралы тұжырымдары – автор мен кейіпкер арасындағы байланыс мәселесін жаңа деңгейге көтерді.

Михаил Бахтин көркем шығармада автор сөзі мен «бөгде сөз» ұғымдарын ажырата отырып, диалогтік қатынасты басты қағида ретінде ұсынады [6]. Оның айтуынша, автор кейіпкерді толық бағындырылған объект емес, өз алдына дүниетанымы, көзқарасы, ішкі үні бар жанды субъект ретінде қарастыруы тиіс. Бұл – полифониялық шығарманың негізі. Автор мен кейіпкер тең деңгейде диалогке түсетін жағдайда ғана шынайы идеялар күресі пайда болады.

Бахтин автордың үш қырын ажыратады: биографиялық автор, бірінші автор (алғашқы) және екінші автор (кейінгі). Ғалым биографиялық авторды зерттеу нысанына айналдырмаған. Бірінші автор – эстетикалық актіге қатысушы тұлға, яғни шығармада суреткер, объективті құндылықтар және оқырман түйісетін ішкі кеңістік. Бұл автор бейтарап, шығарма бойында тұтас көрініс табады. Екінші автор – иерархиялық, идеялық салмақты тұлға, ол баяндау құрылымын, сюжет-композицияны, хронотопты және жанрлық форманы басқарушы құш.

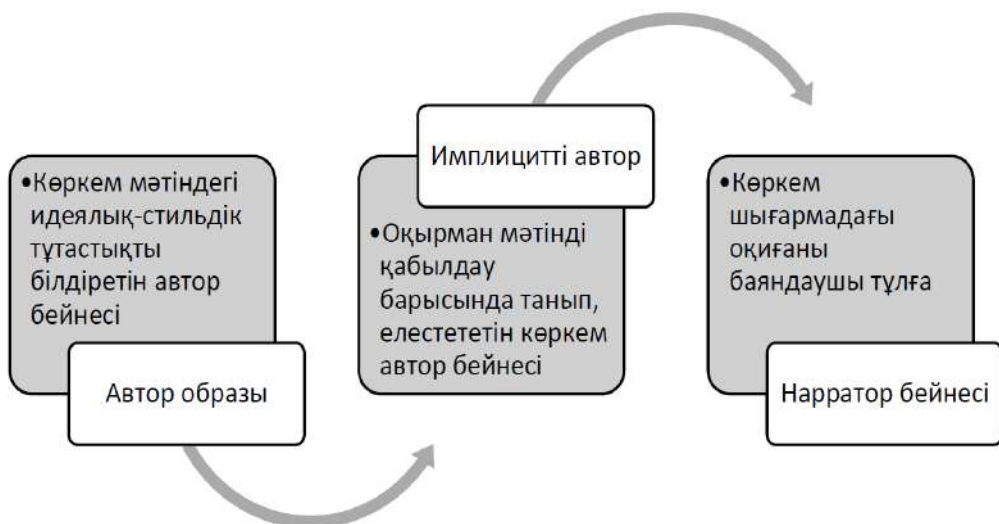
М.Бахтин ұсынған «авторлық орталық» ұғымы – мәтіндегі идеялық-идеологиялық өзек болып табылады. Бұл орталық автор мен баяндаушының арақатынасын түсіндіруде маңызды рөл атқарады. Автор сөзі кейде идеологиялық бейтарап сипатта болуы мүмкін, ал кейде авторлық позицияны айқын сездіреді. Сол аралықтағы тепе-теңдікте автордың шынайы дауысы танылады.

Орыс әдебиеттануында В.Виноградов ұсынған «автор образы», ал батыс әдебиеттануында У.К. Бут енгізген «имплицитті автор» ұғымы әдеби шығармада автордың көрініс табу ерекшелігін түсіндіруде маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар көркем мәтіндегі нарратор бейнесі де осы құрылымдармен тығыз байланыста қарастырылып келеді.

Кейбір зерттеулерде осы үш ұғым – автор образы, имплицитті автор және нарратор – синоним ретінде қатар қолданылып жүргені байқалады. Алайда ғылыми тұрғыдан алғанда, бұлардың әрқайсысы көркем мәтіндегі әртүрлі қызмет атқаратын, өзіндік ерекшелігі бар құрылымдық деңгейлерге жатады (Сурет 1). Мәселен, В.Виноградовтың «автор образы» ұғымы мәтіннің стильдік, құрылымдық және идеялық тұтастығын білдіретін бейне ретінде танылады [7]. Бұл – көркем мәтінде автордың тікелей сөйлемесе де, тұтас шығарма бойында өзінің ұстанымын танытатын тұлғалық деңгейі. Автор образы кейіпкерлердің тілімен, баяндау ырғағымен, стильдік реңкпен астасып барып құралады. Ол – тек көркем мәтінге тән құбылыс.

Ал У.К. Буттың «имплицитті авторы» – бұл жазушының өзі емес, бірақ оқырман мәтінді оқи отырып танитын, мәтіннің идеялық реңкін ұйымдастырып тұрған беймәлім, бірақ бар болмысты сана [8]. Имплицитті автор – шығарманың өн бойынан сезілетін, оқиға мен баяндау тәсілдері арқылы танылатын көркем бағдарлаушы. Бұл ұғым – автордың мәтін ішіндегі көрінбейтін, бірақ ықпалды қатысушысы ретінде сипатталады.

Осы екеуінен өзгеше құрылым – нарратор бейнесі. Нарратор – оқиғаны баяндаушы тұлға, яғни мәтін ішіндегі нақты баяндаушы. Ол кейде оқиғаға қатысушы ретінде, кейде сырттай бақылаушы бейнесінде әрекет етеді. Нарратор автор емес, бірақ автор ұйымдастырған баяндау құрылымының белсенді компоненті. Нарратор – оқырманмен тікелей диалогке түсетін көркем фигура.

Сурет 1 – Көркем мәтіндегі автор образы, имплицитті автор және нарратор бейнесінің арақатынасы

Демек, бұл үш ұғым бір-біріне жақын, кей тұста қабаттасуы мүмкін болғанымен, мазмұндық әрі құрылымдық жағынан өзара айқын ерекшеленеді.

Қазіргі әдебиеттануда көркем мәтін құрылымын зерттеуде нарратология ерекше бағыт ретінде қалыптасып, кеңейіп келеді. Әсіресе соңғы онжылдықтарда автор дауысы мен нарратор бейнесі ұғымдары тек теориялық пайымдаумен шектелмей, практикалық мәтін талдауға негізделген кешенді тәсілдер арқылы жаңаша қарастырыла бастады. Бұл бағытта американдық, батыс-еуропалық және орыс әдебиеттануындағы жаңа үлгідегі зерттеулер мен тәсілдер – қазақ әдебиеттануына да әсер етіп отыр.

Мәселен, Salvatore Giorgi жүргізген зерттеу – нарратологияны тек көркем мәтіндермен шектемей, әлеуметтік медиа кеңістігіндегі бірінші жақты баяндауларды да ғылыми нысанға айналдырған. r/AmITheAsshole Reddit қауымдастығында жарияланатын хикаяларды зерделей отырып, зерттеушілер автордың мәтінде екі түрлі рөл атқаратынын анықтайды: баяндаушы (narrator) және кейіпкер (character). Осы екі рөл бір мәтінде қатар өмір сүріп, екі түрлі дауыс тудырады. Автор әрі оқиғаны айтып беруші, әрі сол оқиғаның тікелей қатысушысы болғандықтан, баяндаудың құрылымында субъективтілік, эмоциялық реңк, агенттілік деңгейі сияқты элементтер үлкен маңызға ие болады [9].

Бұл зерттеудің әдіснамалық жаңалығы – лингвистикалық және психологиялық талдауды ұштастыра отырып, автор бейнесінің қандай формада қабылданатынын сандық деректер арқылы көрсетуінде.

Ал Sarah Copland мен James Phelan ұсынып отырған «идеал наррат» концепциясы – қазіргі нарратологиялық теорияда тың ұсыныс. Олар көркем баяндауда автор мен баяндаушының арасындағы аудиторияға деген көзқарас мәселесіне назар аударады [10]. Нақты айтқанда, нарратор өз хикаясын кімге арнап айтып отыр? Бұл – жай оқырман ба, әлде автордың санасында тұрған идеал адресат па? Зерттеушілер «идеал нарратты» – баяндаушы сөзін бағыттаған, бірақ мәтінде нақты болмайтын, ішкі образ ретінде өмір сүретін тыңдаушы бейне деп сипаттайды.

М. Biti мен Žigo R. «Shards» атты мемуарлық романы негізінде көркем баяндаудың терең құрылымында әрекет ететін ерекше нарративтік құбылыс – үнсіз баяндаушы бейнесін талдайды [11]. Зерттеушілердің пайымдауынша, бұл баяндаушының үні – саналы деңгейден тыс, бейсаналық кеңістіктен туындайтын, тілге түсе қоймаған, іште бүккен күйзелістің көркем көрінісі. Бұл ерекше баяндау формасы зерттеуде «протонарратив» ұғымы арқылы түсіндіріледі. Протонарратив – тұлғаның «мені» әлі толық қалыптаспай тұрып, психологиялық соққы салдарынан үзінділерге бөлініп, фрагменттеліп шыққан баяндау түрі.

Мұндай баяндау деңгейі – авторлық немесе баяндаушылық саналы бақылаудан тыс жатқан, бірақ шығарманың терең қабаттарында ерекше әсермен сезілетін құрылым. Бұл ұғымды түсіндіру барысында зерттеушілер Ж.Женеттің баяндау деңгейлері теориясына, П.Рикёрдің «мен» құрылымы жайлы тұжырымдарына сүйенеді.

Қазіргі әдебиеттануда кеңінен таралған тағы бір маңызды ұғым – сенімсіз баяндаушы феномені. Бұл тақырыпта М. Rahiminejad жүргізген зерттеуі ерекше назар аударарлық [12]. Олар сенімсіз баяндаушының табиғатын, оның көркем мәтіндегі қызметі мен оқырманға әсерін танымдық тұрғыдан талдай отырып, жаңа әдіснамалық көзқарас ұсынады. Зерттеуде баяндаушы бейнесінің сенімге селкеу түсіретін белгілері нақты талданады: оқиғаны толық жеткізбеуі, баяндаушы мен кейіпкерлер арасындағы жеке тартыстар, баяндаушы көзқарасы мен шындық арасындағы қарама-қайшылықтар, тіпті баяндаушының өзі өтірік айтқанын мойындауы – мұның бәрі оқырман тарапынан туындайтын сенімсіздікке алып келеді.

Зерттеушілердің айтуынша, дәл осы сенімсіз баяндаушы көркем шығармада таным мен ақиқаттың салыстырмалы сипатқа ие екенін көрсетеді. Яғни, оқиға бір ғана объективті шындықпен шектелмейді; ол баяндаушының ішкі дүниесіне, қабылдау қабілетіне, эмоциялық күйіне байланысты сан түрлі реңкке ие болады. Осылайша, сенімсіз баяндау оқырманды пассив қабылдаушыдан белсенді сыншыға айналдыруға бағытталады.

В.А. Мохаммед өз еңбегінде нарратор ұғымының шекарасын кеңейтіп, оны драмалық мәтін мен оқиға тұрғысында қайта пайымдауға тырысады [13]. Зерттеудің жаңалығы – нарраторды тек баяндаушы тұлға ретінде ғана емес, драматургиялық құрылымдағы оқиға дамуын бағыттап отыратын

нарративтік стратегиялардың ұйымдастырушысы ретінде қарастыруында.

Автор «автор – нарратор – наррататор» ұғымдары арасындағы байланысты көрсету арқылы баяндау субъектісінің көпқырлылығын дәлелдейді. Эпикалық мәтінде бұл қатынас тікелей, ал драмалық кеңістікте – жанама сипатта көрінеді. Бұл тәсіл, әсіресе, А.С. Пушкиннің «Борис Годунов», А.П. Чехов пьесаларындағы ремаркалық қабаттарды талдауда өзекті. Чехов драмаларында ремаркалар мен сахна сыртындағы ескертпелер көбіне оқиғаның мәнін тереңдетіп, нарративтің өзіндік ішкі дауысын құрайды. Автор бұл құбылысты «ремаркалық субъект» деп атап, оны драмалық нарратордың бейвербалды көрінісі ретінде қарастырады.

Ғ.С. Қамбарова, Б.Д. Жұмақаева автор категориясының негізгі компоненттері ретінде «автор образы», «авторлық ұстаным» және «автор интенциясы» ұғымдарын бөліп көрсетіп, олардың теориялық негіздемесіне тоқталады [14]. Авторлық интенция – мәтінге салынған мағына мен мақсатты білдірсе, автор образы – көркем мәтіндегі риторикалық немесе коммуникативтік позицияны білдіреді. Ал авторлық ұстаным – мәтін құрылымындағы идеологиялық не этикалық бағдар ретінде қабылданады. Осы үштік авторлық субъектіні анықтауда айрықша маңызға ие екені дәлелденеді. Зерттеушілер автор теориясына қатысты «теориялық дағдарыс» жағдайының қалыптасуын қарастырады. Авторлар бұл құбылысты постструктурализм мен постмодернизмнің ықпалы нәтижесінде автордың мәртебесінің күрт өзгеруімен, яғни оның бір кездері үстем, абсолютті субъект ретінде қарастырылса, кейіннен мүлде жоққа шығарылуына байланыстырады.

Г.Ж. Исакова көркем мәтінде автор қатысын білдіретін негізгі құралдардың бірі ретінде автор көзқарасының берілуін қарастырады. Автор әсіресе бөгде сөз формалары – төл сөз, төлеу сөз және ортақ төл сөздің – стилистикалық-функционалдық қызметіне назар аударады [15]. Бұл құрылымдар тек баяндау техникасы ретінде емес, сонымен бірге автордың кейіпкерлер сөзіне араласуы арқылы бағалаушылық реңкті жеткізу тәсілі ретінде қарастырылады. Автор ерекше көңіл бөлетін мәселе – ортақ төл сөздің рөлі. Бұл құрылым автор мен кейіпкердің сөйлеуінің бір-бірімен ұштасуын, олардың коммуникативтік кеңістікте бірігуін көрсетеді. Мұндай құрылымдар арқылы автор өзінің бағасын, көзқарасын, эмоциялық реңін көркем мәтінге астарлы түрде енгізеді. Әсіресе лепті, сұраулы сөйлемдер арқылы берілетін құрылымдар автор бағасының әсерлілігін арттырып, мәтіндегі субъективті көзқарас деңгейін күшейтеді.

Зерттеулерде нарратор бейнесінің түрленуі, оның сенімділігі мен сенімсіздігі, автордың мәтіндегі көріну формалары – постструктуралистік және постмодернистік парадигмалар аясында кең талқыланып отыр. Автор бейнесі енді тек шығарманың шетінде тұрған субъект ретінде емес, мәтін ішіндегі ішкі дауыс, идеологиялық бағдар мен эмоциялық реңк тудырушы

фактор ретінде қарастырылады. Әдеби мәтіндегі баяндау жүйесі мен автор қатысының формалары – нарратологияның негізгі категориялары ретінде қазіргі қазақ әдебиеттануында өзекті әрі терең зерттеуді қажет ететін маңызды бағыт болып қалыптасып отыр.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Бұл зерттеуде қазіргі қазақ прозасындағы автор мен нарратордың бейнесін талдау үшін сапалық сипаттағы лингвистикалық әдістер қолданылды. Әсіресе, нарративтік талдау мен дискурсивтік талдау әдістері арқылы көркем мәтіндегі баяндау құрылымы мен баяндаушы тұлғаның ерекшеліктері сарапталды. Сонымен қатар, когнитивтік нарратология, деконструкция әдісі және интермәтіндік талдау сынды жаңа әдіснамалық бағыттар да назарға алынды. Бұл тәсілдер автор мен нарратор арасындағы шекараны, олардың функцияларын, баяндаудың танымдық және эмоционалдық қырларын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер

Қазіргі әдебиеттануда автор, нарратор және баяндау құрылымын зерттеу барысында дәстүрлі тәсілдермен қатар, постструктурализм, деконструкция, когнитивтік поэтика секілді жаңа бағыттардағы әдіснамалық ұстанымдар ерекше маңызға ие болуда. Әдеби мәтінді түсіну мен талдаудағы бұл жаңашыл қадамдар қазіргі қазақ әдебиетіне де еніп жатыр. Ең маңызды әдіснамалық қадамдардың бірі – постструктурализм. Бұл бағыт структурализмнің шектеулі шеңберінен шығып, мәтінді кең контекстік және интертекстуалдық байланыста қарастыруға мүмкіндік береді. Әсіресе, автор мен оқырманның көркем мәтінмен қатынасы, сана құрылымының мәтіндер арасындағы диалогке тәуелділігі – постструктуралистік нарратологияның басты белгілерінің бірі.

Структурализм мен постструктурализмнің айырмашылығы осы тұста айқын көрінеді. Егер структуралистік нарратология көркем мәтінді тұйық құрылым ретінде талдап, автор мен оқырманды екінші кезекке ысырып қойса, постструктурализм керісінше, олардың қатысуын, сана мен танымның мәтін арқылы құрылуын басты зерттеу нысанына айналдырады.

Постструктуралистік көзқарасқа сәйкес, мәтін – бұл шексіз сілтемелер жүйесі, онда әрбір мағына басқа мәтіндерге сүйеніп жасалады. Сондықтан мұндай жүйеде автордың өзі де – интермәтіндік кеңістікте туындаған құрылым, ал нарратор – тұрақты тұлға емес, түрлі дискурстық позицияларда әрекет ететін бейне.

Бұл тұрғыдан Мұхтар Мағауиннің «Кесік бас – тірі тұлып» хикаятын талдап көрсек. Хикаят формасы сырттай деректілікке негізделгенмен, шын мәнінде автор дискурсы, баяндаушы позициясы және интермәтіндік сілтемелер арқылы күрделі нарративтік құрылым жасайды. Мұнда автор –

жай баяндаушы емес, саналы түрде өз орнын көлегейлеп, «дауыстар көптігі» (Бахтинше айтсақ, полифония) арқылы мәтінді сан қырынан ұсынушы.

Постструктуралистік тәсілде әсіресе интермәтіндік маңызды рөл атқарады. М.Мағауин хикаятында Ахмет Байтұрсынұлының «Орыстың мейірманшылығы» мақаласына, А.Бурдуковтың, Ломакиннің, Рерихтің жазбаларына, моңғол және қазақ ауызекі тарихына, кеңестік саяси репрессиялар тарихына жасырын немесе тікелей сілтемелер бар. Бұл сілтемелер мәтіннің «шынайылығын» арттыру үшін емес, керісінше, оқырманды тарихи ақиқаттың тұрақты емес екеніне иландыру үшін берілген. Мысалы: «Жазушы Мағауинше айтсақ: *«Бар болмысын бүтін сақтаған, қорқынышты, жиренішті кесік бас»...*» – бұл авторлық баға ма, әлде көркем баяндау ішінде автор маскасының сөйлеуі ме? Мағына бұл тұста фрагменттеліп, тұрақсыз күйге түседі.

Постструктуралистік принциптердің бірі – «автордың тікелей қатысы жойылады» деген идея. Бұл хикаятта М. Мағауин өз авторлығын көлегейлегендей әсер қалдырады: деректер тізбегі, тарихи естеліктер, сыртқы дәйексөздер арқылы баяндау бейтарап сипат алады. Автор дискурсы – жасырын, бірақ басқарушы күш. Осы жерде Ролан Барттың «Автордың өлімі» концепциясы айқын көрініс табады.

Баяндау формасы мен тілдік құрылым да постструктуралистік оқылымға сай. Мысалы, тірі тұлып сипаттамасында: *«Арқадан басқасы түгел екен... Ең кереметі – көзі ашық... Жалыныш та, үрей де жоқ... Байыпты, батыл»* – назар аударсақ, мәтін тек қана тарихи куәлік емес, белгілі бір символдық, метафоралық мазмұнға көшкен. Бұл жерде Ақымбектің тұлыбы – отаршылдықтың, зорлық-зомбылықтың, тарихи ұмытылған құрбандардың бейнесіне айналады.

Тағы бір қызықты мәселе – нарратордың позициясы. Әңгімелеуші тарихи деректерді рет-ретімен беріп отырғандай көрінеді, бірақ біртіндеп оның эмоциялық қатысуы арта түседі: *«Ахаң жаны күйзеліп, осылай депті», «Біз таңқы танау, қара сирақ бала едік...», «Айлакер Жа-лама тағы қашып келді...»*. Бұл – баяндаушының бейтарап емес екенін, мәтінді белгілі бір идеологиялық, эмоционалдық ұстаныммен беріп отырғанын көрсетеді. Постструктуралистік тұрғыдан бұл – мәтіннің «бір дауысты» емес, «көп дауысты» (полифониялық) табиғатын дәлелдейді.

Деконструкция әдісі қазіргі әдебиеттанудағы тың және терең ұғымдардың бірі. Бұл ұғым, ең алдымен, философ Жак Деррида есімімен байланыстырылады және постструктуралистік бағыттың негізін құрайды. Деконструкция – мәтіннің ішкі құрылымын, ондағы үстемдік етіп тұрған идеялар мен дискурстарды бұзып, оның астарында жатқан балама мағыналарды ашуға мүмкіндік беретін тәсіл. Әдебиетке бұл әдіс, әсіресе ХХ ғасырдың соңында енді және бүгінгі таңда көркем шығармаларды жаңа қырынан тануға септігін тигізіп отыр.

Деконструкция – нақты мағынадан емес, мағыналардың қайшылығынан, көпқырлылығынан туындайтын тәсіл. Ж.Деррида ұсынғандай, әрбір мәтін – бір ғана шындықтың тасымалдаушысы емес, керісінше, өз ішінде көптеген қарама-қарсы идеялар мен мағыналарды қамтитын, ашық, «еркін ойнайтын» құрылым. Бұл әдіс автор ұсынған шындықты ғана емес, оның астарында жатқан жасырын мағыналарды ашуға мүмкіндік береді.

Бұл тұрғыда Төлен Әбдіктің «Қонақтар» әңгімесін мысалға аламыз. Алдымен әңгіменің атауынан бастайық – «Қонақтар». Қазақ мәдениетінде қонақ – қасиетті, құрметті ұғым. Бірақ бұл әңгімеде «қонақ» ұғымы өз мағынасынан айырылған, жаттықтың бейнесіне айналған. Қонаққа келген балалар мен келін, немере – ата-анасынан алыстап кеткен. Бұл мағына мынадай үзіндіден көрінеді:

«Сапабек алдында келген баланың қысқа кекіліне қолын тигізіп: - Ештеп түсінеді, - деді. Қой, қазақша үйретіңдер. Алдымен анау отырған шешесі қазақша білмейді...»

Бұл жерде тіл тек қарым-қатынас құралы емес, мәдени сабақтастықтың белгісі. Баланың қазақша білмеуі – тек тіл білмеу емес, тектен ажырау, жадсыздану, тамырсыздану. Ал авторлық мәтінде бұл ешқандай эмоциялық баға берілмей, бейтарап баяндалған – бұл деконструкция әдісіне сай.

Келесі назар аударатын эпизод – Ерғабылдың ауылдан кетпей, үйреншікті тіршілікті жалғастыруы, соның ішінде малға баруы, қиға кетпен шабуы – бәрі жермен байланысын, мәдени тұрақтылықты бейнелейді. Бірақ бұл байланыс та тұрақты емес, ол бұзылу үстінде. Оның кемпірімен диалогінде бұл байқалады:

«Әй, кемпір, — деді ішінен, бағанағы жерде айтатын сөзі ойына жаңа түсіп, — мен саған дейін үш қатыннан айырылғанмын. Азды-көпті ғұмырымның ішінде талай бақтан айырылып, талай баққа қолым жетті. Дүние бірде алдын берсе, бірде артын береді. Бірақ әкем көрген, әкемнің әкесі көрген қара орнымнан айырылып көрген күнім жоқ. Не тантирап отырсың!»

Бұл жерде шалдың тұрақтылық туралы сөзі өзінің ішкі қорқынышынан туындайды. Ол өз әлемінің құлауынан қорқады, бірақ оның әлемі шын мәнінде әлдеқашан құлап қойған.

Тағы бір маңызды сәт – Сапабектің өз баласы Жеңісті ауылда қалдырмауы, оқуына байланысты деген желеумен алып кетуі. Бұл жерде негізгі мәселе – қазақ мектебінің жоқтығы емес, ауылдан безіну, ұлттық мәдениеттің жүк ретінде қабылдануы. Шалдың сөзінде бұл ашық көрінеді:

«Алып кет өзіңмен бірге, — деді бір кезде даусы қарлығып. — Оқыт, өзіңдей қаңғыбас етіп шығар.»

Шал баласына ашулы, бірақ сол ашу – мәдени құндылықтардың құнсызданғанын мойындаудан туған шарасыздық. Шалдың «қаңғыбас» сөзі – баласына берілген эмоционалды баға ғана емес, өзінің де мәдени құрылымынан қол үзген қоғамға берген үкімі.

«Қонақтар» әңгімесін деконструкция әдісімен талдағанда, біз мәтінді тұрақты мағынасы бар тұтас құрылым ретінде емес, ішкі қайшылықтарға, жасырын мағыналарға толы күрделі жүйе ретінде көреміз. Бұл туындыда қазақы дәстүр, тіл, мәдениет, отбасылық байланыс сияқты ұғымдар үстем идеялар ретінде көрінгенімен, олардың барлығы шайқалып, күмән тудырып, мәтін ішіндегі ішкі шиеленістер арқылы деконструкцияға ұшырайды.

Когнитивтік нарратология қазіргі әдебиеттанудағы өзекті, кең өріс алып келе жатқан бағыттардың бірі ретінде қарастырылады. Бұл бағыттың басты мақсаты – көркем баяндау құрылымдарын адамның когнитивтік (танымдық) процестерімен байланыстыра отырып талдау. Басқаша айтқанда, когнитивтік нарратология – көркем мәтіндегі оқиғалардың, кейіпкердің әрекеттерінің, баяндау құрылымының адам санасындағы қабылдану механизмдерін, эмоция мен тәжірибе арқылы репрезентациялануын зерттейтін салалық әдіс.

Бұл бағытта Д. Герман, М.-Л. Райан, М. Флудерник, А. Палмер сынды ғалымдардың еңбектері кеңінен танымал. Д.Германның пікірінше, нарративтік репрезентациялар – адам тәжірибесін көркем түрде қайта жасап, оқырманға өмірлік мәні бар оқиғалар мен жағдайларды сезінуге мүмкіндік беретін когнитивтік модельдер. Осы орайда, когнитивтік нарратология сюжеттен гөрі тәжірибеге, яғни кейіпкердің ішкі күйзелісі, шешім қабылдау процестері, оқиғаларға деген субъективті көзқарасына басымдық береді. Бұл көзқарас модернистік және постмодернистік прозада, соның ішінде қазіргі қазақ прозасында да көрініс тапқан.

Асқар Алтайдың «Бүкір» әңгімесі – қазіргі қазақ әдебиетіндегі ерекше шығарма. Бұл әңгіме тек кейіпкердің тағдырын суреттеп қана қоймай, сонымен бірге қоғам, тарих, ұлт туралы терең ой қозғайды. Мұндай ауқымды тақырыптарды жеткізу үшін автор оқырманмен арадағы көпір қызметін атқаратын баяндаушы бейнесін шебер қолданған.

Шығармада автор өзі көрінбейді, бірақ оның ойы мен көзқарасы баяндаушының сөзінен білініп тұрады. Баяндаушы оқырманға кейіпкер Бүкірдің өмірін, ішкі жан дүниесін, күрделі ойларын жеткізеді. Бірақ ол тек сырттай бақылаушы ғана емес – ол кейіпкердің не ойлап, не сезініп тұрғанын жақсы түсінеді. Сол арқылы біз де Бүкірге жақындай түсеміз, оның бүкірлігінің сыртында қандай жан күйзелісі жатқанын аңғарамыз.

Мысалы, әңгіменің басындағы «Ол бүкір еді...» деген алғашқы сөйлем бірден назар аудартады. Бұл жерде баяндаушы оқырманға бір физикалық ерекшелікті айтып тұрғандай көрінгенімен, уақыт өте келе осы бүкірліктің терең мағынасы ашылады. Ол тек тәннің кемшілігі емес, қоғамның, адамның ішкі қайшылығының белгісіне айналады. Кейінгі жолдарда бұл тереңдей түседі:

«Мектепте бүкір кит туралы оқығаннан кейін өзін сол бір су мақұлығы сияқты сезінгені де рас»

Баяндаушы Бүкірдің сыртқы бейнесін де, ішкі ой-таласын да қоса жеткізіп отырады. Мысалы, Бүкірдің студенттермен арасындағы әңгімелерінде, әсіресе тарих, ұлт, дін туралы ойларында көпшіліктің пікіріне қарсы шығатын оғаш ойлар айтылады. Баяндаушы бұл ойларды нақты мақұлдамайды, бірақ оқырманға ашық түрде жеткізеді. Баяндаушы тек сипаттап қоймай, кейіпкердің ішкі логикасын, өзгерісін, қоғамға деген көзқарасын іштей түсіндіріп отырады:

«Қазір қазақ тарихы мен қазақ қоғамына көңілі қоңылтақсу сезімінен бе, үлкен тарихи полотноларды қалай сызсам, қалай халыққа жеткізсем деген ұшқыр ойлары маза бермейді». Баяндаушы кейіпкердің оғаш ойларын, шектен шыққан пікірлерін сол қалпында береді. Мысалы:

«Күнім туса, күллі қазақты христианға кіргізер ем...» Осы сәтте баяндаушы бұл сөзді еш түсіндірмейді, яғни оған қосылмайды да, қарсы шықпайды. Бұл жерде автор баяндаушы арқылы оқырманға еркіндік беріп, «өзің бағала» дейді.

Баяндаушы әр оқырманға өз ой түйіп алуға ерік береді. Ол оқырманды бір ғана дұрыс жолға бағыттамай, қайта әртүрлі пікірдің бар екенін көрсетеді. Осы арқылы әңгіме тек көркем шығарма емес, үлкен ой салатын туындыға айналады.

Әңгіменің соңында Бүкір өз шабытын мазаққа айналдырып отырған сияқты:

«Қос жауырын ортасындағы өскелең өркеші шымырлап, көңіл күйі көтеріле берді». Бұл суреттен нақты ирония байқалады. Баяндаушы оқиғаның бәріне куә бола тұра, Бүкірдің өзіне риза болып тұрғанын, шындықпен емес, қиялмен өмір сүріп жатқанын көрсетеді.

«Бүкір» әңгімесінде автор мен баяндаушының арасы нақты бөлініп тұрады. Автор өз ойын тікелей айтпайды, оны баяндаушы арқылы береді. Ал баяндаушы болса, оқиғаны жай айтып қана қоймай, оны тереңірек түсінуге көмектеседі. Бұл – қазіргі әдебиетте жиі қолданылатын тәсілдердің бірі. Асқар Алтай осы әдісті сәтті қолданып, оқырманды ойлануға, пікір айтуға, өз ұстанымын табуға итермелейді.

Роза Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» әңгімесі – автор мен нарратор арасындағы байланыс пен ара жігін көрсету тұрғысынан ерекше шығарма. Бұл шығармада автор мен нарратор эмоционалдық бағыт пен бейнелеу тәсілдері арқылы ерекшеленіп тұратынын байқаймыз. Әңгіме шын мәнінде Ләйлә қыздың трагедиялық бейнесі арқылы халықтық қасіретті, ұлттық мұнды жеткізудің бір үлгісі. Осы тұста автордың дауысы мен нарратордың рөлі өзара толықтырып, кейіпкердің ішкі әлемін ашуға мүмкіндік береді.

Бастапқыда оқырманды баяу, философиялық ырғақпен тербейтін сипаттамалар нарратордың бейтарап даусымен беріледі. Мысалы:

«Меңіреу қалпы, дел-сал болып мүлгіген жым-жырт түнді бетке

Көркем мәтіндегі автор дауысы мен нарратор бейнесі: жаңа әдіснамалық ...

алып, терең сайға шыққан Ләйлә-қыздың жолында қара жамылған әлде бір бейне қараңдап, сусып барады».

Бұл жерде нарратор оқиғаны сырттай бақылаушы, алайда бейтарап емес – эмоционалдық реңктер арқылы біз оның Ләйләға деген жанашырлығын сеземіз. Нарратордың сипаттауы көркем прозадағы «поэтикалық пролог» іспеттес – кейіпкердің ішкі мұңы табиғат пен түннің үндестігі арқылы ашылады.

Кейінгі тұстарда кейіпкердің ішкі монологы күшейіп, оқырман тікелей Ләйләның жан-дүниесіне еніп кетеді. Бұл кезде автор дауысы біршама шегініп, нарратор бейнесі кейіпкер санасына жақындайды. Мысалы:

«Мен адамдар әулетінің рухымын», дейді бейтаныс үрейлі үн сонау алыс бір жақтан дауыс салып... Мен өзіме адам сияқтымын, басқаларға адам емес адам пейілін тәубаға түсіретін мүгедекпін».

Мұнда Ләйлә өзінің адами болмысын қорғап баққанымен, айналасындағы орта оны тек кемшілігі арқылы таниды. Нарратор осы ішкі тартысты жеткізу үшін кейіпкердің ішкі сөзін еш өзгертпестен, бар эмоциясымен береді.

Тағы бір маңызды үзінді:

«Қарауылдың адамдары мені көрген сайын: *«Мұны Алла тағала адамдар тәубасына келсін, қол-аяғының саулығына, он екі мүшесінің дін амандығына шүкір етсін деп жаратқан»* - дейді.

Мұнда нарратор дауысы оқырманды қоғамның екіжүзділігіне, салқын көзқарасына алып келеді. Ләйләға тағылған қоғамдық таңба – бұл автордың тікелей емес, нарратор арқылы жеткізілген сыны.

Шығармада нарратор кейде лирикалық шегіністер арқылы Ләйләның жай ғана кейіпкер емес, бүкіл халықтың трагедиялық символына айналуына жол ашады:

«Мен өзіме адам сияқтымын... Бірақ мен – мәңгі бақи бала кейінде қалдым...»

Бұл жерде нарратор поэтикалық стильге көшіп, ішкі эмоциялық кеңістікті толықтай ашуға мүмкіндік береді. Осы сәтте автор даусы тек нарратор арқылы ғана емес, кейіпкердің аузымен де естіліп, тұтас көркемдік құрылымға тереңдік береді.

Соңғы көрініс – Ләйләның Құмармен билеген сәті мен оның шындыққа қайта оралуы. Бұл жерде нарратор оны баяндап бермейді, көркемдік тәсіл арқылы оқырманды тура сол сәтке қояды:

«Құмар, Құмар! Қайдасың?..»

«Азаптан, осы бір азаптан құтқарыңдаршы мені», өдеп қыз шыңғырып жібергісі келген.

Автор – идея иесі. Нарратор – сол идеяны бейнелеп жеткізуші. Бұл екеуінің үйлесімді жұмысында ғана Ләйлә бейнесі – жеке трагедиядан ұлт трагедиясына айналады. Шығармада автор өз үнін еш тікелей айтпаса

да, нарратордың сезімге толы баяндауы арқылы оқырман оның үнсіз ащы шындығын анық естиді.

Талқылау

Көркем мәтін құрылымындағы маңызды категориялардың бірі – автор мен нарратордың ара жігін ажырату мәселесі қазіргі әдебиеттану ғылымында өзекті бағыттардың біріне айналып отыр. Бұл ұғымдар алғашқыда бір-бірімен синоним ретінде қарастырылғанымен, кейінгі структуралистік және постструктуралистік зерттеулер олардың түбегейлі айырмашылықтары бар екенін айқындады.

Автор – көркем шығарманың нақты жазушысы, яғни шығарманы дүниеге әкелген тұлға. Ол өмірде нақты бір тарихи, мәдени, әлеуметтік ортада өмір сүрген адам ретінде қарастырылады. Ал нарратор – бұл мәтін ішінде оқиғаны баяндайтын бейне, кейіпкер емес, бірақ кейде кейіпкермен қосылып кететін ішкі дауыс. Нарратор автордың өзі емес, тек автор құрастырған баяндаушы құрылым. Бұл екеуінің ара жігін нақты ажыратып алу – көркем мәтінді дұрыс түсінудің кілті.

Қазіргі қазақ әдебиетінде бұл екі категорияның ара қатынасы күрделене түскен. Бірінде нарратор оқиғадан сырт тұрып, бейтарап баяндаушы болса, кейде ол кейіпкердің ішкі дауысына айналып, авторлық позицияны көлегейлейді. Мұндай тәсілдер әсіресе ішкі монолог, ағымды сана, көп дауысты мәтін (полифония) сияқты формалар арқылы беріледі.

Автор мен нарратордың шекарасын анықтауға мүмкіндік беретін жаңа әдіснамалық бағыттар да қазіргі әдебиеттануда кең қолданылуда. Атап айтқанда:

Постструктурализм – авторлықтың абсолюттілігін жоққа шығарып, мәтінді оқырман мен тілдің өзара әрекеті деп қарастырады.

Деконструкция – автордың ұсынған мағынасы орнына балама интерпретацияларды алға тартады, нарратордың дауысы мен мағынааралық қайшылықтарды ашады.

Когнитивтік нарратология – нарратордың көзқарасы мен ішкі әлемін сана құрылымы арқылы талдап, оқырман мен кейіпкер арасындағы когнитивтік байланысты зерттейді.

Дискурсивтік талдау – автор мен нарратордың дауыстарын нақты әлеуметтік, мәдени дискурс аясында бағамдайды.

Қазіргі қазақ әдебиетінің көпқырлы, сан салалы болмысы, авторлық позиция мен баяндау формаларының әртүрлілігі дәл осындай терең әдіснамалық ұстанымды талап етеді.

Қазақ әдебиеттану ғылымында бұл тақырыптың өзектілігі күн өткен сайын артып келеді. Себебі қазіргі заман қаламгерлері көбіне «мен» формасында жазып, шынайы автор мен нарратор арасындағы шекараны әдейі бұлдыратып жібереді. Мұндай жағдайда оқырманға авторлық

ниетті, нарративтік стратегияны түсіну қиынға соғады. Сондықтан автор мен нарратордың айырмашылығын тану – мәтіннің көркемдік табиғатын, стильдік ерекшеліктерін, идеологиялық астарын толық түсінуге мүмкіндік береді..

Қорытынды

Қазақ прозасындағы баяндау құрылымын терең зерттеу – көркем мәтіннің табиғатын ұғынуда маңызды қадам. Нарратор – автордың атынан сөйлейтін бейне ғана емес, сол дәуірдің қоғамдық, мәдени сана деңгейін де жеткізетін ерекше құрылым.

Қазіргі әдебиетте автор дауысы барған сайын күрделеніп, көбіне жасырын әрі көпқырлы сипатқа ие болуда. Мұндай өзгерістерді түсіну үшін дәстүрлі тәсілдермен қатар когнитивтік нарратология, деконструкция және дискурсивтік талдау сынды жаңа әдіснамалар қажет. Бұл әдістер көркем мәтіндегі сана ағымын, эмоциялық тереңдікті, фокализация ерекшеліктерін, интермәтіндік байланыстарды анықтап, оқырман мен мәтін арасындағы диалогті тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Қазақ әдебиеттану ғылымында нарраторлық бейне мен автор ұстанымын ажырату – әлі де жүйеленіп келе жатқан сала. Осы бағыттағы зерттеулерді күшейту – әдеби талдаудың сапасын арттырып қана қоймай, ұлттық прозаның өзіндік стильдік, идеялық бағыттарын да нақтылауға жол ашады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Fabbri P., Sassatelli M., Manghani S. On Narrative: An Interview with Roland Barthes // *Theory, Culture & Society*. – 2022. – Т. 39. – №8. – Pp. 159-174.

[2] Sheikhzadeh S., Ziar M., Tabrizi P. R. The Narratology of Victor Hugo's Novel *Les Miserables* based on The Theory of Gerard Genette // *French Language & Translation Research*. – 2024. – Т. 7. – №1. – Pp. 20-25.

[3] Erfatpour Z. Semiotic Analysis of Qasidtol Hozn By Salah Abdel-Saboor According to Michael Riffaterre Theory // *Arabic Literature*. – 2023. – Т. 15. – №3. – Pp. 3-16.

[4] Josselson R., Hammack P. L. *Essentials of narrative analysis*. – American Psychological Association, 2021. – Pp. 15-17.

[5] Косиков Г.К. От структурализма к постструктурализму: проблемы методологии. – *Rudomino*, 1998. – С. 51-55.

[6] Тюпа В. И. Бахтин и нарратология // *Литературоведческий журнал*. – 2021. – №54. – С. 120-133.

[7] Шевченко Н. В. Позиция автора и читателя в художественном произведении // *Язык-текст-дискурс: функционально-семантический и структурный аспекты: сб. науч. ст. по материалам междунар. науч. конф., посвящ.* – 2024. – С. 1918-1988.

[8] Lykkegaard A. C., Butts A., Teo J. Metaball Madness-The Rigging Of An Implicit Surface Character // Proceedings of the Special Interest Group on Computer Graphics and Interactive Techniques Conference Talks. – 2025. – Pp. 3-5.

[9] Giorgi S. Author as character and narrator: Deconstructing personal narratives from the r/amttheasshole reddit community // Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media. – 2023. – Т. 17. – Pp. 233-244.

[10] Copland S., Phelan J. The ideal narratee and the rhetorical model of audiences // Poetics Today. – 2022. – Т. 43. – №1. – Pp. 5-26.

[11] Biti M., Rosanda Žigo I. The silenced narrator and the notion of “proto-narrative” // SAGE Open. – 2021. – Т. 11. – №1. – Pp. 21-25 .

[12] Rahiminejad M. Investigating the Facts and Symptoms of an Unreliable Narrator in the Adolescent Novel. – 2023. – Pp. 17-19.

[13] Мохаммед В. А. Роль нарратора как ключевой инстанции в развитии драматических событий в художественном тексте // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2022. – Т. 15. – №6. – С. 1718-1724.

[14] Камбарова Г. С., Жумакаева Б. Д., Толысбаева А. Т. Әдебиеттану ғылымындағы автор теориясының даму өрісі // Вестник университета Ясави. – 2023. – Т. 3. – №129. – Б. 147-161.

[15] Исакова Г. Ж. Көркем мәтінде автор модалдылығының берілу жолдары // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық сериясы. – 2020. – Т. 2710. – Б. 184-186.

REFERENCES

[1] Fabbri P., Sassatelli M., Manghani S. On Narrative: An Interview with Roland Barthes // Theory, Culture & Society. – 2022. – Т. 39. – №8. – Pp. 159-174.

[2] Sheikhzadeh S., Ziar M., Tabrizi P. R. The Narratology of Victor Hugo’s Novel Les Miserables based on The Theory of Gerard Genette // French Language & Translation Research. – 2024. – Т. 7. – №1. – Pp. 20-25.

[3] Erfatpour Z. Semiotic Analysis of Qasidtol Hozn By Salah Abdel-Saboor According to Michael Riffaterre Theory // Arabic Literature. – 2023. – Т. 15. – №3. – Pp. 3-16.

[4] Josselson R., Hammack P. L. Essentials of narrative analysis. – American Psychological Association, 2021. – Pp. 15-17.

[5] Kosikov G. K. Ot strukturalizma k poststrukturalizmu: problemy metodologii [From Structuralism to Poststructuralism: Problems of Methodology]. – Rudomino, 1998. – S. 51-55. [in Rus.]

[6] Tyupa V. I. Bakhtin i narratologiya [Bakhtin and narratology] // Literaturovedcheskiy zhurnal. – 2021. – №54. – S. 120-133. [in Rus.]

[7] Shevchenko N. V. Pozitsiya avtora i chitatelya v khudozhestvennom

Көркем мәтіндегі автор дауысы мен нарратор бейнесі: жаңа әдіснамалық ...
proizvedenii [The position of the author and the reader in a work of fiction] // Yazyk-tekst-diskurs: funktsional'no-semanticheskiy i strukturnyy aspekty: sb. nauch. st. po materialam mezhdunar. nauch. konf., posvyashch. – 2024. – S. 1918-1988. [in Rus.]

[8] Lykkegaard A. C., Butts A., Teo J. Metaball Madness-The Rigging Of An Implicit Surface Character // Proceedings of the Special Interest Group on Computer Graphics and Interactive Techniques Conference Talks. – 2025. – Pp. 3-5.

[9] Giorgi S. Author as character and narrator: Deconstructing personal narratives from the r/AmItheAsshole reddit community // Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media. – 2023. – T. 17. – Pp. 233-244.

[10] Copland S., Phelan J. The ideal narratee and the rhetorical model of audiences // Poetics Today. – 2022. – T. 43. – №1. – Pp. 5-26.

[11] Biti M., Rosanda Žigo I. The silenced narrator and the notion of “proto-narrative” // SAGE Open. – 2021. – T. 11. – №1. – Pp. 21-25.

[12] Rahiminejad M. Investigating the Facts and Symptoms of an Unreliable Narrator in the Adolescent Novel. – 2023. – Pp. 17-19.

[13] Mokhammed V. A. Rol' narratora kak klyuchevoy instantsii v razvitii dramaticheskikh sobytii v khudozhestvennom tekste [The role of the narrator as a key authority in the development of dramatic events in a literary text] // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2022. – T. 15. – №6. – S. 1718-1724. [in Rus.]

[14] Kambarova G. S., Zhumakaeva B. D., Tolysbaeva A. T. Adebiettanu gylymyndagy avtor teoriyasynyn damu orisi [The field of development of the author's theory in literary studies] // Vestnik universiteta Yasavi. – 2023. – T. 3. – №129. – B. 147-161. [in Kaz.]

[15] Iskakova G. Zh. Korkem matinde avtor modal'dylygynyn berilu zholdary [Ways of transmitting the author's modality in a literary text] // Toraygyrov universitetinin khabarshysy. Filologiyalyk seriyasy. – 2020. – T. 2710. – B. 184-186. [in Kaz.]

АВТОРСКИЙ ГОЛОС И ОБРАЗ НАРРАТОРА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ: НОВЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ШАГИ

* Жорашова А.М.¹, Баймыш Л.Қ.²

*¹ Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева
Астана, Казахстан

² Central Asian Innovative University, Шымкент, Казахстан

Аннотация. В современной литературоведческой науке проблема различения авторского голоса и нарраторного образа в художественном

тексте становится одним из важнейших теоретико-методологических направлений. В казахской литературе, особенно в прозаических произведениях, усложнение повествовательной системы, передача авторской позиции не прямо, а косвенно и многослойно требует рассмотрения этого вопроса в новом свете. Цель настоящего исследования – определить соотношение образа автора и личности нарратора в художественном тексте, уточнить их художественно-функциональную функцию и провести анализ на основе современных литературно-теоретических методологий. Основная идея исследования состоит в том, чтобы доказать, что автор не может быть ограничен только биографической личностью, что это сложная категория, выраженная в тексте имплицитно, через нарратора. В исследовании использовались теоретические выводы постструктуралистской направленности, в том числе метод деконструкции, когнитивная нарратология и подходы дискурсивного анализа. Эти методы позволили выявить структуру повествовательных голосов в художественном тексте, систему взглядов и скрытые формы авторской позиции. В результате исследования была выяснена взаимосвязь образа автора и нарратора, и установлено, что нарратор – самостоятельная и сложная художественная личность, которая передает идеи автора не прямо, а косвенно. Сделан вывод о том, что образ автора не привязан к одному повествовательному голосу, он выражается через структуру текста в многогранном характере. Исследование способствует систематизации нарратологического анализа в казахском литературоведении, уточнению понятийно-терминологического аппарата и более глубокому пониманию стилевых, идейных особенностей национальной прозы. Результаты исследования могут быть эффективно использованы в преподавании теории литературы в вузах, подготовке учебно-методических пособий для комплексного анализа казахской прозы, а также в практике текстового анализа на уровне школ и вузов.

Ключевые слова: художественный текст, образ автора, нарратор, повествовательная система, когнитивная нарратология, дискурсивный анализ, художественное произведение, имплицитный автор

THE AUTHOR'S VOICE AND THE IMAGE OF THE NARRATOR IN A LITERARY TEXT: NEW METHODOLOGICAL STEPS

* Zhorashova A.M.¹, Baymysh L.K.²

^{*1} L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Central Asian Innovative University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract. In modern literary studies, the problem of distinguishing between the author's voice and the narrator's image in a literary text has become one of the most important theoretical and methodological issues. In Kazakh literature,

especially in prose works, the complexity of the narrative system and the indirect and multi-layered presentation of the author's position require a new approach to this issue. The purpose of this study is to determine the relationship between the author's image and the narrator's personality in a literary text, to clarify their artistic and functional roles, and to analyze them using modern literary theories. The main idea of the study is to prove that the author cannot be limited to a biographical identity, but is a complex category that is expressed implicitly in the text through the narrator. The study uses theoretical insights from poststructuralism, including deconstruction, cognitive narratology, and discourse analysis. These methods help to identify the structure of narrative voices in literary texts, the system of perspectives, and the hidden forms of the author's position. As a result of the study, the relationship between the author's image and the narrator was revealed, and it was determined that the narrator is an independent and complex artistic personality who conveys the author's ideas indirectly rather than directly. It is concluded that the author's image is not limited to a single narrative voice; it is expressed through the text's structure in a multifaceted manner. This study contributes to the systematization of narratological analysis in Kazakh literary studies, the clarification of the conceptual and terminological framework, and a deeper understanding of the stylistic and ideological features of Kazakh prose. The findings can be effectively utilized in teaching literary theory in universities, preparing educational and methodological materials for a comprehensive analysis of Kazakh prose.

Keywords: literary text, author image, narrator, narrative system, cognitive narratology, discursive analysis, literary work, implicit author

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 02.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.06.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Жорашова Айжан Маратовна – негізгі автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, ayzhan.zhorashova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-6984-4779>, e-mail: ayzhan.zhorashova@mail.ru

Баймыш Лаура Құрманәліқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Central Asian Innovative University, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-4166-5429>, e-mail: baymyshl@mail.ru

Информация об авторах:

Жорашова Айжан Маратовна – основной автор, PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: ayzhan.zhorashova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-6984-4779>

Баймыш Лаура Курманалиевна – кандидат филологических наук, Central Asian Innovative University, Шымкент, Казахстан, e-mail: baymyshl@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-4166-5429>

Information about the authors:

Zhorashova Aizhan Maratovna – PhD doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: ayzhan.zhorashova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-6984-4779>

Baimysh Laura Kurmanaliyevna – Candidate of Philological Sciences, Central Asian Innovative University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: baymyshl@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-4166-5429>

Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN
of Ablai khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

№2 (81) 2026

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

Philology.bulletin@ablaikhan.kz

«Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ» АҚ «Полилингва» баспасында басылып шықты
«Баспа авторлық құқық материалдарының мазмұнына және фактілерді
жариялауға байланысты кепілдіктер бермейді, мақалалар нәтижелері
туралы деректер және басқа ақпараттар туралы мәліметке жауапты емес»

Отпечатано в издательстве «Полилингва» АО «КазУМОиМЯ имени Абылай хана»
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов и не
предоставляет гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Ответственный за выпуск журнала
директор издательства:
Есенғалиева Б.А.

Технический редактор.
Кынырбеков Б.С.

Компьютерная верстка:
Ахметова Р.С.

Подписано в печать 29.06.2026 г.
Формат 70х90 1/8. Объем 92,0 п.л.
Заказ № 3711. Тираж 300 экз.
Гарнитура: “Times New Roman”, “SimSun”, “MS Mincho”

Издательство “Полилингва” КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 24-18
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru